

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**İNGİLTERE’NİN DOĞU SİYASETİ VE
BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU
(1875-1879)**

HALİL İBRAHİM GÖRÜR

**TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

KASIM 2021

**İNGİLTERE’NİN DOĞU SİYASETİ
VE
BAĞDAT GENEL KONSOLUĞU
(1875-1879)**

Halil İbrahim GÖRÜR

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Halil İbrahim GÖRÜR
25.11.2021

İNGİLTERE’NİN DOĞU SİYASETİ
VE
BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU
(1875-1879)
(Doktora Tezi)

Halil İbrahim GÖRÜR

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Kasım 2021

ÖZET

Hindistan, ilk çağlardan itibaren bin bir çeşit baharat başta olmak üzere, ıtriya, şifalı bitki ve boya çeşitleri, dokumalar, şallar, özellikle ipek ve ipekli dokumalar, hayvan kürkleri ve keza deri çeşitleri gibi doğu-batı ticaretinin en başta gelen ürünlerinin ana kaynağıydı. Bütün bunların yanı sıra Hindistan, yer altı ve yer üstü kaynakları itibariyle bir hammadde deposu ve ayrıca sahip olduğu insan nüfusu itibariyle doğunun en önde gelen açık pazarıydı. Bu büyük ülkenin bütün maddi varlığı 18. yüzyıl ortalarında Doğu Hindistan Kumpanyası eliyle İngiliz sömürgesi haline getirilmişti. Bu noktadan itibaren İngiliz siyaseti için aslolan mesele, bu sömürgecinin ne pahasına olursa olsun korunması olmuştur. Bu sömürgeye ulaşan deniz, kara ve nehir yollarının, bütün geçit ve boğazların güvenliği, himayesi İngiliz dış siyasetinin temel felsefesi ve odağı olmuştur. Bu anlamda, Bağdat ve Basra bölgesi Hindistan’a ulaşan en kestirme yollardan birisi olması hasebiyle İngiliz dış siyasetinin üzerinde hassasiyetle durduğu stratejik coğrafyalardan birisi olmuştur. Burada ihdas edilen genel konsolosluğun görev önceliğinin “siyasi” olmasının sebebi budur. İngiltere’nin özelde Hindistan’ın muhafazasını merkez alarak doğu siyaseti çerçevesinde Bağdat’ta tesis ettiği genel konsolosluğun, özellikle İngiltere’nin Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetinden vazgeçtiği günlerin arifesinde, bölgede yürüttüğü ticari-siyasi faaliyetler İngiltere’nin bölge politikasını anlama noktasında önemli ipuçları vermektedir. Konsolosluk, hem İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın bölgedeki ana bilgi kaynağı ve bizzat istihbarat üssü hem de İngiliz hariciyesinin bölge politikalarına yön veren bir merkez hüviyetindedir. Bu nedenle çalışmamızın, 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle İngiliz dış siyasetinin Bağdat-Basra bölgesine yönelik ticari, siyasi ve askeri stratejisini anlamak noktasında siyasi tarih yaklaşımına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Bilim Kodu : 1101.2.139
Anahtar Kelimeler : Bağdat, Basra, Konsolos, Konsolosluk, İngiliz Konsoloslukları, Bağdat Genel Konsoloslugu, Osmanlı-İngiliz.
Sayfa Adedi : 503
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mustafa TURAN

ENGLAND'S EASTERN POLICY
AND
BAGHDAD CONSULATE GENERAL
(1875-1879)
(PhD Thesis)

Halil İbrahim GÖRÜR

GAZI UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

November 2021

ABSTRACT

From the early ages, India was the main source of the most important products of east-west trade such as thousands of spices, perfumes, medicinal plants and dyes, textiles, shawls, especially silk and silk weavings, furs and leather varieties. In addition to all these, India was a raw material warehouse in terms of underground and surface resources and also the leading open market of the east in terms of its human population. All the material assets of this great country were turned into British colonies by the East India Company in the middle of the 18th century. From this point on, the main issue for British politics has been the preservation of this colony at all costs. The security and protection of sea, land and river routes, all passages and straits reaching this colony have been the main philosophy and focus of British foreign policy. In this sense, Baghdad and the Basra region have become one of the strategic geographies on which British foreign policy focuses on sensitively, since they are one of the shortest ways to reach India. This is the reason why the duty priority of the general consulate established here is "political". The commercial-political activities carried out by the British Consulate in Baghdad, especially on the eve of the days when Britain gave up the policy of Ottoman territorial integrity, give important clues to understanding the regional policy of England. The Consulate is both the main information source and intelligence base of the British Foreign Office in the region and a center that directs the regional policies of the British foreign ministry. For this reason, it is thought that our study will make important contributions to the political history approach in understanding the commercial, political and military strategy of the British foreign policy towards the Baghdad-Basra region as of the last quarter of the 19th century.

Science Code : 1101.2.139
Keywords : Baghdad, Basrah, Consul, Consulate, British Consulates, Baghdad Consulate General, Ottoman-British.
Number of Pages : 503
Thesis Advisor : Prof. Dr. Mustafa TURAN

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim süresince, tez konusunun tespitinden tezin nihayetlendirilmesine varıncaya kadar desteğini esirgemeyen, bilgi, tecrübesi ve rehberliği ile daima yanımda olan Danışman Hocam Prof. Dr. Mustafa TURAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez izleme komitesinde yer alan hocalarım Prof. Dr. Hale ŞIVGIN ve Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya fikir ve önerileriyle tezime yapmış olduğu katkılardan dolayı teşekkür ederim.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, The National Archives, British Library ve SOAS Library çalışanlarına, araştırmalarım sırasındaki yardımları dolayısıyla teşekkür ederim. Tez çalışmam sürecinde daima yanımda olan, bana sabır ve sükûnet gösteren kıymetli eşim Emel DEMİR GÖRÜR'e ve kızım Mina GÖRÜR'e özellikle minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak, "Yurtiçi Doktora Burs Programı" kapsamın da maddi olarak çalışmamı destekleyen Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na ve kıymetli çalışanlarına teşekkür ederim.

Halil İbrahim GÖRÜR

Ankara-2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xiv
RESİMLER LİSTESİ	xvi
HARİTALARIN LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR.....	xviii
KAYNAKLAR VE YÖNTEM.....	xix
1. GİRİŞ	1

2. BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN DOĞU SİYASETİNİN TİCARİ-SİYASİ DİNAMİKLERİ VE BAĞDAT – BASRA VİLAYETLERİ

2.1. İngiltere’nin İç Dinamikleri	23
2.1.1. Levant Kumpanyası ve Akdeniz’de İngilizler.....	24
2.1.1.1. Levant Kumpanyası’nın tesisi.....	24
2.1.1.2. XVII. Yüzyıl: Levant pazarlarında İngiliz hâkimiyeti.....	26
2.1.1.3. XVIII. Yüzyıl: Levant’ta ticari-siyasi rekabet ve Fransız üstünlüğü.....	31
2.1.2. Doğu Hindistan Kumpanyası ve Hindistan’ın Sömürgeleştirilmesi.....	34
2.1.2.1. Doğu Hindistan Kumpanyası’nın tesisi ve ticari-siyasi faaliyetleri	36
2.1.2.2. Paris Antlaşması (1763) ve Hindistan’da İngiliz hâkimiyeti.....	41
2.1.3. Amerika’nın Bağımsızlığını Kazanması	43
2.1.4. Sanayi Devrimi	46
2.2. Uluslararası Ticari-Siyasi Rekabet	49

2.2.1. Rusya'nın Askeri-Siyasi Güç ve Nüfuzunun Artması.....	49
2.2.1.1. Boğazlar ve Akdeniz'e yönelik Rus tehdidi ve Kırım'ın işgali.....	50
2.2.1.2. Karadeniz'de Rus-İngiliz rekabeti ve Özi krizi	52
2.2.2. Fransa'nın Askeri-Siyasi Güç ve Nüfuzunun Artması	58
2.2.2.1. Fransa'nın Akdeniz, Mısır ve Hindistan siyaseti	58
2.2.2.2. Napolyon'un Mısır seferi ve sonuçları	61
2.3. Osmanlı Devleti'nin Basra Hâkimiyeti ve İdari Yapısı	66
2.3.1. Basra Körfezi'nde Osmanlı Hâkimiyetinin Tesis.....	66
2.3.2. Bağdat ve Basra'da Osmanlı İdari Yapısı	70
2.3.2.1. Bağdat Vilayeti	70
2.3.2.2. Basra Vilayeti.....	74
2.4. Bağdat-Basra Bölgesinin Ticari-Stratejik Değeri	77
2.4.1. Doğu-Batı Ticareti ve Ticaret Yolları	77
2.4.2. Basra Körfezi'nin Doğu-Batı Ticaretindeki Yeri	81
2.4.2.1. Basra Körfezi'nin coğrafi konumu, su ve kara yolu bağlantıları.....	81
2.4.2.2. Basra Limanı ve hinterlandının ticari değeri	83
2.4.3. Basra Körfezi'nin Stratejik Değeri	88

3. BÖLÜM

İNGİLTERE'NİN BASRA VE BAĞDAT'TA TİCARİ-SİYASİ YAPILANMASI VE BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU (1875-1879)

3.1. Bağdat Konsolosluğu'nun Açılması	91
3.1.1. Basra Bölgesinde İngiliz Ticari-Siyasi Varlığı.....	92
3.1.1.1. Basra Körfezi-Hindistan yolunun İngilizlerce keşfi	92
3.1.1.2. Safevi-İngiliz ilişkileri ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra bölgesine nüfuzu	93
3.1.1.3. İngiltere'nin Basra'da ticari-siyasi yapılanması (17.-18. yüzyıl).....	98
3.1.2. Bağdat Konsolosluğu'nun Açılışı.....	105

3.1.2.1. İletişim kanalı ve idari merkez olarak Bağdat'ın önemi	105
3.1.2.2. Bağdat'ta yerli temsilcilik (native agent) ihdas edilmesi.....	106
3.1.2.3. Doğu'da Napolyon tehdidi ve İngiltere'nin körfez siyasetinde değişim ...	107
3.1.2.4. Harford Jones'ın sıradışı görev tanımı ve Bağdat Konsolosluğu	114
3.1.2.5. Bağdat Konsolosluğu'nun genel konsolosluğa dönüşümü	116
3.2. Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Teşkilat Yapısı (1875-1879).....	123
3.2.1. Albay John Pigott Nixon'un Genel Konsolos Olarak Atanması	123
3.2.2. Personel İstihdamı ve Görev Dağılımı	126
3.2.3. Genel Konsolosluk'un Yetki Sahası ve Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	131
3.3. Londra ve Bombay Hükümetleri Arasında Bağdat Genel Konsolosluğu	135
3.3.1. Konsolos Atama Yetkisi ve Fraser Carter Hadisesi	135
3.3.2. Nixon – Robertson Çekişmesi ve İdari Kriz.....	140
3.4. Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Faaliyet Alanları	145
3.4.1. Ticari Faaliyetler.....	146
3.4.2. Siyasi Faaliyetler	149
3.4.3. Dini / Mezhebi Faaliyetler	159
3.4.4. Sıhhi Faaliyetler.....	161

4.BÖLÜM

BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU'NUN TİCARİ FAALİYETLERİ

4.1. Bağdat ve Basra Vilayetlerinde Ekonomik Hayat	163
4.1.1. Bağdat Vilayeti	163
4.1.2. Basra Vilayeti	166
4.2. 1875/76 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret.....	176
4.2.1. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalatı	177
4.2.2. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracatı	180
4.2.3. Genel Değerlendirme.....	182

4.3. 1876/77 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret.....	184
4.3.1. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalatı	184
4.3.2. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracatı	190
4.3.3. Genel Değerlendirme.....	193
4.4. 1877/78 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret.....	196
4.4.1. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İthalatı	196
4.4.2. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İhracatı	202
4.4.3. Genel Değerlendirme.....	206
4.5. 1878/79 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret.....	208
4.5.1. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İthalatı	209
4.5.2. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İhracatı	214
4.5.3. Genel Değerlendirme.....	217
4.6. Osmanlı Devleti'nin Ticari-İdari Kısıtlamaları ve İngiliz Tepkileri.....	220
4.6.1. Dâhili Karantina Uygulamaları ve Ticari Tepkiler.....	221
4.6.1.1. Karantina aidatı meselesi ve Lynch Kumpanyası'nın itirazları	224
4.6.1.2. Konsolosluk ve yün tüccarının tepkisi	229
4.6.2. İhracat Yasakları.....	233
4.6.2.1. Tahıl ihracatı yasağı ve İngiliz kumpanyalarının yasağı çiğnemesi	234
4.6.2.2. Bağdat halkının İngilizlere tepkisi	235
4.6.2.3. At ihracatı yasağı	240
4.6.3. Dicle Nehri Üzerine Set İnşası ve İngilizlerin Tepkisi	246
4.6.3.1. Set inşasının gerekçesi	246
4.6.3.2. Lynch Kumpanyası'nın set inşasını durdurma çabaları	247
4.6.3.3. Bağdat Konsolosluğu'nun set inşasını protestosu.....	250

5. BÖLÜM

BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU’NUN DİNİ-MEZHEBİ FAALİYETLERİ

5.1. Hint Mirasının Dağıtımı Meselesi ve Bağdat Genel Konsolosluğu.....	257
5.1.1. Hint Mirası ve Mirasın Atebât-ı Aliye Türbelerinde Dağıtımı.....	258
5.1.1.1 Mirasın Bağdat’taki varisleri: Şiiler ve Atebât-ı Aliye türbeleri	260
5.1.1.2. Irak - Awadh (Oudh) Hanlığı ilişkileri	268
5.1.1.3. Hint Mirası (The Oudh Bequest)	270
5.1.2. Hint Mirasının İngilizlerin Denetimine Girmesi	274
5.1.2.1. Hint Mirasının İngiltere’nin Hindistan siyasetine vasıta kılınması	274
5.1.2.2. 1852 Yılı düzenlemesi ve miras dağıtımını Bağdat Konsolosluğu’nun üstlenmesi.....	278
5.1.2.3. 1867 Yılı düzenlemesi ve miras hukukunun tahrif edilmesi	281
5.1.2.4. Mirasının dağıtımına dair şikâyetler ve Bağdat Genel Konsolosluğu	283
5.2. Musul’da Süryani İhtilafları ve Bağdat Genel Konsolosluğu.....	288
5.2.1. Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Süryaniler	290
5.2.1.1. Süryani (Kadim-Yakubi) Ortodokslar	292
5.2.1.2. Süryani Katolikler.....	300
5.2.2. Süryani Ortodoks ve Süryani Katoliklerin Kilise İhtilafları.....	305
5.2.2.1. Süryaniler arasında kilise ihtilaflarının ortaya çıkışı	305
5.2.2.2. Büyükelçiler mukavelesi ve 1879 yılı düzenlemesi.....	308
5.2.2.3. Musul İngiliz Konsolosluğu belgelerinde Süryani ihtilafları.....	312
5.3. Musul’da Keldani İhtilafları ve Bağdat Genel Konsolosluğu.....	322
5.3.1. Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Keldani Katolikler	325
5.3.2. İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Keldani İhtilafları	330
5.3.2.1. Keldani Katolikler arasında ayrılık ve ihtilafların ortaya çıkışı.....	330
5.3.2.2. Musul İngiliz Konsolosluğu’nun Keldani ihtilaflarına müdahil olması	331
5.3.2.3. Konsolosluk raporlarında Keldani ihtilafları	337
5.3.2.3.1. Keldani Katolik Patriği’nin faaliyetleri	343

5.3.2.3.1.1. Kiliselerin patrikliğe teslimi talebi.....	345
5.3.2.3.1.2. Keldani Kilisesi akarlarının talebi	347
5.3.2.3.2. Katolik Keldaniler arasında Meskinta Kilisesi rekabeti	349
5.3.2.3.3. Keldani ihtilaflarının kısmen çözüme kavuşturulması	352

6.BÖLÜM

BAĞDAT VİLAYETİ'NDE VEBA SALGINLARI VE BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU'NUN FAALİYETLERİ

6.1. Veba Salgınları.....	357
6.1.1. Dünya'da ve Osmanlı'da Veba Salgınları	358
6.1.2. Bağdat Vilayeti'nin Veba Geçmişi.....	360
6.2. 1875 Yılı Veba Salgını.....	364
6.2.1. Salgının Ortaya Çıkışı, Teşhisi ve Seyri.....	364
6.2.2. Dr. William Henry Colvill'in Veba Raporu ve Değerlendirmeleri	369
6.2.2.1. Salgın bölgeleri ve ölüm vakaları	370
6.2.2.2. Hastalığın bulguları.....	371
6.2.2.3. Yaşam koşullarının vebaya etkisi	373
6.2.2.4. Tedbir ve çözüm önerileri.....	374
6.3. 1876 Yılı Veba Salgını.....	376
6.3.1. Salgının Ortaya Çıkışı ve Seyri	376
6.3.2. Bağdat Vilayeti'nde Salgın Bölgeleri, Vakalar ve Ölümmler	378
6.3.2.1. Ocak-Mart dönemi	378
6.3.2.2. Nisan-Mayıs dönemi.....	383
6.3.2.3. Haziran-Temmuz dönemi	388
6.4. 1877 Yılı Veba Salgını.....	389
6.4.1. Uluslararası Sağlık Kurulu ile İstanbul Mülakatı	389
6.4.1.1. Eleştiriler.....	389
6.4.1.2. Tespit ve öneriler	390

6.4.1.3. Değerlendirme ve beklentiler.....	390
6.4.2. Bağdat Vilayeti'nde Salgının Seyri	391
6.4.2.1. Veba salgını dolayısıyla Bağdat'tan göçler	393
6.4.2.2. Nisan-Haziran dönemi ölüm vakaları	395
6.5. Karantina Uygulamaları ve İngilizlerin Tepkileri.....	399
6.5.1. Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin Karantinaya Yaklaşımları	400
6.5.2. Doktor William Henry Colvill'in Karantina Eleştirileri.....	403
7. SONUÇ	407
KAYNAKLAR	417
EKLER	459
Ek-1: Harford Jones'ın atama belgesi, gerekçeleri ve görev tanımı.	460
Ek-2: Harford Jones'ın Bağdat'ta kaleme aldığı ilk mektup.	462
Ek-3: Henry Dundas'ın Bağdat Paşası Süleyman Paşa'ya mektubu.	465
Ek-4: Jacob Bosanquet'in Bağdat Paşası'na mektubu.	467
Ek-5: Harford Jones'ın konsolosluk beratı.	469
Ek-6: Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).	470
Ek-7: Bağdat yün tüccarlarının isim ve imzalı dilekçesi.	477
Ek-8: Şeyh Muhsin'in şikayet dilekçesi.	480
Ek-9: Bağdat Valiliği'nin Şeyh Muhsin'in şikayetine dair konsolosluğa yazısı.	482
Ek-10: Musul Mutasarrıfı Nazım Efendi'ye gönderilen ferman.....	484
Ek-11: Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'dan Süryani Başpiskoposu Behman Benni'ye mektup.	486
Ek-12: Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'ın Keldani raporu.	488
Ek-13: Musul'da Keldani ihtilaflarına dair rapor.	491
Ek-14: Ölüm vakalarında veba belirtileri olduğuna dair Bağdat Karantina Komisyonu beyanı.	495
Ek-15: Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.	496
ÖZGEÇMİŞ	503

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 2.1. Amerika'nın İngiliz Kolonilerinden Vergi Talebi	44
Çizelge 2.2. Bağdat Vilayeti'nin Osmanlı İdari Taksimatı İçindeki Konumu	73
Çizelge 2.3. Basra Vilayeti'nin Osmanlı İdari Taksimatı İçindeki Konumu.....	76
Çizelge 3.1. İngiltere'nin Bağdat Konsolosları (1798-1906).....	122
Çizelge 3.2. Bağdat Konsolosluğu'nda Görevli	127
Çizelge 3.3. Bağdat Genel Konsolosluğu Personelinin	129
Çizelge 3.4. Bağdat Ve Basra'da İngilizce Tercümanlık Yapabilenlerin Listesi	130
Çizelge 3.5. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	131
Çizelge 3.6. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	133
Çizelge 3.7. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	134
Çizelge 3.8. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	134
Çizelge 3.9. 1825 Yılında Osmanlı Ülkesindeki İngiliz Konsolosluk Yapılanması.....	150
Çizelge 3.10. 1834 Yılında Osmanlı Ülkesindeki İngiliz Konsolosluk Yapılanması.....	151
Çizelge 3.11. 1846 Yılında Osmanlı Ülkesindeki İngiliz Konsolosluk Yapılanması.....	152
Çizelge 3.12. 1856 Yılında Osmanlı Ülkesindeki İngiliz Konsolosluk Yapılanması.....	153
Çizelge 3.13. 1871 Yılında Osmanlı Ülkesindeki İngiliz Konsolosluk Yapılanması.....	155
Çizelge 4.1. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalat Tablosu	177
Çizelge 4.2. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1874/75 – 1875/76).....	178
Çizelge 4.3. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracat Tablosu	180
Çizelge 4.4. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1874/75 – 1875/76).....	181
Çizelge 4.5. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalat Tablosu	184
Çizelge 4.6. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1875/76 – 1876/77).....	187
Çizelge 4.7. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracat Tablosu	190
Çizelge 4.8. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1875/76 – 1876/77).....	191
Çizelge 4.9. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İthalat Tablosu	196

Çizelge 4.10. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1876/77 – 1877/78).....	199
Çizelge 4.11. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İhracat Tablosu	202
Çizelge 4.12. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1876/77 – 1877/78).....	204
Çizelge 4.13. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İthalat Tablosu	209
Çizelge 4.14. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1877/78 – 1878/79).....	212
Çizelge 4.15. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İhracat Tablosu	214
Çizelge 4.16. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1877/78 – 1878/79).....	216
Çizelge 4.17. Bağdat Vilayeti'nin 1874–1879 Yılları İthalat Ve İhracat Bilançosu	218
Çizelge 5.1. Musul'da Keldani Katolik Ve Roma Katolik Keldanilerin Ev Ve Kilise Sayıları.....	341
Çizelge 6.1. Bağdat Vilayeti'nde Veba Vakaları (Ocak-Mayıs 1875).....	370
Çizelge 6.2. Hille'de Vebadan Ölenlerin Listesi (Ocak-Şubat 1876).....	379
Çizelge 6.3. Hille Ve Bağdat'ta Veba Vakaları Ve Ölümünün Listesi (Şubat-Mart 1876).....	381
Çizelge 6.4. Bağdat Vilayeti'nde Görülen Veba Vakaları Ve Ölümünün (Nisan 1876).....	383
Çizelge 6.5. Bağdat Vilayeti'nde Görülen Veba Vakaları Ve Ölümünün (1-19 Mayıs 1876)	387
Çizelge 6.6. Bağdat Vilayeti'nde Görülen Vaka Ve Ölümünün (Mayıs 1876).....	388
Çizelge 6.7. Bağdat Ve Hille'de Görülen Veba Vakaları Ve Ölümünün (Haziran 1876).....	388
Çizelge 6.8. Bağdat'ta Vebadan Ölenlerin Listesi (4-29 Nisan 1877)	396
Çizelge 6.9. Bağdat'ta Vebadan Ölenlerin Listesi (Nisan-Mayıs 1877)	397

RESİMLER LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1. Bağdat Konsolosluğunun Çatısından Görünüm / Bağdat.....	125
Resim 3.2. İngiliz Konsolosluğu Dragoman Evi / Basra	128
Resim 3.3. İngiliz Yardımcı Konsolosluğu / Basra	132
Resim 3.4. İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar	133
Resim 4.1. 1/2 Hurma Bahçeleri, Fao - Basra	167
Resim 4.2. 3/4 İnci Dalgıçları, Linga-Basra Körfezi	170
Resim 4.3. Basra'da Bir Kanal	173
Resim 4.4. Sulama Ve Nakliye Kanalı, Fallahiyeh	174
Resim 4.5. Bağdat Pazarı Ve Gümrük Binası / Bağdat	182
Resim 4.6. Bağdat Pazarı.....	193
Resim 4.7. Şatt Al-Arap'tan İngiliz Konsolosluğu'nun Görünümü / Basra	195
Resim 4.8. Basra Limanı.....	204
Resim 4.9. Kuffalar – Bağdat	207
Resim 4.10. Gümrük Binası Cıvarı / Bağdat	208
Resim 4.11. Basra Limanı.....	219
Resim 4.12. Lynch Kumpanyası Ofisi Ve Basra Yardımcı Konsolosluğu / Basra.....	227
Resim 4.13. Aşhar Kanalı – Basra	233
Resim 4.14. At Pazarı Byculla / Bombay	241
Resim 4.15. Hindistan'da Düzenlenen Yarışlarda 51 Kez Şampiyon Olmuş Bir Arap Atı	244
Resim 4.16. Dicle Üzerinde Ezra Türbesi	252
Resim 6.1. Aşhar Kanalı, Basra.	374
Resim 6.2. Bağdat'ta Bir Cadde	378
Resim 6.3. Dr. Colvill'in Rapor ve Tablo Örneği.....	382

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 2.1. Bağdat Vilayet Haritası.....	72
Harita 2.2. Basra Vilayeti Haritası.....	75
Harita 2.3. Hint Okyanusu’ndan Akdeniz’e Su Ve Kara Yolu Güzergâhları.....	79
Harita 2.4. Doğu-Batı Ticaretinde Su Ve Kara Yolu Güzergâhları.....	81
Harita 2.5. Basra Körfezi Ve Çevresi	82
Harita 2.6. Dicle-Fırat Su Yolu.....	84
Harita 2.7. Londra’dan Hindistan’a; Akdeniz, Anadolu, Dicle-Fırat Vadileri Ve Basra Körfezi	89
Harita 4.1. Bağdat’tan Basra’ya Su Kanalları Haritası	175
Harita 5.1. İranlı Şii Hacıların Türbe Ziyaretleri Güzergâhı, Bağdat	267
Harita 6.1. Dr. Colvill’in Salgın Bölgesini Gösteren Haritası (1875).	371

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A. DVN. DVE. d.	Bab-1 Asafl Divan-1 Hümayun Düvel-i Ecnebiye Defteri
A. DVN. MHM. d.	Bab-1 Asafl Divan-1 Hümayun Mühimme Defteri
A. MKT. UM.	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
A. DVN. DVE.	Bab-1 Asafl Divan-1 Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A. MKT. MHM.	Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BEO.	Bâb-1 Ali Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BL.	British Library
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DNB.	Dictinoary of National Biography / Oxford
FO.	Foreing Office
H.	Hicri tarih
Haz.	Hazırlayan
HR. TO.	Hariciye Tercüme Odası Evrakı
İ. HR.	İrade-i Hariciye
İ. DH.	İrade Dahiliye
İ.HUS.	İrade Hususi
İA.	İslam Ansiklopedisi
£.	Sterlin
M.	Miladi tarih
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
p.	Page
PhD.	Doctor of Philosophy
s.	Sayfa
S.	Sayı
ŞD.	Şura-yı Devlet
TNA.	The National Archives

KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

“İngiltere’nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsolosluğu (1875 – 1879)” adlı tez çalışmamızda arşiv kaynağı olarak İngiliz Milli Arşivleri (The National Archives / TNA), British Library (BL) ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) vesikalarından yararlanılmıştır.

İngiliz Milli Arşivleri (The National Archives / TNA): 16. yüzyıl sonlarından başlamak üzere İngiltere daima, Osmanlı ülkesinde elde ettiği siyasi ve iktisadi çıkarlarını (imtiyazât) muhafaza etmek ve hatta mümkün mertebe elde edilecek yeni kazanımlarla bunları ziyadeleştirmenin yollarını aramıştır. 19. Yüzyıl öncesinde İngiliz siyaseti bu maksadına Osmanlı padişahlarına, rüesâ-yı devletin önde gelenlerine ve mahalli idarecilere değerli hediyeler vermek veya Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iç/dış siyasi-askeri konjonktürün yarattığı fırsatları kendi lehine değerlendirmek suretiyle ulaşmıştır. 19. yüzyılda İngiltere bu vasıtalarla konsolos ve konsoloslukları da eklemiştir. Osmanlı Devleti’nin özellikle siyasi ve iktisadi anlamda stratejik öneme sahip pek çok şehir ve liman kentinde konsolosluklar ihdas etmiş ve onlar vasıtasıyla başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere İngiliz Parlamentosu ve diğer ilgili birimleri, Osmanlı ülkesinin geneli hakkında olduğu gibi yerel ve hatta en küçük bir mahallesine varıncaya kadar pek çok bilgiye kolaylıkla ulaşmışlardır. Bu noktada oldukça zengin belge koleksiyonlarına sahip İngiliz Milli Arşivleri’nde ülkemizle ilgili pek çok doküman bulunmaktadır. Bilhassa, konsolosların büyükelçilik, dışişleri bakanlığı ve diğer yetkili birimlerle yaptıkları resmi yazışmalar ve söz konusu birimlere sunmuş oldukları raporlardan müretteb resmi konsolosluk klasörleri, ihtiva ettikleri etnik, dini, mezhebi, siyasi, iktisadi, askeri, ekonomik, demografik ve topoğrafik pek çok veri ile bir hayli yekûn oluşturan kaynaklardır.

İngiliz Milli Arşivleri’nde konumuzla ilgili olarak özellikle Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office / FO) tasnifine ait belgeler titizlikle incelenmiş, bu tasniften ve alt

klasörlerinden ziyadesiyle istifade edilmiştir. Foreign Office tasnifi içerisinde yer alan ve özellikle Türkiye (Osmanlı) ile alakalı İngiliz konsolosluk yazışma ve raporlarını ihtiva eden FO / 78, FO / 195 gibi klasörler ve keza aynı tasnif içerisinde yer alan gizli yazışmalardan “Confidential-Secret” oluşan FO / 881 ve FO / 424 kodlu klasörler en fazla müracaat ettiğimiz, incelediğimiz ve istifade ettiğimiz fonlar olmuştur. Bu noktada bilhassa FO / 78 ve 195'lere ait konsolosluk belgeleri tez çalışmamıza yön veren esas kaynak ve tasniflerdir. Bu kaynaklardan FO / 78'ler daha çok politik ehemmiyete sahip siyasi, askeri, idari, iktisadi, etnik ve dini meseleleri ihtiva eden ve özellikle İstanbul'daki Büyükelçilikten Londra'daki İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazışma ve raporlardan oluşmuş bir fondur. Büyükelçilik kendisine konsoloslardan gelen yerel yazışma ve raporları politik ehemmiyet süzgecinden geçirdikten sonra kendisine göre önem atfettiği meseleleri yine kendi öneri ve değerlendirmeleriyle birlikte Dışişleri Bakanlığına azr etmiş ve birer kopyasını ise bu klasörlere kaydetmiştir. Burada şu nokta gözden kaçırılmamalıdır ki, yerelde cereyan etmiş her hadise FO / 78 klasöründe bulunmamaktadır. Çünkü, yukarıda izah edildiği üzere, FO / 78'ler büyük çoğunlukla büyükelçinin ehemmiyet verdiği önemli konu başlıklarından müteşekkil bir fondur. Dolayısıyla, örneğin Bağdat'ta iki aile veya aşiret arasında cereyan etmiş bir hadisenin, hırsızlık veya nümayişin izini FO / 78'de sürmek mümkün olmamaktadır. Bunun için FO / 195'leri taramak gerekebilir.

FO / 195'ler ise İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki konsolosluklarından İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderilen yazışmaları içermektedir. İlgili konsolosluk tarafından kaleme alınan bu belgeler, görev yapılan yerdeki ticari, zirai, idari, askeri, sosyal, toplumsal, dini, mezhebi, etnik, demografik, hukuki, adli, sıhhi ve sair bütün konuları ve gelişmeleri ihtiva eden geniş bir yelpazeye sahiptir ve tamamen yerel-bölgesel malumat içermektedir. Görevli konsolosun bilgi ve tecrübelerine dayanarak değerlendirdiği yerel hadiseler ve gelişmeler, konsolosun görüş, öneri ve tavsiyeleriyle büyükelçiliğe aktarılmakta olup, bütün bu yazışma ve raporlardan müteşekkil oldukça hacimli bu veriler FO / 195'lerin esasını oluşturmaktadır.

Üzerinde gizli “secret / confidential” veya çok gizli “top secret” anlamlarına gelen ifadelerin yazılı olduğu belgelerden müteşekkil FO / 881 veya FO / 424'ler ise genellikle etnik, dini / mezhebi, siyasi, idari, askeri ve iktisadi öneme haiz başlıklardan oluşan, konsolosun veya büyükelçinin yerine, zamana ve duruma göre önem atfettikleri konulardan oluşmaktadır. Gerek konsolos gerekse büyükelçilerin mevcut şartlara veya

yazışmanın içeriğine göre ehemmiyetli olduğunu düşündükleri konuları “gizli” ibaresi altında bağlı oldukları makamlara arz etmeleriyle bu klasörler vücuda gelmiştir. Tetkiklerimiz esnasında bu başlıklar altında yer alan yazışmaların genel itibariyle gerçekten önemli ve gizli tutulması gereken türden bilgiler ihtiva ettiğine şahit olduğumuz gibi, örneğin veba salgını dolayısıyla Bağdat’ta ölenlerin sayısının ve salgının seyrinin anlatıldığı içerik itibariyle sıradan konulara da rastlanmaktadır. Hatta gizlilik atfedilerek FO / 881 veya 424'lere kaydedilen bazı yazışma ve raporların aynısına üzerinde her hangi bir gizlilik ibaresi olmaksızın FO / 78 veya 195’lerde de rastlamak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla, bazı yazışmaların hangi kıstasa göre “gizli” ibaresi altına alındığı da çok sarih değildir.

British Library (BL): İngiltere’nin Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla 17. yüzyıl başlarında Hindistan ile ticaret temelinde başlayan ilişkileri zamanla söz konusu kumpanyanın ticaretten siyasete yönelmesi ile Hindistan’ın İngiliz nüfuzuna girmesi ve 18. yüzyıl ortalarından itibaren tamamen bir İngiliz sömürgesi haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. İngilizlerin Basra Körfezi’ne nüfuzları da yine Doğu Hindistan Kumpanyası’nın 1616’da İran Şahı ile yaptıkları Portekizlilerin Körfez sularından çıkarılması esasına dayalı bir antlaşmayla gerçekleşmiştir. Bağdat ve Basra Körfezi bölgesindeki İngiliz siyasi yapılanması tarihi geçmiş, coğrafi yakınlık ve stratejik sebeplerle Londra’dan ziyade Hindistan’daki İngiliz sömürge hükümetince yönetilmiştir. Bu itibarla British Library’de bulunan Hindistan Bakanlığı Arşivi (India Office Records / IOR) belgeleri tez çalışmamızda istifade ettiğimiz diğer önemli kaynaklardan birisidir. Bağdat Genel Konsoloslugu başta olmak üzere Basra ve Musul’daki yardımcı konsoloslukların atama, azil ve maaşları Hindistan hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Sömürge tarihi boyunca tutulan kayıtların Londra’ya nakledilerek British Library bünyesinde tasnif edilmesiyle oluşturulan India Office Records / IOR ve alt klasörlerinde yer alan kayıtlar özellikle Bağdat, Basra, Musul başta olmak üzere bütün Körfez bölgesi için önemli bir veri kaynağıdır.

Yaklaşık bir yıl çalışma yaptığımız İngiliz Milli Arşivi ve British Library’nin Bağdat, Basra ve Musul ile ilgili yukarıda izah ettiğimiz tasnif ve klasörlerinden pek çok belgeyi inceleme fırsatı bulduk. Elde ettiğimiz belgelerin büyük bir kısmını tez çalışmamızda değerlendirdik. Bu noktada özellikle Bağdat Genel Konsoloslugu’nun İstanbul Büyükelçiliği, Dışişleri Bakanlığı (Londra) ve Hindistan hükümeti ile yaptığı yazışmalar

ve ilgili makamlara sunmuş olduğu raporlar hem vilayet hem de bölge tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Bağdat konsolosluğu, Basra ve Musul'daki yardımcı konsolosluklarında bağlı olduğu bir genel konsolosluk olması hasebiyle, genel konsolosluğa ait yazışmalardan söz konusu iki şehrin, vilayetin ve hatta Osmanlı Irak'ının hemen hemen tüm şehir, kasaba ve köylerinin ilgili dönemdeki tarihi gelişimini konsolosluk yazışmalarına yansıdığı ölçüde görmek mümkün olabilmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Osmanlı tarihi alanında yapılan çalışmalarda müracaat edilecek en başta gelen araştırma merkezi ve kaynak hiç şüphesiz Osmanlı Arşivi ve arşiv vesikalarıdır. Osmanlı Arşivi'nin zengin belge külliyatı ve koleksiyonları araştırmacılara Osmanlı tarihinin her dönemiyle ilgili önemli bilgiler ve belgeler sunmaktadır.

Tez çalışmamız esnasında Osmanlı Arşivi'nin konumuzla ilgili tasniflerini titizlikle inceledik ve ilgili belgelerden yeri geldiğinde istifade ettik. Bu anlamda özellikle Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVN. MHM. d.), Düveli Ecnebiye Defterleri (A. DVN. DVE. d.), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) evrakı, İrade-i Hariciye (İ. HR.), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A. MKT. UM.), Şura-yı Devlet (ŞD.), İrade-i Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) belgeleri ve Meclis-i Vükelâ (MV.) mazbataları tez çalışmamız içerisinde istifade edilen Osmanlı Arşiv vesikalarıdır. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, tez çalışmamıza konu olan Bağdat Genel Konsolosluğu büyükelçilik, merkezi hükümet (Londra) ve sömürge (Bombay – Hindistan) hükümeti, Basra ve Musul'daki bağlı yardımcı konsolosluklar ve vilayet idaresi ile yapmış olduğu yazışmaları, pek tabii, Osmanlı makamları ile paylaşmadığı için söz konusu belgelerin veya muadillerinin herhangi bir nüshasına Osmanlı Arşiv tasniflerinde tesadüf edilememiştir. Osmanlı Arşivi'nden kullandığımız belgelerin neredeyse tamamı konsolosluğun bağlı olduğu üst ve alt birimlerle yaptığı kurumsal yazışmaların dışında genel meselelere dair gelişmeleri ihtiva eden vesikalardır.

Sürelî Yayınlar

Tez çalışmamızda sürelî yayınlar olarak yabancı gazetelerden, özellikle *The Edinburg Gazette* ve *The London Gazette*'den yararlanılmıştır. Bilhassa İngiliz Kraliyeti ve hükümeti tarafından yapılan diplomatik atamaların kamuoyuna duyurulduğu bu iki gazeteden,

Bağdat konsoloslarının atanması ve azli noktasında Foreign Office belgelerine ilaveten istifade edilmiş ve kaynak olarak kullanılmıştır.

Araştırma Eserler

British Library, SOAS Library ve İngiliz Milli Arşivi (TNA) bünyesinde bulunan kütüphane ve araştırma merkezleri başta olmak üzere Milli Kütüphane, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Gazi Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphaneleri ve keza YÖK'teki tezler arasında konu ile ilgili literatür taraması yapılmak suretiyle tez çalışmamızda istifade edebileceğimiz çalışmalar tespit ve temin edilmiştir. Bunların tamamını burada değerlendirmek mümkün değilse bile, tez çalışmamızda istifade ettiğimiz başlıca telif eserlere değinmek yerinde olacaktır.

Bunlardan ilk akla gelen, Akdes Nimet Kurat'ın *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınları, Ankara 1953, eseri bilhassa Osmanlı-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı noktasında müracaat ettiğimiz en önde gelen eserlerden birisidir. Eser, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin ilk yıllarını William Harborne, Edward Burton, Henry Lello ve Thomas Glover gibi Osmanlı ülkesindeki ilk İngiliz büyükelçilerinin faaliyetleri, Osmanlı Padişahları ile İngiliz Kraliyeti arasında cereyan eden yazışmalar ve İngiltere'ye verilen ilk İmtiyazlar üzerinden ele alan ve iki devlet arasındaki ilişkilerin tesisi sürecini diplomatik açıdan irdeleyen öncü bir çalışmadır.

Benzer bir diğer önemli eser ise, Mübahat S. Kütükoğlu'nun, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974 ve *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, adlı çalışmalarının ilave belge ve bilgilerle genişletilerek iki cildin birleştirilmesiyle hazırlanan *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı – İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, adlı eseridir. Bu eser, Yeniçağ başlarında dünya ticaretinin genel durumu, ticaret yolları, coğrafi keşifler, sömürgelerin ve sömürge imparatorluklarının ortaya çıkışı ve Akdeniz ticaretini irdeleyen giriş bölümünü müteakip, İngilizlerin Akdeniz dünyasına yönelmeleri ve Osmanlı Devleti ile ilk temaslarını ve sonrasında Osmanlı-İngiliz ticari-siyasi ve diplomatik münasebetlerini, 1838 Balta Limanı Muahedesi ve 1850 Osmanlı-İngiliz

Gümrük Tarifesi konularını ayrıntılı bir şekilde ele alan altı bölümden mürettep bir eserdir. Kütükoğlu'nun bu kıymetli eseri, tez çalışmamızda bilhassa Osmanlı-İngiliz ticari-siyasi münasebetlerini ele aldığımız giriş bölümü ve İngiltere'nin Doğu siyasetini değerlendirdiğimiz birinci bölümde sıklıkla müracaat ettiğimiz eserlerden birisidir.

Hakeza hem genel olarak Osmanlı-İngiliz ticari-siyasi ve diplomatik münasebetlerinin başlangıcı ve 19. yüzyılın ortalarına değin seyri noktasında, hem de Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasının Levant Kumpanyası tekelinde şekillenmesi ve işleyişini anlamak adına akademik bir başyapıt diyebileceğimiz Alfred Cecil Wood'un, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, eseri tez çalışmamızda müracaat ettiğimiz başucu kaynaklarından birisi olmuştur. Eser, Osmanlılar ile İngilizlerin ilk temaslarını müteakip, Levant Kumpanyası'nın tesisi ile Osmanlı Akdeniz'inde (Levant'ta) gelişen İngiliz ticaretinin, ticari ilişkilerinin ve ardından elçilik ve konsolosluklar düzeyinde kendini gösteren siyasi temsiliyet ve diplomatik ilişkilerin tarihi seyrini Levant Kumpanyası üzerinden, bilhassa İngiliz arşiv vesikaları ve bizatihi kumpanya kayıtlarına dayanarak ortaya koyan oldukça kıymetli bir çalışmadır. Wood bu kıymetli çalışmasında, bir taraftan Levant Kumpanyası'nın Osmanlı ülkesindeki ticari yapılanmasını ve tarihini ele alırken, diğer taraftan da İngiliz konsolosluk örgütlenmesinin Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanma sürecine ve serüvenine ışık tutmaktadır. Eser, 15. yüzyılda İngilizlerin Akdeniz ticaretine yönelik ilk teşebbüslerinden 1825 yılında Levant Kumpanyası'nın ticaret tekelinin kraliyetçe ilgasına değin uzun bir tarihi süreci, Levant Kumpanyası özelinde ve Osmanlı-İngiliz ilişkileri bağlamında, ortaya koymaktadır.

Yine, Osmanlı-İngiliz ilişkileri ve İngiltere'nin doğu siyaseti bağlamında, Ahmet Refik'in, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932, Ali Kemal Meram'ın *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul 1969, Nabil Matar'ın *Keşifler Çağında Türkler, Mağripliler ve İngilizler*, (Çev. Hasan Baktır – Mustafa Kırca), Vadi Yayınları, Ankara 2012, Ali İhsan Bağış'ın *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, Nazan Aksoy'un *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990, Gerald MacLean'ın *Doğu'ya Bakış: 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Sinan Akıllı), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009 ve yine aynı müellifin *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı*

İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları (1580-1720), (Çev. Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, Gülay Webb Yıldırım'ın *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, M. Epstein'in *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908, Susan A. Skilliter'in *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582*, Oxford University Press, London 1977, Christine Laidlaw'ın *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*, (Çev. Hakan Abacı), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014, Richard Hakluyt'un *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of English Nation*, (Ed. Edmund Goldsmid), Vol. I-V., E&G Goldsmid, Edinburg 1887, Uğur Akbulut'un *Hindistan Yolu ve İngilizler: Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2016, başlıca müracaat eserleri olmuşlardır. Bunların yanı sıra, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "19. Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar", *Belleten, Cilt. XIII, S. 51, (Temmuz 1949)*, s. 573-650, Orhan Burian'ın "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951)*, s. 1-17 ve Halil İnalcık'ın "İmtiyâzât – Osmanlı Dönemi, Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti", *DİA, C. XXII, İstanbul 2000*, s. 245-253, başlıklı kıymetli çalışmaları tezimizin ilgili bölümlerinde değerlendirilmiş makale ve ansiklopedi maddeleridir.

Tezimizin esasını oluşturan İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu bağlamında sıkça müracaat ettiğimiz, Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasını ele alan eserlere bakmak gerekirse; bu noktada bir kaynak eser olarak Uygur Kocabaşoğlu'nun *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, adlı eserini özellikle zikretmek gerekecektir. Konsolos ve konsolosluk kurumunun ortaya çıkışından 19. yüzyıla ulaşan tarihi geçmişini, Osmanlı Devleti-İngiltere özelinde ticari-siyasi ve diplomatik ilişkilerin tesisini müteakip Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasının Levant Kumpanyası tekelindeki tarihi seyrini (1580-1900) seçkin bir literatür ve İngiliz arşiv belgelerine dayanarak ortaya koymaktadır. Bu kıymetli eser, konsolosların işlevsel olarak hem genel hem de Osmanlı Devleti özelinde kendi ülkelerinin menfaatleri gereği ticaret-siyaset-adalet üçlemesi içerisinde ortaya koydukları ticari, iktisadi, siyasi, askeri, etnik, dini-mezhebi, toplumsal ve kültürel, adli ve hukuki çaba ve faaliyetleri açık ve anlaşılır bir dille gözler önüne sermektedir.

Benzer bir diğer kıymetli çalışma ise, Desmond Christoper Martin Platt'ın *The Cinderella Service: British Consuls since 1825, Published by Longman, Edinburg 1971*, adlı eseridir. Platt, eserinin birinci bölümünde İngiliz konsolosluk örgütünün tesisi, gelişimi ve 1825 öncesi yapılanmasını, ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise genel konsolosluk örgütünün 19. ve 20. yüzyıllardaki değişim ve dönüşümünü ele almaktadır. İngiliz konsolosluk örgütlenmesi içinde Levant Servisi'nin (genel sınırları itibariyle Osmanlı ülkesini kapsamaktadır) ele alındığı dördüncü bölüm ise tez çalışmamız adına müracaat ettiğimiz asıl bölümdür. Levant Servisi'nin teşekkülü, ticari, siyasi ve adli misyonu ile servisin tarihi geçmişi, değişim ve dönüşüm aşamaları, konsoloslukların mevcut yapısı ve durumları ele alınmaktadır. Eserin beşinci ve son bölümünde ise Uzak Doğu Servisi (Çin, Japonya ve Siam) ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmektedir.

Rona Aybay'ın *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, adlı eseri ise, konsolosluk kurumunun tarihsel gelişimi, Osmanlı'da konsolos ve konsolosluklar, Cumhuriyet Dönemi konsolosluk yapılanması ve Türk konsolosluk kurumu ve hukukunun teşekkülünü ve buna keza, konsolosluk kurumunu, kurumsal yapılanmasını, işleyiş, görev ve sorumluluklarını ulusal ve uluslararası hukuk normları bağlamında ele alan önemli bir çalışmadır.

Son olarak, İsmail Soysal tarafından yayına hazırlanan *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 – Ankara, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, adlı eser değerli pek çok araştırmacının kıymetli çalışmalarıyla vücuda gelmiş ve burada zikretmeden geçemeyeceğimiz oldukça önemli bir çalışmadır.

İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsolosluğu (1875-1879) adlı doktora tez çalışmamıza nitelik olarak en yakın çalışmalardan birisi, Nurcan Yurdakul'un *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)* adlı doktora tez çalışmasıdır. Yurdakul, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'un danışmalığında, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde 2014 yılında tamamlamış olduğu doktora tezini herhangi bir değişiklik yapmadan *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, adıyla kitaplaştırmıştır. Yurdakul, bu kıymetli çalışmasının *Giriş* bölümünde İngiltere'nin

Körfez bölgesine nüfuzunu ve Osmanlı Devleti'nin klasik dönem bölge siyasetini değerlendirmiştir. *Birinci Bölümde* konu daha çok Bağdat-Basra vilayetleri ve Körfez bölgesi özelinde Osmanlı-İngiliz ilişkilerine indirgenmiş ve ayrıca, Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması ele alınmıştır.

İkinci Bölümde ise, Bağdat ve Basra'daki İngiliz konsolosluklarının faaliyetleri, Doğu Hint Kumpanyası'nın bölgeye yönelik ilgisi ve ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca, Bağdat'ta İngiliz konsolosluk yapılanmasının tesisi, terakkisi ve bunun siyasi sonuçlarının değerlendirildiği bu bölümde, Bağdat'taki Osmanlı idaresiyle İngiliz konsolosluk yapılanmasının çatışmaları tartışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin merkezileştirme siyasetinin Bağdat'taki akisleri ve Mehmet Ali Paşa krizinin Mısır merkez olmak üzere bölgede yarattığı otorite boşluğu ve kargaşanın değerlendirildiği *Üçüncü Bölümde* ise, İngiliz siyasetinin Hindistan Kumpanyası ve konsolosluklar kanalıyla bölgenin içinde bulunduğu söz konusu kaostan yararlanma girişimleri ele alınmıştır. *Dördüncü ve son bölümde* ise, 1841 Londra Protokolü, Kırım Harbi, Paris Konferansı ve Barış Antlaşmasını müteakiben bölgenin uluslararası ölçekte artan ticari, siyasi ve stratejik önemine binaen, İngiltere'nin Körfez bölgesi siyaseti bağlamında aynı ölçekte önem kazanan Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Dışişleri Bakanlığı'nın bölgeye yönelik kararlarına yön verme ve icrası noktasındaki önemi ve ticari-siyasi faaliyetleri değerlendirilmiştir. Elbette bu noktada, merkezileştirme siyasetinin bir tezahürü olarak bölgedeki Osmanlı valilerinin etkinliğinin ve gücünün artmasına karşın, Bağdat ve Basra vilayetleri kadar, Basra Körfezi ve İran üzerinde yaşanan yerel ve uluslararası rekabet ve çatışmalar da ele alınmıştır.

Yurdakul, 19. yüzyıl ile birlikte dünyada yapılan yeni keşifler, icatlar ve yaşanan teknolojik gelişmelere paralel olarak Kırım Harbi sonrası her geçen gün daha girift bir hal alan uluslararası ilişkiler dolayısıyla konsoloslara ilave görevler yüklendiğini ve bu nedenle 1856 yılı sonrasının bu anlamda yeni bir dönemi ifade ettiğini belirterek çalışmasını bu tarihle sınırlandırmıştır. Yurdakul'un İngiliz ve Osmanlı arşiv vesikalarının yanı sıra, konuyla ilgili mevcut literatürden de yararlandığı eserinden, yeri geldikçe tez çalışmamızda istifade edilmiştir.

Bir diğer çalışma, Sungur Doğançay'ın *İngiltere'nin Irak Siyaseti (1798-1876)* adlı doktora tez çalışmasıdır. Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün danışmanlığında Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2015 yılında tamamlanan bu tez çalışması, giriş bölümünü müteakip dört bölümden ve 155 sayfadan ibarettir.

Yöntem

İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsoloslugu (1875-1879) adlı doktora tez çalışmamız esas itibariyle, *Kaynaklar* kısmında ayrıntılı bir şekilde izah edilen, İngiliz Milli Arşivleri ve British Library'den temin edilen İngiltere'nin Bağdat Genel Konsoloslugu defterlerinde yer alan belgelere, yazışma ve raporlara dayanmaktadır. Bunun yanı sıra Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve yine mevcut literatürden de ziyadesiyle istifade edilmiştir. Söz konusu arşivlerden tespit ve temin edilen belgelerin tetkik ve tenkit sürecinden sonra tarihi kronoloji ve muhteviyat esasına göre tasnif edilmesiyle başlayan tez yazım süreci, giriş ve müteakip beş bölüm ile nihayetlenmiştir. Tez çalışmamız, 1875-1879 tarih aralığı ile sınırlandırılmıştır. Zira, Nurcan Yurdakul'un 2014'te tamamladığı *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)* ve Sungur Doğançay'ın 2015'te tamamladığı *İngiltere'nin Irak Siyaseti (1798-1876)* adlı doktora tez çalışmaları söz konusudur. Dolayısıyla biz tez çalışmamızın tarihini bu iki tezin tarih aralığıyla kesişmeyecek şekilde belirlemeyi uygun gördük. Bununla birlikte, incelediğimiz dönemde İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosu Albay John Pigott Nixon'un 1875 yılında göreve başlamış olması tezimizin başlangıç tarihini 1875 olarak tayin etmiştir. Tez çalışmasında belli bir mesafe alındıktan ve elde edilen belge ve bilgiler tasnif edildikten sonra, konsolosluk yazışma, rapor ve belgelerinin, konu çeşitliliği ve hacminin oldukça külliyetli olduğu görülmüştür. Bundan dolayı çalışmanın Albay Nixon'un Bağdat Genel Konsoloslugu görevinin sona erdiği 1879 yılı ile nihayetlenmesi uygun görülmüştür. Son olarak, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik genel politikasının da değişmesiyle iki devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir süreç başlamıştır ki, bu da ikili ilişkilerin yeni bir yaklaşım ve bakış açısıyla ele alınması gereğini doğurmuştur. Bundan dolayı da tez çalışmamız 1879 yılı ile sınırlandırılmıştır.

İngiliz Milli Arşivleri ve British Library'den temin edilen konsolosluk belgelerinin, yazışma ve raporlarının Türkçeye tercümesi sürecinde belgelerin dili ve diplomatikanın çözümü noktasında ilk başlarda bazı zorluklar yaşanmıştır. Konsolosluk defterlerinde yer alan bütün yazışma ve raporların ilgili kişilerin el yazısıyla kaleme alınmış belgelerden

müteşekkil olması, yazının ve belgenin çözümünde yaşanan zorlukların temel sebebini teşkil etmiştir. Zira belgelerin çözümü için sadece İngiliz diline vakıf olmak yeterli olmayıp, aynı zamanda yazı karakterinin ve hatta kişilerin yazı karakterlerinin çözümü de gerekiyordu. Ancak bu zorluklar belgelerle iştigal etmeye başladıktan sonra zamanla aşılmış, gün be gün yazı karakterlerine aşinalık ve konuya vakıf olmanın getirdiği kolaylıkla belge çevirilerinde hızla yol alınmaya başlanmıştır. İngiliz konsolosluk defterlerinin tamamının el yazısı ile tutulmuş olmaları dolayısıyla yaşadığımız diğer bir zorluk ise yer ve şahıs adlarının tespiti noktasında olmuştur. Konsolosların duydukları özel isimleri ve yer adlarını İngilizce ses yapısına ve İngiliz aksanına göre yazmış olmaları, bizim bu defterlere istinaden yapmaya çalıştığımız tespitleri zorlaştırmıştır. Bu noktada, belgelere sadık kalmakla birlikte, ama aynı zamanda yazı karakterinden doğrusunu tespit etmekte zorlandığımız isim ve yer adları için Tahir Sezen'in, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, Cilt. I-IV, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946-1950, Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil'in editörlüğünde ayrı ayrı yayınlanan, Osmanlı Vilayet Salmelerinde Bağdat, Basra, Musul, ORSAM Yayınları, Ankara 2012*, gibi kaynaklara müracaat edilmiş, isim ve yer adlarının doğrusunun kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Keza, zikredebileceğimiz diğer bir problem ise özellikle FO / 78 kodlu tasniflerin bazılarında belgelere numara verilmemiş olmasıydı. Belgenin, yazışmanın veya raporun kimden kime gittiği, yer, tarih ve zamanı belge üzerinde kayıtlı olmakla birlikte defter içerisindeki belge numarası / no yazılı değildi. Bu gibi durumlarda belgenin defter içerisinde geçtiği sayfa sayısını veya aralığını işaret etmekle iktifa etmek durumunda kaldık. Tam tersine, yine FO / 78'ler için geçerli olmak üzere, bazı defterlerde ise belge numarası verilmişken sayfa sayısı verilmemiş olduğuna şahit olduk. Bu gibi durumlarda ise bu defa belgenin sadece belge numarasını referans kodu olarak belirtmekle yetindik.

Tez çalışmamızın *Giriş* kısmında, İngilizlerin Akdeniz ticaretine ve Osmanlı Devletine yönelmeleri, ilk ticari teşebbüsler ve iki devlet arasında resmi münasebetlerin tesisi ve gelişimini müteakip William Harborne'un Osmanlı başkentine ilk İngiliz elçisi olarak tayini, 1583 tarihli ilk İngiliz kapitülasyonlarının onaylanması ve sonrasında yaşanan ticari-siyasi gelişmeler ele alınmıştır.

Birinci Bölüm'de *İngiltere'nin Doğu Siyaseti'nin Ticari-Siyasi Dinamikleri ve Bağdat-Basra Vilayetleri* ele alınmıştır. Bu cümleden olarak, İngiltere'nin doğu siyasetinin oluşması, ortaya çıkması ve şekillenmesinde ön ayak olan, İngiltere'nin bir sömürge imparatorluğuna dönüşmesinin vasıtaları olan; Levant ve Doğu Hindistan kumpanyalarının tesisi, ticari ve siyasi faaliyetleri ele alınmıştır. Hakeza, Amerika'nın kaybedilişi ve Sanayi Devrimi'nin İngiliz dış siyasetine ve münhasıran doğu siyasetine yansımaları yine bu bölümde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ayrıca, İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile Karadeniz, Boğazlar, Akdeniz ve en nihayet Hindistan özelinde yaşadığı ticari, siyasi ve askeri rekabet, Basra Körfezi ve art bölgesinin (hinterlandının) ticari değeri ve buradaki Osmanlı hâkimiyeti ve idari yapısı ele alınmış, Hindistan'ın güvenliği noktasında organik bir bütünlük arz eden Bağdat, Basra ve Körfez bölgesinin Londra-Bombay irtibatında stratejik değeri yine bu bölümde izah edilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de ise *İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu (1875-1879)* ele alınmıştır. Bu noktada öncelikle, İngilizlerin Basra bölgesiyle ilk temasları, Safevi-İngiliz ilişkileri ve İngilizlerin bölgeye nüfuzu, Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla İngilizlerin bölgedeki ticari-siyasi yapılanması izah edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra, Bağdat Genel Konsolosluğu'nun açılması noktasında Bağdat'ın ön plana çıkmasının sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu noktada bilhassa Körfez Bölgesi ve Hindistan'a yönelik Napolyon tehdidiyle birlikte İngiltere'nin değişen bölge politikası ve konsolosluğun resmi olarak açılışı ve ilk dönem faaliyetleri değerlendirilmiştir. İlâveten, Albay John Pigott Nixon dönemi (1875-1879) Bağdat Genel Konsolosluğu'nun teşkilat yapısı, konsolosluğun yetki sahası ve faaliyet alanları ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm'de ise *Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Ticari Faaliyetleri* değerlendirilmiştir. Öncelikle Bağdat ve Basra vilayetlerinin coğrafi tanımları, coğrafyanın sağladığı avantaj ve dezavantajlarla üretim, tüketim, tarım ve ticaretiyle birlikte gündelik ekonomik hayatları ele alınmıştır. Daha sonra Bağdat Vilayeti'nin 1875-1879 yılları arasındaki ticari durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken, vilayetin yıllık ithalat ve ihracat istatistikleri ve genel değerlendirmeleri yıllar bazında ele alınmış, vilayetin ticari girdi ve çıktılarına tesir eden yakın ve uzak ticari, siyasi ve askeri etkenler de bu bölümde izah edilmeye çalışılmıştır. Hakeza, Osmanlı Devleti'nin salgın, savaş ve su baskınları gibi sebeplerle ve tebaasının iâşesini temin etme düsturundan hareketle yürürlüğe koyduğu ticari-idari düzenlemeleri ve buna karşı vilayette ticaret yapan İngiliz

şirketleri ve onların sözcülüğünü üstlenen Bağdat konsolosluğunun düzenlemelere itirazları ve karşı girişimleri yine bu bölümde ele alınmıştır.

Dördüncü Bölüm'de ise *Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Dini-Mezhebi Faaliyetleri* ele alınmıştır. Bu noktada evvela, Hindistan'da bulunan Şii-i mezhep Awadh (Oudh) Hanlığı'nın Bağdat Vilayeti'ndeki Atebât-ı Aliye türbelerine bağışladıkları ve kısaca Hint Mirası olarak adlandırdığımız bağışların vilayeteki dağıtımı meselesi ele alınmıştır. Mirasın ortaya çıkışı, varisleri, mirasın İngiliz denetimine girmesi, miras hukukunun tahrifi ve politize edilmesiyle ortaya çıkan sıkıntı ve şikâyetler karşısında Bağdat konsolosluğunun tutumu izah edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra, Musul'da ortaya çıkan Süryani ve Keldani ihtilâfları ele alınmıştır. Süryanilerin Osmanlı millet sistemi içerisindeki yeri değerlendirildikten sonra Musul'daki Ortodoks (Kadim –Yakubi) ve Katolik Süryanilerin kendi aralarındaki kilise ihtilafları izah edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde, yine Musul'da Keldani Katolikler arasında baş gösteren ayrılıkları müteakip kilise, mezarlık ve diğer müşterek mülklerin aidiyeti noktasında yaşanan ihtilaflar ele alınmıştır. Burada, İngiliz siyasetinin, yalnızca Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren dâhili bir meseleye, Musul'daki yardımcı konsolosluk vasıtasıyla müdahil olma süreci izah edilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamızın *Beşinci ve son bölümünde* ise konsolosluğun sıhhi faaliyetleri kapsamında, *Bağdat Vilayeti'nde Veba Salgınları ve Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Faaliyetleri* ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk önce vebanın tıbbi tanımı, türleri ve belirtileri, dünyada ve Osmanlı'da veba salgınları ele alındıktan sonra Bağdat Vilayeti'nin veba geçmişi kısaca ortaya konulmuştur. Daha sonra, 1875-1877 yılları arasında vilayette görülen veba salgınları, salgının ortaya çıkışı, tespiti, teşhisi, sebepleri, yayılma alanı ve salgının sebep olduğu insan kayıpları ve yıkım ortaya konulmaya çalışılmıştır. Salgın sebebiyle vilayet genelinde alınan tıbbi ve sıhhi önlemler, öneriler ve eleştiriler konsolosluk doktorunun ve konsolosluğun büyükelçilik, Londra ve Bombay hükümetleriyle yaptıkları yazışmalar ve bu makamlara sundukları raporlarla salgının vilayetdeki seyri izah edilmeye çalışılmıştır. Keza, vilayet idaresinin salgına karşı almış olduğu karantina uygulamaları ve yerleşimler arası seyahat kısıtlamaları gibi sıhhi önlemler ve bunlardan kendi menfaatlerine memnun olmayan İngilizlerin gösterdiği tepkiler, yakınmalar ve sızlanmalar yine bu bölümde değerlendirilmiştir.

Napolyon tehdidini yerinde karşılamak ve bölgeyi Fransızlara karşı teşkilatlandırmak üzere, 1798 yılında ilk konsolos Harford Jones'ın olağanüstü şartlar gereği acilen ve gayriresmi olarak faaliyete geçirdiği İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu, 1802 yılında Osmanlı makamlarından alınan konsolosluk beratı ile resmiyet kazanmıştır. Konsolosluk, 1812 yılında Basra Yardımcı Konsolosluğunu da bünyesine katarak yetki sahası Bağdat Vilayeti'nin tamamını içine alan bir genel konsolosluğa dönüştürülmüştür. İngiltere'nin Irak topraklarındaki baş temsilciliği olarak Bağdat Genel Konsolosluğu, 1812'den I. Dünya Savaşı'na kadar, yani yaklaşık yüzyıl, İngiltere'nin bölgedeki yegâne bilgi kaynağı, istihbarat üssü, bölge siyasetine ve stratejisine yön veren ana karargâh olmuştur. Bölgeyle ilgili özellikle Osmanlı-İngiliz rekabetini, bölgedeki İngiliz varlığını ve nüfuzunu konu alan kıymetli çalışmalar olmakla birlikte, İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'nun bölgedeki faaliyetleri, Nurcan Yurdakul'un *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)* adlı doktora tez çalışması ve bu çalışmanın *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?* adıyla kitaplaşmış hali istisna olmak üzere, göz ardı edilmiş ve değerlendirilmemiştir. Oysa söz konusu konsolosluk yukarıda da izah edildiği üzere İngiltere'nin bölge siyasetine yön veren ana istasyon ve merkezdir.

Bu nedenle tez çalışmamızın, 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken ve bilhassa 93 Harbi sonrası İngiltere'nin değişen Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetiyle birlikte ele alındığında, İngiliz dış siyasetinin Bağdat-Basra bölgesine yönelik ticari, siyasi ve askeri stratejisini anlamak noktasında siyasi tarih yaklaşımına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

1. GİRİŞ

İngilizlerin Akdeniz Ticaretine ve Osmanlı Devleti'ne Yönelimleri

Çağlara göre yöntem farklılıkları olsa da tüm toplumların gayesinin kuvvet ve zenginliklerini arttırmak olduğunu ifade eden Orhan Burian, keşifler çağı Avrupa'sının bu maksada erişmek adına bulduğu yolun milletler arası ticaret olduğunu ileri sürer. Burian, Venedik ve Ceneviz'i takiben İspanya ve Portekiz'in ve daha sonra Fransa, İngiltere ve Hollanda'nın zamanla uluslararası ticarete dâhil olduklarını ancak mesafe, güvenlik ve taşıma vasıtalarının kara yoluna kıyasla daha elverişli olmasından dolayı bu devletlerin deniz yolunu yeğlediklerini belirtmektedir. Burian, o dönem tercih edilen güzergâhın ise çoğunlukla Akdeniz olduğunu, çünkü yeni keşfedilen Amerika'nın ve Güney Afrika yolunun İspanyollar ve Portekizlilerce tekelleştirildiğini¹ ve burada başkalarına yer kalmadığını dile getirir. Bu rekabete yeni katılan tüccar devletler için geriye iki seçenek kalmaktadır; ya eski çağlardan beri en büyük pazar olan Uzakdoğu'ya varmak için İspanyollar ve Portekizlilerin köşe başlarını tuttukları yolların haricinde yeni bir yol bulmak, ya da doğu-batı ticaretinin en önde gelen uğrak yerleri olan Kahire, Halep ve İstanbul'un sahibi ve dolayısıyla Akdeniz ticaret havzasının yarından fazlasına hükmeden Osmanlı Devleti ile anlaşıp onunla ticaret yapmak. Burian, bu sahanın yeni tüccarlarından Fransa'nın ikinci yöntemi benimseyip, Venedik ve Cenevizlilerin yolundan giderek Akdeniz ve Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaştığını, diğer müteşebbis İngiltere'nin ise önce birinci seçeneği denediğini, ancak bundan bir netice elde edemeyince ikinci yola müracaat ederek Osmanlı Devletine yönelip onunla temasa geçtiğini belirtmektedir².

¹ Portekizliler henüz Afrika'nın güney ucunda bulunan Kap (Cape Town)'a varmadan çok önce, 3 Mayıs 1493'de Papa VII. Alexandre'dan ele geçirecekleri bölgelerin tekeli kendilerine tahsis eden bir ferman almaya muvaffak olmuşlardı. Bkz. Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 3.

² Burian, O. (1951). "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* (buradan itibaren *AÜDTCFD* şeklinde kısaltılacaktır), 9 (1-2), s. 2-3; İnalçık, H. (2011). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 129.

Türkler ile İngilizlerin ilk temasları, I. Haçlı Seferi (1096-1099) sırasında Büyük Selçuklularla olmuştu³. Osmanlılarla İngilizlerin ilk temasları ise 1396 yılında Niğbolu Savaşı sırasında gerçekleşmişti⁴. Zira bu savaş için Macar Kralı Sigismund komutasında toplanan birlikler içerisinde bin kişilik bir İngiliz kuvveti de bulunmaktaydı. Bu hadiseden sonra Türkler ile İngilizlerin daimi ilişkiler içerisinde girmesi 16. yüzyılın sonları itibariyle olmuştur⁵. Diğer pek çok batılı devletin Osmanlı Devleti ile resmi ilişkilere başlama süreci İngilizlerden çok daha öncedir. Örneğin ilk Venedik elçisinin İstanbul'a gelişi 1413'te, ilk Leh elçisinin gelişi 1414, ilk Rus elçisinin geliş tarihi 1497, Viyana'dan İstanbul'a ilk elçinin gelişi 1528 ve Fransa ile ilk ilişkilerin tesisi 1525-1532 yılları arasındadır. Oysa İngiltere ile resmi ilişkilerin başlangıç tarihi 1580 gibi geç bir tarihi işaret etmektedir⁶.

İkili ilişkilerdeki bu gecikmenin makul bir takım sebepleri söz konusuydu. Her şeyden önce 16. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de dini taassup henüz aşılabilmiş değildi ve dini hissiyat hala iktisadi menfaatlerin önünde yer alıyordu. Kral VIII. Henry (1509-1547) görünürde de olsa Papa ile dostane ilişkiler içerisindeydi ve böyle bir durumda "dinsiz" Türkler ile herhangi bir münasebet kilise mahfillerince asla hoş karşılanmazdı. Hakeza VIII. Henry'nin kızı Kraliçe I. Mary'nin (1553-1558) İngiliz tahtına geçmesini müteakip İspanya Kralı II. Philip ile evlenmesi, İngiltere'de Katolikliğin yeniden kuvvet kazanması ile neticelendiğinden böyle bir dönemde de Türkler ile herhangi bir temas tasavvur dahi edilemezdi⁷. Dini gerekçeler bir yana, bu dönemde Osmanlı Devleti ile İspanya Akdeniz rekabeti dolayısıyla siyaseten de birbirine hasım iki devlettir. Bu durumda İspanya Kralı II. Philip'in eşi olması hasebiyle İngiliz Kraliçesi I. Mary'nin herhangi bir Türk-İngiliz yakınlaşmasına razı olması da elbette beklenemezdi⁸. İlâveten, iki ülke arasındaki mesafenin uzaklığı, İngiltere'nin kıta Avrupası'ndaki gelişmelerin uzağında kalması, henüz İngiliz sanayi üretiminin dış ticarete yönelecek seviyede olmayışı, İngiliz gemiciliğinin

³ Uzunçarşılı İ. H. (1949). "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar". *Belleten*, 13 (51), s. 573; Matar, N. (2012). *Keşifler Çağı'nda Türkler Magripliler ve İngilizler*. (Çev. H. Baktır ve M. Kırca). Ankara: Vadi Yayınları, s. 13.

⁴ Kurat, A. N. (1953). *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 7; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 573; Matar, *a.g.e.*, s. 13.

⁵ Halil, H. (1910). *Fusul-i Mütenevvia*. II. Fasıl, İstanbul: Matbaa-i Ali İhsan, s. 2-3; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 573.

⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 1.

⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 3, 11; Refik, A. (1932). *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, s. 3; Aksoy, N. (1990). *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, s. 59.

⁸ Bkz. Arıkan, M., Toledo, S. (1965). "XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış". *AÜDTÇFD*, 23 (3-4), s. 248-250; Bal, F. (2011). "XVI. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İktisadi İlişkileri: Akdeniz'de Rekabet". *Öneri Dergisi*, 9 (36), s. 204-205.

uzun okyanus seferlerine dayanabilecek kapasitede olmaması ve zamane tüccarlarının korsan saldırılarıyla baş edecek cesarete olmamaları resmi ilişkilerin tesisini geciktiren diğer amiller olarak sayılabilir⁹. Bahsettiğimiz gerekçeler dolayısıyla İngilizlerin Akdeniz ticaretine külliye bir girişimleri söz konusu değilse de, bazı münferit teşebbüsler vardı. Bu cümleden olarak, meşhur İngiliz tüccar Robert Sturmy 1446 ve 1457 yıllarında olmak üzere iki Akdeniz seferi tertip etmişti. Sturmy'nin 1446 tarihli ilk seferi, Akka'ya kadar uzandıktan sonra dönüşte doğal bir deniz kazası ile Yunanistan açıklarında son bulmuş, 1457 yılında düzenlediği ikinci sefer ise Cenevizlilerin saldırısıyla Malta yakınlarında sona ermişti. Cenevizlilerin bu hamlesi İngilizler için ciddi bir gözdağı olmuştu. Bu hadiseden sonra Tudor hanedanının saltanat yıllarına kadar Britanya Adası'ndan Akdeniz'e yönelik başka bir ticari seferin kaydına rastlanmamıştır. Ancak bir süre sonra ticaret hırsı korkulara galip gelmiş ve Tudor hanedanının ilk kralı olan VII. Henry'nin (1485-1509) saltanat yıllarından başlamak üzere Kandiye, Sakız ve diğer Venedik şehirlerine düzenli seferler yapan İngiliz gemileri Akdeniz'de göze çarpmaya başlamıştı¹⁰.

16. yüzyılla birlikte İngiliz gemileri Akdeniz'in yabancısı değillerdir artık. 1511 tarihinden itibaren Londra, Southampton ve Bristol bandralı İngiliz gemileri Kandiye, Sicilya, Girit, Rodos, Sakız, Kıbrıs, Trablusşam, Beyrut gibi Akdeniz limanlarına varıncaya kadar düzenli seferler tertip etmekteydiler. İngilizler Akdeniz limanlarına İngiliz kumaşı, yün, kurşun, çinko, kalay gibi top yapımında kullanıldığı için papalık tarafından Türklere satılması yasaklı mamullerinde bulunduğu ticari ürünler taşıırken dönüşte baharat, ipek, zeytin, yağ, halı ve tiftik gibi ürünler satın almaktaydılar¹¹. Kral VIII. Henry 1513 yılında Sakız'a, 1520'den itibaren Girit'e konsoloslar atamıştı¹². Hakeza İngiliz gemilerinin 1534-1553 yılları arasında Sakız ve Girit limanlarına gelip gittikleri, 1552 yılına kadar Sakız adasında bir ticaret memuru bulundurdıkları ve hatta bazı İngilizlerin Yakın Doğu'da devamlı olarak ikamet ettikleri de bilinmekteydi. Tüm bunlar İngilizlerin Akdeniz ticaret sahasına yönelik girişimlerini arttırdıklarına işaret etmekteydi¹³.

⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 29-30; Kurat, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁰ Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası Tarihi*. (Çev. E. İ. Çiğdem). Ankara: Doğu Batı Yayınları, s. 20; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹¹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 33-34; Burian, *a.g.m.*, s. 5; Wood, *a.g.e.*, s. 20-21; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 10; Kurat, *a.g.e.*, s. 2.

¹² Wood, *a.g.e.*, s. 21; Burian, *a.g.m.*, s. 5.

¹³ Kurat, *a.g.e.*, s. 2; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

1553 kışında Kanuni Sultan Süleyman ile yolları Halep'te kesişen İngiliz tüccar Anthony Jenkinson'un¹⁴ bütün İngilizler için değilse de, kendisi için bahşedilen bir izin-i padişahi ile belirli gümrük resimlerini ödemek kaydıyla Osmanlı ülkesinde ticaret yapma serbestisine sahip olması ise¹⁵ Akdeniz ticaretine yönelik yarım asırlık İngiliz girişimlerinin mihenk taşı olmuştu. Jenkinson, Osmanlı Devleti ile doğrudan ticaret yapma girişiminde bulunan ilk İngiliz tüccarıydı. Ancak bu mühim ayrıcalık Jenkinson tarafından hiç kullanılmadığı gibi diğer İngilizler tarafından da örnek kabul edilerek böyle bir yola o günlerde tevessül edilmemiştir¹⁶. Aksine bu tarihten itibaren 1573 yılına kadar İngilizlerin Akdeniz ticaretine ciddi bir alaka göstermediklerine şahit olmaktayız¹⁷. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Kanuni'nin Jenkinson'a bahşettiği 1553 tarihli ticaret yapma izninden tam bir yıl sonra Kraliçe I. Mary'nin İngiltere'de Katolikliği yeniden resmi din ilan ederek Türklerle herhangi bir yakınlaşmaya sıcak bakmamasıydı¹⁸.

Diğer önemli sebep ise o sıralarda İngiliz tüccarının doğu mallarına ve pazarlarına ulaşmak için Moskova-İran hattı üzerinden Hürmüz'e varmayı hedefleyen kuzey-doğu yolunu benimsemiş olmalarıydı¹⁹. İngilizleri kuzey yoluna yönlendiren ve nihayetinde Moskova Şirketi'nin kurulmasına salık veren temel güdü, bu dönemde doğu mallarının batıya taşınmasında takip edilen deniz yolu güzergâhının İspanyollar ve Portekizlilerce zapt edilmiş olmasıydı. Bir grup İngiliz tüccarın doğu mallarına ulaşmanın farklı yollarını arama çabaları ise Moskova-İran-Hürmüz hattının keşfi ve Moskova Şirketi'nin kurulmasıyla neticelenmişti²⁰. Osmanlılar İngilizlerin bu girişimlerine mani olmak için

¹⁴ Anthony Jenkinson için bkz. Laughton, J. K. (1982). "Anthony Jenkinson". *Dictionary of National Biography*. Vol. 29, London: Smith, Elder & Co., s. 307-309; Mayers, K. (2016). *The First English Explorer, The Life Of Anthony Jenkinson (1529-1611) And His Adventures On The Route To The Orient*. Leichester: Troubador Publishing Ltd. Anthony Jenkinson'un Rusya ve İran seyahatleri ile ilgili bkz. Morgan, E. D.-Coote, C. H. (1886). "The Travels of Anthony Jenkinson". *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*. Vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-176.

¹⁵ Hakluyt, R. (1810). *Hakluyt's Collections Of The Early Voyages, Travels, and Discoveries Of The English Nation*. Vol. II, London: Printed for R. H. Evans, s. 227; Burian, *a.g.m.*, s. 6; Aksoy, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁶ Burian, *a.g.m.*, s. 6.

¹⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 21; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁹ Türkmen, Z. (1995). "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış". *Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, s. 332; Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 6; İnalçık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezen). (18. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 144; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 12-14.

²⁰ Küpeli, Ö. (2012). "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)". *History Studies*, 4 (1), s. 374-375. Moskova Şirketi için bkz. Gerson, A. J. (1912). "The Organization and History of the Muscovy Company". *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*.

1562 yılında İran Şah'ına bir elçi heyeti göndermişlerse de bundan müspet bir netice elde edememişler, ancak 1578'de yaptıkları seferle Azerbaycan ve Şirvan'ı zapt ederek bu ticaret yolunun kontrolünü ele geçirmek suretiyle İngilizlerin bu hamlesini akim bırakmışlardı. Neticede İngilizler doğu pazarlarına ulaşabilmek için tekrar Osmanlı Sultanına müracaat etmek zorunda kalmışlardır²¹.

Osmanlı-İngiliz Resmi Münasebetlerinin Tesisi

16. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz ve Avrupa'da cereyan eden bir takım siyasi, askeri ve ticari gelişmeler İngilizleri bu defa kalıcı olarak Akdeniz'e yerleşmeye sevk etmişti. Şöyle ki, Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki (Levant)²² fetih siyaseti her açıdan Venedik'in aleyhine olmuştu. Bilhassa Rodos (1522) ve Kıbrıs (1571) fetihleri Venedik'in Akdeniz ticaretini ciddi anlamda sekteye uğratmıştı. Ancak bu gelişme Venedik'i olduğu kadar doğu mallarına onlar aracılığıyla erişen Batı Avrupa ülkeleri ve bilhassa İngiltere'yi ciddi bir ticari darlığa sokmuştu. Zira İngilizler doğu mallarına 1317'den beri Flander Kadırgaları denilen Venedik tüccar filosu²³ vasıtasıyla erişebiliyordu. Bu son gelişmeyle birlikte Venedik ticaret gemileri artık İngiltere'ye uğramaz olmuşlardı. Hakeza 1538-1581 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-İspanya ve yine Osmanlı-İran savaşları da Akdeniz'i tamamen güvensiz bir ticaretgâh haline sokmuş ve böylece Avrupa ile Akdeniz arasındaki ticari sevkıyat tamamen durma noktasına gelmişti²⁴. Bu gelişmeler Akdeniz ticaret

New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 1-126; Vaughn, E. V. (1912). "English Trading Expedition into Asia Under The Authority Of The Muscovy Company (1557-1581)". *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*. New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 127-218; Lipson, E. (1931). *The Economic History Of England*. Vol. II, London: A. & C. Black Ltd., s. 326-334.

²¹ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...* s. 144; Bağış, *a.g.e.*, s. 7. İnalcık, H. (2000). "İmtiyazat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 248.

²² Levant, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki ülkelere verilen addır. Bkz. Turan, Ş. (2003). "Levant". *DİA*, C. XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 145-147. Bu terim Haçlı Seferleri neticesinde yaygın olarak Venedikli ve diğer tüccarlar vasıtasıyla Lübnan ve Sayda gibi şehirlerde faaliyet gösteren ticari kuruluşları isimlendirmekte kullanılmıştır. Eski zamanlardan beri Asya, Afrika ve Avrupa'nın kültür ve ticari emtia sevkıyatının ana güzergâhı ve kavşağı olması münasebetiyle Levant kavramı, belleklerde daima ticari bir çağrışım uyandırmıştır. Levant bölgesi, dinler ve kültürler kadar biber, baharat, tuz, ipek, pamuk, kahve, kuş üzümü, ilaç ve çivit gibi ticari mamullerin de menşei ve değiş-tokuş noktasıdır. Günümüzde bu kavram coğrafi olarak Türkiye, Yunanistan, Mısır, Ürdün, İsrail, Suriye ve Lübnan gibi ülkeleri bünyesinde barındırır. Bkz. Yıldırım, G. W. (2011). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 20-21.

²³ 16. Yüzyılda Venedik'in Akdeniz'deki ticaret filosu ve faaliyetleri için bkz. Aymard, M. (1963). "XVI. Yüzyıl Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik". (Çev. M. Genç). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1-2), s. 230-233.

²⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 22-24; Aksoy, *a.g.e.*, s. 30-31; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 10-11.

havzasının işleyişini altüst etmiş ve neticede burada iktisadi bir boşluğun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Oysa Akdeniz ticaretine hâkim olmak demek, bunu başaran ülkenin hem kendi mallarını hem de Uzakdoğu mallarını Akdeniz ve Avrupa ülkelerine pazarlaması demektir. Buna talip olan ülke için ise en kestirme ve mecburi istikamet Osmanlı Devletine müracaat etmekten geçmekteydi. 16. yüzyıl sonlarında Akdeniz havzasındaki ticari boşluğu doldurmaya ve bu pazara hâkim olmaya talip olan ülke İngiltere idi²⁵.

William Harborne ve 1580 Tarihli İlk İngiliz Ticaret İmtiyazı

İngilizler öteden beri aracılar vasıtasıyla elde ettikleri doğu mallarının alım-satım, değiş-tokuş ve sevkiyatını yani kısacası Akdeniz ticaretini bizzat kendileri yürütmek üzere 1573'ten itibaren harekete geçerek, Osmanlı memleketlerinde kendi bayraklarıyla ticari faaliyette bulunmak üzere Osmanlı padişahına resmi müracaatta bulundular²⁶. 1553 yılından beri devam eden ticari sükût halini²⁷ Londralı iki meşhur tüccar Edward Osborne²⁸ ve Richard Staper²⁹ sona erdirdi. Bu zatlar, Osmanlı ülkesindeki ticari vaziyeti incelemek ve ticaret yapma imkânlarını araştırmak üzere 1575 yılında Joseph Clement ve John Wright isimli iki kişiyi Osmanlı başkentine gönderdiler³⁰. Bu iki zattan Joseph Clement on sekiz ay kadar İstanbul'da kaldıktan ve gerekli incelemeleri yaptıktan sonra³¹, efendilerinin göndereceği ticari temsilciye gerekli olan “izn-i şerîf”i³² de temin etmiş olarak Londra'ya döndü³³. Alınan izn-i şerif ile birlikte Edward Osborne ve Richard Staper'in ticari

²⁵ Aksoy, *a.g.e.*, s. 31; Özcan, A. (2000). “İngiltere”. *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 302.

²⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 11.

²⁷ Berkes, bu ticaretin hem Osmanlıların hem de İngilizlerin aynı dönemde İspanyollarla uğraşmaları sebebiyle durduğunu söyler. Bkz. Berkes, N. (2016). *Türkiye İktisat Tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 177.

²⁸ Edward Osborne'un kısa biyografisi için bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 26-27; Mimardiere, A. M. (1981). “Osborne, Sir Edward (1530-1592)”. (Edit. S. W. Hasler). *The History Of Parliament: the House of Commons 1558-1603*. Vol. I-II-III, London: Boydell and Brewer Incorporated.

²⁹ Richard Staper'in kısa biyografisi için bkz. Archer, I. W. (2008). “Staper, Richard (1540-1608)”. *Dictionary of National Biography (DNB)*. London: Oxford University Press, s. 268-269.

³⁰ Epstein, M. (1908). *The Early History Of The Levant Company*. London: George Routledge & Sons Limited, s. 8-9; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15; İnalcık, “İmtiyazat”. s. 248.

³¹ Wood, *a.g.e.*, s. 27; Matar, *a.g.e.*, s. 96.

³² İlk defa Fatih Sultan Mehmet zamanında verilen ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde emniyetle seyahat etmeyi sağlayan “*il-cân veya il-cân-nâme*”ler, 16. yüzyıldan itibaren “*icâzet, izn-i şerîf, hükm-i şerîf*” gibi isimlerle anılmış ve 18. yüzyıldan itibaren ise “*yol emri, yol emr-i şerîfi, yol hükm-i şerîfi*” olarak adlandırılmışlardır. Bkz. Sezer, H. (2003). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. yy)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21 (33), s. 108-109.

³³ Hakluyt, R. (1887). *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of English Nation*. (Edt. Edmund Goldsmid), Vol. V. Edinburg: E&G Goldsmid, s. 256; Wood, *a.g.e.*, s. 27; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

temsilcisi William Harborne, daha önce Osmanlı payitahtında bir müddet kalmak suretiyle belli bir tecrübeye sahip olan Joseph Clement'in rehberliği ve bir uşağın refakatinde 1 Temmuz 1878'de Londra'dan kara yoluyla İstanbul'a gitmek üzere ayrıldı³⁴. W. Harborne, Hamburg, Lehistan, Eflak ve Buğdan güzergâhını takip etmek suretiyle Ekim 1578'de İstanbul'a ulaşmıştı³⁵. Harborne'un İstanbul'a hareket ettiği günlerde Lehistan'dan dönmekte olan Türk elçisi Ahmet Çavuş ve kafilesi ile yollarının kesişmesi ise onun için büyük bir şanstı. Zira Ahmet Çavuş'un, saray çevresinden nüfuzlu kimselerin himayesinde birisi olarak, yolculuk boyunca Harborne'e Osmanlı hakkında elzem malumatlar vermiş olduğu muhakkaktı³⁶. Harborne İstanbul'da bir taraftan Fransız bayrağı altında ticari faaliyetlerine devam ederken³⁷ diğer taraftan da saray ehlinde nüfuzlu kimselerle temasa geçmeyi başarmıştı. Dönemin Vezir-i azamı Sokullu Mehmet Paşa³⁸ ile birlikte Sultan III. Murad'ın hocası Hoca Sâdeddin Efendi³⁹ ve divan-ı hümayun tercümanlarından Mustafa Çavuş, Harborne'un yakın temas sağladığı söz konusu nüfuzlu şahsiyetler arasındaydı⁴⁰. Kişisel gayret ve maharetlerine ilaveten yukarıda zikrettiğimiz saray çevresinden nüfuzlu ricalin de katkılarıyla Harborne, kısa bir sürede hem kendisi hem de mümessili olduğu Londralı iki tüccar Edward Osborne ve Richard Staper adına düzenlenmiş bir izn-i padişahi⁴¹ ve Sultan III. Murad tarafından Kraliçe I. Elizabeth'e yazılmış 15 Mart 1579 tarihli bir mektupla Londra'ya döndü⁴².

İngiliz tüccarlara bahşedilen bu ticaret izni⁴³ ve Kraliçe'ye hitaben yazılan mektup Osmanlı-İngiliz resmi ve daimi ilişkilerini başlatan ilk resmi vesikaydı⁴⁴. William

³⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 27; Kurat, *a.g.e.*, s. 14. Harborne'un Londra'dan hareket tarihine dair malumatlar muhtelifdir. Örneğin Kurat, 1 Temmuz 1578 gibi kesin bir tarih belirtirken, bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 14, Wood, Ağustos 1878 tarihini işaret etmektedir. Bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 27.

³⁵ Burian, *a.g.m.*, s. 6; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

³⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 14; Burian, *a.g.m.*, s. 6.

³⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 28.

³⁸ Kurat, A. N. (2010). "Hoca Sâdeddin Efendinin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişimindeki Rolü". *Fuad Köprülü Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 307-308; Afyoncu, E. (2009). "Sokullu Mehmed Paşa". *DİA*, C. XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 356.

³⁹ Kurat, *a.g.m.*, s. 305-315; Turan, Ş. (1998). "Hoca Sâdeddin Efendi". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 196-198.

⁴⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

⁴¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı Âsâfî Divan-ı Hümayûn Mühimme Defteri (A. DVN. MHM. d.) nr. XXXVI, s. 120, hkm. 240*'dan naklen Uzunçarşılı, *a.g.m.*, I. Vesika, s. 615. İngiliz tüccarlara bahşedilen bu izn-i padişahi Osmanlı ülkesindeki tüm beylere, kadırlara, reislerle ve iskele eminlerine bildirilmiştir. Bkz. *BOA. A. DVN. MHM. d. nr. XXXVI, s. 120, hkm. 241*.

⁴² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 15-16. Bu mektubun İngilizcesi için bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations*., s. 256.

⁴³ Hasan Şahin, Sokullu Mehmed Paşa'nın bu izni, İran'la yapılacak savaşta Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu demir, çelik, teneke ve bakırın temini hususunda William Harborne'un kendisine vermiş olduğu

Harborne'un dört ay gibi kısa bir süre zarfında kendisi ve mümessili olduğu tacirler adına elde ettiği Osmanlı ülkesinde ticaret yapma izninin yanı sıra, Osmanlı Sultan'ı tarafından Kraliçe'ye hitaben yazılmış bir mektubu da beraberinde getirmesi İngiltere'de büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Harborne bu ilk seyahatinde başarılı bulunmuş olacak ki onun tüm yol masrafları bizzat Kraliçe I. Elizabeth tarafından karşılanmıştı⁴⁵. Bu mühim gelişme üzerine İngiltere'de hem Kraliyet çevresi hem de tacirler Osmanlı Devleti ile tesis edilebilecek güçlü bir siyasi ve ticari bağın İngiltere'ye sağlayacağı faydaları göz önüne alarak önlerine gelen bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmenin hesabı içerisindeydiler⁴⁶. Kraliçe Elizabeth ve danışmanları bu mühim gelişmeyi her geçen gün üzerlerinde artan II. Philip idaresindeki Katolik İspanya baskısına karşı önemli bir çıkış noktası olarak değerlendirdiler⁴⁷. Zira Osmanlılar ile İspanyollar Akdeniz hakimiyeti için öteden beri savaş halindeydiler ve dolayısıyla bu ortak düşmana karşı Osmanlı ittifakının temin edilebilmesi Katolik İspanya'ya karşı Protestan İngiltere adına hayati bir meseleydi⁴⁸. Bu itibarla Kraliçe Elizabeth ve danışmanlarına göre bu tarihi fırsat iyi değerlendirilmeliydi⁴⁹.

Gelişmelerden İngiltere adına yararlı neticeler doğacağına anlaşılmaya başlandı. Kraliçe'de meseleyle yakından alakadar olmaya başlamıştı. Zaten Osmanlı Sultan'ının mektubuna bir cevap vermek icap ediyordu ki bu, Fransızların ve Venediklilerin öteden beri Akdeniz ticaretinde istifade ettikleri imtiyazların aynısını talep etmek için de iyi bir fırsattı⁵⁰. Kraliçe Elizabeth Sultan III. Murad'a yazmış olduğu 25 Ekim 1579 tarihli cevabi mektubunda⁵¹ William Harborne'e İstanbul'da gösterilen ilgi ve üç İngiliz tüccara verilen ticaret izni dolayısıyla Sultan'a teşekkürlerini dile getirdikten sonra, söz konusu ticaret izninin tüm İngiliz tüccarlarını içine alacak şekilde genişletilmesini rica etmişti. Kraliçe kendisinin de aynı şekilde ticaret için İngiltere'ye gelecek bütün Türk tacirlere aynı kolaylık ve güvenceyi temin edeceğini dile getirmiş ve iki devlet arasında tesis edilecek

söze karşılık verdiğini ileri sürmektedir. Bkz. Şahin, H. (2006). "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S. 29, s. 215.

⁴⁴ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 574; Kurat, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 23-24; Burian, *a.g.m.*, s. 7; Hakluyt, *The Principal Navigations...*, s. 257.

⁴⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 24; Burian, *a.g.m.*, s. 7; Kurat, *a.g.m.*, s. 307-308.

⁴⁷ Refik, *a.g.e.*, s. 4; İnalçık, "İmtiyazat". s. 248. II. Felipe'nin dış siyaseti için bkz. Lee, S. J. (2012). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*. (4. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 70-78.

⁴⁸ MacLean, G. (2009). *Doğuya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu*. (Çev. S. Akıllı). Ankara: ODTÜ Yayıncılık, s. 53; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..* s. 144.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 573; Wood, *a.g.e.*, s. 30-31; Kurat, *a.g.m.*, s. 307-308; Bağış, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁰ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 17; Kurat, *a.g.e.*, s. 24-25; Burian, *a.g.m.*, s. 7.

⁵¹ Bu mektubun Latince ve İngilizce metni için bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations...*, s. 259-264; Kurat, *a.g.e.*, s. 181-182.

ticaretin her iki tarafa sağlayacağı faydalardan uzun uzadıya bahsetmişti. Kraliçe'nin mektubunda dikkat çeken bir diğer hususta kendisinin "Putperestlere" yani "Katoliklere" karşı amansız bir düşman olduğunun açıkça dile getirilmiş olmasıydı. Bu vurgu daha sonraki yazışmalarda da sıklıkla dile getirilecekti⁵².

Harborne bu defa Kraliçe'nin Sultan'a yazmış olduğu mektupla beraber İstanbul'a gelmiş ve vakit kaybetmeksizin mektubu Osmanlı Padişahına takdim etmişti⁵³. Harborne'un İstanbul'a ilk gelişinden beri Osmanlı Devleti'nin önde gelen devlet adamlarından bazılarının gerek Harborne ve gerekse İngiltere'ye karşı ciddi alaka duydukları bilinmektedir⁵⁴. Özellikle Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve Sultan III. Murad Han'ın hocası Hoca Saadettin Efendi'nin siyaseten İngiltere yanlısı tutumları çok açıktı. Tabi bu tavrın en mühim gerekçesi hem Osmanlı Devleti'nin ve hem de İngiltere'nin İspanya ile hasım olmalarıydı⁵⁵. Dolayısıyla Osmanlı Sadrazamının bu durumdan siyaseten istifade etme yolunu tutması ve bu meseleye ciddi alaka duyması gayet normaldi. Hakeza, işin bir de iktisadi tarafı vardı ki, İngilizler ile ticari ilişkiler kurmak Osmanlı hazinesi için yeni bir gümrük geliri anlamına da geliyordu. Sokullu Mehmet Paşa bu ince noktayı kavramış olarak hem Venedik ve Fransızlara karşı rekabet ve alternatif sağlamak hem de hazineye yeni bir gelir kapısı açmak adına İngilizlerle ticari ilişkilerin başlatılmasında fayda görüyor ve bunu destekliyordu⁵⁶. Aynı şekilde Hoca Saadettin Efendi'de meseleye bu nazarla bakmakta ve iki devlet arasında tesis edilecek dostluğun gayet faydalı olacağını düşünmekteydi⁵⁷. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin top yapımında kullandığı ve çok ihtiyaç duyduğu kalay, demir ve kurşun İngiltere'den temin edilebilirdi⁵⁸. Zaten Kraliçe'de Sultan'a gönderdiği mektupta İran ile yürütülen savaşta ihtiyaç duyulan malzemelerin kendileri tarafından temin edilebileceğini işaret etmişti⁵⁹.

Osmanlı Sultanı devletin siyasi ve iktisadi menfaatlerini ve Kraliçe Elizabeth'in ricasını da dikkate alarak ticaret imtiyazının tüm İngiliz tacirlerini kapsayacak şekilde

⁵² Kurat, *a.g.e.*, s. 24-25; İnalçık, H. (2003). "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret". *Doğu Batı*, S. 24, s. 68; Burian, *a.g.m.*, s. 7.

⁵³ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

⁵⁴ Kurat, *a.g.m.*, s. 308; Arıkan, Zeki. (2003). "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir". *Osmanlı Araştırmaları*, 22 (22), s. 111.

⁵⁵ İnalçık, "İmtiyazat". s. 248; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s. 144; Bağış, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁶ Refik, *a.g.e.*, s. 5; Arıkan, *a.g.m.*, s. 111.

⁵⁷ Kurat, *a.g.m.*, s. 305-315; Turan, *a.g.m.*, s. 197.

⁵⁸ Bağış, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 26.

genişletilmesine ve daha önce Venedik ve Fransızlara bahşedilmiş imtiyazlara denk bir imtiyazın verilmesine karar vererek, Rebi’ulahir 988 (Mayıs/Haziran 1580) tarihinde ilk İngiliz ticaret imtiyazını onayladı⁶⁰. Böylelikle birkaç müteşebbis İngiliz tüccarın girişimleri neticesinde başlayan Osmanlı-İngiliz münasebetleri Sultan III. Murad ile Kraliçe I. Elizabeth arasında cereyan eden yazışmalarla gelişmiş ve nihayet Osmanlı Sultanı tarafından İngilizlere bahşedilen bu imtiyazla resmi bir statü kazanmıştı. İngilizlerin, Fransızlara ve Venediklilere denk bir ayrıcalık (kapitülasyon) elde etmeleri pek tabii bu iki devleti Osmanlı ülkesindeki menfaatleri adına kaygılandırmış ve rahatsız etmiřti⁶¹. Bilhassa Fransız Elçisi Jacques de Germigny İngilizlerin imtiyaz almalarına engel olmaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıřtı⁶². Fransız elçisi en azından imtiyazların icrasına engel olmak istemiş, İngilizlere bahşedilen bu imtiyazın daha önce Fransızlara verilen imtiyaz ahkmına aykırı olduğunu ve iptal edilmesi gerektiğini ileri sürerek, aksi takdirde Sultan ile Fransa Kralı arasındaki kadim dostluğun bundan zarar göreceğini ifade etmişti. Bu gelişme Osmanlı idarecilerine endişe vermiş olacak ki, Fransa ile Temmuz 1581 tarihinde yenilenen kapitlasyonlarda İngilizlerin Osmanlı ülkesinde tekrar Fransız bayrağı altında ticaret yapmaları hususu karara baėlanmıřtı⁶³. Bu gelişmeler üzerine acilen İstanbul’a dönen Harborne, hatırı sayılır kişilerin de desteğine rağmen İngiliz imtiyazlarının tekrar yürürlüğe konulmasını sağlayamamış ve eli boş olarak Londra’ya geri dnmşti. Harborne’un resmi bir statüye sahip olmamasının bunda etkili olduğu ve Osmanlı idarecilerinin bir tüccarla bu meseleleri devam ettirmek istemedikleri anlařılmaktaydı⁶⁴.

Türkiye Kumpanyası’nın Tesisi ve Harborne’un İlk İngiliz Elçisi Olarak Atanması

Babıali nezdinde Fransız elçisinin yrrttğu girişimler ile birlikte gelişen hadiseler her ne kadar İngilizlerin aleyhine bir netice vermişse de, öteden beri Osmanlı Sultanı ile Kraliçe arasında cereyan eden resmi yazışmalar ve İngiliz tüccarlara bahşedilen ticaret izni İngiltere’de siyasi ve ticari çevreleri çoktan hareketlendirmişti. şu halde yapılması gereken

⁶⁰ İngilizlere verilen bu ilk imtiyazname için bkz. Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitaş Yayınları, s. 17-28; Hakluyt, *Hakluyt’s Collections..* s. 257-262; Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 264-273; Refik, *a.g.e.*, s. 19-21; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 616-617; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 27-29; Kurat, *a.g.e.*, s. 182-186.

⁶¹ Bağış, *a.g.e.*, s. 8; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 575.

⁶² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁶³ Wood, *a.g.e.*, s. 29; Kurat, *a.g.e.*, s. 38-39; Skilliter, S. A. (1977). *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*. London: Oxford University Press, s. 301-302; İnalçık, “İmtiyazat”. s. 248.

⁶⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 29.

ilk iş Osmanlı Devleti ile başlamak üzere olan ticaretin bir düzene konulmasıydı⁶⁵. Edward Osborne ve Richard Staper Türkiye ile yürütülecek ticarete “The Muscovy Company” vasıtasıyla Rusya ile yürütülen ticaretin işleyiş ve düsturlarının aynısını esas alan bir şirket kurma kararı aldılar. Buna göre, yapılacak bu uzun mesafeli ve büyük ölçekli ticaretin risk payını azaltmak için bir şirket kurulacak ve bu ticaretin neticesinde ortaya çıkacak kar veya zarar şirketin hissedarları arasında pay edilecekti⁶⁶. Osborne ve Staper kendileri ile beraber Londralı diğer on tüccarı da ikna etmek suretiyle ve onların da tasdik ve imzalarıyla hazırlamış oldukları bir dilekçeyi Kraliçe Elizabeth’e sundular. Uzun mütalaaalardan sonra Kraliçe Elizabeth 11 Eylül 1581 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yürütülecek bütün ticareti üstlenmek üzere Türkiye Kumpanyası’nın (The Turkey Company) kuruluşunu onayladı⁶⁷.

Kraliçe tarafından imzalanan fermanla, Edward Osborne ve Richard Staper Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında tesis etmeyi başardıkları ticari ve siyasi ilişkiler dolayısıyla takdir edildikten sonra, kurulan şirket ile İngiltere Kraliyeti arasındaki hukuki sözleşmeye yer veriliyordu. Buna göre şirket; sayıları on ikiyi geçmemek kaydıyla aralarına istedikleri kişileri ortak olarak alabilme, 7 yıl süreyle Osmanlı Padişahının hükmü altındaki tüm topraklarda sürdürülecek olan ticareti elinde tutma ve gerekli gördükleri şekilde düzenleme yapma hakkına sahip olacaktı. Ferman, bu ticaret şirketin dışında kalan diğer tüm İngiliz vatandaşlarına ve tüccarlarına Osmanlı ülkesi ile ticaret yapmayı yasaklıyordu. Bu yasağa aykırı davranan tüccar olursa gemisine ve mallarına el konulacak ve bunlar Kraliyet ile şirket ortakları arasında paylaşılacaktı. Hakeza fermanla, şirket gemilerinin kırmızı haç ile birlikte İngiltere’nin kraliyet armasını da içeren bayrak kullanmalarına müsaade edilmişti. Buna karşılık şirket Türkiye’de görev üstlenecek bütün büyükelçilerin, konsolosların, tercümanların ve diğer görevlilerin yol giderleri de dahil tüm masraf ve maaşlarını karşılayacak, Türk hükümetiyle yaşanabilecek zorluklar ve ihtilafların sorumluluğunu ve bunlardan doğacak kayıpları üstlenecek ve bir sonraki yıldan itibaren İngiltere hazinesine yıllık 500 sterlin vergi verecekti. Şirkete ait gemiler yola çıkmadan önce ve Londra’ya döndüklerinde yüklendikleri top ve cephanenin, mürettebatın ve genel durumun donanma komutanlığınca kontrolünü temin edecek ve açık denizlerde korsanlık yapmaları halinde

⁶⁵ Burian, *a.g.m.*, s. 9.

⁶⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 43; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 30; Bağış, *a.g.e.*, s. 9; Kurat, *a.g.e.*, s. 43. Kraliçe Elizabeth tarafından Londralı tüccarlara verilen ticaret imtiyazının İngilizce metni için bkz. Hakluyt, *Hakluyt’s Collections..* s. 262-267.

bütün imtiyaz haklarını kaybedeceklerdi. Yedi yılın sonunda tarafların yeniden anlaşmaları halinde imtiyaz 7 yıl için daha yenilenebilecekti⁶⁸.

Kraliçe'den Osmanlı ülkesinde ticaret yapma yetkisi ve iznini tekellerine alan Londralı tüccarlar bir an önce ticarete başlamak için Türkiye Kumpanyasını kurmuşlardı. Kumpanya hissedarları Edward Osborne'u şirketin ilk başkanı ve William Harborne'u da Osmanlı ülkesine gönderilecek ilk temsilci olarak seçtiler⁶⁹. Geriye halledilmesi gereken son bir mesele kalmıştı: Elçi meselesi. Osmanlı Sultanı'nın bahşetmiş olduğu 1580 tarihli imtiyazların takibi, icrası ve sorumluluğunu üstlenecek olan ve bu imtiyazların resmi olarak yürürlüğe konulmasının ön şartı olan "elçi" tayini meselesi hala bir karara bağlanmamış ve hatta bu konu bir hayli gecikmişti. Kumpanya idarecileri ortaya konulan bunca emeğin zayi olmaması için acilen bir elçi tayini hususunda Kraliçe'ye bir dilekçe dahi sunmuşlardı⁷⁰. Nihayet William Harborne, İstanbul'da görev yapacak ilk İngiliz Büyükelçisi olmak üzere, Kraliçe'nin "sadık ve kendisinden şüphe duyulmaz sözcüsü, vekili, ulaşı ve temsilcisi" sıfatlarına haiz olarak Kraliçe Elizabeth tarafından 20 Kasım 1582 tarihinde imzalanan bir fermanla ataması yapıldı⁷¹.

William Harborne'e büyükelçi olarak atama belgesiyle birlikte, Osmanlı Padişahına verilmek üzere yine Kraliçe Elizabeth tarafından imzalanan bir de takdim ve tavsiye mektubu verilmişti⁷². Atama belgesinde Harborne'e verilen yetkiler de dile getirilmiş olup bunlar arasında, Osmanlı ülkesinde yürütülecek ticareti düzenleme ve tüccarları idare etme,

⁶⁸ Cawston, G.- Keane, A. H. (1896). *The Early Chartered Companies (1296-1858)*. London: Edward Arnold Publisher, s. 69; Epstein, *a.g.e.*, s. 16-17; Wood, *a.g.e.*, s. 30.

⁶⁹ Burian, *a.g.m.*, s. 10.

⁷⁰ Horniker, A. L. (1942). "William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations". *The Journal of Modern History*, 14 (3), s. 303; Kurat, *a.g.e.*, s. 48; Wood, *a.g.e.*, s. 32; Lemon, R. (Edit). (1865). *Celander Of State Paper Domestic Series Of Reign Of Elizabeth 1581-1590*. London: Printed by G.E. Eyre and W. Spottiswoode Her Majesty's Printers, s. 37. Elçi tayini meselesindeki gecikmenin sebebi Osmanlı Sultanı başta olmak üzere vüzeraya ve diğer önde gelen idarecilere gönderilecek hediyelerin niteliği ve tabi maliyeti ile bunlara ek olarak elbette elçinin masraf ve maaşı hususunda Kraliçe ile şirket hissedarları arasında yaşanan anlaşmazlıklardı. Şirket hissedarları giderlerin İngiliz hükümetince karşılanmasını isterken, Kraliçe Elizabeth ve yönetimi ise aksine, bu giderlerin şirket tarafından karşılanması gerektiği kanaatindeydiler. Uzun müzakerelerden sonra bu meselede karara bağlanmış, William Harborne'un maaş ve masrafları ile birlikte Osmanlı Sultanına ve diğer hatırı sayılır zevata gönderilecek hediyelerin giderlerini karşılama vazifesi de kumpanyaya verilmişti. Bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 32-33; Kurat, *a.g.e.*, s. 49.

⁷¹ Horniker, *a.g.m.*, s. 303; Wood, *a.g.e.*, s. 33. William Harbourne'un Osmanlı başkentine "büyükkelçi" sıfatıyla atamasını ihtiva eden belge için "The Queenes Commission under her great seal, to her servant master Wiliam Hareborne, to be her majesties Ambassador or Agent, in the parties of Turkie. 1582." bkz. Hakluyt, R. (1903). *The Principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries Of The English Nation*. Vol. 5, Glasgow: James McLehose and Sons, s. 221-24.

⁷² "The Queenes letter to the great Turke 1582. Written in commendation of Master Hareborne, when he was sent Ambassadour." bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 224-28; Wood, *a.g.e.*, s. 33.

uygun gördüğü yerler için konsolos seçme ve atama, İngiliz kanunlarına aykırı olmamak koşuluyla gereken kanunları tanzim ve takdir etme yetkisi de yer almaktaydı⁷³. William Harborne, ikili bir göreve haizdi: kendisi hem Kraliçe tarafından atanmış birisi olarak İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti nezdindeki temsilcisi ve büyükelçisi, hem de maaşı ve tüm giderleri Türkiye Kumpanyası tarafından karşılanan, bu kumpanyanın bir üyesi, hissedarı ve kumpanyanın Osmanlı ülkesindeki başkanı, temsilcisi ve ticaret ajanıydı⁷⁴.

William Harborne'un Elçiliği ve İlk İngiliz Kapitülasyonlarının Onaylanması

William Harborne Osmanlı başkentine bu defa “büyükkelçi” sıfatıyla gitmek üzere 14 Ocak 1583 tarihinde Kraliyete ait “Susan” isimli gemiyle Londra’dan ayrılmış ve Mart sonlarında Osmanlı payitahtına ulaşmıştı. Fransa ve Venedik elçilerinin huzura kabulüne mani olma çabalarına rağmen Harborne, 3 Mayıs 1583 tarihinde Sultan III. Murad Han tarafından diğer ülkelerin elçilerine uygulanan resmi karşılama merasimi ile huzura kabul edilmişti⁷⁵. Bu resmi kabul ile birlikte daha önce askıya alınan Temmuz 1580 tarihli İngiliz imtiyazları yeniden yürürlüğe konulmuş ve bu durum tüm kadılara, sancak beylerine, kaptan ve iskele eminlerine tebliğ edilmişti⁷⁶. Ayrıca İngiliz tüccarlar için gümrük vergisi % 5 değil % 3 olarak belirlendi. Oysa bu tarihlerde Venedik ve Fransa dahil imtiyazlı bütün batılı devletler % 5 gümrük vergisi ödemekteydiler⁷⁷. Fransızların ve Venediklilerin itirazlarına rağmen Sultan’ın İngilizlere bu denli cömert davranması, İspanya’ya karşı olan ortak düşmanlığa dayalı politik bir tasarruftu⁷⁸.

Büyükelçi Harborne, hızlı bir şekilde Sultan’ın ülkesi ile İngiltere arasında cereyan edecek ticari trafiği düzene koyma işine girişti. Bu noktada ilk iş olarak öteden beri doğu-batı ticaretinin önemli değiş-tokuş ve uğrak merkezleri olan bazı liman kentlerine ve şehirlere konsoloslar tayin etti. Harborne 1583 yılı içerisinde Harvey Millers’ı “Kahire, İskenderiye, Mısır ve yakın çevresi” ve Richard Forster’ı “Halep, Şam, Amman,

⁷³ Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 223-24; Cawston-Kenae, *a.g.e.*, s. 70; Kurat, *a.g.e.*, s. 49.

⁷⁴ Burian, *a.g.m.*, s. 10; Kurat, *a.g.e.*, s. 48-49; Wood, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁵ Epstein, *a.g.e.*, s. 12-13; Bent, J. T. (1893). *Early Voyages And Travels in The Levant*. London: Printed by The Hakluyt Society, s. viii; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 575; William Harborne’un Londra’dan Osmanlı Sultanı’nın huzuruna uzanan bu yolculuğunun teferruatları için bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 243-58.

⁷⁶ A. DVN. MHM. d. No. 49, hükm. 109, s. 30; Burian, *a.g.m.*, s. 12; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 576, 619-20; Refik, *a.g.e.*, s. 6.

⁷⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 35; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..* s. 144; Bağış, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 34.

Trablusşam, Suriye, Filistin, Kudüs ve civarı” için İngiliz konsolosları sıfatıyla atadı⁷⁹. 1585 Mart ayı içerisinde ise John Tipton’u “Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve civarı” için konsolos olarak atamıştı. Hakeza Sakız ve Mora’ya da yine konsolos atamaları gerçekleştirmişti⁸⁰. Harborne’un kişisel gayretleri, direnci ve sebatı ile elde edilen bu imtiyazlarla İngiltere’nin Doğu’daki nüfuzunun temelleri atılmıştı⁸¹. İngilizler geç başladıkları Akdeniz ticaretinde bu havzanın kadim tacirlerini geride bırakarak, kısa sürede Akdeniz ticaretinde öncü bir konuma yükseleceklerdi.

İspanya’ya Karşı İttifak Arayışları

İngiliz Kraliyeti’nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri ticari ve siyasi olmak üzere iki temel hedef üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ilk irtibatı sağlayanların bir tüccar zümresi olmasına ilaveten, Osmanlı ülkesine İngiltere’yi temsilen gelen ilk elçi de aynı zamanda Türkiye Kumpanyası’nın temsilcisi ve azası olması hasebiyle bir tacirdi. Fakat bu tüccar aynı zamanda Kraliyetin siyasi temsilcisiydi. İngiltere Kraliyeti açısından bakıldığında işin siyasi kısmı daha elzemdi. Zira o dönem Katolik dünyasının en güçlü temsilcisi İspanya ile Protestan İngiltere’nin başı ciddi anlamda dertteydi⁸². Öteden beri Katolik İspanya ile Akdeniz’de savaş halinde olan Osmanlı Devleti ise şu halde İngiltere için doğal bir müttefikti. Kraliçe tarafından Sultan III. Murad Han’a değişik vesilelerle gönderilen mektuplarda bu noktaya dikkat çekilmiş ve Osmanlı Devleti dini ve siyasi amiller ileri sürülerek İspanya’ya karşı kışkırtılmaya çalışılmıştı⁸³.

Özellikle II. Philip’in kesin bir kararlılıkla İngiltere üzerine sefer hazırlığına başladığının öğrenilmesi üzerine İngiliz Kraliyeti bu meseleye özel bir ehemmiyet atfetmiş ve Elçi Harborne 8 Ekim 1585 tarihinde gönderilen bir talimatname ile bu konuda daha fazla gayret göstermesi istenmişti. Bunun üzerine Harborne Hoca Saadettin Efendi’nin de refakatiyle Sadrazam Siyavuş Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa nezdinde

⁷⁹ Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 259-63.

⁸⁰ Aynı eser. s. 276-80; Arıkan, *a.g.m.*, s. 112; Burian, *a.g.m.*, s. 12.

⁸¹ Wood, *a.g.e.*, s. 35.

⁸² II. Felipe’nin İngiltere başta olmak üzere İspanya’nın çağdaşı olan diğer devletlere yönelik dış siyaseti için bkz. Lee, *a.g.e.*, s. 70-78.

⁸³ Horniker’e göre William Harborne’un elçiliği boyunca üstlendiği tüm ödev ve çabalar temel olarak Osmanlı Devleti’nin İspanya’ya karşı savaşa sokulması ve Levant’taki ticaretin İngiliz bayrağı altında yürütülmesinin sağlanması üzerine kuruludur. Bkz. Horniker, *a.g.m.*, s. 290. Osmanlı-İngiliz ilişkileri üzerinde İspanya’nın etkisi veya rolü hakkında geniş bilgi için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 118-161; Barton, E., Pears, E. (1893). “The Spanish Armada and The Ottoman Porte”. *The English Historical Review*, 8 (31), s. 439-466.

girişimlerde bulunarak İspanya tehlikesine dikkat çekmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştı. Zira Kapudan İbrahim Paşa ile birlikte Sadrazam Siyavuş Paşa ve Sinan Paşa İspanya üzerine bir sefere karşı oldukları gibi aksine barış antlaşması yapılmasından yanaydılar⁸⁴. Hülâsa Osmanlı Devleti'nin bu dönemde sınır komşusu İran ile savaş halinde olması bu ittifakın tesisini mümkün kılmadığı gibi⁸⁵ İngiliz Kraliyetince William Harborne bu ödevi yerine getirmekte başarısız addedilmiş ve 1588 yılında elçilik vazifesine son verilerek Londra'ya çağrılmıştı⁸⁶.

William Harborne'dan sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği vazifesini bir müddet vekâleten Edward Barton yürütmüştü⁸⁷. Sultan III. Murad, Edward Barton'un vekâleten büyükelçilik vazifesi ifa etmesini uygun bulmakla beraber, yine de asaleten bir elçi tayini yapılmasını istemesi üzerine⁸⁸ Kraliçe Elizabeth, Edward Barton'u vekâleten yürütmekte olduğu büyükelçilik vazifesine asaleten atayarak Sultan'ın isteğini yerine getirmişti⁸⁹. Edward Barton'un iyi derecede Türkçe bilmesi onun Osmanlı makamlarıyla iyi ilişkiler tesis etmesine imkân vermişti. Bundan dolayı olsa gerek onun elçiliği döneminde Türk-İngiliz ilişkileri en olumlu dönemini yaşamıştır⁹⁰. Edward Barton 25 Ekim 1593 tarihinde daha önce bahşedilen imtiyazların yenilenmesini sağlamakla Levant Kumpanyası'nın payitahtta bulunan bir temsilcisi olarak bu anlamda üstüne düşen vazifeyi yerine getirmişti⁹¹. Ancak Kraliçe'nin Edward Barton'dan beklentisi, Osmanlı Devleti'ni İspanya'ya karşı bir sefere ikna etmesi yönündeydi. Bilhassa İspanyol donanmasının rotasını Britanya Adasına yönelttiği 1588 yılında bu talep çok daha sık bir şekilde Barton tarafından Osmanlı makamlarına iletilmişse de bu süreçte Osmanlı Devleti'nin İran ile harp durumunda olması bu talebi karşılıksız bırakmıştı⁹². Kraliçe ile Sultan arasında cereyan eden yazışmalarda ve elçi arzuhallerinde bu husus defaatle dile getirilmişse de

⁸⁴ Kurat, *a.g.m.*, s. 312-13.

⁸⁵ Aksoy, *a.g.e.*, s. 36; Burian, *a.g.m.*, s. 17.

⁸⁶ Horniker, *a.g.m.*, s. 316. William Harborne'un elçilik dönemine dair geniş bilgi için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 64-73.

⁸⁷ Kısa Biyografisi için bkz. Lee, S. L. (1885). "Edward Barton". *DNB.*, (Edit. L. Stephen), Vol. III, London: Macmillan & Co., s. 342-43.

⁸⁸ Refik, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁸⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁰ Edward Barton'un İstanbul Büyükelçiliğine dair geniş bilgi için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 73-84.

⁹¹ *A. DVN. MHM. d.*, No. 71, s. 69, hüküm 141'den naklen, Refik, *a.g.e.*, s. 28-29; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 620-22; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 29; Horniker, A. L. (1946). "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612". *The Journal of Modern History*, 18 (4), s. 293; Meram, *a.g.e.*, s. 33.

⁹² Aksoy, *a.g.e.*, s. 36.

Osmanlı idaresince bu talepler ileriye dönük olumlu vaatlerle geçirilmiştir⁹³. Tüm girişimlerine rağmen Osmanlı Devleti'nden beklediği desteği elde edemeyen Kraliçe Elizabeth buna rağmen İspanya'yı mağlup etmeyi başarmıştı⁹⁴. Neticede, Osmanlı Sultanı ile siyasi bir ittifak tesis etme ümidini tamamen kaybeden Kraliçe Elizabeth ve İngiliz siyaseti, Osmanlı Devleti ile “devlet siyaseti” takip etmekten vaz geçip “kumpanya siyaseti” izlemeye başlamıştı. İngiliz tüccarlarının elde etmiş oldukları imtiyazların korunması, devam ettirilmesi ve mümkün olduğunca genişletilmesi esası üzerine kurulan bu siyaset, 17. ve 18. yüzyıllar da dahil olmak üzere Levant Kumpanyası'nın tamamen lağvedilmesine kadar devam etmiştir⁹⁵.

Levant'ta İngiliz Nüfuzunun Gerilemesi ve Levant Kumpanyası'nın Kapatılması

18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte İngiliz ticaretinin ve Levant Kumpanyası'nın Akdeniz'deki ticaret hacmi kesintisiz bir şekilde düşmeye devam etmiştir. Kumpanyanın 1750-1780 yılları arasında Levant bölgesinden ithalatı 130.028 £' den 105.477 £'e düşmüştü. İhracatı ise aynı yıl aralığı için 71.337 £'den 88.065 £'e yükselebilmisti. Bu rakamlar kumpanyanın 18. yüzyılın ilk 20 yılındaki ticaret hacminin üçte birine gerilediğini göstermekteydi. İngiliz Büyükelçisi James Porter 1768 yılında yaptığı bir değerlendirmede, ticarete med-cezirlerin her zaman olabileceğini, ancak bu batağın giderilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmekteydi⁹⁶. Zaten Porter'ın bu tespitinden bir yıl önce 1867 yılında Levant Kumpanyası'nın Londra'daki yöneticileri şirketi ayakta tutabilmek için İngiliz hükumetine yardım müracaatında bulunmuşlar ve kendilerine bir yıl sonra 5.000 sterlinlik hibe sağlanmıştı. Elbette bu hibe kumpanyanın kötü gidişatına bir çare olmadığı gibi, bazı yıllar hariç, gelecek 20 yıl boyunca bu gibi talepler gayet sıradan başvurular halini almıştı. 1794 yılı itibariyle kumpanyanın İstanbul'da beş, İzmir'de altı temsilcisi kaldığı gibi, 1783'te vefat eden Halep konsolosunun yerine ticari vaziyet sebebiyle kimse atanmamış ve buradaki İngiliz işhanı da 1790'da tamamen kapatılmıştı⁹⁷. Akka, Lazkiye, Trablusşam, Girit ve Mısır'daki ticari

⁹³ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 578-79; Burian, *a.g.m.*, s. 16-17; Kurat, *a.g.e.*, s. 76-77 ve 80-82. Kraliçe Elizabeth'in bu husustaki çabaları için bkz. Barton-Pears, *a.g.m.*, s. 439-466.

⁹⁴ Naki E. (2015). *İki Savaş Arası İspanya-Osmanlı İlişkileri (1571-1588): Büyük Kopuş*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 253-271.

⁹⁵ Burian, *a.g.m.*, s. 16-17.

⁹⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 188; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁹⁷ Laidlaw, C. (2014). *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*. (Çev. H. Abacı). İstanbul: Alfa Yayıncılık, s. 44-45.

durum da bundan farklı değildi⁹⁸. 18. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı-İngiliz siyasi münasebetleri de hakeza iyi değildi. Zira İngiltere, II. Katerina'nın Fransa'ya olan hasmane tutumundan istifade etmek için Rusya yanlısı bir siyaset takip etmeye başlamıştı⁹⁹. Bunda sadece siyasi değil, ticari amillerde etkiliydi. 18. yüzyılda Levant bölgesindeki ticari üstünlüğünü Fransa'ya kaptıran İngiltere, Moskova Kumpanyası vasıtasıyla İran-Rusya ve Baltık Denizi üzerinden karlı bir ticaret yürütmekteydi. Rusya üzerinden temin edilen hammadde ve bilhassa kereste İngiliz donanması ve ticareti için hayati öneme sahipti. Rusya'nın Osmanlıya yönelik saldırgan tutumu karşısında İngiltere'nin durağan tavrının ardında, Rusya ile olan ticaret antlaşmasının yenilenmesi çabası yatmaktaydı¹⁰⁰. Neticede 1767 yılında Çariçe Katerina İngiliz imtiyazlarını yenilemiş ve onlara geniş ayrıcalıklar bahşetmişti. Bundan dolayı Rus donanması İngiliz limanlarına geldiğinde iyi karşılanmış, eksikleri giderilip güçlendirilmişti¹⁰¹. İngilizler Katerina'nın 1767 yılındaki imtiyazlarının karşılığını 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus harbinde Rusya'nın Baltık donanmasının Akdeniz'e intikali ve 1770'de Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakması hadisesine verdikleri lojistik destekle ödemişlerdi¹⁰². İngilizlerin bu tavrı Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini tamamen kopma noktasına getirmişti¹⁰³. 1774'e kadar Akdeniz ve Ege'de kalan Rus donanmasının faaliyetleri Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasında mühim bir etken olmuştu¹⁰⁴. Yaşanan tüm bu hadiselerden İngiliz yönetimini sorumlu tutan Osmanlı idarecileri, İngiliz hükumetine ve onun İstanbul'daki büyükelçisine karşı tamamen olumsuz bir tutum takınmışlardı¹⁰⁵.

İngilizlerin aksine Fransızların durumu oldukça iyiydi. Öyle ki, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Choiseul Gouffier 1788 yılında, Osmanlı Devleti'ni Fransa'nın "en zengin

⁹⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁹⁹ Şahin, *a.g.m.*, s. 218-219.

¹⁰⁰ Yalçınkaya, M. A. (2008). "Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)". *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXXI, s. 131-333.

¹⁰¹ Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi*. (7. Baskı). C. IV/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 393.

¹⁰² Aktepe, M. (1993). "Çeşme Vak'ası". *DİA*, C. VIII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 288-89; Özdemir, Ş. (2005). "Osmanlı Donanmasının Bir "Seyir Defteri" ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Denizciliğine İlişkin Gözlemler". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), s.116-18; Aksan, V. H. (2010). *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 160-164; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 400-401.

¹⁰³ Özcan, A. (2000). "Osmanlı-İngiltere Münasebetleri". *DİA*, C. XXII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 303.

¹⁰⁴ Aktepe, "Çeşme Vak'ası". s. 289.

¹⁰⁵ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 129.

kolonilerinden biri” olarak tanımlamaktaydı¹⁰⁶. Bu dönemde Fransız tüccarları Osmanlı ülkesinin tüm ticaret merkezlerine dağılmış olup, her liman farklı ürünler üzerinde uzmanlaşmak üzere Marsilya Ticaret Odası tarafından örgütlenmişti¹⁰⁷. Ancak 1789 ihtilali ve sonrasındaki gelişmeler ve bilhassa Napolyon’un Mısır işgali ile beraber Fransızlar hemen hemen Osmanlı liman kentlerinin tamamından tecrit edilmişti¹⁰⁸. 1789 Fransız İhtilali ve sonrasındaki gelişmeler Levant’taki Fransız üstünlüğünü sona erdirirken İngiliz ticaretinin önünü açmış, Levant pazarlarında ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve Osmanlı tebaasının taleplerini karşılamak İngilizlere kalmıştı¹⁰⁹. Bu gelişmeler İngiliz ticaretini yeniden hareketlendirdiği gibi, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 5 Ocak 1799’da Fransızların Mısır’dan uzaklaştırılması üzerine kurulu bir ittifak anlaşması imzalanmıştı. Bu ittifak antlaşması diğer pek çok maddeleriyle beraber Levant tüccarlarının Karadeniz’e girmelerine de izin veriyordu¹¹⁰. Bu durum 19. yüzyılın ilk yirmi yılında Levant Kumpanyası’nın Doğu Akdeniz’de ikinci bahar yaşamasını sağlamıştı. Kumpanyanın lağvedildiği 1825 yılına doğru gelindiğinde şirketin üye sayısı 800’e ulaşmıştı¹¹¹. Mısır, Halep, Trablusşam, Lazkiye, Yafa, Akka, Beyrut, İskenderun, İzmir, İstanbul gibi önde gelen ticaret kentleri yeniden İngiliz ticaretinin gözde değiş-tokuş merkezleri olmuştu. 1812 yılında İngiltere’nin Türkiye’ye ihracat değeri 311.029 sterline ulaşmıştı ki bu, 17. yüzyıldan beri ulaşılan en yüksek ihracat rakamı idi. Bu sadece Fransızların Levant ticaretinden çekilmeleri ile açıklanacak kadar basit bir gelişme değildi elbette. Bu yükseliş, Levant pazarlarının İngilizlere kalmasının yanı sıra İngiliz sanayisinin muazzam üretimiyle de alakalıydı. 1780’lerde İngiltere’den ihraç edilen pamuklu ürünlerin değeri 355.060 sterlin iken, 1791’de 1.875.046 sterline, 1801’de 7 milyon sterlinin üzerine çıkmıştı. 1825 yılına gelindiğinde ise pamuklu ürün ihracat rakamı 30.795.000 sterline

¹⁰⁶ İnalçık, “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı”. s. 72; Soysal, İ. (1999). *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 44; Eldem, E. (2016). “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”. S. Faroqhi (Edit). *Türkiye Tarihi 1603-1839*. (Çev. F. Aytuna). C. III, (2. Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 379.

¹⁰⁷ Eldem, *a.g.m.*, s. 371.

¹⁰⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 241-42.

¹⁰⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 66-67; Eldem, *a.g.m.*, s. 381.

¹¹⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 234; Mısır’ın Fransızlarca işgali, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İngiliz ittifak antlaşmaları için bkz. Soysal, *a.g.e.*, s. 217-304; Karal, E. Z. (2017). *Osmanlı Tarihi*. C. V, (10. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 21-43.

¹¹¹ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 45.

ulaşmıştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Levant Kumpanyası'nın ticaret hacminin yükselişindeki asıl etken sanayinin üretim hacminin ulaştığı bu seviyeydi¹¹².

Levant Kumpanyası Yetkilerinin İngiliz Hükumetine Devri

Levant'tan Fransızların tecrit edilmelerini müteakiben yeniden İngiliz ticaretinin ivme kazanmış olmasına rağmen Doğu'da siyaset ve diplomasi ağır basmaya başlamıştı. Bilhassa Napolyon'un Mısır Seferi Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasındaki münasebetler üzerinde köklü değişikliklere yol açmıştı. İstanbul'daki Büyükelçilik makamı İngiliz dış siyaseti açısından büyük önem arz etmeye başlamıştı¹¹³. Bu aslında öteden beri, İngiltere'nin Levant bölgesindeki ticari ve siyasi çıkarlarının genişlemesi ve hakeza Avrupa politikasındaki nüfuzunun artmaya başlamasıyla eş zamanlı olarak gelişmişti. Bir zamanlar siyasetten ve diplomasiden çok, ticari bir temsilci hüviyetiyle Osmanlı ülkesine gönderilen ve bu doğrultuda görev yapan büyükelçiler, 19. yüzyıl ile birlikte siyasi ve diplomatik anlamda çok önemli bir satranç taşı olmuşlardı. Öteden beri büyükelçilerin üstlendikleri ikili vazife meselesinde ibre, kumpanyanın temsilcisi olarak ticaretten kraliyetin temsilcisi olarak siyasete kaymıştı. Bu noktada İstanbul'daki büyükelçilik, Britanya İmparatorluğu'nu doğu sömürgelerine bağlayan köprünün üzerindeki nöbetçi olması hasebiyle büyük bir önem kazanmıştı¹¹⁴.

İngiliz siyaseti büyükelçiliğin bu öneminin farkına vardığında büyükelçi ve çalışanlarının ikili görev sorumluluğundan ve ticari temsilcilik vazifesinden arındırılıp, tamamen siyasi meselelerle alakadar olmak üzere İngiliz hükumetince atanması ve giderlerinin karşılanmasında karar kıldı. Kraliyet tarafından 6 Haziran 1804'de bu yönde ilk girişim hayata geçirilerek Charles Artbutnot İstanbul Büyükelçisi olarak atanırken kumpanyaya da ticari işlere bakması için bir başkonsolos belirlemesi talimatı verildi. Bu yeni durum üzerine kumpanya İzmir'de doğmuş ve uzun yıllar burada yaşayarak ticaret yapmış olan kumpanya ortaklarından İsaac Morier'i aylık 1.200 sterlinlik maaşla ilk İstanbul Başkonsolosu olarak görevlendirmişti. Böylece kuruluşundan beri İstanbul büyükelçiliğinin ikili görev tanımı meselesi de sona erdirilmişti. Kraliyet, görevi tamamen

¹¹² Wood, *a.g.e.*, s. 246-256. İngiltere'nin sanayi inkılabı ve gelişim aşamaları için bkz. Deane, S. (2000). *İlk Sanayi İnkılabı*. (Çev. T. Güran). (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹¹³ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 235-236.

diplomatik olmak üzere kendi temsilcisini atayıp maaşını öderken, kumpanya da ticari işlere bakmak üzere kendi temsilcisini seçmişti¹¹⁵.

19. yüzyıl itibariyle İngiltere'nin Türkiye ile olan ticari ve siyasi ilişkileri önceki yüzyıllara kıyasla daha karmaşık ve daha yoğundu. Dolayısıyla sadece büyükelçilik düzeyindeki bir temsiliyetin ayrılmış olması yetmiyor, Levant bölgesindeki tüm ticari ve siyasi gelişmeler üzerinde tam bir hükümet denetiminin sağlanması gerekiyordu. Ayrıca İngiliz konsolosluk sisteminin tabi olduğu düzenli herhangi bir kurallar bütünü de yoktu. Aynı ülkede görevli konsoloslarının harçları limandan limana farklılık arz ettiği gibi, kimi konsoloslar maaşlı iken kimileri giderlerinin tamamını ticari sevkiyat üzerinden elde ettikleri konsolosluk harçlarından sağlıyordu. 1823 yılında ticaret heyeti başkanı olan William Huskisson tüm bu kargaşaya son vermek ve konsolosların ortak bir kasadan ücretlendirilmelerini sağlamak hususunda kararlıydı. Bu, Türkiye'deki konsolosluk kurumunun denetim ve idaresinin Levant Kumpanyası'ndan devralınmasının yolunu açan bir karardı. Bu yeni tavır, politik dürtülerle de desteklenmekteydi. Zira, Osmanlı ülkesindeki siyasi ve ticari vaziyetin tutarsızlığı pek çok sıkıntıları beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla buradaki tüm ticari ve siyasi temsilciliklerin İngiliz hükumetine itaatinin sağlanması çok elzemdi. İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning bu durumun farkında olarak Mayıs 1824'te Levant Kumpanyası sekreteri Bay George Liddell ile bir görüşme tertip ederek, Levant bölgesindeki tüm konsolosların atanması ve denetiminin hükumete devrini talep etti¹¹⁶.

Diplomatik ilişkilerin bir ticaret örgütünün finansörlüğünde yürütülemeyeceği gerçeği bir yana, 19. yüzyıl İngiltere'sinin siyasi ve ticari görüşü de tekelliliğe karşı bir tutum arz etmekteydi. Öyle ki, Levant ticaretinin kumpanyanın tekelinde kalmasının hiçbir meşru dayanağı kalmamıştı. Hal böyle olunca Kumpanya Başkanı Lord Grenville kendileri için bir geleceğin kalmadığına diğer azaları da ikna etmek suretiyle 19 Mayıs 1825'te kumpanyanın tüm yetkilerini kraliyet yönetimine devretti¹¹⁷. Levant Kumpanyası gerek Osmanlı Devleti'nden ve gerekse İngiliz Kraliyeti'nden almış olduğu imtiyazlarla var olmuş ve varlığını devam ettirmiş bir kumpanya idi. 1825 yılında tüm haklarını İngiliz hükumetine devredinceye kadar geçen 244 yıllık süreçte hem ticari ve hem de siyasi olmak

¹¹⁵ Aynı eser. s. 235-239; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 255-57.

¹¹⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 45; Wood, *a.g.e.*, s. 258-62.

üzere iki başlı bir görev üstlenmişti. Kumpanyanın tarihi serüveni aynı zamanda Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi ilişkilerinin de tarihidir. Zira ticari ve siyasi tüm ikili ilişkiler bu kumpanya üzerinden yürümüş veya yürütülmüştü. Bu süre zarfında Osmanlı Devleti ile Kumpanya arasında yaşananlar aslında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin bizatihi kendisiydi. Bununla birlikte 19. yüzyılın yoğun ve çok yönlü siyasi, askeri ve diplomatik gündemi bir ticaret örgütünün tekelinde yürütülemeyecek kadar karmaşık ve ciddiyet isteyen bir hal alınca, İngiliz siyaseti kumpanyanın bu sahadaki varlığına son vermişti.

2. İNGİLTERE’NİN DOĞU SİYASETİNİN TİCARİ-SİYASİ DİNAMİKLERİ VE BAĞDAT – BASRA VİLAYETLERİ

2.1. İngiltere’nin İç Dinamikleri

Orhan Burian, İngiliz ticaret kumpanyalarının İngiltere’ye katkısının sadece ticari olmadığını belirterek, 16. yüzyıldan itibaren ticaret yapmaya başlayan kumpanyalar sayesinde bir yandan Doğu’da bir yandan da Kuzey Amerika’da İngiliz hâkimiyetinin tesis edilmeye başlandığını ileri sürer. Burian’a göre, denizaşırı topraklardaki İngiliz hâkimiyetinin temelleri Kraliçe I. Elizabeth’in saltanatı yıllarında tesis edilen imtiyazlı İngiliz kumpanyalarının gayretleri sayesinde atılmıştır¹¹⁸. Alfred C. Wood ise William Harborne’un 1583 yılında İngilizler adına elde etmeyi başardığı kapitülasyonlarla ilgili değerlendirmesinde, Harborne’u kastederek, “*Böylece bu İngiliz vatandaşı, ülkesinin Yakın Doğu’daki nüfuzunun temellerini sebatla atmış oluyordu*” ifadesini kullanmaktadır¹¹⁹. Yani Wood’a göre Doğu’daki İngiliz nüfuzunun temelleri, Levant Kumpanyası’nın İstanbul’daki temsilcisi William Harborne’un çabalarıyla atılmıştır. Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye sağladığı ticari kolaylıklara değinen Nabil Matar;

“Bu kadarı bile İngiltere için bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye tanıdığı kapitülasyonlar, İngilizlere Akdeniz ticaretinin önünü açmıştır. Akdeniz’e açılmak, büyük Britanya Sömürü İmparatorluğu’nun ilk adımıdır ve bu adım atılmamış olsa idi büyük Britanya İmparatorluğu ya hiç ortaya çıkmaz veya bu kadar kalıcı ve güçlü olamazdı. Osmanlı Devleti ile kurulan dostluk İngilizlere Ortadoğu’nun ve Kuzey Afrika’nın kapılarını açmıştır¹²⁰.” ifadesini kullanmaktadır. Hakeza, Levant Kumpanyası’nın kurulması ile ilgili yaptığı değerlendirmede Matar; “İngilizler Yakın Doğu Ticaret Şirketi’ni (The Levant Company) kurduktan sonra Akdeniz’den dünyaya açılarak Büyük Britanya Sömürge İmparatorluğu’nun temelini atmışlardır. Virginia Company ve East India Company gibi İngiliz sömürgeciliğinin temelini oluşturan şirketler, Levant Company’den ayrılarak kurulmuşlardır¹²¹.” demektedir.

¹¹⁸ Burian, *a.g.m.*, s. 5.

¹¹⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 35.

¹²⁰ Matar, *a.g.e.*, s. 16.

¹²¹ Matar, *a.g.e.*, s. 15-16. İngiliz Sömürge İmparatorluğu’nun tesisinde önemli rol üstlenen İngiliz ticaret şirketleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cawston-Keane, *a.g.e.*; Lipson, *a.g.e.*, s. 184-370; Cunningham, W. (1907). *The Growth Of English Industry And Commerce in Modern Times*. Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, s. 214-285.

Kısacası İngiltere'nin "Doğu" siyasetinin temelleri 16. yüzyıl sonlarında Levant Kumpanyası önderliğinde atılmış olup İngiliz sömürge imparatorluğunun tesisi bu şirket sayesinde gerçekleşmiştir¹²². Levant Kumpanyası kendisinden sonra kurulan diğer sömürgeci İngiliz kumpanyalarına bu anlamda öncülük etmiştir.

2.1.1. Levant Kumpanyası ve Akdeniz'de İngilizler

İlk İngiliz elçisi William Harborne (1583-1588) zamanın önde gelen ticaret merkezlerine yapmış olduğu konsolos atamalarıyla kısa sürede Osmanlı ülkesi ile İngiltere arasındaki ticareti bir düzene koymuştu. Osmanlı Devleti bu dönemde İran ile savaş halinde olduğundan kalay ve kurşuna büyük ihtiyaç duyuyordu. Müslümanlara satılması Papa tarafından yasaklanmış olduğundan Batılı devletler bu ürünlerin ihracatından uzak durmaktaydılar. Ancak bu yasak İngiltere'yi mezhepsel olarak bağlamıyordu. Dolayısıyla bu ürünlerin ihracatında İngilizler rakipsizdiler ve kendileri için büyük bir kazanç kapısı aralanmıştı¹²³. Bunun yanısıra, İngiliz kumaşı Osmanlı pazarlarında oldukça talep gören bir emtia olduğu gibi Osmanlı ülkesinden ithal edilen ham ipek, tiftik, baharat, kuru üzüm ve çivit'te İngiliz pazarlarında yüksek karlarla satılabilen mamullerdi. Türkiye Kumpanyasına üye tüccarların bu ticaretten gemi seferi başına elde ettikleri kâr oranları % 300'lere varıyordu. Bu devasa kazanç İngiltere'deki tüccarların dikkat nazarından kaçmamış ve bu noktada Türkiye Kumpanyasına aza olmak isteyenlerin sayısı ve müracaatları da bir hayli artmıştı¹²⁴.

2.1.1.1. Levant Kumpanyası'nın tesisi

Türkiye Kumpanyası'nın Osmanlı ülkesi ile olan ticareti geleceğe dair ümit vaat ederken yedi yıllık ilk imtiyaz süresi (1581-1588) de bu arada sona ermişti. İmtiyazın yenilenmesi meselesi konuşulmaya başlandığı günlerde kumpanya içerisinde bazı farklı görüşler de ortaya çıkmıştı. Zira İstanbul'daki büyükelçi ve onun atamış olduğu konsolosların maaş ve diğer bütün giderlerini karşılamak şirket azalarına ağır geliyordu. Dahası hem büyükelçinin hem de konsolosların işlerin yolunda gitmesi için bulundukları mülklerdeki idarecileri kıymetli hediyelerle taltif etmeleri Doğu'da bir gelenek halini

¹²² Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgecilğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 3 (16), s. 840.

¹²³ Aksoy, *a.g.e.*, s. 35.

¹²⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 64-65; Epstein, *a.g.e.*, s. 18-19.

almıştı. Bilhassa Sultan'a, sadrazama, diğer vüzera ve paşalara, kadı ve gümrük memurlarına varıncaya kadar sunulan hediye masrafları çok ciddi bir yekûn tutmaktaydı. Bu nedenle bazı azalar Harborne'un geri çağırılması ve seyr ü sefere son verilmesini dahi önerdilerse de bu çok itibar görmedi ve ticaretin devamından yana olan çoğunluk, imtiyazın genişletilerek yenilenmesi talebiyle Kraliyet'e müracaatta bulundular¹²⁵.

Türkiye Kumpanyası elde ettiği tekele rağmen Doğu Akdeniz ticaretinde rakipsiz bir kumpanya değildi. Kraliçe Elizabeth tarafından 1583 yılında Edward Cordell, Edward Hambdon, Paul Banning ve diğer bazı İngiliz tüccarlara 6 yıl süreyle bahşedilen bir imtiyazla kurulan Venedik Kumpanyası (Venice Company)¹²⁶ aslında Türkiye Kumpanyası ile hemen hemen aynı malların ticaretini yapmaktaydı. Onlarda Venedik sömürgelerinden yağ, şarap, kuru üzüm, pamuk ve ipek gibi Türkiye Kumpanyası'nın ticaret listesinde yer alan ürünleri Londra'ya taşımakta ve ticaretini yapmaktaydılar. Dolayısıyla iki şirket arasında doğal bir rekabet söz konusuydu ve birbirinin imtiyazına göz koymuşlardı. Her iki şirkette 1589 yılı içerisinde imtiyazlarının yenilenmesi başvurusunda bulundular. Ancak Türkiye Kumpanyası azaları Venedik ile yürütülecek ticaretin imtiyazını da talep ederken Venedik Kumpanyası azaları da ticaret haklarının korunması ve kendilerine bırakılmasını istiyorlardı¹²⁷.

Her iki şirketin talepleri incelenmek üzere İngiliz hükumetine sunulmuş ve Lord Burghley tarafından yaklaşık bir yıl konu ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmişti. Varılan sonuç bu iki kumpanyanın hemen hemen aynı ürünlerin ticaretini yaptıkları ve birbirine yakın bir değere sahip oldukları yönündeydi. Çözüm, söz konusu kumpanyaların genişletilmiş bir imtiyaz belgesi altında birleştirilmesi yönündeydi. 1590 yılı yazında kumpanyaların önde gelen azalarının imzalarıyla İngiltere Hazine Nazırına bu yönde bir dilekçe verildi¹²⁸. Ancak bu talebin yerine getirilmesi elbette kolay olmamış ve uzun tartışmalara neden olmuştu¹²⁹. Yaklaşık üç yıl süren değerlendirmeler neticesinde 7 Ocak 1592 tarihinde vaaz edilen bir fermanla¹³⁰ Türkiye ve Venedik Kumpanyaları Levant

¹²⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 39-40; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹²⁶ Venedik Kumpanyası'nın tesisi hakkında bkz. Epstein, *a.g.e.*, s. 20-24.

¹²⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹²⁸ Wood, *a.g.e.*, s. 41-42; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 19; Epstein, *a.g.e.*, s. 26-27. Verilen dilekçe ile ilgili bkz. Lemon R. (Edit.). (1865). *Celendar Of State Paper Domestic Series Of Reign Of Elizabeth 1581-1590*. London: Printed by G.E. Eyre and W. Spottiswoode Her Majesty's Printers, s. 37.

¹²⁹ İmtiyaznamenin yenilenmesi sürecindeki bu tartışmalar için bkz. Epstein, *a.g.e.*, s. 29-36.

¹³⁰ Ferman için bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations..* s. 73-92.

Kumpanyası (The Levant Company) adı altında birleştirilmek suretiyle şirketin imtiyazı onaylanmıştı¹³¹. Bu imtiyazla birlikte Levant Kumpanyası¹³² adları ilgili fermenda zikredilen elli üç asil ve ortaklık aidatını ödemiş yirmi aday tüccar vasıtasıyla Türkiye ve Venedik ile ticaret yapma yetkisini on iki yıllığına tekeline almış bulunuyordu. Ancak işlerin yolunda gitmemesi halinde on sekiz ay önceden haber vermek şartıyla imtiyazın iptali, kar ve kazanımın devam etmesi halinde de ikinci bir on iki yıl daha imtiyazın uzatılması karara bağlanmıştı. İlerlemiş yaşına rağmen Edward Osborne tekrar şirketin müdürü olarak tayin edilmiş olmakla beraber ardıllarının kumpanya azalarınca seçilmesi karara bağlanmıştı¹³³.

2.1.1.2. XVII. Yüzyıl: Levant pazarlarında İngiliz hâkimiyeti

17. yüzyıl Osmanlı-İngiliz ilişkilerine bakıldığında ikili ilişkilerin dostane ve elde ettikleri kazanımlar göz önüne alındığında İngilizlerin menfaatine bir seyir izlediği görülecektir¹³⁴. Tüm teşebbüslere rağmen Osmanlı Devleti’ni İspanya’ya karşı siyasi ve askeri bir ittifak içerisine çekmeyi başaramayan İngiliz siyaseti, 17. Yüzyıl başlarından itibaren ikili ilişkileri neredeyse tamamen ticari menfaatler üzerinden sürdürmeye yönelmişti. Yani “kumpanya siyaseti” izlenmeye başlamıştı¹³⁵. Bu siyaset doğrultusunda Osmanlı payitahtında üçüncü İngiliz elçisi olan Henry Lello’nun (1597-1607)¹³⁶ çabalarıyla yüzyılın hemen başında yenilenen İngiliz imtiyazlarına (Mart-Nisan 1601)¹³⁷

¹³¹ Lemon, *a.g.e.*, s. 657; Wood, *a.g.e.*, s. 42-43; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 19-20; Epstein, *a.g.e.*, s. 36; Willan, T. S. (1955). “Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century”. *The English Historical Review*, 70 (276), s. 406-407; Lemon, *a.g.e.*, s. 657.

¹³² Levant Kumpanyası (The Levant Company) resmi olarak Türkiye ve Venedik Kumpanyalarının birleştirilmesiyle 7 Ocak 1592 tarihinde kurulmuş olsa da, bu şirketin kuruluş tarihi olarak genel kabul 11 Eylül 1581 yani Türkiye Kumpanyası’nın kuruluş tarihidir. Bkz. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 20, not. 41. 7 Ocak 1592 tarihli imtiyaznamede şirketin adı “The Governor and Company of Merchants of the Levant” olarak zikredilmiştir. Bkz. Arıkan, *a.g.m.*, s. 112; Wood, *a.g.e.*, s. 43.

¹³³ 7 Ocak 1592 tarihli imtiyaznamenin ayrıntıları için bkz. Hakluyt, R. (1903). *The Principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries Of The English Nation*. Vol. 6, Glasgow: James McLehose and Sons, s. 73-92; Wood, *a.g.e.*, s. 43-44; Lipson, *a.g.e.*, s. 337-338; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 20; Epstein, *a.g.e.*, s. 36-39; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹³⁴ Mantran, R. (1992). “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?”. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. S. Tanilli). C. I, İstanbul: Say Yayınları, s. 299.

¹³⁵ Burian, *a.g.m.*, s. 16-17; İpçioğlu, M. (2013). “Osmanlı-Fransa ve İngiltere İlişkileri Çerçevesinde Mısır Sorunu ve Osmanlı’nın Fransa’yı Boykotu”. H. Bahar ve M. Toker v.d. (Editörler). *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür; Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 340.

¹³⁶ Henry Lello’nun büyükelçilik süreci için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 84-91; Bent, *a.g.e.*, s. xlii.

¹³⁷ Bkz. Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmûası*. C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 240-62; Kurat, *a.g.e.*, Ekler No. XIII, s. 204-208; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 29-34.

ek 17 madde¹³⁸ ilave edildiği gibi, söz konusu imtiyaznamede Hollandalı tüccarların¹³⁹ da İngiliz bayrağı altında ticaret yapmaları karara bağlanmıştı¹⁴⁰. Hollandalıların İngiliz bayrağı altında ticaret yapmaları öteden beri İngiltere ile Fransa arasında rekabet konusu olan bayrak meselesinde İngilizleri bir adım öne taşımıştı. Dahası, İngilizlerin Doğu Akdeniz’de (Levant) kendi bayrakları altında ticaret yapmalarıyla başlayan iki ülke arasındaki ticari ve siyasi rekabeti daha da kızıştırmıştı¹⁴¹. Hakeza imtiyaznamede İngilizlerin Osmanlı topraklarında ödeyecekleri gümrük vergileri yine % 3 olarak belirlenmişti¹⁴². Bu dönemde Fransa ve Venedik gibi diğer imtiyaz sahibi devletler % 5 gümrük vergisine tabii idiler ve bu durum 1679 yılına kadar devam etmişti¹⁴³. İngilizler elde etmiş oldukları bu imtiyazlarla Osmanlı ülkesinde “en fazla müsaadeye mazhar millet” statüsü elde etmişlerdi. Pek çok yabancı tüccar bu avantajı sebebiyle İngiliz bayrağı altında ticaret yapmayı tercih etmeye başlamışlardı¹⁴⁴. Bu gelişmeler ticari ve siyasi anlamda İngilizleri Fransızlar karşısında üstün bir konuma getirmişti. Doğu Akdeniz ticareti için iki devlet arasındaki bu rekabet, öncüsü zaman zaman el değiştirmek suretiyle, 17. Yüzyıl boyunca devam etmişti¹⁴⁵.

17. yüzyıl İngiltere’sinin Osmanlı Devleti’nden beklentisi, öteden beri elde edilmiş ticari kazanımların korunması ve mümkün olduğunca genişletilmesinden ibarettir. Dahası İngiltere’nin benimsemiş olduğu merkantilist iktisat anlayışı da bunu zaruri kılmaktadır. Bu ticari doktrin özü itibarıyla ihracatı teşvik edip ithalatı kısıtlamak suretiyle daima ticaret fazlası sağlayarak kıymetli maden (altın-gümüş) stoku oluşturmak ve böylece ülkeyi zenginleştirmek prensipleri üzerine kuruluydu¹⁴⁶. Dolayısıyla bu iktisadi doktrinin hayata

¹³⁸ Ek maddeler için bkz. Sanderson, J. (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*. (Edit. Sir W. Foster). London: Printed by The Hakluyt Society, s. 282-287.

¹³⁹ Arı, B. (1999). “İlk Osmanlı-Hollanda Münasebetleri”. *Osmanlı*. (Edit. G. Eren), C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 493-501; Küçük, C. (1998). “Hollanda”. *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 219-226.

¹⁴⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..* s. 144; Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi*. (7. Baskı). C. III/II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 227.

¹⁴¹ Osmanlı ülkesindeki İngiliz-Fransız ticari ve siyasi rekabeti ve ayrıca Hollandalıların İngiliz bayrağı altında ticaret yapması bahsi için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 104-117; Horniker, “Anglo-French Rivalry..” s. 289-305; Wood, *a.g.e.*, s. 52-54.

¹⁴² Berkes, N. (1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*. C. II, (1. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi, s. 92. Wood, *a.g.e.*, s. 51; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁴³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..*, s. 144.

¹⁴⁴ Bağış, *a.g.e.*, s. 9-10; İnalçık, “İmtiyazat”. s. 249; Kurat, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁴⁵ İnalçık, “İmtiyazat”. s. 248-249; Berkes, *100 Soruda..*, s. 90-93; Bağış, *a.g.e.*, s. 9-11.

¹⁴⁶ Berkes, *Türkiye İktisat..*, s. 171; Peker, H. S. (2015). “Avrupa’da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Karşılaştırma”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), s. 2; Aydemir, C., Güneş, H. H. (2006). “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), s. 144-447.

geçirilmesi için ticari kısıtlamaların en az ve gümrük vergilerinin en düşük olduğu, ithalatı teşvik eden, hammadde kaynağı olarak zengin ve geniş bir pazar hacmine sahip ülke veya ülkelere ihtiyaç vardı. Gelenekselleşmiş iktisadi düsturları (iaşecilik-gelenekçilik-fiskalizm)¹⁴⁷ ve buna bağlı olarak geliştirmiş olduğu kapitülasyon siyaseti gereği Osmanlı Devleti, merkantilist iktisat anlayışının tamamen aksine ve onun arzuladığı her türlü kolaylığı sağlar nitelikteydi¹⁴⁸.

Avrupa’da merkantilist siyasetin yükseliş evresine girdiği 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti iktisadi ilke olarak iaşeci (provizyonist)¹⁴⁹ bir siyaset takip etmekteydi. Bu siyaset gereği piyasada mümkün olduğunca bol, ucuz ve kaliteli mamul bulunmalıydı. Bunu sağlamak için Osmanlı siyaseti merkantilistlerin aksine ve onların menfaatine olmak üzere ihracatı kısıtlayıcı fakat ithalatı kolaylaştırıcı ve teşvik edici uygulamalar hayata geçirmişti¹⁵⁰. İngilizler elde etmiş oldukları imtiyazları 17. yüzyıl boyunca birkaç defa (1601, 1604, 1643)¹⁵¹ yenilemek ve ilave maddelerle genişletmek suretiyle Osmanlı Devleti’nin benimsediği bu iktisadi tavırdan ziyadesiyle istifade etme yolunu tutmuşlardı. Bilhassa İngilizlerin Akdeniz ticaretindeki Batılı hasımlarının da hemen hemen aynı dönemde merkantilist siyasete yönelmeleri ve dahili sanayi ve ticaretlerini himaye etmek için gümrük duvarlarını yükseltmeleri, Osmanlı Devletini ticari anlamda İngilizler için daha kıymetli kılmıştı¹⁵². Dolayısıyla 17. Yüzyıl merkantilist İngiliz siyaseti için Devlet-i Aliye’nin kıymet-i harbiyesi arz ettiği bu iktisadi değerden ibaretti¹⁵³.

¹⁴⁷ Genç, M. (1989). “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”. *İ.Ü. Sosyoloji Dergisi*, 3 (1), s. 175-186; a. mlf., (1990). “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 13-25.

¹⁴⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..*, s. 144; Toprak, Z. (2002). İktisat Tarihi. S. Akşin, (Yay. Yönt.) *Türkiye Tarihi*, C. III, (7. Basım). İstanbul: Cem Yayınevi, s. 222; Peker, *a.g.m.*, s. 2-5.

¹⁴⁹ İaşecilik (Provizyonizm) anlayışı için bkz. Genç, M. (2014). “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi*, S. 42, s. 10-11; a. mlf, “Osmanlı İktisadi Dünya..”, s. 177-180.

¹⁵⁰ Bulut, M. (2000). “XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler”. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, S. 39, s. 25-28; İnalçık, H. (2010). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I*. E. Yalçın, (Edit). (47. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 317; Berkes, *100 Soruda..*, s. 102-109.

¹⁵¹ Bağış, *a.g.e.*, s. 10; Pamir, A. (2002). "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51 (2), s. 89.

¹⁵² Berkes, *Türkiye İktisat..*, s. 173; Bulut, *a.g.m.*, s. 23-35.

¹⁵³ Çağdaşı olan Batılı devletlerin iktisadi program olarak bir biri ardına merkantilist politikalar takip etmeye başladıkları bir dönemde Osmanlı Devleti’nin neden/niçin bundan imtina ettiğini tartışan Şevket Pamuk, tarımsal üretimdeki dalgalanmalar ve ulaşım zorluklarına bağlı olarak büyük kentlerin sık sık karşı karşıya kalmış oldukları kıtlık nedeniyle Ortaçağ devletlerinin pek çoğunun kentlerin iaşesinin karşılanması meselesine büyük önem verdiklerini ifade ederek, Osmanlı Devleti’nin de bu kaygılar üzerine kurulu bir iktisadi siyaset geliştirdiğini belirtmektedir. Ancak bu iktisadi tavrın sadece Osmanlılara veya diğer İslam devletlerine özgü bir anlayış olmadığı ifade eden Pamuk, 15. Yüzyıl sonlarına kadar Batılı devletlerinde bu anlayış üzerine iktisat politikaları takip ettiklerini, Osmanlı Devleti ile Batılılar arasındaki iktisadi anlayış

17. yüzyılda Levant bölgesinin ticari potansiyeli batılı tüccarların ve merkantilist devletlerin göz ardı edemeyeceği bir kıymete sahipti. Hele ki Osmanlı Sultanlarının imtiyaz siyasetleri Levant'ı daha cazip bir ticaret bölgesi yapmaktaydı. İngiliz bayrağı altında Levant ticaretine adım atan Hollandalılar da imtiyazlı çağdaşlarının izini takip ederek 1612'de elde etmiş oldukları imtiyazlarla Levant ticaretine resmi olarak müdahil olmuşlardı¹⁵⁴. Bu gelişme ile birlikte Osmanlı Akdeniz'inde Venedik, Fransa, İngiltere ve Hollanda arasında kıyasıya bir ticaret rekabeti başlamıştı. 17. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Hollanda bu ticari rekabette Venedik ve Fransa gibi Levant ticaretinin kadim müdavimlerini geride bırakmayı başarmışlardı¹⁵⁵. Bilhassa Fransa'nın Levant ticaretindeki gerilemesi dikkat çekicidir. 1619'da Büyükelçi Comte de Cesy'nin kapitülasyonları yenileme teşebbüsünün geri çevrilmesiyle başlayan süreç, Köprülüler Dönemi'nde (1656-1703) ikili ilişkilerin askıya alınması ile neticelenen ciddi bir krize dönüşmüş olup, Fransa'nın Levant'taki ticari kazancı 1620'lerdeki seviyesinin 1/10'una kadar gerilemişti. Fransa'nın özellikle Girit (1645-1669) ve Avusturya (1663-1664) savaşlarında Osmanlı Devleti aleyhine bir siyaset izlemesi onların Levant ticaretinde ve Osmanlı Devleti nazarında gerilemelerinin başlıca amiliydi¹⁵⁶.

farkının 16. ve 17. Yüzyıllar itibarıyla ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmektedir. Pamuk ayrıca, dönemin Osmanlı idarecilerinin Batılı devletlerin takip etmekte oldukları merkantilist iktisat kaidelerinden elbette malumatları olduğunu belirterek, “o halde Osmanlı Devleti niçin merkantilist siyasete yönelmedi ve ithalatın ekonomi üzerindeki yıkıcı etkisini ön göremedi” sorularına ise, merkezi bürokrasinin yani başkentnin ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti'nin iktisadi tavrının önceliğini oluşturduğuna bağlamaktadır. Hakeza, Avrupa'da merkantilist düşüncelerin ve uygulamaların filizlenmesi ve icra edilmesinde öncülük eden tüccar ve yerli üreticilerin Osmanlı iktisadi tavrı üzerinde o denli etkileri olmamıştır. Pamuk, taşranın toplum ve merkezi siyaset üzerinde etkinliğinin bir hayli arttığı 17. ve hatta 18. yüzyılda bile iktisadi düşünce ve tavır üzerinde hala merkezi bürokrasinin önceliklerinin (İstanbul) geçerli olduğunu ve bu nedenle merkantilist siyasetin benimsenmediğini ifade etmektedir. Bkz. Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. A. Berktaş. (Edit). (4. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 29-30. Bu konuda Halil İnalcık, Osmanlı devlet adamlarının merkantilist düşüncüyü kavrayamayarak, piyasada mal bolluğunun teminine ve ticari vergi gelirlerinin azalmamasına azami gayret sarf ettikleri için Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya kapitülasyonlarla ülkenin her tarafında serbestçe ticaret hakkı verdiklerini ifade etmektedir. Bkz. İnalcık, *Devlet-i Aliyye Üzerine-I.*, s. 315.

¹⁵⁴ Arı, *a.g.m.*, s. 495-497; Theunissen, H. (2008). “1612-1617 Yıllarında Hollanda İle Osmanlı Devleti Arasındaki Resmi İlişkilerin Oluşmasında Hediyein Rolü”. (Çev. K. Türkmen). *Kebikeç*, S. 25, s. 51-54.

¹⁵⁵ Batılı devletlerin Levant ticareti için birbiriyle olan rekabetlerine dair bkz. Faroqi, S. (2006). “Krizler ve Değişim 1590-1699”. H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. C. II, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 649-653; İnalcık, “Osmanlı'nın Avrupa ile..”, s. 68-71; Cunningham, *a.g.e.*, s. 251-252; Bulut, *a.g.m.*, s. 29-32; Şahin, *a.g.m.*, s. 215-217.

¹⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. III/II, s. 208-212; Şahin, H. (2009). “Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Fransız İlişkileri Başlangıcından Paris Barışına (1856)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, s. 281-282.

Fransa'nın aksine İngiliz ticareti aynı dönemde (1620-1683) Levant'taki en parlak dönemini yaşamıştı¹⁵⁷. İstanbul'da siyasi temsilciliği bulunmayan harbi statüsündeki diğer devletler bu dönemde güvenli ve daha ucuz olması hasebiyle İngiliz bandırası altında ticaret yapmayı yeğlemiş, Fransızların bu husustaki itirazları ise Babıali tarafından dikkate alınmamıştı¹⁵⁸. 17. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin en gözde ticaret limanları olan Halep ve İzmir'de yürütülen ticari faaliyetler göz önüne alındığında da İngilizlerin Levant ticaretinde rakibi olan diğer batılı muhataplarının bariz bir şekilde önünde oldukları gözlenecektir¹⁵⁹. 1660'ların sonuna gelindiğinde İngilizlerin Halep'ten Avrupa'ya ham ipek ithalatları 200 tona ulaşmış olup, Venedik ve Fransa bu büyük ipek pazarın tamamen dışında bırakılmıştı. Bu dönemde Levant Kumpanyası'nın ticaret hacmi 400.000 sterline ve şirketin üye sayısı da 400 kişiye ulaşmıştı. 17. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Levant'taki İngiliz ticari kapasitesi tüm diğer rakiplerinin önünde ve zirve noktasındaydı¹⁶⁰. Örneğin bu dönemde Halep'teki en büyük ticaret hanı İngiliz milleti ve konsolosunun kullanımındaydı¹⁶¹.

İngilizlerin 17. yüzyıldaki son kazanımları ise Sultan III. Murad zamanından beri verilen ayrıcalıkları da ihtiva eden Eylül 1675 tarihli kapitülasyonların elde edilmesi idi¹⁶². 1675 kapitülasyonları Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başlangıcından beri elde edilmiş en kapsamlı imtiyazlar bütünü olmasının yanı sıra, İngilizlere bahşedilen ayrıcalıkların sonuncusuydu ve bundan sonraki süreçte her padişahın cülusunda teyit edilmek suretiyle yürürlükte kalmıştı. Yeni hususların söz konusu olduğu durumlarda ise gerekli ilaveler hatt-ı şeriflerle yapılmıştı¹⁶³.

¹⁵⁷ McGovan, B. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Chambridge: Chamridge University Press, s. 21.

¹⁵⁸ İncelik, "İmtiyazat". s. 249.

¹⁵⁹ Bulut, *a.g.m.*, s. 29-32; Eldem, *a.g.m.*, s. 356-358.

¹⁶⁰ Eldem, s. 358; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 39; Berkes, *100 Soruda...*, s. 89-92.

¹⁶¹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 653.

¹⁶² İmtiyazname metni için bkz. *BOA. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Defteri (A. DVN. DVE. d.), 039/5*; Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmûası*. C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 240-262; Noradounghian, G. E. (1897). *Recueil D'Actes Internationaux de L'Empire Ottoman 1300-1700*. C. I, Paris: s. 146-169.

¹⁶³ Bağış, *a.g.e.*, s. 10; İncelik, "İmtiyazat". s. 249; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 579; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 40. İmtiyaznamenin genel tahlili için bkz. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 37-40; Wood, *a.g.e.*, s. 137.

2.1.1.3. XVIII. Yüzyıl: Levant'ta ticari-siyasi rekabet ve Fransız üstünlüğü

Robert Mantran 18. yüzyıl Osmanlı-Batı ilişkilerini değerlendirirken, bu yüzyılın siyasi, askeri, iktisadi ve diplomatik açıdan 17. yüzyıldan ciddi farklılıklar arz ettiğini dile getirir. Batılı devletlerin Osmanlı'ya yönelik askeri ve siyasi olduğu kadar iktisadi saldırılarının da 18. yüzyılda başladığını ifade eden Mantran, önceki yüzyıllar da Venediklilerin, Fransızların, İngilizlerin ve Hollandalıların asıl gayretlerinin İstanbul ve Orta Doğu başta olmak üzere belli başlı ticaret ve liman kentlerinde yer ve ayrıcalık kapma çabasından ibaret olduğunu ifade eder. Oysa 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çeşitli tehditlerle yüzleşmek durumunda kaldığını belirten Mantran, askeri anlamda Ruslarla Avusturyalıların Osmanlıların geri çekiliş sürecini başlatan kesin zaferler kazandıklarını, iktisadi anlamda Venedik'in sınırlı rolüne karşın Fransızların ilk, İngilizlerin ikinci ve Hollandalıların üçüncü sırayı aldıkları değerlendirmesinde bulunmaktadır. Mantran son olarak, Osmanlıların belli krizlerin çözümünde aracı olmalarını talep ettiği İngiliz, Fransız ve Hollandalıların yaptıkları hizmetlere karşılık ticari-siyasi ciddi kazanımlar elde ederek Osmanlı ülkesindeki nüfuzlarını arttırdıklarını işaret etmektedir¹⁶⁴.

İngilizler 17. yüzyılın ticari ve siyasi kazanımları ile 18. yüzyıla girerken, Levant'taki en büyük rakipleri Fransızlar 1697'de Avusturya ile yapmış oldukları barış nedeniyle 17. yüzyıldaki olumsuz konumlarını 18. yüzyıla da taşımış görünüyordular. Ancak 18. yüzyıl ile birlikte Levant'taki bu durum tamamen tersi istikamette değişmeye başlamıştı¹⁶⁵. 17. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1661) Jean Baptiste Colbert'in öncülüğünde yeni bir ticari yapılanma sürecine giren Fransa, bu sürecin meyvelerini 18. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gözle görülür biçimde toplamaya başlamıştı¹⁶⁶. Venedik'in Kutsal İttifak'a dâhil olarak Osmanlı Devletine karşı savaşa tutuşması onun Levant'taki ticari varlığına ağır bir darbe indirirken onlardan boşalan tüm önemli ticaret kentleri ve limanlara Fransızlar nüfuz etmişti. Bu gelişme Fransız ticaretinin Levant bölgesinde yeniden ivme kazanmasında önemli bir basamaktı¹⁶⁷. Hakeza, 1689 yılının Mayıs ayında başlayan İngiliz-Fransız savaşı ile birlikte Levant kumpanyasına ait ticaret gemilerinin Akdeniz'e ulaşmaları imkânsız hale gelmişti. Bilhassa 1690 yılında İngiliz-

¹⁶⁴ Mantran, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁶⁵ Bağış, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁶⁶ Colbert tarafından uygulanan Fransa'daki ticari dönüşüm ve yeniden yapılanma süreci için bkz. Lee, *a.g.e.*, s. 165, 170-173; Wood, *a.g.e.*, s. 146-149; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 62-63.

¹⁶⁷ Wood, *a.g.e.*, s. 148; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

Hollanda müttefik donanmasının Fransız donanması tarafından Beachy Head Savaşı'nda yenilgiye uğratılması, Manş-Akdeniz arasındaki hattı Levant Kumpanyası'na ait gemi konvoyları için ölüm kapanına çevirmişti. Sadece Fransız korsanları değil bizzat Fransız donanması Manş açıklarında İngiliz ticaret gemisi avına çıkmıştı. 1693 yılına gelindiğinde ise Levant Kumpanyası ve İngiltere adına tam bir ticaret faciası yaşanmıştır. 16 Haziran günü Lagos Körfezi'nde Fransız donanmasına yakalanan ve toplam 50.000 top İngiliz kumaşı taşıyan İngilizlere ve Hollandalılara ait irili ufaklı 400'den fazla ticaret gemisi Fransız donanması tarafından yok edilmişti. Yükün toplam değerinin 4 milyon sterlinin üzerinde olduğu ileri sürülmektedir. Bu olayda Levant Kumpanyası'nın payına düşen zarar ise 600.000 sterlindi. Olayın İstanbul, İzmir, Halep, Kahire ve diğer Doğu Akdeniz liman ve ticaret şehirlerinde mal bekleyen tüccarlar için kaybı Londra'dakilerden geri kalır değildi. Fransa ile olan savaşlar nedeniyle zaten birkaç yıldır gemi, hatta yazışma trafiğinin bile durduğu Londra-Akdeniz hattında işler iyice kötüye gitmişken bir de bu felaket orta gelir düzeyine sahip pek çok Levant tüccarının on-on iki yıllık sermayelerini tükettiği gibi, kumpanyaya tabi olarak ticaret yapan tacirlerin istikbale yönelik umutlarını da tüketmişti¹⁶⁸. 1695 yılına kadar süren Manş Denizi'ndeki bu mücadele de Fransız donanmasının ve hükümetçe desteklenen korsanların toplam değerleri üç milyon sterlini bulan 1.400 İngiliz gemisi batırdıkları veya bunlara el koydukları hesaplanmaktadır¹⁶⁹.

18. yüzyıl arifesinde vuku bulan bu hadiseler şüphesiz Levant Kumpanyası'nın Akdeniz'de yürütmekte olduğu ticareti ciddi olarak sarsmıştı. Ancak bunlar Akdeniz'de işlerin yolunda gitmesi halinde Levant Kumpanyası tarafından telafi edilebilecek maddi kayıplardı. Fakat 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İngiltere'nin Levant ticaretindeki kadim rakibi Fransa'nın ticari ve siyasi yükselişi ne İngiliz hükümetinin ve ne de Levant Kumpanyası'nın asla telafi edemeyeceği bir gidişatın başlangıcı olmuştu. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'da baş gösteren İspanya Veraset Savaşları'nın 1713'te imzalanan Utrecht Antlaşması ile sona ermesinin¹⁷⁰ hemen ardından Levant bölgesindeki İngiliz-Fransız rekabeti kaldığı yerden devam etmeye başlamıştı. Savaş sırasındaki karşılıklı korsan saldırıları sebebiyle düşüş yaşayan Fransız ticareti, barış antlaşmasının hemen ardından büyük bir ivme kazanmış ve Levant'tan ithalatları 5 milyon libreden bir anda 20

¹⁶⁸ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 41; Wood, *a.g.e.*, s. 149-153; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹⁶⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁷⁰ Şahin, İ. (2015). "Utrecht'ten Tilsit'e İngiltere'nin Akdeniz Politikası". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Dergisi*, 4 (4), s. 839.

milyon libreye ulaşmıştı. Tabi bu ticaretin karşılığı Levant'ta ihraç edilen ucuz Fransız kumaşı ile karşılanmaktaydı. Levant Kumpanyası tüccarları 1719'da Fransızların Levant'a gönderdikleri yüklü miktarda kumaştan ve bunun karşılığında aldıkları ipekten bahsederek, bunun İngiliz ticaretini zorladığını ifade etmişlerdi. İngiliz kumaşı Levant bölgesinde hala gözde kumaş olmakla beraber, Fransızlar Levant müşterisinin kumaştan beklentisinin ne olduğunu iyi araştırıp, 1720'lerden itibaren bu pazara hâkim olmaya başlamışlardı¹⁷¹. Fransız kumaşları daha hafif, ince, yumuşak, parlak ve daha çeşitli renk seçeneğine sahipti. Ayrıca Fransa'nın coğrafi olarak ta Osmanlı ülkesine yakınlığı Fransız kumaşlarının İngilizlerin asla rekabet edemeyeceği kadar ucuza pazarlanmasını sağlıyordu¹⁷².

1730'lara gelindiğinde Fransızlar Levant'a yıllık 30.000 parça kumaş ihraç ederken İngilizler için bu rakam 10-15.000 parçada kalmıştı¹⁷³. 1730-40 döneminde Levant ticaretinin öncüsü kesin olarak el değiştirmişti. Bu on yıllık dönemde Levant'taki İngiliz gerilemesi tüm verileriyle ortaya çıkmıştı. 1730'lar itibariyle başlayan gelir kaybının ilk işareti Levant bölgesinde görevli büyükelçi ve konsolosların maaş ve giderlerinin karşılanması için ithalat ve ihracat üzerinden alınan harç miktarının bu zamana kadar ki en yüksek seviyeden toplanmasıydı¹⁷⁴. 1740'lara doğru gelindiğinde İngiltere'nin Levant bölgesindeki ihracat-ithalat seyri de bu ciddi gerilemeyi gözler önüne sermekteydi. 1714-1723 aralığında ihracat-ithalat rakamları sırasıyla 290.523£ / 213.755£ iken, bu rakamların her on yıllık periyotlarda eridiği 1724-33'te 278.629£ / 212.365£ ve 1734-1743 aralığında 181.985£ / 151.874£'a gerilediği görülmektedir. Hakeza kumpanyanın Levant pazarına sürdüğü İngiliz kumaşlarında da bu düşüşün izlerine rastlamak mümkündür. 1734-1743 aralığında kumpanyanın Levant bölgesine ihraç ettiği İngiliz kumaşı tüm çeşitlerde toplam 11.246 top kumaş olduğu görülmektedir. Bu rakam daha önceki yılların rakamlarına kıyasla kumpanyanın yıllık 5000-7000 top daha az kumaş ihraç ettiğini göstermekteydi¹⁷⁵. Aynı dönemde Fransız ticaretinin büyük bir atak evresine girdiği gözlemlenmekteydi. 1730-1740 döneminde Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki ihracat ve ithalatı eşit seviyede ve toplam 30 milyon livre idi¹⁷⁶. Hakeza Mısır, Halep, İskenderun, Sayda, Akka, İstanbul, İzmir, Tunus, Cezayir, Selanik, Malta, Livorno gibi ticaret ve liman kentlerinin bu döneme

¹⁷¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁷² Yıldırım, s. 27-28; Bağış, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁷³ Eldem, *a.g.m.*, s. 359.

¹⁷⁴ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁷⁵ Wood, *a.g.e.*, s. 187-88.

¹⁷⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 28.

ait ticaret verileri de İngiliz kumpanyasının ve ticaretinin gerilediğini ve Levant bölgesindeki öncü rolünü Fransa'ya ve Fransız tüccarına devrettiğini göstermektedir¹⁷⁷. Örneğin 1740 yılında Fransızlar İstanbul'a 12.000, İzmir'e 7.000 ve Halep'e 5.000 top kumaş ihraç ederken, İngiliz mamulleri bu şehirlerdeki mağazalarda müşteri bekliyordu¹⁷⁸.

Bu dönemde Fransızların Levant bölgesinde sadece iktisaden değil aynı zamanda siyaseten de ön plana çıkmaya başladıkları görülecektir. 1736 yılında başlayan Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarının nihayet bulması ve 1739 tarihli Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasında Fransızlar Osmanlı Devleti lehine arabuluculuk etmişlerdi. Bununla da yetinmeyip Osmanlı Devleti'nin bir oyuna maruz kalmaması için antlaşma Fransa'nın garantörlüğüne alınmıştı¹⁷⁹. Fransa'nın bu girişimi elbette karşılıksız kalmamış olup, Sultan I. Mahmud iki cephede yürütülen bu zorlu savaşın nihayet bulmasında büyük çaba gösteren Fransız hükümetini kara gün dostu addederek kendilerine yeni ayrıcalıklar ihtiva eden ve bundan sonraki Osmanlı padişahları adına da olmak üzere 30 Mayıs 1740 tarihli kapitülasyon antlaşmasını imzalamıştı¹⁸⁰. Bu gelişme ile birlikte Levant'taki ticari ve siyasi üstünlük Fransızlara geçmiş ve yüzyılın sonlarına kadar da devam etmişti¹⁸¹.

2.1.2. Doğu Hindistan Kumpanyası ve Hindistan'ın Sömürgeleştirilmesi

Nabil Matar, İngilizlerin Levant Kumpanyası (The Levant Company) sayesinde Akdeniz'den dünyaya açılarak Büyük Britanya Sömürge İmparatorluğu'nun temelini attıklarını, Virjinya Kumpanyası (The Virginia Company) ve Doğu Hindistan Kumpanyası (The East India Company) gibi İngiliz sömürgeciliğinin temelini oluşturan diğer kumpanyaların da hakeza, Levant Kumpanyasından ayrılanlar tarafından kurulduğunu dile getirmektedir¹⁸². Levant Kumpanyası kendisinden sonra kurulan diğer sömürgeci İngiliz kumpanyalarına bu anlamda öncülük etmiştir. Onun ardılı olan İngiliz ticaret kumpanyaları

¹⁷⁷ McGowan, B. (2006). "Ayanlar Çağı 1699-1812". İnalçık, H. ve Quataert, D. (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. C. II, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 855-861.

¹⁷⁸ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁷⁹ Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları ve Fransa'nın Osmanlı Devleti menfaatine arabuluculuk faaliyetleri için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. IV/I, s. 250-294.

¹⁸⁰ Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmûası*. C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 14-35; Koçu, R. E. (1934). *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, s. 430-37; İnalçık, "İmtiyazat". s. 249; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. IV/I, s. 295-96; a. mlf., (2011). *Osmanlı Tarihi*. (6. Baskı). C. IV/II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 203-207.

¹⁸¹ Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. (Çev. K. Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları, s. 33; Mantran, *a.g.e.*, s. 354.

¹⁸² Matar, *a.g.e.*, s. 15-16.

ondan türemiş veya onun izinden gitmiştir ki, Matar'ın da ifade ettiği gibi, Doğu Hindistan Kumpanyası bunlardan birisidir.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ilk kurucularının aynı zamanda Levant Kumpanyası'nın en önde gelen tüccarları olduğu görülmektedir. Ayrıca, yeni kurulan Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ilk yıllarda Levant Kumpanyası'nın bir yan şubesi gibi faaliyet gösterdiği, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ilk müdürü olan Thomas Smith'in aynı zamanda Levant Kumpanyası'nın da müdürü olduğu ve ilk başlarda bu iki kumpanyanın aynı hesap defterini kullandıkları anlaşılmaktadır¹⁸³.

Hakeza, 1599 yılı Eylül ayında Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kuruluş toplantısına katılan 57 kişiden en az 1/3'ünün Levant Kumpanyası azalarından ve hakeza 15 kişiden oluşan şirket genel kurulunun 7 üyesinin de aynı zamanda Levant Kumpanyası ortaklarından olduğu görülmektedir¹⁸⁴. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın İngiliz Kraliyeti'nden aldığı 1609 tarihli imtiyaz fermanında Levant Kumpanyası'na mensup 64 tüccarın ismi de yer almaktaydı. Levant Kumpanyası müdürlerinden Sir Henry Carraway'ın 1641 yılında Doğu Hindistan Kumpanyasına da müdür olarak seçilmesi ve Sir Adrew Riccard'ın 1660-1685 yılları arasında her iki kumpanyanın da müdürlüğünü üstlenmiş olması bu hususu teyit etmektedir. İki kumpanya arasındaki organik bağın 17. yüzyıl boyunca devam ettiğini görmekteyiz¹⁸⁵.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hindistan'daki faaliyetleri, başlangıç itibariyle ticari olmakla beraber daha sonra bu ülkenin bütün yönetimini ele geçirecek kadar siyasi ve askeri bir seyir izlemiştir¹⁸⁶. Bundan dolayı Doğu Hindistan Şirketi, “Uzak Doğu ve Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğini temsil eden özel devlet statüsündeki ticaret şirketi” ve “İngiliz sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi” olarak tanımlanmıştır¹⁸⁷. İngiltere'nin “Doğu” siyasetinin temelleri 16. yüzyıl sonlarında Levant Kumpanyası önderliğinde

¹⁸³ Wood, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁸⁴ Foster, Sir. W. (1933). *England's Quest Of Eastern Trade*. London: A.& C. Black Ltd., s. 146.

¹⁸⁵ Sainsbury, E. B. (1922). *A Calendar Of The Court Minutes Of The East India Company 1600-1663*. Oxford: Oxford Clarendon Press'den naklen Wood, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁸⁶ Özcan, A. (2004). “Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemanın Tavrı”. *Divan*, S. 17, s. 103; Doğan-Erdoğan, *a.g.m.*, s. 841.

¹⁸⁷ Özcan, A. (2000). “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”. *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 294-95.

atılmış olup İngiliz sömürge imparatorluğunun tesisi bu şirket sayesinde gerçekleşmiş¹⁸⁸ olmakla beraber, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hindistan'da icra ettiği ticari, siyasi ve askeri faaliyetlerle bu siyaset geliştirilmiş ve bir sömürge imparatorluğuna dönüşüm sağlanmıştır.

İngiltere'nin Doğu siyasetinin tam anlaşılabilmesi için Hindistan'ın İngiliz hâkimiyetine alınması ve sömürge haline getirilmesi konusu üzerinde durmamız gerekmektedir. Zira İngiltere'nin uluslararası ilişkiler çerçevesinde ticari, siyasi, diplomatik ve askeri tüm endişe ve hamlelerinin merkezini Hindistan'daki varlığı oluşturmuştur. Bilhassa 19. yüzyıl boyunca İngiliz hariciyesinin öncelikli meselesi “Hindistan sömürgesinin bekası” olmuştur¹⁸⁹. Bu itibarla İngiltere'nin Basra Körfezi siyaseti, aslında bu devletin Hindistan'daki ticari, siyasi ve askeri varlığına yönelik tehditlere karşı izlediği siyasetten ayrı olarak ele alınamaz.

2.1.2.1. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tesisi ve ticari-siyasi faaliyetleri

Hindistan'da İngiliz nüfuzunun tesisi ve buranın sömürgeleştirilme süreci Doğu Hindistan Kumpanyası'nın (The East India Company) kuruluşuyla başlamıştır¹⁹⁰. Kumpanya, Kraliçe I. Elizabeth'in 31 Aralık 1600 tarihli imtiyaz fermanı ile “The Governor and Company of Merchants of London, Trading to the East-Indies” adıyla Uzakdoğu ve Hindistan'dan baharat ticareti yapmak üzere İngiliz tüccarlar tarafından kurulmuştur¹⁹¹. Kraliyet'ten alınan ticaret izninden kısa bir süre sonra kumpanya ilk doğu

¹⁸⁸ Doğan-Erdoğan, *a.g.m.*, s. 840.

¹⁸⁹ Aydın, M. (2012). “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) Bildiriler, Tarih ve medeniyet Tarihi*. C. II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 502; Küçük, C. (1979). “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”. *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, s. 607-638.

¹⁹⁰ Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. (2. Baskı). İstanbul: Yordam Kitabevi Yayınları, s. 58-62; Gunnigham, *a.g.e.*, s. 255. Doğu Hindistan Kumpanyasının tesisi ve tarihçesi için bkz. Özcan, “Doğu Hindistan Şirketi”. s. 294-295; Cawston-Keane, *a.g.e.*, s. 86-153; Lipson, *a.g.e.*, s. 269-314; Erikson, E. (2014). *Between Monopoly and Free Trade: The Englist East India Company, 1600-1757*. Princeton: Princeton University Press; Finn M.-Smith, K. (2018). *The East India Company at Home 1757-1857*. London: UCL Press; Stevens, H. N. (1886). *The Dawn of British Trade To The East Indies 1599-1603*. London: Henry Stevens & Son; Brunton, B. (2013). “The East India Company: Agent of Empire in the Early Modern Capitalist Era”. *Social Education*, 77 (2), s. 78-98.

¹⁹¹ Bruce, J. (1810). *Annals Of The Honorable East-India Company*. Vol. I, London: Published by Black, Parry And Kingsbury Booksellers, s. 136-143; Foster, *a.g.e.*, s. 144-150; Özcan, “Doğu Hindistan Şirketi”. *DİA*, C. XXII, s. 294; Bulut, Y. (2003). “Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (6), s. 82-85; Erçin, A. (2017). “İngiliz Doğu Hindistan

seferini 1601 yılında Doğu Hint adalarına (Malezya-Endonezya) gerçekleştirmişti. Kârlı geçen bu ilk ticaretin ardından kumpanya azaları Hindistan ile doğrudan ticaret yapmanın yollarını aramaya başlamışlar¹⁹² ve nihayet Aralık 1612 yılında Babür Sultanı Cihangir'den Hindistan'da ticaret yapma imtiyazı almaya muvaffak olmuşlardı. İmtiyazın elde edilmesinden kısa bir süre sonra Kumpanya 11 Ocak 1613 tarihinde Surat'ta ilk İngiliz ticaret merkezini açmıştı¹⁹³. İngilizlere verilen bu ilk ticaret imtiyazı ile beraber Hindistan'ın sömürgeleştirme süreci de başlamıştı¹⁹⁴.

Kumpanya, Hindistan'ın içinde bulunduğu siyasi ve idari kargaşadan da istifade etmek suretiyle kuruluşunu müteakip ilk 50 yıl içinde Hindistan'da İngiliz nüfuzunun temellerini atmayı başarmıştı. Sahil kent ve limanlarından başlayarak nüfuzunu iç bölgelere doğru yayan İngiliz ticaret örgütü, ticari varlığını muhafaza adı altında askeri olarak da her geçen gün güçlenmişti. Surat (1613), Bengal (1634), Madras (1639), Bombay (1661) ve Kalküta (1690), gibi büyük şehirler başta olmak üzere, Bihar, Hariharpur, Balasor, Hugli, Patna ve Kasımpazar gibi pek çok yerde ticaret merkezleri ve kaleler inşa etmişti¹⁹⁵. Kumpanya sadece ticaret değil, vergi tahsildarlığı ve yerel davalara bakmak gibi hukuki hak ve imtiyazlar da elde etmek suretiyle Hindistan'da etkinliğini arttırmaya başlamıştı¹⁹⁶. Aslında kumpanya Madras'ta (1639) kale inşa edip, Bombay Adası'nda (1661) idareyi ele alıncaya kadar sadece ticaretle iştigal eden bir örgüttür. Bu iki yerin idaresini ele almakla kumpanya hem yönetici ve hem de askeri bir yapıya bürünmüştür. Ancak tüm bu ticari, idari ve askeri gücüne rağmen şirket Hindistan'daki yerel hükümdarlıklarla ve diğer Avrupalı rakipleriyle 18. yüzyıl başlarına kadar herhangi bir askeri mücadeleye girmemişti¹⁹⁷. Hatta Kalküta'da inşa ettikleri Fort William Kalesi (1696-1702) gibi güçlü bir istihkâma rağmen Hindistan'da sömürge tesis etme fikrine

Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)". *Bartın Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, 4 (2), s. 113.

¹⁹² Çünkü Doğu Hint adalarında Hollandalı tüccarlarla rekabet edemeyeceklerini anladılar ve Hindistan alt kıtasına yöneldiler. Bkz. Özcan, "İngiltere". s. 299.

¹⁹³ Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yapmış olduğu ilk ticaret seferleri ve Babür Sultanı Cihangir'den elde ettikleri ilk ticaret imtiyazı için bkz. Bruce, *a.g.e.*, s. 143-173; Foster, *a.g.e.*, s. 154-190; Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi*. C. III, (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 86-87; Özcan, "Doğu Hindistan Şirketi". s. 294; a. mlf., (1998). "Hindistan". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 77; Stain, B. (2015). *Hindistan Tarihi*. (Çev. M. Günay). İstanbul: İnkılab Kitabevi Yayınları, s. 212.

¹⁹⁴ Doğan-Erdoğan, *a.g.m.*, s. 840.

¹⁹⁵ Bayur, *a.g.e.*, s. 86-89; Bulgur, D. (2004). "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 17, s. 64; Özcan, "Doğu Hindistan Şirketi". s. 294.

¹⁹⁶ Bulgur, *a.g.m.*, s. 64; Bulut, Y., *a.g.m.*, s. 87.

¹⁹⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 87.

henüz mesafelidirler¹⁹⁸. İngilizlerin Hindistan'a yönelik fikirlerindeki değişim Kalküta'da ticaret yapma izninin alınmasını (1690) müteakip yıllarda oluşmaya başlayacaktır. 1696'da söz konusu bölgenin yerli idarecileri olan Zemindarlar¹⁹⁹ ayaklanınca İngilizler, hükümetten ticaret yerlerini muhafaza etmek adıyla buraların bir kaleye dönüştürülmesi sürecini başlatan izni almışlardı. 1698'de ise Hindistan hükümeti, İngiliz ticaret örgütüne Sutanatı, Kaligat (Kalküta) ve Gorindpur'un zemindarlığını vermişti. Bu sayede İngilizler bu üç idari merkezin vergilerini toplamak, bir kısmını merkeze göndermek ve kalanı ile de o bölgenin idaresini sağlamak görev ve yetkisini üslenmiş oluyorlardı. Böylece İngilizler, zemindarlık vazifesiyle birlikte ticaretin yanı sıra idarecilik hakkı da elde etmişler; vergi toplama imtiyazı ve güvenlik gerekçesi ile de askeri yapılanma yoluna gitmişlerdi. İngiliz idaresine bırakılan bu yerleşimler kısa bir süre sonra ticaret sayesinde olağanüstü bir gelişim göstermiş ve 18. yüzyıl başlarında Gurkanlı Devleti'nin güç ve otorite kaybıyla ortaya çıkan iç savaş ortamında İngiliz idaresinde birer devletçiğe dönüşmüşlerdi²⁰⁰.

1707'de Babür Sultanı Alemgir (Evrengzib)'in vefatıyla devletin siyasi ve idari otorite boşluğu yaşaması ve çöküş sürecine girmesi ise Kumpanya'nın bölgede nüfuz alanını genişletmesine fırsat vermişti²⁰¹. Ferruh-Siyer'in (1713-1719) sultanlığı zamanında İngilizler Delhi'de tüm gümrük ve ticaret vergilerinden muafiyet ve Kalküta civarındaki bazı yerleşimlerin de kendilerine bırakılması gibi önemli pek çok imtiyaz almaya muvaffak olmuşlardı (1716). Elde edilen bu imtiyazlar İngilizleri, sadece bölgedeki yerli tüccara karşı değil aynı zamanda onları Batılı rakiplerine karşı da üstün bir konuma taşımıştı²⁰². 18. yüzyıla kadar Hindistan coğrafyasında sadece ticaret merkezli faaliyet yürüten Doğu Hindistan Kumpanyası'nı ticaretten siyasete, askeri işgal ve nihayet sömürgeciliğe yönelten gelişmeleri biraz da İngiltere'nin Fransa ile Hindistan'da giriştiği ticari-siyasi rekabette aramak gerekir²⁰³. Fransa ekonomi bakanlarından Colbert'in girişimleri ile 1664'te kurulan Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası (Compagnie des Indes Orientales), 18. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar hiçbir zaman İngiliz ve Hollanda ticaret

¹⁹⁸ Robertson, J. M. (2011). *Dünya Tarihi: 18. Yüzyıl ve Sonrası*. C. II. (Çev. İ. Erman-T. Akgün). İstanbul: İnkılab Kitabevi Yayınları, s. 636.

¹⁹⁹ Hindistan idare anlayışı içerisinde vergi toplama ve toprak işlerini organize eden yerel yetkiliyi ifade eder. Bkz. Kortel, S. H. (2013). "Zemindar". *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 238-239.

²⁰⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 88-89; Robertson, *a.g.e.*, s. 636.

²⁰¹ Bulgur, *a.g.m.*, s. 65.

²⁰² Bayur, *a.g.e.*, s. 88; Bulut, Y., *a.g.m.*, s. 87.

²⁰³ Ferro, M. (2011). *Sömürgecilik Tarihi*. (Çev. M. Cedden). (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi, s. 110-115.

kumpanyaları gibi bir atılım gerçekleştirememişti. Şirketin yeterli sermaye devşirememesi, devlete bağlı bir kurum olarak kalması ve gerek şirket yöneticilerinin ve gerekse Fransa'nın genel anlamda ticaretten ziyade siyasete önem vermesi, şirketi diğer emsallerinin gerisinde bırakmıştı. Ancak 18. yüzyıl ile beraber Lenoir (1720-35) ve B. Dumas'ın (1735-42) müdürlükleri döneminde Fransız kumpanyası Hindistan'da ticari olarak etkin bir duruma gelmişti. Özellikle 1742 yılında kumpanyanın başına geçen Doubleix'in (1742-1754) döneminde kumpanya hem ticari hem de siyasi olarak zirveye ulaşmıştı²⁰⁴. Bu gelişme yaklaşık 200 yıldır Hindistan ticaretine yatırım yapan İngiliz ticaret örgütünü ve siyasetini rahatsız etmişti. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyasının Hindistan'da ticaretten siyasete ve toprak işgallerine yönelmesi bu rekabetin bir sonucu ve onun tetiklemesi ile olmuştu²⁰⁵. Bilhassa 1707'de Babür Sultanı Alemgir'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi-idari otorite boşluğunda İngilizler ve Fransızlar kendilerine yakın gördükleri Hint prenslerini desteklemek suretiyle Hindistan'da siyasete dâhil olmuşlar ve bu ülkedeki ticari rekabetlerini siyasi rekabete dönüştürmüşlerdi. Bu dönemde kendi güvenliklerini tehlikede gören İngiliz ve Fransız kumpanyaları, var olan askeri birliklerini yerli Hintlileri eğiterek takviye etmişlerdi. Bu gelişmeler iki devlet arasındaki rekabeti iyice alevlendirmiş ve onları karşı karşıya getirmişti²⁰⁶. 18. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere ve Fransa arasında sömürge, ticaret ve deniz gücü rekabetine dayalı farklı gerekçelerle bazı savaşlar (İspanya Veraset Savaşları, Avusturya Veraset Savaşları gibi) yaşanmıştı. İngiltere ve Fransa açısından bakıldığında Yedi Yıl Savaşları (1756-1763)²⁰⁷ da aslında bu rekabetin ortaya çıkardığı bir sömürge ve güç savaşıydı. Prusya, Avusturya ve Rusya ise savaşın kıta Avrupası'ndaki cephesinin baş aktörleriydi²⁰⁸.

Yedi Yıl Savaşları, Kıta Avrupası dışında İngiliz ve Fransız sömürgelerindeki askeri güçler, ticaret şirketleri ve göçmenler arasında cereyan etmişti. Esasen Kuzey Amerika ve

²⁰⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 93-97. Joseph François Dupleix'in Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası'nın müdürü olmasını (1742) müteakip kısa sürede kurduğu siyasi dostluklar neticesinde Hindistan'da vali anlamına gelen "nevvab-navab" ünvanını almıştır. Bu ünvan onun bir Hint prensi gibi muamele görmesini sağlamıştır. Bkz. Erçin, *a.g.m.*, s. 117.

²⁰⁵ Özcan, "İngiltere". s. 300; a. mlf, "Hindistan". s. 78; Doğan-Erdoğan, *a.g.m.*, s. 840-841.

²⁰⁶ Robertson, *a.g.e.*, s. 636-637; Özcan, "Doğu Hindistan Şirketi". s. 295; a. mlf, "Hindistan". s. 77-78.

²⁰⁷ Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) hakkında geniş bilgi için bkz. Corbett, J. S. (1907). *England in The Seven Years' War*. Vol. II. London: Longmans Green and Co.; Robson, E. (1957). "The Seven Years' War". J. O. Lindsay (Edit). *The New Cambridge Modern History, The Old Regime 1713-1763*. Vol. VII. Cambridge: Cambridge University Press, s. 465-486; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 352-356.

²⁰⁸ Sander, O. (2013). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. (26. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi, s. 144-147; Ferro, *a.g.e.*, s. 110-111; Yeşil, F. (2012). *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 20-21.

Hindistan'daki savaşlar, İngiltere ve Fransa'nın öteden beri var olan sömürge rekabetlerinin bir neticesi olarak vukua gelmişti²⁰⁹. Avrupa'da Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-1763) başlamasıyla birlikte Hindistan'da da çatışmalar başlamıştı. Plassey (Plasî) Savaşı (1757), Yedi Yıl Savaşları'nın Hindistan'a sirayetinin adıydı²¹⁰. Bu savaş, İngiltere ve Fransa'nın sömürge rekabetinin Hindistan'daki ticaret kumpanyalarına tesiri neticesinde meydana gelmiş bir sömürge savaşıydı²¹¹. Özellikle Joseph François Dupleix'in (1742-1754) müdürlüğü ile beraber Fransız ticaret kumpanyasının Hindistan'da siyasi ve askeri girişimlerini arttırması, iki kumpanyayı ve dolayısıyla İngiltere ve Fransa'yı Hindistan'da karşı karşıya getirmişti²¹². İngiliz ticaret kumpanyasının güvenlik gerekçesiyle Fort William Kalesi'ni tahkim etmeye başlaması Bengal Valisi Siracüddevle'nin tepkisine yol açmış ve Blackhole²¹³ hadisesinin yaşanması ise Vali ile İngiliz kumpanyası arasında savaşın başlamasına sebep olmuştu²¹⁴. Bengal Valisi komutasındaki Hint birlikleri ile Doğu Hindistan Kumpanyasının Müdürü Lord Clive²¹⁵ idaresindeki İngiliz birliklerinin Plassey Meydanı'nda 23 Haziran 1757 tarihinde tutuştıkları savaş, İngilizlerin galibiyetiyle neticelenmiş ve Bengal, Bihar, Orissa'nın bir kısmı İngilizlerin eline geçmişti²¹⁶. Lord Clive, 1760 yılında bu kez Fransızların Hindistan'daki merkezleri Pondiçeri (Pondicherry)'yi zapt ederek, Hindistan'daki Fransız nüfuzunu ve varlığını yok etmişti²¹⁷.

²⁰⁹ Kennedy, S. (2010). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. (Çev. B. Karanakçı). (12. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 143-153; Davies, C.C. (1957). "Rivalries in India". J. O. Lindsay (Edit). *The New Cambridge Modern History, The Old Regime 1713-1763*. Vol. VII. Cambridge: Cambridge University Press, s. 541-565; Potyemkin, V.-Bakruşin, S.-Efimov, A. v.d., (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi*. C. I, (Çev. A. Tokatlı). İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 244-260.

²¹⁰ Yedi Yıl Savaşlarının Hindistan'daki seyri ve Plassey Savaşı için bkz. Cambridge, R. O. (1762). *An Occount of the War in India Between the English and French*. (Second Edition). London: Printed For T. Jefferys; Johnnot, J. (1887). *Ten Great Events in History*. New York: D. Appleton and Company, s. 220-243; Gleig, G. R. (1848). *The Life of Robert First Lord Clive*. London: Printed by W. Gloues and Sons, s. 16-83.

²¹¹ Özcan, "İngiltere". s. 300; Sander, *a.g.e.*, s. 146; Davies, *a.g.e.*, s. 541-565.

²¹² Erçin, *a.g.m.*, s. 117.

²¹³ Kalküta'yı ele geçiren Siracüddevle'nin 19 Haziran 1756 günü 146 İngiliz esirini havasız bir yere kapatarak bir kısmının ölmesine neden olduğu ileri sürülen hadise. Bkz. Johnnot, *a.g.e.*, s. 233-237; Longman, F. W. (1886). *Frederick The Great and The Seven Years' War*. E. E. Morris (Edit). New York: Charles Scribner's Sons, s. 204-205.

²¹⁴ Bulgur, *a.g.m.*, s. 66.

²¹⁵ Lord Clive hakkında bkz. Gleig, *a.g.e.*

²¹⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 149-155; Ferro, *a.g.e.*, s. 112-113; Malleson, Colonel G. B. (2002). *The Decisive Battles of India from 1746 to 1849 Inclusive*. (Second Edition). Delhi: Low Price Publication, s. 35-71; Johnnot, *a.g.e.*, s. 220-243; Corbett, *a.g.e.*, s. 119-140.

²¹⁷ Özcan, "İngiltere". s. 300; Ferro, *a.g.e.*, s. 113-114.

2.1.2.2. Paris Antlaşması (1763) ve Hindistan’da İngiliz hâkimiyeti

Gerek kolonilerde ve gerekse Kıta Avrupası’nda cereyan eden Yedi Yıl Savaşları (1756-63) 10 Şubat 1763’te imzalana Paris ve 15 Şubat 1763’te imzalanan Hubertsburg antlaşmaları ile nihayet bulmuştu²¹⁸. Savaşın kazananı hiç şüphesiz İngiltere kaybedeni de Fransa olmuştu. İngiltere savaş sırasında ele geçirdiği toprakların bir kısmını Fransa ve İspanya’ya geri iade etmesine rağmen Hindistan, Batı Afrika ve Kuzey Amerika’da tek hâkim devlet konumuna gelmişti. Bilhassa Hindistan ve Kuzey Amerika’da Fransız varlığına neredeyse tamamen son veren İngiltere buraların ticari ve siyasi bakımdan hâkimi olmuştu. Fransa ise Kanada, Kuzey Amerika ve Hindistan gibi deniz aşırı sömürgelerini kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda Avrupa’da da güç ve otorite kaybı yaşamıştı²¹⁹.

İngiltere, Fransa’ya karşı uzun zamandan beri yürüttüğü mücadelede kesin bir zafer kazanmış ve böylece bir dünya gücü olarak uluslararası siyasette yerini almıştı²²⁰. Paris Antlaşması neticesinde Hindistan’da tek hâkim güç durumuna gelen İngiliz kumpanyası ve idarecileri 1765’te Bengal’in idaresini doğrudan ellerine almışlardı²²¹. Ancak bu tarihten itibaren kumpanyanın Hindistan’daki faaliyetleri İngiliz hükümetini bile ciddi anlamda endişelendirmişti. Bengal, Bihar ve Orisa’nın bir kısmı olmak üzere, İngiltere ve Fransa’nın yüz ölçümünden daha büyük bir coğrafyada hâkimiyet tesis eden kumpanya bir süre sonra Londra hükümetine itaat etmeyebilirdi. Ayrıca, kısa süre içerisinde Hindistan’da büyük servetler edinen kumpanya idarecileri bu servetlerini İngiltere’de siyasete müdahale etmekte kullanmaya başlamışlardı. Servetleriyle İngiltere’de seçimler kazanan ve siyasal olarak güçlenen şirket azaları, bu güçlerini tekrar Hindistan’da daha fazla servet kazanmak için kullanma yoluna gidiyorlardı. Dolayısıyla İngiltere ve Hindistan arasında ticaret ve siyasetin iç içe girdiği kısır bir döngü süreci başlamıştı²²².

Kumpanya idarecileri Hindistan’da hâkim oldukları bölgelerde tarımdan ticarete, sosyal hayattan hukuka varıncaya kadar tüm idari, iktisadi, siyasi, sosyal, dini ve kültürel yapıyı kendi menfaatlerine hizmet edecek şekilde düzenlemeye koyulmuşlardı. Öyle ki,

²¹⁸ Antlaşmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Corbett, *a.g.e.*, s. 377-390; Longman, *a.g.e.*, s. 225-243.

²¹⁹ Kennedy, *a.g.e.*, s. 153; Longman, *a.g.e.*, s. 225-243; Potyemkin-Bakruşin-Efimov v.d., *a.g.e.*, s. 256-260; Lee, *a.g.e.*, s. 286-287.

²²⁰ Sander, *a.g.e.*, s. 145; Beydilli, K. (1991). “Avrupa-Tarih”. *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 141-142.

²²¹ Özcan, “Doğu Hindistan Şirketi”. s. 295; a. mlf, “Hindistan”. s. 78.

²²² Bayur, *a.g.e.*, s. 172.

kumpanyanın bu aç gözlülüğü yaklaşık on milyon insanın (o zaman ki Bengal nüfusunun 1/4'i) hayatını kaybetmesine neden olan büyük Bengal kıtlığına (1769-70) yol açmıştı²²³. Bu gelişmeler İngiltere’de endişeye yol açmış, kumpanyanın Hindistan’daki tutumu ve hükümet ile kumpanya arasındaki ilişkiler 1767’den itibaren İngiltere’de gündelik tartışmalar halini almıştı. Neticede 1773 yılında Hindistan için bir “Düzenleme Yasası” (Regulating Act) çıkarıldı. Buna göre, kumpanyanın Bengal Valisi olarak görev yapan Warren Hastings İngiliz hükümeti tarafından ilk Hindistan Genel Valisi unvanıyla atanmak suretiyle kumpanya ve Hindistan’daki İngiliz varlığı hükümet denetimine alınmaya çalışıldı. Ancak bu yasanın yetersiz kalması üzerine 1784 ve 1793’te çıkarılan ilave yasalar ile İngiliz hükümeti kumpanya ve Hindistan üzerinde denetimi tamamen ele aldı²²⁴.

Doğu Hindistan Kumpanyası’nın Hindistan’daki serüveni 1757 yılı itibariyle ciddi bir değişim yaşamıştır. Bu tarihe kadar ticaret ile iştigal eden kumpanya, bu tarihten sonra ve bilhassa 1765 yılında Bengal’in idaresini devralmasıyla ticaretin yanı sıra idari bir kuruluş halini almıştı. Londra hükümeti tarafından 1773, 1784 ve 1793 yıllarındaki yasal düzenlemelerle de kumpanya, İngiliz hükümetinin Hindistan’daki temsilciliği haline getirilmişti²²⁵. Ancak Hindistan gibi dini, etnik, kültürel, sosyal, siyasal ve idari çeşitlilik arz eden bir coğrafyanın hem ticari hem idari işleriyle baş etmek kolay olmamıştır. Merkezi hükümetin (Londra) tüm denetim çabasına rağmen kumpanya idaresindeki Hindistan’da ciddi sıkıntılar yaşandı. Kumpanyanın ticari ve idari işleri aynı istikrar ve başarı ile yürütmekte zorlandığı gerçeği ortaya çıkınca, 1813’te kumpanyanın Hindistan’da sahip olduğu tüm toprakların, idari anlamda yine kumpanyanın uhdesinde olmak kaydıyla, İngiliz Kraliyeti’ne aidiyetini ilan eden bir yasa çıkarıldı. Buna ilaveten, 10 Nisan 1814’te kumpanyanın Hindistan’daki ticari tekeline (Çay ve Çin ile yürütülen ticaret tekelleri hariç) son verildi ve Hindistan ticareti talip olan tüm İngiliz tüccarlarına serbest hale getirildi. 1833 yılında yapılan bir başka yasal düzenlemeyle, çay ticareti ve Çin ile yürütülen ticaret tekelleri de dâhil olmak üzere, kumpanyanın ticari faaliyetleri tamamen sonlandırıldı. Bununla birlikte kumpanya Hindistan’ın idaresinden sorumlu bir hükümet haline getirildi. 1853’te bazı düzenlemeler yapılmak suretiyle kumpanyanın imtiyazı tekrar

²²³ Erçin, *a.g.m.*, s. 119; Bulgur, *a.g.m.*, s. 66-68. Bengal kıtlığı ile ilgili bkz. Chaudhuri, N. G. (1970). *Cartier, Governor of Bengal (1769-1772)*. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, s. 31-71; a. mlf., (1949). “Some Of The Results Of The Great Bengal And Bihar Famine Of 1770”. *Proceedings of the Indian History Congress*, Published By Indian History Congress, Vol. 12, s. 239-244; Hunter, W. W. (1868). *The Annals Of Rural Bengal*. Vol. I, (Second Edition). New York: Leypoldt and Holt, s. 13-56.

²²⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 171-187; Özcan, "Hindistan". s. 78; Bulut, Y., *a.g.m.*, s. 88-106.

²²⁵ Erçin, *a.g.m.*, s. 118-120; Bulgur, *a.g.m.*, s. 67-71.

uzatılmışsa da Büyük Sipahi Ayaklanması (1857-58) kumpanyanın Hindistan'daki idari yetkisinin sonu olmuştu.

Ocak 1857'de başlayan askeri hareketlilik 10 Mayıs 1857'de büyük bir isyana dönüşmüştü. Sipahi Ayaklanması'nın etkisini yitirmeye başladığı günlerde (Şubat 1858), İngiliz hükümeti Hindistan'ın doğrudan Londra'dan yönetilmesi görüşmelerini başlatmış, uzun süren tartışmalar neticesinde 2 Ağustos 1858 tarihli yasa ile Londra hükümetine bağlı bir Hindistan Bakanlığı ve bu bakanlığa tabi bir Hindistan Kurulu tesis edilmek suretiyle Hindistan yönetimi doğrudan Londra hükümetine bağlanmıştı²²⁶.

İktisadi program olarak merkantilizmi²²⁷ benimseyen Batı Avrupalı sömürgeci devletler, anavatan-koloni arasındaki ticari irtibatı merkantilist önlemlerle muhafaza etme siyaseti izlemişlerdi. Buna göre anavatan ile koloniler arasındaki tüm ticari nakliye milli bandıralı gemilerle yapılıyor, koloniden ucuz hammadde ithalatına ve işlenmiş malların koloni pazarına sevkine ciddi ehemmiyet veriliyor, anavatan sanayisi ve pazarları kolonilerin aksine yüksek gümrük duvarları, ağır vergiler ve yasaklarla muhafaza ediliyordu²²⁸. İngiliz iktisat anlayışı da merkantilist düsturlar üzerine inşa edilmiş olduğundan koloni, hem hammadde kaynağı hem de o hammaddeden ortaya çıkan ürün için pazar demektir. Dolayısıyla sömürgeler ve tabi Hindistan, İngiltere sanayisi için ucuz hammadde, baharat, tütün, şeker gibi temel tüketim malzemesi kaynağı ve sanayi ürünlerinin satışı için hazır ve muazzam bir pazar demektir²²⁹.

2.1.3. Amerika'nın Bağımsızlığını Kazanması

Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-1763) dünyanın en büyük sömürge imparatorluğu namıyla çıkan İngiltere, bu büyük imparatorluğa bir çekidüzen vermek istiyordu. Hakeza Kraliyet, Yedi Yıl Savaşları'nın ağır vergi yükünü anavatandakiler kadar sömürgelere de pay etme niyetindeydi. Bilhassa Amerika'daki koloniler bu savaş neticesinde Fransa ve İspanya hâkimiyetine girmekten kurtarılmıştı. Dolayısıyla savaşın mali yükünün bir

²²⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 288-333; Özcan, "Doğu Hindistan Şirketi". s. 295; a. mlf., "Hindistan". s. 78; Bulgur, *a.g.m.*, s. 74-76.

²²⁷ Merkantilizm ile ilgili bkz. Aydemir-Haşimi, *a.g.m.*, s. 136-158.

²²⁸ Kavas, A. (2009). "Sömürgecilik". *DİA*, C. XXXVII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 395

²²⁹ Özcan, "İngiltere". s. 300.

kısmını üstlenmeleri gerektiği düşünülüyordu²³⁰. Savaşın Fransa'ya karşı büyük bir zaferle çıkmış olsa da İngiltere ekonomik anlamda ciddi sıkıntı içerisindeydi. Gerek kıta Avrupası ve gerek sömürgelerde cereyan eden savaşın, başta donanma giderleri olmak üzere genel maliyeti İngiliz ekonomisi için bile ciddi bir yük olmuştu²³¹. Savaşı sona erdiren Paris Barış Antlaşması'ndan (1763) hemen sonra İngiltere bu vaziyeti düzeltme yoluna gitmişti. Mali denetimler çerçevesinde alınan genel tedbirler ve kısıtlamaların yanı sıra, Amerika'daki İngiliz kolonilerine de ciddi bir takım yeni vergiler ve ticari yasaklar getirilmişti²³². Paris Barış Antlaşması ile Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcı (1763-1774) arasında İngiliz hükümetinin Amerika'daki kolonilerden talep ettiği vergiler ve getirdiği yasaklar şu şekildedir;

Çizelge 2.1. Amerika'nın İngiliz kolonilerinden vergi talebi²³³

Yıl	Yasa-Vergi Adı	Açıklama
1763	1763 Muhtırası	Batı'daki yerleşimlere kısıtlama
1764	Şeker Yasası (The Sugar Act)	İthalat harç ve vergileri arttırıldı
	Para Yasası (The Currency Act)	Her türlü koloni parası yasaklandı
1765	Damga Yasası (The Stamp Act)	Doğrudan İngiltere'ye ödenen ilk vergidir. Her türlü basılı malzeme üzerine vergi getirildi.
	Barınma Yasası (The Quartering Act)	İngiliz askerlerinin barındırılması zorunlu hale getirildi
1767	Townshed Gelir Yasası (The Townshed Revenue Act)	Kâğıt, Cam, Çay, Boya ve Kurşun gibi ithalat mallarına vergi konuldu.
1773	Çay Yasası (The Tea Act)	Çay'da İngiliz tekeli kuruldu ve sabit vergi konuldu.
1774	Hoşgörüsüzlük Yasaları (The Intolerable Acts)	Boston Limanı ticarete kapatıldı.
	Adalet Yönetimi Yasası (The Administration of Justice Act)	Kraliyet memurlarının koloni yargısından muafiyeti sağlandı.
	İkinci Barınma Yasası (The Second Quartering Act)	İkinci barınma yasası ile tüm kolonilere İngiliz askerlerine barınma sağlama yükümlülüğü getirildi.

Bilhassa Damga Yasası (1765) ve ardından Townshed Gelir Yasası (1767) Boston başta olmak üzere Amerika'daki koloni yerleşimlerinde huzursuzluğa ve İngiliz mallarına yönelik protestoların artmasına yol açmıştı²³⁴. Yedi Yıl Savaşları sadece kıta Avrupası'nda değil Hindistan, Amerika ve diğer sömürgelere de sirayet etmiş ve oralarda da yaşanmıştı. Dolayısıyla koloniler de İngiltere gibi savaşın henüz yeni çıkmıştı ve bu yeni vergiler ve ticari yasaklar kabul edilebilir değildi. Amerika'daki sömürge halkları, içerisinde kendi

²³⁰ Sander, *a.g.e.*, s. 154-155.

²³¹ Kennedy, *a.g.e.*, s. 154-155.

²³² Yeliseyeva, N. V. (2010). *Yakın Çağlar Tarihi*. (Çev. Ö. İnce). (2. Baskı). İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, s. 35-36.

²³³ Hatipoğlu, O. G. (2015). *Amerikan Yönetim Düşüncesinin Doğuşu (1776-1920)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 65-66.

²³⁴ Aynı yer.

temsilcileri olmayan bir parlamentonun kendilerine vergi koyamayacağını ileri sürerek Boston başta olmak üzere sömürge kent ve limanlarında İngiliz mallarına yönelik boykot başlattılar. Boston'daki vergi toplamakla görevli İngiliz memurları ağır hakaretlere maruz kaldılar²³⁵. İngiliz hükümetinin buna aldırmayarak Amerika'daki kolonilere yönelik vergilendirme ve yasaklamalarına devam etmesi üzerine, 16 Aralık 1773 günü koloni halkı Boston Çay Partisi (Boston Tea Party) olarak adlandırılan ve Boston Limanı'na yanan vergilendirilmiş İngiliz çaylarını yağmalayarak denize dökmeleri koloni ile anavatan arasında çatışmaları başlatmıştı. Neticede Boston Limanı ticarete kapatılmış ve İngiliz piyadelerince işgal edilmişti²³⁶. Boston Çay Partisi eyleminden sonra Amerika'daki koloni protestoları organize bir tepkiye dönüşmüş ve 15 Eylül 1774'te Philedelphia'da 13 koloninin temsilcilerinin katıldığı ilk Kıta Kongresi organize edilmiş, ardından 10 Mayıs 1775'te yine Philedelphia'da ikinci Kıta Kongresi ve 4 Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirisi yayınlanarak İngiltere'ye karşı Amerikan Bağımsızlık Savaşı resmen başlamıştı²³⁷. Bu aşamaya kadar İngiltere ile 13 koloni arasında cereyan eden hadiseler artık Amerika'nın bağımsızlık savaşına ve Yedi Yıl Savaşları'nın intikamını almak için fırsat kollayan Fransa'nın İspanya'yı da yanına alarak koloniler lehine meseleye müdahil olmasıyla uluslararası boyuta taşınmıştı²³⁸. Neticede İngiltere savaşı kaybetmiş ve 3 Eylül 1783 tarihli Paris Antlaşması ile de kolonilerin bağımsızlığını ve Amerika Birleşik Devletleri'nin varlığını tanımak zorunda kalmıştı²³⁹.

1783'te batıdaki en büyük sömürgesi Amerika'yı kaybeden İngiltere tüm mesaisini doğu sömürgesinin yani Hindistan'ın, Hint deniz yolunun ve Ortadoğu'nun muhafazasına

²³⁵ Yeliseyeva, *a.g.e.*, s. 36.

²³⁶ Lossing, B. J. (1847). *Seventeen Hundred and Seventy-Six; or The War Of Independence*. New York: Published E. Walker, s. 107-112; Hatipoğlu, *a.g.t.*, s. 66.

²³⁷ Kolonilerin kıta kongreleri ve Bağımsızlık Bildirisi'nin ilan süreci için bkz. Lossing, *a.g.e.*, s. 115-217. Bağımsızlık Bildirgesi için bkz. Musulin, J. V. (1983). *Hürriyet Bildirgeleri: Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. (Çev. N. Zeka). İstanbul: Belge Yayınları, s. 79-84; Lossing, *a.g.e.*, s. 429-435.

²³⁸ Potyemkin-Bakruşin-Efimov v.d., *a.g.e.*, s. 303-306. Kolonilerle İngiltere arasındaki uyuşmazlıklar ve Amerikan bağımsızlık savaşı hakkında geniş bilgi için bkz. Bonwick, C. (2003). "Amerikan Devrimi 1763-1791". *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*. (Der. D. Parker), (Çev. K. İnan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 94-117; Botta, C. (1837). *History of the War of The Independence of the United States of America*, (Çev. G. A. Otis). Vol. I-II, New Haven: Published by Nathan Whitins; Gordon, W. (1788). *The History of the Rise, Progress and Establishment of the Independence of the United State of America*. Vol. I-IV, London: Printed for the Author.

²³⁹ Armaoğlu, F. (2017). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. (17. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 45-52; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. IV/I, s. 465-466; Güler, Y. (2005). "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), s. 228-229; Ertek, A. (1991). "Amerika". *DİA*, C. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 36; Hatipoğlu, *a.g.t.*, s. 67.

harcama gereği duymuştu. Böylece İngiliz İmparatorluğu'nun siyasi ağırlık merkezi Atlantik'ten Hint Okyanusu'na yani Doğu'ya kaymıştı²⁴⁰. İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetini benimsemesi de dâhil olmak üzere, Doğu'da cereyan eden her ticari-siyasi hadise ile yakından alakadar olmasının arkasında, Amerika sömürgesinin kaybedilmesi ve buna bağlı olarak elde kalan Hindistan sömürgesinin ne pahasına olursa olsun muhafaza edilmesi siyaseti vardır. Zira Amerika sömürgelerinin kaybedildiği günlerde Hindistan ve Ortadoğu ile ivme kazanmış bir İngiliz ticareti vardı²⁴¹.

2.1.4. Sanayi Devrimi

Sanayi devrimi ile birlikte İngiltere'nin hammadde ve pazara olan ihtiyacı bu devletin doğu siyasetine yön veren bir başka mühim gerekçedir. Sanayi devrimi, temel olarak pamuklu ürünlere olan iç ve dış pazardaki büyük talebin tetiklemesiyle ortaya çıkan mekanik icat ve gelişmelerle başlamıştı. Daha sonra bu gelişmeler, mahalli dokuma tezgâhlarından fabrikaların tesisine, madencilikten demiryolu inşasına ve bankacılıktan işçi-işveren ilişkilerine varıncaya kadar tüm yaşam standartlarına bir değişim getirmişti²⁴². Dolayısıyla bu değişim sürecinin tetikleyicisi pamuktu. Pamuk ve pamuklu sanayi, İngiliz sanayi devriminin ilk kalkış evresinin sürükleyici sektörü ve lokomotif, hatta bu devrimin topyekûn indirgenebileceği tek sanayi koluydu²⁴³. Halil İnalcık bu hususu kısaca şu şekilde izah etmektedir;

“Malumdur ki, 17. yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istila edecek, bu hareket Batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayinin yükselmesine yol açacak ve nihayet 18. yüzyılın ikinci yarısında geniş

²⁴⁰ Kılıç, D. (1998). “XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, s. 89.

²⁴¹ Küçük, *a.g.m.*, s. 609-610; Şahin, *a.g.m.*, s. 219.

²⁴² Deane, *a.g.e.*, s. 76-79; Yeliseyeva, *a.g.e.*, s. 28-30; Erdem, E. (2016). “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 48, s. 19-20. Sanayi İnkılabı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toynbee, A. (1956). *The Industrial Revolution*. Boston: The Beacon Press; Allport, A. (2011). *The British Industrial Revolution*. New York: Publisher Chelsea House; Küçükkalay, A. M. (1997). “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”. *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 51-68.

²⁴³ Deane, *a.g.e.*, s. 76; Hobsbawm, E. J. (2008). *Sanayi ve İmparatorluk*. (4. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 52-55, 63-64.

*pazarlar için massiv üretim yapma gereği, bu da sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile batıyı büyük sanayi devrimine götürecektir*²⁴⁴.”

Pamuklu üretim sadece iç pazarın değil, uluslararası ticaretin ve özellikle sömürge ticaretinin en başta gelen ticari emtiasıydı ve kaynağı tamamen sömürgelere dayanmaktaydı. Avrupalıların bildiği en kıymetli pamuk ürünleri Hindistan pamuğu ve pamuklu mamulleri, özellikle patiskalar idi. Bu ürünler doğu ticaret şirketleri vasıtasıyla hem ülke içi hem de dışında pazarlanıyordu²⁴⁵. Sanayi devriminin yükseliş aşamasına geçmesi ile beraber pek çok alanda verimlilik artış göstermişti. Özellikle tekstil sanayinde görülen müthiş ivme makineleşmeyi, bu ise daha çok hammadde ve bilhassa pamuk talebini arttırmış ve hızlandırmıştı²⁴⁶. Pamuklu sanayinin hız kazanmasıyla beraber (1770-1790) önce İngiliz yünlü sanayi sonra da keten ve ketene bağlı mamuller ticaret piyasasından kayboldu. Onların yerini pamuklu mamuller aldı. Bu değişimin en büyük sebebi İngiliz pamuklu ipliğinin üretilmesiydi. Artık sade İngiliz pamuklu ipliği ve dolayısıyla İngiliz pamuklu kumaşı üretilmeye başlanmıştı. Su ve buhar gücü ile çalışan makinaların birleşimiyle üretilen ve 1779’da patenti alınan Crompton’un pamuk ipliği makinesi ise bu sahada tam bir devrim yarattı. Zira bu İngiliz pamuklu kumaşının kalite ve dayanıklılık açısından Hint kumaşını geçmesi demekti. Bu aşamadan sonra İngiltere’nin ham pamuk ithalatında büyük bir artış yaşandı ve 1780-1800 arasında İngiltere’nin pamuk ithalatı sekiz kat arttı²⁴⁷. Dolayısıyla artık devasa doğu ve batı pazarları için Hindistan’dan pamuklu mamul ithal etmek yerine ham pamuk ithal edip mamule çevirerek dünya pazarlarına sunmak zamanı gelmişti. İşte bu noktada Hindistan İngiltere için hayati bir anlam ifade etmektedir. Zira sanayi devriminin yükseliş dönemi olarak kabul edilen 1770-1800 arası dönem ele alındığında İngiliz pamuklu sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham pamuğun % 90’ı Hindistan’dan temin edilmekteydi²⁴⁸. Dolayısıyla Rostow’un “ilk kalkışta

²⁴⁴ İnalçık, H. (1979-1980). “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”. *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Araştırmaları II Özel Sayısı*, s. 12.

²⁴⁵ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 53; Deane, *a.g.e.*, s. 78. Hint pamuğu ve pamuklu mamullerine karşı yaşanan talep patlaması karşısında İngiltere’deki yünlü, ketenli ve ipekli üretim yapan yerel sanayi kolları ciddi bir sıkıntı yaşamaya başlamıştı. Yerel sanayi temsilcilerinin baskısı ile Hint pamuğu ve pamuklu mamullerinin İngiltere’ye ithali ve kullanımı yasaklanmıştı. Ancak tüm yasaklara rağmen iç ve dış pazardaki talebin önüne geçilememiş, pamuk ithalatı üzerindeki yasaklar hafifletilmiş ve yerel pamuk sanayinin gelişimi desteklenmeye başlanmıştır. Bkz. İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı”. s. 12.

²⁴⁶ Kennedy, *a.g.e.*, s. 188.

²⁴⁷ Deane, *a.g.e.*, s. 78-79. Sanayi İnkılabının teknolojik icat ve gelişmelerine dair bkz. Başer, N. E. (2011). *I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişimin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

²⁴⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 54.

sürükleyici sektör” olarak ifade ettiği²⁴⁹ pamuklu sanayinin hammadde kaynağı olması hasebiyle Hindistan’ın kıymeti bu açıdan da katlanmıştı. Sanayi devrimi ile birlikte seri ve kaliteli üretime geçen İngiliz pamuklu sanayisinin çarklarının sağlıklı bir şekilde dönebilmesi için mamullerinin üretim hızıyla aynı ölçüde tüketilmesi gerekiyordu. Yani sanayi mamulleri için pazar veya pazarlara ihtiyaç vardı. Dolayısıyla Hindistan İngiliz sanayisi için sadece ham pamuk madeni değil, aynı zamanda sanayi mamullerinin ihraç edileceği en büyük pazarlardan birisiydi²⁵⁰ ve buranın idaresi Yedi Yıl Savaşları’ndan beri Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla İngilizlerin elindeydi.

İngiliz pamuklu sanayisi kalitesini ispat edip dünya pazarlarına açılınca kadar Hindistan pamuklu mamulleri dünya pazarlarının en kaliteli ve en çok talep gören ürünüydü. Ancak İngiliz sömürge siyaseti Hindistan’ı İngiliz menfaatleri doğrultusunda şekillendirmeyi başarmış ve Hindistan pamuklu sanayisini İngiliz pamuklu sanayisi lehine çökertmişti. Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla batıya arz edilen ve büyük talep gören Hint pamuklu mamulleri yünlü, ketenli ve ipekli üretim yapan yerli İngiliz tüccarının tepkisiyle karşılaşmıştı. Merkantilist iktisat anlayışını benimsemiş olan İngiliz siyaseti bu tepkiyi makul görmüş ve 1700 yılında pamuklu mamul kullanımını yasaklamış ve kumpanyanın Hint pamuklularını ithalini engellemek için yüksek gümrük tarifeleri uygulayarak bu ticareti durdurma yoluna gitmişti²⁵¹. Böylece yerli sanayi korunduğu gibi Hindistan pamuklu sanayisi çökertilip İngiliz sanayi mamulleri için pazar haline getirilecekti. Pamuklu mamuller dünyanın hemen hemen her kesiminde, talep gören ve kolaylıkla satılabilen bir ticaret emtiasıydı. İngiliz pamuklu sanayisinin seri ve kaliteli üretime geçmesi hem yoksulların alabileceği kadar ucuz hem de zenginlerin alabileceği kadar kaliteli ürünlerin piyasaya sürülmesini sağlamıştı. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ise zaten öteden beri dünyanın çeşitli bölgelerinde Hint pamuklularının ticaretini yapmaktaydı, yani pazar hazırды. Yapılacak tek şey Hint pamuklularının yerine İngiliz pamuklularını ikame etmek ve parası olanlara bunları satmaktı²⁵². Yedi Yıl Savaşları sonrası Hindistan’daki hâkimiyeti ele alan Doğu Hindistan Kumpanyası idarecilerinin yaptığı şey buydu. Hindistan’a ucuz, kaliteli ve bol İngiliz pamuk ipliği ve

²⁴⁹ Rostow, W. W. (1969). *The Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 53.

²⁵⁰ Wiesner, M. E. (2012). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. (Çev. H. Çalışkan). (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 649.

²⁵¹ İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı..”, s. 12-16, 42-45; Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 53.

²⁵² Deane, *a.g.e.*, s. 57.

pamuklusu ihraç ederek Hindistan'ın yerli pamuklu sanayisini yok edip yerine İngiliz pamuklusunu ikame etmek ve bu devasa pazarı İngiliz pamuklu sanayisinin hizmetine açmaktı²⁵³.

Neticede Hindistan İngiliz sanayisi için hem ham pamuğun kaynağı hem de seri, kaliteli ve ucuz üretim sürecini yakalamış İngiliz pamuklu sanayisinin en gözde pazarlarından birisi olarak kıymetini katlamıştı²⁵⁴. Hindistan ile beraber Hindistan'a ulaşan kara ve deniz yolları, Doğu'da cereyan eden ve bir şekilde Hindistan'ı ilgilendiren hadiseler de İngiltere için ehemmiyet kazanmıştı. Hindistan'ın İngiltere için değerinin katlandığı bu günlerde, Osmanlı Devleti ve Rusya özelinde Doğu'da cereyan eden gelişmelere karşı İngiltere'nin gösterdiği siyasi ve askeri tavır, meseleye bu noktadan bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır. Zira Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine Karadeniz ve Boğazlar yönündeki ilerleyişi, Hindistan'ın güvenliği penceresinden bakıldığında, İngiltere'yi de en az Osmanlı Devleti kadar ilgilendirmekteydi.

2.2. Uluslararası Ticari-Siyasi Rekabet

Sanayi devrimi ile birlikte seri üretime geçen İngiliz sanayisi için büyük bir hammadde kaynağına ve dev bir pazara ihtiyaç vardı ki, Hindistan bu vasıflara haiz bir sömürgeydi. Bundan dolayı Hindistan'ın muhafazası İngiliz dışişlerinin en öncelikli meselesiydi²⁵⁵. 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Karadeniz'de cereyan eden gelişmeler coğrafi bağlantılar göz önüne alındığında Akdeniz ve Hindistan yolunu da tehdit ettiği için İngiltere'yi de doğrudan ilgilendirmekteydi²⁵⁶.

2.2.1. Rusya'nın Askeri-Siyasi Güç ve Nüfuzunun Artması

Halil İnalcık, 18. yüzyılın son çeyreği itibarıyla Rusya'nın Kuzey Karadeniz'deki taarruz ve istilalarına dair değerlendirmesinde, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında cereyan eden savaşlar ve bilhassa Çariçe II. Katerina'nın Rus donanmasını Akdeniz'e sevk edip Çeşme'de Osmanlı donanmasını yaktırması (1770) ve devamında 1783'te Kırım'ın

²⁵³ Kurmuş, *a.g.e.*, s. 58-59; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 11; Kennedy, *a.g.e.*, s. 191-193; Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 45.

²⁵⁴ Wiesner-Hanks, *a.g.e.*, s. 649.

²⁵⁵ Küçük, *a.g.m.*, s. 609-610; Öke, M. K. (1982). "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları". *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (3), s. 250.

²⁵⁶ Armaoğlu, F. (2017). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. (23. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 53.

istilasını Avrupa için Doğu Sorunu'nun (Eastern Question) başlangıcı olarak görür. Rusya'nın Kuzey Karadeniz'e egemen olmak suretiyle İstanbul'u tehdit eder bir konuma geldiğine işaret eden İnalcık, bu gelişme ile beraber Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletlerarasında sıkı bir işbirliğinin vücuda geldiğini ve Rusya karşısı bu birlikteliğin Berlin Antlaşmasına (1878) kadar devam ettiğini belirtmektedir²⁵⁷.

2.2.1.1. Boğazlar ve Akdeniz'e yönelik Rus tehdidi ve Kırım'ın işgali

Boğazlar ve Osmanlı başkentini tehdit eden ilk ciddi girişim 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus harbinde Rusya'nın Baltık donanmasının Akdeniz'e intikal ederek 6-7 Temmuz 1770'de Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmasıyla başlamıştı. Donanmasız kalan Osmanlı Devleti'nin başkenti denizyolu ile gelebilecek bir Rus saldırısına karşı neredeyse tamamen savunmasız kalmış ve bu nedenle elde kalan ve tersanedeki ufak tefek tüm gemiler Baron de Tott'un komutasında Çanakkale Boğazı'nın tahkimine gönderilmişti. Bu arada beklenildiği gibi Ruslar Limni'yi alarak Boğaza saldırma girişiminde bulunmuşsa da başarılı olamamışlardı. Ancak kendilerine karşı koyacak bir Osmanlı donanmasının olmayışından ziyadesiyle istifade eden Ruslar Bodrum'u bombalamış, İstanköy ve Sisam adalarına taarruzda bulunarak Ege kıyılarında ticarete büyük zarar vermişti. Daha sonra Akdeniz'e açılan Rus donanması 1772'de Beyrut'u topa tutmuş, Mısır'da Bulutkapan Ali Bey ve Suriye'de Şeyh Zahir ayaklanmalarına destek olmak suretiyle Mısır, Suriye ve Filistin kıyılarının kısmen ve bir süreliğine de olsa bu asilerin eline geçmesini sağlamıştı. 1774 yılına kadar Akdeniz ve Ege'de kalan Rus donanmasının bu faaliyetleri Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasında mühim bir etken olmuştu²⁵⁸.

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) İngiltere'nin Doğu siyasetinin şekillenmesinde önemli basamaklardan birisidir. Antlaşmayla birlikte Rusya Kırım'ın bağımsızlığını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmekle kalmamış, Karadeniz ve Akdeniz'de serbest ticaret yapma, İstanbul'da bir Ortodoks Kilisesi inşası ve onun hamiliğini üstlenme, daimi büyükelçilik ve arzu edilen yerde konsolosluklar açma gibi bir dizi haklar da elde

²⁵⁷ İnalcık, H. (2016). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 269-270.

²⁵⁸ Aktepe, *a.g.m.*, s. 288-89; Özdemir, *a.g.m.*, s. 116-118; Aksan, *a.g.e.*, s. 160-164; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarih.*, C. IV/I, 7, s. 400-401.

etmişti²⁵⁹. Ancak II. Katerina idaresindeki Rusların bununla yetinmek gibi bir niyetlerinin olmadığı kısa bir süre sonra anlaşılacaktı. Bizans İmparatorluğu’nu yeniden canlandırma emelinde olan Çariçe II. Katerina, 1781 yılında Avusturya İmparatoru II. Joseph ile işbirliği yaparak Osmanlı Devleti’ni yıkmak temeli üzerine kurulu “Grek projesi”ni hayata geçirmek için harekete geçmişti²⁶⁰.

Katerina’nın Grek projesini icraya tevessül ettiği günlerde uluslararası siyasette buna müsaitti. Zira kendisine bu yolda mani çıkarabilecek en önemli iki güç İngiltere ve Fransa Kuzey Amerika’da savaşa tutuşmuşlar, Prusya’nın ise Rusya-Avusturya ittifakına tek başına karşı koyması mümkün değildi²⁶¹. Osmanlı Devleti ise siyasi ve askeri hal-i hazırası ile Rusya’ya direnecek durumda değildi. Şu halde Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti’ne aidiyetine son verilen Kırım’ın işgaline bir engel kalmamıştı ve 8 Nisan 1783’te Kırım işgal edilerek Rus topraklarına ilhak edildi. Osmanlı Devleti, Rusya ile yeni bir savaşı göze alamayacak olmanın verdiği çaresizlikle 8 Ocak 1784’te Kırım’ın Rusya’ya ilhakını tanımak zorunda kalmıştı²⁶². Bu ilhak Çariçe Katerina’nın, bir Rus hükümdarın emri tahtında olmak üzere bütün Balkan ülkelerini bünyesinde toplayan büyük bir Ortodoks devleti tesis etme hayalinin, yani Grek projesinin bir basamağıydı sadece²⁶³.

Kırım’ın Ruslar tarafından ilhakı aynı zamanda 1787-1792 Osmanlı Rus ve Avusturya savaşlarının da temel sebebiydi. Kırım gibi Müslüman bir Osmanlı memleketinin Rusların eline geçmesi hazmedilir bir durum değildi. Ayrıca Karadeniz’in kuzey kıyılarına yerleşen Rusların İstanbul için arz ettikleri tehlike de bir başka mühim amildi²⁶⁴. Çariçe’nin 1787 yılında çok şaşalı bir şekilde düzenlediği Kiev’den Kırım’a uzanan Güney Rusya seyahati, Osmanlı Devleti’ne karşı bir gövde gösterisi ve aynı

²⁵⁹ *Muahedat Mecmuası*. C. III, s. 275-284; Mustafa Nuri Paşa, (1992). *Netayic ül-Vukuat*. (Sadl. N. Çağatay). C. III-IV, (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 72-95; Köse, O. (2006). *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması: Oluşumu-Tahlili-Tatbiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; Beydilli, K. (2002). “Küçük Kaynarca Antlaşması”. *DİA*, C. XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 524-227.

²⁶⁰ Yüksel, S. (2013). “1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 23, s. 99-122; İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye-IV..*, s. 275; Derviş, L., Devrisheva, K. (2015). “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”. *Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi*, Vol. III, s. 357-360; Potyemkin-Bakruşin-Efimov v.d., *a.g.e.*, s. 278-289.

²⁶¹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 38-39; Yüksel, *a.g.m.*, s. 107-108.

²⁶² İnalçık, H. (2002). “Kırım”. *DİA*, C. XXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 454; Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. (Çev. İ. Eser). (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 27-30.

²⁶³ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 38; Mantran, *a.g.e.*, s. 12.

²⁶⁴ İnalçık, H. (1997). “Kırım”. *İA*, C. VI. Eskişehir: MEB Yayınları, s. 752.

zamanda ağır bir tahrikti. Bu tahrik Osmanlı Devleti'nin 19 Ağustos 1787'de Rusya'ya savaş ilan etmesi için yeterli oldu. Zaten Çariçe'nin bu seyahatten maksadı da buydu. Avusturya'da Rusya'nın müttefiki olarak Şubat 1788'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Hem Rusya hem de Avusturya ile savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti her iki cephede de zor durumdaydı. Avusturya cephesinde Belgrad ve Pasarofça düşmüş, Rusya cephesinde ise önce Özi Kalesi kaybedilmiş sonrada Ruslar Tuna'ya kadar inerek Osmanlı donanmasını yok etmişlerdi. Savaş tüm cephelerde Osmanlı Devleti aleyhine seyrederken, Fransa'da başlayan ihtilal, Avusturya imparatoru II. Joseph'in 1790'da cephede ölümü ve halefinin savaşa devam etmek istememesi, İngiltere ve Prusya'nın Rusya'ya baskılarını arttırmaları gibi gelişmeler neticesinde sona ermişti²⁶⁵.

Savaş sonunda Avusturya ile Zıştovi Antlaşması (4 Ağustos 1791)²⁶⁶ ve daha sonra Rusya ile Yaş Antlaşması (10 Ocak 1792) imzalanmıştı. Osmanlı Devleti Yaş Antlaşması ile Dinyester nehrini sınır olarak kabul etmek zorunda kalmıştı ki, bu durum Özi Kalesi'nin de içinde bulunduğu Bug ve Turla arasındaki toprakların Ruslara bırakılması anlamına geliyordu²⁶⁷.

2.2.1.2. Karadeniz'de Rus-İngiliz rekabeti ve Özi krizi

Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayıp Grek projesi kapsamında Kırım'ın ve ardından Özi (Oçakof)'nin işgali ile devam eden Karadeniz'deki Rus ilerlemesi sürecinde İngiltere ve Fransa Kuzey Amerika'da savaş halinde olduklarından gelişmelere bigâne kalmışlardı. Çariçe II. Katerina da bu durumdan ziyadesi ile istifade etmişti²⁶⁸. Ancak Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar neticesinde elde ettiği siyasi ve ticari kazanımlarla birlikte bilhassa ele geçirdiği topraklar göz önüne alındığında Rusya'nın güçlü bir Karadeniz devleti olma ihtimali ortaya çıkmıştı. Dahası Rusya'nın güney istikametindeki ilerleyişi İngiltere için büyük bir tehlike arz ediyordu. Bu tehdit ve tehlike ilk defa İngiliz

²⁶⁵ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 39-42; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 519-595; Aksan, *a.g.e.*, s. 171-180; Koçak, Z. (2017). "1787-1892 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII/2, s. 459-490.

²⁶⁶ Beydilli, K. (2013). "Zıştovi Antlaşması". *DİA.*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 467-472.

²⁶⁷ Yaş Antlaşması için bkz. *Muahedat Mecmuası*. C. IV, s. 4-13; Beydilli, K. (2013). "Yaş Antlaşması". *DİA.*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 343-347.

²⁶⁸ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 38-39; Yüksel, *a.g.m.*, s. 107-108.

Hükümeti'nin başında bulunan Genç William Pitt tarafından öngörülmüş ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı desteklenmesi gerektiği dile getirilmişti²⁶⁹.

Bilhassa 1787 yılında Osmanlı Devleti ile Rus arasında savaşının başladığı günlerde İngiltere'de Rusya karşıtı siyaset ağırlık kazanmaya başlamış ve 1788 yılında bu siyaset fiiliyata dönüşmüştü. Rus donanmasının Akdeniz'e intikalinin önlenmesi adına Rusların İngiltere'den gemi kiralaması, gıda malzemesi ve denizci personeli temin etmesi yasaklanmıştı. İlâveten, 13 Haziran ve 15 Ağustos 1788'de Londra ve Berlin'de yapılan görüşmelerle İngiltere ve Prusya arasında bir ittifak tesis edilmiş olup daha sonra bu ittifaka Hollanda'da dâhil edilmek suretiyle Rusya'ya karşı uluslararası bir eylem birliği tesis edilmişti²⁷⁰. Üçlü ittifakın temel gayesi Avrupa'da barışın tesisi ve güç dengesinin korunmasını sağlamaktı. Bunun için de en kısa zamanda Avusturya ve Rusya arasında oluşan tehlikeli ittifaka son verilip, Doğu'da Rus ilerleyişinin dizginlenmesi gerekli görülmüştü²⁷¹. Bununla birlikte İngiltere'nin Osmanlı Devleti özelinde Doğu siyasetinde köklü değişikliklere yol açacak olan süreç, Ocak 1789'da Özi (Ocakov) Kalesi'nin Rusların eline geçmesi ile başlamıştı. Özi'nin düşmesi ile kuzeydeki Rus sınırı Dinyester'e kadar uzanmıştı²⁷². Ancak İngiliz-Rus gerilimini tırmandıran tek sebep Özi'nin Rusların eline geçmesi değildi. Bu kalenin Ruslar tarafından işgalini anlamlı kılan başka hadiselerde vardı ve Özi, bunların gelip düğümlendiği nokta olması hasebiyle ön plana çıkmıştı. Şöyle ki, İngiltere ile Rusya arasında 1766'dan beri yenilenmeyi bekleyen bir ticaret antlaşması vardı ve Çariçe II. Katerina, İngiliz Başbakan'ı William Pitt'in birkaç defa teşebbüsüne rağmen bu ticaret antlaşmasını yenilemeye yanaşmamıştı. Dahası Katerina 1787'de Fransa ile benzer bir ticaret antlaşmasını yenilemek suretiyle Fransızları, Rusya ve Karadeniz ticaretinde avantajlı bir konuma getirmişti²⁷³.

İngilizler, Rusların ticaret antlaşmasını imzalamakta sergiledikleri gönülsüzlük karşısında kuzeydeki İngiliz ticaretinde Rusya'ya alternatif olmak üzere Polonya'yı

²⁶⁹ Bağçeci, Y. (2014). "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 12, s. 361.

²⁷⁰ Yüksel, *a.g.m.*, s. 115-116.

²⁷¹ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 366.

²⁷² Bağçeci, *a.g.m.*, s. 364-366; Fedakar, C. (2015). "1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburn, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri". *Karadeniz Araştırmaları*, S. 46, s. 119-136; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 538-543.

²⁷³ Clapham, J. H. (1922), "Pitt's First Decade 1783-1792". A. W. Ward and C. S. Gooch (Edits). *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*. Vol. I, New York: The Macmillan Company, s. 177; Webb, S. C. (1980). "Sea Power in the Ochakov Affairs of 1791". *The International History Review*, 2 (1), s. 15; Şahin, İ, *a.g.m.*, s. 849.

kendilerine hedef seçmişlerdi. İngiliz nazariyesine göre Polonya, Rus ticaretinin yerini alabilir ve hatta daha önceleri İngiliz donanması için Rusya'dan temin edilen malzemeye kaynaklık edebilirdi. 1790'larda kabul gören bu görüş son dönem İngiliz dış ticaret siyasetinin en parlak keşfi gibi görünüyordu²⁷⁴. Ancak 1789'dan beri Özi Rusların elindeydi. Bug ve Dinyester haliçlerine hâkim bir noktada bulunan bu kalenin Rusların elinde olması demek, Polonya'nın bu nehirler vasıtasıyla Karadeniz ve Akdeniz ticaretine açılmasına ve büyümesine mani olmak demektir. Oysa Londra, Polonya'nın ticaretle güçlenerek İngiliz-Rus ticaretinde Rusya'nın yerini almasını ümit etmekteydi. Ancak İngiltere'nin aksine, 1787'de Rusya ile yaptığı ticaret antlaşması sayesinde Fransa'nın Ukrayna ve Polonya ile ticareti gelişmekteydi. Bu noktada İngiliz görüşü gayet açıktı; barış antlaşması imzalandığında Ruslar, Karadeniz kıyılarında savaş (1787) öncesindeki topraklarına (status quo ante) geri dönmeliydiler. Yani Özi (Ochakov) Rusların değil Osmanlıların elinde kalmalıydı. Ruslar ise Avrupa kamuoyunda rüzgârın kendilerine karşı döndüğünün bilincinde olarak, elde ettikleri kazanımları korumak ve savaştaki kayıpların tazminatı olarak Özi'yi ellerinde tutmak istiyorlardı²⁷⁵. İngiltere, Prusya ve Hollanda'dan müteşekkil üçlü ittifakın çabalarıyla gerçekleşen 24 Temmuz 1790 tarihli Reichenbach Konvansiyonu ile Avusturya, Osmanlı Devleti ile barış yapma hususunda ikna edilmiş ve 4 Ağustos 1790'da Zıştovi Antlaşması ile Osmanlı-Avusturya savaşı sona ermişti. Ancak Rusya barışa yanaşmadığı gibi Karadeniz'deki işgallerine devam ediyordu. Bu durum İngiltere'de ciddi endişe yaratmaya başlamıştı. Rusya karşısında Osmanlı Devleti lehine neler yapılabileceği meselesi Başbakan Genç William Pitt ve kabinesi arasında müzakere edilmeye başlanmış ve tartışmalar Osmanlı Devleti'nin geleceği ve şayet tedbir alınmaz ise bu büyük İngiliz pazarının kaybedileceği noktasında yoğunlaşmıştı²⁷⁶.

1790 yılında Doğu'daki Rus ilerleyişi üzerine bir rapor kaleme alan David Sutherland, Osmanlı Devleti'nin Çariçe idaresindeki Rusların kontrolüne geçmesi durumunda Rusların Türkler kadar İngilizlere cömert davranmayacağından bahisle, hatta Katerina'nın var gücüyle Karadeniz ticaretine ve gemiciliğe yoğunlaşarak güçlü bir donanmayla görülmemiş bir deniz gücü elde edeceğini dile getirmekteydi. Parlamentoda

²⁷⁴ Anderson, *a.g.e.*, s. 36; Cunningham, A. (1965). "The Oczakov Debate". *Middle Eastern Studies*, 1 (3), s. 228.

²⁷⁵ Webb, *a.g.m.*, s. 15-18; Anderson, *a.g.e.*, s. 36-37; Rose, J. H. (1912). *William Pitt and National Revival*. London: G. Bell and Sons Ltd., s. 592; Potyemkin-Bakruşin-Efimov v.d., *a.g.e.*, s. 328.

²⁷⁶ Bağış, A. İ. (1999). "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 47.

konuşan Thomas Stanley ise, Levant pazarlarının İngiliz imalathaneleri için yakın gelecekte büyük bir pazar olacağına işaret etmekteydi. Donanmasını güçlü bir hale getiren Rusya'nın İstanbul ve tüm Doğu Avrupa'yı nüfuzu altına aldıktan sonra, Akdeniz'e inerek sadece Türkleri değil, Akdeniz ticaretinde hissedar olan tüm devletleri tehdit edeceği ve bunun sorumlusunun da bu konuda aciz, zayıf ve basiretsiz bir politika takip eden İngiltere olacağı dile getirilmekteydi²⁷⁷. Bu değerlendirmeler aslında İngiltere Başbakan'ı Genç William Pitt'in görüşlerini yansıtıyordu. Babasının aksine Genç Pitt, Ruslardan ve Doğu'daki Rus ilerleyişinden hem ticari ve hem de siyasi anlamda rahatsızdı. Pitt, Katerina'nın saldırgan tavrından Avrupa güç dengesi adına ciddi endişe duyuyordu. Hakeza Rusya'nın Karadeniz kıyılarında ele geçirdiği topraklar Polonya'yı zayıf düşürmekte idi ki, İngiltere Başbakanı bu meselenin çözüme kavuşması için savaşı bile göze almıştı²⁷⁸.

İngiltere, Prusya ve Hollanda'dan müteşekkil üçlü ittifak Rusya'yı 1787 savaşı öncesindeki statükoya döndürmek ve böylece Özi'yi Türk idaresine bırakarak Polonya'nın Karadeniz'e çıkış kapısını açık bırakmak temeli üzerine kurulu bir Türk-Rus barışının tesisinde kararlıydılar. Ancak Katerina'nın bunu kabul etmeyeceği de açıktı. Rusya'yı buna ikna etmek için askeri tehdit en kesin çözüm yolu olarak benimsenmişti. Buna göre, Baltık Denizi'ne bir müttefik donanması gönderilecek ve karadan da askeri hazırlıklara başlanmak suretiyle Rusya, savaş öncesi statükonun kabulüne dayalı bir barış antlaşmasına zorlanacaktı²⁷⁹. Özi krizinin nihai fitilini ateşleyecek olan ise Prusya Kayser'i II. Frederik Wilhem'dir. Kaiser, Londra'daki elçisine gönderdiği 11 Mart 1791 tarihli emirde, Londra'dan, Rusya'ya karşı denizden ve karadan yapılması planlanan askeri harekât için bir an önce harekete geçilmesini talep ediliyordu²⁸⁰. Genç Pitt idaresindeki İngiliz kabinesi 21-22 Mart'ta Prusya Kralı'nın teklifini görüştüler. Bir kısım muhalif görüşe rağmen, Katerina'nın savaşta elde ettiği kazanımları masada bırakması için baskı yapmak üzere İngiltere'nin tüm gücüyle Prusya'nın yanında olması gerektiği kanaatine varıldı. Dahası Pitt, Kırım hariç Türklerden ele geçirilen yerlerin tekrar iadesi için Ruslara on gün süre veren bir ultimatoma kaleme alarak Katerina'ya gönderilmesine karar verdi. Pitt, bu kararın Çariçe'ye geri adım attıracağından emin olduğunu belirterek, Hollanda'dan Baltık'a bir

²⁷⁷ Aynı eser, s. 48.

²⁷⁸ Whibley, C. (1906). *William Pitt*. Edinburg and London: William Blackwood and Sons, s. 129-130.

²⁷⁹ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 367; Webb, *a.g.m.*, s. 18-19; Clapham, *a.g.m.*, s. 202-206.

²⁸⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 37; Webb, *a.g.m.*, s. 25-26.

deniz filosu göndermesinin talep edileceğini ve hakeza limanlarının kullanımı için İsveç'e 200.000-300.000 sterlin ödemeye hazır olduğunu da dile getirdi²⁸¹. Böylece İngiliz kabinesi Prusya'ya destek olmak üzere Baltık'a ve Türklere destek olmak üzere Karadeniz'e donanma gönderilmesine karar verdi ve bu kararlarını 25 Mart'ta İngiltere Kralı III. George William Frederik'in onayına sundular. Kral III. George'un onayı ile birlikte, 27 Mart 1791 günü Londra'dan Berlin'de ve Petersburg'da bulunan İngiliz elçilerine Rus sarayına gönderilecek ortak ultiatom kararının birer taslağı gönderildi. Taslak, Britanya ve müttefikleri adına bizzat William Pitt'in el yazısı ile kaleme alınmıştı. Özetle Rus Çariçesi, Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasında savaş öncesi statükonun muhafazasını (status quo ante bellum) kabule davet ediliyordu. Bundan maksat, Kırım hariç son savaşta (1787'de başlayan) ele geçirilen yerlerin Osmanlı Devletine iade edilmesiydi. Müttefikler yani İngiltere, Prusya ve Hollanda on gün içerisinde olumlu bir cevap almamaları halinde kendilerine ret cevabı verildiğini varsayacaklardı²⁸².

Rusya'ya ultiatom gönderildikten bir gün sonra 28 Mart 1791 günü Başbakan William Pitt meseleyi parlamentoya taşıdı ve donanmanın güçlendirilmesi için mali destek talep etti. Kral III. George'un da onayını almış olmasına rağmen bu öneri, 28 ve 29 Mart'ta parlamentoda yapılan oturumlarda şiddetli tartışmaların yaşanmasına yol açtı. Muhalefette bulunan Whigler (Liberaller)'e ve bu öneriye en büyük tepkiyi gösteren Charles James Fox'a göre Rusya, hem ticari anlamda hem de Fransa'ya karşı siyasi anlamda İngiltere'nin doğal müttefikiydi. Oysa adını kimsenin bilmediği, ticari ve siyasi anlamda hiçbir stratejik önemi olmayan Özi adlı bir yer için İngiliz halkı, hükümeti ve tüccarları Rusya ile sonucunun ne olacağı dahi belirsiz bir savaşa sürüklenemezdi. Dahası, Rusya Özi'ye sahip oldu diye "Avrupa'nın güç dengesi" bozulmazdı²⁸³.

Pitt bu konuda, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında gerilemesi ve zayıf düşmesinin İngiltere'nin Prusya ile kurduğu savunma sistemini çökerteceğini dile getirerek bunun ise Polonya'yı etkileyeceğine değindi. Pitt, ikili ilişkiler ve ticaretin geliştirildiği bir Polonya'nın bilhassa donanma ihtiyacı dolayısıyla İngiltere'nin Rusya'ya bağımlılığına

²⁸¹ Cunnigham, *a.g.m.*, s. 225; Rose, *a.g.e.*, s. 609; Wilson, S. W. (1930). *William Pitt, the Younger*. New York: Doubleday Doran & Company, s. 218-219.

²⁸² Bağçeci, *a.g.m.*, s. 367-368; Rose, *a.g.e.*, s. 609; Potyemkin-Bakruşin-Efimov v.d., *a.g.e.*, s. 328-329.

²⁸³ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 369-371; Cunnigham, *a.g.m.*, s. 227; Greta Britain Parliament. (1791). *The Parliamentary Register: or History of the Proceedings and Debates of the House of Commons*. (1791). Vol. XXIX, London: Published by John Almon and J. Debrett, s. 29-51.

son verecek bir potansiyele sahip olduğuna dikkat çekerek, işte bu siyasi ve ticari nedenlerden dolayı Rusya'nın Doğu'daki ilerleyişine bir set çekilmesi gerektiğini dile getirdi²⁸⁴. 29 Mart 1791 günü hem Avam hem de Lordlar Kamarası'nda oylamaya sunulan Başbakan Pitt ve kabinesinin tasarısı tüm eleştirilere rağmen kabul oyu almayı başardı. Ancak yaşanan tartışmalar ve alınan oy oranı hem kabine üyeleri arasında ve hem de Pitt'in üzerinde öz güven kaybı ve konuyu yeniden gözden geçirme zarureti doğurmuştu²⁸⁵. 30 ve 31 Mart'ta yapılan hükümet toplantılarında kabine içerisindeki tasarı karşıtı muhalefet ağır basmaya başlamıştı. Bilhassa Başbakan Pitt'in yakın mesai arkadaşlarından Richmond Dükü ve aynı şekilde İçişleri Bakanı Grenville tasarıya karşı çıkıyorlardı. Bu durum karşısında ısrar etmenin yersiz olduğuna kanaat getiren hükümet, tasarıyı ve Rusya'ya gönderilen ultimatomu yerine ulaşmadan geri çekme kararı verdi²⁸⁶.

İngiliz siyasetinin Karadeniz'deki hedefi, Rusya'nın Polonya ve Osmanlı Devleti vasıtasıyla kontrol altında tutulmasına yöneliktir. Oysa Özi Kalesi'nin Rusların elinde kalması Polonya'yı zayıflatacağı gibi Osmanlı Devleti'nin geleceği meselesinde de Rusya'yı söz sahibi yapacaktı²⁸⁷. Ancak William Pitt'in yakın mesai arkadaşlarından başlamak üzere bu görüş, ne kabinede, ne parlamentoda ne de tüccar ve halk arasında beklenen desteği görmemiş ve geri çekilmişti²⁸⁸.

Genç William Pitt İngiltere'nin Doğu siyaseti adına ufuktaki Rus tehdidini en erken fark eden bir devlet adamı ve başbakan olarak, ülkesinin Doğu'daki menfaatlerini korumak istemiş ve 29 Mart'ta parlamentoda yaptığı konuşma ile de "Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesinin İngiltere için bir zaruret olduğunu" gayet anlaşılır bir dille ifade etmişti²⁸⁹. Pitt bu konudaki uzun konuşmasında, Karadeniz kıyılarındaki Rus kazanımlarının Türkiye'yi yutmaya yönelik hazırlıklar olduğundan bahisle, "İngiltere'nin menfaatleri gereği Osmanlı toprak bütünlüğünün muhafazası" meselesini çok elzem görmekteydi. Özi Kalesi'nin Rusların elinde kalmasının Osmanlı Devleti üzerinde oluşturacağı baskıya dikkat çeken Pitt, bunun Akdeniz'deki İngiliz ticaretini ve Hindistan

²⁸⁴ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 371-372; Rose, *a.g.e.*, s. 612.

²⁸⁵ Webb, *a.g.m.*, s. 27; Cunnigham, *a.g.m.*, s. 229; Bağçeci, *a.g.m.*, s. 373.

²⁸⁶ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 373-375; Webb, *a.g.m.*, s. 27; Cunnigham, *a.g.m.*, s. 230; Rose, *a.g.e.*, s. 616; Wilson, *a.g.e.*, s. 219.

²⁸⁷ Şahin, İ. *a.g.m.*, s. 849-850.

²⁸⁸ Anderson, *a.g.e.*, s. 38.

²⁸⁹ İrtəm, S. K. (1999). *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*. (Haz. O. S. Kocahanoğlu). İstanbul: Temel Yayınları, s. 239-240; İltər, E. (1995). "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü". *OTAM*, S. 6, s. 157.

Yolu'nun güvenliğini Rus tehdidine açık hale getireceğine işaret ederek, Doğu'daki Rus tehdidinin yok edilmesi için savaşın dahi göze alınması gerektiğini savunmaktaydı²⁹⁰. William Pitt'in temellerini attığı bu siyaset, yaklaşık yüzyıl boyunca (1791-1878) İngiliz hariciyesinin Osmanlı Devleti özelinde izleyeceği Doğu siyasetinin, yani "Osmanlı toprak bütünlüğünün muhafazası" siyasetinin bizzat kendisidir²⁹¹.

Grek projesinin başarılı olması Rusların Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz hattına yerleşmeleri manasına geliyordu. Bu ise İngiltere'nin "İmparatorluk Yolu" olarak adlandırılan Cebelitarık-Akdeniz-Hindistan hattının Rusya'nın denetimine girmesi demektir. Oysa Hindistan bilhassa sanayi devrimiyle birlikte İngiliz ekonomisi için hayati bir önem kazanmıştı. Bu sömürge ile İngiltere arasındaki yol 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları ile ilk defa ciddi bir tehditle yüz yüze kalmıştı. Şu halde İngiltere için temel hedef Rusların Boğazlar yolu ile Akdeniz'e hâkim olmalarına engel olmaktır. Bunun en kestirme ve pratik yolu ise, Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığının ve toprak bütünlüğünün her türlü harici tehdide karşı korunması esasına dayanıyordu. 1791 yılından itibaren İngiliz hariciyesinin takip ettiği bu siyaset 1878 yılına kadar yaklaşık yüz yıl devam etmişti²⁹².

2.2.2. Fransa'nın Askeri-Siyasi Güç ve Nüfuzunun Artması

2.2.2.1. Fransa'nın Akdeniz, Mısır ve Hindistan siyaseti

Mısır topraklarının Fransız sömürgesi haline getirilmesi siyaseti Napolyon Bonapart'ın şahsına münhasır bir tasavvur olmayıp, Fransız siyasi mahfillerince çok daha önceleri benimsenmiş bir projedir. Kökenleri, XIV. Louis'in Krallığı döneminde (1643-1715) ortaya çıkan Fransa ile Almanya arasındaki uyuşmazlığı gidermek ve XIV. Louis'in dikkatini başka yöne çekmek isteyen Alman filozofu Leibnitz'in 1670 yılında Kral'a Nil deltasının ele geçirilmesini önermesi kadar erken bir tarihe dayanmaktadır. Leibnitz, konuyla ilgili XIV. Louis'e sunduğu raporda, Mısır'ın tabii servetinin sınırsızlığına işaret ettiği gibi ayrıca, buraya hâkim olmanın Akdeniz ve Hindistan hâkimiyetini de beraberinde

²⁹⁰ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 42-43.

²⁹¹ Bağçeci, *a.g.m.*, s. 376-377; Şahin, İ. *a.g.m.*, s. 850; Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*. (3. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 152; Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 30; Rose, J. H. (1922). "Great Britain and the Eastern Question". *The Journal of International Relations*, 12 (3), s. 308; Cunnigham, *a.g.m.*, s. 227-228.

²⁹² Armaoğlu, *20. Yüzyıl..*, s. 53; Bağçeci, *a.g.m.*, s. 376-377.

getirdiğine dikkat çekmişti. XIV. Louis tarafından dikkate alınmamış olsa da Mısır'ın ele geçirilmesi planı, 1670 yılında Fransız siyasi düşüncesine girmiş bulunuyordu²⁹³.

Mısır'ın ele geçirilmesi hususunda Fransa Dışişleri Bakanlığı yapmış bazı isimlerin, Marquis d'Angerson (1744-47) ve bir diğeri Duc de Choiseul (1758-1770)'un ve hakeza Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliğini yapmış olan Saint-Priest (1768-1784)'in de önerileri söz konusudur. Ortak kanaat, yıkılma emareleri gösteren Osmanlı Devleti'nden Mısır'ın mutlaka alınması gerektiği ve İngiltere'ye kaptırılan denizaşırı sömürgelerin telafisinin ancak bununla mümkün olabileceğini yönündeydi. Raporlarda Mısır'ın Hindistan'a ulaşan en kestirme yol olduğu, İngiltere'nin Hindistan'daki varlığının Mısır hâkimiyeti ile tehdit edilebileceği ve Mısır'ın dünya ticaretinin antrepo olmaya müsait olduğu belirtiliyordu. Aynı şekilde Fransız saray mahfillerinde de Kanada ve Kuzey Amerika'daki kayıpların ancak Mısır'ın ele geçirilmesi ile telafi edilebileceği sıklıkla dillendirilmekteydi. Bu itibarla 1770-1780 yılları arasında, aralarında Saint-Didier ve Baron de Tott'un da bulunduğu pek çok bilgin ve saha mütehassısı Mısır'da incelemelerde bulunmakla görevlendirilmişlerdi²⁹⁴.

Daha önce Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Baron de Tott'un 1777 yılında Akdeniz'deki Fransız ticaret merkezlerinin teftişi ile görevlendirilmesi bu noktada bilhassa dikkat çekicidir. Tott'un asıl vazifesi ise Fransa hükümeti için Karadeniz, Ege, Suriye ve Mısır kıyı bölgeleri ile Boğazlar hakkında bilgi toplamak, Mısır'ın Fransa tarafından işgali durumunda Süveyş taraflarında gerekli topografya bilgilerini sağlamak ve Memluk beyleri ile anlaşma zemini aramaktı. Baron de Tott 1777-1778 yılları arasında başta İskenderiye ve Mısır olmak üzere Halep, İzmir, Selanik ve Tunus dâhil bütün Akdeniz sahillerinde dolaşmış ve Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda incelemelerde bulunmuştu²⁹⁵. Tott seyahatinin sonunda hükumete sunmuş olduğu raporda, Mısır'ın ticari ehemmiyetine değindikten sonra, buranın ele geçirilmesi ile tüm Doğu ticaretinin Fransız kontrolüne geçeceğine dikkat çekmekteydi²⁹⁶. Dolayısıyla 1798 yılı itibariyle General Napolyon Bonapart ve Dışişleri Bakanı Talleyrand arasında Mısır'ın işgali adına ittifaka varılmadan

²⁹³ Soysal, *a.g.e.*, s. 44; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 26; Çolak, K. (2008). "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1789-1801)". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, s. 146-148.

²⁹⁴ Kabakçı, E. (2010). "Napoleon Bonaparte'in Mısır Seferi (1798-1801)". Kenan, S. (Edit). *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 342-343; Soysal, *a.g.e.*, s. 45-47.

²⁹⁵ David, G. (1992). "Baron de Tott, François". *DİA*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 83.

²⁹⁶ Soysal, *a.g.e.*, s. 46.

çok önceleri bu projenin psikolojik temelleri atılmış durumdaydı²⁹⁷. Napolyon'un Doğu'ya dair düşünceleri Mart 1796'da çıktığı ve bir dizi zaferler kazandığı İtalya seferi ile belirginleşmeye başlamıştı. Napolyon 16 Ağustos 1797'de Direktuvar'a sunduğu bir raporda, Osmanlı Devleti'nin hal-i hazırdaki durumunun Fransa'yı Yakındoğu'daki ticari menfaatlerini muhafaza etmek adına tedbir almaya ittiğinden ve dahası, günü geldiğinde İngiltere'yi tam manasıyla ezmek için Mısır'ın zapt edilmesi zaruretinin yakın olduğundan bahsediyordu²⁹⁸. Ancak Direktuvar Napolyon'un Mısır'a dair bu düşlerini tasvip etmiyordu. Direktuvar'ın düşüncesi, doğu sınırı Ren Nehri olmak üzere Fransa'nın güçlendirilmesi ile kaybedilen bazı sömürgelerin geri alınması ve şayet bir savaşa girilecek ise bunun Britanya Adaları'nın zaptı için olması gerektiği yönündeydi²⁹⁹.

Fransa, Birinci Koalisyon Savaşları (1792-97) ve bilhassa Avusturya ile imzalanan Campo-Formio Antlaşması (1797) ile Kıta Avrupası'ndaki üstünlüğünü kabul ettirmişti. Ancak bu süre zarfında İngiltere'ye karşı bir zafer kazanılamamış ve bu ada devleti barışa ikna edilememişti. Direktuvar hükumeti ve Fransız kamuoyu İngiltere'nin barışa zorlanması için Britanya Adalarına bir çıkartma harekâtı yapılması ve bu görevinde General Napolyon Bonapart'a havale edilmesinden yanaydı. Ancak İtalya seferi sürecinde Mısır'ın işgal edilmesi fikrini kafasına koymuş olarak 5 Aralık 1797'de Paris'e dönen Napolyon, 23 Şubat 1798'de Direktuvar hükumetine konuyla ilgili sunmuş olduğu raporda, denizlerde egemen bir konuma gelmeksizin İngiltere'ye çıkarma yapmanın akıllıca bir strateji olmadığını dile getiriyor ve şu önerilerde bulunuyordu; ya Almanya'da İngiliz tacına bağlı Hannover işgal edilmeli, ya da İngiltere Hindistan üzerinden vurulmalıydı. Bunu yapmanın yolu ise, Yakındoğu'da bir yer; Mısır ele geçirilmeli, sonra Suriye ve daha sonrada Hindistan üzerine gidilmeli ya da Suriye'den Batı'ya yönelip önce İstanbul alınmalı ve daha sonrada Avusturya İmparatorluğu'na son verilmeliydi³⁰⁰.

Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand bu meselede Napolyon ile hem fikirdi. Bu konuya dair değerlendirmesinde Talleyrand, Akdeniz'de Fransız hâkimiyeti meselesine değinmiş ve Doğu Akdeniz'de İngiliz donanmasının olmadığına dikkat çekerek, Mısır'a saldırmanın

²⁹⁷ Anderson, *a.g.e.*, s. 30.

²⁹⁸ Soysal, *a.g.e.*, s. 163-165; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 26.

²⁹⁹ Anderson, *a.g.e.*, s. 42.

³⁰⁰ Uçarol, R. (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*. (8. Baskı). İstanbul: DER Yayınları, s. 85-86; Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 74; Fitchett, W. H. (1900). *How England Saved Europe: The Story Of The Great War (1793-1815)*. Vol. I, (Second Edition). London: Smith, Elder & Co., s. 293-295.

İngiltere'ye saldırmaktan çok daha kolay olacağına işaretle, Mısır'ın kendi kaynakları ve konumunun sağladığı ticari avantajlarla işgale degecek bir yer olduğunu dile getirmişti. Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki zayıf otoritesi göz önünde bulundurularak İran Şah'ı dâhil bölgede kurulacak yeni ittifaklarla Kızıl Deniz limanlarında Fransız donanma üsleri tesis edilebileceğini ve böylece İngiltere'nin Hindistan ticaretinin ve belki hâkimiyetinin sona erdirilebileceğini ifade etmekteydi. Neticede Napolyon-Talleyrand ittifakının önerisi kabul edilmiş ve İngiltere'ye karşı yapılacak askeri hamlenin istikameti Mart 1798'den itibaren "Mısır" olarak tayin edilmişti³⁰¹.

2.2.2.2. Napolyon'un Mısır seferi ve sonuçları

Direktuvar, Napolyon'un kendilerine sunmuş olduğu 3 Mart 1798 tarihli Mısır seferi raporunu uygun bulmuş ve 5 Mart 1798'de hem sefer kararını hem de Napolyon Bonapart'ın Başkomutan sıfatıyla seferi icrasını onaylamıştı. Napolyon 4 Mayıs'ta Paris'ten hareketle 9 Mayıs'ta Tulon'a gelmiş ve 19 Mayıs'ta açıkta bekleyen İngiliz donanmasına fark edilmeden limandan ayrılmıştı³⁰². 12 Haziran'da Malta'yı ele geçiren Napolyon 1 Temmuz 1798'de İskenderiye önlerinde demirlemişti. İskenderiye'de bulunan Fransız Konsolosu ile yaptığı görüşmede iki gün önce İngiliz donanmasının İskenderiye'ye gelerek yetkilileri ve halkı uyardığı haberini alınca derhal şehrin kuşatmasını başlatmış ve çok fazla bir direnişle karşılaşmadan 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'yi işgal etmişti³⁰³.

Bu süreçte Osmanlı Devleti, Avrupa diplomasisinin kaygan zemini ile çok talihsiz bir zamanda karşılaşmış olmanın sancılarını çekiyordu. Paris'teki tecrübesiz Osmanlı Elçisi Esseyid Ali Efendi bizzat Talleyrand tarafından basitçe "kandırılmış" ve Reisülküttap Atıf Efendi de dönemin Fransız Büyükelçisi Ruffin'den işe yarar bir malumat elde edememişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, nereye yöneldiği en başından beri muamma olan ve en son Malta'da ortaya çıkan Napolyon komutasındaki Fransız donanmasının İskenderiye'yi ele geçirdiği haberini ancak 17 Temmuz 1798'de öğrenebilmişti³⁰⁴. Memlûk

³⁰¹ Soysal, *a.g.e.*, s. 166-167; Anderson, *a.g.e.*, s. 43; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 26-27.

³⁰² Soysal, *a.g.e.*, s. 187-189; Fitchett, *a.g.e.*, s. 298-302.

³⁰³ Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*. C. I, (İkinci Tab'ı). Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye, s. 325-326; Çolak, *a.g.m.*, s. 149-150.

³⁰⁴ Kuran, E. (1999). "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 56; Beydilli, K. (1999). "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyasi Ahlak (1790-1856)". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.

Emirleri Murad ve İbrahim beylerin mukavemetlerine rağmen 13 Temmuz Rahmaniye ve 21 Temmuz Ehamlar (Piramitler) savaşlarını kazanan Napolyon, 24 Temmuz 1798’de Kahire’ye girmek suretiyle Mısır’ı işgal etmişti³⁰⁵.

Fransızları Mısır’dan çıkarmak Osmanlı Devleti’nin tek başına üstesinden gelebileceği bir hadise değildi. Bunun bilincinde olan III. Selim, Fransa’ya hemen savaş ilan etmek yerine sükûnetini muhafaza ederek ilk önce Fransızlara karşı bir takım dahili önlemler alma yolunu tutmuştur. Bu bağlamda Mısır beylerine Fransızlara karşı savunmada kalmaları, Batı ocaklarına Fransızların anavatan ile iletişimlerinin kesilmesi ve Akdeniz sahillerindeki şehirlere de Fransızlara karşı teyakkuzda olmaları emredilmiştir³⁰⁶. Bu dahili önlemlerin yanı sıra Mısır’ın Napolyon tarafından işgalinden dört gün sonra, 28 Temmuz 1798’den itibaren harici destek arayışları çerçevesinde İstanbul’daki Rus ve İngiliz temsilcilikleriyle ittifak görüşmelerine başlanmıştır. Mısır’ın Fransızlarca işgali Osmanlı Devleti tarafından ne kadar kabul edilemez bir gelişme ise, Akdeniz’de büyük menfaatleri ve geleceğe dair büyük tasavvurları olan Rusya ve İngiltere açısından da bir o kadar kabul edilir bir gelişme değildi³⁰⁷. Bu arada Tulon’dan beri Akdeniz’de Fransız donanmasını arayan Amiral Nelson komutasındaki Britanya donanmasının 1 Ağustos 1798 günü Ebukır koyunda demirli bulunan Fransız donanmasını yok ettiği haberi payitahta ulaşmıştı. Böylece Napolyon’un Fransa ile bağlantısı koparılmış ve geriye kalan askerleriyle birlikte Mısır’a hapsedilmişti³⁰⁸. Amiral Nelson’un deniz zaferi pek çok açıdan Osmanlılar için ümit verici bir gelişmeydi. Bu zaferle birlikte Fransızların Mısır’dan def edileceğine dair alametler ufukta daha belirgin hale gelmişti³⁰⁹. Dahili ve harici hazırlıkların ardından Osmanlı Devleti de 25 Eylül 1798’de Fransa’ya karşı savaş ilan etmişti. Akdeniz ve Mısır’ın Fransız hakimiyetine girmesi İngiltere ve Rusya’nın bu bölgedeki ticari ve siyasi menfaatleri ile taban tabana zıt bir gelişme olması hasebiyle, bu

39; Koloğlu, O. (1999). “Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 17-18; Pul, A. (2007). “Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri”. *OTAM*, S. 22, s. 171; Uçarol, *a.g.e.*, s. 89-90.

³⁰⁵ Tekindağ, Ş. (1965). “Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığında Bonaparte’ın Akka Muharasarı”. *Tarih Dergisi*, 15 (20), s. 1; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 27.

³⁰⁶ Karal, E. Z. (1942). *Selim III. ün Hatt-ı Hümayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, , s. 54; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 29-30.

³⁰⁷ Çolak, *a.g.m.*, s. 154; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 31.

³⁰⁸ Uçarol, *a.g.e.*, s. 91; Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 75; Uzunçarşılı, “XIX. Asır Başlarına Kadar..”, s. 640-642.

³⁰⁹ Demir, Y. (2013). “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon’un Mısır’ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2 (5), s. 140.

iki devlet tarafından kabul edilir bir durum değildi. Dolayısıyla Rusya ile 23 Aralık 1798'de³¹⁰ ve akabinde 5 Ocak 1799'da³¹¹ İngiltere ile Fransızların Mısır'dan çıkarılması temeli üzerine kurulu ittifak antlaşmaları yapılmıştı. Bu antlaşmalardan kısa bir süre sonra 21 Ocak 1799'da İki-Sicilya Krallığı ile de Fransa'ya karşı bir antlaşma imzalanmış ve Osmanlı Devleti de askeri hazırlıklarını bu çerçevede hızlandırmıştı³¹².

Napolyon Bonapart bu gelişmelerden haberdar olarak Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için Suriye'yi işgal etmek üzere 1798'in Aralık sonlarında harekete geçmiş, Gazze ve Yafa'yı ele geçirdikten sonra Mart 1799'da Akka önlerine gelerek bu şehri kuşatma altına almıştı. Ancak Akka şehri Cezzar Ahmet Paşa gibi tecrübeli bir komutanın himayesinde idi. Buna ilaveten Osmanlı-İngiliz ittifak donanması deniz yoluyla Akka'ya destek sağlıyor ve Kölemen çeteleri de kuşatmadaki Fransız ordusuna arkadan taarruzlarla büyük sıkıntı veriyordu. Askeri taarruzlardan bir netice elde edemeyen Napolyon Cezzar Ahmet Paşa'yı kalenin teslimine ikna etmek için gönderdiği mektupların da cevapsız kalması üzerine 20 Mayıs 1799'da Akka kuşatmasına son vermek zorunda kalmıştı. Mısır'a dönmek üzere yola çıkan Napolyon, Temmuz başlarında İskenderiye'ye çıkarılan Osmanlı askerlerini 24 Temmuz'da Ebukır'da yapılan savaşta yenilgiye uğrattı³¹³. Ancak Akka'daki muhasara hezimetini Napolyon dahil Mısır'da bulunan tüm Fransızların ümitlerini kırmıştı. Bunlara Kıta Avrupası'nda Fransa'ya karşı kurulan II. Koalisyon ile yapılan savaşlarda Fransa'nın yaşadığı yenilgiler de eklenince Napolyon Paris'e dönme kararı vermiş ve 22 Ağustos 1799 gecesi gizlice Mısır'dan ayrılmak suretiyle 8 Ekim'de Fransa'ya dönmüştü³¹⁴. Napolyon Bonapart Mısır'dan ayrılırken buradaki Fransız birliklerini General Kleber'e teslim etmiş ve işleri yoluna koyunca Mısır'daki birliklerle mutlaka ilgileneceğini belirtmişti³¹⁵. Ancak Osmanlı-İngiliz müttefik kuvvetlerinin 1801 yılı baharında başlattıkları saldırılara daha fazla dayanamayan Fransızlar, Mısır'ın tahliyesi

³¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 31-35; Goryanof, S. (2006). *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*. (Haz. A. Ahmetbeyoğlu ve İ. Keskin). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 49-54.

³¹¹ Antlaşma için bkz. Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muahedat Mecmuası*. C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 262-266.

³¹² Soysal, *a.g.e.*, s. 234-254; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 30-36; Uçarol, *a.g.e.*, s. 91-95; Meram, *a.g.e.*, s. 35-39; Gümüş, Ş. Ö. (2013). "Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar". *Tarihin Peşinde*, S. 9, s. 259.

³¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 16-41; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 4-18; Soysal, *a.g.e.*, s. 272-277; Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 76-77.

³¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 36-41; Çolak, *a.g.m.*, s. 156-160; Soysal, *a.g.e.*, s. 278-280; İpçioğlu, *a.g.m.*, s. 343-344; Görgün, H. (2004). "Mısır". *DİA*, C. XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 569; Fitchett, *a.g.e.*, s. 7-13.

³¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 56-57; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 205; Soysal, *a.g.e.*, s. 281-282.

görüşmelerini başlatma talebinde bulunmuşlar ve 30 Ağustos 1801’de imzalanan mütareke ile Fransızların Mısır’dan tahliyesi başlatılmıştı³¹⁶.

Halil İnalçık Napolyon’un Mısır istilasını, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar değişik aşamalardan geçecek olan Doğu Sorunu çerçevesinde tesis edilen siyasi ittifaklar silsilesinin ilk evresi olarak değerlendirmektedir³¹⁷. Fransızların Mısır’ı işgali uluslararası siyasetin kadim düsturlarında ciddi değişimleri zaruri kılmıştır. Osmanlı Devleti’nin Fransızları Mısır’dan tek başına def edemeyecek olmasından dolayı ortaya çıkan Rusya ve İngiltere ittifakları siyaset ve diplomasi anlayışındaki bu değişimin en açık örnekleriydi³¹⁸. Hakeza Osmanlı Devleti henüz birkaç yıl önce kendi mevcudiyetine kasteden Rusya ve Avusturya ile Fransa’ya karşı II. Koalisyon grubunda saf tutmaktan imtina etmemişti³¹⁹. Mısır’ın işgali ile içinde bulunduğu acziyet açıkça ortaya çıkan Osmanlı Devleti, bu hadiseden itibaren kendi mevcudiyetini siyaset piyasasında çıkarları çatışan Batılı devletlerin desteğiyle muhafaza etmek yolunu tutmuştu. “Denge siyaseti” olarak adlandırılan bu siyasi tavır, neredeyse bütün XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin dâhili ve harici siyaseti olarak benimsenmişti³²⁰.

Matthew Smith Anderson Napolyon’un Mısır işgaline dair yaptığı değerlendirmede, 13. Yüzyıldan beri ilk defa Batılı bir ordunun Doğu’ya ayak bastığına işaret ederek, bu işgali “Yakındoğu tarihinde yeni bir sayfanın açılışı” olarak görmektedir³²¹. Hakeza, bu işgali Britanya ile Fransa’nın kızıışan sömürgecilik yarışının bir neticesi olarak gören Enes Kabakçı, Fransız ordusunun İskenderiye’ye ayak basması ile başlayan süreci, Kuzey Afrika halkları başta olmak üzere, İslam dünyasının XIX. yüzyıl boyunca maruz kalacağı ticari, siyasi, askeri ve kültürel taarruzların bir başlangıcı ve ilki olarak değerlendirmektedir³²².

Fransızların Mısır’ı işgali İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne yönelik siyasetindeki tüm tereddütleri sona erdirmek suretiyle, “Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğü” siyasetinin

³¹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 205-208; Çolak, *a.g.m.*, s. 160-182; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 41-42; Soysal, *a.g.e.*, s. 283-302; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 59-131.

³¹⁷ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye – IV.*, s. 270.

³¹⁸ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 13-19; Beydilli, “Osmanlı ve Avrupa..”, s. 35-43.

³¹⁹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 77-78.

³²⁰ Bağış, *a.g.m.*, s. 50-53; Beydilli, “Osmanlı ve Avrupa..”, s. 42-43

³²¹ Anderson, *a.g.e.*, s. 45.

³²² Kabakçı, *a.g.m.*, s. 341.

tam olarak benimsenmesini ve fiili olarak icraya konulmasını sağlamıştı³²³. 27 Mart 1802’de Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Amiens Barış Antlaşması’nın 8. Maddesi “Les territoires, possessions et droits de la Sublime-Porte sont maintenus dans leur intégrité, tels qu'ils étaient avant la guerre.” ile Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün uluslararası teminat altına alınması da bu siyasetin bir uzantısıydı³²⁴. Doğu’nun ikinci Büyük İskender’i veya Sezar’ı olmak, ya da Akdeniz’de bir Fransız sömürge imparatorluğu kurmak³²⁵, adı ne olursa olsun bunlar doğrudan İngiltere’nin Akdeniz, Hindistan ve Uzak Doğu’daki varlığına kast eden projelerdi. Zaten Mısır’ın işgalinin Fransa’ya neler kazandıracağına dair değerlendirmelerde bu açıkça görülmüş ve İngiltere’nin Akdeniz ve Hindistan’daki varlığının bu yolla sona erdirileceğine değinilmişti³²⁶. Dolayısıyla İngiltere’nin var gücü ile buna mani olması gerekiyordu. Napolyon’un Mısır seferinin İngiltere’nin Doğu siyasetine tesiri tam da burada ortaya çıkmaktaydı: Mısır ve Mısır’ın mevcut sahibi (Osmanlı Devleti) Doğu’daki İngiliz menfaatleri gereği korunmalı ve kollanmalıydı. Birkaç yıl önce Başbakan Genç William Pitt tarafından gündeme getirilen ancak kabul görmeyen “Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğü” siyaseti, bu defa Osmanlı’nın başka bir coğrafyasında ve başka bir aktörün çok daha ciddi bir tehdidiyle tekrar gündeme gelmiş ve bu defa söz konusu siyaset kayıtsız şartsız kabul edilmişti.

Mısır’ın işgali, İngiltere’ye bir takım stratejik kazanımlar sağlamıştır. Böylece İngiltere’nin Doğu imparatorluğunun üzerine çöken Napolyon tehdidi ittifakla bertaraf edildiği gibi, 1 Ağustos 1798’de Ebukır’da Fransız donanması yakılmak suretiyle Akdeniz’de yegâne deniz gücü İngiltere oldu. Ayrıca Akdeniz’in giriş kapısı olan Cebelitarık’tan sonra diğer bir stratejik nokta olan Malta Adası da İngiliz hâkimiyetine alınmak suretiyle meşhur “İmparatorluk Yolu” nun güvenliği artırılmış oluyordu³²⁷.

³²³ Bağış, *a.g.m.*, s. 50; Akyıldız A.-Kurşun, Z. (2015). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 6-7; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 36.

³²⁴ Amiens Barış Antlaşması ve Osmanlı Devleti ile ilgili maddeleri için bkz. Le Baron I. De Testa, (1864). *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane*. Paris: Tome Deuxième, s. 125-140; Noradounghian, G. E. (1900). *Recueil D’Actes Internationaux De L’Empire Ottoman*. Paris: Tome Deuxième, s. 49-51.

³²⁵ Napolyon ve Talleyrand’ın Mısır seferinden beklentileri için bkz. Soysal, *a.g.e.*, s. 163-168; Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 26-27; Sander, *a.g.e.*, s. 169.

³²⁶ Fransızların Mısır’a dair tasavvurları için bkz. Anderson, *a.g.e.*, s. 42-43; Soysal, *a.g.e.*, s. 44-47.

³²⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V, s. 42; Kennedy, *a.g.e.*, s. 165-166; Bostan, İ. (2003). “Malta”. *DİA*, C. XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 541. İngilizler 1713’te İspanya Veraset Savaşları sonunda imzalanan Utrecht Antlaşması ile Cebelitarık’a sahip olmuştu. Bkz. Şahin, İ. *a.g.m.*, s. 839-840.

2.3. Osmanlı Devleti'nin Basra Hâkimiyeti ve İdari Yapısı

1498'de Hindistan'a ulaşan Portekizliler, kendi doğu imparatorluklarını diğerlerinden önce tesis etmişlerdi. Doğu emtiasının Avrupa'ya nakil hattı olan Basra Körfezi ve Kızıldeniz'i abluka altına almak suretiyle, baharat yolunun seyrini Ümit Burnu güzergâhına çevirmeye çalıştılar. Böylece Asya baharatını bu yeni yol vasıtasıyla Portekiz'e taşımak istiyorlardı³²⁸. Basra Körfezine ilk 1529 yılında askeri müdahalede bulunan Portekizlilerin, Hürmüz boğazını tutmak suretiyle Doğu Akdeniz, Anadolu ve Karadeniz'e uzanan deniz ticaret yolunun kapısını ve bazı stratejik noktaları denetimlerine almaya çalıştıkları günlerde, Osmanlı Sultanının orduları da karadan aynı topraklara doğru yürümekteydi. İrakeyn Seferi, Doğu Anadolu'da Safevi taraftarı Şii unsurlar ve Osmanlı-İran sınırındaki beyler arası rekabet yüzünden patlak vermiş gibi gözüktse de bu sefer iktisadi ve askeri şartların bir zarureti olarak görülmelidir. 1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ı fethederek Bereketli Hilal'in batı kıyılarını hâkimiyetlerine alan Osmanlıların, bu toprakların doğu kıyıları olan Bağdat ve Basra bölgesini hedef tahtasına oturtmaları siyasi mantığın zorunlu kıldığı bir hamleydi ve sınırdaki basit sürtüşmelere dayandırılmayacak kadar mühim bir sebebi vardı. Tebriz'den Erzurum'a ve oradan da Bursa'ya kadar uzanan tarihi İpek Yolu'nun yanında, Basra'dan başlayıp, Bağdat ve Halep yönünde ilerleyen Baharat Yolu'nun da kontrol altına alınmasının şüphesiz Osmanlı ekonomisine büyük katkıları olacaktı³²⁹. Dolayısıyla, Basra bölgesinin fethi Hindistan güzergâhının ticaretine hâkim olmak içindi. Bu fetih gelişigüzel bir hamle değil, aksine, bilinçli bir stratejinin neticesiydi³³⁰.

2.3.1. Basra Körfezi'nde Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi

Bilhassa 1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ın fethedilmesi Osmanlı yönetiminin ticari, iktisadi ve mali düşününde önemli gelişmelere yol açtı. Osmanlılar, Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurmanın sağlayacağı mali kazancın farkına varmışlardı. 1525 yılı gibi erken bir dönemde Osmanlı kaptanlarından Selman Reis

³²⁸ Özbaran, S. (2004). *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*. İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 35; a. mlf., (1977). "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, s. 71-81; Akbulut, U. (2016). *Hindistan Yolu ve İngilizler Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları*. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 39-41.

³²⁹ Özbaran, *a.g.e.*, s. 147.

³³⁰ Matthee, R. (2018). "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri". (Çev. İ. Kulbilge). *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. IV/I, s. 161; Özbaran, *a.g.m.*, s. 65-146.

hazırlamış olduğu bir raporda, Kızıldeniz ve Hint Okyanusuna açılmanın ve bu bölgede seyreden ticari sevkiyattan pay almanın devlete sağlayacağı faydalara işaret ederek, bu amaca yönelik olarak güçlü bir donanmanın hazırlanması önerisinde bulunuyordu. 1530'larda yapımına başlanan donanma bu amaca hizmet etmek üzere hazırlandığı gibi, aynı tarihlerde Bağdat ve Basra'ya yönelik fetih hareketinin temelinde de yine doğu-batı ticaret yollarının kontrol altına alınması gayesi vardı³³¹.

Levant, yani iktisaden bütünleşmiş iç kesimleri de kapsayan Doğu Akdeniz ülkeleri, 1500'deki büyük keşifler öncesinde Doğu-Batı arasındaki ticaretin en canlı bölgesiydi. 1516-1517 döneminde Osmanlılar Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen'e hâkim olmak suretiyle Arap toprakları üzerinden Hint Okyanusu'na çıkmışlardı. Hint Okyanusu ve Kızıldeniz üzerinden geçen hac ve ticaret yollarını kontrol altına almaya çalıştılar. Hakeza Tebriz-Bursa ve Tebriz-Halep yolu içinde mücadele ettiler. Kızıldeniz'den Portekizlileri çıkartıp, Yemen, Aden ve Babülmendeb'i kontrol altına aldılar. 1534'de Bağdat ve Basra'nın fethiyle Basra Körfezi'ne açıldılar ve Körfez'deki İran-Portekiz tesirini kırarak Hint Okyanusu ticaretini tekrar bu hatta çevirdiler³³². Osmanlıların Portekizlilere karşı ortaya koydukları mücadele, Hindistan ve Güney Doğu Asya'dan gelen baharat çeşitleri, boya maddeleri, pamuklu ve ipekli kumaşların Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla Akdeniz ve Anadolu'ya oradan da Avrupa'ya naklini sağladı. Böylece hem bu ticari sevkiyattan gelir elde ettiler hem de ihtiyaç duyulan doğu mamullerinin ülkeye tedarikini sağladılar³³³. Bağdat ve Basra bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine alınması 1533-1535 yılları arasında cereyan eden Irakeyn Seferi neticesinde olmuştu. 1533'te Habsburglar ile barış antlaşması imzalayarak Batı'daki savaşa son veren Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Devleti'nin dâhilinde ve bilhassa doğu sınırında gittikçe büyüyen Safevi tehdidini bertaraf etmek üzere harekete geçmişti. Irak-ı Acem (Hemedan, Kirmanşah, Tebriz gibi kuzeybatıdaki İran toprakları) ve Irak-ı Arap (Bağdat, Basra, Musul) topraklarına yönelik olduğu için Irakeyn (iki Irak) Seferi olarak adlandırılan sefer sonunda Kanuni, 1 Aralık 1534 günü Bağdat'a girerek burayı Osmanlı hâkimiyetine almıştır³³⁴. Kanuni Sultan

³³¹ Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 70-71; Akbulut, a.g.e., s. 39.

³³² İnalçık, *Devlet-i Aliyye Üzerine-I.*, s. 315-316; a. mlf., *Devlet-i Aliyye Üzerine-IV.*, s. 250; Baltacı, C. (1993). "Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı-Portekiz Mücadelesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, s. 155-163.

³³³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi.*, s. 71.

³³⁴ Emecen, F. (1999). "Irakeyn Seferi". *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 116; Kılıç, R. (2006). *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat

Süleyman henüz Bağdat'ta iken Safevilere tabi Basra hâkimi Megamisoğlu Emir Raşid bizzat kendisi Sultan'ın huzuruna gelerek itaatini arz etmiş ve böylece Basra'da Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmişti. Basra hâkimi 1538 yılında pek çok kıymetli hediye ile birlikte bu defa oğlu Mani'nin riyasetinde veziri Mir Mehmed ve kazaskerlerinden müteşekkil bir heyeti Edirne'de Boğdan Seferi hazırlıkları yapan Sultan'a göndererek, Basra şehrinin anahtarlarını arz etmek suretiyle Osmanlı Devletine bağlılığını bir kez daha yenilemişti. Kanuni de kendi adına hutbe okutulması ve para bastırılması şartıyla Basra şehri ve civarını Emir Raşid'e iltizam etmişti³³⁵. Ancak Emir Raşid ve oğlu Mani'den sonra Basra'da hâkimiyeti eline alan Şeyh Yahya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde bir tutum sergilemesi üzerine Bağdat Valisi Ayas Paşa Şeyh Yahya'nın itaat altına alınması ile görevlendirilmişti. Ayas Paşa karadan ve Musul Sancak Beyi Mehmed Bey ise Fırat Nehri üzerinden olmak üzere Basra'ya hareket ederek 26 Aralık 1545'te Basra'yı ele geçirmişlerdi. Sefer esnasında büyük fedakârlık gösteren Bilal Mehmet Paşa, beylerbeyi rütbesi ile Basra'nın ilk valisi olarak tayin edilmek suretiyle Basra tam olarak Osmanlı hâkimiyetine alınmıştı. 1550 yılı sonuna kadar ise Lahsa (al-Hasa) ve Katif gibi Basra Körfezi'nin batı sahilleri ele geçirilerek körfezdeki Osmanlı hâkimiyeti genişletilmiş ve pekiştirilmişti³³⁶. 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Muahedesi ile de bu durum Safeviler tarafından da kabul edilmek suretiyle Basra'nın hukuken de Osmanlı Devleti toprağı olduğu tasdik edilmişti³³⁷. Ancak Bağdat ve Basra bölgesi Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında hâkim gücün zaman zaman el değiştirdiği bir rekabet alanı olmuştur. Öyle ki, bölgenin Osmanlı-Safevi sınır hattında olması sebebiyle buradaki yerel idareciler arasında yaşanan kişisel husumetler dahi, iki devleti savaşa sürüklemiştir. Şah Tahmasb'ın ölümü ile birlikte İran'da ortaya çıkan taht kavgaları sonunda İran Şah'ı olan II. Şah İsmail babasının takip etmiş olduğu barışçı siyaseti terk ederek, Osmanlı Devletine tabi Kürt

Yayıncılık, s. 209; Halaçoğlu, Y. (1991). "Bağdat-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 433; Özbaran, S. (1971). "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar; Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu". *Tarih Dergisi*, S. 25, s. 53-57; Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi*. (11. Baskı). C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 348-352.

³³⁵ Halaçoğlu, Y. (1992). "Basra-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 112; Darkot B.-Gökbilgin, M. T. (1997). "Basra". *İA*, C. II, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 322; Emecen, *a.g.m.*, s. 117; Kılıç, R. (2011). "Bağdat'ın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve Kanuni'nin Bağdat'taki Faaliyetleri". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînet'üs-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-9 Kasım 2008 İstanbul*. C. I, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, s. 596; Matthee, *a.g.m.*, s. 161; Longrigg, S. H. (1925). *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: Oxford University Press, s. 25; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. II, s. 352-353.

³³⁶ Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi..", s. 56-57; Bilge, M. L. (1992). "Basra Körfezi". *DİA*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 115; Halaçoğlu, "Basra". s. 112.

³³⁷ Şahin İ.-Emecen, F. (1991). "Amasya Antlaşması". *DİA*, C. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 4; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. C. II, s. 359-361; Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 322.

beylerini Safevi saflarına çekmeye çalışmış ve bunda başarılı da olmuştu. Bu gelişmeler üzerine başlayan Osmanlı-Safevi muharebeleri aralıklarla da olsa bir hayli uzun sürmüştü (1577-1638)³³⁸ ve IV. Murad'ın Revan Seferi sonunda Kasım 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile son bulmuştu. Bu antlaşma ile birlikte Bağdat, Basra ve Şehrîzor bölgesi Osmanlı Devleti hâkimiyetine, Revan ise Safeviler'e bırakılmıştı³³⁹. Ancak Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra da bölge üzerindeki Osmanlı-Safevi mücadeleleri aralıklarla devam etmişti. Nadir Şah döneminde yapılan savaşlar sonunda imzalanan Kerden Antlaşması (1746), 1823 ve 1847 yıllarında imza edilen I. ve II. Erzurum antlaşmalarında³⁴⁰ bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti kabul edilmiş olup, bu antlaşmalarda genel olarak Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın maddeleri ve belirlediği sınırlar kabul edilmişti³⁴¹. Bağdat ve Basra bölgesi 19. yüzyıl ile birlikte bu defa bölgede nüfuzunu arttırmaya başlayan İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir rekabet sahası haline gelmiştir. Bilhassa söz konusu yüzyılın ikinci yarısında kendisini gösteren bu rekabet, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgede meydana gelen savaşlara dönüşmüştü. 22 Kasım 1914'de Basra'yı, 11 Mart 1917'de ise Bağdat'ı işgal eden İngilizler, buradaki Osmanlı hâkimiyetine son vermişlerdi³⁴². Yaklaşık 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetinin ardından I. Dünya Savaşı'nda İngiliz işgaline uğrayan Bağdat ve Basra bölgesi, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmış, ancak bu antlaşmayla birlikte Osmanlı hâkimiyetinden tamamen çıkmıştır³⁴³.

³³⁸ Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında fâsılalarla devam eden bu savaşlarla ilgili bkz. Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi*. (8. Baskı). C. III/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 55-68, 153-206; Eroğlu C.- Babuçoğlu M.-Özdi O. (Editörler). (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat* (buradan itibaren *Salnamelerde Bağdat* olarak kısaltılacaktır). Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM) Yayınları, s. 21-22, 74.

³³⁹ Murphy, R. (2001). "Kasr-ı Şirin Antlaşması". *DİA*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 575; Şemseddin Sami, (1889). "Bağdad". *Kâmûsü'l-A'lâm*. C. II, İstanbul: Mihran Matbaası, s. 1326; Soofizadeh, A. (2017). "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 42, s. 440-441.

³⁴⁰ I. ve II. Erzurum Antlaşmaları için bkz. Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmûası*, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-8.

³⁴¹ Soofizadeh, *a.g.m.*, s. 441-444; Eroğlu, C.-Babuçoğlu, M.-Özdi, O. (Editörler). (2012). *Osmanlı Salnamelerinde Basra* (buradan itibaren *Salnamelerde Basra* şeklinde kısaltılacaktır). Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları, 2012, s. 58-64; Yerasimos, S. (2010). *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*. (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 121; Halaçoğlu, "Bağdat". s. 434-435.

³⁴² Çetinsaya, G. (1999). "Irak", *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 95; Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*, C. IX, (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 485-489, 511-513; Uçarol, *a.g.e.*, s. 578-579; Armaoğlu, *20. Yüzyıl*., s. 107, 119-122.

³⁴³ Halaçoğlu, "Bağdat". s. 433-435; *Salnamelerde Bağdat*. s. 24. Lozan Antlaşması için bkz. Turan, Ş. (2003). "Lozan Antlaşması". *DİA*, C.XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 214-217.

2.3.2. Bağdat ve Basra'da Osmanlı İdari Yapısı

Bağdat ve Basra'nın Osmanlı idari taksimatı içerisindeki yapılanmasına baktığımızda, bu iki vilayetin Osmanlı idari teşkilatının temeli olan tımar sistemine dâhil edilmedikleri görülmektedir. Mısır, Yemen, Habeş, Lahsa, Cezayir, Trablusgarb ve Tunus ile birlikte bu iki vilayet “sâlyâneli” eyaletler olarak Osmanlı idari yapılanmasına dâhil edilmişlerdir³⁴⁴. Sâlyâneli eyaletler genel olarak merkezi idareye uzak, Osmanlı Devleti'nin sınır hatlarında bulunan eyaletlerdir³⁴⁵. Osmanlı yasa ve yönetim kaidelerinin tam olarak uygulandığı bölgelerde hayata geçirilen tımar sisteminin dışında kalan sâlyâneli eyaletler ve tabi Bağdat ve Basra bu yönleriyle bir dereceye kadar özerk bir yapıya sahiptiler. Kâfi miktarda yeniçeri birliğinin ikame ettirildiği bu vilayetlere, bir vali ile birlikte kadı ve defterdar atanmak suretiyle temel idari yapı tesis edilmekteydi. Vilayet gelirleri tımarlı eyaletlerdekinin aksine sipahilere dağıtılmaz, vali, vilayetin bütün askeri ve idari harcamalarını karşıladıktan sonra merkez hazineye “sâlyâne” adı verilen yıllık sabit bir vergi gönderirdi³⁴⁶. Bütün bu idari kaidelerin Osmanlı kanunnamelerinde açıkça belirlenmiş olmasına karşın sâlyâneli eyaletlerde hakkıyla icra edilemediği görülmektedir. Dolayısıyla sâlyâneli eyaletlerin merkezi idare ile bağı, göreceli ve siyasi olmaktan öteye geçememiştir³⁴⁷.

2.3.2.1. Bağdat Vilayeti

İrakeyn Seferi ile Osmanlı Devleti hâkimiyetine alınan Bağdat'a³⁴⁸, Nisan 1535'te Kanunî tarafından Diyarbakır eski valisi Ramazanoğlu Uzun Süleyman Paşa “beylerbeyi” rütbesi ile ilk Bağdat Valisi olarak atanmıştı³⁴⁹. Eyalet, Bağdat (Paşa Sancağı), Şat, Makam-ı Ali, Meşhedü'l-Hüseyin, Ane, Hille, Semavat, Bayat, Beksa, Rummahiye, Cevazir, Vasıt, Sehloğlu, Bacvanlu, Huveyze, Eşne ve Kelas sancaklarından müteşekkil³⁵⁰

³⁴⁴ İnalçık, H. (2012). “Tımar”. *DİA*, C. XXXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 169; Bostan, İ. (2009). “Sâlyâne”. *DİA*, C. XXXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s. 59; Halaçoğlu, Y. (2003). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 87.

³⁴⁵ Sahillioğlu, H. (1990). “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı”. (Çev. M. Öztürk). *Belleten*, 54 (211), Ayrı basım, s. 1235; Öztürk, M. (2010). “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”. *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 330.

³⁴⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..*, s. 109-111; Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi..”, s. 58.

³⁴⁷ Öztürk, *a.g.m.*, s. 330; Bostan, “Sâlyâne”. s. 59.

³⁴⁸ Emecen, “İrakeyn Seferi”. s. 116; Kılıç, *a.g.m.*, s. 583-590.

³⁴⁹ Halaçoğlu, “Bağdat”. s. 433; Kılıç, *a.g.m.*, s. 596.

³⁵⁰ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1238.

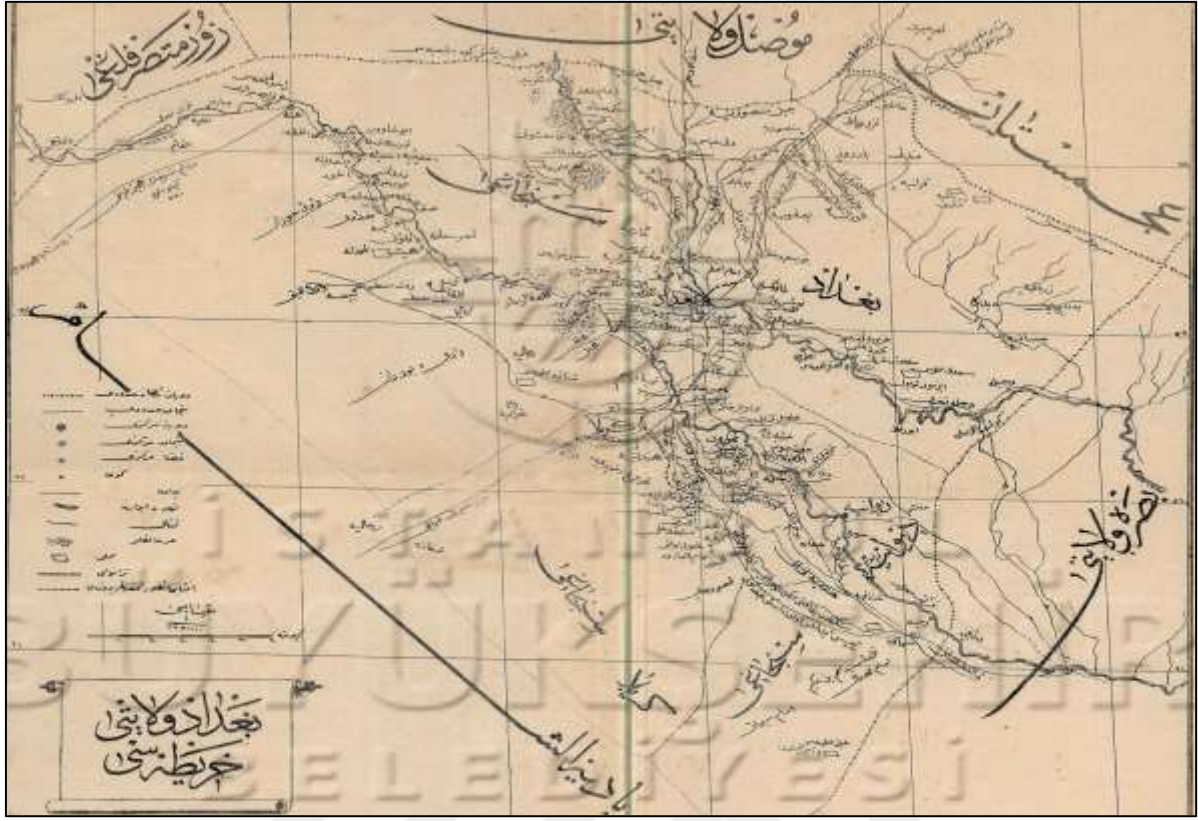
salyaneli bir eyalet olarak Osmanlı idari taksimatına dâhil edilmişti³⁵¹. Eyalette beylerbeyi, kadı, yeniçeri, cebeci ve hisar ağaları, topçu başı, hazine ve tımar defterdarları, gümrük emini gibi yüksek memurların yanı sıra, her yıl merkezden gönderilen ve iç kale de yerleşen kapı kulu askerleri bulunmaktaydı³⁵². Ancak Bağdat'ın idari ve siyasi istikrarı Osmanlı-Safevi ilişkileriyle doğrudan ilgiliydi ve bu eyaletin idari sınırları ve siyasi vaziyetini tayin etmede en temel faktördü. Safeviler, Osmanlılara kaybettikleri Bağdat ve Basra'dan vazgeçmek niyetinde değillerdi. Ticari ve siyasi gerekçeler bir yana, bölgede Şiilerce mukaddes sayılan türbeler olduğu gibi bölge halkının çoğunluğu da Şii mezhebine mensuptu. Barış antlaşmalarıyla hukuki hak ve sınırların tayin ve tasdik edildiği dönemlerde bile bölge üzerindeki rekabet bazen gizli bazen de açıktan sürdürülmekteydi. Safevilerin doğrudan askeri ve siyasi müdahaleleri bir yana, bölgedeki Şii aşiretlerin İran lehine çıkardığı isyanlar da vilayetin idari ve siyasi istikrarı engellemekteydi³⁵³. 1563-1574 yılları arasında Bağdat Eyaleti, Bağdat (merkez sancak), Musul, Der-i Tenk, Cessan, Cevazir, Erbil, Zengabad, Ane, Hille, Semavat, Acun, Zaho, Harir, Düvim, Tekrit, Rummahiye, Bayat, Kerend, Derne Börüncek, Dih-i Bala, Avergan, Sığla, (Cengule-Megri-Şehirbazar), Vasıt, Karadağ, Kasr-ı Şirin, Demürkapu, Cedide, İmadiye olmak üzere 29 sancaktan müteşekkil iken, Osmanlı-İran savaşlarına tesadüf eden 1576-1588 döneminde idari taksimat anlamında yeni bir yapılanmaya gidilerek sancaklarından bir kısmının yeni teşkil edilen Rakka eyaletinin idaresine verildiği görülmektedir. Bağdat bu dönemde 22 sancaktan müteşekkil bir eyalete dönüştürülmüştü. Başlıca önemli sancakları ise Bağdat merkez sancakla birlikte Erbil, Hille, Zengabad, Semavat, Kerkük, Cessan, Bedre, Harirdivin, Bayat, Rumahiye, Derteng, Cevazir, Vasıt ve Kasr-ı Şirin'di³⁵⁴.

³⁵¹ Bağdat eyaleti her ne kadar sâlyâneli eyaletler arasında zikredilse de bazı dönemlerde bir kısmı sâlyâneli ve bir kısmı da tımarlı sancaklardan müteşekkil bir idari taksimata tabi tutulmuştur. Bkz. Halaçoğlu, "Bağdat". s. 436. Hakeza güncel bir çalışmada Bağdat'ın en azından Kanunî döneminde "salyaneli" bir eyalet olmadığı ileri sürülmektedir. Bkz. Kılıç, O. (2019). "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı". *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. (Edt. B. Kurt). Bursa: Gaye Kitabevi, s. 378.

³⁵² Halaçoğlu, "Bağdat". s. 436.

³⁵³ Muhammedoğlu, A. S. (2000) "Osmanlı-İran Münasebetleri". *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 405-406; Gülcü, E. (2016). "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti'nde Meydana Gelen İsyanlar ve Eşkiyalık Hareketleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, s. 1811-1812; Bayrak, Ş. (2012). "Osmanlı-İran Devletlerinin Irak'ın Kuzeyindeki Aşiretlere Yönelik Siyasetleri ve Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa Olayı (1790-1813)". *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İCANAS) – Bildiriler*, C. II, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 647-661.

³⁵⁴ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1241-1243; *Salnamelerde Bağdat*. s. 25-26; Aydoğmuş, T. (1981). "XVI. Yüzyılda Bağdat Tarihi". *VIII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1474-

Harita 2.1. Bağdat Vilayet haritası³⁵⁵

Safevi işgali döneminde (1623-1638) eyaletin idari yapısında ortaya çıkan bozulmalar IV. Murad'ın şehri yeniden fethetmesiyle tekrar düzene konulmaya çalışılmıştı. Eyalet, Mendelican, Kerkük, Dükk, Cevazir, Hille ve Rummahiye olmak üzere tımar sisteminin uygulandığı altı sancak şeklinde taksim edilirken, yüzyılın ortalarında bir kısmı tımarlı bir kısmı ise salyaneli olan 25 sancağa sahip bir eyaletti³⁵⁶. 1669 yılında Bağdat Eyaleti, yedisi tımarlı (Bağdat merkez sancak, Hille, Zeng-abad, Cevazir, Rummahiye, Cengule ve Karadağ) ve geriye kalan on biri ise (Der-i Tenk, Semavat, Bayat, Derne, Deh-i Bala, Vasıt, Gerend, Demirkapu, Kıraniye, Geylan, Al-i Salih ve müstakil İmadiye) salyaneli olan 19 sancağa sahipti. 18. Yüzyıl başlarında 16 sancağa sahip olan Bağdat, yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde 7 sancağa kadar düşürülmüştü³⁵⁷. 19. Yüzyıl başlarından itibaren merkezileştirme siyasetinin bir yansıması olarak Bağdat'ta kölemen idaresinin ilgasıyla beraber³⁵⁸ Basra, Şehr-i Zor ve Musul sancakları Bağdat Eyaleti idaresinden

1475; Kılıç, R. (2011). *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye, Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, s. 54.

³⁵⁵ *İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar*, Yer No. 912567.4 BAĞ., Hrt No – 001298.

³⁵⁶ *Salnamelerde Bağdat*, s. 27; Halaçoğlu, “Bağdat”. s. 436-437.

³⁵⁷ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1248; Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 55.

³⁵⁸ Çetinsaya, “Irak”. s. 93.

alınıp ayrı birer eyalet olarak teşkilatlandırılmışlardı³⁵⁹. 1850 yılına gelindiğinde ise Bağdat Eyaleti'nin idari teşkilatlanması, Bağdat merkez sancağı ile birlikte Basra, Kerkük, Köy Sancağı ve Süleymaniye sancaklarından oluşmaktaydı³⁶⁰.

Çizelge 2.2. Bağdat Vilayeti'nin Osmanlı idari taksimatı içindeki konumu³⁶¹

Bağdat	İdari Statü	İdari Hâkimiyet
	Eyalet (1534)	Osmanlı Devleti
	Eyalet (1617)	Celali Taviî Ahmet İşgali
	Eyalet (1623)	Safevi İşgali
	Eyalet (1638)	Osmanlı Devleti
	Eyalet (1668-96)	Şeyh Mani ve Faracullah İşgali
	Eyalet (1696)	Safevi İşgali
	Eyalet (1699)	Osmanlı Devleti
	Eyalet (1868)	Osmanlı Devleti
	Vilayet (1869)	Osmanlı Devleti
	Vilayet (1917)	İngiliz İşgali
	Başkent (1921)	Irak Krallığı

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin tatbikinden hemen önce Bağdat Eyaleti (1867-1868), Bağdat merkez sancağı ile beraber, Basra, Süleymaniye, Şehrîzor, Zeng-abad, Ravenduz ve Musul sancaklarından oluşmaktaydı³⁶². Mithat Paşa'nın valiliği (1869-1872) döneminde 1864 Vilayet Nizamnamesi³⁶³ kapsamında eyaletten vilayete dönüştürülen Bağdat³⁶⁴, 1882 yılında Bağdat merkez mutasarrıflığı ile birlikte Kerbela, Amare, Hille, Müntefik, Basra ve Necid mutasarrıflıklarından oluşmaktaydı³⁶⁵. 1896 yılında yapılan bir düzenleme ile Bağdat merkez, Kerbela ve Divaniye olmak üzere üç sancaklı bir vilayet olarak taksim edilen Bağdat, I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz işgaline uğrayıncaya kadar da bu statüde idare olunmuştu³⁶⁶. Bağdat Vilayeti, en başından beri Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idari ve askeri merkeziydi. Basra, Musul, Şehr-i Zor bölgeleri ister sancak ister bağımsız vilayetler olarak teşkilatlandırıldıkları dönemlerde dahi Bağdat Vilayeti ve Valisi'nin emri altında tutulmuşlardı. Bağdat Valisi bölgenin en üst mülki amiri olarak Bağdat, Basra,

³⁵⁹ Halaçoğlu, "Bağdat". s. 437; *Salnamelerde Bağdat*, s. 27.

³⁶⁰ Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 56.

³⁶¹ Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 78.

³⁶² Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1253; Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 56.

³⁶³ Seyitdanlioğlu, M. (1996). "Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizâmname'si". *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (2), s. 67-81. 1864 Vilayet Nizâmname'si'nin tam metni için bkz. (1282). *Düstûr*. Def'a-i Sâniye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, s. 517-554.

³⁶⁴ Korkmaz, A. (2009). "Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872)". *Tarih Dergisi*, S. 49, s. 113-178; Çetinsaya, G., Buzpınar, Ş. T. (2005). "Mithat Paşa". *DİA*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 8.

³⁶⁵ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1253-1254.

³⁶⁶ *Salnamelerde Bağdat*. s. 194-205; Devlet İstatistik Enstitüsü. (1997). *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi (1997)*, C. V, (Haz. T. Güran). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, s. 3; Ali Tevfik, (1318). *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*. (2. Baskı), İstanbul: Kasbar Matbaası, s. 342. Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 59.

Musul, Şehr-i Zor, Süleymaniye ve diğer sancak ve kazalarla ilgili askeri ve idari düzenlemelerde geniş bir salahiyyete sahipti. Bu cümleden olarak, yetki sahasındaki diğer vali ve mutasarrıfların tayin ve azilleri dahi zaman zaman Bağdat Valisi'nin uhdesine verilmişti³⁶⁷.

2.3.2.2. Basra Vilayeti

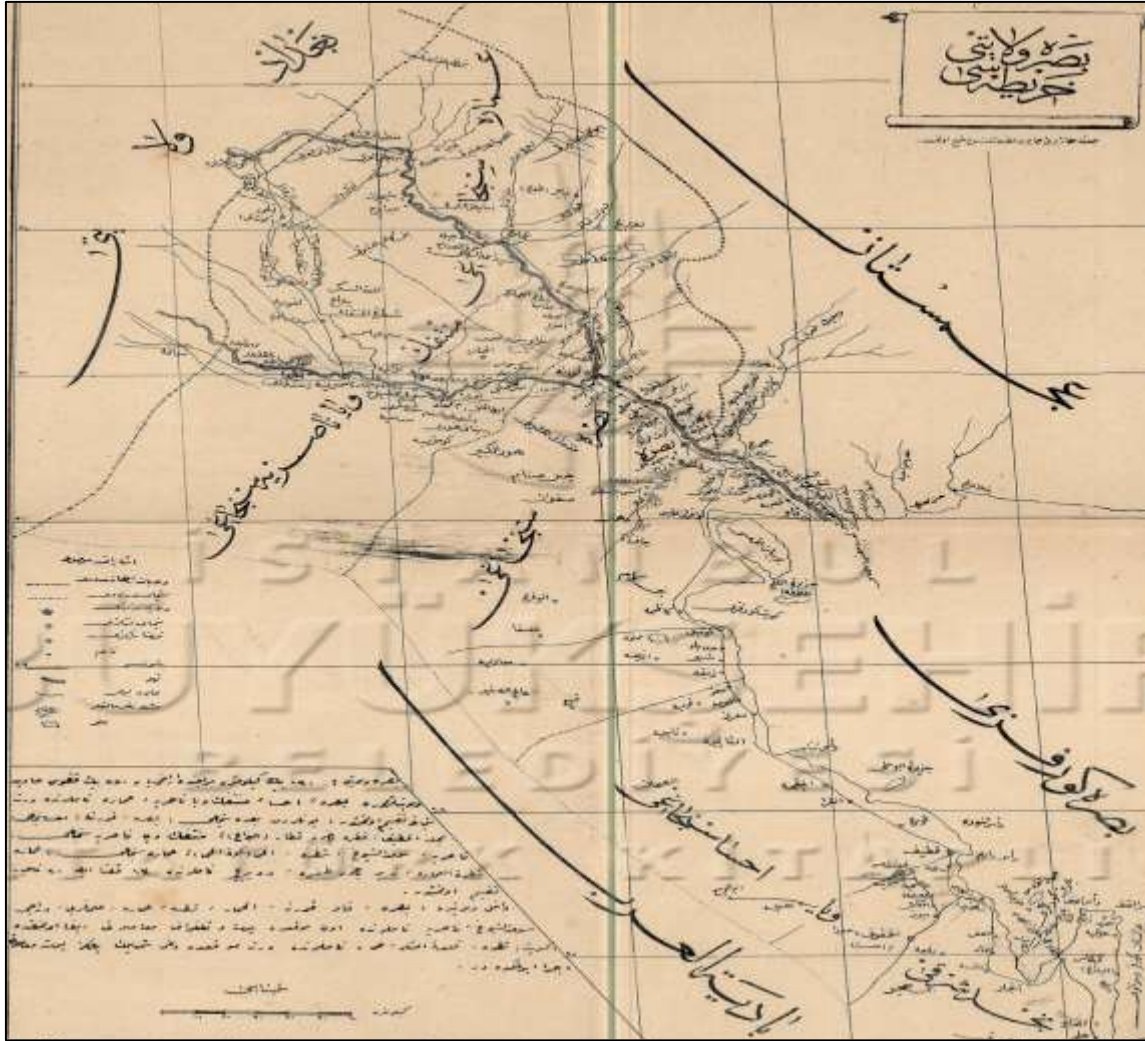
1534'de Bağdat'ın fethiyle bu eyalete bağlı sancak olarak Osmanlı Devleti hâkimiyetine ve idari sistemine dâhil edilen Basra, 1546 yılında Bilal Mehmet Paşa'nın beylerbeyi rütbesi ile ilk Basra Valisi olarak atanmasıyla Osmanlı idari taksimatı içerisinde sâlyâneli bir eyalet olarak yerini almıştı. Ancak Basra Eyaleti genelde Bağdat valilerinin gözetimi ve denetiminde bazen Bağdat'a bağlı bir sancak ve bazen de ocaklık veya mülkiyet şeklinde müstakil bir eyalet statüsünde teşkilatlandırılmıştı³⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin güneydoğu sınırında yer alan ve merkeze en uzak idari birimlerden birisi olan Basra, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile İran arasında bir serhat eyaleti olup, bölge hâkimiyeti için İran'la yapılan savaşlar neticesinde sık sık el değiştirmiştir. Bölgede etkin İran yanlısı şeyh ve aşiretlerin çıkardığı isyanlar eyaletteki idari hâkimiyeti ve otoriteyi etkisiz kılmıştı. Kimi zaman merkezden atanan, kimi zaman da yerel hanedanlara mensup valilerce sevk ve idare olunan Basra'da, merkezden atanan valilerin şehri muhasara edecek kadar ileri giden Arap aşiretleriyle mücadele etmekte yetersiz kalmalarından dolayı yerli valilere kıyasla daha kısa süre görev yaptıkları görülmüştür. Bu gibi haller Osmanlı idarecilerini ister istemez bölgede söz sahibi yerli hanedanlara yönelmiş ve neticede Basra'nın idaresi yerli hanedanlara mensup kişilere verilmişti. Ancak bu defa da Basra'da Osmanlı hâkimiyeti gün be gün gerilemiş, hatta bazı dönemlerde tamamen ortadan kalkmış ve Basra yerli hanedanların hâkimiyetine geçmişti. Bu şekilde Osmanlı hâkimiyeti ve nüfuzunun sık sık kaybedildiği Basra Eyaleti'ni yeniden kontrol altına almak görevi ise Bağdat Valileri'ne kalmıştı³⁶⁹. Bölgedeki bu kargaşa hali Basra'da uzun süreli siyasi ve idari istikrarın tesis edilmesine mani olmuştur³⁷⁰.

³⁶⁷ Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 54; Baysun, M. C. (1997). "Bağdat". *İA.*, C. II, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 208.

³⁶⁸ Halaçoğlu, "Basra". s. 112; Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi..". s. 58; *Salnamelerde Basra*. s. 56-57; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik..*, s. 109-110.

³⁶⁹ Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi..". s. 63-65; Halaçoğlu, "Basra". s. 112-113; a. mlf., "Bağdat". s. 434-435; *Salnamelerde Basra*, s. 15-17, 65-67; Mantran, R. (1999). "İrak". *DİA.*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 92; Baysun, "Bağdat". s. 203-211.

³⁷⁰ Akyıldız-Kurşun, *a.g.e.*, s. 15.

Harita 2.2. Basra Vilayeti haritası³⁷¹

1596-1656 yılları arasında bölgede etkin Efrâsiyâb³⁷² hanedanına mensup yerli valilerin yönetiminde ve neredeyse tamamen bağımsız bir şekilde idare olunan Basra Eyaleti, IV. Murad'ın Bağdat Seferi sonrasında yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınmaya çalışılmıştı. Bağdat valilerinin ve özellikle Kara Mustafa Paşa'nın çabalarıyla Basra'daki Efrâsiyâb hanedanının hâkimiyetine son verilerek burada yeniden Osmanlı hâkimiyeti tesis edilebilmişti. Ancak 1690 yılında bölgede baş gösteren veba salgını, Müntefik Şeyhi Mani ve Huveyza Hanı Faracullah'ın yağma saldırıları eyaleti yeniden bir kargaşanın içine sokmuş ve bu durumu fırsat bilen İranlılar şehri ele geçirmişlerdi³⁷³.

³⁷¹ *İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kütüphanesi Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar*, Hrt No – 001286.

³⁷² Karahanlılar ve Selçukluların ataları olduğu ileri sürülen bu hanedanla ilgili geniş bilgi için bkz. Mansuroğlu, M. (1997). "Efrâsiyâb". *İA.*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 192-193.

³⁷³ Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 323-324; Halaçoğlu, "Bağdat". s. 434; Özkan, S. H. (2008). "XVIII. Yüzyılın Başlarında Basra'nın Güvenliği Meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Bölgede Aldığı Tedbirler". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 11, s. 140.

Çizelge 2.3. Basra Vilayeti'nin Osmanlı idari taksimatı içindeki konumu³⁷⁴

Basra	İdari Statü	Bağlı Olduğu İdari Birim
	Eyalet (1546-1577)	Basra Eyaleti
	Eyalet (1578-1588)	Basra Eyaleti
	Eyalet (1645)	Basra Eyaleti
	Eyalet (1696)	İran işgali
	Eyalet (1702-1739)	Basra Eyaleti (Osmanlı İdaresi)
	Eyalet (1775-1779)	Sadık Han işgali
	Sancak (1779)	Bağdat Eyaleti
	Eyalet (1830)	Basra Eyaleti
	Sancak (1856-1865)	Bağdat Eyaleti
	Sancak (1869-1875)	Bağdat Vilayeti
	Merkez Sancak (1876)	Basra Müstakil Sancağı
	Vilayet (1877-1880)	Basra Vilayeti
	Sancak (1881-1884)	Bağdat Vilayeti
	Vilayet (1884-1918)	Basra Vilayeti

1702'de yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınan Basra, Kiyab, Badiye, Sabusne, Gaffat, Mensur ve Betna, Şuş, Gazan, Resle ve Safiye ile Ceğar sancaklarından müteşekkil bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştı. Ancak Basra Müntefik aşiretinin sebep olduğu isyanlar sebebiyle 1739 yılında tekrar Bağdat'a bağlı bir sancak haline getirilmişti. Bağdat Valisi Hasan Paşa ve oğlu Ahmet Paşa'nın valilikleri döneminde Basra, bu iki valinin kölelerinden bir mütesellim aracılığıyla sevk ve idare olunmuştu. Bağdat'taki kölemen idaresinin ortadan kaldırıldığı 1831 yılına kadar Basra, Bağdat'a bağlı bir sancak olarak yönetilmişti³⁷⁵.

II. Mahmud'un merkezileştirme siyasetinin bir tezahürü olarak 1831 yılında Bağdat ve Basra vilayetlerindeki kölemen hâkimiyetine son verilmek suretiyle bu iki vilayetin idaresi merkezi hükumete bağlanmıştır³⁷⁶. Bununla birlikte Basra yüzyılın son çeyreğine kadar bazen vilayet statüsünde ancak genel olarak Bağdat Vilayetine bağlı sancak veya mutasarrıflık olarak yönetilmiştir. 1884 yılına gelindiğinde ise merkez sancak Basra ile birlikte Müntefik, Amara ve Necid sancaklarından müteşekkil bağımsız bir vilayet olarak teşkilatlandırılan Basra, I. Dünya Savaşı sonuna kadar da bu idari statü ve taksimat üzere yönetilmişti³⁷⁷.

³⁷⁴ Sezen, *a.g.e.*, s. 91.

³⁷⁵ *Salnamelerde Basra*. s. 12; Halaçoğlu, "Basra". s. 113; a. mlf., "Bağdat". s. 434-435; Mantran, "Irak". s. 92. Bağdat ve Basra vilayetlerinin XVI-XVIII. Yüzyıllardaki idari taksimatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1241-1251.

³⁷⁶ Çetinsaya, "Irak". s. 93.

³⁷⁷ Kılıç, R. *a.g.e.*, s. 55-77; Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 1251-1254. Basra Vilayeti'nin XIX. Yüzyıl sonundaki idari teşkilatı ve taksimatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. *Salnamelerde Basra*. s. 70-104.

2.4. Bağdat-Basra Bölgesinin Ticari-Stratejik Değeri

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan günümüz Irak toprakları bu coğrafi özelliğine atfen Araplarca, “Bilad-ü mabeyn’en-nehreyn” (iki nehir arasındaki ülke), “ma-beyn-en nehreyn” veya “beyn’el nehreyn” (iki nehir arası) olarak isimlendirilmiştir. Aynı topraklar Batılılar tarafından Yunancadan iktibasla yine “iki nehir arası” manasına gelen Mezopotamya olarak adlandırılmıştır³⁷⁸. Söz konusu bölge Arapların 642 yılında Sasanilere karşı kazandıkları Nihavend Muharebesinin³⁷⁹ ardından “Irak” adıyla anılmaya başlanmıştır. Araplar Bağdat, Basra ve Şatt’ül-Arap’ı içine alan bölge için Irak-Arap, Dicle Nehri’nin doğu kıyıları ile İran toprakları arasında kalan kısım için ise Irak-Acem tabirlerini kullanmışlardır³⁸⁰. Irak toprakları Bağdat ve Basra gibi iki kadim şehir ve Dicle-Fırat gibi iki kadim nehir etrafında şekillenmiş olup, kuzey kesimleri dağlık olması hasebiyle “el-Cibal” olarak isimlendirilmiştir. Çoğunlukla geniş düzlüklerden oluşan çöl arazilerle kaplı olmakla birlikte bu coğrafya, sahip olduğu coğrafi konum ve iki nehrin kendisine sağladığı avantajlar sayesinde dünya tarihi boyunca önemini hiç kaybetmemiş, sadece bölgesel güçlerin ve imparatorlukların değil bölge dışı güçlerin de ilgisini çekmiş ve onların hâkimiyetine girmekten de kurtulamamıştır³⁸¹.

2.4.1. Doğu-Batı Ticareti ve Ticaret Yolları

Wilhelm Heyd, Batı uygarlığının Doğu’nun derinlikleriyle temasa İskender fetihleriyle geçtiğine ve bu tarihten itibaren ticari yönelimin hep Doğu’ya olduğuna işaret etmektedir. Heyd;

“Zira dünyanın doymak bilmez egemenleri için zaruret haline gelmiş eşyanın üretim kaynakları burada idi. Yunanlılarla Romalıların lezzet vermek için yemeklerine koydukları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içerisine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, kıymetli möblelerini imal ettikleri fildişi Hindistan’dan getirtiliyordu. Kadınların, sonraları da erkeklerin bile giymekten hoşlandıkları ipeği Çin sağlıyordu. Mücevherat için, İran ve Hindistan dağları kıymetli taşları, Hind denizi de incilerini gönderiyordu. Şeker ve pamuk, Suriye, Küçük Asya ve Kıbrıs’tan getirtilirdi. Hindistan’ın ıtriyatı, baharatı ve özellikle biberi o devirde aranan maddelerdi. Ortaçağ soyluları ve zenginlerinin evlerini süsleyen ince kumaşlar

³⁷⁸ Şemseddin Sami, (2011). *Kâmûs-ı Türkî*. (5. Basım). İstanbul: Kapı Yayınları, s. 1477; Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 25; Saatçi, S. (1996). *Tarihi Gelişimi İçinde Irak’ta Türk Varlığı*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayınları, s. 9; Memiş, E. (2009). “Eskiçağlarda Irak-Anadolu İlişkileri”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası IV. Orta Doğu Semineri*. s. 98; Özhazar, İ. – Elbinsoy, İ. (2017). *Modern Dönem İslam Ülkeleri*. C. III, İstanbul: Tire Kitap, s. 34.

³⁷⁹ Sarıçam, İ. (2007). “Nihavend”. *DİA*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 98.

³⁸⁰ Saatçi, a.g.e., s. 9.

³⁸¹ Abbas, Z. (2013). *Irak’ta Şii Merciliği’nin Siyasi Rolü*. İstanbul: Önsüz Yayıncılık, s. 22-24.

ve halıların kaynağı Doğu idi. Mallar, Doğu'nun ta ucundan Pontus ve Akdeniz limanlarına kadar, gene bütün eski çağlarda kullanılan yollardan gelirdi; bu yollar Kızıldeniz ve Basra Körfezi idi. Bu ticarete değişmiş olan biricik unsur aracılardı³⁸²." ifadelerine yer vermektedir.

Dolayısıyla doğu emtiası eski zamanlardan beri Batı için kıymetliydi. Ayrıca, Kızıldeniz ile Basra Körfezi yolunun Doğu-Batı ticaretindeki değeri yakın zamanlara mahsus bir hal olmadığı gibi, muvakkat bir itibarda değildir. Bu ticarete aracı kavimler ve devletler zaman içerisinde değişmişse de, emtia ve ulaşım yollarının kıymeti değişmemiştir.

Kervanlar halinde Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nden hareket eden ticaret gemileri Hindistan ve Çin başta olmak üzere Güney Asya ve Uzakdoğu ülkelerine gidip gelmekteydiler. Doğu'ya batı emtiası taşıyan bu gemiler, misk, sarısabır, biber, kakule, sarısabır ağacı, tarçın, havlıcan kökü, cevizi bevva, kafur ve karanfil yüküyle geri dönmekteydiler. Kızıldeniz girişindeki Aden bu ticaret dolayısıyla refah içerisindeyken, Basra Körfezi girişindeki Kiş (Keich-Kish) Adası ise tam bir mübadele üssü idi. Dicle-Fırat üzerinden körfeze ve adaya ulaşan batı emtiası, gemilerle buraya taşınan doğu emtiasıyla ilk burada değiş-tokuş edilirdi. Ada, Arabistan, İran ve Irak gibi yakın mahallerden olduğu kadar, batıdan, Hindistan'dan ve Çin gibi uzak ülkelerden gelen tüccar ve toptancıların buluşma ve ticaret noktasıydı³⁸³.

Basra Körfezi'ne Hint bakırı, sandal ağacı, tik ağacı ve maundan yapılmış eşya getirilirken, Çin'den ipek, Ganj ovalarından çeşitli yağlar, kıymetli taşlar ve Güney Asya'dan baharat taşınıyordu. Hindistan, Çin ve Asya menşeli ürünler; baharat, günlük, kokulu yağlar, ıtriya, ilaçlar, pamuk, kaliteli pamuklu dokumalar, boya, sedef, ipek, fildişi, gergedan boynuzu, kına, kıymetli taşlar, gemi yapımında kullanılan dayanıklı tik ağacı, abanoz, bambu, kereste, kürk, çeşitli madenler, çömlek, balık yağı, mücevherat, at, papağan ve çeşitli vahşi hayvanlar farklı güzergâhlarla Batı'ya taşınan başlıca ticari mallardı³⁸⁴.

³⁸² Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (Çev. E. Z. Karal). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 3-4.

³⁸³ Aynı eser, s. 179-180.

³⁸⁴ Akbulut, *a.g.e.*, s. 21-22; Berkes, *Türkiye İktisat..*, s. 133-134; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 2-3.

Harita 2.3. Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e Su ve Kara Yolu Güzergâhları³⁸⁵

Ancak, Doğu-Batı ticaretinde en kıymetli mamul şüphesiz baharattı³⁸⁶. Öyle ki, W. Heyd baharatı, “batılıların doğu ile temasının en büyük kazancı” ifadesiyle taçlandırmıştır³⁸⁷. Doğu menşeli bu mamul, bu günkü çok dar anlamıyla, sadece yemeklere tat vermek için kullanılan basit bir emtia olarak düşünülmemelidir. Sayısız gıda baharatının yanı sıra, Doğu ülkelerinde yetişen bitkilerin mistik kokuları, ıtriya, eczacılık ve ilaç yapımında kullanılan kökler, yapraklar, şifalı olduğuna inanılan değerli taşlar ve süs eşyaları da baharat kapsamına girmektedirler. Avrupa’da özellikle soylu ailelerin ve egemen sınıfların en önemli nişanelerinden birisi baharattı. Öyle ki baharat, bir mücevhermiş gibi soylu aileler arasında hediyeleşmede kullanıldığı gibi, koleksiyonları yapılıyor ve hatta miras olarak bırakılıyordu. Batı’da baharat ticari ödemelerde altın yerine kullanıldığı gibi, bir dönem İngiliz Kraliyeti’nin yabancı devlet krallarına İngiliz konukseverliğinin en kıymetli nişanesi olarak takdim ettikleri bir hediye idi. Bunların dışında baharatın dini merasimlerde kötü ruhları kovma, büyü bozma, pek çok hastalık ve salgının tedavisinde ve gıdalarda, bilhassa et ve et ürünlerinin kullanım sürelerini biraz

³⁸⁵ İnternet: <https://www.themaparchive.com/trade-routes-7001500.html>. adresinden 12.06.2019’da alınmıştır.

³⁸⁶ Sadece baharat ticareti yapmak üzere localar şeklinde teşkilatlanmış etkin bir tüccar zümresi olan “Kârimîler” bu ticaretin önemini ortaya koymaktadır. Bkz. Labib, S. Y. (1997). “Kârimî”. Donzel E. V. - Lewis, B. v. d. (Editörler). *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. IV, (Third Impression). Leiden: Published by E. J. Brill, s. 640-643; Çetin, A. (2004). “Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (35), s. 71-87; Labib, S. (2002). “Eyyûbiler ve Memlûkler Devrinde Mısır’ın Ticaret Politikası”. (Çev. A. Çetin). *Nûsha*, Yıl. II, S. IV, s. 145-150.

³⁸⁷ Heyd, *a.g.e.*, s. 179.

daha uzatabilmek gibi dünyevi hayatın pek çok alanında geniş bir kullanım sahası vardı. Hindistan, Seylan, Endonezya ve diğer Uzak Asya memleketlerinden gelen bu emtia, doğu-batı ticaretinin en gözde ve kıymetli mamulü olarak Akdeniz üzerinden Avrupa'ya geçen bir ticari seyir izlemekteydi³⁸⁸.

Doğu'dan Batı'ya akan bu ticaret ile Avrupa'nın altın ve gümüşü Doğu pazarlarına ve özellikle de Hindistan'a akıyordu. Zira Batı'nın Doğu mallarına mukabil bir ticari emtiası veya hammaddesi yoktu. Venedikliler vasıtasıyla Akdeniz limanlarına gelen Batı menşeli ürünler Doğu emtiasıyla mübadele edilecek kıymette değillerdi. Dolayısıyla Batılı tüccarlar aradaki farkı altınla kapatıyorlardı. Hakeza daha sonra başta Portekizliler olmak üzere diğer Batılı tüccarların da Doğu emtiasını ancak gümüş veya altın para karşılığında satın alabildikleri görülmekteydi³⁸⁹. Hindistan ve art bölgesinin emtiası bilinen dünyanın hemen hemen her tarafına gönderilmekteydi. Bu devasa sevkiyat üç ana güzergâh üzerinden gerçekleşiyordu. Bunlardan ikisi Akdeniz limanlarını takiple Avrupa'ya uzanırken, diğer bir yol Hindistan'ın kuzeyinden seyreterek Karadeniz ve Kırım üzerinden Avrupa'ya varmaktaydı³⁹⁰. “Güney yolu” adı verilen ilk yol ile Doğu Asya'dan Hint Okyanusun'a ve oradan Kızıl Deniz vasıtasıyla Mısır limanlarına taşınan doğu emtiası, buradan kara yolu kervanlarıyla Kahire ve İskenderiye'ye taşınırdı. Buradan da Akdeniz yoluyla Avrupa'ya nakledilirdi³⁹¹. İkinci yol ise doğu ticaretinin kalbi olan Mezopotamya üzerinden cereyan etmekteydi. Doğu'ya doğru yelken açan ticaret gemileri getirdikleri doğu mamullerini, Basra Körfezi'nin kuzey ucundaki Basra limanına bırakırlardı. Şatt al-Arab ile Basra ve Bağdat'a taşınan yükler buradan itibaren iki güzergâhı takip ederlerdi. Biri Dicle Nehri üzerinden Musul'a ve oradan çölü aşarak Halep'e, diğeri ise Fırat Nehri yoluyla Rakka ve devamında Suriye limanlarına ve hatta Anadolu'ya uzanırdı. Kuzey istikametinde yol almaya devam eden kervanlar İstanbul'a ulaşırdı. Üçüncü yol; “kuzey yolu” diye de adlandırılan Çin ve Hindistan'ın arka taraflarından İran, Rusya ve Avrupa istikametinde seyreden yoldu³⁹².

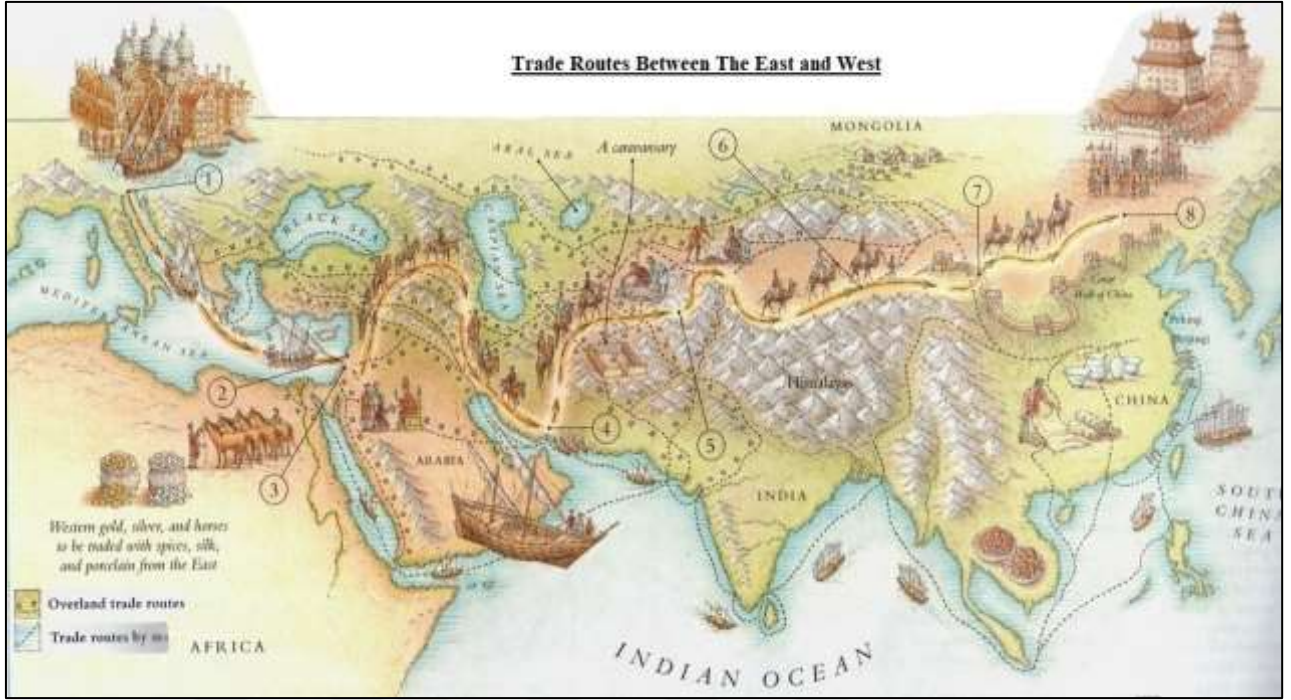
³⁸⁸ Akbulut, *a.g.e.*, s. 22-23; Berkes, *Türkiye İktisat.*, s. 133.

³⁸⁹ Berkes, *Türkiye İktisat.*, s. 133-134; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

³⁹⁰ Akbulut, *a.g.e.*, s. 14.

³⁹¹ Earle, E. M. (1972). *Bağdat Demiryolu Savaşı*. (Çev. K. Yargıcı). İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 12.

³⁹² Earle, *a.g.e.*, s. 12-13. Ümit Burnu yolunun keşfine kadar (1486) Doğu-Batı arasındaki tüm ticari irtibat bu üç temel güzergâh üzerinden sağlanmaktaydı. Hindistan'dan yola çıkan bir emtia sırasıyla; 1) Hümmüz → Basra Körfezi → Şatt al-Arap → Basra → Bağdat → Rakka → Halep / Şam → Akdeniz üzerinden Avrupa veya Bağdat → Birecik / Musul yollarıyla → Anadolu üzerinden İstanbul ve yine Trabzon → Kefe üzerinde

Harita 2.4. Doğu-Batı Ticaretinde Su ve Kara Yolu Güzergâhları³⁹³

2.4.2. Basra Körfezi'nin Doğu-Batı Ticaretindeki Yeri

Hindistan ile Mezopotamya arasındaki tarihi ticaretin kökenleri milattan öncesine ve Sümerliler devrine kadar uzanmakta olup, bu ticarete takip edilen ana güzergâh Basra Körfezi yoluydu. Başta baharat olmak üzere Hindistan menşeli doğu emtiası Mezopotamya topraklarına bu körfez yoluyla girmektedir. Doğu mallarıyla yüklü pek çok ticaret kervanı su ve kara yolu güzergâhlarıyla Mezopotamya topraklarını boydan boya geçtikten sonra taşıdıkları yükleri Akdeniz'e bakan Halep ile Şam iskelelerine boşaltarak Hindistan ile Akdeniz levantı arasındaki ticaretin devr-i daimini sağlıyorlardı. Daha sonra bu mallar Akdeniz limanları üzerinden Avrupa'ya geçmekteydi³⁹⁴.

2.4.2.1. Basra Körfezi'nin coğrafi konumu, su ve kara yolu bağlantıları

Karadeniz ve Avrupa'ya, 2) Aden → Babülmendep → Kızıldeniz → Süveyş → Kahire → İskenderiye ve Akdeniz, 3) Hindistan → İran → Hazar Denizi → Karadeniz → Kırım → Rusya ve Avrupa'ya ulaşan güzergâhları izlemekteydi. Bkz. Berkes, *Türkiye İktisatı*, s. 133; Güçlüay, S. (2012). "Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)". *38. İCANAS – Bildiriler*. C. III, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 1429-1436; Taşdemir, M. (2012). "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar". V. Engin-A. Uçar-O. Doğan (Editörler). *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 22-23.

³⁹³İnternet: <https://www.chinadiscovery.com/assets/images/silk-road/maps/>. adresinden 12.06.2019'da alınmıştır.

³⁹⁴ Akbulut, *a.g.e.*, s. 14; Özbaran, *a.g.e.*, s. 174; Yüksel, A. T. (2011). "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*. C. I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 489.

Asya kıtasının güneybatısında, Arabistan ve İran arasında kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan bu bölge, Araplarca el-Halîcü'l-Arabî, İranlılarca Halîc-i Fârisî gibi isimlerle anılırken, Osmanlılar tarafından Basra Körfezi olarak adlandırılmıştır. Körfez, Şattülarap'ın ağzından başlayıp Hürmüz Boğazı sonuna kadar uzanmakta olup, kıyılarında Fav, Basra, Kuveyt, Katif, Uceyr, Bahreyn, Katar, Ebuzabi, Maskat, Benderabbas, Lince ve Buşehr gibi pek çok önemli ticaret ve liman kentleri mevcuttur³⁹⁵.

Harita 2.5. Basra Körfezi ve Çevresi³⁹⁶

³⁹⁵ Huart, C. I. (1997). "Basra Körfezi". *İA*, C. II, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 327; Bilge, "Basra Körfezi". s. 114.

³⁹⁶ British Library (BL) India Office Records Political and Secret Department (IOR/L/PS/10/271), s. 509.

Hint Okyanusu'nun Arabistan Yarımadası ile İran arasındaki uzantısı olarak ta tanımlanan Basra Körfezi, Hürmüz Boğazı vasıtasıyla Umman Denizi'ne ve oradan da Hint Okyanusu'na bağlanır³⁹⁷. Bu özelliği ile Anadolu, Arabistan, İran ve Hindistan'ın iskelesi konumunda olan Körfez³⁹⁸, Hindistan'a gönderilecek malların ana çıkış kapısı, yerel ve bölgesel ticaretin olduğu kadar, bölgeler ve uluslararası ticaretin de mübadele yeridir³⁹⁹. Basra Körfezi, başta Hindistan olmak üzere, Çin ve Güney Asya ülkelerinden gelen Doğu emtiasının Şatt al-Arap vasıtasıyla Basra ve Bağdat'a, oradan Dicle ve Fırat nehirleri yolu ile Musul ve Anadolu topraklarına, Halep, Şam ve Akdeniz limanlarından Avrupa'ya, Karun Nehri vasıtasıyla İran ve Türkistan coğrafyasına ve kara yolu bağlantılarıyla Arabistan'a nakline imkân veren bir ulaşım ağına sahipti. Tam tersi istikamette, Batı dünyasının, Kuzey-Güney ülkelerinin, Anadolu, İran ve Arabistan'ın emtiası bu defa aynı güzergâhları takiple Hindistan'a, Uzakdoğu ve Güney Asya ülkelerine sevk edilmekteydi. Basra Körfezi bu yönüyle Doğu-Batı ticaretinde önemli bir aktarma mevkii ve mübadelegâhtı⁴⁰⁰.

2.4.2.2. Basra Limanı ve hinterlandının ticari değeri

Günümüz Irak toprakları Dicle ve Fırat nehirlerine atfen, Araplarca “iki nehir arasındaki ülke”⁴⁰¹, Batılılarca da yine aynı sebepten Mezopotamya olarak adlandırılmıştır⁴⁰². Tüm Irak topraklarını kuzey-güney istikametinde kat eden bu iki nehir, Basra Vilayeti'nin hemen yukarısındaki Kurna mevkiinde birleşerek Şatt al-Arap ismiyle Basra Körfezi'ne dökülürler. Dicle, Fırat ve onların birleştiği Şatt al-Arap taşıdıkları su miktarı, akış rejimleri ve yatakları sayesinde tarih boyunca bu toprakların temel ulaşım vasıtaları olmuşlardır⁴⁰³.

³⁹⁷ Kılıç, S. K. (2014). “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”. *AÜDTCFD*, 54 (2), s. 320.

³⁹⁸ Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, (1966). *Nusretname*. C. II, (Sadl. İ. Parmaksızoglu). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 72.

³⁹⁹ Kurt, B. (2015). *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*. İstanbul: Küre Yayınları, s. 58.

⁴⁰⁰ Taşdemir, *a.g.e.*, s. 22; Akbulut, *a.g.e.*, s. 24; Hut, D. (2012). “Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı”. V. Engin, A. Uçar ve O. Doğan (Editörler). *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 127; Tevfik, *a.g.e.*, s. 336.

⁴⁰¹ “Bilad-ü mabeyn'en-nehreyn”. Bkz. Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 25; Özhazar-Elbinsoy, *a.g.e.*, s. 34; Daei, M. (2011). “20. Yüzyılın Başlarında İran-Osmanlı Ticaretinde Bağdat-Basra Yolu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), s. 58.

⁴⁰² Memiş, *a.g.m.*, s. 98.

⁴⁰³ Hut, *a.g.e.*, s. 130-131; Bahar, H. (1997). “Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı”. *Tarih ve Toplum*, 27 (160), s. 38-44; Göyünç, N. (2001). “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”. *Belleten*, 65 (243), s. 655-665;

Basra Körfezinin en kuzey ucunda yer alan Basra limanı, Anadolu, Halep, Şam, Musul, Bağdat ve Basra'dan gelen malların doğuya yelken açan ticaret gemilerine yüklendiği ana çıkış kapısı ve hakeza dönüşte, doğu mamulleriyle yüklü gemilerin yüklerini boşalttıkları son duraktı⁴⁰⁴. Basra limanının asıl ehemmiyeti, körfeze dökülen Dicle ve Fırat nehirleri etrafında şekillenmiş Bağdat-Basra ticaretinin nehir nakliyesinden deniz nakliyesine geçiş noktasında bulunmasından ileri gelmekteydi. Liman, Avrupa'yı Hindistan'a bağlayan yol üzerinde bulunan bir aktarma mevkiidi⁴⁰⁵.

Harita 2.6. Dicle-Fırat Su Yolu⁴⁰⁶

Avrupa'dan Akdeniz limanlarına gelen batı emtiası buradan kara ve nehir yollarını takiple Bağdat'a, Basra'ya ve nihayet Basra limanına ve körfeze ulaşarak buradan Umman Denizine, Hint Okyanusuna ve Çin'e kadar gitmekteydi⁴⁰⁷. Hakeza, Hindistan'dan hareket eden doğu emtiası yüklü ticaret gemileri Hürmüz Boğazı'ndan geçerek Basra Körfezi'ne

Sağlamtimur, H. - Ozan, A. (2017). "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı". *Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, S. 7, s. 24-39; Öğün, T.-Başı, H. (2016). "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Kullanımı". *History Studies*, 8 (3), s. 83-109; Tuncel, M. (1994). "Dicle". *DİA.*, C. IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 282; a. mlf., (1996). "Fırat". *DİA.*, C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 33.

⁴⁰⁴ Earle, *a.g.e.*, s. 13; Kurt, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁰⁵ Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 327.

⁴⁰⁶ İnternet: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~34286~1171201> adresinden 01.07.2019'da alınmıştır.

⁴⁰⁷ Akbulut, *a.g.e.*, s. 24; Taşdemir, *a.g.e.*, s. 22.

giriş yapıyor ve devamında yüklerini Basra limanındaki nehir gemilerine veya kervanlara naklediyorlardı⁴⁰⁸. İskelelerden iç kesimlere ise katır ve deve kervanları ile sevkiyat yapılıyordu. Nehir taşımacılığı ve deve kervanı taşımacılığı birbirini tamamlayan ve muntazam işleyen bir sistemdi⁴⁰⁹. Basra limanı, Selanik, İzmir, Trabzon ve Beyrut ile birlikte Osmanlı Devleti'nin en önemli limanlarından birisiydi. Bu liman özellikle, Mezopotamya'nın dış dünya ile bağlantısını kuran nirengi noktası ve bölge için bir toplayıcı üs idi⁴¹⁰. Basra Limanı, Bağdat ve Basra vilayetlerinin iskelesi konumunda olduğu gibi Avrupa, Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan arasındaki ticaretin geçiş noktasında olması hasebiyle ticari anlamda çok kıymetliydi. Sahip olduğu konum, nehir ve kara yolları sayesinde bu liman, Bağdat ve Basra Körfezi, Hindistan-Uzakdoğu, Kızıldeniz-Akdeniz limanları ve Avrupa ile sıkı bir ticari ilişki içerisindeydi. Yolcu ve yük taşımaya elverişli Şatt al-Arap, Dicle, Fırat ve İran tarafındaki Karun nehirleri sayesinde deniz aşırı bölge ve ülkelerden gelen gemilerin yüklerini Basra, Bağdat, Musul, Suriye, Güneydoğu Anadolu ve hatta İran içlerine kadar karayoluna kıyasla daha zahmetsizce nakline imkân veren bir su yolu ağına sahipti⁴¹¹.

Basra limanına bırakılan her türlü doğu emtiası buradan itibaren nehir ve kara yolları vasıtasıyla iç kesimlere taşınmaktaydı. Şatt al-Arap nehri ile Basra'ya ve Kurna mevkiine kadar taşınan mallar daha sonra Dicle ve Fırat üzerinden Bağdat'a ulaşırlardı. Buradan itibaren yol ikiye ayrılmaktaydı. Biri; Dicle Nehri yoluyla Musul'a ve oradan çöl yolunu takiple Halep'e ve nihayet Lazkiye ve İskenderun limanına gelerek Akdeniz'e açılırdı. Diğer yol ise Fırat Nehri üzerinden Deyr-i Zor'a, buradan çöl yolunu takiple Palmira (Palmyra), Hama, Humus, Şam ve nihayet Beyrut limanı ile Akdeniz'e, Rakka üzerinden Halep ve Suriye limanları ile Akdeniz'e veya Birecik'e uzanarak Anadolu topraklarına hatta kuzey istikametinde devam ederek İstanbul'a uzanırdı⁴¹². Elbette bu ticari sevkiyatta tersi istikamette bir taşıma da söz konusuydu. Doğru emtiasını Basra, Bağdat, Halep, Şam, Anadolu ve Musul'a yani batıya taşıyan bu iki nehir, batı emtiasının da Basra Körfezine, oradan Hint Okyanusu ve art bölgesine taşınmasına imkân sağlamaktaydı. Dicle ve Fırat nehirlerinin öteden beri en gözde nakliye vasıtaları olan kelekler ile yapılan bu ticari

⁴⁰⁸ Akbulut, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁴⁰⁹ Ortaylı, İ. (2000). "19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra". *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim - Makaleler I*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 176-177.

⁴¹⁰ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 173-174; Hut, D. (2000). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, s. 130-132.

⁴¹¹ Hut, *a.g.e.*, s. 127-128; a.mlf., *a.g.m.*, s. 128-129.

⁴¹² Heyd, *a.g.e.*, s. 181-183; Earle, *a.g.e.*, s. 13; Akbulut, *a.g.e.*, s. 14-15.

nakliyatı Fırat için başlangıç noktası Birecik, Dicle için ise Diyarbakır'dı. Bu iki ana istasyondan keleklerle yüklenen mallar yukarıda değinilen güzergâhları bu kez kuzey-güney istikametinde kat ederek Basra limanı ve körfezine taşınmaktaydılar⁴¹³.

Basra limanı ile art bölgesi arasındaki ticareti kolaylaştıran ve limana ticari değer katan bir başka husus ise körfez sularında görülen gel-git (med-cezir) hareketiydi. Basra şehri ve limanı körfezde meydana gelen bu su olayından ziyadesiyle istifade etmekteydi. Gel-git hareketinin başlamasıyla birlikte Şatt al-Arab'ın körfezdeki girişinden 120 km içerideki Basra şehrine, hatta daha yukarılara kadar su seviyesi ağır yük gemilerini taşımaya elverişli bir hal almaktaydı⁴¹⁴. Basra Şatt al-Arap'ın ve Bağdat Dicle Nehri'nin kenarında teşekkül etmiş şehirlerdi. Bu sayede ihraç ve ithal edilecek olan mamuller büyük gemilerle med-cezirden de istifade ile şehirlerin iç kesimlerine kadar kolaylıkla ulaşabilmekteydi. Ağır yük gemileriyle med esnasında şehrin belli bir noktasına kadar taşınan yükler daha küçük ebattaki nehir gemileri veya kayıklara nakledilir ve böylece malların iç kesimlere kadar kolaylıkla taşınması sağlanırdı⁴¹⁵. Bu ise Basra limanının ticari işlevselliğini ve hacmini kat be kat attırmaktaydı. Basra limanını bu denli değerli kılan diğer önemli bir etken ise limanın art bölgesinde Basra ve Bağdat gibi iki büyük bölgesel pazarın yer almasıydı. Irak topraklarının en büyük açık pazarlarından birisi olan Basra şehri sadece hurma hasadı mevsimi (Ekim-Aralık) göz önüne alındığında bile uluslararası bir panayıra dönmekteydi. Hurma üreticisi yerli aşiretlerin yanı sıra Kuveyt ve Necid'den gelen üretici ve tüketiciler, İran ve Hindistanlı tüccarlar ve hakeza Avrupalı ticaret acentelerinin temsilcileri bu şehirde toplanmaktaydılar⁴¹⁶.

Bağdat ise Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından henüz kuruluş aşamasındayken bile bir ticaret ve mübadele şehri olarak tasarlanmış ve bu tasarı üzerine kurulmuş tam bir ticaret şehriydi. Öyle ki, şehirde kurulan çarşı ve pazarlar belli ürünlere mahsus müstakil yapılar şeklinde tertip edilmişti⁴¹⁷. Bu şehir, İran, Orta Asya, Hint ve Çin

⁴¹³ Taşdemir, *a.g.e.*, s. 21-22; Streck, M. (1997). "Kelek". *İA.*, C. VI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 550-552; Bostan, İ. (1992). "Birecik". *DİA.*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 187-189; Orhonlu, C. - Işıksal, T. (1963). "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat". *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13 (17-18), s. 90-93.

⁴¹⁴ Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 327.

⁴¹⁵ Mehmed Hurşit Paşa, (1997). *Seyâhatnâme-i Hudûd*. (Çev. A. Eser). İstanbul: Simurg Yayınları, s. 6.

⁴¹⁶ Kurt, *a.g.e.*, s. 58.

⁴¹⁷ Çelik A.-Yıldırım, T. (2013). "Abbasi Dönemi Bağdat Çarşıları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (1), s. 241-253; Samadi, S. B. (2008). "Abbasi Hakimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve

mallarının başlıca pazarıydı. Burada tüketilemeyen mallar gerek kara yolları gerekse de nehir yolları ile dünyanın dört bir tarafına dağılırdı⁴¹⁸. Bağdat şehri farklı yönlerde giden beş yol güzergâhına sahip tam bir ticaret merkeziydi. Bunlar; 1) Doğu yolu, Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya, 2) Kuzey yolu, Musul ve Cezire'ye, 3) Güney yolu, Vasıt ve Basra'ya, 4) Güneybatı yolu, Kufe üzerinden Ceziretü'l-Arab ve Yemen'e, 5) Batı yolu, Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya gitmekteydi⁴¹⁹. Bağdat Vilayeti bir yandan Basra, Musul, Halep ve Şam ile bölge içi ve bölgeler arası, diğer yandan da İran ve Hindistan başta olmak üzere, Çin, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerle uluslararası bir ticaret yürütmekteydi⁴²⁰. Bağdat'taki bu ticaretin bölgeler ve uluslararası kısmı elbette ki Basra ve limanı vasıtasıyla gerçekleşmekteydi⁴²¹. Basra ve Bağdat'a, Hindistan'dan çeşitli mamuller geldiği gibi, Musul'dan badem, nar, şeker kamışı ve sumak, Şam ve Halep'ten yeşil sebze, zeytin ve zeytinyağı, kuru üzüm ve incir, Mısır'dan dokuma ürünleri ve kâğıt, İran'dan gül suyu keten ve yünlü mamuller, ayakkabı, ayva, bal, siyah üzüm, Rey'den kalın dokuma kumaşlar ve pamuk gelmekteydi. Horasanlı hacı kafileleri yol uğrakları olarak Bağdat'a vardıklarında kendi ülkeleri ve ötesinin mamullerini burada mübadele etmekte veya satmaktaydılar. Hakeza Kuzey Afrika'dan altın, işlenmiş deri ve keçe, Çin'den mürekkep, kâğıt, ipekli elbiseler, gümüş eşyalar ve güzel kokular, Rusya'dan tavşan ve tilki derisi, kılıç, bal ve mum gibi muhtelif ticari emtia dahi gelmekteydi. Bu iki şehirde ticaret o derece canlıydı ki, Basralı tüccarların Bağdat'ta ve aynı şekilde Bağdatlı tüccarların da Basra pazarlarında ticari temsilcileri bulunmaktaydı. Basra ve Bağdat pazarlarında en itibar gören mamuller Hindistan baharatı ve itriyatı ile Çin ipeklileriydi. Bunları temin için doğu denizlerine Basra limanından açılan tüccar gemileri elbette oralara giderken yanlarına Bağdat ve Basra'nın en kıymetli yerel mamullerini taşımaktaydılar. Tüm bu sevkiyat ise Basra limanı ve körfezi üzerinden gerçekleşmekteydi⁴²².

Ekonomik Hayatından Görünümler". (Çev. A. T. Yüksel). *İstem (İslam Sanat Tarih Edebiyat Musiki) Dergisi*, Yıl:6, S. 12, s. 241-249.

⁴¹⁸ Heyd, *a.g.e.*, s. 181.

⁴¹⁹ Yüksel, A. T. (2011). "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*. C. I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 485.

⁴²⁰ *Salnamelerde Bağdat*. s. 153. Bağdat, Basra ve Musul bölgesi ile Halep, Şam gibi Suriye toprakları arasında yürütülen kara ve nehir yolu ticaret için bkz. Turhan, M. S. (2014). *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Hales*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 42-58.

⁴²¹ Yılmaz, S. (1992). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma". *Belleten*, 55 (215), s. 31-62.

⁴²² Yüksel, A. T., *a.g.m.*, s. 486-489.

2.4.3. Basra Körfezi'nin Stratejik Değeri

Basra bölgesi ve körfezine hâkim olmak demek, Arap Yarımadası'nı kontrol altına almak ve tarihi Doğu-Batı veya Asya-Avrupa ticaretine hâkim olmak demektir. Bu ise bölgede, iktisadi üstünlüğü ve bunun bir getirisi olarak siyasi üstünlüğü ve kontrolü ele geçirmek anlamına geliyordu⁴²³. Basra Körfezi, Doğu-Batı deniz ticaret yolunun Akdeniz limanlarına, Anadolu'ya ve Karadeniz'e açılan kapısı, tarihi Baharat Yolu'nun Hindistan ile Irak toprakları, Suriye ve Anadolu coğrafyası arasındaki ana bağlantı yoluydu⁴²⁴. Kısacası Körfez, Dicle-Fırat vadileriyle Hindistan'dan Avrupa'ya uzanan bir otobandı⁴²⁵.

Basra Körfezi ticari anlamda paha biçilemez bir coğrafi konuma sahip olduğu gibi, askeri strateji anlamında da bir o kadar mühim bir yerdi. Zira Basra Körfezi, Irak topraklarına deniz yolu ile girmek isteyenlerin ele geçirmesi, buna mani olmak isteyenlerinde elde tutması askeri zaruret olan bir yerdi⁴²⁶. Osmanlı Devleti idarecilerinin hem körfez sularında hem de Bağdat ve Basra'da meydana gelebilecek olumsuz gelişmelerin önünü almak ve bölgenin güvenliğini sağlamak üzere idare merkezi Basra'da olan Şad Kaptanlığı'nı tesis etmeleri, körfezin ne denli stratejik bir konuma ve öneme sahip olduğunun en açık göstergelerindendi⁴²⁷. Osmanlı Devleti Nil, Tuna, Dicle ve Fırat gibi büyük nehirlerle sahipti. Bu nehirler insan, eşya ve ticari emtia naklinde kullanılabilmeleri hasebiyle büyük bir ticari değere sahip oldukları gibi savaş zamanlarında bu defa her türlü askeri sevkiyatın yapılmasına imkân veren yapılarıyla stratejik anlamda da çok önemliydiler. Nil'in Mısır için anlamı bir yana, nasıl ki Tuna Nehri Anadolu coğrafyasını Avrupa'ya bağlamakta ise, Dicle ve Fırat nehirleri de Anadolu'yu Basra'ya, Hint Okyanusuna ve Uzak Doğu memleketlerine bağlamaktaydı.

⁴²³ Şenel, Ş. (2016). "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri". *Gazi Akademik Bakış*, 9 (18), s. 189; Özkan, S. H. (2018). "Şad Kaptanlığının Kuruluşu ve Basra'nın Stratejik Önemi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), s. 12; Mantran, "Irak-Osmanlı Dönemi". s. 91-92.

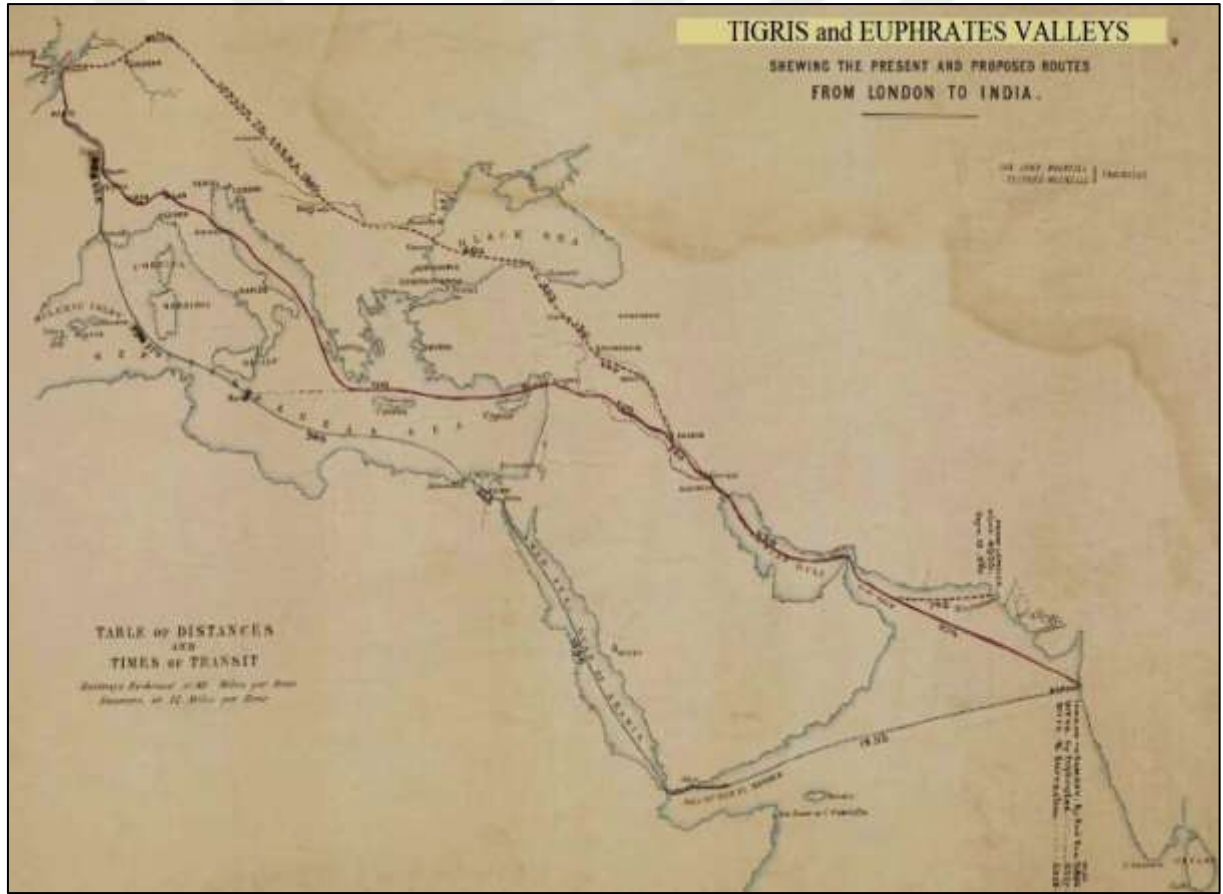
⁴²⁴ Özbaran, a.g.e., s. 147; Özkan, "Şad Kaptanlığı..", s. 10; Karadeniz, Y. (2018). "Dünya Hâkimiyetinin Geçtiği Yer: Fars Körfezi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 80, s. 114-129; Matthee, R. (2017). "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü İle Irak-ı Arab". (Çev. E. Erdoğan). *Humanitas*, 5 (10), s. 458; Yıldırım, T. (2010). "Abbasilerin Kuruluşundan Fatımilere Doğu Ticaretinde Basra Körfezi ile Kızıl Deniz Arasındaki Rekabet". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), s. 122-124.

⁴²⁵ Cohen, S. A. (1976). *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*. London: Ithaca Press, s. 4.

⁴²⁶ Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 320.

⁴²⁷ Özkan, "Şad Kaptanlığı..", s. 2; Yiğit, A. (2012). "Osmanlı Devleti'nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat'a Askeri Malzeme Nakline Dair Ayıntap Şer'iyye Sicillerinden Bazı Belgeler". *38. İCANAS – Bildiriler*. C. VII, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 3397-3418.

Bilhassa Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde Sümerler ve Asurlar zamanından beri insan, eşya ve emtia naklinin yapılageldiği bilinmektedir⁴²⁸. Niyazi Berkes Akdeniz’i, Doğu dünyasından gelen lüks tüketim maddelerinin Avrupa’ya akıp geçtiği bir kanala benzetmektedir⁴²⁹. Zira Hindistan ve art bölgesi emtiasının Avrupa’ya sevkiyatında kullanılan en işlek ana yol Akdeniz’dir. Berkes’in benzetmesinde olduğu gibi Akdeniz’i doğu emtiasının batıya aktığı bir kanal olarak kabul edersek, Basra Körfezi bu kanalın bir ucu ve Kızıldeniz ise diğer bir ucutur. Dolayısıyla Basra Körfezi de doğu emtiasının Akdeniz’e aktığı bir kanaldır. Bu çıkarım, körfezin doğu-batı ticaretindeki yeri-değeri hususunda yukarıdaki değerlendirmelerimizle birlikte düşünüldüğünde, körfezin başlı başına ne kadar stratejik bir değere haiz olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Harita 2.7. Londra’dan Hindistan’a; Akdeniz, Anadolu, Dicle-Fırat Vadileri ve Basra Körfezi⁴³⁰

⁴²⁸ Taşdemir, *a.g.e.*, s. 18-21; Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s. 90-97; Yıldırım, T. – Altıngök, A. (2015). “Nil, Fırat ve Dicle Suyollarının Ortaçağ Dünyası Açısından Önemi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (1), s. 317-336.

⁴²⁹ Berkes, *Türkiye İktisat...*, s. 129.

⁴³⁰ *BL. IOR/X/2964*.

Hakeza Berkes coğrafi keşifleri, Hindistan yolu uğruna yapılan arayışların bir sonucu olarak görür⁴³¹. Hindistan ve art bölgesinin emtiası tüm dünya için önemlidir ve tabi Hindistan ne kadar kıymetli ise Hindistan’a varan yollar da bir o kadar kıymetlidir. Basra Körfezi, Hindistan’a giden en kısa, en uygun ve güvenli ana yollardan birisi olarak, ticari ve askeri strateji anlamında paha biçilemez bir güzergâhtır. Osmanlı Devleti’nin Basra Beylerbeyliği ve Şad Kaptanlığı’nı tesisi körfez bölgesinin ticari olduğu kadar stratejik öneme de sahip olması dolayısıyladır⁴³².

⁴³¹ Aynı eser, s. 134-135.

⁴³² Osmanlı Devleti’nin Basra bölgesinin güvenliği için gösterdiği çabalara dair bkz. Selim Hilmi Özkan, “Şad Kaptanlığının Kuruluşu ve Basra’nın Stratejik Önemi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XX, S. 1, (Haziran 20018), s. 1-16; Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi..”, s. 51-72; Baltacı, **a.g.m.**, s. 157.

3. İNGİLTERE’NİN BASRA VE BAĞDAT’TA TİCARİ-SİYASİ YAPILANMASI VE BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU (1875-1879)

3.1. Bağdat Konsolosluğu’nun Açılması

İngiltere’nin Bağdat’ta bir genel konsolosluk açması esasen, bu ülkenin Doğu siyasetinin bir uzantısı olarak Basra bölgesindeki ticari-siyasi yapılanmasının bir sonucudur. Şah Abbas ile Doğu Hindistan Kumpanyası idarecilerinin yaptığı ittifak gereği Hürmüz Adası’ndan Portekizlilerin kovulmasıyla başlayan Basra bölgesindeki İngiliz nüfuzu, ticari ve siyasi yapılanma ile zaman içerisinde güçlenmiştir. 1635’ten itibaren Basra limanında ticaret yapmaya başlayan Doğu Hindistan Kumpanyası idarecileri, 1638’de Basra’da ilk İngiliz ticaret hanını açmışlardır⁴³³. Bununla birlikte Basra bölgesinin Osmanlı-Safevi mücadeleleri başta olmak üzere, kendine has iç idari istikrarsızlıkları sebebiyle bölgedeki İngiliz ticari yapılanması zaman zaman ciddi sıkıntılar ve git-geller yaşamıştır. Bundan dolayı olsa gerek ticari girişimlere kıyasla bölgedeki İngiliz siyasi yapılanması yaklaşık yüzyıl sonra tesis edilmeye başlanmıştır. 1728-1763 yılları arasında Basra’da “mümessillik” adıyla kendini gösteren gayr-ı resmi siyasi temsilcilik, 1764’te İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Henry Grenville’in, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın Basra’daki temsilcisi Robert Garden adına Osmanlı sarayından “konsolosluk beratı” almasıyla resmi temsiliyete dönüşmüştür⁴³⁴. İngilizlerin 18. yüzyıl sonlarına kadar Basra bölgesiyle ticareten alakadar olmaları hem ticareti hem de siyasi temsilciliğin Basra’da ikame edilmesine sebep olmuştur. Ancak bu tercih aşağıda da görüleceği üzere, bölgedeki Osmanlı idari yapısıyla tezatlık oluşturmaktaydı. Zira İngiliz ticari-siyasi yapılanmasının aksine bölgedeki Osmanlı idari yapısının merkezi Bağdat’tı ve en üst mülki amir de Bağdat Paşası idi. Bunlara ilaveten, 18. yüzyıl sonunda bölgede ortaya çıkan ticari, siyasi ve askeri gelişmeler İngilizlerin buradaki siyasi yapılanmasının merkezini Bağdat’a kaydırmalarına sebep olmuştur.

⁴³³ Bruce, *a.g.e.*, s. 330-334; Prepared by the Historical Section of the Foreign Office. (1919). *Foreign Office (FO) Confidential No. 92, Mesopotamia*. London: Foreign Office, s. 17.

⁴³⁴ *BL. IOR/L/PS/20/C236*. (1906). *Pracis of Turkish Arabia Affairs 1801-1905*, (Compiled by Joremo Antony Saldanha), Simla: Government Central Press, No. 12, s. 94; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*. (1915). *Gazetteer of the Persian Gulf, Omân and Central Arabia*, (Compiled by John Gordon Lorimer), Vol. I, Part IB, Calcutta: Government Printing, s. 1223-1224; Konsolosluk beratı için bkz. Aitchison, C. U. (1865). *A Collection of Treaties, Engagements and Sunnuds Relating to India and Neighbouring Countries*. Vol. VII, Calcutta: Military Orphan Press, No. XLI, s. 177-180.

3.1.1. Basra Bölgesinde İngiliz Ticari-Siyasi Varlığı

3.1.1.1. Basra Körfezi-Hindistan yolunun İngilizlerce keşfi

Basra bölgesindeki İngiliz ticari-siyasi varlığı, İngiltere'nin Bağdat Genel Konsoloslugu'nun tesisinden çok daha uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. İngilizler, Osmanlı levantında ticaret yapma imtiyazını henüz elde ettikleri günlerde (1583) bununla yetinmeyip, ticaret sahalarını daha da genişletmenin çabası içerisinde girmişlerdi. Levant Kumpanyası'nın hırslı ve girişken müdürü Edward Osborne ve yardımcısı Richard Staper, Doğu pazarları ve emtiasıyla daha yakından ve doğrudan temas kurmak üzere harekete geçerek, John Newbery'yi Halep'ten doğuya giden ticaret yollarını incelemek üzere görevlendirmişlerdi. Newbery, Halep'ten Fırat yoluyla Basra Körfezi'ne ve Hürmüz Boğazı'na kadar gitmiş, bir takım incelemelerde bulunarak geri dönmüştü. Yaptığı inceleme seyahatinin ardından Newbery, Basra Körfezi-Hindistan hattı konusunda yetkililere olumlu görüş bildirmişti⁴³⁵.

Basra Körfezi-Hindistan yolu Venedik başta olmak üzere Portekizliler ve diğer pek çok tüccar ve sömürgeci devlet tarafından biliniyor olsa da, John Newbery bu yolu İngilizler adına keşfeden ilk kişi idi⁴³⁶. Bu gelişme üzerine Osborne ve Staper bu yol hakkında daha kapsamlı bir inceleme yapmak üzere John Newbery'i başkanlığında, tacirler Ralph Fitch ve John Eldred, değerli taş ve mücevher uzmanı William Leeds ve yol güzergâhlarını resmetmek üzere ressam James Story'den oluşan ikinci bir keşif heyetini yine Suriye kıyılarından başlayarak kara yolu ile Hindistan istikametine sevk etmişlerdi. Bu keşif heyeti, Basra Körfezi'ne oradan da Hürmüz, Umman Denizi ve Hindistan'a, Burma ve Malakka'ya kadar gitmişti. 1583-1591 yılları arasında gerçekleşen bu keşif ve inceleme seyahatleri sonunda Levant tacirleri, Osmanlı ülkesi ile Hindistan arasındaki bağlantıyı, yani Basra Körfezi-Hindistan yolunun İngilizler için kullanılabilirliğini keşfetmişlerdi⁴³⁷. İngilizleri böyle bir arayışa sevk eden geçerli sebepler vardı şüphesiz.

⁴³⁵ Foster, W. (1921). *Early Travels In India 1583-1619*. London: Oxford University Press, s. 1-2; Wood, a.g.e., s. 39; John Newbery'nin seyahati hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakluyt, *The Principal Navigations...*, s. 450-457.

⁴³⁶ MacLean, G.-Matar, N. (2011). *Britain and The Islamic World, 1558-1713*. New York: Oxford University Press, s. 66-67.

⁴³⁷ Searigth, S. (1979). *The British In The Middle East*. London: East-West Publications, s. 44-45; Standish, J. F. (1969). "Pursuit of Peace in the Persian Gulf". *World Affairs*, 132 (3), s. 235; Cawston-Keane, a.g.e., s.

Ümit Burnu yolu sadece uzun ve tehlikeli değildi, aynı zamanda Portekiz hâkimiyetindeydi. Portekiz ise o sıralar Kraliçe Elizabeth'in ve İngiltere'nin baş düşmanı İspanya Kralı II. Philip'in idaresindeydi⁴³⁸. Dolayısıyla Ümit Burnu yolunu tutmuş olan Portekizlilerin tasallutuna maruz kalmadan doğu emtiasına ulaşma ve araçları devreden çıkarma imkânı sunması sebebiyle Basra Körfezi yolunun keşfi İngilizler adına çok önemli bir adımdı.

3.1.1.2. Safevi-İngiliz ilişkileri ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra bölgesine nüfuzu

İngilizlerin uluslararası ticarete kendilerini göstermeye başladıkları 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılda pek çok anonim İngiliz şirketi kurularak, Avrupa'dan Uzak Doğu'ya ve Amerika'ya kadar uzanan İngiliz ticaret ağının temsilcileri ve yürütücüleri olmuşlardı⁴³⁹. İngiltere ile Safevi Devleti arasındaki ilk ticari teması sağlayan Moskova Kumpanyası (The Muscovy Company) da bu dönemde kurulan şirketlerden birisi olup, aslında İngiltere ile Rusya arasında ticaret yapmaktaydı⁴⁴⁰. Ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra kumpanya tüccarları hem ticaret sahalarını genişletmek hem de İspanyol ve Portekizlilerce tekelleştirilen Ümit Burnu yoluna alternatif bir güzergâh keşfederek Hindistan ile temas geçmek üzere Rusya sınırlarının dışına keşif gezileri düzenlediler. Bu gezilerin neticesinde de İran ile temas kurdular. Kumpanya müdürlerinden Anthony Jenkinson başta olmak üzere diğer pek çok kumpanya tüccarı 1562-1581 yılları arasında defalarca İran Şahı'na müracaatla İngiliz tacirlerine ticaret serbestisi talep etmişlerse de müspet bir netice elde edememişlerdi⁴⁴¹. Bununla birlikte bu teşebbüsler, İngilizlerin Safevilerle ticari temaslarının ilk örnekleriydi ve devamı Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından getirilecekti. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra bölgesindeki faaliyetleri

73-74; Wood, *a.g.e.*, s. 44; Hakluyt, *The Principal Navigations...*, s. 450-505; Foster, *Early Travels...*, s. 1-47; Akbulut, *a.g.e.*, s. 100.

⁴³⁸ Foster, *Early Travels...*, s. 1.

⁴³⁹ Şirketler için Bkz. Cawston-Keane, *a.g.e.*; Gunningham, W. (1907). *The Growth Of English Industry And Commerce In Modern Times*. V. II, Cambridge: Cambridge University Press, , s. 214-285.

⁴⁴⁰ Gerson, A. J. (1912). "The Organization and History of the Muscovy Company". *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*. New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 1-126; Vaughn, E. V. (1912). "English Trading Expedition Into Asia Under The Authority Of The Muscovy Company (1557-1581)". *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*. New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 127-218; Lipson, *a.g.e.*, s. 326-334.

⁴⁴¹ Küpeli, *a.g.m.*, s. 373-385; Jenkinson, A. (1967). *Early Voyages And Travels To Russia And Persia*. Morgan, D. E.-Coote, C. H. (Editors). Vol. I-II, New York: Published By Burt Franklin; Cawston-Keane, *a.g.e.*, s. 32-59; Lipson, *a.g.e.*, s. 326-334.

kumpanya idarecilerinin Safevi Sultanı Şah I. Abbas ile ticaret-siyaset temelinde kurdukları işbirliği ile başlamıştı. İngilizlerin Safeviler ile ticari münasebet tesis etmeye çalışmalarının en önemli sebeplerinden birisi İngiltere'de ham ipeğe olan talepti. Billhassa XVII. Yüzyılın ilk çeyreğinde ipekli bez üretimi dünyada büyük bir endüstri haline gelmişti. İngiltere'nin ithalat kalemleri arasında ham ipeğin değeri gittikçe katlanırken, aynı şekilde ipek endüstrisi de İngiltere'de hızla gelişmekteydi. 1560'larda 12.000 sterlinlik ham ipek ithalatı yapan İngiltere 17. Yüzyılın ilk çeyreğinde 120.000 sterlinlik bir meblağa ulaşmıştı. Söz konusu yüzyılın başında en fazla üç yüz kişinin istihdam edildiği ipek atölyelerinde, 1630'lara gelindiğinde on dört bin kişi çalışmaktaydı. Dolayısıyla ham ipek doğrudan İran limanlarından ve hatta nakit olarak değil de, İngiliz yünlülerıyla takas edilerek alınabilirse bu İngilizlerin kârını birkaç katına çıkarmak anlamına gelmekteydi⁴⁴². İpek endüstrisindeki bu gelişme İngilizlere İran ile doğrudan temasa geçmeleri gerektiğini işaret etmekteydi.

Bir diğer sebep ise ihracatla ilgiliydi. İngilizlerin dünya pazarlarına ihraç ettiği en önemli mamullerden birisi şüphesiz İngiliz yünlü kumaş ve çuhalarıydı⁴⁴³. Oysa Doğu Hindistan Kumpanyası ticarete başladığından beri bu ürünü, sıcak memleketler olması hasebiyle, Hindistan ve art bölgesinde neredeyse hiç pazarlayamıyordu⁴⁴⁴. Dolayısıyla kumpanya tüccarları bu meseleye çözüm bulmak için İngiliz kumaşlarını satabilecekleri yeni pazarlar aramaya başlamışlardı⁴⁴⁵. Tam da bu dönemde Hindistan Kumpanyası'nın Surat'taki ticaret merkezine giderken, yolu İran topraklarından geçen Richard Steel'in kumpanyanın Surat'taki müdürü Thomas Aldworth'a verdiği 1614 tarihli bir raporda, İran'da birkaç ay hüküm süren soğuk bir iklim dönemi olduğuna işaretle, burada İngiliz yünlü kumaşları için göz ardı edilemeyecek bir pazar payı olduğuna dikkat çekmekteydi⁴⁴⁶. Bu gelişme üzerine kumpanya idarecileri Kasım 1614'de yaptıkları bir toplantıda, Richard Steel ve John Crowther'i İran'ın ticari durumunu incelemek ve Şah'tan İngiliz tüccarları için imtiyaz talebinde bulunmak üzere İran'a göndermeye karar verdiler⁴⁴⁷. Seyahati

⁴⁴² MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁴³ Ashley, W. J. (1887). *The Early History Of The English Woolen Industry*. Oxford: American Economic Association; Jenkins, J. G. (Editor). (1972). *The Wool Textile Industry In Great Britain*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul Ltd.; Lipson, *a.g.e.*, s. 1-93.

⁴⁴⁴ Akbulut, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁴⁵ Searigh, *a.g.e.*, s. 51-52; Aydoğmuşoğlu, C. (2012). "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticari Hayat". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, s. 372.

⁴⁴⁶ Wilson, A. T. (1928). *The Persian Gulf*. Oxford: The Clarendon Press, s. 136.

⁴⁴⁷ Chick, H. (2012). *A Chronicle Of The Carmelites In Persia, The Safavids And The Papal Mission Of The 17th And 18th Centuries*. London and New York: Published by I. B. Tauris & Co. Ltd., s. 228;

esnasında İran topraklarını İngiliz ticari nazarıyla inceleyen Richard Steel, hazırlamış olduğu raporunda, İngiliz yünlü kumaşlarının burada talep görebileceğini belirtmekteydi. Dahası, Osmanlı-Safevi savaşları sebebiyle Avrupa menşeli kumaşların İran pazarlarına giremediğini ve dolayısıyla burada İngiliz mamulleri için ciddi bir pazar potansiyeli olduğunu belirten Steel, ilaveten, körfez bölgesindeki ipek fiyatlarının da Halep ve Akdeniz’de satılanlardan daha düşük olduğunu ifade etmekteydi⁴⁴⁸. 14 Eylül 1615 tarihinde Isfahan’a ulaşan Richard Steel ve John Crowther bir süredir İran’da bulunan Robert Sherley’nin de aracılığıyla Şah Abbas’tan İngilizler adına İran topraklarında ticaret yapma imtiyazını elde etmeyi başarmışlardı. İmtiyaz fermanında; Basra Körfezi hâkimlerinin İngilizlere saygılı davranmalarını, gemilerine dokunmamalarını ve nereye gitmek isterlerse oraya yönlendirmelerini emretmekteydi. Hakeza Şah, İngilizlere Hürmüz Adası’nın 144 km doğusunda bulunan Cask (Jask) limanında ticaret üssü kurmalarına da müsaade etmekteydi⁴⁴⁹.

Kumpanya Şah’ın imtiyaz fermanını takip eden bir yıl içinde Surat’taki depolarından İran ipeği ile değiş tokuş edilmek üzere Cask limanına İngiliz yünlüleri nakletmeye başladı ve Aralık 1616’da burada ilk ticari temsilciliğini açtı⁴⁵⁰. İngiliz mamulleriyle yüklü ve Edward Connock idaresindeki “James” adlı ilk İngiliz gemisi, Portekizlilerin engelleme çabalarına rağmen Ocak 1616’da Cask limanına demir attı. Bu nakliyat kendi içerisinde sıradan bir ticari faaliyet gibi görünse de aslında öyle değildi. Zira bu gemi Basra Körfezi’ne sadece İngiliz mamulleri değil, beraberinde ve kalıcı olmak üzere İngilizleri de getirmişti⁴⁵¹. Cask limanı ile Basra Körfezi girişine demir atan İngilizler 1617 yılında Edward Connock başkanlığında Şah’a bir heyet göndererek, ticaret imtiyazlarını genişletmek ve böylece körfez ticaretinin tamamını tekellerine almak için harekete geçtiler. Şah ile görüşen Connock, İran ipeğinin Avrupa’ya taşınması için İngiliz gemilerinin Basra Körfezi’nde serbestçe seyr ü sefer etmesine, İran ipeğinin bedelinin dörtte biri nakit, geri kalanının ise İngiliz emtiasıyla (yünlü-pamuklu kıyafetler, çuha, kalay ve kurşun gibi)

Chaudhuri, K. N. (1999). *The Emergence Of International Business 1200-1800, The English East India Company*. Vol. IV, London and New York: Routledge/Thoemmes Press, s. 51.

⁴⁴⁸ Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 372; Chaudhuri, K. N., *a.g.e.*, s. 51; MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁴⁹ Richard Steel ve John Crowther’in İran seyahatleri ve Şah Abbas’tan İngilizler adına elde ettikleri ticari imtiyaz ve ferman için bkz. Kerr, R. (1824). *A General History And Collection Of Voyages and Travels*. Vol. IX, Edinburg and London: William Blackwood and Thomas Cadell, s. 206-219; Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 372-373; Saleh, Z. (1966). *Britain and Mesopotamia*. Baghdad-Iraq: Al-Ma’aref Press, s. 49.

⁴⁵⁰ Chick, *a.g.e.*, s. 228; MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁴⁵¹ Wilson, *a.g.e.*, s. 138.

mübadele edilmek suretiyle ödenmesine izin verilmesini talep etti. Şah Abbas bu talepleri de kabul ettiği gibi, İngilizlere 1000-3000 balya ipek ve bu ipeğin Cask limanına sevkinden vergi alınmayacağı garantisi verdi. Son olarak Şah, İngilizlerin İran sarayında bir temsilci bulundurmalarına da izin verdi⁴⁵². Kumpanya temsilcileri de genişletilen bu imtiyazlara binaen Cask limanından sonra Şiraz, İsfahan ve Kirman'da da ticaret merkezleri kurmak suretiyle İran'daki İngiliz ticari varlığını genişletmeye ve güçlendirmeye başladılar⁴⁵³.

Şah Abbas'ın İngilizlere karşı bu kadar lütufkâr davranmasının en önemli sebebi, Osmanlı Devletine karşı duyduğu husumetti. Şah, bu husumetinin bir tezahürü olarak, Hristiyan dünyasıyla Osmanlılar aleyhine siyasi, askeri ve ticari ittifaklar yapmaktan geri durmamış, Rusya, Papalık, Habsburglar, İspanya, İngiltere ve diğer batılı devletlere elçilik heyetleri göndermişti⁴⁵⁴. Hakeza Şah, Osmanlı toprakları üzerinden Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'daki ipek hanlarına ve atölyelerine, Bağdat-Halep-Akdeniz üzerinden Avrupa'ya giden İran ipeğinin güzergâhını hem de birkaç defa değiştirmek istemişti. Bunun içinde Ruslar, İspanyollar, İngilizler ve Hollandalılarla İran ipeğinin Osmanlı toprakları haricinden Avrupa'ya nakli için antlaşmalar yapmaya çalışmıştı. Şah'ın bundan maksadı, Osmanlı Devleti'ni hem ipekli mamul üretiminden ve ticaretinden hem de ipeğin transit ticaretinden elde ettiği gümrük gelirlerinden mahrum etmektir. İran Şah'ı böylece Osmanlı Devleti'ni iktisadi yönden de zayıflatmayı amaçlamaktaydı⁴⁵⁵. Şah Abbas'ı İngilizlere karşı ılımlı davranmaya iten bir başka makul gerekçe ise Basra Körfezi'ndeki Portekiz varlığıydı⁴⁵⁶. Hürmüz Adası'na yerleşerek körfez ticaretini felç eden Portekizlileri buradan def etmek, donanması olmayan Safeviler için pek mümkün

⁴⁵² Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 373-374.

⁴⁵³ MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 69; Saleh, *a.g.e.*, s. 49; Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 374.

⁴⁵⁴ Sümer, F. (1988). "Abbas I". *DİA*, C. I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 18-19; Matthee, R. S. (1999). *The Politics Of Trade In Safavid Iran, Silk For Silver 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 61-90; Küpeli, Ö. (2009). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s. 16-17, 35-37; Naki, E. (2016). "Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak; 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttefik Arayışları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (59), s. 115-129; Searight, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴⁵⁵ Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 365-379; Faroghi, *a.g.e.*, s. 629-633.

⁴⁵⁶ Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra 1498'de Hindistan sahillerine yerleşmeye başlayan Portekizliler, Doğu-Batı arasında Basra Körfezi ve Kızıldeniz yollarıyla süregelen baharat ticaretini Ümit Burnu yoluyla Lizbon'a yönlendirme çabasına girişmişlerdi. Bu siyasetin bir gereği olarak hem Kızıldeniz hem de Basra Körfezi üzerinden yürütülen ticareti durdurmaya çalışmışlardı. Bu minvalde 1507 ve 1515 yıllarında olmak üzere Basra Körfezi'nin girişindeki Hürmüz adasını iki defa kuşatan Portekizliler, ikinci teşebbüslerinde adayı ele geçirmişler ve körfez üzerinden cereyan eden baharat ticaretine büyük zarar vermeye başlamışlardı. Bkz. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu". s. 77-79; a. mlf., *Yemen'den Basra'ya..*, s. 113-115; Matthee, R. (2012). "The Portuguese Presence in the Persian Gulf". Macris, J. R.- Kelly, S. (Edits). *Imperial Crossroads The Great Power and the Persian Gulf*, Annapolis: Naval Institute Press, s. 1-11; Bilge, M. L. (1998). "Hürmüz". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 497.

görünmüyordu. Bunun farkında olan İran Şah'ı, Portekizlileri körfezden çıkarmak için İngiliz kumpanyasının donanmasından istifade etmek emelindeydi⁴⁵⁷. 1614 yılı sonlarında Portekizlilerden Hürmüz Adası'nın karşı kıyısında İran sahilinde bulunan Gamrun (Gombroon) iskelesini geri almayı başaran Şah Abbas⁴⁵⁸, 1620 yılında ise kumpanya temsilcisi Edward Monox ile yaptığı görüşmede, Portekizlileri Hürmüz Adası'ndan kovmak için kumpanyadan donanma yardımı talep etmişti. Kendilerine verilecek donanma desteğine karşılık Şah, İngiliz kumpanyasına Gamrun limanının gümrük gelirlerinden bir kısmını ve Gilan'dan Isfahan'a taşınacak olan ipeğin yol masraflarını da üstlenmeyi taahhüt etmişti. Hindistan ticaretinde Portekiz-İspanyol tekelciliğine son vererek bu ticareti kendi ellerine almak isteyen kumpanya idarecileri de bu teklifi olumlu karşılamışlardı⁴⁵⁹. Neticede İran-İngiliz ittifakıyla 23 Nisan 1622 tarihinde Hürmüz Adası'ndaki Portekizliler kovulmuş ve buradaki 108 yıllık işgal sona ermişti. Şahın emriyle adadaki Portekiz kalesi hariç diğer tüm yapılar yıkılarak karşı kıyıdaki Gamrun limanına taşınmıştı. Burada yeni depolar, iskele ve gümrük binaları tesis edilerek körfez ticareti buraya yönlendirilmeye çalışılmıştı. Gamrun (Gombroon) limanının adı da bu hadiseden sonra Şah Abbas'ın ismine atfen Bender Abbas (Abbas iskelesi) olarak değiştirilmişti. İngilizler, Şah ile yaptıkları ittifak neticesinde elde ettikleri çeşitli imtiyazlarla açtıkları ticaret merkezleri, acenteler ve depolar sayesinde, kısa zamanda Basra Körfezi'nin en işlek uluslararası ticaret limanlarından birisi haline gelen Bender Abbas'a kalıcı olarak yerleşmişlerdi⁴⁶⁰.

Safevi-İngiliz ilişkileri özellikle Portekizlilerin körfezden çıkarılması sürecinin olumlu tesirleri ile ticari ve diplomatik temelde gelişmeye devam etmiş ve 1623 yılında Şah Abbas İngilizlere Bender Abbas'ta konsolosluk açma izni de vermişti. Şah ikili ilişkilerin olumlu havasından da istifade ederek Osmanlı karşıtı siyasetine devam etmiş, İran ipeğinin Avrupa'ya nakli hususunda tekrar İngilizlere müracaatla 1624'te Robert Shirley'yi ve Şubat 1626'da Nakd Ali Beg'i büyükelçi olarak Londra'ya göndermişti.

⁴⁵⁷ Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 374; Matthee, "The Portuguese Presence..", s. 5.

⁴⁵⁸ Küpeli, *a.g.t.*, s. 39; Matthee, "The Portuguese Presence..", s. 9.

⁴⁵⁹ Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 375. Şiraz Valisi Şah Kulu Han ile İngiliz kaptan Blyth ve Veddell arasında yapılan ittifak antlaşmasında; İngilizlerin donanma desteğine karşılık Gamrun'da yaşayan Hristiyanların İngiliz himayesine verileceği, buradaki İngiliz tüccarlardan gümrük vergisi alınmayacağı ve Gamrun iskesi üzerinden ülkeye giren ticari mallardan alınacak gümrük gelirin yarısının İngilizlere verileceği karara bağlanmıştı. Bkz. Dursun, D. (1992). "Benderabbas". *DİA.*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 434.

⁴⁶⁰ Wilson, *a.g.e.*, s. 143-152; Bilge, "Hürmüz", s. 497; Dursun, "Benderabbas", s. 434; Mansfield, S. (1991). *A History Of The Middle East*. London: Penguin Group, s. 39; MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 69; Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 375-376; Küpeli, *a.g.t.*, s. 42.

Ancak Londra tüccarları Şah'ın İspanya'ya da aynı teklifle bir elçi gönderdiğini biliyorlardı. Dahası, Şah'ın göndermiş olduğu elçilerin kesin bağlayıcı antlaşmalar yapmak için ne kadar yetkili oldukları şüpheliydi. Ayrıca tüm İran ipeğinin Avrupa'ya nakli büyük bir sermaye gerektirmekteydi. Ümit Burnu yolu oldukça uzun ve hala çok tehlikeliydi. Dolayısıyla Londralı tüccarlar büyük sermaye gereksinimi ve İran'ın hâlihazırda savaşta olması gibi pek çok risk faktörü sebebiyle bu işe girmekte çekimser kalmışlardı⁴⁶¹. Ticaret çevrelerinin çekimserliğine rağmen Kral I. Charles, Safevilerle diplomatik ilişkileri bir adım daha öteye götürecek bir kararla, 1627 yılında Sir Dodmore Cotton'u İngiltere'nin Safeviler nezdindeki ilk büyükelçisi sıfatıyla İran'a göndermişti⁴⁶².

3.1.1.3. İngiltere'nin Basra'da ticari-siyasi yapılanması (17.–18. yüzyıl)

1613 yılında Babür İmparatoru Cihangir'den alınan imtiyazla Hindistan'ın batı sahilindeki Surat'a yerleşen İngilizlerin, 1616'da İran Şah'ı I. Abbas'tan alınan imtiyazla Basra Körfezi girişine yakın Cask limanına ve nihayet 1622 yılında Bender Abbas limanına yerleşerek Basra Körfezi'ne girmiş olduklarını yukarıda görmüştük. Doğu Hindistan Kumpanyası kuruluşunun üzerinden otuz yıl geçmeden Hindistan ve Basra Körfezi'ne nüfuz etmeyi başarmıştı. İngilizlerin 1630'lardan itibaren Bender Abbas limanından daha içerilerde ve 1635'te Basra limanı ile küçük ölçekte de olsa ticari münasebetleri olduğunu görmekteyiz⁴⁶³. Bu Doğu Hindistan Kumpanyasının Basra'daki ilk ticari girişimiydi⁴⁶⁴. Bundan kısa bir süre sonra, Bağdat Paşası'ndan alınan izinle 1638-1639 yılları arasında Basra'da Doğu Hindistan Kumpanyası'na ait geçici bir deponun açıldığı görülmektedir⁴⁶⁵. Ancak kumpanya üyesi Bay Thurston ve Bay Pearce adlı iki tüccarın 31 Mayıs 1640 tarihinde Basra limanına gelerek mallarını limana çıkardıklarına dair kumpanyanın Surat'taki merkezi ile yaptıkları yazışmalarda, Basra limanı ile daimi bir ticaret düşünülüyor ise bunun için Basra Paşasının güveninin kazanılması ve bireysel girişimlerden ziyade Basra'da daimi bir ticaret hanının açılması gerektiği ifade edilmekteydi⁴⁶⁶. Tüccarlar kumpanya idaresinden geçici değil daimi bir iş hanı talep

⁴⁶¹ MacLean-Matar, *a.g.e.*, s. 69; Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 375-377.

⁴⁶² Searigh, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁶³ "... and tried a new experiment, or that of sending a pinance, with a small investment, to Bussorah, situated at the bottom of the Persian Gulf, and subject to Turkey," Bkz. Bruce, *a.g.e.*, s. 330-334.

⁴⁶⁴ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1188.

⁴⁶⁵ *FO. Confidential No. 92*, s. 17; *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 11, s. 4; Wilson, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁶⁶ Bruce, *a.g.e.*, s. 376-377.

etmişlerse de bu dönemde Basra'da görülen iç karışıklıklar nedeniyle bu talep Surat'taki merkezi idare tarafından uygun görülmemiştir⁴⁶⁷. Bununla birlikte Isfahan ve Surat temsilcilikleri arasında cereyan eden 11 Ağustos 1643 tarihli bir yazışmada, “*kâr getirmeye başlayan Basra'daki iş hanının ve Basra Körfezi ile ticaretin devamının teşviki*” vurgulanmaktaydı⁴⁶⁸. Buna göre 1640-1643 yılları arasında Basra limanında bir İngiliz ticaret hanı tesis edilmiş olmalı ki, bu hanın kar getirmeye başladığı ve dolayısıyla ticarete devam etmesi gerektiği dile getirilmektedir. Şu halde en azından Ağustos 1643 itibariyle Basra'da bir İngiliz ticaret hanının varlığı söz konusudur⁴⁶⁹. Hatta bu ticaret hanından elde edilen kârdan öyle memnun kalınmıştır ki, burada açılan iş hanının kalıcı hale getirilmesi kararlaştırılmıştır. Haziran 1645'te kumpanyanın Bender Abbas'taki merkezi, İranlılarla Portekizliler arasında patlak veren çatışmalar sırasında geçici bir süreliğine Basra'ya taşınmıştı. Ancak kısa bir süre sonra İngilizleri takiben Hollandalıların da Basra'ya yerleşmeleri İngilizlerin burada henüz yeni yeni tesis etmekte oldukları ticareti neredeyse bitme noktasına getirmişti⁴⁷⁰. Zaten bu dönemde Basra'da hâkimiyeti ele geçiren Efrâsiyâb hanedanına mensup valiler ve özellikle Ali Paşa (1597-1641) tarafından Basra, sırasıyla Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Avrupalıların ticaretine açılmıştı⁴⁷¹.

Basra'da çok iyi başlayan ticaret İngilizlerin beklediği gibi gitmemiş, vilayetin dâhili idaresinde yaşanan sıkıntılar, genel olarak güvenlik ve ticarete de yansımıştı. Bunların ötesinde İngilizler için asıl sıkıntılar Şah Abbas'ın 1629 yılında ölümüyle beraber baş göstermeye başlamıştı. Körfezde her geçen gün azalan Portekiz etkinliğinin yerini Hollandalılar almaya başlamıştı. İran Şahı'ndan aldıkları imtiyazlarla Bender Abbas başta olmak üzere pek çok körfez limanında hızlı ve sistematik bir şekilde teşkilatlanan Hollandalıların tüm hamleleri körfezdeki İngiliz ticaretinin aleyhineydi. Bölgede devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesinin ticaret üzerindeki yıkımı yetmezmiş gibi, 1652 yılından itibaren İngilizler ve Hollandalılar arasında Avrupa'da başlayan savaş

⁴⁶⁷ Aynı eser, s. 384. Bu dönem Basra'da görülen söz konusu iç karışıklık, yönetimi ele geçiren yerli Efrâsiyâb hanedanına mensup paşaların merkezden tamamen bağımsız olarak hareket ederek kendilerince bir takım icraatlara yönelmeleri ve bölgede kargaşaya neden olmaları dolayısıyladır. Bkz. Halaçoğlu, “Basra”. s. 112-113; *Salnamelerde Basra*, s. 58-59.

⁴⁶⁸ “(...) the factory at Bussorah which was beginning to yield advantages, and encouragement to continue the trade to the Gulf of Persia”, bkz. Bruce, *a.g.e.*, s. 401; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1189.

⁴⁶⁹ Wilson, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁷⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1189.

⁴⁷¹ Darkot-Gökbilgin, “Basra”. s. 323; *Salnamelerde Basra*, s. 65.

sömürgelere ve tabi Basra Körfezi'ne de sirayet etmişti. Kısacası 17. yüzyılın ikinci yarısı boyunca kumpanyanın körfez ticareti ve yapılanması ciddi bir bunalım dönemine girmişti⁴⁷². Bu durumun bir tezahürü olarak kumpanyanın Londra'daki genel merkezinden Surat'taki idare merkezine gönderilen 27 Mart 1661 tarihli bir talimat mektubunda, ticari faaliyetlerin sınırlandırılması zarureti doğrultusunda, Agra, Ahmedabad ve Mocha ile birlikte Basra'daki ticaret hanlarının kapatılması emredilmekteydi⁴⁷³. Bu talimat gereği Surat'taki bölge idaresi diğerleri ile birlikte Basra'daki ticaret hanını da kapatmak durumunda kalmıştı. Böylece Basra'da herhangi bir açık iş hanı kalmayan kumpanya, bu limanla olan ticaretini Surat ve Bender Abbas'taki İngiliz ticaret hanlarından zaman zaman gönderilen ve sonra merkeze dönen gemi ve tüccarlar vasıtasıyla yürütmüştü⁴⁷⁴.

17. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde Doğu Hindistan Kumpanyası, Hindistan ve Basra Körfezi bölgesindeki İngiliz ticari yapılanması adına iki önemli idari değişiklik gerçekleştirdi. Bunlardan ilki, 14 Eylül 1677 yılında alınan bir kararla, Basra dâhil körfezdeki tüm İngiliz liman ve ticaret hanlarının idaresi ve denetimi Surat'taki kumpanya temsilciliğinden alınarak körfez içerisindeki Bender Abbas temsilciliğinin yetkisine devredilmesiydi. Bu tarihe kadar Basra Körfezi dışından yönetilen Basra bölgesindeki İngiliz ticari varlığı artık, körfez içerisindeki bir temsilciliğe verilmiş ve böylece İngilizlerin körfez içerisindeki yapılanmaları güçlendirilmişti⁴⁷⁵. Bir diğer önemli değişiklik ise kumpanyanın Hindistan'daki yönetim merkezi ile ilgiliydi. 1613 yılından beri Hindistan ve yakın çevresindeki ticari-idari yapılanmasını Surat'taki merkezden organize eden kumpanya, 1687 yılında aldığı bir kararla bölgedeki idare merkezini Bombay'a taşıdı⁴⁷⁶. Hem Hindistan hem de Basra Körfezi bölgesinde yapılan bu idari değişiklikler, kumpanyanın bölgede yeni bir yapılanmaya gittiğinin en açık işaretleriydi. 18. yüzyılın ilk çeyreği ile birlikte İngiltere Basra Körfezi'ndeki ticari vaziyetini hızlı bir şekilde düzeltmeye başlamıştı. Zira 17. yüzyılın ilk yarısında Portekiz'in, ikinci yarısında

⁴⁷² Wilson, *a.g.e.*, s. 160-170. Ferrier, R. W. (1973). "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries". *The Economic History Review*, 26 (1), s. 41-43. Kumpanyanın Basra Körfezi ve civarında yaşadığı bunalım hali Londra, Surat, Bender Abbas, Isfahan, Kirman, Şiraz ve diğer merkez üsleriyle yaptıkları yazışmalara da açıkça yansımıştır. Bkz. Bruce, *a.g.e.*, s. 420-560.

⁴⁷³ Bruce, *a.g.e.*, s. 555-556.

⁴⁷⁴ *BL. IOR/L/PS/20/C30*. No. 21, s. 10; Yurdakul, N. Ö. (2018). *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*. İstanbul: Kronik Kitap, s. 80.

⁴⁷⁵ *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 6, s. 93.

⁴⁷⁶ Tuson, S. (1979). *The Records of the British Residency and Agencies in Persian Gulf*. London: Published by Indian Office Library and Records, s. 173.

da Hollanda'nın körfezdeki deniz gücü ve ticari rekabeti kırılmış ve İngiltere ticari anlamda körfezde rakipsiz kalmıştı. 18. Yüzyıl başlarında körfezde İngiltere'yi ne ticari ne de siyasi olarak rahatsız edecek Avrupalı bir güç kalmamıştı⁴⁷⁷. Basra'nın ticari durumuna dair Nisan 1724'de Bombay'daki merkezinde yapılan bir toplantının tutanaklarında, “*our settlement at Basrah*” ifadesi geçmektedir ki, bu ifade Basra'da tekrar bir İngiliz ticaret deposunun açılmış olduğunu işaret etmektedir⁴⁷⁸. Basra'da bir işhanının tesisini müteakip, 1728 yılından başlamak üzere buradaki İngiliz temsiliyetinin politik bir statü kazanmaya başladığı görülmektedir. Martin French (1728-1737) ile başlayan bu politik temsiliyet süreci “mümessillik” ünvanıyla yarı konsolosluk statüsünde şekillenmişti. Hakeza kumpanyanın Basra'daki durumuyla ilgili Bombay ve Bender Abbas idareleri arasında geçen 21 Kasım 1731 tarihli bir yazışmada, “*the consulage annually*” yani “yıllık konsolosluk harcı” ifadesinin geçiyor olması, bu dönemde İngiltere'nin Basra'daki varlığının ticaretle birlikte diplomatik bir temsiliyete dönüştüğünü göstermektedir. Martin French'i takip eden Thomas Dorrell (1739-1745), Thomas Grendon (1747-1748) ve William Shaw (1753-1761) kumpanyanın Basra'daki ilk politik temsilcileriydi⁴⁷⁹. 1759 yılı Nisan ayında Basra'daki Fransız temsilcisinin sebep olduğu hadiseler zinciri İngilizler adına Basra'da başka kazanımların yolunu açmıştı. Bağdat Valisi Süleyman Paşa'yı ziyaret eden Fransız temsilcisi, Vali Paşa'dan kendisini Basra'daki tüm Avrupalıların ilk temsilcisi olarak tanıyan ve törenlerde ilk Fransız temsilciliğinin ziyaret edilerek saygı arz edilmesini emreden bir ferman elde etmişti. Basra'ya dönen Fransız temsilcisinin başta İngiliz temsilciliği olmak üzere tüm Hristiyanlara törenlerde ilk kendisini ziyaret etmeleri ve saygılarını arz etmelerini bildiren bir tebligat yayınlaması Basra'da huzursuzluk yaratmıştı. Basra'daki İngiliz temsilcisi William Shaw'ın durumu Bağdat Paşası'na bildirmesi üzerine Paşa, hem Fransız temsilcisini tutumundan dolayı kınamış hem de bölgedeki Osmanlı memurlarına İngilizlere karşı hoş davranmalarını emrederek W. Shaw'ı Bağdat'a davet etmişti. Bağdat Valisi'nin davetine icab eden W. Shaw, 15 Haziran 1759 tarihinde Bağdat'a varmış ve Süleyman Paşa tarafından oldukça hoş karşılanmıştı. Bu ziyaretin sonunda William Shaw, İngilizlere daha önceden verilen tüm hak ve imtiyazların istisnasız

⁴⁷⁷ Saleh, *a.g.e.*, s. 53-58.

⁴⁷⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1195; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 7-8, s. 94.

⁴⁷⁹ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 41, s. 16; *BL. IOR/V/27/270/14*, s. 16; Yurdakul, *a.g.e.*, s. 80.

olarak uygulanacağını garanti eden bir fermanla Eylül ayı ortalarında Basra'ya dönmüştü⁴⁸⁰.

18. Yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte Basra limanının İngilizler için ticari-siyasi değerini arttıran başka gelişmeler de ortaya çıkmıştı. Bilhassa Nadir Şah (1736-1747)'in ölümünden sonra İran'da iç çekişmeler ve Afgan saldırıları sebebiyle güven ortamı kaybolmuştu. Kumpanyanın Basra Körfezi'ndeki merkez üssü olan Bender Abbas limanı bu kargaşa durumu sebebiyle her geçen gün gerilemiş ve ticari önemini kaybetmeye başlamıştı. Limanda mukim yerli ve yabancı pekçok tüccar Basra veya Buşehr ile ticaret yapmaya, hatta oralara taşınmaya başlamışlardı. 1759 yılında gerçekleşen Fransız saldırısı ise Bender Abbas'taki ticaretin sonu olmuştu. Zira limandaki ticaret hanları bu saldırıyla yok edilmiş, 1760 yılında liman neredeyse tamamen boşalmış ve tüm ticaret Basra ve Buşehr limanlarına kaymıştı. Neticede Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Londra'daki merkez idaresi bölgeden gelen rapor ve önerileri de göz önüne alarak, Basra ve art bölgesinin yükselen ticari değeri, ulaşım yolları ve siyasi ortamın İran'a göre daha sakin olması gibi pek çok olumlu tarafı sebebiyle, 1763'te Bender Abbas'taki ticari-idari teşkilatını Basra'ya taşıdı. Bu tarihten itibaren İngilizlerin körfezdeki ticari-siyasi idare merkezleri Basra oldu⁴⁸¹. Bu gelişmeden sadece bir yıl sonra, 29 Ağustos 1764'te İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Henry Grenville, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra'daki temsilcisi Robert Garden adına Osmanlı sarayından "konsolosluk beratı" almaya muvaffak olmuştu. Böylece kumpanyanın Basra'daki fiili varlığı resmi bir belge ile de meşrulaştırılmış ve Osmanlı makamlarınca da ilk defa tanınmıştı⁴⁸². Bu dönemde İngilizlerin Basra bölgesinde ticari ve diplomatik yapılanmanın yanı sıra askeri güç olarak ta bölgede kendilerini göstermeye başladıklarına şahit olmaktayız. 1763-1765 yılları arasında Ka'b aşireti Reisi Mütesellim Süleyman Paşa'nın isyan ederek Basra'yı muhasara etmesi üzerine Bağdat Valisi Ali Paşa, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra'daki temsilcisi William Andrew Price'e müracaatla donanma desteği talep etmiş⁴⁸³ ve bu talep

⁴⁸⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 88-91, s. 34-36; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 9, s. 94, Ferman için ayrıca bkz. Aitchison, *a.g.e.*, No. XL., s. 176.

⁴⁸¹ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 86-110; *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, (1915). *Gazetteer of the Persian Gulf, Omān and Central Arabia*, Vol. I, Part II, (Compiled by John Gordon Lorimer), Calcutta: Government Printing, s. 2685; Tuson, *a.g.e.*, s. 173; *BL. IOR/L/PS/ 20/C236*, No. 11, s. 94.

⁴⁸² *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 12, s. 94; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1223-1224; Konsolosluk beratı için bkz. Aitchison, *a.g.e.*, No. XLI, s. 177-180.

⁴⁸³ *BL. IOR/L/PS/20/C227*, No. CXXX, Ali Paşa'dan William Andrew Price'a, 18 Ekim 1763 / Bağdat, s. 170.

kumpanya temsilcisi Price tarafından memnuniyetle kabul edilmişti⁴⁸⁴. Zira söz konusu aşiret birkaç defa Basra'daki İngiliz ticaret gemilerine de saldırmış ve onları yağmalamıştı⁴⁸⁵. Hakeza 31 Mart 1765 ve 5 Ocak 1766 tarihleri arasında kumpanyanın Basra, Buşehr ve Bombay'daki idareleri arasında yapılan yazışmalarda, hem Ka'b aşiretinin hem de Mir Mohanna'nın körfez sularında yarattığı tehdit, ticaret paydasında, Osmanlı, İran ve Doğu Hindistan Kumpanyası marifetiyle İngilizleri gayr-ı resmi bir ittifak çerçevesinde biraraya getirmişti. Basra'dan Osmanlı Valisi Ali Paşa ve Buşehr'den Kerim Han Zend tarafından gelen donanma yardımı talepleri bu vilayetlerde mukim İngiliz temsilciliklerince Bombay idaresine bildirilmişti. Neticede 5 Ocak 1766'da, Ketch, Dolphin, Tyger Schooners, Wolf Gallivat ve Fame Storeship adlı donanma gemileri ile birlikte, elli adet Avrupalı piyade, on beş topçu, yüz elli Hintli piyade (sepo) ve yirmi beş Hintli denizciden müteşekkil bir kuvvet Bombay idaresince körfez sularına gönderilmişti⁴⁸⁶.

Daha dikkat çekici bir diğer gelişme ise Basra'daki kumpanya temsilcilerinin şikâyetleri sonucu Basra müteselliminin görevden alınması hadisesidir. 5 Şubat 1768 tarihli gönderisinde Bağdat Valisi, hakkında şikâyetle bulunulan Basra mütesellimi Süleyman Ağa'yı görevden alarak yerine Abdurranman Bey'in atadığını ifade etmekteydi. Vali Paşa İngiliz temsilciliğine, bir şikâyetleri olursa mütesellimle değil bizzat kendisiyle muhatap olmalarını önermekteydi⁴⁸⁷. 8 Mart 1768 tarihli gönderisiyle meseleyi Bombay idaresine arz eden Basra temsilciliği bu işin bu kadar kolay olmasına şaşırılmış olmakla beraber, onlara göre bu tavır, Türk hükümetinin tutarsızlığını ve idari zafiyetini ortaya koymaktaydı⁴⁸⁸. Şüphesiz başka gerekçeleri de olmakla birlikte, mütesellimin İngiliz şikâyetiyle görevinden azli, İngilizlerin daha sonraları sıkça başvuracakları bir yolun ilk örneklerindendi.

1775-1778 yılları arasında Kerim Han Zendi'nin saldırısıyla Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Basra, ağır bir tahribata uğramış, evler, hanlar, medreseler ve türbeler tamamen

⁴⁸⁴ **BL. IOR/L/PS/20/C227**, No. CXXXI, William Andrew Price'tan Ali Paşa'ya, 19 Ekim 1763 / Basra, s. 171.

⁴⁸⁵ Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 326.

⁴⁸⁶ **BL. IOR/L/PS/20/C227**, No. CXLVIII, No. CXLIX, No. CL, No. CLI, No. CLII, No. CLIII, s. 185-196; Perry, J. R. (1979). *Karim Khan Zand – A History of Iran 1747-1779*. Chicago and London: The University of Chicago Press, s. 154-158; Kurtuluş, R. (2002). "Kerim Han Zend", *DİA.*, C. XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 288.

⁴⁸⁷ **BL. IOR/L/PS/20/C30**, No. 117, s. 50.

⁴⁸⁸ **BL. IOR/V/27/270/14**, No. 118, s. 50-51.

yağmalanıp yıkılmıştı⁴⁸⁹. Bu yağmadan Basra'daki İngiliz ticaretini de büyük zarar görmüş ve Londra'daki merkezi idare 4 Temmuz 1778 tarihli bir genelge ile Bombay yönetiminden Basra'daki tüm ticari-siyasi temsilcilikleri bir süreliğine geri çekmesini istemişti. Bombay idaresi ise 2 Ağustos 1778'de durumu Basra temsilciliğine iletmiş, fakat Fransa ile süren savaş nedeniyle temkinli davranarak kumpanyanın buradaki tüm unsurlarını geri çekmemişti. Kısa bir süre sonra Basra'nın yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınması ve bölgede sükûnetin tesisiyle birlikte 25 Nisan 1779'dan itibaren İngilizler yeniden Basra'ya yerleşmişlerdi⁴⁹⁰. Sadece Basra'nın değil, Bağdat, Kerkük ve Şehrîzor eyaletlerinin idaresi de kendisine verilen Büyük Süleyman Paşa'nın (1780-1802) Basra valiliği dönemi bölgenin iç huzurunun ve güvenliğinin yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir süreçti⁴⁹¹. Bununla birlikte kumpanyanın Basra'daki temsilcisi Samuel Manesty, Basra Yahudileri ile yaşadığı bir anlaşmazlık üzerine yardımcısı Harford Jones ile birlikte 30 Nisan 1793'te kumpanya temsilciliğini körfezdeki Grane (Kuveyt) limanına taşımıştı⁴⁹². Ancak Fransa ile başlayan koalisyon savaşları dolayısıyla Londra ve Bombay hükümetlerince bu tutumu hoş karşılanmayan Manesty, 2 Eylül 1795'te Basra'ya dönerek temsilciliği yeniden faaliyete geçirmişti⁴⁹³. Bununla beraber 1798'den itibaren, bilhassa Bağdat'ta bir konsolosluk açıldıktan sonra, Basra'daki temsilciliğinin siyasi temsiliyet statüsünde ciddi bir gerileme başladı. 1810 yılında “Yardımcı Siyasi Temsilcilik – Assistant Political Agency” olarak Bağdat'taki “Siyasi Temsilciliğe – Political Agency”e bağlanan Basra temsilciliği, 1822'de daha da düşürülerek “Yerli Temsilci – Native Agency” pozisyonuna indirilmişti. 1851-1862 yılları arasında hala “Native Agency” statüsünde olmakla birlikte, temsilcilik İngiliz uyruklulara bırakılmıştı. Basra'daki siyasi temsilcilik 1863-1873 arasında Dragomanların (tercüman) idaresine bırakılacak kadar geri plana itilmişse de, muhtemelen bölgedeki gelişmelerin etkisiyle olsa gerek, 1873 yılında tekrar Bağdat konsoloslughuna bağlı “Yardımcı Siyasi Temsilcilik – Assistant Political Agency” statüsüne yükseltilmişti. 1898 yılında ise Basra temsilciliği Hindistan hükümeti idaresinden alınarak İngiltere hükümetine devredilmişti⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹ *Salnamelerde Basra*, s. 61-62; Halaçoğlu, “Basra”. s. 113.

⁴⁹⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 139-154, s. 60-67; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 14-15, s. 95.

⁴⁹¹ *Salnamelerde Basra*, s. 61-63; Halaçoğlu, “Bağdat”. s. 435; Abdulsamed, Z. T., Tayib, C. F. (2018). “Sulaiman Pasha Governor Of Baghdad (1780-1802) – A Historical and Political Research”. *The Journal of Mesopotamia Studies*, C. III/I, s. 121-142.

⁴⁹² *BL. IOR/V/27/270/14*, No. 166-168, s. 71-72; *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2686.

⁴⁹³ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 169-176, s. 72-75.

⁴⁹⁴ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2686-2689.

3.1.2. Bağdat Konsoloslugu'nun Açılışı

3.1.2.1. İletişim kanalı ve idari merkez olarak Bağdat'ın önemi

İngiltere'nin Basra bölgesinde ticaretten siyasete değişen ilgisinin ilk işaretlerine, İngiltere ile Fransa arasında cereyan eden Yedi Yıl Savaşları (1757-1763) sürecinde rastlamak mümkündür. Savaşın sömürgelere sirayetinin bir tezahürü olarak Hindistan'da devam eden İngiliz-Fransız mücadelesi sırasında, Bombay-Londra irtibatında Basra-Bağdat hattının İngilizler için ne kadar hayati bir önem arz ettiği anlaşılmıştı. Savaş sırasında Ümit Burnu Yolu ve Halep-İstanbul-Londra güzergâhları da kullanılmış olmakla birlikte, Basra-Bağdat hattının Londra ile Hindistan arasındaki en güvenilir iletişim kanalı olduğu görülmüştür⁴⁹⁵. 1759 yılında Bender Abbas limanının Fransızlarca bombalanarak yok edilmesinin ardından, 1763 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası'nın körfezdeki yeni merkezi olarak Basra'nın tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden birisi de yine Basra-Bağdat hattının bölge ile Londra arasındaki yazışmalarda en güvenilir ve kullanışlı posta yolu olmasıydı⁴⁹⁶. 1764 yılında resmiyet kazanan Basra temsilciliğine verilen en önemli iki görevden birincisi, İngiltere ile Hindistan arasında irtibat kanalı olan İstanbul-Halep-Bağdat-Basra-Bombay hattının Halep-Bağdat-Basra bölümünün kesintisiz ve güvenilir bir şekilde işlerliğinin tesisi ve himayesini sağlamaktı. İkincisi ise, birincisinin bir uzantısı olarak aynı hattın düşman ülkeler (Fransa veya Hollanda) ve bu ülke ajanlarınca kullanılmasına mani olmaktı⁴⁹⁷.

1798 yılına kadar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Bağdat ile teması Basra temsilciliği vasıtasıyla ve oldukça sınırlıydı. Hakeza kumpanyanın körfez bölgesine

⁴⁹⁵ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁴⁹⁶ Tuson, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁹⁷ Yapp, M. E. (1967). "The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 30 (2), s. 323. İngiltere ile Hindistan arasındaki iletişim üç güzergâh üzerinden gerçekleşmekteydi; Ümit Burnu yolu, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu. Ümit Burnu yolu uzun mesafesi dolayısıyla çok tercih edilmezken kara yolu (overland route) olarak adlandırılan Kızıldeniz yolu ise savaş dönemleri dışında en kullanışlı iletişim hattıydı. Doğrudan bağlantı yolu (direct route) olarak isimlendirilen Bombay-Basra-Bağdat-İstanbul-Londra hattı ise Basra'dan itibaren Bağdat ve Halep olmak üzere iki güzergâhı takip ederek İstanbul'a ulaşmaktaydı. Bağdat hattı Halep hattına kıyasla daha yavaş, ancak daha güvenliydi. Bkz. Ingram, E. (1978). "From Trade to Empire in the near East - III: The Uses of the Residency at Baghdad, 1794-1804". *Middle Eastern Studies*, 14 (3), s. 279-284; Hoskins, H. L. (1925). "The Overland Route to India in The Eighteenth Century". *History New Series*, 9 (36), s. 302-318; Furber, H. (1951). "The Overland Route to India in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". *Journal of Indian History*, Vol. XXXIX, s. 105-133. İngiltere ile Hindistan arasındaki irtibat yolları için bkz. Hoskins, H. L. (1928). *British Routes to India*. New York: Longmans Green and Co.; Carruthers, D. (Editor). (1929). *The Desert Route to India*. (1929). London: Hakluyt Society.

yaklaşımı da yine bu tarihe kadar ticaret öncelikli idi⁴⁹⁸. Bu nedenle kumpanya idarecileri ticari ve siyasi temsilciliklerini Basra gibi körfez ticaretinin ana üssü olan bir liman kentinde tesis etmişlerdi. Ancak bu tercihin zamanla bölgedeki Osmanlı idari yapısıyla uyuşmadığı görülecektir. Zira Basra, Musul ve Kerkük dâhil bölgedeki tüm Osmanlı idari teşkilatının merkezi Bağdat Vilayeti ve bölgenin en üst mülki amiri de Bağdat Valisi idi. Öyle ki, zikredilen idari birimler zaman zaman Bağdat Vilayeti'ne bağlı birer sancak statüsünde sevk ve idare olunduğu gibi, buraların vali, mütesellim veya kaymakamlarının tayin ve azledilmeleri de Bağdat Valisi'nin yetkisindeydi⁴⁹⁹. Bölgenin Osmanlı genel valisi Bağdat'ta ikamet etmekteyken kumpanyanın bölge temsilcisinin Basra'da bulunması idari açıdan tezat teşkil etmekte ve buna bağlı sıkıntılar doğurmaktaydı. İngilizlerin, Bağdat'taki Osmanlı valisinin bütün bölge üzerindeki yetki gücünü farketmeleriyle birlikte bu durum da değişmeye başlamıştı. 1736 yılından itibaren İngilizler, kapitülasyonların icrasında yaşanan sıkıntıların giderilmesi, korsan saldırılarının maddi kayıplarının telafisi ve Basra mütesellimi ile yaşanan idari, ticari, borçlar ve sair meselelerin çözümü için Bağdat Paşalığı'na müracaat etmeye başlamışlardı. 1737, 1738, 1745, 1756, 1758 ve 1759 yıllarında bazen Basra temsilcinin bizzat kendisi bazen de yardımcısı Bağdat'a gitmek suretiyle Vali Paşa'dan yaşadıkları sıkıntıların çözümüne dair yardım rica etmişlerdi. Bu müracaatlarının neticesinde İngilizler, bazen sıkıntının çözümü için Basra mütesellimine hitaben bir emir fermanı, bazen de mütesellimin azlini sağlayacak kadar ciddi sonuçlar elde etmişlerdi⁵⁰⁰. Böyle olunca zaman içerisinde İngiliz kumpanya temsilcilerinin teveccühü Basra'dan Bağdat'a kaymaya başlamıştı.

3.1.2.2. Bağdat'ta yerli temsilcilik (native agent) ihdas edilmesi

Kumpanyanın Bağdat Vilayeti ile ilişkileri ticaret merkezli devam etmekle birlikte, henüz Bağdat'ta daimi bir ticari veya siyasi temsilcilik yoktu. Tüccarlar Basra'dan gemilerle Bağdat'a gidip-gelmek suretiyle ticaret yapıyorlardı. Kumpanyanın Bağdat ile olan ticari irtibatı bu şekildeydi. 1765 yılında Basra'daki temsilcilik Bombay hükumetine, kumpanya görevlilerinden birisinin Bağdat'ta daimi olarak ikame etmesi gerektiği *“one of the Company's servants should permanently reside at Baghdad”* önerisinde bulunmuştu. Bu öneri Bombay hükumetince de makul karşılanmış ve 15 Ocak 1766 tarihinde James

⁴⁹⁸ Yapp, *a.g.m.*, s. 323.

⁴⁹⁹ *Salnamelerde Bağdat*, s. 33; Halaçoğlu, “Bağdat”. s. 433-437; a.mlf., “Basra”. s. 112-114.

⁵⁰⁰ Tuson, *a.g.e.*, s. 175; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1202-1222.

Morley kumpanyanın Bağdat temsilciliğine atanmıştı. Morley, 2 Mayıs 1766'da Bağdat'a varmış ve görevine başlamıştı. Ancak Bombay hükümetinin bu tasarrufu kumpanyanın Londra'daki yönetim kurulunca uygun görülmemiş ve bu atama reddedilmişti. Bu gelişme üzerine Bombay hükümeti James Morley'in görevini iptal ederek 23 Kasım 1766'da onu Bağdat'tan geri çekmişti⁵⁰¹.

Bu hadiseden sonra 1783 yılına kadar kumpanyanın Bağdat'ta resmi herhangi bir ticari temsilci ikame etmediği görülmektedir. Ancak Basra temsilciliği 10 Temmuz 1783'te Bombay hükümetine tekrar müracaat ederek, kumpanyanın Bağdat'taki ticari işlemlerini sevk ve idare etmek, Bağdat Paşalığı ile kumpanya arasında iletişim sağlamak ve bölge ile ilgili gelişmelere dair bilgi toplamak üzere Bağdat'ta bir yerli temsilci (native agent) ikame edilmesini talep etti. Bu talebin Bombay hükümetince de uygun görülmesi üzerine, bir süredir kumpanya adına Bağdat'ta ticaret yapan Ermeni asıllı Coja Marcar, 30 Kasım 1783'te yerli temsilci olarak atanmıştı⁵⁰². Böylece Bağdat'ta İngiliz temsilciliği yerli temsilci düzeyinde de olsa yeniden başlatılmış oluyordu. 1783-1798 yılları arasında Basra temsilciliğine bağlı olarak yerli temsilci statüsünde faaliyet gösteren Bağdat temsilciliği, Basra temsilciliğince atanan ve genellikle Ermeni asıllı kişilerce temsil edilmişti⁵⁰³.

3.1.2.3. Doğu'da Napolyon tehdidi ve İngiltere'nin körfez siyasetinde değişim

Osmanlı Akdeniz'inde olduğu gibi Basra bölgesindeki İngiliz ticari-siyasi varlığının da bir ticaret kumpanyası tekelinde olması⁵⁰⁴, zaman zaman diplomasinin ve uluslararası ilişkilerin ciddiyetine ve doğasına aykırı durumların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı⁵⁰⁵.

⁵⁰¹ *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 13, s. 94-95; *BL. IOR/V/27/270/14*, No. 111, s. 47; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1225-1226.

⁵⁰² *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 160, s. 68; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 17, s. 95; Tuson, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁵⁰³ Yapp, *a.g.m.*, s. 324.

⁵⁰⁴ 18. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Akdeniz'i (Levant) ve Hindistan bölgesi iki İngiliz ticaret kumpanyası arasında pay edilmişti. İstanbul, İzmir, Halep, Mısır, Tunus ve Cezayir dahil tüm Doğu Akdeniz bölgesi ve sahilleri Levant Kumpanyasının, Bağdat ve Basra vilayetleri dahil Basra Körfezi sahilleri, Umman Körfezi ve Umman Denizi sahilleri ve Cidde'ye varıncaya kadar Kızıl Deniz sahilleri Doğu Hindistan kumpanyasının ticari ve diplomatik yetki sahasındaydı. Bkz. Ingram, E. (1978). "From Trade to Empire in the near East – I: The End of the Spectre of the Owerland Trade, 1775-1801". *Middle Eastern Studies*, 14 (1), s. 3.

⁵⁰⁵ Bilhassa 18. Yüzyılın sonlarından itibaren artan yoğun diplomatik ilişkiler, ticaret şirketleri vasıtasıyla yürütülemeyecek kadar hassas, ciddi ve çok yönlüydü. Bundan dolayı olsa gerek, İngiliz hükümeti 19 Mayıs 1825'te Levant Kumpanyası'nın diplomatik yetkilerini sonlandırmıştı. Bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 256-260; Laidlaw, *a.g.e.*, s. 45. Aynı şekilde, 18. Yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere 1773, 1784, 1793, 1814, 1833 yıllarında hayata geçirilen yapısal reformlarla Doğu Hindistan Kumpanyasının Hindistan üzerindeki

Bilhassa Basra bölgesinin ikili, hatta üçlü bir yönetime tabi olması bu gibi sıkıntıların daha fazla yaşanmasına neden olmaktaydı. Bölgedeki İngiliz ticari ve siyasi yapılanması idari açıdan hem Doğu Hindistan Kumpanyasının Londra'daki merkezi idaresine hem de Hindistan'daki sömürge yönetimine tabi olduğu gibi, Londra'daki merkezi hükumete karşı da sorumluydu. Merkezi hükumet, elbette ki genel anlamda İngiltere'nin çıkarlarını gözetmek suretiyle bölgeye yönelik yaklaşımında daha çok politik ve stratejik esaslara, uluslararası siyasi ve askeri gelişmelere göre hareket etmekteyken, Doğu Hindistan Kumpanyası güdümünde ve onun çıkarlarına göre hareket eden ve merkezi hükumetin aksine, meselelere daha çok ticari kazanım veya kayıplar penceresinden bakan Hindistan'daki sömürge hükumetinin bölgedeki tavırları ciddi tezatlıklar arz etmekteydi⁵⁰⁶. Basra'daki ticari ve siyasi temsilciliğin veba salgını veya savaş durumu gibi bazen ciddi gerekçelerle, bazen de kişisel sebeplerden dolayı gayrı ciddi gerekçelerle birkaç defa yer değiştirmesi veya geçici olarak kapatılıp açılması bölgedeki İngiliz diplomatik temsiliyetinin şirket elindeki ciddiyetten uzak durumunu ortaya koymaktaydı. Örneğin 1773 yılı ilkbaharında Basra'da görülen veba salgını nedeniyle temsilcilik 23 Nisan 1773 – 5 Ocak 1774 tarihleri arasında geçici bir süreliğine Bombay'a nakledilmişti⁵⁰⁷. Aynı şekilde 1776-1779 yılları arasında Basra'nın İran işgaline uğraması buradaki İngiliz temsilciliğinin kapatılarak bir süreliğine Buşehr'e taşınmasına yol açmıştı. Nisan 1775-Mayıs 1776 döneminde Buşehr'de varlığını devam ettiren Basra temsilciliği, İran yönetimiyle anlaşarak Mayıs 1776'da Basra'ya dönerek temsilciliği yeniden faaliyete geçirmişti⁵⁰⁸.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Londra'daki merkezi yönetimi Basra temsilciliğinin bu istikrardan uzak durumundan olsa gerek, 4 Temmuz 1777 tarihinde temsilciliğin tamamen kapatılmasına karar vermişti. Alınan karar Bombay hükumetince 2 Ağustos 1778 tarihinde Basra temsilciliğine iletilmiş ancak uygulamaya konulmamıştı. Zira Fransa ile İngiltere arasında Amerika'da devam eden savaşın bölgeye sirayet edebilme ihtimaline karşı, Hindistan ile Londra arasında bir iletişim kanalı olarak Basra bölgesine, Yedi Yıl Savaşları'nda olduğu gibi, ihtiyaç duyulabilirdi⁵⁰⁹. Bölgedeki İngiliz

yetkileri İngiliz hükumetine devredilmişti. Bkz. Bayur, *a.g.e.*, s. 171-187, 288-333; Özcan, "Hindistan". s. 78; Bulut, Y., *a.g.m.*, s. 88-106.

⁵⁰⁶ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁰⁷ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1228-1229, 1241-1242.

⁵⁰⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1244-1269.

⁵⁰⁹ *BL. IOR/V/27/270/14*, No. 150-151, s. 64-65.

temsiliyetinin ciddiyetten ve istikrardan uzak oluşuna en büyük örneklerden birisi de, 1793-1795 yılları arasında Basra temsilcisi Samuel Manesty'nin, ne Bombay hükümeti ne de kumpanyanın Londra'daki merkezi idaresinin bilgisi ve izni olmaksızın, kendi iradesiyle 30 Nisan 1793'te Basra'daki temsilciliğini körfezdeki Grane (Kuveyt) limanına taşınması hadisesinde görülecektir⁵¹⁰. Fransa'ya karşı başlatılan koalisyon savaşları sürecine tesadüf etmesi ve bölgenin iletişim kanalı olarak İngiltere için stratejik önemi dolayısıyla Manesty'nin bu tutumu kumpanyanın hem Hindistan hem de Londra'daki yönetimlerince kınanmıştı. Üstelik Manesty, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Robert Liston'un görev yerine geri dönmesi çağrısını da, kendisinin Doğu Hindistan Kumpanyası'na çalışan biri olması hasebiyle büyükelçiye bağlı olmadığı ve bu yüzden de büyükelçinin kendi üzerinde bir yaptırım gücünün olamayacağı gerekçesiyle reddetmişti. Oysa Manesty'nin Basra'daki meşruiyetinin teminatı olan konsolosluk beratı İstanbul Büyükelçiliği tarafından temin edilmişti⁵¹¹.

Mısır'da da durum bundan farklı değildi. Levant Kumpanyasının ticaret tekelinde olan Mısır'da⁵¹² İngiliz ticaret hacmi gittikçe gerilemiş ve nihayet kumpanya, masrafı kârından çok olmaya başladığı gerekçesiyle 1754'te Kahire'deki İngiliz konsolosluğunu kapatma kararı almıştı. Bu karar üzerine konsolos Richard Harris 1757 yılında Kahire'den ayrılmıştı. Levant Kumpanyası'nın Mısır'dan çekilmeye başlamasıyla eş zamanlı olarak Doğu Hindistan Kumpanyası ve Fransızların bölgeye nüfuz etmeye başladıkları görülmektedir. Hindistan Kumpanyası daha önce Levant Kumpanyası adına Mısır'da uzun yıllar konsolosluk yapan George Baldwin'i, Levant Kumpanyası'nın tüm itirazına rağmen, Aralık 1786'da Mısır'a konsolos olarak atamıştı. Baldwin'in görevi, Mısır ve Süveyş ticaretini İngilizlere açmak ve bölgedeki Fransız faaliyetlerini takip etmektir. Ancak Baldwin'in çabaları İngiliz ticareti adına beklenen neticeyi vermemişti. Sonuç olarak George Baldwin 1795 yılı Ekim ayında "gereksiz masraf" gerekçesiyle konsolosluk görevinden azledildi ve kendisi Napolyon'un İskenderiye'ye çıkmasından birkaç ay önce, Mart 1798'de Mısır'dan ayrılmıştı⁵¹³.

⁵¹⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 166-168, s. 71-72; *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2686.

⁵¹¹ Yapp, *a.g.m.*, s. 324-325; Ingram, "From Trade to Empire – III.", s. 281.

⁵¹² Ingram, "From Trade to Empire – I.", s. 6.

⁵¹³ Wood, *a.g.e.*, s. 216-227; Ingram, "From Trade to Empire – I.", s. 3-6.

İngiliz siyasetinin icracıları olarak bölgede kaim İngiliz temsilciliklerinin istikrar ve ciddiyetten uzak bu halleri, Napolyon'un Mısır işgali öncesi bölgeye yönelik İngiliz siyasetinin genel durumuna dair önemli ipuçları vermektedir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Doğu'ya yönelik siyasetinde tereddüt ve gitgeller arz eden bu tutumu, Napolyon'un Mısır işgaliyle birlikte tamamen değişmiştir⁵¹⁴.

Yedi Yıl Savaşlarıyla bir süreliğine bölgeden uzaklaştırılan Fransızlar, 18. Yüzyılın son çeyreğinde yeniden ve daha aktif bir şekilde Doğu Akdeniz, Mısır, Basra Körfezi ve İran topraklarında faaliyet göstermeye başlamışlardı. Fransa ile İngiltere'nin 1793 yılında savaşa tutuştukları bir dönemde Fransız hükümeti özel görev ve talimatlarla pek çok ajan ve temsilciyi Orta Doğu topraklarına göndermişti. Doğabilimci sıfatıyla Basra bölgesi ve İran'da incelemelerde bulunmak üzere gönderilen Brugueier ve M. Oliver isimli iki Fransız, 1794-95 yıllarında Mısır, Halep ve Bağdat'ta incelemelerde bulunmuşlar ve 1796 yılında Tahran'a gitmişlerdi. Onlara verilen vazife, Osmanlı Devleti'nin bölge topraklarını inceleyerek bilgi toplamak, bölgede yaşayan Fransız vatandaşlarını teşkilatlandırmak ve İran'da Fransız nüfuzunu etkin hale getirmektir. Benzer şekilde Fransız ajanların bazıları da Hindistan ile Basra Körfezi arasındaki iletişimi çözmek için İngiliz gemi seferlerini incelemekteydiler. Fransız ajanlarının bu faaliyetleri Basra ve Buşehr'deki İngiliz temsilciliklerince fark edilmiş ve Bombay hükümetine haber verilmişti. Bombay hükümeti ise temsilciliklerden onların yakinen takibi, hatta mümkünse tutmuş oldukları notlarla

⁵¹⁴ Bağış, *a.g.m.*, s. 50. Mısır'ın doğu ticaretinde bir atlama taşı olarak stratejik değerinin Fransızlarca takdiri 17. Yüzyıl ortalarına, XIV. Louis devrine (1643-1715) kadar gitmektedir. Alman filozof Leibnitz, Hollanda'ya sefer hazırlığı yapan XIV. Louis'e, Mısır'ın mevcut tabii zenginlikleri bir tarafa, buraya hakim olan Fransa'nın Akdeniz'e ve dolayısıyla Hint ticaret yoluna hakim olacağını telkin etmekteydi. Bu görüş 18. Yüzyıl boyunca Fransız siyaset çevrelerinde tartışılmış, hatta Yedi Yıl Savaşları sonunda kaybedilen Hindistan'daki Fransız sömürgelerinin ancak Mısır'ın ele geçirilmesiyle telafi edilebileceği öne sürülmüştü. Fransa siyasi efkârında bu düşünce öyle kabul gördü ki, 1770-1780 yılları arasında aralarında Baron de Tott ve Saint-Didier gibi âlim ve saha mütehassıslarının da bulunduğu pek çok kişiyi Osmanlı topraklarını, bilhassa Mısır'ı tetkike göndermişlerdi. Keşif incelemeleri neticesinde kaleme alınan raporlarda, Mısır'ın Fransa için hem ticari hem de stratejik açıdan büyük bir kazanım olacağı vurgulanmaktaydı. Aynı tarihlerde Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Saint-Priest (1768-1784) tarafından Dışişleri Vekâletine tevdi edilen bir raporda Mısır, Hindistan'a ulaşmanın en kısa yolu ve dünya ticaretinin antrepozu olarak nitelendirilmişti. 1785 yılına gelindiğinde Fransızlar Mısır hususunda harekete geçme zamanının geldiğine inanmışlardı. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti'nin de bölge üzerindeki tesiri oldukça azalmıştı. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi tüm çabalarına rağmen Kızıldeniz'in Fransız ticaretine açılması hususunda Osmanlı Sultanı'nı ikna edememiş olsa da, Fransa'nın Mısır'daki temsilcisi Treguet, Mısır beyleri, bölgenin önde gelen Arap şeyhleri ve yerli müşterilerle, limanlarda ödenecek vergilerin miktarı ve Kızıldeniz'e sevk edilecek Fransız ticari emtiasının, tüccar ve vatandaşlarının güvenliğini garanti eden bir dizi anlaşmalar yapmayı başarmıştı. Bu anlaşmaları müteakiben de bir Fransız ticaret gemisi Süveyş'e kadar herhangi bir tehlikeyle karşılaşmadan Kızıldeniz'i boydan boya geçmiş ve yüklerini İskenderiye'ye sevk etmişti. Bilhassa 18. Yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere, Fransa'nın Mısır'a yönelik bu yoğun ilgisinin fiiliyattaki en büyük tecellisi, hiç şüphesiz Napolyon'un 1798'deki Mısır Seferi olmuştu. Bkz. Soysal, *a.g.e.*, s. 44-47; Wood, *a.g.e.*, s. 218-225.

birlikte yakalanarak Bombay'a nakillerini istemişti⁵¹⁵. Fransızların Mısır başta olmak üzere, Basra Körfezi, İran ve civarında yürüttükleri bu faaliyetleri, Napolyon'un doğu işgallerinin sadece Mısır'a sınırlı kalmayacağını bir işareti olarak gören İngilizler, Mısır'a yerleştikten sonra Napolyon'un Maisur'un İngiliz karşıtı hükümdarı Tipu Sultan ile işbirliği yaparak Hindistan'a yönelmesinden endişe etmekteydiler⁵¹⁶. Bilhassa Amerika'nın kaybıyla birlikte Hindistan hem büyük bir hammadde kaynağı hem de pazar olarak İngiltere için savunulması en elzem bölge konumuna gelmişti⁵¹⁷. Bu gelişme, Yakın Doğu'yu ve bilhassa Basra bölgesini, İngiltere ile Hindistan arasındaki kara yolu bağlantısı dolayısıyla hem stratejik, hem de Basra bölgesindeki ticari kazanımların muhafazası için iktisadi anlamda çok ehemmiyetli bir duruma getirmişti. Şu halde İngiltere'nin doğuda daha etkin bir siyaset izlemesi gerekiyordu. Bu ise ancak doğu ile daha yakın bir politik temasla mümkün olabilirdi⁵¹⁸.

Fransızların Mısır'daki varlıkları kısa sürmüş olmakla birlikte bu işgal girişiminin Osmanlı Devleti ve bölge üzerindeki etkileri derin ve uzun vadeli olmuştur. Fransızların asıl amacı bir Osmanlı toprağını işgal etmek değildi şüphesiz. Onlar, öteden beri Akdeniz ve Hindistan ticaretinde kıyasıya bir rekabet içerisinde oldukları İngiltere'nin Hindistan ticaretine darbe vurmak emelindeydiler. Ancak işgal edilen topraklar nihayetinde Osmanlı topraklarıydı. İşgal, Osmanlı Devleti ve bölge siyaseti üzerindeki Fransız tesirini geri plana iterken, bu tarihten itibaren İngilizlerin ön plana çıkmasına neden oldu. Nitekim bu hadiseden başlamak üzere, 19. Yüzyıl boyunca İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilgili pek çok iç ve dış meseleye doğrudan müdahil olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti henüz Fransa'ya savaş ilan etmezden evvel (25 Eylül 1798), İngiliz donanmasının Akdeniz'de Fransızları aramaya başlaması ve Amiral Nelson'un Ebukır'da Fransız donanmasını yok etmesi (1 Ağustos 1798) bu müdahale siyasetinin ilk örneklerindendi⁵¹⁹.

Napolyon'un Mısır işgali ile birlikte İngiltere'nin dış siyaseti Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün muhafazası ekseninde gelişmiştir⁵²⁰. İlk defa 1791 yılında Başbakan

⁵¹⁵ Wilson, *a.g.e.*, s. 189-190; Saleh, *a.g.e.*, s. 69-71.

⁵¹⁶ Anderson, *a.g.e.*, s. 47.

⁵¹⁷ Ingram, "From Trade to Empire – I.", s. 6.

⁵¹⁸ Yapp, M. E. (1987). *The Making Of The Modern Near East 1792-1923*. London and New York: Published by Longman, s. 48-49; Cohen, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁵¹⁹ Akyıldız-Kurşun, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁵²⁰ Bu siyaset, İngiltere Başbakanı Genç William Pitt'in Osmanlı Devleti'ne yönelik Rus tehdidinin arttığı bir dönemde, Mart 1791'de Özi Krizi sürecinde İngiliz siyasi efkârına nakşettiği "İngiltere'nin bekası için

William Pitt'in öne sürdüğü bu siyaset, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte İngiltere'nin bölge siyasetinin ve siyasetçilerinin temel felsefesi olmuştu. İngiltere için Osmanlı toprak bütünlüğünün ehemmiyeti, İngiliz sömürge imparatorluğunun eski dünya düzeni üzerine kurulmuş olmasından ileri gelmekteydi. Sömürge imparatorluğunun ve sanayi devrimiyle elde edilen iktisadi gücün devamı, 1798 öncesindeki statükonun korunmasına bağlıydı. Hindistan başta olmak üzere İngiltere'nin doğu sömürgelerine giden deniz ve kara yolları, Boğazlar, Akdeniz havzası, Kızıldeniz, Halep-Bağdat-Basra hattı ve Basra Körfezi gibi hem stratejik hem de ticari değeri olan bölge ve geçitler birer Osmanlı mülküydüler. Dolayısıyla statükonun korunması, pratikte Osmanlı mülkünün korunması anlamına gelmekteydi ve bu, İngiltere'nin doğudaki siyasi ve iktisadi menfaatleriyle de bire bir uyuyordu⁵²¹.

Fransızların Mısır'ı işgali sadece Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla İngilizlerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde tesis etmiş oldukları iki yüz küsur yıllık ticari ve siyasi varlığını doğrudan tehdit etmekle kalmıyor aynı zamanda, 17. yüzyıldan beri Levant Kumpanyası vasıtasıyla Akdeniz'de tesis etmiş oldukları ticari sistemi de hedef alıyordu⁵²². Şu halde İngiltere'nin Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hindistan'daki varlığını muhafaza etmek için Akdeniz ve ötesinde aktif bir rol oynaması gerektiği çok açıktı⁵²³.

Fransız işgalinin Mısır'ın ötesine ve özellikle Hindistan'a uzanmasına mani olmak için İngiltere'nin almış olduğu önlemler ve ortaya koyduğu karşı refleks, uluslararası ölçekte yapılan siyasi-askeri hamleler ve bölgesel ölçekte alınan tedbirler şeklinde kendini gösterir. İngiliz donanmasının Akdeniz'de Fransızları araması ve Amiral Nelson'un Ebukır'da Fransız donanmasını yok etmesi (1 Ağustos 1798)⁵²⁴ ve aynı şekilde, Osmanlı Devleti ile 5 Ocak 1799'da Fransızlara karşı imzalanan ittifak antlaşması⁵²⁵, İngiltere'nin

Osmanlı toprak bütünlüğünün himayesi" düsturunun bir tezahürüydü. O dönem Rus tehdidiyle ortaya atılan fakat parlamento ve kamuoyundan beklenen desteği görmemiş olan bu siyaset, Fransa'nın Mısır işgali ile daha ciddi bir şekilde yeniden gündeme gelmiş ve İngiltere tarafından tam manasıyla benimsenmek suretiyle icraaya konulmuştu. Bkz. İrtem, *a.g.e.*, s. 239-240; Sonyel, S. R. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 183; Bağış, A. İ. (1984). "British Economic Policy in the Ottoman Empire Under George III". W. Hale and A. İ. Bağış, (Editors). *Four Centuries of Turco-British Relations: Studies in Diplomatic, Economic and Culturel Affairs*. Walkington: The Eothen Press, s. 40-52.

⁵²¹ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 91.

⁵²² Ingram, "From Trade to Empire – III..". s. 279.

⁵²³ Faroqhi, S. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. E. Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 89.

⁵²⁴ Akyıldız-Kurşun, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁵²⁵ İlgili ittifak antlaşması için bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. I, s. 262-266.

uluslararası ölçekte aldığı askeri-siyasi önlemlerdi. İngiltere'nin bölgesel ölçekte aldığı tedbirler ise Kızıldeniz ve bilhassa Basra bölgesinde kendini gösterir. Napolyon'un İskenderiye'ye çıkmasını müteakiben, Fransızların Hindistan ile irtibatını kesmek üzere İngiliz donanmasının Babülmendep Boğazı'nda konuşlandırılması, Mekke Şerifi, Yemen ve Aden ile temasa geçilmesi Kızıldeniz'de alınan tedbirlerdi. Fransızların Bağdat, Basra ve körfez hattını kullanarak Hindistan'a uzanmalarına mani olmak üzere Bağdat'ta daimi bir İngiliz konsoloslüğünün ikamesi ise Basra bölgesinde alınan bölgesel ölçekli tedbirlerdi⁵²⁶.

Dönemin İngiliz Savaş Bakanı Henry Dundas, Napolyon'un Hindistan'a ulaşabileceği güzergâhlar üzerine bir takım ön görüşlerde bulunmuştu⁵²⁷. Dundas'a göre Napolyon, Hindistan'a Kızıldeniz ve özellikle Basra Körfezi yolu ile ulaşmaya çalışabilirdi⁵²⁸. Napolyon'un deniz yolunu (Kızıldeniz) bilhassa İngiliz tehdidi dolayısıyla tercih etmeyeceğini öngören Henry Dundas, Büyük İskender örneğinde olduğu gibi Napolyon'un da Halep, Fırat ve Dicle vadilerini takiple Basra Körfezi yolunu tercih edeceğini düşünmekteydi⁵²⁹. Henry Dundas, Napolyon tehdidini yerinde karşılamak ve bertaraf etmek üzere kapsamlı bir eylem planı hazırlamıştı. Buna göre, hem Doğu Hindistan Kumpanyası'nın hem de genel anlamda İngiltere'nin menfaatine kullanılabilecek her türlü bilgiyi toplamak, İngiltere ile Hindistan arasındaki istihbaratın işleyişini sağlamak, bölgedeki Fransız casuslarının yürüttükleri faaliyetlerini izlemek ve rapor etmek, Bombay Hükumeti ve Londra'daki Gizli Komite ile sürekli haberleşmek, Kızıldeniz hattını tutmak için Babülmendep'te konuşlandırılan İngiliz donanmasının komutanı Amiral Blankett'e bilgi vermek üzere Bağdat'ta bir temsilcinin ikame edilmesine karar verdi. Temsilcinin Bağdat'taki asıl vazifesi, Fransız istilasının tehlikeleri hususunda Bağdat Paşası'nı ikna etmek suretiyle onu Fransızlara karşı mücadeleye teşvik etmektir. Temsilci, Paşanın veya kendi nüfuzunu kullanmak suretiyle aynı şeyi Mısır Beyleri ve çöl

⁵²⁶ Yapp, *a.g.e.*, s. 54; Cohen, *a.g.e.*, s. 4.

⁵²⁷ Buna göre Fransızlar; 1 – İstanbul ve Karadeniz üzerinden Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri kullanmak suretiyle ulaşılabilirlerdi. Ancak buna hem Osmanlılar hem de Rusya engel olurdu. 2 – Mısır ve Kızıldeniz yolu ile ulaşılabilirlerdi. Ancak İngiliz donanmasıyla karşı karşıya gelmek istemeyen Napolyon'un bu yolu tercih etmeyeceği düşünülmekteydi. 3 – Cidde-Hicaz vilayetleri, Hadramut kıyıları ve Muskat yolu ise Arabistan'ın ağır çöl şartları dolayısıyla tercih dışı görülmüştü. 4 – Suriye çölleri üzerinden Fırat Vadisine ve Bağdat-Basra tarikiyle körfeze ve oradan Hindistan'a ulaşan yolu kullanabilirlerdi ki, bu yol hem diğerlerine göre çok uygun hem de daha önce Büyük İskender'in de takip ettiği bir güzergâhtı. Bkz. Yurdakul, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁵²⁸ Yapp, *a.g.m.*, s. 326.

⁵²⁹ Saleh, *a.g.e.*, s. 72-73.

Arapları üzerinde de yapmalıydı. Bu görev için en uygun kişi, 1784'ten beri Hindistan kumpanyası adına Basra Körfezi'nde ticaret yürüten ve aynı zamanda Basra Konsolosu Samuel Manesty'nin yardımcısı olan Harford Jones'tı. Bölgeyle ilgili yeterli tecrübeye sahip olan Harford Jones, Napolyon'un Mısır Seferi'ne çıktığı sırada kişisel işleri dolayısıyla Londra'da bulunmaktaydı⁵³⁰.

3.1.2.4. Harford Jones'ın sıradışı görev tanımı ve Bağdat Konsolosluğu

Harford Jones⁵³¹, 5 Temmuz 1798 tarihinde Kumpanya Yönetim Kurulu tarafından İngiltere'nin Bağdat Konsolosu olarak atandı⁵³². Vakit kaybetmeden Londra'dan ayrılan H. Jones, kara yolu üzerinden İstanbul'a doğru hareket etti. 11 Temmuz 1798'de Hamburg'a ulaşan Jones⁵³³, 18 Temmuz'da Dresden⁵³⁴, 25 Temmuz'da Viyana⁵³⁵ ve 24 Ağustos'ta İstanbul'a ulaşmıştı⁵³⁶. Burada İngiliz Büyükelçisi ile görüştüktan sonra yine kara yolunu takiple Bağdat'a hareket eden Harford Jones, Bağdat'ta kaleme aldığı 30 Eylül 1798 tarihli mektubunda, 24 Eylül 1798'de Bağdat'a ulaşmak suretiyle görevine başladığını yazmaktadır⁵³⁷. Harford Jones Bağdat'a gelirken beraberinde Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa'ya hitaben Kraliyet Baş Sekreteri ve Savaş Bakanı Henry Dundas ve Hindistan Kumpanyası Başkanı Jacob Bosanquet tarafından kaleme alınmış mektuplar da getirmişti⁵³⁸. Söz konusu mektuplarda Bağdat Paşası, Fransızlara uyarılarak;

- Fransızların, tüm halkları eski meşru hükümetlere ve idarecilere karşı ayaklandıkları, adalete, düzene ve dine saldırdıkları,
- Meşru idarecileri öldürmek veya sürgüne göndermek suretiyle onların tüm hazinelerini yağmaladıkları ve şimdi sıranın Bağdat'a geldiği,
- Bağdat sınırlarında konuşlanmış olan Fransızların ve Napolyon'un asıl niyetinin Doğu'nun zengin ve mutlu şehirlerini yağmalamak olduğu, hususları özellikle belirtilmişti⁵³⁹.

⁵³⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1620-1621; Yapp, *a.g.m.*, s. 326; Saleh, *a.g.e.*, s. 89; Tuson, *a.g.e.*, s. 176.

⁵³¹ Harford Jones'un tercime-i hali için bkz. Henderson, T. F. (1886). "Byrdges, Sir Harford Jones". L. Stephen, (Edit). *DNB*. Vol. VII, London: Smith, Elder & Co., s. 161-162.

⁵³² *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1291; *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 181, s. 78; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 18, s. 95; *BL. IOR/L/PS/20/C227*, No. CCLVIII, s. 352, Harfor Jones'ın atama belgesi, gerekçeleri ve görev tanımını içeren belge için bkz. Ek-1.

⁵³³ *BL. IOR/L/PS/9/6*, Harford Jones'tan Jacob Bosanquet'e/Londra, 11 Temmuz 1798-Hamburg, s. 2.

⁵³⁴ *BL. IOR/L/PS/9/6*, H. Jones'tan J. Bosanquet'e/Londra, 18 Temmuz 1798-Dresden, s. 3-4.

⁵³⁵ *BL. IOR/L/PS/9/6*, H. Jones'tan J. Bosanquet'e/Londra, 25 Temmuz 1798-Viyana, s. 5.

⁵³⁶ *BL. IOR/L/PS/9/6*, H. Jones'tan J. Bosanquet'e/Londra, 24 Ağustos 1798-İstanbul, s. 7-8.

⁵³⁷ *BL. IOR/L/PS/9/6*, H. Jones'tan J. Bosanquet'e/Londra, 30 Eylül 1798-Bağdat, s. 9-11. Harford Jones'ın Bağdat'ta kaleme aldığı ilk mektup için bkz. Ek-2.

⁵³⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1622-1624.

⁵³⁹ Henry Dundas ve Jacob Bosanquet tarafından kaleme alınan mektuplar için bkz. Ek-3 ve bkz. Ek-4.

Doğu Hindistan Kumpanyası Başkanı Jacob Bosanquet 6 Temmuz 1798 tarihli söz konusu mektubunda, Fransızlara karşı herhangi bir askeri harekâta girişilmesi ve ihtiyaç duyulması halinde, her ne zaman olursa olsun Hindistan ordusunun bütün imkânlarıyla Bağdat Paşası'nın yanında olacağını belirtmekteydi⁵⁴⁰. Dönemin İngiliz devlet adamları ve Doğu Hindistan Kumpanyası yöneticilerince Bağdat Paşası'na hitaben kaleme alınan söz konusu mektuplarda, dikkat çekilen asıl noktanın Fransız tehdidi olduğu görülmektedir. İlgili mektuplarda Harford Jones'ın alelacele Bağdat Konsolosu olarak atanma gerekçesinin de yine bu tehdit ve tehlike dolayısıyla olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Hindistan Kumpanyası Sekreteri William Ramsay tarafından kaleme alınan ve Harford Jones'ın atama ve görev tanımını içeren 5 Temmuz 1798 tarihli mektup incelendiğinde, bu durum açıkça görülecektir. Jones, sadece Bağdat Paşasını değil, aynı zamanda çöl Arapları ve Mısır Beylerini de Fransızlara karşı harekete geçirmek üzere görevlendirilmiştir. Bunlara ilaveten, Bağdat Eyaleti'nin askeri gücü, nüfusu ve kaynakları, Basra bölgesi, Arabistan, Mısır, İran ve Vehhabiler hakkında bilgi toplamak ve bu bilgileri hızlı ve düzenli bir şekilde Bombay Hükümeti'ne, Babülmendep'te konuşlu İngiliz donanması komutanı Amiral Blankett'e, Londra'daki Gizli Komite'ye iletmekte yine Jones'a verilen görevler arasındaydı. Bilhassa Arabistan üzerinden Hindistan'a gidebilecek yollar üzerinde bulunan etkin kabileler, müslim ve gayr-ı müslim unsurlar da araştırılıp, raporlanacaktı⁵⁴¹.

Harford Jones'ın Bağdat'a konsolos olarak atanması, olağanüstü şartlar çerçevesinde gerçekleşmişti. Dolayısıyla üstlenmiş olduğu görev de olağanüstü nitelikler taşımaktaydı. Jones'ın atama belgesinin ve diğer mektupların münderecatına bakıldığında bu belgelerin hiçbir yerinde, bölgedeki İngiliz vatandaşları ve tüccarlarının hak ve hukuklarının muhafazası, ölüm-doğum ve miras gibi meselelerine dair rutin konsolosluk görevlerine⁵⁴² atıfta bulunulmadığı görülmektedir. Bu gibi işlemler zaten öteden beri Basra'daki İngiliz temsilciliği ve ticaret acentelerince yürütülmekteydi⁵⁴³. Kraliyet ve kumpanya idarecileri tarafından H. Jones'a verilen talimatlar göz önüne alındığında bunların, standart bir

⁵⁴⁰ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1624.

⁵⁴¹ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1621.

⁵⁴² Konsolosların temel görev tanımlarıyla ilgili bkz. Aybay, R. (2009). *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 3-10; Gökbilgin, M. T.(1997). "Konsolos". *İA.*, C. VI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 836; Savaş, A. İ. (2002). "Konsolos". *DİA.*, C. XXVI, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 178-180; İnalçık, "İmtiyazat". s. 245-252; Kallek, C. "İmtiyazat", *DİA.*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 242; Kocabaşoğlu, U. (1999). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 179.

⁵⁴³ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 95.

konsolosun görev ve sorumluluklarının çok ötesinde olduğu görülmektedir. Bundan dolayı olsa gerek Tom Nieuwenhuis'e göre H. Jones, konsolostan ziyade, aslında bir "istihbarat memuru" idi⁵⁴⁴. Neticede tüm bu veriler İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu'nun, başta Hindistan olmak üzere Basra Körfezi ve civarındaki İngiliz ticari ve siyasi varlığının muhafazası stratejisinden hareketle tesis edilmiş, politik ve stratejik mahiyetli bir konsolosluk olduğunu göstermektedir.

Doğu Hindistan Kumpanyası vesilesiyle İngilizlerin Basra bölgesindeki varlıkları çok öncelere dayanmakla birlikte, özellikle Napolyon'un Mısır işgali sonrasında ortaya çıkan Hindistan'ın savunulması zarureti⁵⁴⁵ Londra'daki merkezi hükümeti Basra bölgesinde Hindistan hükümetinden farklı bir siyaset izlemeye sevk etti. Neticede 1798'den itibaren İngiltere'nin Bağdat Paşalığı nezdindeki temsiliyetinin mahiyeti ticaretten stratejik merkezli bir siyasete dönüştü⁵⁴⁶.

3.1.2.5. Bağdat Konsolosluğu'nun genel konsolosluğa dönüşümü

Bağdat'ta daimi bir İngiliz Konsolosluğu'nun tesisi ve Harford Jones'ı konsolos olarak atanması, Napolyon'un Mısır Seferi'nin zaruri kıldığı bir dizi "acil önlemler" hamlesi çerçevesinde alınmış bir karardır. İngiltere için ilk planda en ehemmiyetli mesele, Napolyon'un Hindistan'a uzanmasına mani olmaktır. Bunun için ise, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarında acil bölgesel önlemler alınması gerekiyordu ki, Bağdat'ta bir konsolosluk açmak suretiyle bölgenin Napolyon'un doğuya geçişine karşı bir set olarak teşkilatlandırılması bu önlemlerden birisiydi⁵⁴⁷.

Harford Jones bir an evvel Bağdat'a ulaşmalı ve kendisine verilen bir dizi hayati talimatları icraya koymalıydı. Dolayısıyla konsolosluğun teşkilatlanmasında ne bir ön hazırlık ne de rutin bir süreç takip edilmişti. Harford Jones'ın öncelikli görevi Napolyon tehlikesinin bertaraf edilmesine çalışmak olduğundan, konsolosluğun teşkilatlanması zamana bırakılmıştı. Harford Jones'ın Bombay hükümetinden talepleri doğrultusunda Ağustos 1800'de konsolosluğun güvenliği, Hindistan ordusundan temin edilen bir Hintli

⁵⁴⁴ Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and Society in Early Modern Iraq*. The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, s. 84-85.

⁵⁴⁵ Akyıldız-Kurşun, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁴⁶ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁴⁷ Daha önce de değinildiği üzere, bölgedeki Osmanlı yetkililerinin Napolyon'a karşı saldırıya geçmesi için teşvik edilmesi amaçlanıyordu. Bkz. Ingram, "From Trade to Empire – III..". s. 284.

subay (Subadar-Jemadar), bir çavuş (Havildar), iki onbaşı (Naik) ve 25 Hintli askerden (Sepoy) müteşekkil 29 kişilik bir muhafız birliğine teslim edilmişti. Ayrıca resmi merasimler için iki adet davulcu (drummer) ve bir yan flütçü (fifre) gönderilmişti. Hakeza aynı yılın Eylül ayında ve yine Harford Jones'ın talepleri doğrultusunda, Dr. James Short, Bombay hükümetince Bağdat Konsolosluğu'na doktor olarak görevlendirilmişti⁵⁴⁸.

İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu'nun tesisi tamamen olağanüstü şartların bir neticesiydi. Dolayısıyla meselenin aciliyeti, Bağdat'ta bir konsolosluk açmak için Osmanlı makamları nezdinde yürütülmesi gerekli olan resmi ve rutin uygulamaların takibini imkânsız kılmıştı. Bundan dolayı olsa gerek Harford Jones, kendisinin İngiliz makamlarınca Bağdat Konsolosu olarak atandığına dair resmi belgelere haiz olmakla birlikte, Osmanlı makamlarınca tasdik edilmiş ve onu Bağdat Valisi'ne takdim eden herhangi bir konsolosluk berâtı veya hüküm gibi resmi takdim belgelerine sahip değildi. Dolayısıyla Harford Jones henüz Osmanlı makamlarınca ve Bağdat Paşalığı tarafından resmi olarak tanınmamaktaydı.

Bu süreçte Jones'ın Bağdat'ta kabul görmesini sağlayan tek husus, Napolyon tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ittifaktı⁵⁴⁹. Ancak buna rağmen zaman zaman Bağdat'taki Osmanlı yetkilileri ile Jones arasında anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Öyle ki, Vali Süleyman Paşa ile Harford Jones arasındaki ilişkiler bir ara tamamen kopmuş, hatta hasmane bir durum almıştı. Bilhassa 1801 yılında, Jones'ın Müslüman kadınlarla yasak ilişkiler içerisinde olduğu gerekçesiyle suçlanması ve halkın galeyana gelmesi üzerine Vali Paşa'nın, kendisini Bağdat'tan ayrılmaya zorlaması ilişkilerin kopuş noktasını teşkil etmekteydi. Jones'ın Bağdat'tan ayrılmayı kabul etmemesi üzerine Vali Süleyman Paşa, kendisini hiçbir şekilde İngiliz hükümetinin temsilcisi olarak tanımadığını söyleyerek, onun varlığını reddetmişti. Paşa, valilik personelinin onunla iletişim kurmasını yasakladığı gibi, onu Türk himayesinden de çıkarmış, ayrıca da Babıali'den Jones'ın görevine son verilmesini talep etmişti⁵⁵⁰. Harford Jones sadece vilayetteki Osmanlı yetkilileriyle sıkıntılar yaşamakla kalmamış, aynı zamanda eski amiri ve hali hazırda İngiltere'nin Basra temsilcisi olan Samuel Manesty'nin bölgedeki

⁵⁴⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 191-192, s. 83; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1296-1297; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, No. 19-20, s. 96 ve No. 127, s. 123.

⁵⁴⁹ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁵⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1294; Yapp, *a.g.m.*, s. 329-330; Yurdakul, *a.g.e.*, s. 104-110.

otoritesini paylaşmak istememesinden kaynaklı bir kıskançlıkla da baş etmek zorunda kalmıştı. Manesty, bir zamanlar kendi yardımcısı olan Harford Jones'ın Bağdat Paşalığı'nda konsolos olarak görevlendirilmesini hazmedememiş ve onu görmezden gelmeye başlamıştı. Samuel Manesty, Jones'ı hem bölgedeki Osmanlı makamları ve hem de Hindistan ve Londra'daki İngiliz yetkililerinin nazarında gözden düşürmek için onu geri plana itmeye çalışmıştı. Bu doğrultuda Manesty, Bağdat Valisi ile iletişimini ya bizzat Bağdat'a gelerek kendisi ya da kâhyası aracılığıyla yürütmek suretiyle Harford Jones'ın varlığını göz ardı etmişti. Bu tavır iki İngiliz temsilcisi arasında zaman zaman gizli ve bazen de açık bir sürtüşmeye dönüşmüştü. Hatta bir ara ciddi bir rahatsızlık geçiren Jones, Manesty'ye müracaatla Basra temsilciliğinin doktorunu tedavisine bakmak üzere bir süreliğine Bağdat'a göndermesini rica etmişse de Manesty bunu kabul etmemiş ve netice de Jones rahatsızlığına rağmen Basra'ya gitmek suretiyle orada tedavi olmuştu⁵⁵¹.

Jones'ın bir başka talihsizliği kendisinin doğrudan Londra'dan atanmasıydı. Bu atama onun Bağdat'ta sahipsiz kalmasına neden olmuştu. Harford Jones'ın yetki bakımından tam olarak kime tabi olduğu belirsizdi. Bombay ve Londra hükümetlerine olduğu kadar Gizli Komiteye karşı da sorumluydu. Ancak Gizli Komite bölgeye nüfuz etmekte yetersiz kaldığı gibi, Bombay hükümeti etkisiz, merkezi hükümet ise Jones'ın durumuyla çok ilgili görünmüyordu. İstanbul Büyükelçiliği ise Levant Kumpanyası'nın yetki sahasında olarak, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tekelinde olan Bağdat'a atanmış bir konsolos için Osmanlı makamları nezdinde aracı olmaya gönülsüz davranmaktaydı. Zira böyle bir teşebbüs hem Levant ve Doğu Hindistan kumpanyaları arasında hem de Osmanlı makamları nezdinde bir krize sebep olabilirdi⁵⁵². Bu görev karmaşası Harford Jones'ın konsolosluk beratı almasını bir hayli geciktirdiği gibi bu durum onu Bağdat'ta da zaman zaman müşkül durumda bırakmaktaydı. Hatta 1801 yılından itibaren Jones'ın Bağdat Valisi ile yaşadığı sıkıntılar da bu duruma bağlanmaktaydı⁵⁵³. Büyük Süleyman Paşa'nın vefatını (8 Ağustos 1802) müteakip yerine Hafız Ali Paşa'nın tayini (10 Kasım 1802)⁵⁵⁴ sırasında konuyu Reis Efendi'ye (Reisülküttab) açma fırsatı bulan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Thomas Bruce, nihayet Harford Jones'a ve Bağdat Konsolosluğu'na

⁵⁵¹ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1291-1292; *BL. IOR/L/PS/20/C30*, No. 190, s. 83; Yapp, *a.g.m.*, s. 327.

⁵⁵² Yapp, *a.g.m.*, s. 327-328.

⁵⁵³ *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1301.

⁵⁵⁴ Güler, M. (2011). "Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri (1779-1802)". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-8-9 Kasım 2008*. C. I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 690; *Salnamelerde Bağdat*. s. 77; Yurdakul, *a.g.e.*, s. 113-114.

resmiyet kazandıran konsolosluk beratını almayı başarmıştı (2 Kasım 1802). Söz konusu beratın teminiyle birlikte Harford Jones'ın 24 Eylül 1798'den beri gayri resmi olarak yürüttüğü İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu görevi, resmileşmiş ve Osmanlı makamlarınca da tasdik ve kabul edilmişti. İngiliz Büyükelçisi'nin 16 Ocak 1803 tarihli mektubuyla konsolosluk beratına kavuşan Harford Jones, ilgili fermanla "Bağdat ve civarının konsolosu" olarak tanımlanmaktaydı⁵⁵⁵.

Aşağıdaki 2 Kasım 1802 tarihli konsolosluk beratı, Harford Jones'a sadece resmiyet kazandırmakla kalmıyor, onun ve Bağdat Konsolosluğu'nun Osmanlı Devleti nezdindeki görev tanımını, yetki ve sınırlarını da belirliyordu:

*"Bağdat ve Civarı İngiliz Konsolosu
Harford Jones'a verilen Osmanlı İmparatorluğu Diploması"*

"İstanbul İngiliz Büyükelçisi Lord Elgin'in tarafımıza sunmuş olduğu bir memorandumdaki ricası üzerine ki, zaten kapitülasyonlar çerçevesinde İngiliz Büyükelçisi Halep, İskenderiye, Suriye, Trablusşam, Trablusgarp, Cezayir, Tunus, İzmir, Mısır ve gümrük dairesi bulunan diğer limanlara konsolos atama, azl ve değiştirme hakkına sahipti. Bağdat ve civarında şu an için kurulmuş konsolosluğa atanmış ve söz konusu Bağdat şehrinde oturan bir İngiliz vatandaşı olan Harford Jones Bey'e, orada kurulmuş İngiliz tüccarları işlerini veya seyahat edenleri korumak için söz konusu kapitülasyonlara uygun olarak kendisine imparatorluk beratımız verilmiştir. Adı geçen Harford Jones Bey, Bağdat şehrine konsolos olarak atanmış ve onaylanmıştır.

Söz konusu kapitülasyonlara uygun olarak, bu ülkedeki İngiliz bayrağının himayesinde olan seyyah ve tüccarlar işlerinde ve ortaya çıkan sıkıntılarda ona müracaat etmeli ve tüm gemiler onun bilgisi dâhilinde limandan ayrılmalıdır.

Onun emri altındaki hiçbir kamu görevlisi, kadın ve erkek köle hizmetliler haraç, avarız, gemilerden alınan kasap akçesi gibi bazı düzenlemeler ve diğer tekâlif-i örfiye adı altındaki keyfi emirleri bahane edilerek rahatsız edilemez. Hiç kimse söz konusu konsolosun dâhili işlerine karışmamalı ve engel olmamalıdır.

İngiliz Büyükelçiliği tarafından tesis edilen konsolos hapis cezasına çarptırılmaz, evi kapatılmaz veya aranamaz ve içine hiçbir asker konuşlandırılmaz. Konsolosun kendisine ait yardımcıları ve köleleri, tekâlif-i örfiye, haraç, avarız ve kasap akçesinden muaf ve özgürdürler. Kendisine yönelik herhangi bir kişi tarafından yapılan herhangi bir şikâyet bize yönlendirilecek ve başka yollara tevessül edilmeyecektir.

Söz konusu konsolos ülkenin her hangi bir yerine-bölgesine ister kara ister deniz yoluyla seyahat etmesi gerekirse, gittiği hiçbir liman veya istasyonda hiç kimse, ne kendisi ne de beraberindeki hizmetkârları, bagajları, rehberleri, malları veya onunla bağlantılı herhangi bir şeyi rahatsız etmeyecek. Ücreti ödenmiş herhangi bir gemi kaptanı yürürlükteki düzenlemeler çerçevesinde onun araç-gereçlerini taşımaya mecburdur. Hiç kimse ona karşı kavga çıkarmak için bahane aramayacak. Ülkenin tehlikeli bölgelerinde beyaz bir türban giymesine, kılıç, yay ve benzeri savaş gereçleri taşımaya izin verildi.

Bütün kadılar, komutanlar ve diğerleri onu rahatsız etmemeli, aksine ona yardımcı olmalı ve ona engel olmaya çalışanlara karşı onu korumalı ve kapitülasyonlara uygun davranmalı. Hiç kimsenin karşı çıkmayacağı, aksine, büyük saygı ve itimat göstereceği en saygın ve asil mührümüzle bu ferman verildi.

7 Receb 1217 – İstanbul / 2 Kasım 1802⁵⁵⁶."

⁵⁵⁵ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1301-1302; **BL. IOR/L/PS/20/C30**, No. 198, s. 89-90; **BL. IOR/L/PS/20/C236**, No. 21-22, s. 96.

⁵⁵⁶ Aitchison, **a.g.e.**, No. XLII, s. 180-181. Konsolosluk beratının İngilizcesi için bkz. Ek-5.

Babıâli'den alınan konsolosluk beratıyla birlikte resmiyet kazanmasına rağmen İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu'nun daimiyeti meselesi tartışmalı bir konuydu. Zira söz konusu konsolosluk Hindistan'a yönelik Fransız tehdidinine karşı koymak için bölgesel direniş önlemleri çerçevesinde ihdas edilmişti. Dolayısıyla Fransız tehdidinin bertaraf edilmesi yönündeki her önemli gelişme bu konsolosluğun varlığını tartışmaya açmaktaydı. Öyle ki ilk tartışma Napolyon'un Suriye'ye değil doğrudan Mısır'a çıkmasıyla başlamış, Harford Jones'ın görevi ve konsolosluğun varlığı tartışılmıştı. Ancak Napolyon'un Mısır'dan sonra Suriye'ye yönelmesi bu tartışmaları bir süreliğine sonlandırmış olmakla birlikte, İngiltere ile Fransa arasında 27 Mart 1802'de imzalanan Amiens Barış Antlaşması⁵⁵⁷ konsolosluğun varlığını yeniden tartışmaya açmıştı. Ancak, Jones'ın Londra siyasi mahfillerindeki dostlarının girişimleri, konsolosluk ödeneklerinin düşürülmesi ve Fransa ile savaşın yeniden alevlenmesi ile konsolosluk varlığını korumuştur. Bu durumun farkında olan Jones, Bağdat'ın politik-stratejik önemini ön plana çıkar istiyordu. Ona göre Bağdat;

- Hindistan'a yönelik Fransa ve daha sonra Rusya'dan gelebilecek tehditlere karşı koymak için politik ve stratejik bir mevkiydi.
- Bilhassa Büyük Süleyman Paşanın vefatı dolayısıyla ortaya çıkan otorite boşluğunda bölgede bulunan İngiliz uyrukluların himayesi için elzem bir yerdi.
- İran ve Afganistan ile iletişimin devamı için mühim bir basamaktı.
- Hindistan ile iletişim için stratejik ve ticaret dolayısıyla iktisadi bir değere sahipti.

Jones'a göre Bağdat Konsolosluğu doğrudan Londra'ya bağlanıp, İstanbul Büyükelçiliğinden azade kılınmalıydı. Hatta Basra temsilciliği dahi bu genel konsolosluğa bağlanmalıydı. Tabi rakibi Samuel Manesty bunun tam tersini ileri sürmekteydi⁵⁵⁸. Basra ticari açıdan önemliydi ve bu durum burada işleri organize etmek adına bir temsilcinin varlığını zaruri kılmaktaydı. Basra bu yüzden Hindistan Hükümetince desteklenmekteydi. Oysa Bağdat, politik ve stratejik olarak çok önemliydi ve bu daha çok Londra'daki merkezi hükümeti ilgilendiriyordu⁵⁵⁹.

⁵⁵⁷ Amiens Barış Antlaşması için bkz. Soysal, *a.g.e.*, s. 305-314, 328-337; Armaoğlu, *19. Yüzyıl..*, s. 79.

⁵⁵⁸ Yapp, *a.g.m.*, s. 327-328; Yurdakul, *a.g.e.*, s. 99-103.

⁵⁵⁹ Ingram, "From Trade to Empire – III..". s. 300.

Kuruluşundan 19. yüzyıl sonuna kadar Bağdat Konsolosluğu'nun İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik siyasetinde aldığı pozisyona bakıldığında, bu konsolosluğun gittikçe önem kazandığı ve İngiltere'nin körfez siyasetine yön veren ana istasyonlardan biri olduğu görülmektedir. Bağdat Konsolosluğu 1812 yılında "Türk Arabistan'ı Siyasi Temsilciliği" adıyla genel konsolosluğa dönüştürülmüştür. 19. yüzyıl boyunca Bağdat Konsolosluğu'nun artan öneminin aksine Basra'daki konsolosluğun yetki bakımından gerilediği görülmektedir. 1810 yılından itibaren "Yardımcı Siyasi Temsilcilik – Assistant Political Agency" olarak Bağdat'taki "Siyasi Temsilcilğe – Political Agency"e bağlanan Basra Temsilciliği, 1898 yılında Hindistan hükümeti idaresinden alınarak doğrudan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bağlanıncaya kadar Bağdat'a bağlı kalmıştı. 1822-1862 yılları arasında "Yerli Temsilci – Native Agency" pozisyonuna indirilmiş olan Basra Temsilciliği, 1863-1873 yılları arasında ise tercümanların (dragoman) idaresine bırakılacak kadar geri plana itilmişti. 1873 yılına gelindiğinde ise Basra Temsilciliği tekrar Bağdat Konsolosluğu'na bağlı "Yardımcı Siyasi Temsilcilik – Assistant Political Agency" statüsüne yükseltilmişti⁵⁶⁰. Bağdat Genel Konsolosluğu sadece Basra'daki siyasi temsilciliği değil, 1839-1911 yılları arasında faaliyet gösteren Musul Yardımcı Konsolosluğu (vice-consul)⁵⁶¹ ve hakeza 1870-1903 yılları arasında bazen yerli temsilcilik (native agent) bazende yardımcı konsolosluk (vice-consul) düzeyinde faaliyet gösteren Kerbela temsilciliğini⁵⁶² de bünyesinde barındıran ve dolayısıyla günümüz Irak'ının neredeyse tamamına yayılmış olan İngiliz konsolosluk ağının merkezi idi.

⁵⁶⁰ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2686-2689; *BL. IOR/L/PS/11/307*, s. 1498/30.

⁵⁶¹ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2689.

⁵⁶² *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2690.

Çizelge 3.1. İngiltere'nin Bağdat Konsolosları (1798-1906)⁵⁶³

Konsolosun Adı	Görev Dönemi	Açıklama
James Morley	Mayıs - Kasım 1766	
Konsolosluk 1766-1783 yılları arasında askıya alınmış, 1783-1798 yılları arasında ise yerli temsilci (native agent) düzeyinde faaliyet göstermiştir.		
Harford Jones	Ağustos 1798 – Ocak 1806	Sonra Harford Jones Byrdges.
Dr. John Hine (vekâleten)	1806 - 1808	Konsolosluk doktoru.
Claudius James Rich	1808 - 1821	
1810 yılında Bağdat Konsolosluğu, Basra ile birleştirilmiş, 1812 yılında ise her iki temsilcilik Türk-Arabistan'ı Siyasî Temsilciliği (Political Agent in Turkish Arabia) ⁵⁶⁴ haline getirilmiştir.		
Yüzbaşı R. Taylor	1822 - 1843	1827'de Binbaşı, 1831'de Yarbay
Binbaşı Henry C. Rawlinson	6 Aralık 1843 – 14 Ekim 1849	Sonra General Sir.
Binbaşı Arnold B. Kemball	15 Ekim 1849 – 14 Aralık 1851	Sonra General.
Binbaşı Henry C. Rawlinson	15 Aralık 1851 – 28 Şubat 1855	İkinci defa.
Binbaşı Arnold B. Kemball	1 Mart 1855 – 23 Ekim 1859	İkinci defa.
Dr. J. M. Hyslop (vekâleten)	24 Ekim 1859 – 28 Nisan 1861	Konsolosluk doktoru.
Yüzbaşı Arnold B. Kemball	29 Nisan 1861 – 31 Ağustos 1868	Üçüncü defa.
Albay C. Herbert	1 Eylül 1868 – 20 Aralık 1874	
Albay John Pigott Nixon	21 Aralık 1874 – 6 Temmuz 1879	
Albay Samuel Barrett Miles	7 Temmuz 1879 – 28 Eylül 1880	
T. John Chichele Plowden	29 Eylül 1880 – 20 Şubat 1882	Sonra Sir Trevor.
Albay William Tweedie	20 Mart 1882 – 11 Kasım 1883	Sonra General.
Trevor J. C. Plowden	12 Kasım 1883 – 31 Mayıs 1885	İkinci defa.
Albay W. Tweedie	24 Temmuz 1885 – 24 Haziran 1888	İkinci defa.
Binbaşı A. C. Talbot	25 Haziran 1888 – 3 Mayıs 1889	
Albay W. Tweedie	4 Mayıs 1889 – 31 Ekim 1891	Üçüncü defa.
Albay Edward Mockler	1 Kasım 1891 – 11 Nisan 1897	
Yarbay William Loch	12 Nisan 1897 – 9 Haziran 1898	
Binbaşı Philip J. Melvill	15 Ağustos 1898 – 31 Mart 1899	
Yarbay William Loch	1 Nisan 1899 – 10 Haziran 1899	İkinci defa.
Binbaşı P. James Melvill	11 Haziran 1899 – 20 Mart 1902	İkinci defa.
Albay Lindsay S. Newmarch	21 Mart 1902 – 28 Mart 1906	
Albay J. Ramsay	29 Mart 1906 - ...	

⁵⁶³ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, s. 2683-2684; *BL. IOR/L/PS/11/307*, s. 1498/30.

⁵⁶⁴ 19. Yüzyılın başlarından itibaren İngiliz politika literatüründe Bağdat ve Basra vilayetlerini içerisine alan bölge için Türk Arabistan'ı anlamında "Turkish Arabia" teriminin kullanıldığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngilizler bu bölge için Grekçe'den iktibasla "Mesopotamia" ve 1920'lerden sonra ise "Iraq" adını kullanmışlardır. Bkz. Tuson, *a.g.e.*, s. 175.

3.2. Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Teşkilat Yapısı (1875-1879)

3.2.1. Albay John Pigott Nixon'un Genel Konsolos Olarak Atanması

Albay J. P. Nixon askeri kökenli bir konsolos olup, 12 Haziran 1841 tarihinde orduya girmiş, 24 Ocak 1845'te Teğmen, 12 Haziran 1856'da Yüzbaşı, 12 Haziran 1861'de Binbaşı, 12 Haziran 1867'de Yarbay ve 12 Haziran 1872'de Albay rütbesine terfi etmiştir. Nixon, 1842-43 yıllarında Scinde ve Afganistan'da Doğu Hindistan Kumpanyasına ait askeri birliklerde görev yapmış olup, 1843 yılında Haydarabad Savaşına katılmış ve bir madalya almıştır. Albay Nixon, Bağdat'a atanmadan önce, 7 Nisan 1865'ten beri Hindistan'ın Rajasthan Eyaleti'nde Meywar'da İngiliz siyasi temsilcisi olarak görev yapmaktaydı⁵⁶⁵.

İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi tarafından "Türk Arabistan'ı Siyasi Temsilcisi" (Political Agent in Turkish Arabia) unvanıyla Bağdat'a atanan Albay Nixon, 20 Aralık 1874'te Bağdat'a gelmiş ve bir gün sonra, 21 Aralık 1874'te Albay Charles Herbert'ten konsolosluk görevini devralmıştır⁵⁶⁶. Nixon'un ataması, İngiltere Kraliyet Komisyonu tarafından 18 Ocak 1875 tarihinde "İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosu" (Consul General at Baghdad) unvanıyla onaylanmıştır⁵⁶⁷. Dışişleri Bakanlığı 4 Şubat 1875 tarihli gönderisiyle Albay Nixon'u Bağdat Genel Konsolosu olarak atandığı ve maaşının da Hindistan Hükümeti tarafından ödeneceği hususunda bilgilendirmiştir⁵⁶⁸. Albay Nixon'un maaşı görev yaptığı süre boyunca Hindistan Hükümeti tarafından karşılanmıştır⁵⁶⁹.

⁵⁶⁵ *The Foreign Office List*. (1876). (Compiled by Eward Hertslet), (Fourty-Eight Publication). London: Harrison 59 Pall Mall, s. 156; Hart, H. G. (1877). *The New Annual Army List, Militia List and India Civil Service List For 1877*. Vol. 38, London: Published by John Murray, s. 39.

⁵⁶⁶ *The National Archives (TNA.) Foreign Office (FO). 78/2352, No. 21*, Charles Herbert'ten Dışişleri Bakanlığına/Londra, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 287; *TNA. FO. 78/2352, No. 22*, Genel Konsolos Albay John Pigott Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 289; *TNA. FO. 195/1030, No. 72*, Charles Herbert'ten Büyükelçi Henry Elliot'a/İstanbul, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 404; *TNA. FO. 195/1030, No. 73*, John Pigott Nixon'dan Henry Elliot'a, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 405.

⁵⁶⁷ *The London Gazette*, 5 February 1875, Issue 24178, s. 475; *The Edinburg Gazette*, 9 February 1875, Issue 8553, s. 98; *BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 249-90; The Foreign Office List*. (1876). s. 12.

⁵⁶⁸ *TNA. FO. 195/1188, No. 1*, Dışişleri Bakanlığı'ndan Albay Nixon'a, 4 Şubat 1875-Londra, s. 338.

⁵⁶⁹ *TNA. FO. 96/33/12, s. 5; The Foreign Office List*. (Compiled by Eward Hertslet). (Fourty-Eight Publication). Harrison 59 Pall Mall, London 1876, s. 38.

Dönemin İngiliz Büyükelçisi Henry George Elliot⁵⁷⁰ tarafından Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'ne sunulan 18 Şubat 1875 tarihli takrirde, İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosu Albay Herbert'in yerine John Pigott Nixon'un genel konsolos olarak atandığından bahisle, kendisine berat ve ferman verilmesi talep edilmiştir⁵⁷¹. Büyükelçinin bu talebinin ardından, 10 Mart 1875 (H. 2 Safer 1292)'de Albay John Pigott Nixon'un Osmanlı makamlarınca da İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosu olarak resmî kabul ve tasdikini gösteren berat ve emri şerif hazırlanmış ve Albay Nixon'a iletilmek üzere İngiliz Büyükelçisine verilmiştir⁵⁷². Söz konusu belgelerin Büyükelçi Henry Elliot tarafından 15 Mart 1875'te John Pigott Nixon'a gönderilmiş olduğu görülmektedir⁵⁷³. Böylece Albay Nixon'un 21 Aralık 1874'ten beri Bağdat'ta yürütmekte olduğu konsolosluk vazifesi Osmanlı makamlarınca da kabul ve tasdik edilmek suretiyle resmileşmiştir.

Albay Nixon Mayıs 1877'de Hindistan Genel Valisi tarafından 55 yaş sınırına ulaştığı gerekçe gösterilerek emekli edilmiştir⁵⁷⁴. Ancak kendisi, göreve geldiğinden beri Bağdat'ta İngiliz nüfuzunun yeniden tesisi için ortaya koyduğu çabalar ve 55 yaşına ulaşmış olmanın onu konsolosluk hizmetinden ihracını gerektirmediği gibi bir takım gerekçeler ileri sürerek buna mani olmak istemiştir. Nixon, İstanbul Büyükelçiliği ve Dışişleri Bakanlığı nezdinde görev süresinin uzatılması veya başka bir konsololuğa tayin edilmesi için girişimlerde bulunmuş⁵⁷⁵ ve neticede Haziran 1877'de görev süresi iki yıl daha uzatılmıştır⁵⁷⁶. 11 Haziran 1879'da Kraliyet tarafından emekliye sevk edilen Albay Nixon'un⁵⁷⁷ Bağdat Genel Konsolosluğu görevi dört buçuk yıldan fazla sürmüştü ve 7 Temmuz 1879'da sona ermiştir⁵⁷⁸. Kendisi Rusya üzerinden karayoluyla Londra'ya dönmek üzere 21 Temmuz 1879'da Bağdat'tan ayrılmıştır⁵⁷⁹.

⁵⁷⁰ Henry Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği için bkz. Aydın, M. (2005). "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı". *OTAM*, S. 18, s. 21-49.

⁵⁷¹ *BOA. HR. TO.*, 249-90.

⁵⁷² *BOA. A. DVN. DVE. d.*, 038/4, *hkm* 106, s. 34.

⁵⁷³ *TNA. FO. 195/1076, No. 8*, Albay Nixon'dan Büyükelçi Henry Elliot'a, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 78.

⁵⁷⁴ *TNA. FO. 78/2615*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Mayıs 1877-Bağdat, s. 77.

⁵⁷⁵ *TNA. FO. 195/1142*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 26 Mayıs 1877-Bağdat, s. 92-93; *TNA. FO. 195/1142*, Albay Nixon'dan Büyükelçi Austen Henry Layard'a/İstanbul, 26 Mayıs 1877-Bağdat, s. 94-95.

⁵⁷⁶ *TNA. FO. 78/2615*, Albay Nixon'dan A. Henry Layard'a, 22 Haziran 1877-Bağdat, s. 84.

⁵⁷⁷ *The London Gazette*, 8 Temmuz 1879, Issue 24741, s. 4341.

⁵⁷⁸ *TNA. FO. 78/3015, No. 7*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 7 Temmuz 1879-Bağdat; *TNA. FO. 195/1243, No. 74*, Albay Nixon'dan A. Henry Layard'a, 7 Temmuz 1879-Bağdat, s. 272.

⁵⁷⁹ *TNA. FO. 195/1243, No. 82*, Genel Konsolos Yarbay Samuel Barrett Miles'ten İngiliz Büyükelçiliğine/İstanbul, 22 Temmuz 1879-Bağdat, s. 344.

Resim 3.1. Bağdat Konsolosluğunun Çatısından Görünüm / Bağdat⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ **BL. IOR/L/PS/20/C260.** Malleson, W. (1907). *Diary of a Tour in the Persian Gulf and Turkish Arabia*. Simla: Government Monotype Press, p. 34.

3.2.2. Personel İstihdamı ve Görev Dağılımı

Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa tarafından Bağdat Genel Konsoloslukuna gönderilen 22 Aralık 1875 tarihli bir belgede, yürürlükte olan Konsolosluk Nizamnamesi⁵⁸¹ gereği belli bir sayı ile sınırlandırılmış olan konsoloslukta görevli tercüman (dragoman) ve muhafızların (yasakçıların-kavas) sayıları ile isim ve milliyetlerinin vilayet tercüme odasına teyit ettirilerek valiliğe sunulması talep edilmiştir⁵⁸².

⁵⁸¹ Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın işaret ettiği Konsolosluk Nizamnamesi, 9 Ağustos 1863'te yürürlüğe konan "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Bulunan Düvel-i Enebiyye Konsoloslukları Hakkında Tanzim Kılınan Nizamname"dir. Bkz. *Düstur*. (1289). Birinci Tertip, C. I, İstanbul: Matbaa-i Amire, s. 772-775. Nizamname için ayrıca bkz. *BOA, İrade-i Hariciye (İ. HR.), 11440*. Söz konusu nizamnamenin 1. Maddesine göre genel veya başkonsoloslukların imtiyazlı tercüman (dragoman) istihdamı en fazla 4, konsolosluk ve yardımcı konsoloslukların ise 3 kişi ile sınırlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin XVII. Yüzyıldan itibaren kapitülasyonlar çerçevesinde yabancı temsilciliklere vermiş olduğu tercümanlık (dragoman) ve yasakçılık (kavas) gibi bir takım adli ve ticari ayrıcalıklar ihtiva eden beratlar ve muafiyetler söz konusuydu. Osmanlı idarecilerinin yabancı temsilciliklere gerek Osmanlı makamlarıyla ve gerekse tebaa ile olan ilişkilerinde kolaylık olması hasebiyle tercümanlar edinmelerine müsaade etmişti. Bu çerçevede kendisine berat takdim edilen kişiler bir takım örfi vergilerden, adli kovuşturmalardan muaf tutulmaktaydılar. Himaye (protage) hakkı adı verilen bu uygulama zamanla yabancı temsilciliklerce politik, gayr-ı Müslim veya Müslim Osmanlı tebaasınca da ticari ve adli kazanımları dolayısıyla suiistimal edilmiştir. Osmanlı ülkesinde siyasi temsilcilikleri bulunan düvel-i ecnebiyye, kapitülasyonlar çerçevesinde kendilerine bahsedilen himaye (protage) hakkını, Osmanlı Devleti'nin dahili iş ve işleyişine bir müdahale aracı olarak kullanmaya başladılar. Zira himaye edilen insan sayısı ne kadar fazla ise Osmanlı içişlerine müdahale etme hakkı da o nispette artmaktaydı. Öyle ki sadece soydaş veya dindaş oldukları unsurları değil, Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasını da himayeleri kapsamına almak yolunu tuttular. Ayrıca söz konusu himaye beratları yerine ve bölgesine göre 2.500 ile 4.000 kuruş gibi o dönem için büyük meblağlara satıldıklarından büyükelçilik ve konsolosluklar için çok ciddi bir kazanç kapısı da olmuştu. Osmanlı idarecilerinin tüm çabalarına ve alınan önlemlere rağmen yabancı temsilcilikler bu önemli gelir kaleminden mahrum olmamak için uyarıları ciddiye almadılar ve bu hususta çıkarılan ferman ve yasalara da uymadılar. Osmanlı tebaası da bu suiistimale çanak tuttu. Zira herhangi bir yabancı temsilcilikten elde edilmiş bir tercümanlık beratı veya himaye, ilgili kişiye dahili ve harici ticarete pek çok vergiden muafiyet ve adli kovuşturmalarda önemli hukuki ayrıcalıklar sağlamaktaydı. 1793 yılında Halep Valisi, Halep'te ticaretle uğraşan ancak konsolosluklardan alınmış tercümanlık beratı olduğu için vergilerden muaf 1.500 kişi olduğunu Babıali'ye bildirmiş, yapılan tetkikler sonucu sadece altı kişinin gerçek tercüman olduğu ortaya çıkmıştı. Hakeza 1808 yılında Eflak ve Boğdan'da Osmanlı tebaası 120.000 kişinin Rusya, 260.000 kişinin ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu himayesinde olduğu görülmektedir. Bu ve benzeri örnekler himaye suiistimalinin geldiği noktayı işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer pek çok yasak, ferman ve emirle birlikte 1863 yılında çıkarılan Konsolosluk Nizamnamesi de, Osmanlı Devleti'nin bu yıkıcı suiistimale karşı aldığı tedbirlerden sadece biriydi. Bkz. Sonyel, S. R. (1991). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı". *Belleten*, 55 (213), s. 359-370; İnalçık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı..". s. 73; Serbestoğlu, İ. (2011). "Zorunlu bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu". *OTAM*, S. 29, s. 196-200; Konen, B. (2009). "Osmanlı Devleti'nde Protege (Koruma) Sistemi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (1), s. 169-188; Kütükoğlu, M. S. (1991). "Avrupa Tüccarı". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 159-160; Aybay, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁵⁸² *TNA. FO. 195/1076, No. 1 Ek-1*, Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'dan İngiliz Genel Konsolosuna, 22 Aralık 1875-Bağdat, s. 381-382.

Albay Nixon'un Vali Abdurrahman Paşa'nın talebi doğrultusunda hazırlamış olduğu listede, söz konusu dönemde Bağdat Genel Konsolosluğunda görevli kişilerin sayısı, etnik aidiyetleri, meslek ve görev dağılımları hakkında bilgiler yer almaktadır⁵⁸³.

Çizelge 3.2. Bağdat Konsolosluğu'nda Görevli

Dragoman ve Yardakçılar

George Thaddeus	: Dragoman / Ermeni
John Thaddeus	: Postacı / Ermeni
James Thaddeus	: Muhasebeci / Ermeni
Gabriel Thaddeus	: Veznedar / Ermeni
Muhammed Efendi	: Türkçe kâtibi / Müslüman
İzed Hassan	: Arapça kâtibi / Müslüman

Kavaslar

Mahboob Ağa	: Piyade onbaşı (jemadar)
Huran Ağa	: Piyade
Elyas Ağa	: Piyade
Hacı Muhammed	: Piyade
K. İbn Juad	: Piyade

Diğer

Mahmood Ağ	: Kahya (Çuhadar)
Eumus Ağ	: Süvari
Hebib Ağ	: Süvari
Ashoor Ağ	: Süvari
Muhammed Halid	: Süvari
Ali İbn Mahmood	: Süvari
Muhammed İbrahim	: Süvari

J. P. Nixon
Bağdat / 12 Ocak 1875

Albay Nixon bu listeyi Vali Abdurrahman Paşa'ya göndermeden önce Büyükelçi Henry Elliot'un onayına sunmuştur. Nixon bu konuda yaptığı değerlendirmede, öteden beri himaye sistemindeki sıkıntıya işaret ederek, Sultan'a kabarık bir liste sunmanın doğuracağı sıkıntı nedeniyle, hazırladığı listedeki yasakçı-kavas sayısını eskiden olduğu gibi 12 kişi ile sınırlayacağını belirterek buna onay istemektedir. Nixon yazısının devamında, konsoloslukta çalışan birkaç tanede Türk vatandaşı olduğunu belirterek, Büyükelçi'den onların da konsolosluk himayesine alınmasının sağlanmasını rica etmektedir. Buna gerekçe olarak ise, Bağdat'ın sahip olduğu büyük zenginlikte buradaki İngiliz temsilciliğinin büyük payı olduğunu ve İngilizlerin Bağdat ve civarında yürüttükleri ticaretle her yıl buradaki Türklere ve diğer yerli unsurlara büyük paralar bıraktıklarını, aksi bir durumda Bağdat'taki zenginliğin kaybedileceğini ileri sürmektedir⁵⁸⁴.

⁵⁸³ TNA. FO. 195/1076, No. 1 Ek-2, Albay Nixon'dan Büyükelçi Henry Elliot'a, 12 Ocak 1875-Bağdat, s. 383.

⁵⁸⁴ TNA. FO. 195/1076, No. 1, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 12 Ocak 1875-Bağdat, s. 383.

Resim 3.2. İngiliz Konsolosluğu Dragoman Evi / Basra⁵⁸⁵

Albay Nixon'un büyükelçiliğe sunmuş olduğu liste incelendiğinde, konsoloslukta farklı görevler üstlenen 18 kişinin isimleri görülmektedir. Konsolosluğun tercüman (dragoman), postacı, muhasebeci ve veznedar gibi üst grup memuriyetlerinde Ermenilerin görevlendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu personelin etnik veya dini aidiyetleri belirtilmişken, alt grup personelin (kavaslar ve diğerleri) sadece isim ve görevlerinin zikredildiği görülmektedir. Albay Nixon'un herhangi bir sıkıntıya mahal vermemek için listeyi kısıtlı tutması konsolosluk personelin gerçek sayısını tespit etmemizi imkânsızlaştırmıştır. Bununla birlikte bu 18 kişiye Genel Konsolos Albay Nixon ve yardımcısı Ahmed Ali Han'ı da ilave edecek olursak 20 kişilik bir yekûn ortaya çıkmaktadır.

⁵⁸⁵ **BL. IOR/L/PS/20/C260**, p. 27.

Abdurrahman Paşa ve Albay Nixon tarafından kaleme alınan bu belgelerden anlıyoruz ki, Osmanlı Devleti yabancı devletlerin himaye meselesini suiistimal etmelerine mani olma gayretindedir. Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın İngiliz konsolosundan konsolosluk çalışanlarının listesini talep etmesi ve yürürlükteki Konsolosluk Nizamnamesi'ne uyulması hususunda uyarıda bulunması bunu göstermektedir. Ancak Albay Nixon'un gerçek sayıyı gizli tutması bu meseledeki denetim zafiyetini ve İngilizlerin bu konuda suiistimale devam etme eğiliminde olduklarını ortaya koymaktadır.

1877 yılında Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Philip Currie'nin konsolosluk servisinde bazı düzenlemelere gitmesinin yankıları Bağdat Genel Konsolosluğunda da görülmüştür. Currie, konsolosluk hizmetine giriş için adaylık sürecinin yanı sıra ağırlıklı olarak dil yetisini ön plana çıkaran bir sınav sistemi de getirdi. Konsolos adaylarının 5-6 dil bilmesi tercih önceliği sağlayacaktı. Levant bölgesinde görev yapacak olanların bilhassa Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça gibi bölge dillerini bilmeleri istenmekteydi. Konsolosluk hizmetine giriş yaşı 24, emeklilik ise 50 olarak kararlaştırılmıştı⁵⁸⁶. Bu düzenlemeler çerçevesinde 1878 yılında Dışişleri Bakanlığı konsoloslukta istihdam edilen personelin emeklilik durumlarını tespit etmek için yaş beyanlarını talep etmiştir. Albay Nixon, kavaslar ve diğer alt grup hizmetliler hariç, konsolosluğun üst kademe memurlarının isim ve yaş listesini hazırlayarak dışişleri bakanlığına sunmuştur⁵⁸⁷.

Çizelge 3.3. Bağdat Genel Konsolosluğu Personelinin
Yaş Cetveli / 1 Ocak 1879

<u>İsim / Görev</u>	<u>Yaş</u>
Albay J. P. Nixon : Majestelerinin Bağdat Genel Konsolosu -----	57
Bay Antone Marine : Tercüman (Dragoman) ve Muhasebeci -----	35
" P. De Mello : Baş Katip -----	23
" J. Thaddius : Katip -----	52
" G. Thaddius : Veznedar -----	45
" Muhammed Efendi : Türkçe Yazar -----	47
" Mirza Muhammed : Farsça Yazar -----	24
" Seyid Hasan : Arapça Yazar -----	26

⁵⁸⁶ Byrd, S. (1972). "Regional and Functional Specialisation in the British Consular Service". *Journal of Contemporary History*, 7 (1/2), s. 130; Neilson, K. – Otte, T. G. (2009). *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs 1854-1946*. New York and London: Published by Routledge, s. 80.

⁵⁸⁷ TNA. FO. 195/1242, No. 4, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 15 Şubat 1878-Bağdat, s. 247-248; TNA. FO. 78/3015, No. 4, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 15 Şubat 1878-Bağdat.

Albay Nixon konsolosluk personelinin yaş listesini Dışişleri Bakanlığına sunarken, Bağdat konsolosluk personelinin maaşlarının Hindistan Hükümeti tarafından ödendiğini hatırlatıp, Hindistan Hükümetine göre emeklilik yaşı sınırının 55 olduğuna dikkat çekmektedir⁵⁸⁸. Hakeza aynı düzenlemeler çerçevesinde 23 Mart 1878'de Büyükelçilik, Bağdat ve çevresinde dil yetisi iyi olan ve konsolosluklarda istihdam edilebilecek kişilerin listesini de istemiştir. Albay Nixon istenilen kriterlere uygun kişileri tespit etmek suretiyle hazırladığı listeyi 17 Nisan 1878'de İstanbul İngiliz Büyükelçiliğine sunmuştur. Bu konuda yaptığı kısa değerlendirmesinde Nixon, konsoloslukta istihdam edilip edilmeyeceklerini bilmemekle birlikte Türkçe, Arapça ve İngilizce bilen iki Türk vatandaşının da listeye eklediğini ifade etmektedir. Nixon ayrıca, yabancı dil bilen yerlilere kıyasla görevlendirilmeleri halinde Avrupalıların daha yüksek maaş talep edeceklerine dikkat çekmektedir⁵⁸⁹.

Çizelge 3.4. Bağdat ve Basra'da İngilizce Tercümanlık Yapabilenlerin Listesi

İngilizler	Diller					Açıklama
F. F. Carter Bey	İngilizce	Arapça	Fransızca			İzin verilirse iş teklif edildi Hizmete hazır olacak
C. Cuthbent	İngilizce	Arapça	Farsça	Fransızca		Cormet gemisinde subay Arapça ve Farsça günlük konuşma dilini biliyor
Hindistanlılar						
Abid Ali	İngilizce	Arapça	Farsça			İyi derecede Arapça ve İngilizce biliyor
Muhammed Hasan	İngilizce	Arapça	Farsça	Türkçe		
Bağdatlılar						
Antonee Morins	İngilizce	Arapça	Farsça	Türkçe	Fransızca	Konsolosluk dragomanı
Nuchéal Bayeh	İngilizce	Arapça	Farsça			
Martin Malcolm	İngilizce	Arapça	Türkçe			
Jaboore Kasparkhan	İngilizce	Arapça	Fransızca			
Lorano Aziz	İngilizce	Arapça	Fransızca			
Yusuf Kuzmo	İngilizce	Arapça	Farsça	Fransızca	Türkçe	
Fulloohe Gruaza	İngilizce	Arapça	Farsça	Türkçe		
Rumlar						
Monseours Stano	İngilizce	Arapça	Farsça	Fransızca	Türkçe	<i>Bu ikisi Türk vatandaşlarıdır.</i>
Moal Caloth	İngilizce	Arapça	Fransızca	Türkçe		

⁵⁸⁸ TNA. FO. 195/1242, No. 4, s. 247-248.

⁵⁸⁹ TNA. FO. 195/1188, No. 15, Albay Nixon'dan A. Henry Layard'a/İstanbul, 17 Nisan 1878-Bağdat, s. 78-81.

3.2.3. Genel Konsolosluk'un Yetki Sahası ve Bağlı Yardımcı Konsolosluklar

Albay Nixon'un görev süresi boyunca periyodik olarak her yılın Ocak ayında İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunmuş olduğu Bağdat Genel Konsolosluğunun yetki bölgesindeki yardımcı konsolosluklara dair belgeler ve tablolar, günümüz Irak'ına tekabül eden bölgede tesis edilmiş İngiliz konsolosluk ağının genel yapısı ve işleyiş sistematigi hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu cümleden olarak, göreve başladıktan kısa bir süre sonra Genel Konsolos Albay Nixon tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunulan 21 Ocak 1875 tarihli bir belge ve ona ekli tablo bize Albay Nixon dönemi Bağdat Genel Konsolosluğunun yetki sahası ve mahiyeti hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belge ve tabloda 1874 yılı sonunda Bağdat Genel Konsolosluğunun yetki sahasında bulunan İngiliz yardımcı konsolosluklarının listesi, konsolosluğun görev tanımı ve konsolosların etnik aidiyetleri ortaya konulmuştur. Buna göre merkezde, genel konsolosluk bünyesinde Ermeni asıllı bir yardımcı konsolos ve yerel temsilci olduğu gibi, Musul ve Basra yardımcı konsolosluklarının da Bağdat Genel Konsolosluğuna bağlı istasyonlar olduğu görülmektedir. Tabloda ayrıca, genel konsolosluğa bağlı yardımcı konsolosların maaşlarının da Hindistan Hükümeti tarafından ödendiği anlaşılmaktadır.

Albay Nixon gönderisinde ayrıca, Dışişleri Bakanlığından, 30 Mayıs 1872'den beri boş olan Musul Yardımcı Konsolosluğu görevi için hem Arapça hem de İngilizce de yetkin birisinin görevlendirilmesi için kendisine izin verilmesini rica etmektedir⁵⁹⁰. Albay Nixon'un bu ricası, Dışişleri Bakanlığından izin almak koşuluyla Bağdat Genel Konsolosunun yetki sahasındaki istasyonlara yardımcı konsolos atama yetkisine sahip olduğunu göstermektedir.

Çizelge 3.5. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar

İstasyon	Adı	Rütbesi	Uyruk	Maaşlı Maaşsız	Ticari / Değil	Adaylık tarihi	Onay tarihi	Açıklama
Musul	-----	Yrd. Kons.	-----	-----	-----	-----	-----	30 Mayıs 1872'den beri boş
Basra	P.J.C. Robertson	Yrd. Siyasi Tems. / Yard Kons.	İngiliz	Maaşlı Hindistan Hükümeti	Ticari değil	10 Kasım 1869	-----	-----
Bağdat	Michael Minas	Yerli Ajan / Yard Kons.	Ermeni Bağdat doğumlu	Maaşlı Hindistan Hükümeti	Ticari değil	1 Ocak 1859	17 Mart 1859	-----

J. P. Nixon - Bağdat / 21 Ocak 1875

⁵⁹⁰ *TNA. FO. 78/2420, No. 2*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına/Londra, 21 Ocak 1875-Bağdat, s. 25-27. Bağdat ve bağlı konsoloslukların maaşlarının Hindistan hükümetince ödendiğini gösteren başka bir belge için bkz. *TNA. FO. 96/33/12*, s. 5.

Resim 3.3. İngiliz Yardımcı Konsolosluğu / Basra⁵⁹¹

Albay Nixon tarafından 10 Ocak 1876 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunulan bir başka belgede İngiltere'nin bölgedeki konsolosluk yapılanmasında herhangi bir sistematik değişikliğin olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Bağdat'taki merkezi istasyonda görevli yerli temsilci ve yardımcı konsolos Ermeni asıllı Michael Minas'ın Hindistan hükümetinin emriyle 30 Ağustos 1875'te azledilerek yerine 3 Kasım 1875'te Hindistan uyruklu Ahmed Ali Han'ın atandığı görülmektedir. Nixon bu değişiklik nedeniyle Michael Minas'ı aşağıdaki tabloya eklememiştir. Ayrıca Albay Nixon'un konsolosluğun teşkilatıyla ilgili bir önceki gönderisinde (21 Ocak 1875) Musul istasyonu ile ilgili dile getirdiği ricasının da kabul görmediği anlaşılmaktadır⁵⁹².

⁵⁹¹ **BL. IOR/L/PS/20/C260**, p. 25.

⁵⁹² **TNA. FO. 78/2518, No. 1**, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 10 Ocak 1876-Bağdat, s. 25-26.

List of all persons acting as British Vice Consuls within the District of H. H. Consulate General at Baghdad on 31 December 1875

Station	Name	Rank	Actual Country or Place	Paid or unpaid	Trading or not trading	Date of previous appointment	Date of resignation by Officer	Remarks
Musul	-----	{ H. H. } { Vice Consul }	-----	-----	-----	-----	-----	Vacant since 31 st May 1875
Basrah	P. J. C. Robertson	Act. Vice Consul	Basrah	Paid by the Government	not trading	10 March 1869	-----	
Baghdad	Muhammad Ali Khan	Acting Vice Consul	Baghdad	ditto	ditto	28 Aug 1875	-----	

*British Consulate General
Baghdad 10 January 1876*

J. P. Nixon

Resim 3.4. İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar⁵⁹³

Çizelge 3.6. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar

İstasyon	Adı	Rütbesi	Uyruk	Maaşlı Maaşsız	Ticari / Değil	Adaylık Tarihi	Onay Tarihi	Açıklama
Musul	-----	Yard. Kons.	-----	-----	-----	-----	-----	30 Mayıs 1872'den beri boş
Basra	P. J. C. Robertson	Yrd. Siy. Tems. / Yard. Kons.	İngiliz	Maaşlı Hindistan Hükümeti	Ticari değil	10 Kasım 1869	-----	
Bağdat	Ahmed Ali Han	Yerli Tems. / Yard. Kons.	Hintli	Maaşlı Hindistan Hükümeti	Ticari değil	30 Ağustos 1875	-----	

J. P. Nixon - Bağdat / 10 Ocak 1876

Bağdat Genel Konsolosluğunun 1877 yılı teşkilat tablosuna baktığımızda ise geçici bir süreliğine Maskat'a görevlendirilen Basra Yardımcı Konsolosu P. J. C. Robertson'un yerine İrlanda uyruklu F. Fraser Carter bu göreve atanmıştır. Hakeza bir diğer değişiklik genel konsolosluğa bağlı olmakla birlikte bir süredir boş olan Musul Yardımcı Konsolosluğuna John Frederick Russell'in atanmış olmasıdır⁵⁹⁴.

⁵⁹³ TNA. FO. 78/2518, No. 1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 10 Ocak 1876-Bağdat, pp. 25-26.

⁵⁹⁴ TNA. FO. 78/2872, No. 1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 10 Ocak 1878-Bağdat, s. 13-14. 1839'dan beri Musul Yardımcı Konsolosluğu görevini yürüten Christian Anthony Rassam'ın 1872 yılında

Çizelge 3.7. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar

İstasyon	Adı	Rütbesi	Uyruk	Maaşlı Maaşsız	Ticari / Değil	Adaylık Tarihi	Onay Tarihi
Musul	J. F. Russell	Yard. Kons.	İngiliz	Maaşlı	Ticari değil	-----	6 Haziran 1877
Basra	F.F. Carter	Yard. Kons.	İrlanda	Maaşlı Hindistan Hükm.	Ticari değil	-----	Özel görevle Muskat'a giden Bay Robertson'a vekâleten
Bağdat	Nawab Ahmed Ali Han	Yerli Ajan Temsilci	Hindistan	Maaşlı Hindistan Hükm.	Ticari değil	30 Ağustos 1875	

J. P. Nixon - Bağdat / 10 Ocak 1878

Albay Nixon tarafından hazırlanan son tabloda da Musul ve Basra yardımcı konsolosluklarının Bağdat merkez istasyonuna bağlı oldukları görülmektedir. Ayrıca Maskat'a giden Robertson'un Basra'ya dönerek görevini tekrar devraldığı görülmektedir⁵⁹⁵.

Çizelge 3.8. Bağdat Genel Konsolosluğuna Bağlı Yardımcı Konsolosluklar

İstasyon	Adı	Rütbe	Uyruk	Maaşlı Maaşsız	Ticari/ Değil	Adaylık Tarihi	Onay Tarihi
Musul	J. F. Russell	Yard. Kons.	İngiliz	Maaşlı	Ticari değil	-----	6 Haziran 1877
Basra	P.J.G. Robertson	Yard. Kons.	İngiliz	Maaşlı Hindistan Hükm.	Ticari değil	10 Kasım 1869	
Bağdat	Nawab Ahmed Ali Han	Yerli Ajan Temsilci	Hindistan	Maaşlı Hindistan Hükm.	Ticari değil	30 Ağustos 1875	

J. P. Nixon - Bağdat / 8 Ocak 1879

Tablolarda dikkat çeken önemli bir nokta da, Bağdat Genel Konsolosluğu dahil bağlı yardımcı konsoloslukların işlevsel olarak “ticari” konsolosluk olmadıklarının belirtilmesidir. Çünkü bölgedeki İngiliz konsolosluk yapılanması işlevsel nitelik olarak “siyasi” konsolosluklardı⁵⁹⁶. Bu tablolardan da anlaşılacağı üzere Albay John Pigott Nixon dönemi İngiltere'nin Bağdat-Basra bölgesindeki diplomatik yapılanması, Bağdat merkez istasyonu ve ona bağlı olmak üzere Basra ve Musul yardımcı konsolosluklarıyla birlikte yetki ve görev sahası olarak Osmanlı Irak'ının tamamını içine almaktaydı.

ölümünden sonra boş kalan bu göreve 8 Şubat 1877'de John Frederick Russell atanmıştır. Bkz. **BL. IOR/L/PS/20/C91/2**, s. 2689.

⁵⁹⁵ **TNA. FO. 78/3015, No. 1**, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 8 Ocak 1879-Bağdat.

⁵⁹⁶ Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsoloslukları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 100.

3.3. Londra ve Bombay Hükümetleri Arasında Bağdat Genel Konsoloslugu

3.3.1. Konsolos Atama Yetkisi ve Fraser Carter Hadisesi

İngiltere'nin konsolosluk teşkilatı 1825 yılında İngiliz Dışişleri Bakanı George Canning (1822-1827)⁵⁹⁷ tarafından uygulanan konsolosluk reformuyla hükumete devredilinceye kadar İngiliz ticaret kumpanyalarının elindeydi. Söz konusu reformla birlikte, önce Levant Kumpanyasının (1825) ardından da Doğu Hindistan Kumpanyasının (1834) diplomatik yetkileri hükumete devredilmiştir. Ancak 19. yüzyıl boyunca İngiliz konsolosluk örgütlenmesi yine de düzenli, merkezi bir yapı görünümünden oldukça uzaktı. Konsolosluk teşkilatı ana hatlarıyla Genel Konsolosluk Servisi, Uzak Doğu Servisi (Çin, Japonya, Siam, Kore) ve Levant (Doğu Akdeniz) Servisi'nden oluşmaktaydı⁵⁹⁸.

Osmanlı Akdeniz'inde ticaret yapma imtiyazını elinde bulunduran Levant Kumpanyası, aynı imtiyaz çerçevesinde Osmanlı başkentinde görevli büyükelçi de dâhil bütün konsolosları atama yetkisi ve maaşlarını ödeme sorumluluğunu da üstlenmişti⁵⁹⁹. İngiliz Kraliyeti ve Hükumeti söz konusu temsilcilere sadece İngiltere adına diplomatik etiket ve yetki sağlamaktaydı. Hakeza Bağdat, Basra ve Musul'u da içine alan günümüz Irak toprakları, İran ve Basra Körfezi ise ticari olarak Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tekelinde ve yetki sahasındaydılar. Bu bölgelerin ticari ve politik yapılanması, büyükelçi ve konsolos tayinleri 1600-1858 yılları arasında Doğu Hindistan Kumpanyası, 1858-1947 yılları arasında ise İngiltere'nin Hindistan Hükumeti tarafından gerçekleştirilmiş ve maaşları da sırasıyla bu iki kurum tarafından ödenmiştir. Bilhassa 1825 reformundan sonra, 1830'lara gelindiğinde merkezi hükumet (Londra), Körfez bölgesindeki konsolosluk yapılanmasına müdahil olarak, buraya atanacak siyasi temsilciler üzerinde Hint Kumpanyası'nın yetkisine ortak oldu. 1858 yılında Hindistan Kumpanyası'nın ticaret imtiyazı tamamen feshedilince merkezi hükumet bu yetki ortaklığını bu defa Hindistan

⁵⁹⁷ George Canning'in Dışişleri Bakanlığı için bkz. Phillips, W. A. (1903). *The Life Of George Canning*. New York: E. S. Dutton & Co.,; Stapleton, A. G. (1859). *George Canning and His Times*. London: John W. Parker and Son.

⁵⁹⁸ İngiliz konsolosluk sistemi için bkz. Platt, D. C. M. (1971). *The Cinderella Service British Consuls Since 1825*. Edinburgh: Longman, ; a. mlf., (1963). "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade (1825-1914)". *The Economic History Review*, New Series, 15 (3), s. 495; Ingram, "From Trade to Empire – I.", s. 3.

⁵⁹⁹ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 13-14; Berridge, G. R. (2009). *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*. Leiden – Boston: Martinus Nijhoff Publishers, s. 75-78; Byrd, *a.g.m.*, s. 130. Levant Kumpanyasının ticari ve diplomatik tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası Tarihi*. (Çev. Ç. E. İpek). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Hükümeti ile sürdürmeye devam etti⁶⁰⁰. Hindistan Genel Valisi'nin bölgeye yönelik atamaları Dışişleri Bakanlığının onayı ile resmiyet kazanmaktaydı. Dolayısıyla Körfez bölgesindeki İngiliz siyasi temsilcilikleri Londra ve Bombay hükümetleri olmak üzere ikili bir idareye tabiydiler. Bağdat Genel Konsolosu Hindistan Hükümetine karşı sorumlu olduğu kadar, Londra'daki merkezi hükumete ve tabi onun İstanbul'daki büyükelçisine karşı da sorumluydu. Konsolos, meselenin ehemmiyetine göre bu üç birime de bilgi vermekle yükümlüydü⁶⁰¹. Dolayısıyla Bağdat Genel Konsoloslugu esas itibariyle Londra'daki merkezi hükumet ve Hindistan'daki sömürge hükumeti arasında kalmış bir istasyondur ve zaman zaman bu ikili idareye tabi olmanın sıkıntılarıyla yüzleşmek durumunda kalmıştı. İngiltere'nin Basra'daki siyasi temsilcisi “Yardımcı Siyasi Temsilci (Assistant Political Agent)” unvanıyla Bağdat Genel Konsolosuna bağlıydı. Maaşı Hindistan Hükümetince karşılanan Basra Yardımcı Konsolosunun ataması da yine Hindistan Valisi tarafından yapılmaktaydı. Konsolosun resmiyet kazanması için İngiltere Hükümeti'nin Dışişleri Bakanlığı tarafından da “yardımcı konsolos (vice-consul)” rütbe ve yetkileriyle donatılarak tanınması ve yetkilendirilmesi gerekmektedir⁶⁰².

Mart 1877'de Basra Yardımcı Konsolosu Robertson'un özel bir görevle Maskat'a atanması gündeme gelmişti⁶⁰³. Bunun üzerine Albay Nixon, Dışişleri Bakanlığının kendisine vermiş olduğu aday konsolos (pro-consul) atama yetkisine dayanarak Robertson'un Basra'dan ayrılması halinde F. Fraser Carter'a yardımcı konsolos olarak atamayı önerdi⁶⁰⁴. Carter'ın teklifi kabul etmesi üzerine⁶⁰⁵ Albay Nixon, Robertson'dan boşalacak Basra Konsoloslugu görevi için Lord Derby'ye Carter'ın adını vererek onu aday gösterdi. Carter'ın çok iyi derecede Arapça bilmesi, Türk makamları ve bölge Araplarıyla dostane ilişkileri ve saygı duyulan birisi olması ise onun Nixon tarafından aday

⁶⁰⁰ Onley, J. (2007). *The Arabian Frontier of the British Raj: Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*. New York: Oxford University Press, s. 1-2; Platt, *a.g.e.*, s. 131; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 70, 150-151; Ingram, “From Trade to Empire – I.”, s. 3. İngiltere'nin Hindistan yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Moir, M. (1988). *A General Guide To The India Office Records*. London: Published by The British Library.

⁶⁰¹ Onley, *a.g.e.*, s. 14-20.

⁶⁰² *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 237*, s. 149.

⁶⁰³ *TNA. FO. 195/1142, No. 95*, Basra Körfezi Konsolos Yardımcısı Charles Grant'tan Albay Nixon'a, 26 Mart 1877-Buşehr, s. 154.

⁶⁰⁴ *TNA. FO. 195/1142, No. 20 Ek-2/12*, Albay Nixon'dan F. Fraser Carter'a, 12 Nisan 1877- Bağdat, s. 150-151.

⁶⁰⁵ *TNA. FO. 195/1142, No. 20 Ek-3*, F. Fraser Carter'dan Albay Nixon'a, 14 Nisan 1877-Maaghil, s. 152.

gösterilmesinin gerekçelerini oluştuyordu⁶⁰⁶. Nixon bu talebinden yaklaşık bir ay sonra 20 Mayıs 1877'de Dışişleri Bakanlığına yazdığı bir diğer belgede, Bağdat Konsolosunun öteden beri Basra Yardımcı Konsolosluğu için aday gösterme yetkisini elinde bulundurduğuna işaretler, Robertson'un Hindistan Valisi tarafından Maskat'a görevlendirildiğinden⁶⁰⁷ onun yerine Carter'ın atanması önerisini yeniliyordu. Nixon ayrıca Lord Derby'ye, bu atamanın onaylanması halinde, Lord hazretlerinin kararını maaş ve terfilerin sağlanması için Hindistan Hükümetine bildirmesini rica ediyordu⁶⁰⁸.

Carter'ın atanması ile ilgili Albay Nixon'un önerilerine 6 Haziran'da cevap veren Londra Dışişleri Bakanlığı meseleye biraz temkinli yaklaşmıştı. Bakanlık, aday konsolosların (pro-consul) sadece noterlik hizmetleriyle yetkilendirilebildiğine, oysa Basra'ya atanacak bir konsolosun aday konsolosluk yetki ve pozisyonunun üzerinde bir konuma sahip olması gerektiğine işaret etmekteydi. Ayrıca Carter'ın, ancak Robertson'un geçici olarak Basra'dan ayrılması halinde onun yerine atanabileceğine, aksi halde, yani Robertson'un Basra'dan tamamen ayrılması halinde ise farklı bir prosedürün işleyeceğine dikkat çekilmişti⁶⁰⁹. Ancak gelişmeler Albay Nixon'un bu önemli uyarıları çok dikkate almadığını göstermektedir. Robertson'un yeni görev yeri Maskat'a gitmek üzere 31 Mayıs'ta Basra'dan ayrılmasının⁶¹⁰ hemen ardından Albay Nixon, İstanbul Büyükelçiliği ve Londra Dışişleri Bakanlığını ile yaptığı 11 Haziran tarihli yazışmalarda, Robertson'dan boşalan görev için F. Fraser Carter'ın atanması talebini yenilemiş ve bu atama için onay beklediğini ifade etmişti⁶¹¹. Zira Nixon, Robertson'un Basra'dan ayrılmasıyla Dışişleri Bakanlığının 6 Haziran'da gerçekleşen yazışmada Carter'ın atanması için öne sürdüğü koşulun yerine geldiğini varsaymaktaydı. Albay Nixon bu süre zarfında konuyu Hindistan hükümetine hiç arz etmemiş ve onlara danışma gereği de duymamıştı. Çünkü Nixon, önce İngiltere'deki Dışişleri Bakanlığının onayını almak suretiyle Hindistan Genel Valisini bu

⁶⁰⁶ *TNA. FO. 195/1142, No. 20 Ek-1/20*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Nisan 1877-Bağdat, s. 148.

⁶⁰⁷ *TNA. FO. 195/1142, No. 20 Ek-6/196*, Basra Körfezi Konsolos Yardımcısı Charles Grant'tan Albay Nixon'a, 17 Mayıs 1877-Buşehr, s. 158; *TNA. FO. 195/1142, No. 33*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığın, 18 Mayıs 1877-Bağdat, s. 90-92.

⁶⁰⁸ *TNA. FO. 195/1142, No. 20 Ek-5/36*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığın, 20 Mayıs 1877-Bağdat; *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 237*, s. 149-150.

⁶⁰⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-6/4*, T. V. Lister'dan (Dışişleri Bakanlığın – Londra), Albay Nixon'a, 6 Haziran 1877-Londra, s. 229-230.

⁶¹⁰ *TNA. FO. 195/1142, No. 42 Ek-45*, Basra Yardımcı Konsolosu Patrick James Craige Robertson'dan, Albay Nixon'a, 31 Mayıs 1877-Basra, s. 116.

⁶¹¹ *TNA. FO. 195/1142, No. 18*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 11 Haziran 1877-Bağdat, s. 112; *TNA. FO. 195/1142, No. 42*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığın, 11 Haziran 1877-Bağdat, s. 114.

atamayı onaylamaya mecbur bırakmak istiyordu⁶¹². Oysa yukarıda da değinildiği üzere bölgeye yönelik atamalarda söz sahibi mülki amir Hindistan Genel Valisi idi. Nihayet Nixon F. F. Carter'ın Basra'ya atanmasıyla ilgili İstanbul Büyükelçiliği ve Londra Dışışleri Bakanlığı ile yapılan yazışmaların kopyalarını 14 Haziran'da Hindistan Hükümeti Dışışleri Bakanlığına arz etmek suretiyle konuyu onlara da açmıştır⁶¹³. Ancak Nixon'un gönderileri henüz Hindistan'a ulaşmamış olacak ki, Hindistan hükümeti 22 Haziran tarihli bir telgrafla Basra'da Robertson'dan boşalan konsolosluk görevi için Nixon'un Pencap sınır kuvvetlerinde görevli oğlunun uygun görüldüğünü bildirip, Albay Nixon'a bu konuda bir itirazı olup olmadığı sorulmaktaydı⁶¹⁴.

Nixon'un bu telgrafa, Basra Yardımcı Konsolosluğuna Bay Carter'ın atandığını ve oğlu için başka bir görev verilirse minnettar olacağını belirten cevabi telgrafi⁶¹⁵ ise Bombay, Bağdat ve Londra arasında bir idari krize sebep oldu. Zira Hindistan Genel Valisi sadece kendisine ait bir yetkinin başka birileri tarafından bir oldubittiye getirilerek gasp edilmeye ve kendisine emri vaki yapılmaya çalışılmasına bir hayli kızmıştı. Albay Nixon'a aynı gün (22 Haziran) gönderilen bir başka telgrafta Hindistan Hükümetinin onayı alınmaksızın yapılan bu atamanın Genel Vali'yi sukût-ı hayâle uğrattığı belirtilerek, Nixon'dan derhal bir açıklama yapması ve bu arada, Bay Carter'la iletişime geçilerek atamasının geçici olduğunun bildirilmesi emredilmişti⁶¹⁶. Nixon, oldukça sert ifadelerle kendisinden açıklama talep eden Hindistan hükümetinin bu telgrafına bir gün sonra, 23 Haziran'da "gizli" ibareli gönderisiyle cevap vermiştir⁶¹⁷. Nixon gönderisinde, Carter'ın atanması meselesinde takip edilen usul dolayısıyla Hindistan Hükümetini hayal kırıklığına uğrattığı için üzgün olduğunu belirtmekle birlikte, bazı gerekçeler ileri sürerek kendini savunmaya çalışmıştır. Albay Nixon, kendisinin Hindistan Hükümetinin emirlerine tabi olduğu kadar, Bağdat Genel Konsolosu olarak aynı zamanda İngiltere Dışışleri Bakanlığı ve İstanbul Büyükelçiliğine de bağlı olduğunu hatırlatarak, Bay Carter'ın atamasının

⁶¹² **BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 237**, s. 149.

⁶¹³ **TNA. FO. 195/1142, No. 23**, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliğine/Simla, 14 Haziran 1877-Bağdat, s. 164.

⁶¹⁴ **TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-1**, Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliği'nden Albay Nixon'a, 22 Haziran 1877-Simla, s. 219.

⁶¹⁵ **TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-2**, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliğine, 22 Haziran 1877-Bağdat, s. 221.

⁶¹⁶ **TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-3**, Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliği'nden Albay Nixon'a, 22 Haziran 1877-Simla, s. 223; **BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 237**, s. 149-150.

⁶¹⁷ **TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-4**, Albay J. S. Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliğine, 23 Haziran 1877-Bağdat, s. 225-227.

Dışışleri Bakanlığı'nın 6 Kasım 1876 tarihli tebliğinde⁶¹⁸ konsoloslara vermiş olduğu yetki çerçevesinde yapıldığını ve bundan da merkezi hükümetin haberdar olduğunu ifade etmiştir⁶¹⁹. Nixon aynı gün İstanbul Büyükelçiliğine Carter'ın atamasının Hindistan Hükümetince onaylanmadığını haber vermiştir⁶²⁰.

Albay Nixon Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Londra ve Hindistan hükümetleri arasında kalmasından kaynaklı bir takım problemler yaşadığı bahanesine sığınarak suçunu hafifletmeye çalışmışsa da, öne sürdüğü kendince makul gerekçeler Hindistan Hükümeti tarafından asla kabul edilmemiştir. Albay Nixon'a gönderilen 28 Temmuz 1877 tarihli bir yazıda bu durum açıkça ifade edilmiş ve yapılan açıklamanın Hindistan Hükümetince ikna edici bulunmadığı dile getirilmiştir⁶²¹. İlgili yazıda, Basra Konsolosluğunun maaş ve diğer tüm giderlerinin Hindistan Hükümetince karşılandığı gibi atama yetki ve önceliğinin de Hindistan Genel Valisi'nin elinde olduğu belirtilerek, İngiltere Hükümeti Dışışleri Bakanlığı'nın da bu konuda yetkili olduğu ancak ikinci sırada yer aldığı ifade edilmiştir⁶²².

Bay Carter'ın Basra'ya atanmasında Hindistan Hükümetine danışılmaması bahsine gelince; Nixon'a, Hindistan Genel Valisi'nin yetkisini görmezden gelerek açıkça yetkisini aştığı ve bu davranışın açık bir saygısızlık ve bilgisizlik olduğu ifade edilmiştir. Genel Vali, Carter'ın atanmasındaki usulsüzlük bir yana, bu kişiyi Basra temsilciliği için yeterli görmemiş fakat bir isim belirleninceye kadar görevine devam etmesini emretmiştir⁶²³. Bu yazışmadan iki gün sonra 30 Temmuz 1877'de Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliğince Albay Nixon'a gönderilen bir telgrafta, Carter'ın Basra Konsolosluğu için atamasının onaylanmadığı ve yerine Buşehr'de Yardımcı Konsolos olarak görev yapan Yüzbaşı Fraser'in atandığı bildirilmiştir⁶²⁴. Bu gelişme üzerine Albay Nixon 7 Ağustos'ta hem İstanbul Büyükelçiliği hem de Londra Dışışleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalarda, Hindistan Hükümeti'nin Basra Konsolosluğu için F. F. Carter'ın yerine Yüzbaşı Edward

⁶¹⁸ Dışışleri Bakanlığı'nın ilgili tebliği için bkz. *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 237*, s. 150-151.

⁶¹⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-4*, s. 226.

⁶²⁰ *TNA. FO. 195/1142, No. 20*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 23 Haziran 1877-Bağdat, s. 146.

⁶²¹ *TNA. FO. 195/1142, No. 2078*, Hindistan Hükümet Sözcüsü T. H. Thornton'dan Albay J. S. Nixon'a, 28 Temmuz 1877-Simla, s. 264.

⁶²² Aynı yer; *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 240*, s. 151.

⁶²³ *TNA. FO. 195/1142, No. 2078*, s. 265.

⁶²⁴ *TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-5*, Dışışleri Sekreterliğinden Albay Nixon'a, 30 Temmuz 1877-Simla, s. 227.

Alexander Fraser'i atadığını bildirmekteydi⁶²⁵. Hakeza Hindistan Hükümeti de 15 Ağustos'ta Londra Dışişleri Bakanlığına, Basra için aday gösterilen F. F. Carter'ın yerine E. Alexander Fraser'in atandığını bildirilerek, talimatlar çerçevesinde bu atamanın onaylanması talep edilmiştir⁶²⁶. Hindistan Hükümeti'nin bu talebi Dışişleri Bakanlığı tarafından 28 Ağustos'ta kabul edilmiş ve Basra Siyasi Temsilci Yardımcılığına Bay Robertson'un ardılı olarak Bay Edward Alexander Fraser atanmıştır⁶²⁷. Aynı gün Dışişleri Bakanlığı tarafından Albay Nixon'a gönderilen bir iletide, Lord Derby'nin Basra için önerdiği F.F. Carter'ın Hindistan Hükümeti tarafından reddedilerek yerine E. A. Fraser'in atandığı ve bu atamanın Dışişleri Bakanlığınca da onaylandığı bildirilmiştir⁶²⁸. Albay Nixon Londra Dışişleri Bakanlığı'nın nihai kararını içeren yukarıdaki gönderiye aynı gün (28 Ağustos) verdiği cevapta, Lort hazretlerini böyle bir meseleyle meşgul ettiği için üzgün olduğunu belirttikten sonra, maksadının asla Hindistan Genel Valisi ve onun yetkilerini görmezden gelmek olmadığını, aksine farklı iki idare arasında ortak bir yol bulmaya çalıştığını ifade etmiştir. Nixon, genel konsolos olarak kendisine Kraliçe tarafından verilen yardımcı konsolos atama yetkisinin Hindistan Hükümetince kabul edilmediğine dikkat çekerek, bir anlamda sömürge hükümetini (Bombay) merkezi hükumete (Londra) şikâyet etmiştir⁶²⁹.

3.3.2. Nixon – Robertson Çekişmesi ve İdari Kriz

Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon ile yardımcısı ve aynı zamanda astı olan Basra Yardımcı Konsolosu Robertson arasındaki çekişmenin ilk işaretleri Nisan 1875'te ortaya çıkmıştır. Albay Nixon Büyükelçi Henry Elliot'a sunduğu 28 Nisan 1875 tarihli bir belgede, Robertson'un Basra'daki İngiliz şirketlerine ait meseleleri sanki onun kişisel meselesiymiş gibi üstlenerek konuyu Dışişleri Bakanlığına iletmekle kendisini tehdit ettiğini dile getirmekteydi. Nixon, Bay Robertson'un daha önce Lynch Kumpanyası'nın katibi olarak çalışmış birisi olduğunu ve şimdi Türklere karşı düşmanca niyetlerini tatmin

⁶²⁵ *TNA. FO. 195/1142, No. 30*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 7 Ağustos 1877-Bağdat, s. 217; *TNA. FO. 195/1142, No. 30 Ek-7*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 7 Ağustos 1877-Bağdat, s. 231-232.

⁶²⁶ *TNA. FO. 195/1142, No. 35 Ek-2/1*, Hindistan Bakanlığı'ndan/Londra Dışişleri Bakanlığına, 15 Ağustos 1877-Londra, s. 270.

⁶²⁷ *TNA. FO. 195/1142, No. 35 Ek-7*, Dışişleri Bakanlığı'ndan Hindistan Bakanlığına/Londra, 28 Ağustos 1877-Londra, s. 272.

⁶²⁸ *TNA. FO. 195/1142, No. 35 Ek-2/6*, Dışişleri Bakanlığı'ndan Albay Nixon'a, 28 Ağustos 1877-Londra, s. 268.

⁶²⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 35 Ek-1/54*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Ağustos 1877-Bağdat, s. 262-263.

etmeye çalıştığını ve hatta Lynchleri Dicle Nehri'ndeki gemi seferi imtiyazını ihlal etmek üzere Türk yetkililere karşı kışkırttığını belirtiyordu. Onun bu tutumu dolayısıyla buradaki İngiliz temsilciliklerine karşı olumsuz bir bakış oluştuğunu belirten Nixon, yazısının sonunda, Robertson'un bölgeye yönelik ön yargıları olduğunu ve bu yüzden görevine uygun olmayan davranışlar sergilediğini dile getirmekteydi. Nixon, Basra Konsolosluğu'nun onun kişisel fikir ve duygularını icra edeceği bir yer olmadığından, mümkünse onun geri çekilerek yerine başka birinin atanmasını talep etmekteydi⁶³⁰. Albay Nixon'un Robertson hakkındaki şikayet ve uyarıları üzerine Büyükelçi Henry Elliot 16 Temmuz 1875 tarihli gönderisinde Robertson'a, asli görevinin Basra bölgesindeki Türk yetkililerle çok iyi ilişkiler tesis etmek olduğunu hatırlatarak, aksine, Türk makamlarına karşı takındığı muhalif tutumun gereksiz sıkıntılara yol açtığını ifade etmiştir. Elliot ayrıca, bunun kendisi için bir uyarı olduğunu ve olumsuz tavrının devam etmesi halinde görevden el çektirileceği uyarısında bulunmuştur⁶³¹. Büyükelçi'nin bu ikazı üzerine Robertson, 24 Ağustos 1875 tarihli cevabi gönderisinde, emredildiği üzere Osmanlı makamlarıyla sorun yaşamaktan imtina edeceğini bildirmekteydi⁶³². Albay Nixon Büyükelçi Henry Elliot'un ikazıyla ilgili yaptığı değerlendirmesinde, Robertson'un Türklere ve Türk makamlarına karşı takındığı düşmanca ve suiistimal derecesindeki tavrın hiç iyi olmadığını ve ondan bunun aksinin beklendiğini ifade etmekteydi. Robertson'dan beklenen tavrın dostane ilişkiler kurmak ve geliştirmek olduğuna işaretle Nixon, bölgede zayıflamış İngiliz nüfuzunun yeniden sağlanabilmesinin ancak buna bağlı olduğunu dile getirmekteydi⁶³³.

Genel Konsolos ve Yardımcı Konsolosu arasındaki çekişme bir süreliğine ertelenmiş olmakla birlikte 1877 yılı sonlarında tekrar ortaya çıkmıştı. Siyasi temsilci olarak Maskat'a görevlendirilen ve 31 Mayıs 1877'de Basra'dan ayrılan⁶³⁴ Robertson, birkaç ay sonra 16 Ağustos 1877'de Albay Nixon'a göndermiş olduğu bir belgede Basra'ya geri döneceğinden bahsetmekteydi⁶³⁵. Bu arada Hindistan Hükümeti Sekreterliği Albay Nixon'a göndermiş olduğu 7 Kasım 1877 tarihli bir belgede, Basra Yardımcı

⁶³⁰ TNA. FO. 195/1076, No. 9, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 80-81.

⁶³¹ TNA. FO. 195/1142, No. 47 Ek-5, Henry Elliot'tan Robertson'a/Basra, 16 Temmuz 1875-İstanbul, s. 374.

⁶³² TNA. FO. 195/1076, No. 34 Ek-34, Robertson'dan Henry Elliot'a, 24 Ağustos 1875-Basra, s. 296.

⁶³³ TNA. FO. 195/1076, No. 34, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 4 Eylül 1875-Bağdat, s. 294.

⁶³⁴ TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek No. 45, Robertson'dan Albay Nixon'a, 31 Mayıs 1877-Basra, s. 116; TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek no. 42, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 11 Haziran 1877-Bağdat, s. 114.

⁶³⁵ TNA. FO. 195/1142, No. 54 Ek No. 324, Robertson'dan Albay Nixon'a, 16 Ağustos 1877-Maskat, s. 267; TNA. FO. 195/1142, No. 54, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Ağustos 1877-Bağdat, s. 263.

Konsoloslugu vazifesini vekâleten yürüten Yüzbaşı E. Alexander Fraser'in Bombay'a geri çağrıldığı belirtilerek, en kısa zamanda gönderilmesi istenmekteydi. Ayrıca Albay Nixon'a, Maskat'da bulunan Bay Robertson'un Basra'ya geri döneceği, ancak o gelinceye kadar yerine uygun gördüğü birini ataması emredilmişti⁶³⁶. Bu gelişme üzerine Albay Nixon Basra Yardımcı Konsolosu Yüzbaşı Fraser'e göndermiş olduğu 10 Aralık 1877 tarihli telgrafla, kendisinin Hindistan Hükümeti tarafından Bombay'a çağrıldığını, ilk gemi ile Basra'dan ayrılmasını ve konsolosluk görevini de Bay Carter'a bırakmasını bildirmişti⁶³⁷. Nixon aynı gün Bay Carter'a çektiği bir telgrafla, Bay Robertson dönünceye kadar Basra Yardımcı Konsoloslugu görevini Yüzbaşı Fraser'den devralmasını rica etmekteydi⁶³⁸. Albay Nixon bu düzenlemeleri yaptıktan bir gün sonra Hindistan Hükümetine gönderdiği 11 Aralık 1877 tarihli bir belgede, emredildiği üzere Basra Konsoloslugu ile ilgili gerekli düzenlemeleri yaptığını belirterek, Yüzbaşı Fraser'e görevi Bay Carter'a devrederek Bombay'a dönmesi gerektiğini telgrafla bildirdiğini ifade etmekteydi⁶³⁹. Ancak Albay Nixon Bay Robertson'un tekrar Basra'ya dönecek olmasından rahatsız olmuş ve nitekim aynı gün Büyükelçi Henry Layard'a durumu arz etmişti. Nixon, Hindistan Hükümeti tarafından Maskat'ta görevlendirilen Bay Robertson'un tekrar Basra'ya döneceğinden bahisle, Robertson'un uslanmaz tavrının Bağdat ve Basra konsoloslukları için bir fayda sağlamayacağını ve ayrıca onun Basra'ya dönmesi için yeniden atama prosedürüne uyulup uyulmadığından şüphe ettiğini bildirmişti⁶⁴⁰. Nixon gönderisinin sonunda, buna rağmen Bay Robertson'un Basra'ya geri dönmesi halinde elbette onunla uyum içinde çalışacağını, fakat Robertson'un kendilerine güç değil zayıflık kaynağı olacağını ifade etmekteydi⁶⁴¹. Bununla birlikte Nixon bu görüşlerini, daha önce Bay Carter meselesinde olduğu gibi, Hindistan Hükümeti ile değil yine İstanbul Büyükelçiliği ile paylaşmıştı. Dahası, Robertson'un konumu ve Hindistan Hükümeti'nin daimi personeli olduğunu bildiği halde Büyükelçi Henry Layard'ı yanlış yönlendirmeye çalışıyordu. Henry Layard, Nixon'un gönderisini Dışişleri Bakanlığına arz ederek, talimatlarını rica etmişti. Dışişleri Bakanlığı ise 1875 yılındaki yazışmaları da ekleyerek

⁶³⁶ *TNA. FO. 195/1142, No. 47 Ek No. 3176*, Hindistan Hükümeti Sekreteri T. J. Chichele Plowden'den Albay J. S. Nixon'a, 7 Kasım 1877-Simla, s. 370.

⁶³⁷ *TNA. FO. 195/1142, No. 47 Ek-3*, Albay Nixon'dan Yüzbaşı Fraser'e/Basra, 10 Aralık 1877-Bağdat, s. 372.

⁶³⁸ *TNA. FO. 195/1142, No. 47 Ek-4*, Albay Nixon'dan Bay Carter'a/Basra, 10 Aralık 1877-Bağdat, s. 373.

⁶³⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 47 Ek-2/65*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine/Kalküta, 11 Aralık 1877-Bağdat, s. 371-372; *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 242*, s. 152.

⁶⁴⁰ *TNA. FO. 195/1142, No. 47*, Albay Nixon'dan Henry A. Layard'a, 11 Aralık 1877-Bağdat, s. 368.

⁶⁴¹ *Aynı belge*, s. 370; *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 242*, s. 152.

meseleyi Hindistan Bakanlığına bildirmiş ve bu arada, yeniden atama prosedürü gereği Bay Robertson'un Basra'ya tekrar atanmasının uygun olmayacağı önerisinde bulunmuştu⁶⁴².

Dönemin Hindistan Bakanı Lord Salisbury konuyu incelemiş ve kararını Hindistan Hükümetine iletmışti. Salisbury, Robertson hakkında 1875 yılında yürütölen soruşturmada da olumsuz bir kanaatin çıkmamış olması ve hakeza bölgede görevli Türk yetkililerince bu güne kadar hakkında yapılmış herhangi bir suçlama veya şikâyetin vaki olmaması gibi gerekçelerle Robertson'un görevine devam etmesi önerisinde bulunmuştur. Salisbury, Albay Nixon'un tutumu ile ilgili olarak ise, Nixon'un şikâyetlerini İstanbul Büyökelçiliğine değil Hindistan Hükümetine iletmesi gerektiğini dile getirerek, 1875 yılındaki hatanın Nixon tarafından tekrar edildiğini ifade etmekteydi⁶⁴³. Yürütölen incelemeler neticesinde Genel Konsolos Albay Nixon'un Yardımcı Konsolos Robertson ile ilgili şikâyetlerinde haklı olduğu tek noktanın Robertson'un uzlaşmaz tavrı olduğu görölmüştü. Ancak bu, Robertson'u Basra'dan çekmek için makul ve yeterli bir gerekçe değildi ve meselenin Robertson'u ilgilendiren tarafı böylece kapanmışti. Ancak Bay Carter'ın atanması olayı dahil Albay Nixon'un öteden beri Hindistan Hükümetine karşı ciddi hataları söz konusuydu. Nihayet Hindistan Hükümeti Albay Nixon'u Bağdat'tan çekmeye, şayet bu olmazsa, hükümet hizmetinden emekli etmeye karar verdi⁶⁴⁴. Aslında Nixon 1877 yılında 55 yaşına ulaştığı için Hindistan Hükümeti tarafından emekli edilmişti⁶⁴⁵. Ancak Nixon, Dışışleri Bakanlığına ve Büyökelçiliğe müracaat ederek⁶⁴⁶ Hindistan Hükümeti tarafından görev süresinin iki yıl daha uzatılmasını sağlamışti⁶⁴⁷. Bununla birlikte Nixon'un hem Carter'ın Basra'ya atanması sürecinde hem de Robertson'un Basra'ya geri dönmesine engel olmak için ortaya koyduğu girişimlerde Hindistan Valisi ve Hükümetini görmezden gelmesi, onun Hindistan Hükümeti ile ilişkilerini kopma noktasına getirmişti. Hindistan Hükümeti, Nixon ile çalışmaya devam etmenin kendilerine hiç bir fayda sağlamayacağı gerekçesiyle onun görev uzatmasını iptal

⁶⁴² *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 242-245*, s. 152.

⁶⁴³ *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 246-247*, s. 153.

⁶⁴⁴ *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 248-249*, s. 153.

⁶⁴⁵ *TNA. FO. 78/2615*, Albay Nixon'dan Dışışleri Bakanlığına, 22 Mayıs 1877-Bağdat, s. 77.

⁶⁴⁶ *TNA. FO. 195/1142*, Albay Nixon'dan Dışışleri Bakanlığına, 26 Mayıs 1877-Bağdat, s. 92-93; *TNA. FO. 195/1142*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 26 Mayıs 1877-Bağdat, , s. 94.

⁶⁴⁷ *TNA. FO. 78/2615, No. 8*, Dışışleri Bakanlığından Albay Nixon'a, 20 Haziran 1877-Londra, s. 22; *TNA. FO. 78/2615, No. 1*, Albay Nixon'dan İngiliz Büyökelçiliğine, 22 Haziran 1877-Bağdat, s. 84.

ederek yerine başka birini atamaya karar verdi⁶⁴⁸. Hindistan Hükümeti tarafından Albay Nixon'a gönderilen 3 Ağustos 1878 tarihli ayrıntılı bir mektupta, Bay Robertson'un ardılı olarak Bay Carter'ın Basra'ya atanması sürecinde ve hakeza en son Bay Robertson'un Basra'ya dönmesine engel olmak için sergilediği tutum dolayısıyla Albay Nixon ciddi eleştirilmekteydi. Dahası, Nixon'un her iki olayda da Hindistan Hükümeti yerine İstanbul Büyükelçiliği ve Londra ile temasa geçmeyi yeğlemesi özellikle tepki çekmişti. Nixon'un bu konuda yaptığı açıklamalar ise ikna edici bulunmadığı gibi hoş ta karşılanmamıştı⁶⁴⁹.

Nixon'un özellikle Robertson'un Basra'ya dönüşüne mani olmak için yine İstanbul Büyükelçiliği ve Londra ile temasa geçmesi, Carter olayındaki uyarıları dikkate almadığının açık bir kanıtı olarak görülmüş ve Hindistan Hükümetinin emirlerini kasıtlı olarak göz ardı ettiği sonucuna varılmıştı. Bu noktada Albay Nixon'a, hem Bombay hem de Londra hükümetlerine bağlı olmanın yükünü ve sorumluluğunu kaldıramadığı, Türk Arabistan'ındaki (Bağdat-Basra-Musul) konumunun mahiyetini kavrayamadığı ifade edilerek, kendisini Hindistan'da görevlendirmek üzere Bağdat'tan geri çekme kararı verildiği bildirilmekteydi. Gönderinin son kısmında Albay Nixon'a daha önceki görev uzatımının iptal edildiği ve gönderilecek memura görevi devretmesi emredildiği gibi 1 Temmuz 1879'da da dışişlerindeki görevinin de sona ereceği bildirilmişti⁶⁵⁰.

Albay Nixon Hindistan Hükümeti tarafından hakkında verilen bu kararı 4 Eylül 1878 tarihli gönderisiyle ayrıntılı bir şekilde Büyükelçi Henry Layard'a bildirmiş ve şayet Dışişleri Bakanlığı tarafından başka bir yerde görevlendirilmez ise ayrılma başvurusunda bulunacağını dile getirmişti⁶⁵¹. Bunun üzerine Henry Layard, Dışişleri Bakanlığına Nixon'un Bağdat'ta çok sevilen biri olduğunu, Türk yetkililerle iyi ilişkiler kurduğunu ve Bağdat'ta faydalı işler çıkardığını belirtilerek ona destek olmuştu. Hakeza Albay Nixon'un yaptıklarından pişman olarak Hindistan Hükümeti'nden özür dilemesi üzerine Hindistan'a çekilmesi emri iptal edilerek görev süresi bitinceye kadar Bağdat'ta kalmasına izin verilmişti⁶⁵².

⁶⁴⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 250*, s. 153.

⁶⁴⁹ *TNA. FO. 195/1188, No. 2078/G.*, Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğinden Türk Arabistan'ı Siyasi Temsilciliğine/Bağdat, 3 Ağustos 1878, s. 334.

⁶⁵⁰ *Aynı belge*, s. 335; *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 252-253*, s. 154.

⁶⁵¹ *TNA. FO. 195/1188*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 4 Eylül 1878-Bağdat, s. 332-333.

⁶⁵² *BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 254-255*, s. 154-155.

3.4. Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Faaliyet Alanları

M. Tayyib Gökbiçgin konsolosu tanımlarken;“yabancı bir ticaret şehir veya iskelesinde devletin ticari menfaatlerini, vatandaşlarının ve tacirlerinin haklarını koruyan, ticaret gemilerine nezaret eden ve bulunduğu memleket makamlarınca da tanınmış idari ve ticari vazifeleri bulunan memura verilen isim olup, Latince “consul” kelimesinin Türkçe karşılığıdır⁶⁵³” ifadelerine yer vermektedir. Eski Mısır, Eski Yunan ve Roma’da ilk örneklerine rastlanan ve tarihi süreç içerisinde *alderman*, *echevin*, *syndic*, *agent*, *jurat*, *prevost*, *protector*, *capitoul*, *potestas* ve *bailo* gibi farklı adlarla anılsa da benzer görevler üstlenen temsilcilere konsolos (consul) adı verilmiş ve bu adlandırma zamanla genel kabul görmüştür. Konsolos ve konsolosluk kurumu üzerine yapılan hususi çalışmalarda konsolosların görev ve sorumlulukları belli başlıklar altında sınırlandırılmış olmakla beraber, bu görev ve sorumlulukların tanımlananın ötesinde geniş bir yelpazeye yayıldığına dikkat çekilmiştir. Buna göre konsolosların;

- Görevli olarak bulunduğu ülkede, temsilcisi olduğu devletin başta ticaret ve taşımacılık (deniz, kara ve hava taşımacılığı) olmak üzere ekonomik alanlardaki çıkar ve kazanımlarını gözetmek, korumak.
- Temsilcisi olduğu devletin vatandaşlarının çıkarları, kişilik hak ve hukuklarının görevli olduğu ülkenin idari ve hukuki makamları önünde korunmasına ve savulmasına çalışmak.
- Doğum, ölüm, evlenme-boşanma, miras, vize-pasaport temini, ticari ve hukuki işlemlerle ilgili kayıt tutmak, icra, takip ve belge düzenlenmesi gibi vazifelere nezaret etmek.
- Kendilerine tanınan yetkiler çerçevesinde temsilcisi olduğu devlet vatandaşlarının kendi aralarındaki davalarda yargı yetkisini kullanmak veya görev yaptığı ülkenin vatandaşlarıyla olan hukuki davalarına müdahil olmak, takip etmek.
- Temsilcisi olduğu ülkenin diplomatik, askeri ve diğer temsilci ve görevlilerine yardımcı olmak gibi belli başlıklar altında tasnif edilebilecek temel vazifeleri, genel kabul görmüş görev, yetki ve sorumlulukları vardır⁶⁵⁴.

Uzun bir tarihi geçmişe sahip olmasına karşın konsolosun ve konsolosluk kurumunun işlevi, yetki sınırları, görev ve sorumluluklarının tayini, kısacası kurumsallaşması ülkeden ülkeye farklılıklar göstermiş ve ancak 19. yüzyıl sonları itibariyle belli bir kurumsal standarda erişebilmiştir⁶⁵⁵.

⁶⁵³ Gökbiçgin, “Konsolos”. s. 836.

⁶⁵⁴ Aybay, *a.g.e.*, s. 5; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁶⁵⁵ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 13-16; Aybay, *a.g.e.*, s. 11-16.

3.4.1. Ticari Faaliyetler

Konsolosun görev ve sorumlulukları tespit edilirken ilk olarak temsilcisi olduğu ülkenin ticari menfaatleriyle ilgili başlıkların ön plana çıktığı görülecektir. Aynı şekilde konsolosun ve konsolosluk kurumunun ortaya çıkışı, gelişimi ve kurumsallaşmasında ticaretin ve ticari faaliyetlerin en başta gelen etkenlerden olduğu görülmektedir⁶⁵⁶. Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasında ilk günden itibaren bu genel çerçeveye uygun olarak şekillendiğine şahit olmaktayız⁶⁵⁷.

Kraliçe Elizabeth tarafından 20 Kasım 1582’de Osmanlı başkentine ilk İngiliz Büyükelçisi olarak atanan William Harborne’e⁶⁵⁸ verilen yetki belgesinde de özellikle ticaretle ilgili talimatların ön plana çıktığı görülmektedir. Harborne’e, Osmanlı ülkesinde yürütülecek ticareti düzenleme ve tüccarları idare etme, ticaret için uygun gördüğü liman ve şehirlere konsolos seçme ve atama, İngiliz kanunlarına aykırı olmamak koşuluyla gereken kanunları tanzim ve takdir etme yetkisi verilmişti⁶⁵⁹. Bu talimatlarla İstanbul’a gelen ve 3 Mayıs 1583’te Sultan III. Murad Han tarafından huzura kabul edilerek resmi görevine başlayan İngiliz elçisi⁶⁶⁰, vakit kaybetmeden iki ülke arasındaki ticareti düzenlemeye çalışmıştır. Bu cümleden olarak zamanın en işlek Osmanlı liman ve ticaret şehirleri olan Kahire, İskenderiye, Mısır, Halep, Şam, Amman, Trablusşam, Suriye, Filistin, Kudüs, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb’a, Sakız ve Mora’ya İngiliz konsolosları atamıştır⁶⁶¹. 1583-1585 yılları arasında yapılan bu atamalarla Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasının temelleri, ticari menfaatlerin temini, takibi ve terakkisi esasları üzerine tesis edilmiş oluyordu.

Osmanlı ülkesinde ticaret esası üzerine tesis edilen İngiliz konsolosluk yapılanmasında, herhangi bir Osmanlı ticaret veya liman kentinde görevlendirilen bir İngiliz konsolosunun bilinen görev listesinde;

⁶⁵⁶ Gökbilgin, “Konsolos”. *İA*, s. 836-837; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 13-16; Aybay, *a.g.e.*, s. 11-16.

⁶⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası Tarihi*. (Çev. Ç. E. İpek). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

⁶⁵⁸ Horniker, “William Harborne and..”. s. 303; Wood, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁵⁹ Hakluyt, *The Principal Navigations..*, Vol. 5, s. 223-24; Cawston-Kean, *a.g.e.*, s. 70; Kurat, *a.g.e.*, s. 49; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁶⁶⁰ Epstein, *a.g.e.*, s. 12-13; Bent, *a.g.e.*, s. viii; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 575; Hakluyt, *The Principal Navigations..*, Vol. 5, s. 243-58.

⁶⁶¹ Hakluyt, *a.g.e.*, s. 259-263, 276-280; Arıkan, *a.g.m.*, s. 112; Burian, *a.g.m.*, s. 12.

- Liman-gümrük harçlarının toplanması
- Liman-gümrük, giriş-çıkış işlemlerine nezaret edilmesi, buralardaki yetkililerle olan ilişkilerin düzenlenmesi
- Noterlik, tercüme, kayıt ve yazışma işlemlerinin icrası ve takibi
- Tüccarlarla Osmanlı makamları ve vatandaşları arasındaki ilişkilere aracılık etmek, ihtilafların çözümüne çalışmak
- Tüccarların Osmanlı makamlarıyla, kurumlarıyla, özel veya tüzel kişilerle olan alacak-verecek, borç gibi meselelerinin takibi ve tasfiyesi işlerine nezaret etmek
- Temsilcisi olduğu devlete ticari istihbarat sağlamak
- Temsilcisi olduğu devletin görev bölgesindeki tüccar ve şirketlerine ticari öngörü, değerlendirme ve önerilerde bulunmak
- Osmanlı mahkemelerinde İngiliz tüccarlarını ve ticaret şirketlerini ilgilendiren davalara nezaret etmek gibi ana başlıklar yer almaktadır⁶⁶².

İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'nun ticari faaliyetlerinin de bu minval üzere olduğu görülmektedir. Burada özellikle vilayetteki mevcut İngiliz ticaret hacminin muhafazası ve mümkün mertebe arttırılması hedeflenmiştir. Bunun için ise bilhassa Bağdat Vilayeti'nde ticaret yapan Stephen Lynch Company, Gray Mackenzie Company, Alexander Hector Company ve William F. Johnston gibi İngiliz ticaret şirketleri ve tacirlerinin Osmanlı makamlarıyla, yerli-yabancı vatandaşlar, tüccar ve şirketlerle yaşadıkları ihtilafların giderilmesine itina gösterilmiş, ticaretin kesintiye uğramaması için büyük çaba sarfedilmiştir. Keza, vilayet idaresinin almış olduğu idari-ticari yasakların⁶⁶³ İngiliz şirketlerine tebliği⁶⁶⁴, yasakların icrası noktasında yaşanan ihtilafların halli⁶⁶⁵, bir probleme mahal vermemek adına yasaklara riayet edilmesi için söz konusu şirketlere yönelik ihtar-uyarı ve önerilerde bulunulması konsolosluğun yürüttüğü başlıca ticari faaliyetlerdir⁶⁶⁶. Konsolosluk, vilayet idaresinin almış olduğu idari-ticari kararları devleteyn arasındaki ticari muahedeler açısından da irdeleyerek, vilayetteki İngiliz ticari

⁶⁶² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 198.

⁶⁶³ Örneğin 93 Harbi dolayısıyla Bağdat Vilayet idaresinin almış olduğu vilayetten buğday ihracatı yasağının konsolosluğa bildirilmesi. Bkz. *TNA. FO. 195/1142, No. 38*, Bağdat Genel Valiliği'nden Majestelerinin Genel Konsolosluğuna, 12 Eylül 1877-Bağdat, s. 258.

⁶⁶⁴ Vilayet idaresinin aldığı buğday ihracatı yasağının 13 Eylül 1877'de konsolosluk tarafından İngiliz ticaret şirketlerine tebliğ edildiği. Bkz. *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-1*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hector kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 342.

⁶⁶⁵ Yasağa uymaları için İngiliz ticaret firmalarını tekrar ikaz ettiğine dair Genel Konsolos Albay Nixon'un Bağdat Valisi Akif Paşa'ya gönderisi için bkz. *TNA. FO. 195/1142, No. 56*, Albay Nixon'dan Bağdat Genel Valisi Akif Paşa'ya, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 350.

⁶⁶⁶ Vilayet idaresinin aldığı buğday ihracatı yasağına riayet edilmesi için Albay Nixon'un İngiliz ticaret şirketlerine ve tüccarlarına genel tebliği ve uyarıları için bkz. *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-2*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hector ve Bay William F. Johnston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 344. Genel Konsolos Albay Nixon'un, ihraç etmek üzere buğday stoklama faaliyetlerinden uzak durmaları gerektiği uyarı ve önerisiyle Gray Mackenzie Kumpanyasına gönderdiği tebliğ için bkz. *TNA. FO. 195/1142, No. 99*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie Kums.'na, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 352.

menfaatlerine aykırı gördükleri karar ve icraatlara gerek yerel makamlar gerekse büyükelçilik vasıtasıyla merkezi idare nezdinde itiraz etmiş ve bu kararların icrasına mani olmaya çalışmıştır. Ancak Bağdat genel konsolosluğunun ticari görev ve faaliyetler kapsamında belki de en önemli icraatı, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan hükümetine sunmuş olduğu vilayetin ticari durumuna dair yıllık raporlardır. Örneğin Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon tarafından görev yaptığı süre boyunca, 1875/76⁶⁶⁷, 1876/77⁶⁶⁸, 1877/78⁶⁶⁹ ve 1878/79⁶⁷⁰ yılları için söz konusu İngiliz makamlarına dört adet ticaret raporu sunulmuştur. Bu raporlarda vilayetin yıllık ithalat-ihracat değerleri, mamullere yönelik arz-talep dengesi, değeri artan ve azalan ürünler, vilayet piyasasındaki genel dalgalanmalar ve bunların ticari-idari ve siyasi sebepleri, vilayetin İngiltere, Hindistan, İran, Rusya ve diğer Avrupa ülkeleriyle olan ithalat-ihracat verileri ve bunların değerlendirilmesi gibi oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bağdat'taki İngiliz ticaretinin arzu edildiği şekilde ve herhangi bir kesintiye uğramadan devr-i daim etmesi adına Bağdat vilayetindeki ticari faaliyetlerin neredeyse tamamı konsolosluk tarafından İngiliz ticari menfaaları gereği yakından takip edilmiş, İngiliz hükümeti ve tüccarları vilayetin ticari yönelimi ve gelişmelerine göre ikaz edilmiş ve nihayet tüm bu faaliyetler konsolosluk tarafından kayıt altına alınmıştır.

Son olarak, burada özellikle gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, genel konsolosluğun bu ticari faaliyetlerinin sadece Bağdat merkezle sınırlı olmayıp, Musul ve Basra da dahil Bağdat Vilayeti'nin, yani bilinen Osmanlı Irak'ının tamamını içine aldığıdır. Yukarıda Musul ve Basra yardımcı konsolosluklarının da Bağdat'taki genel konsolosluğa bağlı olduğuna ve dolayısıyla Bağdat Genel Konsolosluğu'nun görev ve sorumluluk sahasının Osmanlı Irak'ının tamamına yayıldığına işaret edilmişti. Bu itibarla genel konsolosluğun ticari faaliyet alanı ve bu kapsamındaki icraatları, yazışma ve raporları Irak topraklarının tamamına teşmil edilmelidir.

⁶⁶⁷ 1875/76 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu için bkz. *TNA. FO. 78/2518, No. 35*, Bağdat Genel Konsolosu Albay J. S. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına/Londra ve Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine/Simla, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251-257.

⁶⁶⁸ 1876/77 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu için bkz. *TNA. FO. Commercial No. 18 (1877 Trade Reports), Reports From Her Majesty's Consuls On The Manufactures, Commerce, &c., Of Their Consular Districts, Part IV*, London: Printed by Harrison and Sons, s. 1552-1562.

⁶⁶⁹ 1877/78 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu için bkz. *TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1*, Bağdat Genel Konsolosu Albay J. S. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mayıs 1878-Bağdat, s. 106-118.

⁶⁷⁰ 1878/79 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu için bkz. *TNA. FO. 195/1243, No. 67*, Bağdat Genel Konsolosu Albay J. S. Nixon'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a/İstanbul, 12 Haziran 1879-Bağdat, s. 171-199.

3.4.2. Siyasi Faaliyetler

Konsolosun ve konsolosluk kurumunun ortaya çıkışında ve şekillenmesinde temel etkenin ticaret ve ticari ilişkiler olduğuna bir önceki başlıkta değinmiştik. İngiliz konsolosluk kurumu da bu genel çerçeveye göre şekillenmiştir. Ancak 19. yüzyıl ile birlikte İngiliz konsoloslarının ve konsolosluk kurumunun bilinen genel görev çerçevesinin dışında ağırlıklı olarak siyasi işlevler üstlenmeye başladıkları ve önemli bir değişim-dönüşüm süreci yaşadıkları görülmektedir. Hatta zamanla konsolosların görev ve faaliyet önceliklerinin ticaretten siyasete kaydığı ve siyasi faaliyetlerin önem ve öncelik kazandığı görülmektedir. Bilhassa Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasında görülen bu fikri ve fiili değişimin bir takım makul gerekçeleri söz konusudur. Bu değişim, bir taraftan İngiltere'nin kendi iç dinamikleriyle, bir taraftan 19. yüzyılın kendine mahsus ticari, siyasi ve askeri gelişmeleriyle ve son olarak söz konusu yüzyıl itibarıyla İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasetinin kendine münhasır seyriyle ilgilidir.

Şöyle ki, 19. yüzyıla gelindiğinde ticari, siyasi, askeri, iktisadi ve endüstriyel olarak büyük bir güç haline gelen İngiltere Kraliyeti'nin, Tudor ve Stuart hanedanlarının döneminde olduğu gibi tekellerin desteğine ihtiyacı kalmamıştı. Hatta bu tekellerin varlığı İngiltere'de Adam Smith'in iktisadi doktrinleri ve endüstri devriminin yarattığı liberal ekonomi düşüncesi ve üretim kapasitesiyle taban tabana zıtlık gösteriyordu. Sanayi devrimiyle olağanüstü bir ivme kazanan İngiliz dış ticaretinin bir takım imtiyazlı şirketlerin tekelinde yürütülmesi, dönemin ticari akıl ve realitesine uygun düşmemekteydi. Bu itibarla 1800'lerin hemen başında, 16. yüzyıldan beri İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticareti ve diplomatik hizmetleri kraliyet tarafından kendilerine tanınan imtiyazlarla elinde tutan Levant Kumpanyası'nın tekeli tartışmaya açılmıştı.

Dahası, 19. yüzyıl ile birlikte hemen hemen her alanda kendisini gösteren İngiltere-Fransa ve Rusya arasındaki uluslararası ticari-siyasi rekabet, sömürgecilik yarışları, savaşlar-barışlar, yoğun diplomatik ilişkiler ve bunun Osmanlı toprakları ve Akdeniz üzerindeki yansımaları bir ticaret şirketi vasıtasıyla üstesinden gelinebilecek meseleler değildi. Hakeza, Osmanlı Devleti ile İngiltere özelinde artan ticari-siyasi münasebetler bütün Levant bölgesindeki İngiliz siyasi temsiliyetinin acilen ve kesinlikle ticaret şirketinin

elinden hükümet kontrolüne alınmasını gerekli kılıyordu. 19 Mayıs 1825'te bu gereklilik yerine getirilmiş ve Osmanlı ülkesindeki bütün diplomatik ve konsolosluk hizmetleri İngiliz hükümetinin kontrolüne alınmıştır⁶⁷¹.

Çizelge 3.9. 1825 yılında Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması⁶⁷²

Yer / Birim	Temsil Düzeyi	Görevli Konsolos	Atanma Tarihi
İstanbul	Başkonsolos	John Cartwrite	1817
İzmir	Konsolos	Francis Werry	1794
	Konsolos Yardımcısı	N. W. Werry	1817
Akka / Beyrut	Konsolos	Peter Abbott	---
Edirne	Konsolos	Peter E. Duveluz	1819
Halep	Konsolos	John Barker	1802
İskenderiye	Konsolos	Peter Lee	1814
Mora (Patras)	Konsolos	Philip James Green	1817
	Konsolos Yardımcısı	Richard L. Green	---
Selanik	Konsolos	Francis Charnaud	1791
Çanakkale	Konsolosluk Ajansı	Stephen Paulovich	---
Kıbrıs	Konsolosluk Ajansı	Anto Vondiziano	1799
Sakız Adası	Konsolosluk Ajansı	Giovanni Guidici	---

Dışişleri Bakanı Lord Canning'in tasarı ve tasarrufuyla hayata geçirilen 1825 tarihli Konsolosluk Reformu (Consular Act of 1825)⁶⁷³ ile İngiliz konsolosluk kurumunda yaşanan bu devir teslim ile Osmanlı ülkesindeki konsolosluk hizmetleri Levant Kumpanyası'nın elinden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolüne geçmiştir. Dışişleri Bakanı Lord Canning ve Ticaret Kurulu Başkanı William Huskisson 1825 reformunu takip eden günlerde eskiden olduğu gibi İngiliz konsoloslarının birincil görevlerinin bulundukları ülke, şehir veya kasabada İngiliz ticaretinin genişlemesini sağlamak olduğuna vurgu yapsalar da⁶⁷⁴ kısa zaman içerisinde bu görev önceliğinin değiştiği görülecektir. İngiliz diplomatik hizmetlerinin Levant Şirketi'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığına devredildiği 1825 yılını takip eden on yıl içerisinde bu tablonun hızla değiştiği, Osmanlı topraklarındaki İngiliz temsilciliklerinin sayısının iki katına çıktığı görülmektedir. Bu süre zarfında Şam, Mısır ve Arnavutluk'ta da başkonsolosluklar, Trabzon, Bükreş, Kandiye ve Kahire'de yardımcı konsolosluklar ve İskenderun'da konsolos ajanlığı ihdas edilmiştir. Bu değişim sürecinde dikkat çeken bir diğer nokta ise İngiliz konsolosluk yapılanmasının nitelik olarak ta güçlendiğidir⁶⁷⁵.

⁶⁷¹ Platt, *a.g.e.*, s. 125; Wood, *a.g.e.*, s. 255-260; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁶⁷² Tablo için bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁷³ Platt, *a.g.e.*, s. 5-15.

⁶⁷⁴ Aynı eser, s. 16, 126-130.

⁶⁷⁵ Kocabaşoğlu, U. (1999). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 179-182.

Çizelge 3.10. 1834 yılında Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması⁶⁷⁶

Yer / Birim	Temsil Düzeyi	Görevli Konsolos
İstanbul	Başkonsolos	John Cartwright
	Konsolos Yardımcısı	A. Carlton Cumberbatch
Şam	Başkonsolos	J. W. P. Farren
Mısır	Başkonsolos	Patrick Campbell
Arnavutluk	Başkonsolos	W. R. Meyer
İzmir	Konsolos	R. W. Brant
	Konsolos Yardımcısı	N. A. Werry
İskenderiye	Konsolos	Robert Thurnburn
	Konsolos Yardımcısı	Charles Sloane
Mora (Patras)	Konsolos	G. W. Crowe
Selanik	Konsolos	John Charnaud
Beyrut	Konsolos	Peter Abbott
Edirne	Konsolos	Charles Blunt
Halep	Konsolos	(Münhal-boş)
Bükreş	Konsolos	E. J. Blutte
Çanakkale	Yard. Konsolosluk	C. A. Lander
Kıbrıs	Yard. Konsolosluk	Anto Vondiziano
Sakız Adası	Yard. Konsolosluk	G. D. Vedova
Trabzon	Yard. Konsolosluk	James Brant
Kandiye	Yard. Konsolosluk	-----
Kahire	Yard. Konsolosluk	Edward Barker
İskenderun	Konsolosluk Ajanı	(Münhal-boş)

1846 yılına gelindiğinde Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsolosluk birimlerinin 36 merkezde faaliyet gösterdiği görülmektedir. 1825-1846 yılları arasında İstanbul dışında, Suriye, Mısır ve Trablusgarp'ta başkonsolosluklar, Bursa, Erzurum, Kayseri, Girit, Şam, Kudüs, Kahire ve Yanya'da konsolosluklar, Antalya, Midilli, Rodos, Trabzon, Batum, Samsun, Tarsus, İskenderun, Dimyat, Bingazi, Preveze ve İşkodra'da ise yardımcı konsolosluklar ihdas edilmiştir. Bu tarihlerde İngiltere'nin tüm dünyadaki konsolosluk istasyonlarının toplam sayısı 205 iken bunun 36'sının (yaklaşık %18'i) Osmanlı ülkesinde yer alıyor olması İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik artan ilgisinin en önemli kanıtlarındandır. Çünkü bu dönemde İngiltere'nin İspanya'da 15, Fransa'da 14, ABD'de 10, Portekiz ve Çin'de ise 9'ar konsolosluğu mevcuttur⁶⁷⁷.

⁶⁷⁶ Tablo için bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁷⁷ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 54-58.

Çizelge 3.11. 1846 yılında Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması⁶⁷⁸

Yer / Birim	Temsil Düzeyi	Görevli Konsolos	Atama Tarihi	Yetki Sahası
İstanbul	Başkonsolos	A. Carlton Cumberbatch	Mayıs 1845	Osmanlı Devleti
	Yard. Konsolos	Jonathan Hardy	Mayıs 1845	
Suriye	Başkonsolos	Albay Rose	Ağustos 1841	Suriye Vilayeti
Mısır	Başkonsolos	C. A. Murray	Haziran 1846	Mısır
Trablusgarp	Başkonsolos	G. W. Crowe	Haziran 1846	Trablusgarp
	Yard. Konsolos	-----	-----	
Çanakkale	Konsolos	C. A. Lander	Mayıs 1841	Çanakkale
Selanik	Konsolos	Charles Blunt	Ocak 1835	Selanik
Edirne	Konsolos	William Willshire	Mart 1845	Edirne
Bursa	Konsolos	D. Sandison	Kasım 1838	Bursa
İzmir	Konsolos	R. W. Brant	Mayıs 1829	İzmir ve Ege adaları
	Yard. Konsolos	John Charnaud	Nisan 1835	
Erzurum	Konsolos	James Brant	Nisan 1836	Erzurum, Sivas
Kayseri	Konsolos	H. Shuter	Ağustos 1841	Kayseri, Karaman ?
Bağdat	Konsolos	Binbaşı Rawlinson	Mart 1844	Bağdat
Girit	Konsolos	Henry Sarel Ongley	Şubat 1837	Girit Adası
Şam	Konsolos	Richard Wood	Mayıs 1841	Şam
Halep	Konsolos	N. W. Werry	Şubat 1835	Halep, Adana, Trablusşam
Beyrut	Konsolos	Niven Moore	Ocak 1835	Beyrut şehri ve limanı
Kıbrıs	Konsolos	Niven Kerr	Nisan 1843	Kıbrıs Adası
Kudüs	Konsolos	James Finn	Aralık 1845	Filistin
İskenderiye	Konsolos	J. L. Stoddart	Ağustos 1841	İskenderiye ve limanı
	Yard. Konsolos	G. Chasseaud	Eylül 1838	
Kahire	Konsolos	Alfred S. Walne	Ağustos 1838	Kahire
Yanya	Konsolos	Sidney S. Saunders	Nisan 1835	Arnavutluk Vilayeti
	Yard. Konsolos	T. Damaschino	Ağustos 1840	
Sakız	Yard. Konsolos	G. D. Vedova	Ocak 1831	Sakız limanı ve çevresi
Antalya	Yard. Konsolos	J. Purdie	Şubat 1842	Antalya limanı ve çevresi
Midilli	Yard. Konsolos	F. H. S. Werry	Kasım 1842	Midilli adası ve çevresi
Rodos	Yard. Konsolos	G. F. Wilkinson	Haziran 1827	Rodos adası
Trabzon	Yard. Konsolos	Francis I. Stevens	Aralık 1841	Trabzon
Batum	Yard. Konsolos	W. R. Holmes	Mart 1846	Batum
Samsun	Yard. Konsolos	F. Guarracino	Mart 1846	Samsun
Tarsus	Yard. Konsolos	John Clapperton	Eylül 1839	Tarsus
Musul	Yard. Konsolos	Christian Rassam	Aralık 1839	Musul
İskenderun	Yard. Konsolos	E. John Neale	Şubat 1841	İskenderun
Dimyat	Yard. Konsolos	M. Surur	Temmuz 1828	Dimyat
Bingazi	Yard. Konsolos	F. H. Gilbert	Haziran 1846	Bingazi
Preveze	Yard. Konsolos	T. S. Hutton	Ağustos 1840	Preveze
İşkodra	Yard. Konsolos	G. Bonatti	Ekim 1833	İşkodra
İnöz	Kons. Ajanı	Nicholas Rossi	Haziran 1825	İnöz

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanmasının 7 genel/başkonsolosluk, 19 konsolosluk, 28 yardımcı konsolosluk ve 17 ajanlık olmak üzere toplam 71 birime ulaştığı görülmektedir⁶⁷⁹.

⁶⁷⁸ Tablo için bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶⁷⁹ Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 181.

Çizelge 3.12. 1856 yılında Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması⁶⁸⁰

Yer / Birim	Temsil Düzeyi	Görevli Konsolos	Bağlı Birimler	
			Yard. Konsolosluk	Konsolos Ajanlığı
İstanbul	Başkonsolosluk	A. C. Cumberbatch	---	---
Belgrad	Başkonsolosluk	T. de Fonblanque	---	---
Beyrut	Başkonsolosluk	N. Moore	---	---
Bükreş	Başkonsolosluk	Robert G. Colquhoun	---	Ghio, Ibrail
Bağdat	Başkonsolosluk	A. B. Kemball	Basra	---
Trablusgarp	Başkonsolosluk	G. F. Herman	Bingazi, Merzuk, Derne Gadamis, Misurata	---
Tunus	Başkonsolosluk	Richard Wood	Sus	İsfakiye
Bursa	Konsolosluk	D. Sandison	---	---
Çanakkale	Konsolosluk	F. W. Calvert	---	Gelibolu, Bozcaada, Limni
Diyarbakır	Konsolosluk	W. R. Holmes	---	---
Erzurum	Konsolosluk	J. Brant	---	---
Halep	Konsolosluk	E. B. Barker	Antakya, İskenderun, Trablusşam	Lazkiye, Antep, Urfa
Hanya / Girit	Konsolosluk	H. S. Ongley	Kandiye	---
İskenderiye	Konsolosluk	John Green	Dimyat	Gize
İzmir	Konsolosluk	G. D. Vedova	Ayvalık, Antalya, Sisam, Kuşadası	---
Kahire	Konsolosluk	Alfred S. Walne	Süveyş	Lüksor
Kudüs	Konsolosluk	James Finn	Hayfa, Sayda	---
Manastır	Konsolosluk	J. A. Longworth	---	---
Preveze	Konsolosluk	S. Smith Saunders	İşkodra, Avlonya, Süveyde	---
Rodos	Konsolosluk	Robert Campbell	Kıbrıs, Midilli, Sakız	Patmos, Meis
Samsun	Konsolosluk	F. Guarracino	---	---
Selanik	Konsolosluk	Charles Blunt	Larissa, Tırhala	---
Trabzon	Konsolosluk	F. J. Stevens	---	---
Varna	Konsolosluk	Edward Johns Neale	---	---
Yafa	Konsolosluk	Asaad Kayat	---	---
Yaş	Konsolosluk	Samuel Gardner	Kalas	Botoşani, Bacau, Brlad, Focşani

Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsolosluk hizmetlerinin ticaret şirketinden siyaset kurumuna devrinin yansımaları kısa bir süre sonra kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte konsolosun ve konsololuğun ticari faaliyetleri sadece ticaretin kendisiyle ve kendi dinamikleriyle sınırlı kalmamış, daha ziyade ticarete etki eden ticaret dışı faktörleri de içerisine alan geniş bir satıha yayılmıştır. Konsololuğun ticari faaliyet alanlarının kapsamını genişleten bu unsurlara Osmanlı Devleti özelinde bakacak olursak bunların;

⁶⁸⁰ Tablo için bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 68-69.

- Osmanlı ülkesinde İngiliz ticaretine aracı olan yerli tebaanın, yani gayrimüslimlerin durumu
- Ticari hayat, sevkiyat ve organizasyon için en elzem konu olan “güvenli” ortamın temini veya tesisi
- Beynelmilel ticaretin olmazsa olmazı olan ulaşım ve haberleşme imkânlarının mümkün mertebe düzenli hale getirilmesi ve iyileştirilmesi
- Ticareti ve ticari hayatı kesintiye uğratan anlaşmazlıkların, tikanıklıkların hızlı ve uygun bir şekilde çözümü ve ticari işleyişin devamının sağlanması

gibi ticaretin asıl unsurları olan emtia, mamul, tüccar ve vasıtaların ötesindeki dış parametreler olduğu görülecektir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber konsolosların ticari faaliyet görevleri bu unsurları da içine alan daha kapsamlı bir alana dönmüştür. Osmanlı topraklarındaki İngiliz ticari menfaatlerine etki eden bu ticaret dışı unsurların İngiliz menfaatlerine hizmet edecek şekilde dizayn edilmek istenmesiyle birlikte Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsoloslarının ticari misyonları bariz bir şekilde kendi içinde siyasi misyona dönüşmüştür. Söz konusu ticaret dışı unsurların konsolosların sorumluluk yelpazesine eklenmesiyle konsolosların siyasi işlevleri ön plana çıkmıştır⁶⁸¹. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluklarının siyasi işlevleri o denli artmıştır ki, konsoloslar görev öncelikleri açısından “ticari konsolosluk veya siyasi konsolosluk” olarak iki guruba ayrılmışlardır. Bu cümleden olarak, 1871 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Osmanlı topraklarında görevli İngiliz konsolosluklarına yönelik yürütülen bir araştırmada konsoslara, başında bulundukları temsilciliğin görev esasının “ticari mi siyasi mi” olduğu sorulmuştur⁶⁸². Yapılan bu araştırmanın sonuçları İngiliz konsoloslarının ticaretten siyasete kayan görev ve sorumluluk değişimlerini açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁸¹ Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 179-187; a. mlf., *a.g.e.*, s. 199; Platt, *a.g.e.*, s. 130-136.

⁶⁸² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 96-104, 203-204.

Çizelge 3.13. 1871 yılında Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolosluk yapılanması⁶⁸³

Yer / Birim	Temsil Düzeyi	İşlevsel Ağırlık	Görevli Konsolos
İstanbul	Başkonsolosluk	Yargısal + Ticari	Sir Philip Francis
Bağdat	Başkonsolosluk	Siyasi	Yarbay Charles Herbert
Belgrad	Başkonsolosluk	Siyasi	John Augustus Longwort
Beyrut	Başkonsolosluk	Siyasi	George Jackson Elridge
Bükreş	Başkonsolosluk	Siyasi	John Green
Mısır	Başkonsolosluk	-----	Albay Edward Stanton
Trablusgarp	Başkonsolosluk	Ticari + Siyasi	F. R. Durummond-Hay
Tunus	Başkonsolosluk	Siyasi	Richard Wood
Bosna	Konsolosluk	Siyasi	William Richard Holmes
Erzurum	Konsolosluk	Siyasi	J. G. Taylor
Kalas	Konsolosluk	Ticari	George B. Ward
Girit	Konsolosluk	Siyasi	Thomas B. Sandwith
Halep	Konsolosluk	Ticari + Siyasi	James Henry Skene
İskenderiye	Konsolosluk	Ticari	George E. Stanley
İşkodra	Konsolosluk	Siyasi	Richard Reade
İzmir	Konsolosluk	Ticari	Robert W. Cumberbatch
Kahire	Konsolosluk	Siyasi + Yargısal + Ticari	Edward Thomas Rogers
Kıbrıs	Konsolosluk	Ticari	Robert H. Lang
Kudüs-Filistin	Konsolosluk	Siyasi	Noel T. Moore
Manastır	Konsolosluk	Siyasi	Charles John Calvert
Rusçuk	Konsolosluk	Siyasi	Robert A. O. Dalyell
Selanik	Konsolosluk	Ticari	Richard Wilkinson
Süveyş	Konsolosluk	Ticari + Siyasi	George West
Trabzon	Konsolosluk	Siyasi	William G. Palgrave
Yanya	Konsolosluk	Siyasi	Robert Stuart
Basra	Yard. Konsolosluk	Siyasi	Patrick J. C. Robertson
Bursa	Yard. Konsolosluk	Ticari	John Frederick Maling
Çanakkale	Yard. Konsolosluk	-----	William W. Wrech
Edirne	Yard. Konsolosluk	Ticari	John E. Blunt
İnöz	Yard. Konsolosluk	-----	J. Rossy
Gelibolu	Yard. Konsolosluk	-----	Amilcar Odoni
Köstence	Yard. Konsolosluk	Ticari	F. Fremoult Sankey
Larissa-Tırhala	Yard. Konsolosluk	Siyasi	Henry Suter
Musul	Yard. Konsolosluk	-----	Christian A. Rassam
Rodos	Yard. Konsolosluk	Siyasi	Alfred Biliotti
Şam	Yard. Konsolosluk	Ticari + Yargısal + Siyasi	W. Kirby Green

Araştırmaya göre söz konusu tarih itibarıyla Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz konsolosluk yapılanması 8 genel/başkonsolosluk, 17 konsolosluk, 11 yardımcı konsolosluk olmak üzere toplam 36 birimden oluşmaktadır. Bu birimlerin coğrafi dağılımları göz önüne alındığında hemen hemen bütün Osmanlı mülküne yayılmış oldukları tablodan anlaşılmaktadır. Bu tablonun bize sunduğu en önemli verilerden birisi de hiç şüphesiz konsolosluk birimlerinin asıl vazifelerinin ne olduğudur. Araştırmanın yapıldığı 1871 yılında görevde bulunan İngiliz konsoloslarınca bizzat cevaplanan “başında bulunulan birimin işlevsel ağırlığının ne olduğu” sorusuna söz konusu temsilciliklerden

⁶⁸³ Tablo için bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.100-101.

17'sinin doğrudan "siyasi", 3'ünün "ticari-siyasi" ve 2'sinin ise "siyasi-yargısal-ticari" şeklinde cevap verdikleri⁶⁸⁴ ve neticede araştırmaya katılan toplam 31 temsilcilikten 22'sinin "siyasi" işlevlerine vurgu yaptıkları görülmektedir.

Tablodaki veriler bir yana, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın cevaplanmak üzere konsoloslara sorduğu "ticari ve siyasi işlevlerin ağırlığı açısından, başında bulunduğunuz birimin durumu nedir?" sorusunun kendisi dahi başlıbaşına İngiliz siyasetinin Osmanlı ülkesindeki konsolos ve konsoloslukları temel olarak ticaret veya siyaset esası üzerine tasnif ettiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla buradan, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsolosluk birimlerinin, diğer görevlerinin yanı sıra, özellikle ve öncelikli olarak ticaret, siyaset ve bu kapsama giren meselelerden sorumlu kılındıklarını göstermektedir. 1825 reformunu takip eden yıllar içerisinde gözlemlenen bu misyon değişimiyle birlikte Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsoloslarının görev mizaçlarında keskin bir tavır değişikliği ortaya çıkmıştır. Daha önce ticari, idari, hukuki-adli sorumluluklar kapsamında önce temsilcisi oldukları şirketin ve sonra İngiltere hükümetinin menfaatleri için sınırlı müdahaleler ve tepkiler ortaya koyan İngiliz konsoloslarının, 19. yüzyılın ilk çeyreğini müteakip, genel görev tanımlarının dışında ve açık bir şekilde, siyasi görevler üstlendikleri görülmektedir. Bu minvalde zaman zaman protestan misyonerlere destek çıkan, zaman zaman Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaanın hamiliğine soyunan, hatta çoğu zaman Osmanlı Devleti'nin dâhili meselelerine, idaresine ve işleyişine doğrudan müdahalede bulunmaktan imtina etmeyen, gerek Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında gerekse uluslararası alanda antlaşma ve sözleşmelerin imza, icra, işleyiş ve takibine nezaret eden tamamen siyasi bir mekanizmaya dönüşmüşlerdir⁶⁸⁵. Bu itibarla İngiliz konsolosluklarının siyasi görev tanımlarını şöyle tasnif etmek mümkündür:

- Genel olarak konsolosların Osmanlı idaresiyle olan ilişkileri
- Devlet bünyesindeki karışıklık ve çatışmalara müdahaleleri
- Genel gözetim, denetim, her türlü bilgi, veri toplama ve bunları işleme
- Osmanlı nüfusunun toplumsal sınıflarını izlemek ve incelemek
- Osmanlı Devleti'nde görülen ulusal ve yerel ölçekli etnik hareketleri takip ve İngiliz hükümetinin bu konularda zaman zaman vereceği talimatlara çevrevesinde bu meseleler üzerine politikalar üretmek ve geliştirmek

⁶⁸⁴ Tabloda da görüleceği üzere Mısır, Çanakkale, İnöz (Enez), Gelibolu ve Musul birimleri söz konusu soruyu cevapsız bırakmışlardır.

⁶⁸⁵ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 30; a. mlf., *a.g.m.*, s. 182-183; Aybay, *a.g.e.*, s. 24-25.

- Vilayetlerin yönetim şeklini incelemek, yargı ve yürütme noktasında görülen hukuksuzluk ve yolsuzluklara yönelik ilgili makamlar nezdinde şikâyet ve protestolarda bulunmak
- Osmanlı ordusunun teşkilat yapısını, sevk ve idaresini izlemek, incelemek ve İngiltere ile bir savaşa tutuşulması halinde İngiliz hükümetinin kullanabileceği her türlü topografik ve istatistiki veriyi ve bilgiyi toplamak
- İngiliz çıkarlarına aykırı yabancı girişim ve entrikalarını engellemek ve onlara mukabil önlemler almak
- Osmanlı tebaasının durumunu iyileştirmeye yönelik alınan önlemleri ve ıslahat hareketlerini izlemek, yönetimin tepkisine mahal vermeden, yardım ve tavsiyelerle bu yönlü teşebbüsleri kanallı etmek, İngiliz konsoloslarının siyasi işlevleri arasında yer almaktaydı⁶⁸⁶.

1871 yılı tablosuna bakıldığında, İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu ve Basra'daki bağlı yardımcı konsolosluğun görev önceliklerinin “siyasi” olduğunu belirttikleri görülmektedir. Söz konusu tabloda Bağdat Genel Konsolosluğuna bağlı bir diğer birim olan Musul Yardımcı Konsolosluğunun işlevsel önceliğinin ticari mi siyasi mi olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte Martin Platt, Musul konsolosluğunun da görev önceliğinin “siyasi” olduğunu işaret etmiştir⁶⁸⁷. Bu doğrultuda Bağdat Genel Konsolosluğu'nun görev ve yetki sahası kapsamındaki bütün gelişmeleri; vilayetin ulaşım-iletişim⁶⁸⁸, üretim-tüketim ve ticari durumunu⁶⁸⁹, vilayetle yakın ticari ilişkiler yürüten başta İran olmak üzere Rusya ve Hindistan ile olan münasebatını yakından takip ederek bu konulardaki gelişmeleri siyasi öncelik esasına göre vakit kaybetmeksizin ülkesinin ilgili makamlarına azr ettiği görülmektedir⁶⁹⁰. Öyle ki, örneğin vilayette görülen veba salgınları veya pirinç tarlalarına su basmak için Dicle Nehri üzerine inşa edilmesi planlanan setler gibi içerik itibarıyla “siyasi” olmayan meseleler dahi zincirleme bir fikir yürütme ve yorumlama ile politize edilmiş, Büyükelçilik üzerinde siyasi bir algı yaratılıp, meseleye mümkün olan en üst makamdan müdahale edilmesi sağlanmıştır. Tez çalışmamızın ilgili bölümlerinde daha ayrıntılı olarak görüleceği üzere Bağdat Vilayeti sınırlarında cereyan

⁶⁸⁶ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 198-199, 203-204.

⁶⁸⁷ Platt, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁸⁸ Şatt el-Arap Nehri'nin girişine bir deniz feneri kurulması ile ilgili yazışmalar için bkz. *TNA. FO. 195/1076, No. 5 Ek-1*, Albay J. S. Nixon'dan Bağdat Valisi Mehmet Redif Paşa'ya, 20 Şubat 1875-Bağdat, s. 68; *TNA. FO. 195/1076, No. 5 Ek-2*, Bağdat Valiliği'nden İngiliz Konsolosluğuna, 27 Şubat 1875-Bağdat, s. 69; *TNA. FO. 195/1076, No. 5*, Albay Nixon'dan Büyükelçi Henry Elliot'a, 3 Mart 1875-Bağdat, s. 67.

⁶⁸⁹ Örneğin 1878 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu ve değerlendirmesi için bkz. *TNA. FO. 195/1188, No. 20, No. 20 Ek-1*, Albay Nixon'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a, 8 Haziran 1878-Bağdat, s. 104-118; *TNA. FO. 195/1188, No. 1*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mayıs 1878-Bağdat, s. 106-111.

⁶⁹⁰ Bağdat Genel Konsolosu Albay John Pigott Nixon'un Bağdat Vilayeti ile ilgili genel raporu için bkz. *TNA. FO. 78/3015, No. 6*, Albay J. S. Nixon'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a, 25 Ocak 1879-Bağdat, s. 100-122; *TNA. FO. 78/3015, No. 2 ve No. 2 Ek-1*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 24 Haziran 1879-Bağdat, s. 98-122.

eden ticari, idari, hukuki, mezhebi, sıhhi, imar-iskan gibi küçük büyük her mesele konsolosluk tarafından bir şekilde “siyasi” temelde yorumlanmak suretiyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Konsolosluk, İngiltere Büyükelçiliği, Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan hükümeti nezdinde yürüttüğü siyasi çıkırtkanlıkla bu makamların karar ve siyasi tavırlarına tesir edip yön vermeye çalışmıştır ki, bunda da yer yer başarılı olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve bilhassa son çeyreğine girildiğinde İngiliz konsolosları, ticaretin haricinde Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel hayatı ve siyasal gelişmelerini de içine alan kapsamlı istihbarat raporları hazırlamışlardır. Söz konusu raporlar İngiliz parlamentosunun ve Dışişleri Bakanlığı’nın ilgili birimlerinin istifadesine sunulmuştur. Keza uzun yıllar, gerek Levant Kumpanyası ve gerekse İngiliz hükümeti emrinde Osmanlı ülkesinde genel konsolosluk, konsolosluk veya yardımcı konsolosluk görevlerinde bulunmuş pekçok İngiliz memur, gözlem ve deneyimlerini, eleştiri ve önerilerini makaleler veya kitaplar şeklinde İngiliz kamuoyu ile paylaşmışlardır. Bu bilgiler İngiliz siyasetine yön verenler tarafından politika geliştirilmek üzere kullanıldığı gibi, güçlü kalemler vasıtasıyla İngiliz kamuoyunun belli fikirler etrafında kanalize edilmesinde temel kaynak olmuştur⁶⁹¹.

Batılı konsolosların Osmanlı ülkesinde yürüttükleri ticari, siyasi, iktisadi, istihbari, dini, kültürel, toplumsal ve sair bütün faaliyetlerine ve bilgi edinme metodlarına yönelik Ahmet Mithat Efendi’nin şu değerlendirmesi oldukça kıymetlidir: “Konsolos vekili, vapur veya ticaret acentesi gibi işler ile sahillerimiz ve iç bölgelerimizde meşgul olan Avrupalılar ne mütecessis ne kadar vakıf adamlar olurlar. Vali, mutasarrıf, kaymakam gibi rüasây-ı hükümet ile dost olurlar. Ehl-i mehâkim ile dost olurlar. Ahaliden haysiyet, hürmet sahibi kimler varsa dost olurlar. Avrupa gazetelerinden aldıkları malumatı bunlara tebliği edip bunlardan aldıkları malumat-ı mahalliyeyi de muhâbir sıfatıyla Avrupa gazetelerine yazarlar. Ne acayip şeydir ki, Bartın gibi küçücük bir iskelemizde, senevi milyonlarca yumurta ihraç olunduğu haberini biz İstanbul’da Fransız Ticaret Odası reisi Mösyö Jebro’dan almışsınız⁶⁹².”

⁶⁹¹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 198-199, 203-204.

⁶⁹² Ahmet Mithat Efendi. (2009). *Jöntürk*. (Haz. Z. Berktaş), İstanbul: Antik Yayınları, s. 289.

3.4.3. Dini / Mezhebi Faaliyetler

1825 tarihli Canning reformu öncesinde Osmanlı ülkesindeki İngiliz Büyükelçisi dahil bütün konsoloslar maaşlarını ve diğer bütün giderlerini Levant Kumpanyası ve kumpanyaya bağlı tüccarlardan elde ettikleri konsolosluk harçları ile karşıladıkları⁶⁹³ için olsa gerek, İngiliz Kraliyeti'nin temsilcileri olmaktan ziyade kumpanyanın tüccarları gibi davrandıkları ve öncelikli olarak ticari konulara ehemmiyet verdikleri görülmektedir. Ancak Levant bölgesindeki konsolosluk hizmetlerinin İngiliz hükümetine devrini sağlayan 1825 reformunu takip eden yarım yüzyıl içerisinde bu durumun değiştiği ve Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsoloslarının ticari ve ekonomik meselelerin yanı sıra ticarete tesir eden gayrimüslim Osmanlı tebaasının durumu, ticari güvenliğin temini ve tesisi, iletişim ve ulaşım aygıtlarının ve imkânlarının iyileştirilmesi gibi harici unsurlar ile de ilgilenmeye hatta bunları önceleyen raporlar kaleme almaya başladıkları görülmektedir⁶⁹⁴. Bilhassa Osmanlı gayrimüslimlerinin durumuyla ilgilenmek Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine, hukukuna ve işleyişine müdahale etmekte keşfettikleri ve 19. yüzyılda ziyadesiyle başvurdıkları yeni bir yoldu. Temelde ırki veya dini aidiyet esasına dayanan bu ilgi, Batılı devletlere gayrimüslim Osmanlı tebaasının mahmiliğini üstlenme ve bu yolla Osmanlı iç işleyişine müdahale etme imkânı sağlıyordu. Batılı devletler bilhassa dini aidiyet noktasından hareketle Osmanlı gayrimüslimleriyle güya ilgileniyorlardı. İnanc temelli bu ilgi ise misyonerlik başta olmak üzere kültürel ve eğitsel faaliyetleri beraberinde getiriyordu. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında yürütülen dini–mezhebi faaliyetler, bir İngiliz konsolosunun açıkça tanımlanan görevleri içinde yer almamakla birlikte⁶⁹⁵ yerine, zamana ve gereğine göre icra edilen faaliyetler arasındaydı. Örneğin Kudüs'te görevli bir İngiliz konsolosuna ait bir günlükten;

- Osmanlı yöneticileri, diğer ülke konsolosları ve önde gelen cemaat liderleri ile düzenli ve sürekli ilişkiler geliştirmek,
- Hristiyan veya Müslüman tebaanın hak arayış taleplerine aracılık ve gözcülük etmek,
- Misyonerlerle, din ve mezhep değiştirenlerle ilgilenmek, anlaşmazlıklarında arabuluculuk etmek
- Kenti ziyaret eden ekâbire refakat etmek

gibi görevleri de üstlendikleri anlaşılmaktadır⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 25-30; Aybay, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁶⁹⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 198-199.

⁶⁹⁵ Gökbiçgin, "Konsolos". s. 836; Aybay, *a.g.e.*, s. 3-5, 165-250; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 197-212.

⁶⁹⁶ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

Tez çalışmamız kapsamında incelediğimiz İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'nun 1875-1879 yıllarına ait yazışma ve raporlarında misyonerlik faaliyetine ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte, bir takım dini-mezhebi hadiseler müdahil oldukları görülmektedir. İlgili bölümde de ele alındığı üzere Hint Mirası'nın Necef ve Kerbela'daki Şii türbelere ve müctehitlere tahsisi, teslimi ve dağıtımı meselesinde konsolosluğun üstlendiği görev dini-mezhebi faaliyetler kapsamında olmakla birlikte bu görev, Müslim veya Gayrimüslim herhangi bir Osmanlı tebaasına yönelik bir misyonerlik faaliyeti değildir. Bilindiği üzere 19. yüzyılda İngiltere'nin Hindistan sömürgesini Ruslara karşı korumak üzere geliştirdiği politika Osmanlı ve İran devletlerini tampon bölge olarak muhafaza etmek esasına dayanmaktaydı. Bağdat Vilayeti dâhilinde yer alan Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Samarra'daki Şii türbeler (Atebat-ı Aliye) ve türbelerin idaresinden sorumlu Şii ulema ise bu vilayet üzerinden bölgeye nüfuz etmenin en kestirme yolu idi⁶⁹⁷. İngilizler, ulemanın Osmanlı Bağdat'ı ve İran'daki kitleleri harekete geçirebilme kabiliyetlerinin farkındaydılar. Ayrıca, Bağdat merkez olmak üzere bölgede meydana gelebilecek muhtemel bir Sünni-Şii çatışmasının Osmanlı-İran gerginliğine yol açacağını ve bunun ise bölge ve Hindistan yolu üzerindeki Rusya tehdidini güçlendireceğini biliyorlar ve bunun önüne geçmek istiyorlardı. Tam da bu noktada, Atebat'a vakf edilmiş Hint Mirası gerek Şii ulema ve gerekse türbeler vasıtasıyla yerli halk üzerindeki maddi tesiri dolayısıyla İngilizlerin bölge politikalarına bütünüyle uyan pahabiçilmez bir fırsat olmuştur⁶⁹⁸. Mirasın dağıtımı Bağdat'taki İngiliz Genel Konsolosu tarafından seçilmiş biri Necef'te diğeri Kerbela'da olmak üzere iki müctehid aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Tercih edilen müctehitler için miras, yerel nüfuz ve itibar adına önemli önemli bir kaynak olduğu gibi, ulemayı elde etmek suretiyle bölgedeki varlığını güçlendirmek isyeten İngilizler için de oldukça makul ve potansiyel bir kanaldı⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷ Necef'teki medrese ve Şii merciler bağımsızlıkları ve toplum üzerindeki tesirleri dolayısıyla her daim ilgi çekmiştir. Çünkü buradaki medrese ve müctehidler, Irak, İran, Hindistan ve Lübnan başta olmak üzere yakın ve uzak pek çok coğrafyada öğrenciler ve takipçileri vasıtasıyla tesirli bir ağa sahiptiler. Müctehidler dünyanın dört bir tarafından gelen ziyaretçiler ve delegelerin muhataplarıdır. Necef medresesi ve müctehidleri Şiiğin Irak içinde ve dışında etkin bir şekilde propagandasını yapan, yöneten ve yönlendiren merkezdir. Bkz. Abbas, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁹⁸ Üstün, İ. S. (2007). "19. Yüzyılda Hindistan'dan Atebat'a Gönderilen Teberrular: Vesika-yı Hindiyye Hayır İçin Mi Siyaset İçin Mi?". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 16, s. 102; Hatta bu miras, İran ve Irak'taki Şii ulema üzerinde kontrol ve nüfuz elde etmek için İngilizlerce geliştirilmiş bir araç olarak görülmüştür. Bkz. Litvak, M. (2000). "A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Shi'i Ulama of Najaf and Karbala". *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (1), s. 69.

⁶⁹⁹ Çetinsaya, G. (2005). "The Caliph and Muftahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century". *Middle Eastern Studies*, 41 (4), s. 562.

Neticede Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu Şii ulema ve müçtehitler için önemli bir gelir kapısı, etrafında Bağdat, İran ve Hindistan fukarasının toplandığı, fakir ve yardıma muhtaçların sığındığı bir yer haline gelmiştir⁷⁰⁰. Hakeza Musul'da patlak veren Süryani ve Keldani ihtilafları bahsinde de yine Bağdat Genel Konsolosluğuna bağlı Musul Yardımcı Konsolosluğunun faaliyetleri dini-mezhebi faaliyetler olarak dikkat çekicidir. Musul'daki Katolik Süryani ve Keldanilerle herhangi bir etnik veya mezhebi aidiyet birlikteliği söz konusu olmamasına rağmen İngilizler, bilhassa Fransızların Musul'da söz konusu zümrelerle olan ilişkilerinden ve onların Katolik hamiliğinden rahatsız olarak, bu zümrelerin kendi içlerinde yaşadıkları dini ihtilaflara müdahil olmaktan geri durmamışlardır.

3.4.4. Sıhhi Faaliyetler

Genel anlamda sıhhi faaliyetler tipik bir konsolosun görev tanımında ve öncelikli görevleri arasında yer almamaktadır. Bu genel kaide İngiliz konsolosları için de geçerli olmakla beraber gemicilik faaliyetleri kapsamında konsolosların “karantina hizmetleri veya varsa bahriye hastanesi ile ilgili hizmetleri” söz konusudur⁷⁰¹. Sıhhi faaliyetler görev yapılan yere ve zamana göre değişen bir durumdur. Çünkü çok defa konsolosların görev çerçevesini resmi evraklarda yazılanların dışında görev yapılan yerdeki gelişmeler belirlemiştir. Bu cümleden olarak, 1875-1877 yılları arasında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları vilayette mukim İngiliz konsolosluğunun yazışma ve raporlarında en külliyetli konulardan birisi haline gelmiştir. Çünkü veba salgınları vilayette üretim-tüketim, ticaret, sevkiyat ve sosyal yaşam gibi gündelik hayatın tamamı üzerinde etkili olmuş ve durma noktasına getirmiştir. Konsolosluk bir yandan Büyükelçilik ve Dışişleri Bakanlığına sunduğu raporlarla veba vakalarının vilayette yarattığı yıkımı gözler önüne sererken aynı zamanda, bu meseleyi bile siyasi açıdan ele alarak bu salgının bölgedeki İngiliz ticaretine verdiği, vereceği zarara dikkat çekmiş ve salgını bu açıdan değerlendirmiştir. Bu noktada, bilhassa salgının önüne geçmek amacıyla vilayet idaresince hayata geçirilen dâhili karantina uygulamaları İngiliz konsolosluğunun tepkilerine neden olmuştur. Konsolosluk, bölgedeki İngiliz ticaretine ve ticari varlığına zarar verdiği gerekçesiyle dâhili karantinaların kaldırılması için vilayet idaresi, Büyükelçilik ve İstanbul Sağlık Kurulu nezdinde bir dizi teşebbüslerde bulunmuştur.

⁷⁰⁰ Üstün, *a.g.m.*, s. 103-104.

⁷⁰¹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 198.

4. BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU'NUN TİCARİ FAALİYETLERİ

4.1. Bağdat ve Basra Vilayetlerinde Ekonomik Hayat

İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'nun ticari faaliyetleri bahsine geçmezden evvel, coğrafyanın, içinde barındırdığı olumlu olumsuz bütün unsurlarıyla ve koşullarıyla, imkanlarıyla ve imkansızlıklarıyla orada meskun beşeri hayatın tamamı üzerinde tesiri olduğu gerçeğinden hareketle Bağdat ve Basra vilayetlerinin üretim-tüketim, alım-satım, tarım, ticaret ve hayvancılık gibi gündelik ekonomik hayatlarını genel çerçevesiyle ele almanın konsolosluğun ticari faaliyetlerini değerlendirirken meseleyi daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

4.1.1. Bağdat Vilayeti

Bağdat Vilayeti, Doğusunda İran, Kuzeyinde Musul Vilayeti ve Kuzeybatısında Zor Sancağı, Güneybatısında Şam çölleri, Güneydoğusunda ise Basra Vilayeti ve Körfezi ile çevrilidir⁷⁰². Vilayet merkezi olan Bağdat, Dicle Nehri'nin iki yakasında kaim bir şehirdir⁷⁰³. Bağdat Vilayeti'nde halkın temel geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve ticaretti. Vilayet toprakları her çeşit tarım ürününün yetiştirilmesine elverişli olduğu gibi, Fırat, Dicle, Diyale ve bu büyük nehirlerden ayrılan doğal ve yapay pek çok kanal ve küçük nehirler vasıtasıyla da sulanmaya müsaitti. Ancak vilayetin yıllık tarım üretimi bu nehirlerin bilhassa Fırat ve Dicle'nin yıllık su miktarıyla doğrudan ilişkiliydi. Nehir sularının yetersiz olması vilayette kıtlığa sebebiyet verdiği gibi, çok fazla olması ise nehirlerin ve sulama kanallarının taşmasına neden oluyordu. Taşkınlar sebebiyle tüm tarım arazileri birer bataklığa dönmekte, şehir ve kasabalar büyük bir sel felaketine maruz kalmaktaydı. Nehir sularının ne az ne de fazla olduğu dönemlerde ise Bağdat Vilayeti'nde bolluk ve bereket görülmekteydi⁷⁰⁴.

⁷⁰² Şemseddin Sami, "Bağdat". s. 1326; Tevfik, *a.g.e.*, s. 341; Ali Cevad, (1313). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, s. 183.

⁷⁰³ Ahmed Rıfat. (1299). *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*. C. II, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, s. 120; Ali Cevad, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁰⁴ *Salnamelerde Bağdat*, s. 143-144; Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 53-54; *FO. Confidential No. 92*, s. 51-62.

Bağdat Vilayeti'nin başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, pirinç, hurma, akdarı, kumdarısı, pamuk, susam, bürülce, bakla, nohut, mercimek, fasulye, burçak gibi halkın temel geçim kaynağı olan hububat türleri olduğu gibi, bazı bölgelerde tütün, tönbeği, ipek, afyon ve çok az da zeytin yetiştirilmekteydi. Hakeza vilayet dâhilinde her çeşit meyve ve sebzenin de yetiştirildiği görülmektedir. Nar, tatlı limon, üzüm, karpuz, kavun, ekşi limon, turunç, portakal, mandalina başta olmak üzere, incir, erik, zerdali, şeftali, beyaz ve karadut, elma, armut ve ayva çeşitleri bol miktarda yetişiyordu. Bamya, patlıcan, kabak, bakla, enginar, domates, salatalık, şalgam, havuç, ıspanak, semizotu, pırasa, soğan ve sarımsak sebze ve yeşillikler de vilayetin hemen hemen her yerinde yetiştirilmekteydi⁷⁰⁵.

Hayvancılık ise vilayetin hemen her tarafında yürütülen yaygın bir ekonomik faaliyetti. Deve ve at başta olmak üzere, katır, beyaz merkep, koyun, keçi, inek, manda gibi büyük ve küçükbaş hayvancılık vilayetin halkının önemli geçim kaynağıydı. Hakeza Dicle, Fırat ve Diyale nehirlerinde yürütülen balıkçılık ta bir diğer önemli ekonomik faaliyetti. Develer konar-göçerler için hem bir binek hayvanı hem de bir ticari nakil vasıtasıydı. Ayrıca bölgede çok tutulan bir kıyafet olan maşlahlar da yine deve yününden üretilmekteydi. Atlar da yine deve gibi binek aracı olarak bölgede yaygın bir şekilde kullanılmakla beraber, cins ve soylu Arap atları ticari emtia olarak çok daha kıymetliydi. Bölgenin hemen her tarafında cins Arap atlarına rastlamak mümkündü. Ancak, bilhassa bedevi konar-göçer Şammar ve Aneze aşiretlerine ait cins ve asaletli atlara paha biçilememekteydi. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvancılık daha çok konar-göçer bedevi aşiretlerce yürütülmekte ise de yerli halk için de önemli bir geçim kaynağıydı. Büyük sürüler halinde beslenen koyun ve keçilerden elde edilen yün daha çok Avrupa'ya ihraç edilmekle birlikte, et, süt, yağ ve deri bölge içinde kullanılmaktaydı⁷⁰⁶.

Bağdat Vilayeti'nde ileri seviyede olmasa da yerel ve bölgesel ihtiyaca yönelik imalathaneler mevcuttu. Vilayetteki başlıca sanayi kolları demircilik, bakırcılık, kuyumculuk ve bakır tabak-çanak imalatından ibarettir. Marangozluk, oymacılık, mimarlık, kundura ve dericilik, debbağlık ve topraktan bardak, çanak, testi ve benzeri kap-

⁷⁰⁵ *Salnamelerde Bağdat*. s. 145; Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 55-56; *FO. Confidential No. 92*, s. 75-82; *BL. India Office Record (IOR) Military Department (L/MIL) 17/15/41/2*, s. 176-182.

⁷⁰⁶ *Salnamelerde Bağdat*. s. 145-146; Tan, S. (2014). "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı". *Mediterranean Journal of Humanities*, 4 (2), s. 239-247; Khan, I. A. (1984). "The Import of Persian Horses in India 13-17th Centuries". *Proceedings of the Indian History Congress*. Vol. 45, s. 346-351; *FO. Confidential No. 92*, s. 83-85; *BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2*, s. 182-188; Abdülaziz Ed-Dürî. (1991). "Bağdat". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 429.

kacak üretimi gözde mesleklerdi. Tekstil sanayi ise Bağdat'ın en itibarlı ve meşhur sanayi koluydu. Pamuk, yün ve ipekten üretilen ürünler, vilayet içi ihtiyacı karşıladıktan sonra diğer vilayetlere ihraç edilecek kadar kaliteli ve talep gören mamullerdi. Bağdat merkezle beraber Necef, Kerbela ve Hille taraflarında kadınlar tarafından dokunan pamuk ve ipek ağabaniler, abalar, çarşaflar, başlık (kefiye) ve kuşaklar, ipek mendiller, çulhalar, pamuk entari ve yaşmaklar (camadani) önemli tekstil ürünleriydi. Hakeza keçe, kilim ve döşeme (cacim) tezgâh ve üretim haneleri ile birlikte hemen hemen vilayetin her yerinde görülen kumaş ve deri boyahaneleri de vilayetin önemli üretim ve sanayi kollarıydı⁷⁰⁷.

Bağdat Vilayeti'nin ihraç kalemleri; meyankökü, badem, hurma, mazı, kitre (beyaz sakız), bağırsak, tiftik, afyon, deri, buğday, arpa, yün, at, kısarak, beyaz merkep, inek, deve, ağabani (pamuk ve ipekten dokunan bir tür kumaş), pirinç, yağ, aba, zernik (kükürt ve sıçanotundan yapılan tüy dökücü bir karışım), börülce, mercimek, hanzal (acı hıyar-at hıyarı), eski bakır, kuş tüyü, atariye, darı, fasulye, susam, ipek, ipek kozası, tilki ve bazı gıda maddeleriydi⁷⁰⁸. Vilayetin ithal ettiği ürünler ise; Mobilya, pamuklu kumaş, kahve, ilaç, pamuk ipliği, demir, çelik, kuru çiçek, zambak, çivit, keten kumaş, keten bez, sigara kâğıdı, şeker, kilim, işlenmiş iplikli ve sırmalı kumaşlar, kadife, şal, halı, kefiye (baş örtüsü), çay, kömür, kehribar, kibrit, kereste, şap, asit, çuha, fes, bilezik ve inci, madeni kutu, mum, bakır, mercan, kırmızı boya, tarçın, gümüş, kâfur, kalay, keten iplik, çinko, tabak-çanak, altın tel, kök boya, karanfil, zencefil, işlenmiş yün, civa, kâğıt ve mukavva, gaz yağı, nane şekeri, sabun, çini, cam, nohut, patates, kurşun, ip, sade pamuk, Hint kumaşı, Çin Kumaşı, tıbbi alet ve mücevherlerdi⁷⁰⁹. Bağdat Vilayeti'nin ihraç ve ithal ettiği malların tür ve sayısal değerleri göz önüne alındığında, vilayetin daha çok dış alım yapan bir ekonomik yapısı olduğu görülecektir.

⁷⁰⁷ *Salnamelerde Bağdat*. s. 149-150; Mehmed Hürşit Paşa, *a.g.e.*, s. 52-53; Forbes, A. G. (1873). *The Empires and Cities of Asia*. London: Published by Virtue and Co., s. 150; *FO. Confidential No. 92*, s. 90-92; *BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2*, s. 226-232.

⁷⁰⁸ *Salnamelerde Bağdat*. s. 153; *FO. Confidential No. 92*, s. 113-116; *BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2*, s. 214-226; Çetinsaya, G. (2006). *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London and New York: Published by Taylor & Francis Group, s. 14.

⁷⁰⁹ *Salnamelerde Bağdat*. s. 153; Yapp, *a.g.e.*, s. 10-20; *FO. Confidential No. 92*, s. 116-122; *BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2*, s. 207-213.

4.1.2. Basra Vilayeti

Basra şehri, Dicle ve Fırat'ın birleşmeleriyle oluşan Şattülarap (Şatt al-‘Arab veya Şatt ül-Arab)⁷¹⁰ nehri üzerinde “ticaretgâh bir şehir” olarak tanımlanmaktadır⁷¹¹. Şehir, Kuzeybatısında Bağdat Vilayeti, Batısında Şam ve Necid çölleri, Doğusunda İran ve Güneydoğusunda ismini bu vilayetten alan Basra Körfezi ile çevrilidir⁷¹². Basra Vilayeti sahip olduğu coğrafi konuma ilaveten, Basra Körfezi vasıtasıyla Umman Denizi ve Hindistan’a açılabilirdiği için Anadolu, Arabistan, İran ve Hindistan’ın iskelesi olarak kabul edilmiştir⁷¹³. Bahsedilen coğrafi avantajları dolayısıyla Basra şehri ve körfezi, hem bölge içi ve bölgeler arası hem de uluslararası bir ticari mübadele üssü konumundadır⁷¹⁴. Basra Vilayeti’nin ekonomisi tarım, hayvancılık ve bu ikisi neticesinde elde edilen emtianın ticaretine dayanmaktaydı⁷¹⁵. Tarım ve hayvancılık kırsal kesimin ekonomik meşgalesi iken, ticaret daha çok şehir ve kasaba ahalisince yürütölmekteydi⁷¹⁶. Basra Vilayeti dâhilinde yetiştirilen en önemli tarım ve ticaret ürünü hurmaydı. Hurma sadece yemiş, pekmez ve sirke gibi gıda maddesi olarak değil, bölge insanı tarafından farklı pek çok alanda kullanılmaktaydı. Hurma ağacı dallarından dolap, masa, sandalye, tepsi vb. mobilya ve ev eşyası, nehir nakliyatı için çok sağlam kayık ve sandallar yapıldığı gibi, bunlardan odun ve kereste olarak ve keza liflerinden hasır, yaygı, sepet örmek, yatak ve yastık dolgusu için yararlanılmaktaydı⁷¹⁷. Basra, Kurna’dan Körfez’e kadar Şatt al-Arab boyunca uzanan geniş hurma bahçelerine sahipti⁷¹⁸. Hurma vilayetin en önde gelen ihracat ürünü olup, hem iç hem de dış talebi karşılayacak kadar çok üretilmekteydi⁷¹⁹.

⁷¹⁰ Weir, T. H. (1997). “Şatt-ül-Arab”. *İA*, C. XI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 356-357.

⁷¹¹ Darkot-Gökbilgin, “Basra”. s. 320.

⁷¹² Ali Tefvik, *a.g.e.*, s. 332-334; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 115; Şemseddin Sami, “Basra”. *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. II, s. 1315; Ali Cevad, *a.g.e.*, s. 173-178.

⁷¹³ Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, *a.g.e.*, s. 72.

⁷¹⁴ Ali Tefvik, *a.g.e.*, s. 336; Hut, “Basra Gümrüğü.”, s. 122-123; Darkot-Gökbilgin, “Basra”. s. 327.

⁷¹⁵ Kurt, *a.g.e.*, s. 53.

⁷¹⁶ Hut, “Basra Gümrüğü.”, s. 122.

⁷¹⁷ Kurt, *a.g.e.*, s. 55; Bozkurt, N. (1998). “Hurma”. *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 393; Ali Tefvik, *a.g.e.*, s. 336.

⁷¹⁸ Şatt al-Arab bölgesindeki hurma üretimi, tüketimi ve ticareti hakkında geniş bilgi için bkz. Dowson, V. H. W. (1921-1923). *Dates & Date Cultivation of the Iraq*. Part 1-3, Cambridge: Published By W. Heffer & Sons Ltd.

⁷¹⁹ Kurt, *a.g.e.*, s. 55-56; Darkot-Gökbilgin, “Basra”. s. 327.

Resim 4.1. 1/2 Hurma Bahçeleri, Fao - Basra⁷²⁰

⁷²⁰ *IOR/R/15/1/498*, pp. 154-155.

Hurmanın bir kısmı vilayet sınırları içerisinde satılırken, bir kısmı Karun nehri yoluyla İran'a, bir kısmı ise Şatt al-Arab üzerinden Basra Körfezi'ne ve oradan Hindistan taraflarına ihraç edilirdi⁷²¹. Şehir hurma hasadı mevsiminde (Ekim-Kasım) büyük bir panayıra dönmekteydi. Hurma üreticisi yerli aşiretlere mensup tüccarların yanı sıra, Kuveyt ve Necid'den gelen üretici ve tüketiciler, İran ve Hindistanlı tüccarlar ve İngiliz ticaret kumpanyalarının temsilcileri burada buluşmaktaydı⁷²². Basra'da 300 kadar farklı hurma çeşidi yetiştirilmekteydi⁷²³.

Bir diğer tarım ürünü olan pirinç, Amara sancağı başta olmak üzere Basra ve Müntefik sancaklarının tarım sahalarında ve önemli miktarlarda üretilmekteydi⁷²⁴. Özellikle Amara sancağı pirinç tarımı ve ticaretinde vilayetin en önde gelen bölgesiydi. Zira Amara toprakları Dicle nehri ve ona ait pekçok kanal vasıtasıyla sulanmak suretiyle çeltik tarımına uygun sahalara dönüşmüştü. Nehir ve kanalların bolluğu burada ticari sevkıyatı ve ticareti cazip hale getirmekteydi⁷²⁵. Basra Vilayeti'nde yürütülen bir başka tarımsal üretim etkinliği arpa-buğday ekimi olup özellikle Müntefik sancağı bu alanda ön plandaydı. Sulanabilir geniş arazisi ve bilhassa "keps" diye tabir edilen yöntemle sürdürülen tarım sayesinde verim ziyadeleşmekteydi. Bahar aylarında toprağın suya doyurulması usulüne dayanan bu metotla önce buğday, arpa ve kum darısı ekimi ve hasadı, sonra ise akdarı ve susam olmak üzere yılda iki defa ürün alınabilmekteydi. Müntefik sancağına bağlı Şatra ve Hey kazalarında yürütülen buğday ve arpa tarımı önemli bir geçim kaynağı olup, bilhassa Hey kazası sulanabilir verimli arazisi ve "keps" yöntemiyle elde edilen buğday, arpa ve darı üretim ve ticaretiyle meşhurdur⁷²⁶. Bununla birlikte sancak ve kazalarda üretilen buğday ve arpa gibi tahıl ürünleri ancak vilayetin kendi ihtiyacını karşılayabilecek kadar olup, başka vilayetlere veya dış pazara yönelik bir üretim söz konusu değildi⁷²⁷.

⁷²¹ Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 4; *Salnamelerde Basra*, s. 124-125.

⁷²² Kurt, *a.g.e.*, s. 58.

⁷²³ Küçükbaşçı, M. S. (1999). "Irak". *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 87. Basra hurması hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Dowson, V. H. W. (1939). "The Date Cultivation and Date Cultivators of Basrah". *The Journal of The Royal Central Asian Society*, 26 (2), s. 247-260; a. mlf., (1949). "The Date and The Arab". *The Journal of The Royal Central Asian Society*, 36 (1), s. 34-41.

⁷²⁴ Kurt, *a.g.e.*, s. 59.

⁷²⁵ *Salnamelerde Basra*, s. 97-98.

⁷²⁶ *Aynı eser*, s. 93- 95.

⁷²⁷ Kurt, *a.g.e.*, s. 55. Osmanlı Devleti, İstanbul başta olmak üzere Mekke ve Medine gibi bazı şehir ve beldelerin, adalar ve hudut vilayetlerinin işlerine özel bir hassasiyet atfetmiştir. Bilhassa stratejik ehemmiyetleri dolayısıyla hudut vilayetlerinin zahire yokluğu yaşamaması için azami itina gösterilmiştir. Bu

Basra bölgesinde yürütülen balıkçılık ve inci avcılığı ise bölgenin bir diğer önemli ekonomik faaliyeti ve geçim kaynağıydı. Körfez suları bir kenara, kuzeyden güneye nehir ve kanallarla kaplı olan Basra'da balıkçılık hem gıda olarak yerel tüketim hem de ticari anlamda önemli bir yere sahipti. Bilhassa Amara sancağı sahip olduğu su potansiyeli sayesinde balıkçılıkta ön plandaydı ve balıkçılık bu sancakta halkın önemli bir yaşam kaynağıydı⁷²⁸. Hurşit Paşa hurma ile birlikte balıkçılığın Basra bölgesinin en önemli geçim kaynağı olduğuna işaretle, balığın tüm Basra pazarlarında rastlanan bir ürün olduğuna dikkat çekmektedir⁷²⁹. Hakeza bölgede “hamur” adıyla bilinen bir balık çeşidi tüm körfez sahillerinde avlanan ve ticareti yapılan bir türdü⁷³⁰. Kökenleri M. Ö. 7000'lere kadar giden Basra Körfezi'ndeki inci avcılığı⁷³¹ ve inci ticareti ise bölgenin geçim kaynağı ve ekonomisi açısından son derece önemliydi⁷³². İnci avcılığı daha çok körfezin batı sahillerinde yer alan Bahreyn, Katar, Katif ve Kuveyt gibi ada ve kıyı şehri sahillerinde yürütülmekteydi. Bilhassa Bahreyn ve Katar bu alanda öncüydü. Binlerce gemi ile Nisan ayında denize açılan inci avcıları Eylül sonlarına kadar avlanmaya devam ederlerdi⁷³³.

cümleden olarak hububat üretimi fazla olan vilayetlerden az olan yörelere hububat nakli devletin önemle üzerinde durduğu bir mesele idi. İklimi iki-üç aydan daha fazla hububat stokuna müsaade etmeyen Bağdat ve Basra bölgesi bu hususta Osmanlı Devleti'nin üzerinde itina ile durduğu önemli vilayetlerdendi. Zira bu iki vilayet İran ile hem huduttu. İran'a karşı sürekli ihtiyatlı olunması zaruretinden dolayı Bağdat ve Basra bölgesinin zahire ihtiyacına azami ihtimam gösterilmekteydi. Dolayısıyla bu iki vilayetin zahire ihtiyacı öteden beri Halep vilayeti, Birecik havalisi, Nusaybin, Diyarbakır, Musul ve Rakka'da bulunan ziraat bölgelerine havale edilmişti. Özellikle Diyarbakır Bağdat ve Basra bölgesinin tahıl ambarı görevini üstlenmişti. Buradan keleklerle yüklenen tahıl Dicle Nehri vasıtasıyla Bağdat ve Basra'ya nakledilmekteydi. Bkz. Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s. 91-92. Hatta vilayetin zahire ihtiyacı öteden beri Diyarbakır Vilayeti'nden tedarik edilmekteydi. Bilhassa İran ile yapılan savaşlar veya kıtlık dönemlerinde Dicle Nehri üzerinden kelekler marifetiyle Diyarbakır ve çevresinden Bağdat ve Basra vilayetlerine oldukça fazla zahire nakli yapıldığı görülmektedir. Bkz. Yılmazçelik, İ. (2018). “Yakınçağlarda Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık Konusunda Bazı Tespitler”. Özcoşar, İ.-Karataş, A. vd., (Edit). *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 262-267; Dinç, F. (2018). “Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”. Özcoşar, İ.-Karataş, A. vd., (Edit). *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 80-82. Bu anlamda Diyarbakır, Bağdat ve Basra bölgesinin zahire ambarı konumundaydı. Bkz. Acun, F. (2001). “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”. *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu 27-28 Ekim 2000-Ankara*. Ankara: Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, s. 208-209, 218; Yılmazçelik, İ. (2019). “Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları (1850-1900)”. Bozan, O.-Asan, H. vd., (Edit). *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. C. I, Ankara: Manas Yayınları, s. 251.

⁷²⁸ *Salnamelerde Basra*. s. 98.

⁷²⁹ Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 4.

⁷³⁰ Bilge, “Basra Körfezi”. s. 114.

⁷³¹ Lawler, A. (2012). “The Pearl Trade”. *Archaeology*, 68 (2), s. 48; Carter, R. (2005). “The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 48 (2), s. 140.

⁷³² Hut, “Basra Gümrüğü..”, s. 122.

⁷³³ *Salnamelerde Basra*, s. 127; Ruska, J. (1997). “İnci”. *İA.*, C. 5/2, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 990-991; Bilge, “Basra Körfezi”. s. 115.

Resim 4.2. 3/4 İnci Dalgıçları, Linga-Basra Körfezi⁷³⁴

⁷³⁴ *BL. Photo 496/6*, pp. 23-24.

Körfezin bu gözde ticari emtiasını elde etmek için sahil boyunca sıralanmış inci avcıları vardı. Bilhassa Bahreyn inci avcılığı ve ticaretinde rakiplerinin daima önündeydi. Zira Bahreyn’de oldukça hareketli ve daima açık bir inci pazarı vardı⁷³⁵. Tüccarlar tarafından buradan satın alınan inci Şatt al-Arap ve Dicle nehirleri vasıtasıyla kuzeye, Bağdat pazarlarına sevk olunur, oradan Anadolu, Suriye ve Mısır’a ve Basra Körfezi vasıtasıyla da Hindistan, Çin ve diğer ülkelere ihraç edilmekteydi⁷³⁶.

Basra bölgesinde yürütülen bir başka ekonomik faaliyet olan hayvancılık ise neredeyse tamamen göçebe aşiretlerin işiydi. Bu aşiretler koyun, keçi, manda, karasığır, deve ve at yetiştiriciliği ve bunların ticareti ile geçimlerini idame ettirmekteydiler. Bilhassa at yetiştiriciliği bölgenin göçebe aşiretleri için önemli ticari faaliyetlerden birisiydi. Aneze ve Şammar aşireti bedevilerine ait Arap tayları ve atları Basra’daki en cins atlardı⁷³⁷. Bölgede yetiştirilen taylar askeri amaçlarla Hindistan⁷³⁸, İngiltere ve Osmanlı ordu birliklerinde kullanılmak üzere talep gördüğü gibi, Mısır, Beyrut, Bağdat ve Bombay’da yapılan geleneksel at yarışları için ve ayrıca kıymetli bir hediye olarak ta ticareti yapılmaktaydı. Cambazlar tarafından bedevilerden toplanan taylar bölgedeki at tüccarlarına satılır, önce Bağdat yarışları ve daha sonra bunun bir üst safhası olan Bombay yarışları için sahiplerince beslenir, eğitilir ve hazırlanırdı. Bağdat’taki yarışlarda kendini ispat eden atlar, Bombay yarışlarına katılmak üzere Basra Körfezi vasıtasıyla Hindistan’a ihraç edilirdi. Bu sevkiyattan en fazla karı aradaki tüccarlar elde etmekteydi. Zira taylar bedevilerden çok defa oldukça cüz-i miktar bir bedel karşılığında, hatta bazen tay sahibi bedevinin ihtiyacı olan hurma, pirinç, buğday veya başka bir emtia ile mübadele edilmek suretiyle elde edilebilmekteydi⁷³⁹. Basra bölgesinin en cins ve soylu Arap atları Necid sancağında bulunurken⁷⁴⁰, Bağdat ve Basra bölgesinde yetiştirilen taylar Sûkü’ş-Şüyûh,

⁷³⁵ Heyd, *a.g.e.*, s. 180-181; Ali Tevfik, *a.g.e.*, s. 339.

⁷³⁶ *Salnamelerde Basra*. s. 127; Özdal, A. N. (2014). “Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), s. 77-81; Goswami, C. (2010-2011). “Pearls, Pearlys and Indian Pearl Traders in the Persian Gulf”. *Proceedings of the Indian History Congress*. Vol. 71, s. 928-940; Hightower, V. S. (2013). “Pearls and the Southern Persian / Arabian Gulf: A Lesson in Sustainability”. *Environmental History*, 18 (1), s. 44-49.

⁷³⁷ Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 43; *Salnamelerde Bağdat*. s. 145; Tan, *a.g.m.*, s. 240-241.

⁷³⁸ Hindistan’ın yerel idarecileri kendi süvari birlikleri için ata ihtiyaç duydukları gibi İngiliz sömürgesinin bölgede güçlenmeye başlamasıyla birlikte onlar da bölgedeki askeri varlıklarının özellikle süvari birliklerinin at ihtiyacını Irak, İran, Afganistan, Türkistan ve diğer Asya ülkelerinden temin etmekteydiler. Bkz. Gommans, J. “The Horse Trade in Eighteenth-Century South Asia”. *Journal of the Economic and Social History of Oriental*, 37 (3), s. 234-240.

⁷³⁹ Kurt, *a.g.e.*, s. 54; Tan, *a.g.m.*, s. 241.

⁷⁴⁰ *Salnamelerde Basra*. s. 101. Arap atlarının yetiştiriciliği ve ticaretiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Major-General William Tweedie, (1894). *The Arabian Horse, His Country and People*. London: Published by

Basra, Muhammara ve Kuveyt vasıtasıyla Hindistan ve İngiltere'ye ihraç olunmaktaydılar. Bilhassa Basra ve Kuveyt at ihracatının yapıldığı en önemli limanlardı⁷⁴¹.

Basra bölgesinin tarım ve ticaretine önemli katkısı olan bir diğer etken de Körfez sularında meydana gelen gel-git (med-cezir) hareketiydi. Günde iki defa ve altışar saat aralıklarla meydana gelen bu su olayı, Şatt al-Arab Nehri vasıtasıyla Basra Vilayet merkezinde, daha kuzeyde bulunan Kurna ve hatta Üzeyr Nebi mevkiinde dahi hissedilmekteydi. Aynı şekilde, gel-git Fırat Nehri vasıtasıyla Basra'nın kuzeybatısında bulunan Sûkü'-ş-Şüyûh'a yakın mahallerdeki nehir kolları ve kanallarda dahi hissediliyordu⁷⁴². Bu su olayının bölge tarımına etkisi, tarım arazilerinin sulanması noktasında kendini göstermekteydi. Kadim zamanlardan beri sulama yapmak için açılmış pek çok kanallar ve arklarla bezenmiş bir şehir olan Basra'da su, kanallar vasıtasıyla, en ücra köşelere varıncaya kadar rahatlıkla ulaşmaktaydı. Med-cezir, Kurna'dan Basra'ya ve oradan körfeze varıncaya kadar Şatt al-Arab ve diğer irili ufaklı nehir ve kanalların iki tarafındaki uçsuz bucaksız tarım arazisinin, hurmalıkların, pirinç tarlalarının, bağ ve bahçelerin günde iki defa ve zahmetsizce sulanmasını sağlamaktaydı. Yapılması gereken tek şey ihtiyaç duyulan yerde uygun bir kanal açmak ve bu kanalın temizliğini ve işleyişini muntazaman takip etmektir⁷⁴³. Gel-git olayının bir diğer önemli faydası ticarete yönelikti. Basra şehri, Dicle ve Fırat'ın birleşmeleriyle oluşan Şatt al-Arab nehrinin hemen batı kıyısında meskûn ve dolayısıyla su yolu ulaşımı bir hayli gelişmiş bir şehirdi. Ticari mamuller şehrin iç kesimlerine kadar açılmış kanallar vasıtasıyla, med-cezirden de istifade edilerek büyük gemilerle ambarlara, ticarethanelere ve pazarlara kadar zahmetsizce ulaşabilmekteydi. Ağır yük gemilerinin daha fazla ilerleyemedikleri noktalarda mallar, daha küçük ebattaki nehir tekne ve kayıklarına nakledilmek suretiyle daha iç kesimlere kadar kolaylıkla taşınmaktaydı. Yani su seviyesine ve kanal genişliğine göre kademeli bir nakil ağı tüm şehri sarmıştı⁷⁴⁴. Dolayısıyla suyun gidebildiği her yere aynı zamanda her nev'i emtianın nakli de mümkündü.

William Blackwood and Sons; Blair, L. B. (1965). "The Origin and Development of the Arabian Horse". *The Southwestern Historical Quarterly*, 63 (3), s. 303-316.

⁷⁴¹ Kurt, *a.g.e.*, s. 54 ve 59; Tan, *a.g.m.*, s. 242. Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a at ihracatının geçmişi çok daha eski olmakla beraber 17. Yüzyıldan itibaren bu ticaret bilhassa İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bkz. Khan, *a.g.m.*, s. 346-351.

⁷⁴² Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 6.

⁷⁴³ Aynı eser, s. 7; Darkot-Gökbilgin, "Basra". s. 327.

⁷⁴⁴ Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 6.

Resim 4.3. Basra'da bir kanal⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 27.

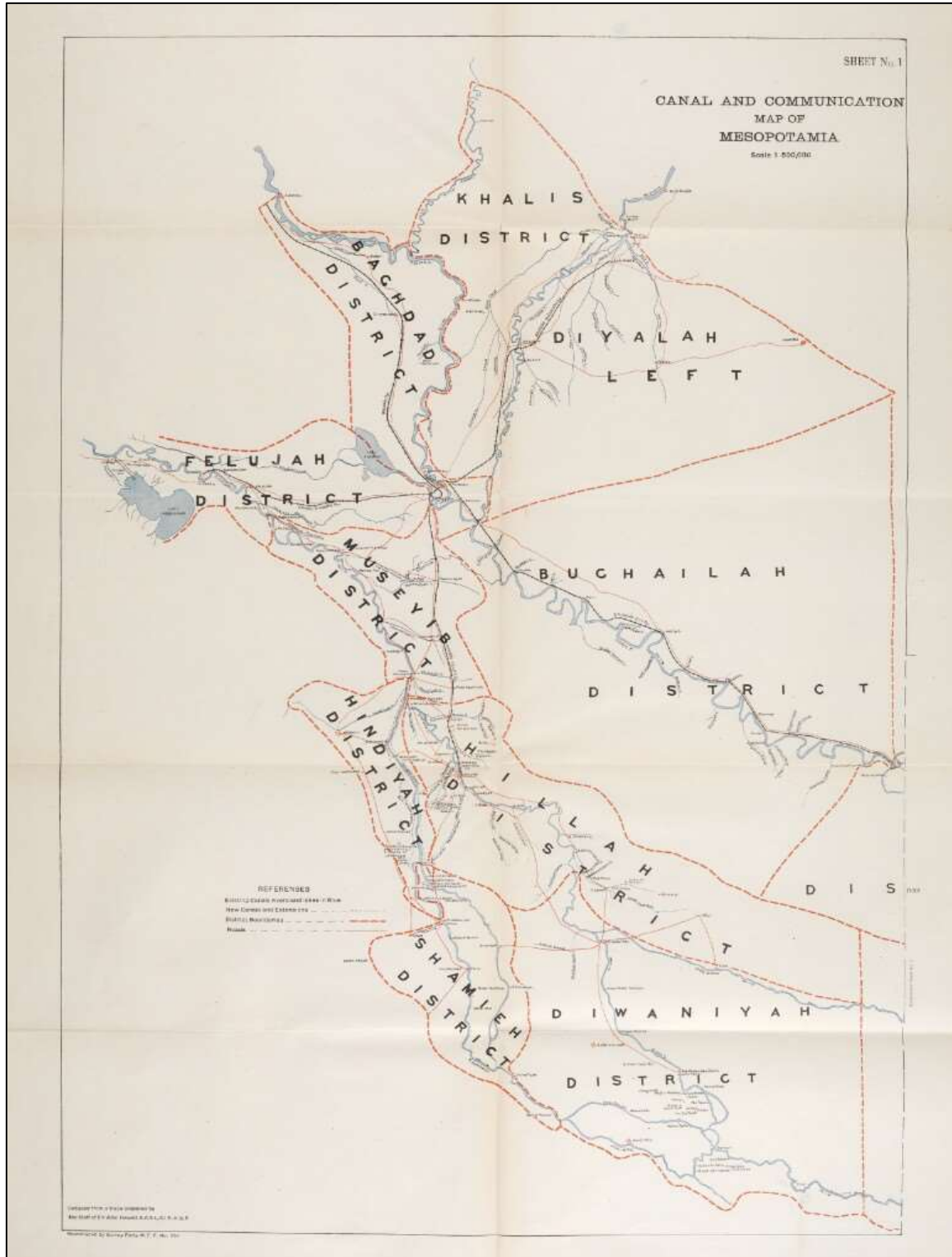

Resim 4.4. Sulama ve nakliye kanalı, Fallahiyeh⁷⁴⁶

Son olarak, Basra vilayetinin genel ihracat ve ithalat kalemlerinin neler olduğuna bakmak gerekirse; hurma başta olmak üzere hububat, inci, balık, çeltik, gül suyu, susam, meyve-sebze, deri, keçi kılı, kumaş, kitre, pamuk, halı ve bir miktar narenciye vilayetin önde gelen ihracat ürünleriydi. “Şahi” adı verilen patiska türü kumaşla birlikte, şeker, kahve, demir, akmeşe, tönbeği, çeşitli madenler, baharat, Hindistan cevizi, kömür, çay, tütün, yağ, ipek, gaz ve benzeri maddeler ise vilayetin başlıca ithalat maddeleriydi⁷⁴⁷.

⁷⁴⁶ **BL. IOR/L/PS/20/C91/4**, (1908). Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia, Vol. II, (Compiled by John Gordon Lorimer). Calcutta: Government Printing, p. 280.

⁷⁴⁷ Hut, “Basra Gümrüğü..”. s. 123; a. mlf., “Buharlı Gemiler Çağında..”. s. 128; **Salnamelerde Basra**. s. 124-127.

Harita 4.1. Bağdat'tan Basra'ya su kanalları haritası⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ BL. IOR/L/MIL/17/15/55, Report for the Army Council on Mesopotamia, s. 43r.

4.2. 1875/76 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret

İngiliz konsolosluk reformunun (1825) mimarı Lord Canning'e göre ticari görev, konsolosların vazifeleri arasında ilk sıradaydı⁷⁴⁹. Martin Platt bu anlayışın, I. Dünya Savaşı öncesine kadar devam ettiğini ve konsolosların temsilcisi oldukları ülkelerin ticari bilgi kaynakları olduğunu ifade etmektedir. Bilhassa 19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte kızıışan dış rekabet, konsolosların bu yönlü işlevlerini oldukça kıymetlendirmiş, İngiliz ticareti için acil öneriler ve mühim bilgiler ihtiva eden yıllık ticaret raporları, konsolosluk bölgesindeki diğer meselelerden daha fazla önem kazanmıştır⁷⁵⁰. Bu itibarla İngiliz Dışışleri Bakanlığı konsoloslardan görevli oldukları bölgenin ticaret hacmini, ithalat ve ihracat istatistiklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan kapsamlı yıllık ticaret raporları hazırlamalarını ve bakanlığa sunmalarını istemiştir⁷⁵¹. Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon da görev yaptığı süre zarfında, Dışışleri Bakanlığı'nın emir ve beklentileri doğrultusunda, Bağdat Vilayeti'ne dair yıllık ticaret ve değerlendirme raporları kaleme alarak ilgili bakanlığa sunmuştur. Bu çerçevede Albay Nixon tarafından 1875/76, 1876/77, 1877/78 ve son olarak 1878/79 yılları için olmak üzere toplam dört adet Bağdat Vilayeti ticaret raporu kaleme alınmıştır. Raporlarda Bağdat Vilayeti'nin ithalat-ihracat değerleri ülkeler ve ürünler bazında hazırlanmış tablolar halinde ortaya konulmaktadır. Hazırlanan ticaret raporlarının tamamında maddi değerler İngiliz sterlini (£) cinsinden hesaplanmıştır⁷⁵². Nihayetinde bir İngiliz konsolosu olarak Albay Nixon bütün ticari değerlendirmeleri İngiltere'nin bölgesel çıkarlarını merkez alarak yapmaktadır. Bu itibarla, raporlarda kendi değerlendirme ve önerilerini de belirterek, İngiliz Hükümetini gerekli önlemleri alma noktasında uyarmaktadır. Bu raporlardan ilki 1875/76 yılı Bağdat ticaret raporu olup, söz konusu rapor hem Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreterliğine⁷⁵³ hem de merkezi hükümetin (Londra) Dışışleri Bakanlığına⁷⁵⁴ takdim edilmiştir.

⁷⁴⁹ Platt, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁵⁰ Aynı eser, s. 104-105.

⁷⁵¹ Gunning, L. S. (2009). *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquies for the British Museum*. London: Ashgate Publishing Company, s. 92; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁷⁵² 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde bir İngiliz sterlini 110 kuruş'a tekabül etmektedir. Bkz. Pamuk, Ş. (2006). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914". (Çev. S. Alper). İncık, H.-Quataert, D., (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*. C. II, (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 1084.

⁷⁵³ *TNA. FO. 78/2518, No. 35*, Albay J. S. Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışışleri Sekreteri T. H. Thurnton'a/Simla, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251-257.

⁷⁵⁴ *TNA. FO. 78/2518, No. 1*, Genel Konsolosu Albay J. S. Nixon'dan Majestelerinin Dışışleri Bakanı Earl of Derby'ye/Londra, 20 Mart 1876-Bağdat, s.1-9.

4.2.1. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalatı

Çizelge 4.1. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalat Tablosu⁷⁵⁵

Ticari Ürün	Miktar	Değer/ Sterlin	Toplam Değer Sterlin
İran'dan İthalat			
Halılar (farklı boyutlarda)	15,648	5,395	65,578 £
Taraklar (ahşap)	18,000	38	
Pamuk	118 okka ⁷⁵⁶	6	
Kök Boya	2,451 okka	64	
Her çeşit İlaçlar	3,385 okka	225	
Mazı	6 kantar ⁷⁵⁷	15	
Bakkaliye	15,890 okka	485	
Deri	290	11	
Değirmen taşları	65 çift	15	
Parça mallar-eşyalar	8,630 çift	524	
Tohumlar	450 okka	10	
Saçma	116 okka	4	
Her çeşit İpek	31,725 okka	15,997	
Tütün	945,450 okka	42,291	
Puro	11,518 okka	282	
Kalay/Teneke	35 kantar	216	
Bahreyn'den İthalat			
İnciler	310 miskal ⁷⁵⁸	-----	639 £
Hindistan'dan İthalat			
Çivit	15,937 okka	14,028	16,752 £
Muga ipeği	691 okka	1,058	
Basılı mallar	-----	574	
İpek eşyalar	825 okka	210	
Çay	2,699 okka	882	
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat			
Basma kumaş ve diğer parça mallar	106,074 parça	33,781	127,663 £
Kumaş, gri ve açık renk	348,984 parça	56,526	
Kahve ve ilaç-uyuşturucu	97,561 okka	6,248	
Kırmızı boya	242 okka	123	
Bakır levha	54,257 okka	11,284	
Renkli pamuk eşarplar	22,504 parça	8,331	
İşlemeli Müslüman eşarpları	728 parça	351	
İşlemeli Müslüman kıyafetleri	318 parça	246	
Şeker	9,474 kantar	10,265	
Kalay külçeler	229 kantar	508	
İthalat Genel Toplam			210, 632 £

⁷⁵⁵ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 252; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 4.

⁷⁵⁶ Charles İssawi Irak'ta okka'nın 3.2 kg'a tekabül ettiğini belirtmektedir. Bkz. İssawi, C. (1988). *The Fertile Crescent 1800-1914*. New York and Oxford: Oxford University Press, s. 478.

⁷⁵⁷ Charles İssawi Irak'ta kantar'ın 270 kg'a tekabül ettiğini belirtmektedir. Bkz. İssawi, *a.g.e.*, s. 478.

⁷⁵⁸ J. Allan, miskal'ın genel değerini 4.25 gr olarak verir. Bkz. Allan, J. (1997). "Miskal". *İA.*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 373. Irak miskal'i ise 4.452 gr'dır. Bkz. Hinz, W. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. A. Sevim). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 6.

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı ithalat tablosuna bakıldığında, ithalatın büyük bir kısmını Hint-Avrupa ülkeleriyle yürütüldüğü görülmektedir. İkinci sırada ise İran yer almaktadır. Vilayetin öncelikli ithalat kalemleri arasında İran'dan tütün, ipek ve halı çeşitlerinin, Hindistan'dan çivit ve muga ipeğinin, Hint-Avrupa ülkelerinden ise özellikle basma ve renkli kumaşlar olmak üzere, bakır levhalar, şeker, pamuklular, kahve, tıbbi malzeme ve ilaçların yer aldığı görülmektedir.

Çizelge 4.2. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1874/75 – 1875/76)⁷⁵⁹

Ticari Ürün	Türk Resmi Yılı		Artma £	Azalma £
	1874-75	1875-76		
İran'dan İthalat				
Çanta ve çadır parçaları	1,528	-----	-----	1,528
Halılar	28,498	5,395	-----	23,103
Taraklar	668	38	-----	630
Pamuk	65	6	-----	59
İlaçlar	-----	225	225	-----
Boya	-----	64	64	-----
Mevve, kuru	2,112	-----	-----	2,112
Öd-safra	-----	15	15	-----
Tereyağı	101	-----	-----	101
Bakkallık mal	2,728	485	-----	2,243
Eldiven ve şapka-atkı	687	-----	-----	687
Deri	-----	11	11	-----
Değirmen taşı	775	15	-----	760
Çeşitli mallar	1,398	524	-----	874
Tohumlar	-----	10	10	-----
Ayakkabı ve terlik	218	-----	-----	218
İpek	77,655	15,997	-----	61,658
İpek ürünler	958	-----	-----	958
Saçma	320	4	-----	316
Çorap	427	-----	-----	427
İsfahan ve Şiraz tütünü	82,267 - 239	42,291	-----	40,215
Puro	513	282	-----	231
Teneke-kalay	-----	216	216	-----
Bal mumu-mum	234	-----	-----	234
Yünlü ürünler	507	-----	-----	507
Çeşitli eşyalar	3,266	-----	-----	3,266
Bahreyn'den İthalat				
İnciler	303	639	336	-----
Rusya'dan İthalat				
Çanak çömlek	159	-----	-----	159
Hindistan'dan İthalat				
Çivit	47,300	14,028	-----	33,272
Muga İpeği	1,421	1,058	-----	363
Baskılı ürün türleri	-----	574	574	-----
İpek ürünler	4,006	210	-----	3,796
Çay	1,122	882	-----	240
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat				
Mum, balina yağı	2,363	-----	-----	2,363

⁷⁵⁹ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 253; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 5-6.

Yelken-çadır bezi	497	-----	-----	497
Şapka-başlık	720	-----	-----	720
Perdelik – basma kumaş	39,184	33,781	-----	5,403
Kumaş, gri-beyazlatılmış	68,006	56,526	-----	11,480
Kırmızı boya	-----	123	123	-----
Kahve ve ilaç	16,578	6,248	-----	10,330
Bakır levha	3,861	11,284	7,723	-----
Pamuk eşarp-örtü	9,115	8,331	-----	784
Çanal-çömlek	49	-----	-----	49
Hırdavat-nalbur	13,324	-----	-----	13,324
Kurşun	185	-----	-----	185
İşlemeli eşarp-örtü	-----	351	351	-----
İşlemeli örtü	-----	246	246	-----
Kurşun-kablo, yünlü	9,551	-----	-----	9,551
Şeker	20,453	10,265	-----	10,188
Gömleklik	449	-----	-----	449
İpek ürünler	117	-----	-----	117
Kalay külçe	2,761	508	-----	2,253
Kalay plaka	1,012	-----	-----	1,012
Türban çeşitleri	200	-----	-----	200
İp-sicim	2,894	-----	-----	2,894
Değişik eşyalar	1,704	-----	-----	1,704
İthalat Genel Toplam	452,498 £	210,632 £	9,594 £	251,460 £

Vilayetin mukayeseli ithalat tablosuna bakıldığında İran'dan ithal edilen en gözde ürünlerin (tütün, ipek ve halı çeşitleri) miktar ve değerinde bir önceki yıla (1874/75) kıyasla 1875/76 yılında büyük bir düşüş olduğu görülmektedir. 1875/76 yılında ipek'te 61.658, tütün'de 40.215 ve halı çeşitlerinde 23.103 sterlinlik bir düşüş yaşanmıştır. Hakeza Hindistan'dan yapılan çivit ithalatında da düşüş yaşanmış, 1874/75 yılında 47.300 sterlinlik çivit ithal edilmişken, 1875/76 yılında bu oran 14.028 sterline gerilemiş ve 33.272 sterlinlik bir değer kaybı yaşanmıştır. Hint-Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatta ise 1874/75 – 1875/76 yılı kıyasında en büyük düşüş hırdavat-nalbur malzemeleri (13.324 £) başta olmak üzere kumaş çeşitleri (11.480 £), kahve-ilaç (10.330 £), şeker (10.188 £), merinos yünü (9.551 £) ve perdelik kumaşta (5.403 £) görülmüştür. Bir önceki yıl ile mukayese edildiğinde Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılında ithalattaki toplam değer kaybı 251.460 sterlin olarak gerçekleşmiştir ki bu, vilayetin ithalatında büyük bir daralma olduğunun göstergesidir.

4.2.2. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracatı

Çizelge 4.3. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracat Tablosu⁷⁶⁰

Ticari Ürün	Miktar	Değer/ Sterlin	Toplam Değer £
İran'a İhracat			
Palto, Yün, Türban ve türleri	3,482 parça	340	1.701 £
Taraklar	4,156 parça	11	
Bakır,	120 okka	10	
Hurma	3,978 okka	35	
İlaçlar	3,244 okka	83	
Çakmaktaşı	16,933 düzine	48	
Post, İnek, Manda	995	257	
Kuzu derisi	22,969	585	
Gömleklilik Keten	151 parça	104	
Bakkam ağacı, toz kütük	3,593 okka	64	
Zift	6,230 okka	14	
Baskılı ürünler	393 parça	54	
Tohumlar	93 okka	12	
Ayakkabılar ve terlikler	355 çift	32	
Körük	-----	10	
Türban parçaları	17 çift	9	
Yapı malzemesi olarak Ahşap	300	12	
Çeşitli eşyalar	-----	21	
Rusya'ya İhracat			11 £
Kuzu derisi	612	-----	
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat			
Hurma	533,810 okka	3,180	228,761 £
Mısır tahılı	10,314 okka	123	
Nakışlı eşyalar	72 parça	64	
Meyve, kuru üzüm, badem v.s.	11,537 okka	671	
Öd-safra	176,671 okka	7,451	
Sakız, ağaç sakızı	9,583 okka	408	
Sinir, kuzu derisi	-----	3,398	
Gömleklilik keten	65 parça	33	
Ezme	84,571 okka	252	
Eski bez, pırtı	2,680 okka	92	
Sarı zırnık(Orpiment)	4,220 okka	649	
Gümüş süsler	328 miskal	22	
Ayakkabı v.s	494 çift	34	
Susam tohumu	93,772 okka	1,083	
Buğday	4,819,825 okka	26,661	
Yün	14,442,292 okka	184,634	
Çeşitli eşyalar	-----	6	
İhracat Genel Toplam			230,473 £

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı ihracat değerlerine bakıldığında ise; İran'a kuzu derisi, yün palto, türban türleri ve gömleklilik keten ihracatı ön plana çıkarken, Hindistan ve Avrupa'ya özellikle yün ihracatının (184.634 £) oldukça yüksek bir değere ulaştığı ilgili tabloda görülmektedir. Yün'ü takiben buğday, mazi, kuzu derisi, hurma ve susam tohumu Bağdat Vilayeti'nin önde gelen diğer ihraç maddeleridir.

⁷⁶⁰ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 252-253; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 4-5.

Çizelge 4.4. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1874/75 – 1875/76)⁷⁶¹

Ticari Ürün	Türk Resmi Yılı		Artma £	Azalma £
	1874-75	1875-76		
İran'a İhracat				
Perdelik baskılı kumaş	88	-----	-----	88
Taraklar	-----	11	11	-----
Bakır	-----	10	10	-----
Hurma	29	35	6	-----
İlaçlar	-----	83	83	-----
Çakmak taşı	-----	48	48	-----
İnek-manda derisi	-----	257	257	-----
Kuzu derisi	910	585	-----	355
Renkli koyun derisi	28	-----	-----	28
Gömleklik keten	638	104	-----	534
Bakkam ağacı, toz kütük	-----	64	64	-----
Çeşitli ürünler	33	-----	-----	33
Zift	-----	14	14	-----
Baskılı ürünler	-----	54	54	-----
Tohumlar	-----	12	12	-----
Ayakkabı ve terlik	114	32	-----	82
Körük	-----	10	10	-----
Türban çeşitleri	33	266	233	-----
Yün ürünler	303	83	-----	220
Ahşap	-----	12	12	-----
Çeşitli mallar	232	21	-----	211
Rusya'ya İhracat				
Kuzu derisi	196	11	-----	185
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat				
Hurma	946	3,180	2,230	-----
Mısır tahılı	170	123	-----	47
İşlemeli ürünler	-----	64	64	-----
Meyve, kuru, kuru üzüm ve badem	191	671	480	-----
Öd-safra	3,282	7,451	4,169	-----
Sakız-sakız ağacı	-----	408	408	-----
Kuzu derisi-sinir	380	3,398	3,018	-----
Gömleklik keten	-----	33	33	-----
Ezme	-----	252	252	-----
Eski bez-pırtı	-----	92	92	-----
Sarı zırnık (opriment)	-----	649	649	-----
Çeşitli mallar	23	-----	-----	23
Gümüş süsler	-----	22	22	-----
Ayakkabı v.s	-----	34	34	-----
Susam tohumu	-----	1,083	1,083	-----
Buğday	25,413	26,661	1,248	-----
Yün	8,693	184,634	175,941	-----
Çeşitli eşyalar	4	6	2	-----
İhracat Genel Toplam	41,736 £	230,473 £	190,543 £	1,806 £

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı mukayeseli ihracat tablosuna baktığımızda ise çok ciddi değerler olmamakla birlikte İran'a ihraç edilen inek-manda derisi ve türban-eşarp çeşitlerinde artış görülürken, kuzu derisi ve gömleklik keten'de 1874/75 yılına göre bir

⁷⁶¹ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 254; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 7.

gerileme olduğu göze çarpmaktadır. Hindistan ve Avrupa'ya yapılan ihracatta ise genel eğilim artış yönünde olup özellikle yün ihracatının büyük bir artış göstermiştir. 1874/75 yılında yün 8.693 sterlinlik bir ihracat değerine sahipken, 1875/76 yılında bu değer 184.634 sterlin hacmine ulaşmıştır ki bu, 175.941 sterlinlik bir artış demektir. Toplam ihracatın 1874/75 yılına kıyasla (41.736 £), 1875/76 yılında 190.543 sterlinlik bir artış göstererek 230.473 sterlin hacmine ulaştığı görülmektedir.

Resim 4.5. Bağdat Pazarı ve Gümrük Binası / Bağdat⁷⁶²

4.2.3. Genel Değerlendirme

Albay Nixon'un belirttiğine göre, 1874/75 yılına kıyasla 1875/76 yılı ithalat ve ihracat tablolarında İran ile ilgili değerlerde görülen ciddi düşüşte, İran Şahı'nın İranlı hacıların Bağdat Vilayeti'nde bulunan Necef, Kerbela ve Kazımiye'deki türbe ziyaretlerini yasaklamasının büyük tesiri olmuştur. Nixon, 1874/75 mali yılında Bağdat'a 452.498 sterlinlik bir ithalat gerçekleşmiş olmasına karşın 1875/76 yılında bu rakamın 210.632 sterline gerilediğine ve dolayısıyla ithalatta büyük bir düşüş (241.866 sterlinlik)

⁷⁶² BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 36.

yaşandığına işaretler, bunun özellikle İran ile olan ticaretteki gerilemeden kaynaklandığını belirtmektedir. Nixon, 1874/75 yılında İran'dan 205.208 sterlin değerinde ithalat yapılmışken, 1875/76 yılında bunun sadece 65.578 sterlin de kaldığını, toplam gerilemenin 139.630 sterlin olduğunu işaret etmektedir. Nixon, bu rakamların İran ticaretinin Rusya veya başka bir yöne kaydığının en kesin delilleri olduğunu ifade etmektedir⁷⁶³.

Ancak, ithalatla yaşanan bu değer kaybının vilayetten yapılan ihracatla telafi edildiğini dile getiren Albay Nixon, 1874/75 yılında gerçekleşen 41.736 sterlinlik ihracata karşılık 1875/76 yılında toplam 230.472 sterlinlik bir ihracat hacmine (188.736 sterlinlik artış) ulaşıldığını dile getirmektedir. İhracattaki bu büyük artışın neredeyse tamamının sadece yün ticareti üzerinden gerçekleştiğini belirten Albay Nixon, 1874/75 yılında Bağdat'tan ihraç edilen yünün sadece 8.693 sterlin değerinde iken, 1875/76 yılında bu rakamın 184.634 sterline (175.941 sterlin artış) ulaştığını dile getirmektedir. Yün ihracatındaki bu artışı Bağdat'taki yün sıkıştırma makinalarının teminine ve buharlı gemilerin nehir nakliyesinde sağladıkları kolaylıklara bağlayan Nixon ayrıca, önceki yılların aksine yerli tüccarın da yabancı ülkelerle ticarete girişmesinin bunda büyük payı olduğuna dikkat çekmektedir⁷⁶⁴. Albay Nixon bu noktada, Bağdat'ın İran ile olan ticaretinin düzene sokulması için Büyükelçiliğin kendisine verdiği talimatlar doğrultusunda Bağdat Valisi ile çeşitli kereler mülakatta bulunduğunu ve Vali Paşa'nın İran ile olan ticareti canlandırmak için elinden geleni yapacağına dair kendisine söz verdiğini belirtmektedir. Aslında Vali Paşa'nın İranlılara karşı oldukça nazik ve hoş görülü olduğunu ve bu hususta Şah'ın da teşekkür ve takdirini kazandığını belirten Nixon, iki ülke arasındaki ticaretin özellikle karantina istasyonlarındaki keyfi uygulamalar sebebiyle zarar gördüğüne işaretler, örneğin Isfahan tütününü üzerinden alınan % 75'lik verginin İranlıları bezdirdiğini dile getirmektedir. Nixon, Necef ve Kerbela gibi Şiiiler için mukaddes mabetlerin yer aldığı beldelerin Bağdat'ta olduğuna işaretler, İranlı hacıların kitleler halinde buralara akın ettiğini, dini ibadetin yanı sıra bu ziyaretten elbette büyük ticari kazanımların da olduğunu belirtmektedir. Öyle ki Nixon, İran Şahı'nın vatandaşlarına Bağdat'taki türbeleri ziyareti yasaklamasının vilayetin ithalat değerlerindeki düşüşte büyük payı olduğuna dikkat çekmektedir⁷⁶⁵.

⁷⁶³ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 251; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 1.

⁷⁶⁴ Aynı yer.

⁷⁶⁵ TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 251; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 1.

4.3. 1876/77 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret

Albay Nixon Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ticari durumunu hazırlamış olduğu Bağdat Vilayeti ticaret raporu⁷⁶⁶ ile değerlendirmiştir. Nixon raporunda ilk önce vilayetin ithalat ve ihracat değerlerini tablolar halinde ortaya koymuş, ardından da ithalat ve ihracatta görülen artış ve azalmaları hem genel anlamda hem de ürünler bazında açıklamaya çalışmıştır.

4.3.1. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalatı

Çizelge 4.5. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalat Tablosu⁷⁶⁷

Ticari Ürünler	Miktar	Değer £
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	-----	-----
Kehribar tespih/boncuklar	90 okka	206
Pamuklu önlük	300 çift	42
Karyola (siyah ahşap)	64 adet	145
Bira	450 düzine	166
Betel cevizi/hurma	1.272 okka	37
Kitaplar – İbranice	1.757 adet	128
Tül	21.323 yards	680
Pirinç tel	100 okka	13
“ levha	1.578 okka	210
“ çivi-tırnak	100 okka	5
Kâfur	105 okka	44
Kandil-gaz yağı	6.837 okka	854
Çadır bezi-branda-tente	13.390 yards	334
Şapka-fes	6.684 düzine	4.734
At arabası-vagon	1 adet	42
Kakule	868 okka	420
Basma (basılı ürünler)	67.154 parça	35.071
Tarçın	534 okka	420
Sigara kağıdı	2.901 paket	241
Geniş kumaş-bez	27.068 yards	5.995
Palto-ceket	48 adet	50
Kömür	1.131 kantar	85
Kırmızı-kırmızı boya-böceği	1.543 okka	758
Hindistan cevizi	8.900 adet	74
Kahve	43.240 okka	2.522
Pamuklu elbiseler (çizgili ve kareli)	3.590 parça	778
Bakır levha	67.555 okka	10. 133
Çatal bıçak takımı, çakı, makas v.s.	819 düzine	130
Şam işi yünlü kumaş	142 parça	266

⁷⁶⁶ Albay Nixon tarafından hazırlanmış olmasına rağmen bu rapora, İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu kayıtlarında rastlanmamıştır. Ancak araştırmalarımız neticesinde söz konusu rapor başka bir kaynaktan tespit edilmek suretiyle burada değerlendirilmiştir. 1876/77 Yılı Bağdat Ticaret Raporu için bkz. *Foreign Office (1877). Commercial No. 18 (1877 Trade Reports), Reports From Her Majesty's Consuls On The Manufactures, Commerce, &c., Of Their Consular Districts.* Part IV, London: Printed by Harrison and Sons, s. 1552-1562.

⁷⁶⁷ Aynı eser, s. 1554-1556.

Pamuklu kadife	14.318 yards	769
Çizgili-desenli pamuk	21.873 yards	825
Saç boyası	56 okka	70
Çanak-çömlek, toprak mamul	7.294 düzine	465
Düz ve baskılı pazen-fanila	7.695 metre	503
Pazen-Fanila gömlekler	13 düzine	25
İpekli pamuk	14.777 düzine	522
Zencefil	28.854 okka	1.201
“ konserve	77 kutu	57
Av tüfekleri	97 adet	202
Bakkallık malzeme	5.608.800 okka	13.733
Çuval-çuval bezi	13.334 çanta	510
Çivit	49.194 okka	20.087
Demir çubuk-sac-levha	438 kantar	186
“ yuvarlak çubuk, çivi ve teller	785 kantar	327
“ kasalar	8 adet	79
Sargı bezi-ince bezler	650 parça	217
Dantel (ipek ve pamuk)	1.478 parça	131
Lamba ve lamba şişeleri	1.481 parça	107
Uzun şal-elbise-tül (Lappets-Jamdani)	11.139 parça	5.245
Şal-atkı-eşarp	5.330 düzine	3.368
Boğaz pastili (nane şekerli)	120 okka	40
Bakkam ağacı – Kızıl boya	152 okka	9
Keten kumaş	1.346 yards	61
Mendiller	3.272 düzine	503
Basmalı yazma-türban	432.800 adet	7.353
Dikiş ve baskı makinaları	7 adet	36
Mermer levha-plakalar	10 adet	12
Merinos yünü-ipinden baskılı	23.122 metre	1.180
“ Siyah ve diğer renk	4.880 yards	264
“ Düz-sade	190 yards	55
“ Masa örtüsü	1.092 metre	18
Müslin kumaş giysi (ipekli)	1.773 parça	492
“ “ elbiselik (ipekli)	12.600 metre	547
“ “ altın iplikli	616 metre	82
“ “ işlemeli	11.698 parça	4.680
Muga ipeği	2.404,5 okka	2.994
Akasya sakızı- Hint helvası otu	364 okka	12
İğneler	13.000 adet	3
Kâğıt	1.086 tomar	165
Asma kilitler	172 düzine	38
Çerçici-seyyar satıcı malzemesi	----	974
Biber	18.996 okka	791
Kinin	407 şişe	101
Civa	227 okka	223
İpekli orlonlar (ipler)	61.816 yards	2.405
Eyer	35 adet	22
Amonyum klorür- nişadır	19 okka	9
Gömleklik İnce	444 parça	340
Normal	621.970 yards	25.810
Mavi boyalı	26.082 parça	5.495
Ayakkabı Avrupa	897 parça	348
“ için Deri	180 okka	191
“ için Çivi	8 kantar	4
“ için Lastik	320 metre	160
İpek/Çin	41 parça	89
Altın işlemeli	1.286 metre	300

Khareh (İran) düz ve figürlü	1.166 metre	121
“ Junfus ipeği	1.760 yards	146
İpek ve pamuk (chattara)	348 parça	435
Enfiye (Hint)	201 şişe	42
Enfiye kutusu	350 düzine	135
Çelik	447 kantar	439
Şeker; Kesme-küp şeker (loaf sugar)	119 kantar	258
“ Toz şeker	12.255 kantar	22.913
“ Şekerleme	15.381 okka	769
Demir sülfat	655 okka	11
Demirhindi-Hint hurması	6.197 okka	303
Çay	4.734 okka	1.538
Kalay çubuklar	537 kantar	3.496
Sicim-halat	12.987 okka	1.738
Kopya kâğıdı-kâğıt mendil	78 parça	211
Türban-örtü-sarık türleri	49 parça	61
Zerdeçal	13.204 okka	384
Pencere camı	138 kasa-kutu	135
İspanyol şarabı	50 düzine	52
Konyak (brandy)	138 düzine	132
Bordo (Bordeaux) şarabı	515 şişe	34
Kadın örtüleri (chader)	116 adet	314
Hindistan ve Avrupa'dan Toplam İthalat		202,332 £
Ticari Ürünler	Miktar	Değer £
İran'dan İthalat	-----	-----
Kehribar teşbih-boncuk	38 okka	111
Tebriz yapımı aba-palto-pelerin	104 adet	52
Halılar (değişik ebatlarda)	23.268 adet	23.268
Porselen eşya (Rus)	393 düzine	196
Taraklar (ahşap)	81.200 adet	169
Bakır kap-kacak	17 adet	3
Pamuk	619 okka	26
Pamuk mamul (sade, baskılı, boyalı)	-----	1.267
Meyveler (kuru)	31.172 okka	1.451
Mazı	2.380 okka	119
Sadeyağ	2.252 okka	112
Bakkallık ve eczalık (ilaçlar)	5.327 okka	312
Kitre sakızı	29.450 okka	2.249
Keten eşya (kalın-kaba)	40 parça	15
Kök boya	20.204 okka	589
Kudret helvası	600 okka	10
Değirmen taşları	301 çift	63
Çerçi	-----	682
Pirinç	26.655 okka	277
Safran	15,5 okka	27
Şallar (pürüzlü-dalgalı)	693 parça	259
Saçma (tüfek mermisi)	12.017 okka	500
İpek	30.426 okka	26.126
İpek ürünler	-----	2.701
Takke-bere (pamuk)	5.168 adet	34
Çoraplar	42.473 çift	1.061
Tütün (İsfahan)	372.511 okka	11.655
Sicim-ip (pamuk)	212 okka	21
Balmumu	661 okka	110
Şaraplar	332 okka	8
İran'dan Toplam İthalat		73.473 £
İthalat Genel Toplam		275.805 £

Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ithalat istatistiklerine baktığımızda Hint-Avrupa'dan 202.332 sterlin ve İran'dan 73.473 sterlin olmak üzere toplam 275.805 sterlinlik ithalatın gerçekleştiği görülmektedir. Vilayetin Hindistan ve Avrupa ile olan ticaretinin hem sayı ve çeşitlilik hem de değer olarak ön plana çıktığı ve önemli bir paya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hint-Avrupa'dan ithalatta öne çıkan ürünler gömleklik kumaşlar (31.645 £), basmalar (35.071 £), şeker (23.940 £), çivit (20.087 £), bakkallık (13.733 £), bakır levha (10.133 £), basmalı yazma-türban (7.353 £), geniş kumaş-bez (5.995 £), müslin kumaş çeşitleri (5.801£), uzun şal-elbise (5.245 £) ve şapka-fes (4.734 £) şeklinde sıralanmaktadır. İran'dan ithalatta ise ipek (26.126 £) başta olmak üzere halılar (23.268 £), tütün (11.655 £) ve kitre sakızının (2.249 £) önde gelen ürünler olduğu görülmektedir.

Çizelge 4.6. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1875/76 – 1876/77)⁷⁶⁸

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma	Azalma
Hindistan'dan İthalat	1875-76	1876-77	£	£
Karyola (siyah ahşap)	-----	145	145	-----
Betel cevizi	-----	37	37	-----
Kakule	-----	420	420	-----
Tarçın	-----	67	67	-----
Hindistan cevizi	-----	74	74	-----
Kahve ve ilaç	6.248	16.255	10.007	-----
Zencefil	-----	1.258	1.258	-----
Çivit	14.028	20.087	6.059	-----
Akasya sakızı-Hint helvası otu	-----	12	12	-----
Muga ipeği	1.058	2.994	1.936	-----
Biber	-----	791	791	-----
Baskılı ürünler	574	-----	-----	574
İpek parça mallar	210	585	375	-----
Enfiye	-----	42	42	-----
Demirhindi	-----	303	303	-----
Çay	882	1.538	656	-----
Kopya kâğıdı-kâğıt mendil	-----	211	211	-----
Zerdeçal	-----	384	384	-----
Hindistan'dan Toplam İthalat⁷⁶⁹	23.000 £	45.203 £	22.777 £	574 £
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat				
Kehribar teşbih-boncuklar	-----	206	206	-----
Bira	-----	166	166	-----
Kitaplar (İbranice)	-----	128	128	-----
Makine tülü	-----	680	680	-----
Pirinç tel, levha, çiviler	-----	228	228	-----
Kâfur	-----	44	44	-----
Kandil, kandil yağı	-----	854	854	-----
Çadır-yelken bezi	-----	334	334	-----

⁷⁶⁸ Foreign Office, (1877). Commercial No. 18, s. 1558-1560.

⁷⁶⁹ Mukayeseli tablolarda yer alan ara toplamalar, ülkelerden yapılan ithalatı genel toplamdan ayrı olarak görmek adına tarafımızca yapılmıştır. Albay Nixon tarafından hazırlanan orijinal tabloda ara toplamalar yer almamaktadır.

Fes, takke, şapka	----	4.734	4.734	----
At arabası, vagon, fayton	----	42	42	----
Basma kumaş-perdelik mallar	33.781	35.071	1.290	----
Sigara kâğıdı	----	241	241	----
Kömür	----	85	85	----
Kırmızı boya-kırmız (böceği)	123	758	635	----
Geniş kumaş-bez	----	5.995	5.995	----
Kumaş palto-mont	----	50	50	----
Pamuklu ürünler (önlük-elbise)	----	1.134	1.134	----
Şam yünlüsü	----	266	266	----
Pamuklu kadife	----	769	769	----
Delikli-burgulu pamuk kumaş	----	825	825	----
Saç boyası-boya	----	70	70	----
Bakır levha	11.284	10.133	-----	1.151
Çanak-çömlek, toprak kap	----	465	465	----
Fanilla (sade-baskılı v.s.)	----	528	528	----
Ghuz (pamuk-ipek dokumalar)	----	522	522	----
Ham mamul (mavi boyalı)	----	5.495	5.495	----
Hırdavat, ıvır-zıvır	----	1.395	1.395	----
Mendiller	----	7.856	7.856	----
Çuval-torba- çuval bezi	----	510	510	----
Demir çubuk, levha v.s.	----	592	592	----
Sargı bezi, ince pamuklu bez	----	217	217	----
Lambalar ve lamba şişeleri	----	107	107	----
Ceket yakası, çivi, yay, çekler	----	5.245	5.245	----
Uzun şal-eşarplar	8.331	3.368	-----	4.963
Danteller-oyalar (ipek-pamuk)	----	131	131	----
Keten	----	61	61	----
Merinos mamuller	----	1.517	1.517	----
Müslin elbise-elbiselik	597	5.801	5.204	----
Kağıt	----	165	165	----
Kinin	----	101	101	----
Civa	----	222	222	----
Orlonlar (ipekli)	----	2.405	2.405	----
Gömleklik (beyaz uzun)	56.526	26.150	-----	30.376
Ayakkabılar (Avrupa)	----	703	703	----
İpek mamuller	----	567	567	----
Enfiye kutuları	----	135	135	----
Çelik	----	439	439	----
Şeker (kesme-toz-kristal)	10.265	23.940	13.675	----
Kalay çubuklar	508	3.496	2.988	----
Sicim-ip	----	1.738	1.738	----
Pencere camı	----	135	135	----
Şaraplar	----	218	218	----
Öteberi-çeşitli eşyalar	----	92	92	----
Hint-Avrupa'dan Toplam İthalat	121.415 £	157.129 £	72.204 £	37.064 £
İran'dan İthalat	----	----	----	----
Kehribar tespihler	----	111	111	----
Aba (Tebriz işi)	----	52	52	----
Hahırlar	5.395	23.268	17.873	----
Taraklar (ağaç-ahşap)	38	169	131	----
Pamuklu ürünler Sade-baskılı	6	26	20	----
“ Boyalı	524	1.267	743	----
Boya	64	-----	-----	64
Kuru meyveler	----	1.451	1.451	----
Mazı	15	119	104	----
Saf yağ / Hint yağı	----	112	112	----

Bakkaliye ve ilaçlar	710	312	-----	398
Kitre-keven sakızı	-----	2.249	2.249	-----
Deri	11	-----	-----	11
Kaba keten mal-kumaş	-----	15	15	-----
Kök boya	-----	589	589	-----
Kudret helvası	-----	10	10	-----
Değirmen taşı	15	63	48	-----
Çerçici-seyyar satış malzemesi	-----	682	682	-----
Pirinç	-----	277	277	-----
Safran	-----	27	27	-----
Tohumlar	10	-----	-----	10
Şal-atkı (Kirman işi)	-----	259	259	-----
Saçma-mermi	4	500	496	-----
İpek	15.997	26.126	10.129	-----
İpek ürünleri	-----	2.701	2.701	-----
Şapkalar (pamuk)	-----	34	34	-----
Çoraplar (pamuk)	-----	1.061	1.061	-----
Kalay	216	-----	-----	216
İsfahan tütünü	42.573	11.655	-----	30.918
Balmumu	-----	110	110	-----
Şaraplar	-----	8	8	-----
Çeşitli eşyalar-ıvır zıvır	-----	24	24	-----
Yünlü kumaşlar				
İran'dan Toplam İthalat	65.578 £	73.277 £⁷⁷⁰	39.316 £	31.617 £
Bahreyn'den İthalat				
İnciler	639	-----	-----	639
Rusya'dan İthalat				
Çanak-çömlek	-----	196	196	-----
İthalat Genel Toplam	210.632 £	275.805 £	134.493 £	69.320 £

Bağdat Vilayeti'nin mukayeseli ithalat istatistikleri tablosuna baktığımızda ise, vilayetin önceki yıla kıyasla 1876/77 yılı ithalatında 65.173 sterlinlik bir artış olduğu görülmektedir. Bir önceki yıla göre ithalatı değer kazanan Hint-Avrupa menşeli ürünler şeker başta olmak üzere, kahve-ilaç, mendiller, çivit, geniş kumaş-bez, müslin elbise, fes-şapka, kalay çubuklar ve ipekli orlonlar iken, değer kaybeden ürünlerin gömleklikler, uzun şal-çarplar ve bakır levha olduğu görülmektedir. Bir önceki yıla kıyasla İran'dan ithalatı özellikle halılar, ipek ve ipekli ürünler, kitre ve çoraplar talep görürken, bilhassa İsfahan tütününde büyük bir düşüş (30.918 £) olmuştur. Albay Nixon bu düşüşü İran tütününün Osmanlı topraklarından geçerken maruz kaldığı ağır vergiye bağlamakta ve tütünün batıya geçiş için Muhammere limanına yöneldiğini ileri sürmektedir.

⁷⁷⁰ Albay Nixon ithalat ile ilgili verdiği ana tabloda İran'dan ithal edilen malların değerini toplamda 73.473 sterlin olarak vermişken, karşılaştırmalı ithalat tablosunda İran'ın ithalat değerini 73.277 sterlin olarak vermiştir. Yani 196 sterlinlik bir hesap hatası görülmektedir. Tabloyu incelediğimizde bu hatanın ana ithalat tablosunda yer almalarına karşın (porselenler 196 sterlin, sicim-ip 21 sterlin ve taraklar 3 sterlin toplam 220 sterlin) karşılaştırılmalı tabloda bu ürünlere yer verilmediği görülmektedir. Dahası ana ithalat tablosunda yer almamasına karşın karşılaştırmalı ithalat tablosunda (çeşitli eşyalar 24 sterlin) bir ürüne yer verildiği. Gerekli düzeltmeler yapıldığında İran'dan yapılan ithalatın değerinin, ana ithalat tablosunda verildiği gibi, 73.473 sterlin olduğu görülecektir.

4.3.2. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracatı

Çizelge 4.7. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracat Tablosu⁷⁷¹

Ticari Ürünler	Miktar	Değer £
Hindistan ve Avrupa'ya ihracat	-----	-----
Hurma çeşitleri	1.661.169 okka	10.382
Kuru meyveler	29.252 okka	1.007
Mazı (mavi)	4.301 kantar	10.644
Arpa	101.710 kilo	4.238
Buğday	312.528 kilo	39.066
Kuzu derisi	27.127 adet	723
Bağırsak	110.700 adet	161
Kitre-keven sakızı	7.818 okka	391
Susam tohumu	36.508 okka	1.886
Yün	47.034 kantar	101.907
Hahılar	654 adet	245
Bakliyat püresi	2.750 okka	5
İpek (Resht-İran)	318 okka	397
Çeşitli eşyalar	-----	34
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat		171.086 £
İran'a İhracat	-----	-----
Palto, pelerin	482 adet	266
Tarçın	126 okka	16
Bakır levha	810 okka	121
Eski bakır	300 okka	25
Pamuklular;		
Pamuklu gömleklik	8.291 okka	2.143
Mavi boyalı pamuklu	65.797 parça	16.956
Pamuklu gri kıyafet	61.613 okka	9.755
Gömleklik (ince-güzel)	200 parça	91
Desenli-baskılı pamuklu	804 parça	191
Çanak-çömlek, toprak eşya	14 düzine	4
Zencefil	3.353 okka	148
Bakkalık ve eczalık (ilaçlar)	840 okka	200
İnek derisi	788 adet	101
Çivit	5.146 okka	4.674
Kuzu derisi	19.340 adet	483
Uzun şallar	100 parça	60
Gömleklik keten	13 parça	6
Bakkam ağacı (dövülmüş-toz)	6.629 okka	331
Biber	2.328 okka	97
Zift	2.294 okka	5
Civa	50 okka	15
Yorgan yüzü-nevresim (baskılı)	1.020 adet	85
Pirinç kehribar (Amberboo)	2.720 okka	39
Amonyak tuzu-Nişadır-Amonyak	212 okka	10
Kaşmir şallar	20 adet	333
Şeker: Kesme-küp şekeri	89 kantar	276
Yumuşak şeker	164 kantar	299
Şekerleme v.s.	5.476 kantar	273
Kalay çubuklar	31 kantar	201
Türban çeşitleri	48 adet	21
Sicim-ip (pamuk)	608 okka	63

⁷⁷¹ Foreign Office, (1877). Commercial No. 18, s. 1556-1558.

Çeşitli eşyalar	-----	5
İran'a Toplam İhracat		37.339 £
İhracat Genel Toplam		208.435 £⁷⁷²

Vilayetin ihracat istatistiklerine bakıldığında ise ithalatta olduğu gibi yine Hindistan ve Avrupa ülkelerinin vilayetin ihracatında ön planda olduğu görülmektedir. Vilayet 1876/77 yılı için Hint-Avrupa ülkeleri ile 171.086, İran ile 37.339 sterlinlik bir ihracat gerçekleştirmiştir. Vilayetin söz konusu yıl için toplam ihracatı 208.435 sterlin değerine ulaşmıştır. Hint-Avrupa ülkelerine ihraç edilen ürünler arasında önceliği yün (101.907 £), buğday (39.066 £), mazı (10.644 £) ve hurma (10.382 £) alırken, İran'a ihraç edilen ürünler arasında ise pamuklular (toplam 29.136 £) ve çivit'in (4.674 £) önde geldiği görülmektedir.

Çizelge 4.8. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1875/76 – 1876/77)⁷⁷³

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma	Azalma
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat	1875-76	1876-77	£	£
Arpa	-----	4.238	4.238	-----
Halılar	-----	245	245	-----
Mısır	123	-----	-----	123
Hurma çeşitleri	3.180	10.382	7.202	-----
Oyalı-işlemeli mallar	64	-----	-----	64
Kuru meyveler, üzüm v.s.	671	1.007	336	-----
Mazı (mavi)	7.451	10.644	3.193	-----
Kitre-keven sakızı	408	391	-----	17
Bağırsak-Kuzu derisi	3.398	884	-----	2.514
Gömleklik keten	33	-----	-----	33
Baklagil püresi	252	5	-----	247
Susam tohumu	1.083	1.886	803	-----
Eski paçavra-bez	92	-----	-----	92
Sarı zırnık-orpiment	649	-----	-----	649
Ayakkabı	34	-----	-----	34
Gümüş süs-takı v.s.	22	-----	-----	22
İpek (Resht'den-İran)	-----	397	397	-----
Buğday	26.661	39.066	12.395	-----
Yün	184.634	101.907	-----	82.727
Çeşitli eşyalar	17	34	17	-----
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat	228.772 £	171.086 £	28.826 £	86.522 £
İran'a İhracat				
Tarçın	-----	16	16	-----
Abbas pelerin-palto	83	266	183	-----
Taraklar-fırça	11	-----	-----	11
Bakır levha	-----	121	121	-----
Eski bakır	10	25	15	-----
Hurma	35	-----	-----	35
Çakmaktaşı	48	-----	-----	48

⁷⁷² Toplam ihracat Nixon tarafından 208.435 sterlin olarak hesaplanmışsa da tablodaki veriler toplandığında 10 sterlinlik bir hata olduğu ve toplam ihracatın 208.425 sterlin olduğu görülecektir.

⁷⁷³ *Foreign Office, (1877). Commercial No. 18, s. 1560-1562.*

İnek derisi	257	101	-----	156
Pamuklu Gömleklik	-----	2.143	2.143	-----
Mavi boyalı	-----	16.956	16.956	-----
Ham ürün-gri kumaş	-----	9.755	9.755	-----
İnce-iyi gömleklik	-----	91	91	-----
Basılı basma ve kareli	54	191	137	-----
Bakkallık ve eczalık	83	200	117	-----
Zencefil	-----	148	148	-----
Çivit	-----	4.674	4.674	-----
Kuzu derisi	585	483	-----	102
Uzun şallar-örtüler (pamuk)	-----	60	60	-----
Keten (gömleklik)	104	6	-----	98
Bakkam ağacı-kızıl boya (toz)	64	331	267	-----
Biber	-----	97	97	-----
Zift	14	5	-----	9
Civa	-----	15	15	-----
Nevresim (baskılı)	-----	85	85	-----
Pirinç	-----	39	39	-----
Amonyak tuzu-nişadır	-----	10	10	-----
Tohum çeşitleri	12	-----	-----	12
Ayakkabı ve terlikler	32	46	14	-----
Şallar (kaşmir)	-----	333	333	-----
Şeker Kesme-küp	-----	276	276	-----
Yumuşak	-----	299	299	-----
Şekerleme-bonbon	-----	273	273	-----
Kalay çubuklar	-----	201	201	-----
Ağaç kavı-kuru odun	10	-----	-----	10
Türban çeşitleri (Hindistan)	266	21	-----	245
Sicim-İpler	-----	63	63	-----
Kereste-inşaat malzemeleri	12	-----	-----	12
Çeşitli eşyalar	21	9	-----	12
İran'a Toplam İhracat	1.701 £	37.339 £	36.388 £	750 £
İhracat Genel Toplam	230.473 £	208.445 £⁷⁷⁴	65.224 £	87.272 £

Vilayetin mukayeseli ihracat tablosuna bakıldığında ise, Hint-Avrupa ülkelerine bir önceki yıla (1875/76) kıyasla 1876/77 yılında ihracatta en çok değer kazanan ürünlerin buğday (12.395 £), hurma (7.202 £), arpa (4.238 £) ve mazı (3.193 £), değer kaybedenlerin ise yün (82.727 £) ve kuzu derisi (2.514 £) olduğu görülmektedir. Özellikle vilayetin yün ihracatında büyük bir düşüş göze çarpmaktadır. İran'a ihracatta ise pamuklular (toplam 29.082 £) ve çivit (4.674 £) değer kazanırken, bir önceki yıla kıyasla büyük bir değer kaybı yaşayan ürün görülmemektedir.

⁷⁷⁴ 1876/77 yılı Bağdat Vilayeti toplam ihracatı Nixon tarafından 208.445 sterlin olarak hesaplanmışsa da tablodaki verileri topladığımızda 20 sterlinlik bir yanlış hesaplama olduğu ve toplam ihracatın 208.425 sterlin olduğu görülmektedir.

Resim 4.6. Bağdat Pazarı⁷⁷⁵

4.3.3. Genel Değerlendirme

Bağdat Vilayeti'nin ticaretine toplam değerler üzerinden bakıldığında bir önceki yıla nazaran 1876/77 yılında vilayetin genel olarak ithalatı artarken (65.173 £), ihracatının azaldığı (22.028 £) görülmektedir. 1875/76 yılında Hint-Avrupa ülkelerinden toplam 144.415 sterlinlik ithalat gerçekleşirken 1876/77 yılında bu değer 202.332 sterline ulaşmıştır ki, bu 57.917 sterlinlik bir artış olduğu göstermektedir. Aynı dönemde vilayetin Hint-Avrupa ülkelerine ihracatı, 1875/76 yılındaki 228.772 sterlinlik değerinden 1876/77 yılında 171.086 sterline düşmüştür. Yani 57.686 sterlinlik bir ihracat gerilemesi olmuştur.

Bağdat Vilayeti'nin İran ile olan ticaretinde ise hem ithalatın hem de ihracatın bir önceki yıla kıyasla artış gösterdiği görülmektedir. 1875/76 yılında İran'dan 65.578 sterlinlik ithalat gerçekleşmişken 1876/77 yılında bu değer 73.277 sterline çıkmıştır ki, bu

⁷⁷⁵ BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 37.

7.699 sterlinlik bir ithalat artışını işaret etmektedir. İhracattaki artış ise oldukça yüksektir. 1875/76 yılında İran'a sadece 1.701 sterlin değerinde bir ihracat gerçekleşmişken 1876/77 yılında bu rakamın 37.339 sterline ulaştığı yani 35.638 sterlinlik bir artış gerçekleştiği görülmektedir. Sonuç olarak, 1875/76 yılında ihracat değerleri yüksek olan Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılında ithalat değerlerinin yükseldiği görülmektedir.

Albay Nixon, vilayetin Hindistan ve Avrupa'dan ithalatındaki büyük artış eğilimine karşın özellikle gömleklik kumaşa görülen 30.376 sterlinlik düşüşe dikkat çekmektedir. İran'dan yapılan ithalatta ise bilhassa Isfahan tütününde görülen büyük düşüşe dikkat çeken Albay Nixon, bir önceki yıl 42.573 sterlinlik ithalat hacmine ulaşan tütünün, bu yıl (1876/77) ancak 11.655 sterlinde kaldığını ve dolayısıyla 30.918 sterlinlik bir düşüş olduğunu ifade ederek, İran tütününün Türk topraklarından batıya geçişinde uygulanan ağır gümrük vergilerinin bu düşüşün temel sebebi olduğunu ve Isfahan tütününün Muhammere limanı üzerinden batıya akmak üzere başka bir yol bulduğunu dile getirmektedir⁷⁷⁶.

Vilayetin ihracat değerlerinde ise özellikle buğday ihracatının önceki yıl olduğu gibi (26.661 £) bu yıl da artmaya devam ettiğini (39.066 £) ve bunun gelecek yılın buğday ihracatını da olumlu yönde etkileyeceğini ön gören Nixon, İngiltere'ye olan nakliye ücretlerinin yüksek olması dolayısıyla yerli firmaların ticarete dahil olamadıklarını ancak nakliye ücretlerinin düşürülmesi halinde onların da ihracata dahil olmalarıyla vilayetin ihracat girdilerinin daha da artacağını belirtmektedir. Yün ihracatında ise 80.727 sterlinlik çok büyük bir düşüş görüldüğüne dikkat çeken Albay Nixon, vilayetin ihracat değerlerinin bir önceki yıla göre düşüş gösterdiğini, 1875/76 yılında 230.473 sterlinlik ihracat hacmine ulaşan vilayetin bu yıl (1876/77) 208.425 sterlinde kaldığını ve 22.048 sterlinlik bir ihracat kaybının yaşandığını ifade etmektedir⁷⁷⁷. Albay Nixon, bu yıl vilayetteki nehir taşkınlarının normalden daha erken başladığını, daha yoğun ve uzun süreli olduğunu belirtmektedir. Özellikle Fırat'ın yatağının her geçen gün biriken tortu nedeniyle her yıl daha fazla dolduğunu ve yatağı yükseldiği için de taşkınların sıklığının arttığını ve daha tesirli olduğunu ifade eden Nixon, aynı şekilde Dicle Nehri'nin de Bağdat'ın aşağısından başlamak üzere Basra'ya kadar yer yer taşıdığını dile getirmektedir. Taşkınların tarım ve otlaklar için faydası olsa da salgın hastalıkları tetiklediğini işaret eden Nixon, vilayet

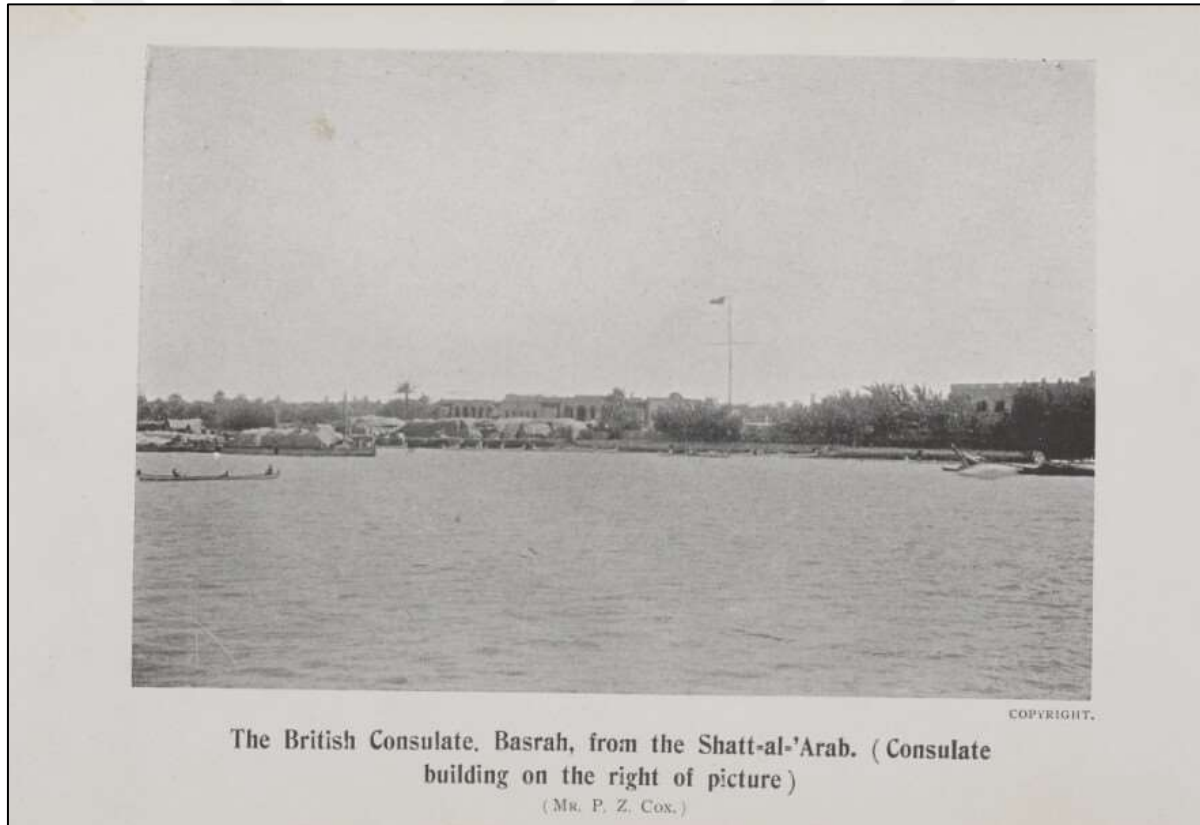
⁷⁷⁶ *Foreign Office, (1877). Commercial No. 18*, s. 1552.

⁷⁷⁷ Aynı yer.

idaresinin özellikle Fırat Nehri'ni eski yatağına döndürmek için büyük çaba sarf ettiğini belirtmektedir.

Albay Nixon genel değerlendirme kısmının son bölümünde ise vilayetteki toplumsal huzura ve hoş görüye yer vermektedir. Oldukça değerli olduğunu düşündüğümüz bu görüşleri onun ifadeleriyle vermenin daha yerinde olacağı kanaatindeyim.

“Osmanlı ülkesinin buradaki Türk yetkililerinin Hristiyan ve Yahudi vatandaşlarına karşı oldukça hoşgörülü davrandıklarını gönül rahatlığıyla söyleyebilirim ve tek bir kötü muamele ve fikir ayrılığı vakası dahi duymadım. Aslında, adil bir şekilde söylemem gerekirse, Müslümanların Hristiyanlara karşı hoş görüşü Hristiyanların Müslümanlara karşı hoş görüşünden çok daha iyidir. Hristiyanlar Müslüman kardeşleriyle aynı hak ve ayrıcalıklara sahipler ve adaletin, yavaş işlese de, adil bir şekilde uygulandığı görünüyor⁷⁷⁸”.

Resim 4.7. Şatt al-Arap'tan İngiliz Konsolosluğu'nun görünümü / Basra⁷⁷⁹

⁷⁷⁸ “I can safely assert that the Turkish authorities in this part of the Ottoman dominions are most tolerant towards their Christian and Jewish subjects, and I have not heard of one single case of ill-treatment or collision. In fact, as far as I can judge, the Mahommedans are far more forbearing towards the Christians than the latter are towards the Mussulman. The Christians have the same rights and privileges as their Mahommedans brethren, and justice seems to be fairly administered, although not very prompt”. Bkz. **Foreign Office, (1877). Commercial No. 18, s. 1552.**

⁷⁷⁹ **BL. IOR/L/PS/20/C91/4, p. 274a.**

4.4. 1877/78 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret

Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 yılına dair ticari durumunu ortaya koymak üzere Genel Konsolos Albay Nixon tarafından 1877/78 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporu⁷⁸⁰ kaleme alınmış olup, raporun birer kopyası Dışişleri Bakanlığına⁷⁸¹ ve İstanbul Büyükelçiliğine⁷⁸² arzedilmiştir. Nixon tarafından hazırlanan bu rapor vilayetin ithalat-ihracat değerlerini, bir önceki yıllarla mukayeseli analiz tablolarını ve Nixon'un genel değerlendirme ve görüşlerini ihtiva etmektedir.

4.4.1. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İthalatı

Çizelge 4.9. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İthalat Tablosu⁷⁸³

Ticari Ürünler	Miktar	Değeri £
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	-----	-----
Kehribar tesbihler	180 okka	420
Pamuklu önlük	30 düzine	19
Şap	24 kantar	15
Antimon-sürtme/rastık taşı	13 kantar	27
Bira	657 düzine	233
Betel cevizi/hurma	2.652 okka	77
Kitaplar – İbranice	818 adet	34
Göz taşı/bakır sülfat	1.357 okka	68
Ayakkabı boyası/siyah boya	1.296 düzine	22
Makara	44.538 metre	1.113
Pirinç levha	281 okka	37
Kafur yağı	100 okka	47
Mum yağı	11.193 okka	1.400
İpek/devetüyü kumaş	2.028 metre	169
Kaplar-kapaklar	11.316 adet	1.415
Perdeli perküsyon	415 paket	17
Hint yağı	48 düzine	12
Basmalı kumaşlar	112.709 parça	48.007
Sigara kağıdı	11.050 paket	736
Geniş kumaş	19.672 metre	3.843
Tarçın	2.412 okka	301
Karanfiller	530 okka	22
Kırmızı boya/kırmız böceği	3.209 okka	1.577

⁷⁸⁰ TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mayıs 1878-Bağdat, s. 106-118.

⁷⁸¹ TNA. FO. 195/1188, No. 1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 28 Mayıs 1878-Bağdat, s. 106-118.

⁷⁸² TNA. FO. 195/1188, No. 20, Albay Nixon'dan Büyükelçi Henry Layard'a, 8 Haziran 1878-Bağdat, s. 104-118.

⁷⁸³ TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1, s. 112-113.

Kakao fıstığı yağı	-----	28
Kahve	109.124 okka	6.365
Bakır levha	134.185 okka	21.025
Pamuk elbise	9.000 parça	1.050
Pamuk elbise çizgili	47 adet	10
Pamuk örtüler	97 düzine	19
Çanak-Çömlek	-----	421
Çatal – Bıçak takımı	1.191 düzine	49
Eşarp-atkı (dobate-scarf)	29.465 yd ⁷⁸⁴	1.130
Kalın pamuklu kumaş	61.587 yd	620
Boya	121 okka	151
Fanilla	429 yd	41
Yün-ipek	23.349 metre	778
Zencefil	57.548 okka	2.158
Zencefil konservesi	20 kutu	15
Altın alaşımlı iplik	40 paket	63
Bakkallık eşya	3.026 okka	221
Çuval	204.647 adet	5.116
Pamuklu bez	20.870 çeşit	3.826
Bengal çiviti	38.387 okka	34.868
Matras çiviti	747 okka	305
Demir çubuk-levha	2.478 kantar	1.086
Demir çivi-tel	307 kantar	481
Demir kasa	1 adet	10
Bez fırır	31.426 çeşit	9.166
Bez şal	27.273 düzine	18.182
Dantel	5.826 paket	1.456
Naneli pastil	60 düzine	20
Avrupa keteni	24.231	8.352
Çin keteni	16 çeşit	60
Hint helvası	614 okka	12
Pamuk mendil	6.652 düzine	1.352
İpek mendil	760 adet	22
Desenli yazma	1.035.774 adet	17.263
Makineler, baskı-dikiş v.s.	10 adet	20
Merinos şal	33.484 metre	1.074
Merinos renkli şal	10.056 metre	222
Aynalar	371 adet	293
Muga ipeği	1.287 okka	1.394
Tüfekler	460 adet	650
Sade muslin	3.680 metre	75
Altın işlemeli muslin	6.881 metre	644
İvir-zıvır / gereksiz	3.422 paket	2.371
Yağlı parafin	1.487 okka	49
Asma kilitler	342 düzine	54
Boya	-----	36
Kağıt	1.659 top	545
Kalitesiz kağıt	-----	110
Pedlery	-----	455
Biber	69.830 okka	2.909
Cıva	835 okka	352

⁷⁸⁴ İngiliz uzunluk ölçü birimlerinden olan yard (yd) hem mesafe hem de kumaş ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Mesafe ölçüsü olarak (3 feet veya 36 inch) 1 yard (yd) 0.914 metre'ye eşit iken, kumaş ölçüsü olarak ise (37 inch) 0.940 metre'ye tekabül etmektedir. Bkz. Zupko, R. E. (1985). *A Dictionary Of Weights and Measures For The British Isles: The Middle Ages To The Twentieth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society, s. 441.

Kinin	696 şişe	163
Yorgan-pike	2.421 metre	85
İpekli orlon	4.584 metre	133
Kırmızı kurşun	18 kantar	25
Nişadır tuzu	5528 okka	691
Gömleklik	867 okka	253
Gri ve ağartılmış gömleklik	645.155 okka	92.061
Boyalı mavi gömleklik	29.031 çeşit	7.258
Avrupa ayakkabıları	1.196 çift	500
Deri ayakkabılar	-----	144
Çin ipeği	-----	7
İpek ve pamuk elbise	189 çeşit	246
Hint enfiyesi-otu	74 şişe	15
Çelik	163 kantar	173
Kesme şeker	2.450 kantar	5.839
Yumuşak şeker	4.132 kantar	7.565
Şekerleme	16.076 okka	938
Demir sülfat	3.490 okka	44
Demirhindi	4.349 okka	232
Çay	2455 okka	816
Termerie	27.334 okka	714
Kalay-hamdemir	532 kantar	3.449
Kalay kaplama	412 kasa	1.272
İplik-dikiş	580 paket	42
Sicim	240 okka	6
İp	17.535 okka	2.338
Watelies	27 adet	35
Pencere camı	283 kasa	276
Bordo şarabı	20 düzine	40
Şarap konyacı	-----	78
Yün ipliği	67 okka	50
Hindistan ve Avrupa'dan Toplam İthalat		332,091 £
Ticari Ürünler	Miktar	Değer £
İran'dan İthalat	-----	-----
Palto, pelerin	93 adet	22
Çeşitli ebatlarda halılar	24.206 adet	67.707
Ahşap taraklar	22.500	38
Pamuk	116 okka	5
Pamuklu mallar sade, baskılı	-----	1.797
Kuru meyveler	7.541 okka	159
Mazı	22.906 okka	975
Tereyağı	14.651 okka	855
Bakkal malzemesi, ilaç	92.612 okka	3.229
Kitre sakızı	45.211 okka	1.130
Keçi kılından sicim	2.056 okka	128
Keçi kılından çadır bezi	1.312 parça	295
Kök boya	39.551 okka	989
Değirmen taşı	476 çift	99
Ev eşyaları	-----	699
Pirinç	53.557 okka	669
Şal, eşarp, kermen	262 adet	65
Saçma(tüfek mermisi)	16.129 okka	537
İpek	6.856 okka	5.709
İkinci sınıf ipek	30.665 okka	10.541
İpek eşyalar	-----	252
Ayakkabılar	496 çift	51
Keçi derisi	1.265 adet	52

Çoraplar	31.649 çift	668
İsfahan tütünü	928.262 okka	23.206
Balmumu	479 okka	60
Buğday	16.510 okka	69
Şaraplar	100 kantar	33
Yünlü kumaş	68 çeşit	28
İran'dan Toplam İthalat		120.067 £
İthalat Genel Toplam		452,158 £

Bağdat Vilayeti'nin ithalat tablosuna baktığımızda bir önceki yıl (1876/77) toplam 275.805 sterlin değerinde ithalat hacmine ulaşan vilayetin 1877/78 yılında 176.353 sterlinlik artışla toplam 452.158 sterlinlik ithalat gerçekleştirdiği görülmektedir. Daha önceki yıllarda olduğu gibi Bağdat Vilayeti'nin ithalatında Hint-Avrupa ülkeleri ve ürünlerinin önde olduğu, 1877/78 yılında gerçekleşen toplam 452.158 sterlinlik ithalatın 332.091 sterlinlik kısmının (2/3'ten fazlası) Hint-Avrupa ülkeleri ve 120.067 sterlinlik kısmının ise İran ile gerçekleştiği görülmektedir. Vilayetin Hint-Avrupa'dan ithalatında öne çıkan ürünlerin gömleklikler (toplam 99.572 £) başta olmak üzere, basmalılar (48.007 £), çivit (35.173 £), bakır levha (21.025 £), uzun şallar (18.182 £) ve mendiller (17.263 £) olduğu görülmektedir. İran'dan ithalatı ise özellikle halı çeşitleri (67.707 £) ve İsfahan tütününün (23.206 £) ön plana çıktığı görülmektedir.

Çizelge 4.10. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1876/77 – 1877/78)⁷⁸⁵

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma £	Azalma £
	1876-77	1877-78		
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	1876-77	1877-78		
Kehribar tesbihler	206	420	214	-----
Pamuk önlükler	42	19	-----	23
Şap	-----	15	15	-----
Sürme taşı	-----	27	27	-----
Bira	166	233	67	-----
Betel cevizi	37	77	40	-----
Siyah ahşap	145	-----	-----	145
İbranice kitaplar	128	34	-----	94
Göztaşı / bakır sülfat	-----	68	68	-----
Ayakkabı boyası	-----	22	22	-----
Masura filesi	680	1.113	433	-----
Pirinç levha	228	37	-----	191
Kafur	44	47	3	-----
İpek-devetüyyü kumaş	-----	169	169	-----
Kandil yağı	854	1.400	546	-----
Çadır bezi-tuval	334	-----	-----	334
Şapkalar-fesler	4.734	1.415	-----	3.319
Çatapat	-----	17	17	-----
Nakliye araçları	42	-----	-----	42

⁷⁸⁵ TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1, s. 115-116.

Kakule	420	-----	-----	420
Hintyağı	-----	12	12	-----
Basmalı eşyalar	35.071	48.007	12.936	-----
Tarçın	67	301	234	-----
Sigara-puro kağıtları	241	736	495	-----
Geniş kumaş	5.995	3.843	-----	2.152
Kumaş çeket	50	-----	-----	50
Kömürler	85	-----	-----	85
Karanfil	-----	22	22	-----
Hindistan cevizi	74	28	-----	46
Kırmızı boya-böceği	758	1.577	819	-----
Kahve	2.522	6.365	3.843	-----
Bakır levha	10.133	21.025	10.892	-----
Pamuklu elbiseler	778	1079	301	-----
Çanak-çömlek	465	421	-----	44
Çatal-bıçak takımı	130	49	-----	81
Damasko yünü	266	-----	-----	266
Yün-pamuk saten	769	1.130	361	-----
Kaba pamuklu kumaş	825	620	-----	205
Boya	70	157	81	-----
Fanilla	528	41	-----	187
Yün-ipek eşyalar	522	778	256	-----
Zencefil	1.258	2.173	915	-----
Altın iplik	-----	63	63	-----
Bakkaliye	13.733	221	-----	13.512
Çuval-torba	510	5.116	4.606	-----
Pamuklu bez	217	3.826	3.609	-----
Çivit	20.087	35.173	15.086	-----
Demir çubuk, levha, çivi	513	1.567	1.054	-----
Demir kasa	79	10	-----	69
Hindi helvası otu	12	12	-----	-----
Lambalar	107	-----	-----	107
Danteller	131	1.456	1.325	-----
Çiviler	5.245	9.166	3.921	-----
Kare uzun şallar	3.368	18.182	14.814	-----
Bakkam kerestesi	9	-----	-----	9
Naneşekeri	40	20	-----	20
Keten	61	8.412	8.351	-----
Pamuk mendil	503	1.352	849	-----
İpek mendil	-----	22	22	-----
Baş mendili	7.353	17.263	9.910	-----
Dikiş ve kopya makineleri	36	20	-----	16
Mermer levha	12	-----	-----	12
Merinos	1.517	1.589	72	-----
Aynalar	-----	18	18	-----
Muga ipek	2.994	1.394	-----	1.600
Tüfekler	202	650	448	-----
Tülbent	5.801	719	-----	5.082
İğneler	3	2371	2368	-----
Yağlı parafin	-----	49	49	-----
İpek örgülü orlonlar	2.405	133	-----	2.272
Asma kilitler	38	54	16	-----
Boya	-----	36	36	-----
Kağıt	165	655	490	-----
Seyyar tezgah	974	455	-----	519
Biber	791	2.909	2.118	-----
Civa	223	352	129	-----

Yorganlar	-----	85	85	-----
Kinin	101	163	62	-----
Kırmızı kurşun/sülyen	-----	25	25	-----
Eyer	22	-----	-----	22
Amonyum klorür/nişadır	9	691	682	-----
GöMLEKlikler	31.645	99.572	67.927	-----
Ayakkabılar	703	644	-----	59
İpek eşyalar Hindistan yapımı	1.091	253	-----	838
Enfiye-enfiye kutuları	177	15	-----	162
Çelik	439	173	-----	266
Her çeşit şeker	23.940	14.342	-----	9.598
Demir sülfat	11	44	33	-----
Demirhindi	303	232	-----	71
Çay	1.538	816	-----	722
Zerdeçal	384	714	330	-----
Külçe kalay	3.496	3.449	-----	47
Teneke levha	-----	1.272	1.272	-----
Dikiş ipliği	-----	42	42	-----
Sicim	-----	6	6	-----
İp	1.738	2.338	600	-----
İnce kumaş-kağıt	221	-----	-----	221
Türban çeşitleri	61	-----	-----	61
Saatler	-----	35	35	-----
Pencere camları	135	276	141	-----
Şaraplar	218	118	-----	100
Kara çarşaf-peçe	314	-----	-----	314
Yün iplik	-----	50	50	-----
Hindistan ve Avrupa'dan Toplam İthalat	202,332 £	332,091 £	173,432 £	43,673 £
İran'dan İthalat				
Kehribar tesbihler	111	-----	-----	111
Uzun palto-pelerin	52	22	-----	30
Halılar	23.268	67.707	44.439	-----
Rus porselenleri	196	-----	-----	196
Yün tarakları	169	38	-----	131
Pamuklu ürünler	1.293	1.802	509	-----
Kuru meyveler	1.451	159	-----	1.292
Mazı	119	975	856	-----
Saf yağ / hint yağı	112	855	743	-----
Bakkaliye ve ilaçlar	312	3.229	2.917	-----
Kitre-keven sakızı	2.249	1.130	-----	1.119
Keçi kılı ip-çadır bezi	-----	423	423	-----
Kaba keten kumaş	15	-----	-----	15
Kök boya	589	989	400	-----
Kudret helvası	10	-----	-----	10
Değirmen taşı	63	99	36	-----
Seyyar tezgah	682	699	17	-----
Pirinç	277	669	392	-----
Safran	27	-----	-----	27
Kirmen şalı-atkısı	259	65	-----	194
Kurşun-mermi	500	537	37	-----
İpek-ipek ürünleri	28.827	16.502	-----	12.325
Şapkalar	34	-----	-----	34
Ayakkabılar	-----	51	51	-----
Keçi derisi	-----	52	52	-----
Çoraplar	1.061	668	-----	393
İsfahan tütünü	11.655	23.206	11.551	-----
Balmumu	110	60	-----	50

Şaraplar	8	33	25	-----
Yünlü kumaşlar	-----	28	28	-----
Çeşitli eşyalar	24	69	45	-----
İran'dan Toplam İthalat⁷⁸⁶	73.473 £	120.067 £	62.521 £	15.927 £
İthalat Genel Toplam	275.805 £	452.158 £	235.953 £	59.600 £

Bağdat Vilayeti'nin mukayeseli ithalat tablosuna baktığımızda ise, Hint-Avrupa ithalatında önceki yıla kıyasla yaklaşık 129.759 sterlinlik bir artış olduğu görülmektedir. Bu artışta özellikle gömleklik kumaşların 67.927 sterlinlik payla ilk sırada olduğu ve ardından 15.086 sterlin ile çivit, 14. 814 sterlin ile şallar, 12.936 sterlin ile basmalılar ve 10.892 sterlinlik ithalat payı ile bakır levhaların geldiği keza tablodan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hint-Avrupa ithalatında özellikle bakkaliye de büyük bir düşüş olmuştur. 1876/77 yılında 13.733 sterlin hacmindeki bakkaliye ithalatı 1877/78'de sadece 221 sterlin değerinde kalmış ve dolayısıyla bir önceki yıla göre 13.512 sterlin değer kaybı yaşamıştır. Hint-Avrupa ithalatında değer kaybeden diğer ürünlerin ise şeker (9.598 £) ve tülbentler (5.082 £) olduğu tabloda görülmektedir.

İran'dan ithalatı ise önceki yıl ile mukayese edildiğinde 1877/78 yılında 46.594 sterlinlik bir ithalat artışı olduğu görülmektedir. Bu artışta, halıların (44.439 £) ve Isfahan tütününün (11.551 £) önemli bir paya sahip olduğu göze çarpmaktadır. Buna karşın özellikle ipekli ürünlerin ithalatında düşüş (12.325 £) gözlemlenmektedir.

4.4.2. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İhracatı

Çizelge 4.11. Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 Yılı İhracat Tablosu⁷⁸⁷

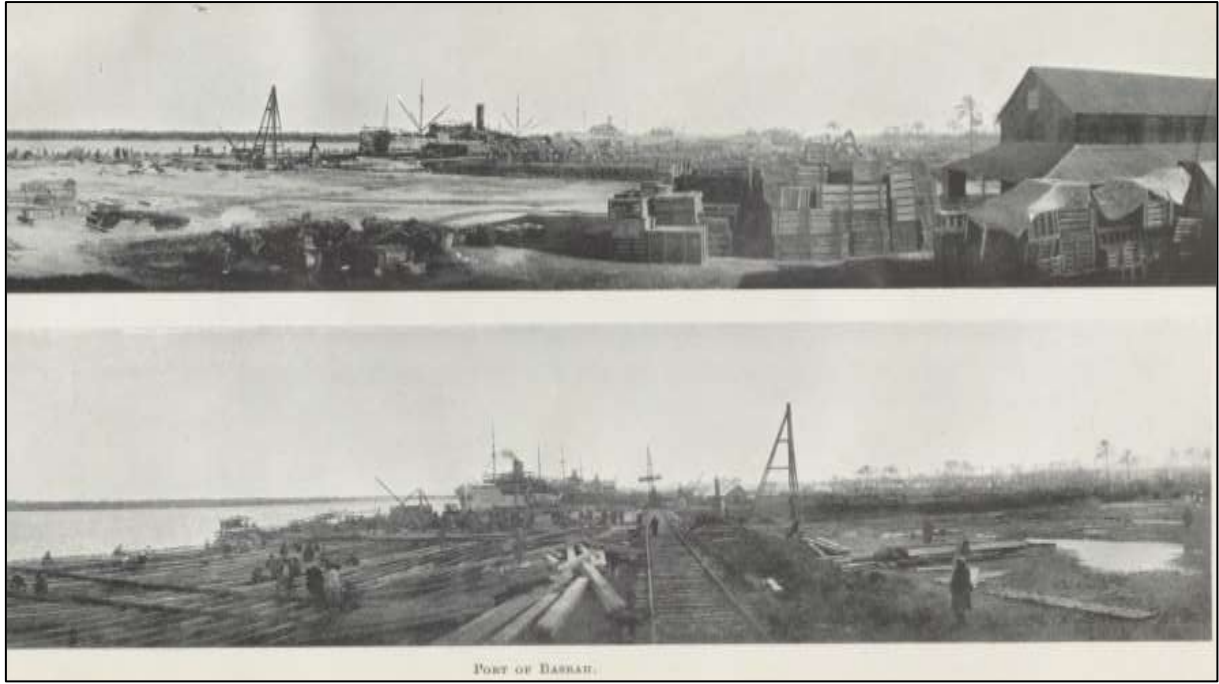
Ticari Ürünler	Miktar	Değer £
Hindistan ve Avrupa'ya ihracat	-----	-----
Kuşyemi	21.488 okka	215
Hurma çeşitleri	2.345.680 okka	18.570
Kuru meyveler	18.930 okka	949
Mazı	1.939 kantar	4.847
Kitre-keven sakızı	20.802 kantar	1.040
Bağırsak	164.393 adet	240
Deriler	77.535 okka	646
Kuzu derisi	11.480 adet	335
Barbunya püresi	48.340 okka	151
Mahleb baharatı	1.572 okka	92
Sarı zırnık	2.795 okka	117

⁷⁸⁶ Albay Nixon tarafından hazırlanan mukayeseli ithalat tablosunda İran'dan yapılan toplam ithalat, artma ve azalma değerleri verilmemiş olup, söz konusu veriler tarafımızca hesaplanmak suretiyle burada tabloya eklenmiştir.

⁷⁸⁷ TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1, s. 114.

Bakliyat çeşitleri	20.978 okka	175
Susam tohumu	165.437 okka	8.961
Koyun-keçi derisi	9.138 adet	952
Sumak-ekşi tohumu	19.200 okka	400
Buğday	1.110.567 kilo	111.055
Yün	24.420 kantar	52.910
Çeşitli eşyalar	-----	21
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat		201.676 £
İran'a İhracat		
Palto, pelerin	130 adet	75
Kandil yağı	595 okka	74
Nakliye araçları	3 adet	250
Ciltlik bez	24.357 metre	6.865
Kahve	479 okka	30
Bakır levha	1.339 okka	200
Eski bakır	1.791 okka	134
Pamuklu eşya	-----	26
Mavi boyalı pamuklu	51.716 parça	13.791
Pamuklu gri kıyafet	223.527 okka	32.654
Desenli-baskılı pamuklu	56.620 parça	24.086
Pamuklu gömleklik	2.980 parça	973
Hurma, konserve	-----	30
Çanak-çömlek, toprak eşya	3 kutu	15
Zencefil	6.371 okka	265
Bakkaliye ve ilaç	-----	89
Mendiller	1.040 düzine	139
İnek derisi	680 adet	272
Bağırsak	25 kasa	312
Çivit	5.037 okka	4.575
Kuzu derisi	50.581 adet	1.279
Uzun şallar	100 düzine	66
Gömleklik ketenler	224 çeşit	404
Bakkam ağacı tozu	10.754 okka	224
Müzik aletleri	9 kasa	458
İpekli desenli tülbent	6.000 metre	200
Seyyar tezgah	-----	60
Biber	43.889 okka	1.829
Pirinç	1.074 okka	16
Amonyak tuz	354 okka	15
Kaşmir şallar	4 adet	50
Ayakkabılar	1.051 çift	103
İpek mamuller	1.326 okka	229
Kesme şeker	940,5 kantar	2.045
Yumuşak şeker	433 kantar	790
Şekerleme	3.167 okka	185
Kalay çubukları	79 kantar	513
Türban çeşitleri	7 adet	3
Zerdeçal	9.305 okka	194
İp-sicim	1.200 okka	160
Çeşitli eşyalar	-----	6
İran'a Toplam İhracat		93.704 £
İhracat Genel Toplam		295,380 £

Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 yılı ihracat değerlerine bakıldığında toplam 295.380 sterlin hacminde ihracat gerçekleştiği ve bu ihracatta 201.676 sterlinlik payın Hint-Avrupa ülkelerine, 93.704 sterlinlik kısmının ise İran'a ait olduğu görülmektedir. 1877/78 yılında vilayetin Hint-Avrupa'ya ihracatında buğday (111.055 £), yün (52.910 £) ve hurma çeşitlerinin (18.570 £), İran'a ihracatında ise özellikle pamukluların (toplam 71.531 £) ön plana çıktığı tablodan anlaşılmaktadır.

Resim 4.8. Basra Limanı⁷⁸⁸

Çizelge 4.12. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1876/77 – 1877/78)⁷⁸⁹

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma £	Azalma £
	1876-77	1877-78		
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat				
Arpa	4.238	-----	-----	4.238
Halılar	245	-----	-----	245
Kuş yemi	-----	215	215	-----
Hurma çeşitleri	10.382	18.570	8.188	-----
Kuru meyveler	1.007	949	-----	58
Mazı	10.644	4.847	-----	5.797
Kitre-keven sakızı	391	1.040	649	-----
Kuzu bağırsak-derisi	884	575	-----	309
Deri-cilt	-----	646	646	-----
Barbunya püresi	5	151	146	-----
Mehleb türleri	-----	92	92	-----
Sarı zırnık-orpiment	-----	117	117	-----
Baklagil çeşitleri	-----	175	175	-----
Susam tohumu	1.886	8.961	7.075	-----
Koyun-keçi derisi	---	952	952	-----
İpek	397	-----	-----	397

⁷⁸⁸ BL. IOR/L/PS/20/35, (Prepared by John Prescott Hewett). "Report for the Army Council on Mesopotamia". p. 27.

⁷⁸⁹ TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1, s. 116-117.

Sumak	-----	400	400	-----
Buğday	39.066	111.055	71.989	-----
Yün	101.907	52.910	-----	48.997
Çeşitli eşyalar	34	21	-----	13
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat	171.086 £	201.676 £	90.644 £	60.054 £
İran'a İhracat				
Palto-pelerin	266	75	-----	191
Kandil yağı	-----	74	74	-----
Nakliye araçları	-----	250	250	-----
Tarçın	16	-----	-----	16
Geniş kumaş-bez	-----	6.865	6.865	-----
Kahve	-----	30	30	-----
Bakır levha	121	200	79	-----
Eski bakır	25	134	109	-----
Pamuklu ürünler	29.136	71.550	42.414	-----
Hurmalar	-----	30	30	-----
Çanak-çömlek	-----	15	15	-----
Zencefil	148	265	117	-----
Bakkaliye-ilaç	200	89	-----	111
Bağırsaklar	-----	312	312	-----
Mendiller	-----	139	139	-----
İnek derisi	101	272	171	-----
Çivit	4.674	4.575	-----	99
Kuzu derisi	483	1.279	796	-----
Uzun şallar	60	66	6	-----
Gömleklik keten	6	404	398	-----
Bakkam ağacı tozu	331	224	-----	107
Müzik aletleri	-----	458	458	-----
İpekli tülbentler	-----	200	200	-----
Pazar tezgahı	-----	60	60	-----
Biber	97	1.829	1.732	-----
Peçeler	5	-----	-----	5
Civa	15	-----	-----	15
Nevresimler	85	-----	-----	85
Pirinç	39	16	-----	23
Zırnık-amonyum klorür	10	15	5	-----
Ayakkabılar-terlikler	46	103	57	-----
Şallar	333	50	-----	283
İpekli gazlı bez	-----	229	229	-----
Şeker	848	3.020	2.172	-----
Külçe kalay	201	513	312	-----
Zerdeçal	-----	194	194	-----
Türban çeşitleri	21	3	-----	18
İpler	63	160	97	-----
Çeşitli eşyalar	9	6	-----	3
İran'a Toplam İhracat⁷⁹⁰	37.339 £	93.704 £	57.321 £	956 £
İhracat Genel Toplam	208.425 £	295.380 £	147.965 £	61.010 £

⁷⁹⁰ Albay Nixon tarafından hazırlanan mukayeseli ihracat tablosunda İran'a yapılan toplam ihracat, artma ve azalma değerleri verilmemiş olup, söz konusu veriler tarafımızca hesaplanmak suretiyle burada tabloya eklenmiştir.

Bağdat Vilayeti'nin mukayeseli ihracat değerlerine bakıldığında ise, ithalatla olduğu gibi, bir önceki yıla kıyasla ihracatta da artış olduğu görülmektedir. Bir önceki yıl (1876/77) vilayetin toplam ihracat hacmi 208.425 sterlin değerinde gerçekleşmişken, 1877/78 yılında bu rakamın 86.955 sterlin artarak toplam 295.380 sterline ulaştığı görülmektedir. Vilayetin toplam ihracatının 201.676 sterlinlik kısmı (2/3'ten fazlası) Hint-Avrupa ülkeleriyle, 93.704 sterlinlik kısmı ise (1/3'ten az) İran ile gerçekleşmiştir.

Hint-Avrupa ülkelere ihracatta özellikle buğday ihracatında büyük bir artış olduğu görülmektedir. 1876/77 yılında 39.066 sterlin ihracat hacmine ulaşan buğday'ın 1877/78 yılında, 71.989 sterlinlik bir artışla, 111.055 sterline ulaştığı görülüyor. Buğday'ı bir önceki yıla göre 8.188 sterlinlik artışla hurma ve 7.075 sterlin artışla susam tohumu ihracatı takip etmektedir. Bununla birlikte Hint-Avrupa ülkelere ihracatta özellikle yün ihracatında büyük bir düşüş söz konusudur. 1876/77 yılında 101.907 sterlin ihracat hacmine ulaşan yünün 1877/78 yılında 52.910 sterlin hacminde kaldığı ve yün ihracatında 48.997 sterlinlik bir gerileme olduğu görülmektedir. Hakeza mazı (5.797 £) ve arpa (4.238 £) ihracatında da düşüş göze çarpmaktadır. Bağdat Vilayeti'nin İran'a olan ihracatında ise özellikle pamuklu ürünlerde büyük bir artış söz konusudur. 1876/77 yılında 29.136 sterlin hacmindeki pamuklu ihracatının 1877/78 yılında 71.550 sterlin hacmine ulaşmış yani 42.414 sterlinlik bir artış gerçekleşmiştir. Pamukluları, 6.865 sterlin artışla geniş kumaşlar, 2.172 sterlin artışla şeker ve 1.732 sterlinlik artışla biber ihracatının takip ettiği yine tablolardan anlaşılmaktadır.

4.4.3. Genel Değerlendirme

1877/78 Bağdat Vilayeti ithalat ve ihracat tablolarının genel değerlendirmesine bakıldığında, özellikle ipek, yün, şeker ve bakkaliye gibi lüks tüketim mallarının ithalat ve ihracatında düşüşler olduğu göze çarpmaktadır ki, bu durum Albay Nixon'un da belirttiği gibi Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren Doksanüç Harbi⁷⁹¹ dolayısıyladır. Ancak savaş şartlarına rağmen Bağdat Vilayeti'nin 1877/78 yılı ticaret verilerine baktığımızda vilayetin hem ithalat hem de ihracat değerlerinin arttığı görülmektedir.

⁷⁹¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, rumi takvimde 1293 senesine tekabül ettiği için Doksanüç Harbi olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Aydın, M. (1994). "Doksanüç Harbi". *DİA*, C. IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s. 498-499.

Resim 4.9. Kuffalar – Bağdat⁷⁹²

Albay Nixon, Bağdat Vilayeti'nin ithalatında en büyük artışın gömleklik kumaşlarda olduğuna dikkat çekmektedir. Bir önceki yıl 31.605 sterlin olan gömleklik ithalatının bu yıl 99.572 sterline ulaştığına işaret eden Nixon, 67.967 sterlinlik bir artış görüldüğünü ifade etmektedir⁷⁹³. Gömleklik kumaşları 12.936 sterlin artışla basılı kumaşların, 15.086 sterlinle çivit'in ve 10.892 sterlinle bakır levha ithalatının takip ettiğini belirten Nixon, bununla birlikte ithalatta bilhassa bakkaliye de büyük bir düşüşün (13.502 £) görüldüğünü dile getirmektedir. Nixon, ipek ve şeker ithalatında da düşüş görüldüğünü ve bunun savaş zamanlarında lüks tüketim mallarına olan talebin düşmesinin doğal bir sonucu olduğunu ifade etmektedir⁷⁹⁴. Vilayetin ihracat değerlerinin de genel olarak artış gösterdiğini belirten Albay Nixon, ihracatta bilhassa yün ihracatında büyük bir düşüş yaşandığını (48.997 sterlin) ve bunun da yine savaş dolayısıyla olduğunu ileri sürmektedir⁷⁹⁵.

⁷⁹² *BL. IOR/L/PS/20/C260*, p. 42.

⁷⁹³ Mukayeseli ithalat tablosuna baktığımızda bir önceki yıl gömleklik kumaş ithalatının 31.605 £ değil 31.645 £ olduğu görülecektir. Dolayısıyla gömleklik kumaştaki artış miktarı $99.572 - 31.645 = 67.927$ sterlinidir. Albay Nixon'un karşılaştırmalı tabloda hem rakamları hem de toplam miktarı doğru olarak verdiği, ancak değerlendirme bölümünde 40 sterlinlik rakam ve toplama hatası yaptığı görülmektedir.

⁷⁹⁴ *TNA. FO. 195/1188, No. 20 Ek-1*, s. 106-107.

⁷⁹⁵ Aynı belge, s. 107. Albay Nixon'un bahsettiği savaş 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'dir.

4.5. 1878/79 Yılı Bağdat Vilayeti'nde Ticaret

Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 yılı ticari durumunu Albay Nixon tarafından hazırlanan 1878/79 yılı Bağdat Vilayeti ticaret raporundan⁷⁹⁶, takip etmek mümkündür. Raporun bir nüshası İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi A. Henry Layard'a ve bir nüshası da Nixon'un ifade ettiğine göre Dışişleri Bakanlığına (Londra) sunulmuştur⁷⁹⁷. Diğer ticaret raporlarında olduğu gibi Nixon bu raporunda da, vilayetin ithalat ve ihracat değerlerini ve mukayeseli veri tablolarını ele alarak Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 yılı ticari durumunu ve ticaret hacmini ortaya koymuştur. Raporuna ilave ettiği değerlendirme kısmıyla da vilayetin ticari hayatı üzerine gözlem, değerlendirme ve önerilerini paylaşmıştır.

Resim 4.10. Gümrük binası civarı / Bağdat⁷⁹⁸

⁷⁹⁶ **TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1**, Albay Nixon'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a, 12 Haziran 1879-Bağdat, s. 173-199. 1878/79 yılı ticaret raporu örnekleri için bkz. EK-6.

⁷⁹⁷ **TNA. FO. 195/1243, No. 67**, Albay Nixon'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a, 12 Haziran 1879-Bağdat, s. 171-172.

⁷⁹⁸ **BL. IOR/L/PS/20/C260**, p. 40.

4.5.1. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İthalatı

Çizelge 4.13. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İthalat Tablosu⁷⁹⁹

Ticari Ürünler	Miktar	Değer £	Toplam Tutar £
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	-----	-----	-----
Kehribar boncuklar	234 sıra	536	536
Erkek-kadın giyim eşyası ve çorap	-----	2.268	2.268
Tüfekler	1.657 adet	2.408	2.425
Tüfek mermileri	-----	17	
Kitaplar, İbranice baskı	748 adet	25	25
Blackwood sandalyeleri	-----	26	26
Mumlar	28.212 libre ⁸⁰⁰	1.284	1.284
Nişadır, Amonyak tuzu	171 cwt ⁸⁰¹	289	1.462
Şap,	971 “	554	
Demir sülfat,	634 “	195	
Diğer türler	382 “	424	
Saatler	32 adet	53	53
Kahve	917 cwt	2.383	2.383
İp-sicim	158.660 libre	8.591	206.627
Pamuklu parça kumaş	-----	15.825	
Ham pamuk (gri)	1.265.420 libre	57.579	
Aynısı	43.671 parça	7.229	
Beyaz pamuk (beyazlatılmış)	703.565 libre	38.697	
Aynısı	12.210 parça	3.043	
Renkli baskılı-boyalı pamuk	-----	48.107	
Pamuklu mendiller ve şallar	72.647 düzine	26.429	
Pamuklu dantel ve tüller	38.376 yard ⁸⁰²	1.095	
Pamuklu dikiş ipliği	672 paket	42	
Kinin-sıtma ilacı	-----	211	1.657
Hint yağı	-----	59	
Balık yağı	-----	3	
Kafur	968 libre	76	
Saparna	8.102 libre	566	
Diğer türler	-----	742	
Kırmızı-kırmızı boya	69 cwt	1.401	36.437
Çivit-mavi	377 “	33.529	
Bakkam ağacı-kızılboya	537 “	136	
Boya kökü	22 “	23	
Zerdeçal-Hint safranı	913 “	994	
Diğer türler	21 “	354	

⁷⁹⁹ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 191-194.

⁸⁰⁰ İngiliz ağırlık ölçü birimi olarak kullanılan libre (lb), pound ile eş anlamlıdır ve 1 libre/pound (lb) = 453.5 gram (gr)'a eş değerdir. Bkz. Zupko, *a.g.e.*, s. 315. Libre/pound'un kilogram (kg) cinsinden değeri ise 0.453 kilogram (kg)'a eşittir. Bkz. *The Public General Statutes Passed In The Forty-First & Forty-Second Years Of The Reign Of Her Majesty Queen Victoria 1878*. (1878). Printed by George Eyre, E.-Spottiswoode, W., London: Queen's Printing Office, s. 336.

⁸⁰¹ İngiliz ağırlık ölçü birimlerinden “hundredweight”'in kısaltması olan cwt'nin kilogram (kg) cinsinden değeri 50. 802 kg'dır. Bkz. Zupko, *a.g.e.*, s. 192; *The Public General Statutes...*, s. 336.

⁸⁰² İngiliz uzunluk ölçü birimlerinden olan yard'ın hem mesafe hem de kumaş ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Mesafe ölçüsü olarak (3 feet veya 36 inch) 1 yard (yd) 0.914 metre'ye eşit iken, kumaş ölçüsü olarak ise (37 inch) 1 yard (yd) 0.940 metre'ye tekabül etmektedir. Bkz. Zupko, *a.g.e.*, s. 441.

Çanak-çömlek – Porselen	-----	659	659
Keten: Parça kumaş	45.977 yard	1.594	1.594
Meyveler: Hindistan cevizi	5.885 adet	37	37
Plaka ve levha	-----	1.096	1.614
Boncuk ve suni-defolu inci	335 cwt	518	
Hırdavat ve çatal-bıçak	-----	1.079	1.079
Hint keneviri: Çuval-torba	164.698 adet	3.554	3.554
Deri: İşlenmemiş	-----	344	939
Mamul: çizme ve ayakkabılar	1.373 parça	595	
İngiliz birası	48 galon ⁸⁰³	9	
Alkol-Konyak	240 “	120	231
Şarap	234 “	102	
Bakır levhalar	2.250 cwt	14.354	
İşlenmemiş metal (kaplama için)	14 “	81	
Eski demir (yeniden imal için)	10 “	35	
Demir çubuk	946 “	360	
Çubuk ve cıvata	4.065 “	1.542	
Levha ve plakalar	-----	2.504	
Kalaylı levhalar	365 cwt	193	
Çemberler	2.114 “	647	
Çiviler ve vidalar	362 “	471	
Ok	5 “	9	
Dökme çelik	5.392 “	5.160	
Kalay, İşlenmemiş	335 “	1.953	
Yağ: Zeytinyağı (Avrupa)	-----	3	3
Boyalar	-----	63	63
Kağıt: Kırtasiye malzemesi	732 cwt	2.819	
Mektup kâğıtları ve zarflar	147 “	125	2.944
İtriyat-parfüm: Lavanta	55 düzine	23	23
Konserve: Zencefil	450 kap	62	62
Tohumlar: Hardal (Avrupai)	-----	2	16
Rezene tohumu	8 cwt	14	
İpek: Parça ürünler	-----	701	
İpek mamuller,	311 parça	344	1.053
Karışık püsküller	-----	8	
Muga İpeği	1.824 libre	829	829
Her tür Sabun	14 cwt	20	20
Baharatlar: Biber	302.552 libre	14.245	
Kakule	525 “	94	
Tarçın	10.112 “	475	
Karanfil	9.180 “	164	
Küçük Hindistancevizi	468 “	63	
Kırmızıbiber	9.250 “	84	
Zencefil	49.967 “	605	
Şekerleme	459 cwt	1.090	
Kesme-küp şeker	6.388 “	12.401	
Yumuşak şeker	9.962 “	16.342	29.833
Çay	26.848 libre	3.246	3.246
Tütün: İşlenmiş-mamul	940 libre	45	45
Şemsiyeler	552 adet	46	46
Yün: Parça kumaş-dokuma	117.033 yard	10.365	
Yün Şal-eşarp	26 parça	156	14.023

⁸⁰³ İngiliz sıvı ölçü birimlerinden olan gallon (gal)’un litre cinsinden değeri 4.5459 litredir. Bkz. Zupko, *a.g.e.*, s. 168; *The Public General Statutes...*, s. 336.

Yün diğer çeşitler	-----	3.502	
Avrupa ve Hindistan'dan Toplam İthalat			360.135 £
İran'dan ithalat	Miktar	Değer £	Toplam Tutar £
Kılıç	231 adet	71	571
Saçma (mermi)	368 cwt	500	
Dolap-mobilya	-----	4	4
Pamuk: Ham	175 cwt	59	3.809
Beyazlatılmış pamuk	26.842 parça	2.484	
Renkli baskılı-boyalı pamuk	8.638 “	569	
Pamuk havlu çeşitleri	2.093 adet	101	
Pamuk çoraplar	2.360 düzine	596	
İlaç-tıbbi malzeme: Afyon	34 libre	15	384
Kuru Güller	2.502 “	30	
Menekşe çiçeği	475 “	17	
Diğer türler	36.654 “	322	
Kök boya	1.237 cwt	1.414	4.163
Kına yaprakları	3.270 “	2.222	
Mazı	235 “	510	
Safran	1 “	17	
Fıstık-şam fıstığı	110 cwt	198	2.792
Kuru üzüm	369 “	263	
Erik	54 “	22	
Badem	41 “	138	
Kuş üzümü	3 “	3	
Fındık	2 “	8	
Diğer kuruyemiş türleri	1.817 “	2.160	
Lif-tüy-kıl: Çuval-çadır bezi	-----	271	271
Zamklı maddeler-Sakızlar: Kitre	5.453 cwt	16.861	16.873
Arap-akasya zamkı	29 “	12	
Post-deriler: Ham	7.100 adet	295	295
Hint Keneviri: Halatlar	313 libre	5	5
Deri: Ayakkabı	765 parça	63	2.241
Deri eyer takımı v.s.	-----	2.178	
Likör-alkollü içki: Şarap	100 carolin ⁸⁰⁴	41	41
Saf yağ	18.482 libre	390	400
Bal	423 “	10	
Tohumlar: Kabak çekirdeği	4.936 libre	74	202
Armut “	522 “	6	
Ayva “	3.419 “	108	
Kimyon “	962 “	14	
İpek: Ham ipek çeşitleri	117.004 libre	29.824	30.023
Dokuma-parça ipekler	-----	199	
Taşlar: Değirmen taşı	456 adet	57	57
Tütün: İşlenmemiş-ham	16.820 cwt	15.699	15.699
Balmumu:	120 cwt	607	607
Yün: Ham	5.615 libre	85	23.058
Yün halılar	27.121 adet	21.905	
Yün şal-eşarplar	2.364 “	866	
Yün parça-dokuma kumaş	-----	202	
Karışık Diğer:	-----	1040	1040
İran'dan Toplam İthalat			102.535 £
İthalat Genel Toplam			462.670 £

⁸⁰⁴ Eskiden Almanya ve İsveç'te kullanılan yaklaşık 5 dolar değerindeki altın para. Bkz. Webster, N. (2017). *Webster's Unabridged Dictionary 1913*. Levanger/Norway: Publisher TruthBetold Ministry, s. 21.

Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 ithalat tablosuna baktığımızda, vilayetin daha önceki yıllarda olduğu gibi ithalatının büyük bir bölümünü yine Hint-Avrupa ülkeleriyle gerçekleştirdiği görülmektedir. Hindistan ve Avrupa'dan yapılan toplam ithalat hacmi 360.135 sterlin iken İran'dan yapılan ithalatın toplam 102.535 sterlin olduğu ve dolayısıyla Hint-Avrupa toplam ithalat değerinin İran'dan yapılan ithalatın toplam değerinin üç katından daha fazla olduğuna şahit olmaktayız. Vilayetin Hint-Avrupa'dan yaptığı ithalatta 206.627 sterlin ithalat hacmi ile pamuklu mamuller ilk sırada yer alırken, 36.437 sterlin ile boya malzemeleri, 29.833 sterlin ile şeker ve şekerlemelerin, 27.309 sterlin ile demir-metal malzemeler, 15.730 sterlin ile baharat çeşitleri ve 14.023 sterlin ile yünlülerin büyük talep gören diğer emtia olduğu görülmektedir. İran'dan yapılan ithalatta ise 30.023 sterlinlik ithalat hacmiyle ipeğin ilk sırada olduğu ve onu, 23.058 sterlin ile yünlülerin, 16.873 sterlin ile zamkların ve 15.699 sterlin ile tütünün takip ettiği görülmektedir.

Çizelge 4.14. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İthalat Tablosu (1877/78 – 1878/79)⁸⁰⁵

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma	Azalma
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	1877/78	1878/79	£	£
Kehribar tespihler	420	536	116	----
Kılık-kıyafet-giysi	1.326	2.268	942	----
Silah ve mühimmatlar	667	2.425	1.758	----
Kitaplar	34	25	----	9
Tabak-çanak-porselen	----	26	26	----
Mumlar	1.400	1.284	----	116
Kimyasal ürünler	870	1.462	592	----
Saatler	35	53	18	----
Kahve	6.365	2.383	----	3.982
Pamuk ve pamuklu ürünler	203.782	206.627	2.845	----
İlaç ve tıbbi malzeme	695	1.657	962	----
Boya malzemesi	37.627	36.437	----	1.190
Toprak çanak-çömlek	421	659	238	----
Keten	8.412	1.594	----	6.818
Kuru meyveler	105	37	----	68
Cam	294	1.614	1.320	----
Hırdavat ve çatal-bıçaklar	2.929	1.079	----	1.850
Hint keneviri	5.122	3.554	----	1.568
Deri	666	939	273	----
Alkollü içecek	351	231	----	120
Metaller	27.905	27.309	----	596
Yağ	49	3	----	46
Boya	36	63	27	----
Kağıt	1.391	2.944	1.553	----
İtriyat-parfüm	----	23	23	----
Konserveler	----	62	62	----
İpek	1.031	1.053	22	----
Moga ipeği	1.394	829	----	565
Sabun	----	20	20	----

⁸⁰⁵ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 197.

Baharatlar	5.405	15.730	10.325	----
Şeker	14.342	29.833	15.491	----
Çay	816	3.246	2.430	----
Tütün	----	45	45	----
Şemsiyeler	----	46	46	----
Yün	8.201	14.023	5.822	----
Hint-Avrupa'dan Toplam İthalat	332.091	360.135	44.972	16.928
Ticari Ürünler	1877/78	1878/79	Artma £	Azalma £
İran'dan İthalat	-----	-----	-----	-----
Silah ve Mühimmat	537	571	34	-----
Tabak-çanak-porselen	-----	4	4	-----
Pamuk ve pamuklu ürünler	2.470	3.809	1.339	-----
İlaçlar	3.229	384	-----	2.845
Boyalı malzemeler	1.964	4.163	2.199	-----
Kuru meyveler	159	2.792	2.633	-----
Sakız-Zamk	1.130	16.873	15.743	-----
Kıl çuval	423	271	-----	152
Post ve Deri	52	295	243	-----
Hint keneviri	-----	5	5	-----
Deri	51	2.241	2.190	-----
Alkollü içecek	33	41	8	-----
Erzak-malzeme	1.524	400	-----	1.124
Tohumlar	-----	202	202	-----
İpek	16.502	30.023	13.521	-----
Taş	99	57	-----	42
Tütün	23.206	15.699	-----	7.507
Balmumu	60	607	547	-----
Yün	67.822	23.058	-----	44.764
Diğerleri	806	1.040	234	-----
İran'dan Toplam İthalat⁸⁰⁶	120.067	102.535	38.902	56.434
Toplam İthalat	452.158 £	462.670 £	83.874 £	73.362 £

Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 yılı mukayeseli ithalat değerlerine baktığımızda, vilayetin 1877/78 yılına kıyasla Hint-Avrupa ithalatında toplam 28.044 sterlinlik bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Vilayetin önceki yıla kıyasla 1878/79 yılı için Hint-Avrupa'dan ithalatı en çok artış gösteren ürünlerin şeker (15.491 £) ve baharatlar (10.325 £) ve değer kaybeden ürünler ise keten (6.818 £) ve kahve (3.982 £) olduğu görülmektedir. İran'dan ithalatı ise bir önceki yıla kıyasla 1878/79 yılında 17.532 sterlinlik bir düşüş olduğu görülmektedir. Vilayetin İran'dan zamk-sakız (15.743 £) ve ipek (13.521 £) ithalatında artış görülürken özellikle yün ithalatında büyük bir düşüş (44.764 £) dikkat çekmektedir. Hakeza önceki yıllarda olduğu gibi tütün ithalatındaki düşüş (7.507 £) bu yılda devam etmiştir.

⁸⁰⁶ Albay Nixon tarafından hazırlanan asıl tabloda İran'dan ithalatın mukayeseli toplamı verilmemiş olup, tarafımızca hesaplanarak buraya ilave edilmiştir.

4.5.2. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İhracatı

Çizelge 4.15. Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 Yılı İhracat Tablosu⁸⁰⁷

Ticari Ürünler	Miktar	Değer ₺	Toplam Tutar ₺
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat	-----	-----	-----
Mazı	4.968 cwt	11.015	11.015
Siyah Üzüm	477 cwt	459	11.596
Fıstık	9 “	52	
Badem	260 “	1.797	
Hurma	23.617 “	8.588	
İncir	35 “	700	
Pirinç	6 cwt	3	11.625
Bakla	3.094 “	735	
“ genel	5.882 “	2.395	
Maise - Idreh	7.082 “	1.682	
Fasulye - bakla	821 “	239	
“ - börülce	1023 “	312	
Mercimek	14.798 “	6.027	
Ezme	525 “	178	
Kuşyemi	262 “	54	
Kitre	555 cwt	2.259	2.269
Arap-akasya zamkı	24 “	10	
Salamura-tuzlanmış bağırsak	104.000 adet	151	151
Koyun ve Kuzu Derileri	86.351 adet	4.071	4.071
Meyan kökü	2.590 libre	-----	8
Sarı zırnık	135 cwt	-----	218
Sade-saf yağ	15.535 libre	407	421
Peynir	908 “	14	
Susam	1.380 cwt	843	1.372
Pamuk	134 “	189	
Kimyon-çemen	177 “	300	
Kayısı çekirdeği	11 “	40	
Mahleb-kokulu kiraz	13.443 libre	-----	283
Kırılmış	66.954 cwt	-----	198.834
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat			241.863 ₺
İran'a İhracat	Miktar	Değer	Toplam Tutar ₺
Tuhafiye (erkek-kadın kıyafeti)	Değer	-----	164
Binek-nakliye aracı	5 adet	-----	187
Nişadır-amonyum klorür	17 cwt	-----	29
Kahve	160 “	-----	415
Pamuk: parça-dokuma kumaş	74.59 parça	1.625	155.923
“ ham-beyazlatılmamış	649.173 libre	30.303	
“ beyaz-beyazlatılmış	7.397 “	358	
“ renkli-boyalı-boyanmış	264.648 parça	103.769	
“ “ “	12.595 yrd	524	
“ Eğirilmiş	1.100 libre	53	
“ Şal-eşarplar	41.798 düzine	19.131	
“ Tül	220 parça	138	
“ Diğerleri	Değer	22	
Kafur	831 libre	68	80
Aloin-sarısabır ilacı	291 “	5	

⁸⁰⁷ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 195-196.

Mirobalan-Helile ağacı meyvesi	1.796 “	7	
Çivit	250 cwt	9.250	
Kırmız-kırmız böceği boyası	21 “	424	
Boya kökü	52 “	52	
Bakkam ağacı tozu-kızılboya	172 “	145	
Mazı	48 “	108	
Zerdeçal-Hint safranı	36 “	37	
Parça-dokuma kumaş	462 parça	-----	269
Lambalar	12 adet	33	
Cam levha-plaka	Değer	112	
Ham inek derisi	875 adet	235	
Kuzu derisi	17.265 “	446	681
Ham-işlenmemiş deri	Değer	-----	8
Bira	70 düzine	25	25
Makineler	Değer	104	104
Kalay-teneke	187 cwt	1090	
Kalay levhalar	142 parça	176	1.266
Perde	217 cwt	-----	18
Parça-dokuma mallar	1.343 yds	531	531
Biber	21.439 libre	367	
Tarçın	726 “	33	561
Zencefil	17.765 “	161	
Şekerleme	38 cwt	91	
Yumuşak şeker	1.901 “	3.119	3.570
Kesme şeker	185 “	360	
Çay	50.564 libre	6.113	6.113
Yün: Parça-dokuma mallar	27.593 yds	3.777	3.841
Diğer türler	-----	64	
Karışık ürünler	-----	-----	96
İran’a Toplam İhracat			184.042 £
İhracat Genel Toplam			425.905 £

Bağdat Vilayeti’nin 1878/79 yılı ihracat değerlerine baktığımızda ise ithalatta olduğu gibi ihracatta da yine Hint-Avrupa ülkelerinin önde olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemde vilayetin Hint-Avrupa ülkeleri ile gerçekleştirdiği toplam ihracat hacmi 241.863 sterlin iken aynı dönemde İran ile 184.042 sterlin olduğu görülmektedir. Vilayetin Hint-Avrupa’ya ihracatında 198.834 sterlinlik ihracat hacmi ile yün ihracatının tek başına diğer tüm ihracat kalemlerinin toplamından daha yüksek bir değere ulaştığı görülmektedir. Vilayetin Hint-Avrupa ülkelerine ihraç ettiği önde gelen diğer ürünler ise ortalama 11.000 sterlinlik değerleriyle tahıl-bakliyat, kuru meyve ve boya malzemeleridir. İran’a ihracatta ise 184.042 sterlinlik toplam ihracatın 155.923 sterlinlik kısmını sadece pamuklu ihracatının karşıladığı görülmektedir. Diğer önde gelen ihracat ürünleri ise 10.016 sterlin ile boya malzemeleri, 6.113 sterlin ile çay ve 3.570 sterlin ile şeker’dir.

Çizelge 4.16. Bağdat Vilayeti'nin Mukayeseli İhracat Tablosu (1877/78 – 1878/79)⁸⁰⁸

Ticari Ürünler	Türk Resmi Yılı		Artma	Azalma
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat	1877-78	1878-79	£	£
Boya malzemeleri	14.208	11.015	----	3.193
Kuru meyveler	19.579	11.596	----	7.923
Tahıl ve bakliyat	111.596	11.625	----	99.971
Zamk-sakız	1.040	2.269	1.229	----
Bağırsaklar	575	151	----	424
Post ve deriler	1.598	4.071	2.473	----
Meyan kökü	----	8	8	----
Maden-mineraller	117	218	101	----
Erzak-malzeme	----	421	421	----
Tohumlar	----	1.372	1.372	----
Baharatlar	92	283	191	----
Yün ve yünlü mamuller	52.910	198.834	145.924	----
Diğerleri	21	----	----	21
Hint-Avrupa'ya Toplam İhracat	201.676 £	241.863 £	151.719 £	111.532 £
İran'a İhracat				
Kılık-kıyafet	----	164	164	----
Mum-kandil yağı	74	----	----	74
Nakil vasıtası-at arabası	250	187	----	63
Kimyasal ürünler	15	29	14	----
Kahve	30	415	385	----
Pamuk-pamuklu mamuller	72.118	155.923	83.805	----
İlaç-tıbbi malzeme	89	80	----	9
Boya malzemeleri	4.993	10.016	5.023	----
Keten-kendir	404	269	----	135
Kuru meyveler	30	----	----	30
Cam	----	145	145	----
Post ve Deriler	1.863	681	----	1.182
Alet ve gereçler	458	----	----	458
Deri	103	8	----	95
Alkollü içecek	----	25	25	----
Makineler	----	104	104	----
Metaller	847	1.266	419	----
Perde	----	18	18	----
İpek	229	531	302	----
Baharat	2.094	561	----	1.533
Şeker	3.020	3.570	550	----
Çay	----	6.113	6.113	----
Yün	6.990	3.841	----	3.149
Diğerleri	97	96	----	1
İran'a Toplam İhracat⁸⁰⁹	93.704	184.042	97.067	6.729
Toplam İhracat	295.380 £	425.905 £	248.786 £	118.261 £

Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 yılı mukayeseli ihracat değerlerine baktığımızda ise, vilayetin Hint-Avrupa'ya ihracatında bir önceki yıla kıyasla toplam 40.187 sterlinlik bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Vilayetin Hint-Avrupa'ya ihracatında görülen toplam

⁸⁰⁸ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 198.

⁸⁰⁹ Albay Nixon tarafından hazırlanan asıl tabloda İran'dan ihracatın mukayeseli toplamı verilmemiş olup, tarafımızca hesaplanarak buraya ilave edilmiştir.

151.719 sterlinlik artış hacminde en büyük payın 145.924 sterlin ile yün ihracatında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Nixon'un da ifade ettiği üzere, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbinin tesiriyle bir önceki yıla kıyasla vilayetin tahıl ihracatında 99.971 sterlinlik büyük bir düşüş olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla vilayetin 1878/79 yılı ihracat değerlerinin şekillenmesinde neredeyse tek başlarına yün ve tahıl ihracatında görülen dalgalanmalar belirleyici olmuştur. İthalatta görülen düşüşün aksine vilayetin 1878/79 yılında İran'a olan ihracatında bir önceki yıla kıyasla toplam 90.338 sterlinlik dikkat çekici bir ihracat artışı olduğu görülmektedir. 1878/79 yılı için vilayetten İran'a yapılan ihracattaki artış miktarı ise toplam 97.067 sterlin olarak gerçekleşmiştir ki, bu artış miktarının 83.805 sterlinlik kısmının sadece Bağdat'tan İran'a ihraç edilen pamuklulara ait olduğu görülecektir.

4.5.3. Genel Değerlendirme

Bağdat Vilayeti'nin 1878/79 yılı için Hindistan, Avrupa ve İran'dan toplam ithalatında bir önceki yıla kıyasla 10.512 sterlinlik, ihracatında ise 130.525 sterlinlik bir artış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'nin olumsuz tesirleri de göz önüne alındığında vilayetin hem ithalat hem de ihracat değerlerinin artış göstermesi, vilayette ticari hayatın canlılığını yitirmediğini ve savaş koşullarına rağmen genişleme eğilimli olduğunu ortaya koymaktadır. 1878/79 yılı Bağdat Vilayeti'nin ticari durumuyla ilgili değerlendirmesinde Albay Nixon, 1877/78 yılında İngiltere, Hindistan ve İran'dan Bağdat'a gerçekleşen 452.158 sterlinlik ithalat hacminin küçük bir artış göstererek 462.670 sterline ulaştığını işaret etmektedir. İran hariç sadece İngiltere ve Hindistan'dan Bağdat'a yapılan ithalatın ise 1877/78 yılında 332.091 sterlin hacminde iken 1878/79 yılında 28.044 sterlinlik bir artışla 360.135 sterline ulaştığını ifade etmektedir. Nixon ayrıca, vilayetin İngiltere ve Hindistan'dan ithalatında şeker, baharat ve pamuklularda artış görüldüğüne işaret etmektedir. Vilayetin İran'dan ithalatında ise zamk-sakız, lastik ayakkabı ve ipek ithalatında yükseliş, tütün ve yün'de ise düşüş görüldüğüne işaret etmektedir⁸¹⁰.

Vilayetin İngiltere ve İran'a ihracatında ise, 1877/78 yılında gerçekleşen toplam 295.380 sterlinlik ihracat hacminin 1878/79 yılında net 130.525 sterlinlik bir artışla toplam 425.905 sterlin hacmine ulaştığını ifade eden Nixon, ancak 1877/78 yılına kıyasla vilayetin buğday ihracatında savaş dolayısıyla getirilen ihracat yasağı nedeniyle 99.971 sterlin

⁸¹⁰ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 173.

değerinde büyük bir düşüş olduğuna işaret etmektedir. Bağdat'tan İran'a olan ihracatta ise özellikle pamuklu ihracatında büyük bir yükseliş olduğuna dikkat çeken Albay Nixon, 1877/78 yılında 72.118 sterlinlik pamuklu ihracatına karşın 1878/79 yılında 155.923 sterlin hacminde ihracat gerçekleştiğini ve net artışın 83.805 sterlin olduğunu dile getirmektedir⁸¹¹. İngiltere'nin Bağdat Vilayeti ile olan ticaretinin genişlediğini dile getiren Albay Nixon, vilayetin 1874/75 – 1878/79 yılları arasını kapsayan İngiltere, Hindistan ve İran ile yürüttüğü ithalat ve ihracata ait toplam değerlerin yer aldığı bir tablo hazırlamış ve özellikle vilayetin 1878/79 yılında hem ithalat hem de ihracat verilerinin geçmiş dört yılın değerlerinden yüksek olduğuna işaret etmiştir.

Çizelge 4.17. Bağdat Vilayeti'nin 1874–1879 Yılları İthalat ve İhracat Bilançosu⁸¹²

	Yıl / Ticaret Hacmi				
	1874/75	1875/76	1876/77	1877/78	1878/79
İngiltere, Hindistan ve İran'dan İthalat	425.498 £	210.632 £	275.805 £	452.158 £	462.670 £
İngiltere, Hindistan ve İran'a İhracat	41.756 £	230.473 £	208.425 £	295.380 £	425.905 £

İran Şahı'nın 1874 yılında kendi vatandaşlarının Irak topraklarındaki Şii türbeleri ziyaretlerini yasaklamasının ardından yasağı takip eden iki yıl boyunca Bağdat ticaretinin büyük zarar gördüğünü belirten Nixon, ancak gün be gün ticaretin kendini topraladığını ifade etmektedir. Şii hacılara getirilen yasağın vilayetin ticaretini düşürdüğü gibi elbette İngiliz ticaretine de zarar verdiğini belirten Nixon, yasağın hala yürürlükte olduğunu ve devam etmesi halinde Bağdat ile İran arasındaki ticaretin beklenen ölçüde gelişmeyeceğini dile getirmektedir. Nixon buna çözüm olarak, İranlı yetkililer nezdinde yürütülecek protesto ve tepkilerle bu yasağın sonlandırılabilceğini işaret etmektedir⁸¹³.

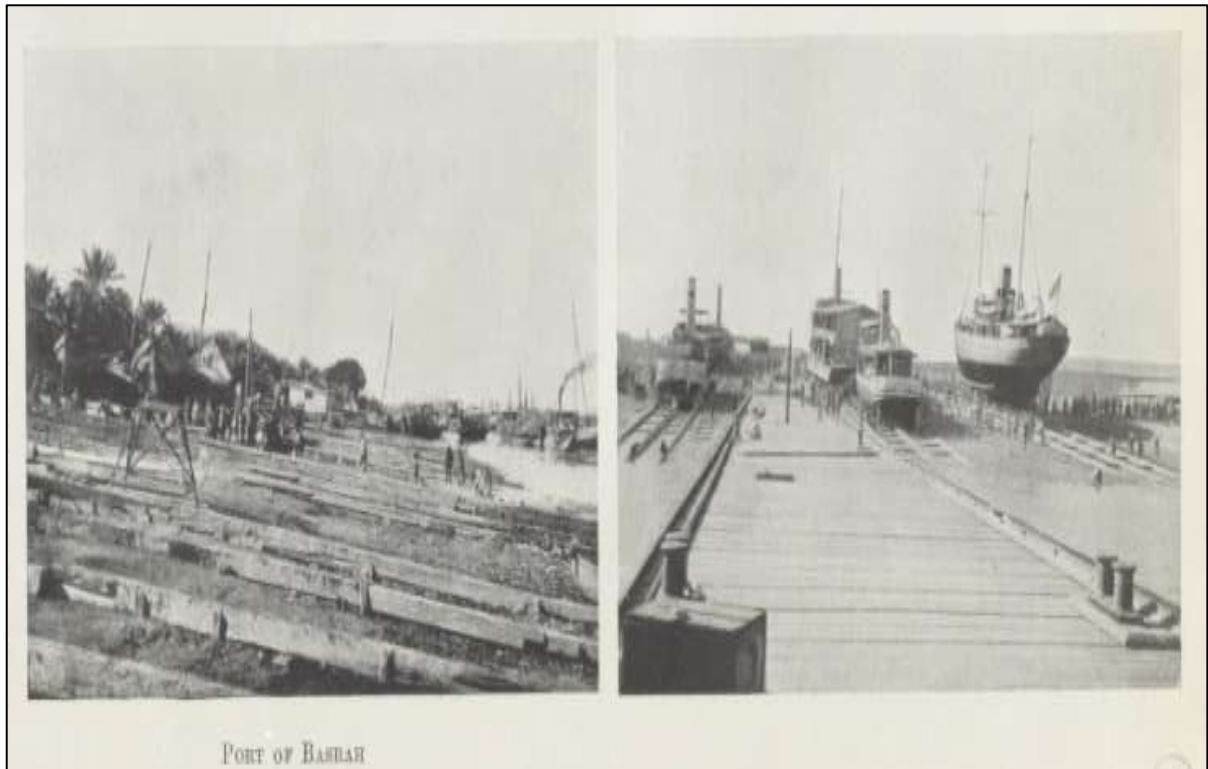
Mart 1878'den itibaren tahıl fiyatlarının anormal derecede yükseldiğini belirten Albay Nixon, Türkiye ile Rusya arasındaki yıkıcı savaş sebebiyle zaten yetersiz olan tarım işçilerinin sayısının daha da azalmasını ve İran'ın Bağdat'a buğday ihracatını yasaklanmasını bu duruma gerekçe olarak göstermektedir. Hakeza gıda olarak

⁸¹¹ Aynı belge, s. 174.

⁸¹² TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 175.

⁸¹³ Aynı yer.

tüketilebilecek tüm ürünlerin ihracatının savaş sebebiyle yasaklandığını ifade eden Nixon, hurma ve susam tohumu ihracatının dahi bu yasaklar kapsamında olduğunu, çiftçiye ve tüccara zararı olan bu yasakların kaldırılması için gerekli müracaatların yapıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte Albay Nixon, tarafsız bir gözle bakıldığında bu yasakların makul gerekçelere dayandığını ve bölgedeki Türk idarecilerinin bu hususta haklı olduklarını ifade etmektedir⁸¹⁴.

Resim 4.11. Basra Limanı⁸¹⁵

Bunların dışında, Albay Nixon tarafından hazırlanan 1878/79 yılı Bağdat Ticaret raporunda kullanılan ağırlık ve uzunluk ölçü birimlerinin değiştiği görülmektedir. Daha önceki raporlarda kullanılan, kilo, kantar, okka ve metre gibi ağırlık ve uzunluk ölçü birimleri yerine, libre (lb), hundredweight (cwt), gallon (gal) ve yard (yd) gibi birimlerin kullanıldığına şahit olmaktayız. Bu değişikliğin İngiliz Kraliyeti'nin 1878 yılında ilan etmiş olduğu yeni Ölçü ve Ağırlık Yasası (Weights and Measures Act of 1878)⁸¹⁶ gereği olduğunu düşünmekteyiz. Zira İngiliz Kraliyeti 19. yüzyıl boyunca belli dönemlerde çıkardığı ölçü ve ağırlık düzenleme yasalarıyla ülkedeki geleneksel ağırlık ve ölçü

⁸¹⁴ TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 177-181.

⁸¹⁵ BL. IOR/L/PS/20/35, p. 30.

⁸¹⁶ 1878 İngiliz Ölçü ve Ağırlık Düzenleme Yasası için bkz. *The Public General Statutes...*, s. 308-341.

birimlerini yeni gelişmelere uyarlamaya çalışmıştır. Özellikle Fransızlar tarafından ortaya atılan ve uzunluklar için metre ve ağırlıklar için kilogram birimlerini temel alan metrik sisteminin (Metric System)⁸¹⁷ giderek dünya ölçeğinde kabul görmeye başlamasıyla birlikte İngiliz Kraliyeti'nin de geleneksel ölçü ve uzunluk birimlerini metrik sisteme uyarlama zarureti hissettiği ve bunun için zaman zaman yasal düzenlemeler yaptığı görülmektedir⁸¹⁸.

Albay Nixon'un 1878/79 yılı ticaret raporunda daha önceki raporlarında kullandığı ölçü ve uzunluk birimleri yerine yeni birimler kullanması veya İngiliz ağırlık ve ölçü birimleri cinsinden tabloyu oluşturması 1878 yılı ölçü ve ağırlık düzenlemesinin bir tezahürü olarak görünmektedir.

4.6. Osmanlı Devleti'nin Ticari-İdari Kısıtlamaları ve İngiliz Tepkileri

Bağdat Vilayeti'nin bazı dönemler çok ciddi veba salgınlarına maruz kaldığını ve vilayet idaresinin de bu sebeple zaman zaman bir takım dahili kısıtlamalar uyguladığı görülmüştür. Vilayet sınırları içerisinde uygulanan dahili karantina önlemleri de bu kısıtlamalardan birisidir. Ancak bu sadece vilayet idaresinin kendi tasarrufuyla değil, aynı zamanda İstanbul Sağlık Kurulu'nun emirleri doğrultusunda icra edilmiş sıhhi bir tedbirdir.

Hakeza 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi dolayısıyla da vilayet idaresinin tahıl ürünleri başta olmak üzere, hububat çeşitleri, tohumlar ve hatta hurma'nın ihracatına dahi yasak getirdiği durumlar söz konusu olmuştur. Osmanlı tebasının menfaatine olmak üzere ve makul gerekçelerle hayata geçirilen bütün bu önlemler elbette belli çevrelerin, özellikle bölge ticaretinde oldukça etkin olan İngilizlerin menfaatlerine dokunduğu için tepkiyle karşılanmış ve bu önlemlerin icrasına mani olunmaya çalışılmıştır.

⁸¹⁷ Metrik Sistem için bkz. Seamens, A. (1903). "The Metric System of Weights and Measures". *Journal of the Royal Statistical Society*, 66 (4), s. 668-719; Cox, E. F. (1958). "The Metric System: A Quarter-Century of Acceptance (1851-1876)". *Osiris*, Vol. 13, s. 358-379.

⁸¹⁸ İngiliz Kraliyeti ölçü sistemleri ve bunun metrik sisteme dönüşüm süreci için bkz. Butter, H. (1866). *The Metric System of Weights and Measures Compared With British Standard Weights and Measures*. London: Publisher Effingham Wilson; Perkin, F. M. (1907). *The Metric and British Systems of Weights, Measures and Coinage*. London and New York: Whittaker and Co.; Levi, L. (1863). "On Weights and Measures". *The Assurance Magazine and Journal of the Institute of Actuaries*. 10 (6), s. 337-348; Newman, L. F. (1954). "Weights and Measures". *Folklore*, 65 (3/4), s. 129-148; Kellaway, F. W. (1944). "British and Metric Systems of Weights and Measures". *The Mathematical Gazette*, 28 (280), s. 104-106.

Osmanlı tebasının sıhhatini ve yaşamını idame ettirecek iaşesini temin etmeyi merkez alarak vilayet idaresince hayata geçirilmeye çalışılan her türlü ticari-idari tedbir ve karar, meseleye özellikle ve sadece ticaret merkezli bakan vilayetteki İngiliz ticaret firmalarınca daima şikâyet konusu olmuştur. Tüccarların ve İngiliz menfaatlerinin tesiriyle meseleye yaklaşan bölgedeki İngiliz siyasi temsilcilerinin de zaman zaman soğukkanlılıklarını kaybederek oldukça makul gerekçelere dayanan ticari-idari yasaklara tepki gösterdikleri ve tüccarların sözcülüğünü üstlendikleri görülmektedir.

4.6.1. Dâhili Karantina Uygulamaları ve Ticari Tepkiler

Osmanlı Devleti'nin 1838 yılında ilk Karantina Nezareti'ni tesisini⁸¹⁹ müteakip İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby Dışişleri Bakanlığına yazdığı bir mektupta, Osmanlı Devleti'nin karantina önlemlerini pek çok açıdan sakıncalı bulup, karantinanın özellikle Frenk tüccarlarına vereceği zarara işaret etmekteydi⁸²⁰. Yani İngilizler daha Osmanlı Devleti'nin ilk ciddi ve sistematik karantina girişiminden başlamak üzere buna karşı bir tutum içerisine girmişlerdi. İngilizleri asıl rahatsız eden husus, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 18 Ağustos 1838'de imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile elde edilen büyük ticari kazanımların, aynı tarihlerde kurulan Karantina Nezareti'nin uygulamalarıyla tesis edilecek karantina istasyonlarında heba edilmesi endişesiydi ve bu ihtimal dışı değildi⁸²¹. Osmanlı Devleti sahip olduğu pek çok ticaret ve liman şehirlerinin yanı sıra, Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi iki önemli deniz ticaret yoluyla doğu-batı ticaretinin en önemli geçiş ve mübadele duraklarından birisiydi. Doğudan batıya giden ticari emtia yüklü bir geminin on beş yirmi gün ve hatta yerine göre bazen daha fazla bu durakta bekletilmesi, şüphesiz Avrupalılar nezdinde ekonomik açıdan çok endişe verici bir durumdu. Bu noktada özellikle İngilizler ticaret üzerinde yıkıcı tesirleri olacağı gerekçesiyle karantina uygulamalarına karşıydılar⁸²².

⁸¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, G. (1994). "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Belleten*, 58 (222), s. 329-376.

⁸²⁰ *S.R.O. F.O. 412/1 – Turkey No. 46*, s. 303-304, Lord Ponsoby'den Palmerston'a, 22 Ocak 1839, 'dan naklen Panzac, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. (Çev. S. Yılmaz). (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 222; Bulmuş, B. (2012). *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburg: Edinburg University Press, s. 111.

⁸²¹ Panzac, *a.g.e.*, s. 222; Bulmuş, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁸²² Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 247.

Aksine Osmanlılar, tebaanın sıhhati için şüphe arz eden her türlü insani ve ticari nakliyatın belli bir yerde ve belli bir süre tecrit edilmesinden yanaydılar⁸²³. Dahası Osmanlı Devleti'nin önemli bir tıbbi reform olarak karantina meclisini tesis etmek suretiyle karantina uygulamalarını başlattığı yıllar, İngiltere'de karantinanın kamu sağlığı için gerekli olup olmadığının ve ticarete verdiği zararın en hararetli tartışıldığı yıllardı. Ticaret mahfillerinin etkili olduğu İngiltere'de karantina yasalarının yürürlükten ya tamamen kaldırılması ya da hafifletilmesi tartışılmaktaydı. 1841 yılına gelindiğinde ise kısmi uygulamalar söz konusu olmakla beraber İngiltere'de karantina yasaları kaldırılmıştı⁸²⁴. Kendi sınırları içerisinde karantina uygulamalarına son verdikten sonra İngiltere, özellikle ticarete vereceği zararı hesap ederek uluslararası karantina uygulamalarının da kaldırılmasından yana bir politika izlemeye başlamış ve 1851 yılında gerçekleşen ilk uluslararası sıhhiye konferansından başlamak üzere yapılan diğer uluslararası konferanslarda da bu politikasında ısrarcı olmuştur⁸²⁵. Özellikle 1874 yılında Viyana'da gerçekleştirilen dördüncü sıhhiye konferansında bunu görmek mümkündür⁸²⁶. Dolayısıyla 1875-1877 yılları arasında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları sebebiyle icra edilen dahili karantina uygulamalarına karşı İngiliz konsolosluğunun ve ticaret firmalarının ortaya koymuş olduğu tepkiler, İngiltere'nin karantina uygulamalarına yönelik ticaret merkezli siyasetinden bağımsız düşünülemez. Bu cümleden olarak, Bağdat Vilayetindeki İngiliz Konsolosluğunun vilayette görülen veba salgınlarıyla yakinen alakadar olmasının iki temel sebebi vardır; birincisi, Dr. Colvill'in de defaatle belirttiği üzere Hindistan'ı sıhhi açıdan korumak ki⁸²⁷, bunda da amaç yine İngiltere'nin

⁸²³ Doğan, G. (2011). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, s. 94-95; Panzac, a.g.e., s. 221-223.

⁸²⁴ Mullett, C. F. (1949). "A Century of English Quarantine (1709-1825)". *Bulletin of the History of Medicine*, 23 (6), s. 539-545; Ackerknecht, E. H. (2009). "Anticontagionism between 1821 and 1867". *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, s. 14-16; Hardy, A. (1993). "Cholera, Quarantine and the English Preventive System, 1850-1895". *Medical History*, Vol. XXXVII, s. 250-269.

⁸²⁵ Jones, N. H. (1975). *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences 1851-1938*. Geneva: Published by World Health Organization; Ersoy, N., Güngör, Y. ve Akpınar, A. (2011). "International Sanitary Conferences from the Ottoman Perspective (1851-1938)". *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 10 (1), s. 53-79; Carvalho, S.-Zachar, M. (2001). "The International Health Regulations in Historical Perspective". Price-Smith, A. (Edit). *Plagues and Politics Infectious Disease and International Policy*. London: Palgrave Macmillan, s. 235-261.

⁸²⁶ Sarıyıldız, G. (1998). "Osmanlılar'da Hıfzıssıhha". *DİA*, C. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 320; Doğan, a.g.e., s. 94; Yıldırım, N. (2006). "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar "Karantina İstemezük!". *Toplumsal Tarih*, S. 150, s. 20; Ersoy-Güngör-Akpınar, a.g.m., s. 61-63; Jones, a.g.e., s. 35-41; Uludağ, O. Ş. (1938). "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina". *Belleten*, 2 (7-8), s. 454.

⁸²⁷ "(...) my object in studying the development of plague here was simply for the protection of India". Bkz. TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-1, Doktor Binbaşı William Henry Colvill'den Albay Nixon'a,

Hindistan'daki ticari menfaatleri gereğidir⁸²⁸. İkincisi ise elbette Bağdat ve Basra vilayetleri de dahil İngiltere'nin körfez bölgesindeki ticari kazanımlarını korumak ve devr-i daimini sağlamaktır. Vilayet dahilindeki karantina uygulamalarına gösterilen tepkiler bu iki temel gerekçe üzerinden değerlendirilmelidir. Bu cümleden olarak, Bağdat Vilayeti'nde veba sebebiyle hayata geçirilen kara ve nehir karantinalarının İngiliz tüccarı ve konsolosluğunca eleştirildiğine şahit olmaktayız. Bu noktada Konsolos Nixon'un ticarete büyük zarar verdiği gerekçesiyle özellikle dahili karantinalara tepki gösterdiği ve onların kaldırılmaları için Büyükelçilik nezdinde girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz. Albay Nixon tarafından Büyükelçi Henry Elliot'a gönderilen 25 Nisan 1875 tarihli bir telgrafta, İstanbul Sağlık Kurulu tarafından Kızıldeniz'in bütün limanlarından Basra'ya gelen gemilerin ve hakeza Halep, Şam ve Kifri'de de karayolu kervanlarının on beş gün süreyle karantinaya tabi tutulmaları kararı alındığının Bağdat karantina idaresince kendilerine bildirildiği dile getirilmektedir⁸²⁹. İstanbul Sağlık Kurulunun bu kararından yaklaşık bir ay sonra 22 Mayıs'ta Bağdat Valisi tarafından İngiliz Konsolosluğuna gönderilen bir yazıda, veba salgını dolayısıyla Bağdat'ın kordon altına alındığı, Diyala, Kazımiye ve Khor'da karantina uygulaması başlatıldığı ve bütün yolcuların, gemi ve teknelerin karantinaya alınacağı dile getirilerek bu keyfiyetin İngiliz vatandaşlarına tebliği istenmekteydi⁸³⁰. Basra bölgesindeki gelişmeler ve gemilere uygulanacak karantina ile ilgili Dışişleri Bakanlığı'nın bilgi talep etmesi üzerine⁸³¹ Albay Nixon, Dr. Colvill'in Mezopotamya'da birkaç veba vakası tespit ettiğini, Bağdat'ın karantina altında olduğunu ve Basra Körfezi'nden ayrılan ve buraya gelen gemilerin karantinaya tabi tutulacağını bildirmiştir⁸³².

16 Mart 1876-Bağdat, s. 2; **TNA. FO. 78/2518**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 75; Benzer ifadeler için bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 184; **TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1**, Dr. Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 7.

⁸²⁸ *"We shall have the sickness much increased next year, I would suggest that our Government should adopt some active measures to protect our interests in India"*. Bkz. **TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 1**, Albay Nixon'dan Earl of Derby'ye, 31 Mayıs 1876-Bağdat, s. 1.

⁸²⁹ **TNA. FO. 195/1076, Telgraf no. 9416**, Albay Nixon'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 75; Söz konusu telgrafın posta gönderisi için bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 10**, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 90.

⁸³⁰ **TNA. FO. 195/1076, No. 20**, Bağdat Genel Valisinden Majestelerinin Genel Konsolosuna, 22 Mayıs 1875-Bağdat, s. 150.

⁸³¹ **TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-4**, Dışişleri Bakanlığı'ndan Albay Nixon'a, 28 Mayıs 1875-Bağdat, s. 154.

⁸³² **TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-2**, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 155; **TNA. FO. 195/1076, No. 15**, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 139.

4.6.1.1. Karantina aidatı meselesi ve Lynch Kumpanyası'nın itirazları

İngilizlerin dahili karantina hususundaki ilk tepkileri ihtisab vergisi⁸³³ adıyla karantina istasyonlarında alınan aidata yönelik olmuştur. Söz konusu vergiyi ödememekte direnen Lynch Kumpanyasına ait bir gemideki yüne Osmanlı idarecilerinin söz konusu vergi uygulaması gereği Dileym'de el koyması bu çekişmenin başlangıcını teşkil etmektedir⁸³⁴. Özellikle bölgede yün ticareti yapan Lynch Kumpanyası idarecileri taşımış oldukları yünlerden balya başına alınan on kuruşluk karantina aidatına karşı çıkmışlar ve Albay Nixon'a şikâyetlerini iletmişlerdir⁸³⁵. Nixon bu aidatın yasal olduğunu belirtmesine rağmen⁸³⁶ Lynch idarecilerinin itirazlarını devam ettirmeleri üzerine⁸³⁷, şimdilik kendilerinden talep edilen aidatı protesto ederek ödemelerini tavsiye etmiş ve meselenin çözümüne bundan sonra bakılabileceğini bildirmiştir⁸³⁸. Ancak kumpanya yetkilileri bu teklife yanaşmamış ve aidatı ödemeyi reddetmişlerdir⁸³⁹. Albay Nixon'da kumpanya idarecilerinin karantina aidatını ödemeyi reddettiklerini büyükelçiliğe arz etmiş ve aidat talebinin yasal olup olmadığını sormuştur⁸⁴⁰. Hakeza Nixon bu uygulamanın yasal olup olmadığını Vali Seyit Mehmet Redif Paşa'dan da sormuştur⁸⁴¹. Kendisine hem valilik hem de il sağlık komisyonu tarafından verilen cevapta bu verginin-aidatın yeni sıhhi düzenlemeler kapsamında belirlenen karantina ücretleri gereği ve yasal olduğu ifade edilmiş⁸⁴² ve bunun belgesi de konsolosluğa sunulmuştur⁸⁴³. Ancak Albay Nixon meselenin büyümemesi için Vali Paşa ile olan dostane ilişkilerini de kullanarak Dileym'de

⁸³³ Kazıcı, Z. (1998). "Hisbe". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 143-145; Tabakoğlu, A. (2007). "Resim". *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 584; İhtisab vergisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kazıcı, Z. (1987). *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.

⁸³⁴ *TNA FO. 195/1076, No. 29 Ek-1*, Stephen Lynch Kumpanyası'ndan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 260.

⁸³⁵ *TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-1*, S. Lynch Kumpanyası'dan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 216; *TNA FO. 195/1076, No. 29 Ek-1*, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 260; *TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-5*, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 14 Haziran 1875-Bağdat, s. 220.

⁸³⁶ *TNA FO. 195/1076, No. 77*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kumpanyasına, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 217.

⁸³⁷ *TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-3*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 218.

⁸³⁸ *TNA FO. 195/1076, No. 78*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 14 Haziran 1875-Bağdat, s. 221.

⁸³⁹ *TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-7*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 222.

⁸⁴⁰ *TNA FO. 195/1076, Telgraf no. 471*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 129; *TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-8*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 223.

⁸⁴¹ *TNA FO. 195/1076, No. 32*, Albay Nixon'dan Genel Vali Hazretleri Seyit Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 219; *TNA FO. 195/1076, No. 29 Ek-2*, Albay Nixon'dan Seyit Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 261.

⁸⁴² *TNA FO. 195/1076, No. 80 Ek-1, Ek-2*, Bağdat Valisi Mehmet Redif Paşa'dan Majestelerinin Genel Konsolosuna, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 225-226.

⁸⁴³ *TNA FO. 195/1076, No. 92 Ek-1, Ek-2*, Bağdat Vali Vekili Hüseyin Fevzi'den Mejestelerinin Genel Konsolosuna, 21 Haziran 1875-Bağdat, s. 233-234.

el konulan Lynch Kumpanyasına ait yünlerin serbest bırakılmasını rica etmiş⁸⁴⁴ ve yapılan yazışmaların ardından yün serbest bırakılmıştır⁸⁴⁵. Bu süreçte henüz bir cevap alınmadığı için aidatın yasal olup olmadığı meselesi Albay Nixon tarafından büyükelçiliğe tekrar tekrar sorulmuş⁸⁴⁶, Büyükelçilik önce meselenin incelendiğini⁸⁴⁷ ve ardından da yün balyası başına talep edilen on kuruşluk karantina aidatının yasal olduğunu, yani ödenmesi gerektiğini ifade etmiştir⁸⁴⁸. Ancak Lynch Kumpanyasının itirazlarını devam ettirmesi üzerine⁸⁴⁹ Albay Nixon, Büyükelçinin dezenfekte edilmiş yün için balya başı on kuruşluk ödeme yapmaları gerektiğini açıkça vurguladığını dile getirerek bu meseleyi uzatmak istememiştir⁸⁵⁰.

Bu durum karşısında kumpanya idarecilerinin karantina aidatını ödedikleri ancak bunun hukuksuz olduğunu iddia ederek meseleyi başka bir noktaya taşıdıkları görülmektedir. Onların iddiasına göre, söz konusu aidat karantina istasyonlarında bekletilen yünün dezenfekte edilmesine karşılık talep edildiği halde yünler gerektiği şekilde dezenfekte edilmemektedir. Dolayısıyla da bu aidat yasal değildir ve kendilerinden alınan karantina aidatları iade edilmelidir⁸⁵¹. Lynch Kumpanyası yetkilileri yünlerinin karantina istasyonunda herhangi bir dezenfekteye tabi tutulmadığını ispat eden belgeleri de Albay Nixon'a sunarak⁸⁵², bu meselede haklı olduklarını ve bu süre zarfında yün balyası başına ödemiş oldukları 10 kuruşluk dezenfekte aidatının kendilerine iadesini talep

⁸⁴⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 31*, Albay Nixon'dan Genel Vali Hazretleri Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 261.

⁸⁴⁵ *TNA. FO. 195/1076, No. 146*, Vali Mehmet Redif Paşa'dan Dileym Kaymakamlığına, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 265; *TNA. FO. 195/1076, No. 125*, Vali Mehmet Redif Paşa'dan Majestelerinin Genel Konsolosuna, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 264; *TNA. FO. 195/1076, No. 34*, Albay Nixon'dan Vali Hazretleri Mehmet Redif Paşa'ya, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 267; *TNA. FO. 195/1076, No. 83*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 17 Haziran 1875-Bağdat, s. 266.

⁸⁴⁶ *TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 471*, s. 129; *TNA. FO. 195/1076, No. 21*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 19 Haziran 1875-Bağdat, s. 202; *TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 506*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 20 Haziran 1875-Bağdat, s. 134; *TNA. FO. 195/1076, No. 27*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Haziran 1875-Bağdat, s. 214; *TNA. FO. 195/1076, No. 29*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 29 Haziran 1875-Bağdat, s. 258-259.

⁸⁴⁷ *TNA. FO. 195/1076, No. 88*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 22 Haziran 1875-Bağdat, s. 231.

⁸⁴⁸ *TNA. FO. 195/1076, No. 93*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 235.

⁸⁴⁹ *TNA. FO. 195/1076, No. 93 Ek-1*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 236.

⁸⁵⁰ *TNA. FO. 195/1076, No. 94*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 237.

⁸⁵¹ *TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-21*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 236; *TNA. FO. 195/1076, No. 27*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Haziran 1875-Bağdat, s. 214; *TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-1*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 11 Aralık 1875-Bağdat, s. 366-367; *TNA. FO. 195/1076, No. 39*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 364.

⁸⁵² *TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-2*, s. 368; *TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-3*, s. 370; *TNA. FO. 195/1076, No. 40 Ek-1*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 374; *TNA. FO. 195/1076, No. 40*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 14 Aralık 1875-Bağdat, s. 372.

etmişlerdir⁸⁵³. Gelişmeleri büyükelçiliğe arz eden Albay Nixon, Lynch kumpanyasına ait yünlerin karantina istasyonunda herhangi bir dezenfekte işlemine tabi tutulmadığının kesin bir şekilde ispat edildiğini ve kumpanya idarecilerinin aidat iadesi taleplerinin haklı olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Albay Nixon karantina memurlarının veba endişesiyle yün balyalarına temastan kaçınmış olabileceklerini ve sadece yünü karantina süresince istasyonda tutmakla yetinmiş olduklarını belirterek, dolayısıyla burada bir yasal boşluğun olduğunu, karantina memurlarının takdir yetkisinin İstanbul Sağlık Kurulu tarafından bir genelge ile açıkça belirlenmesi gerektiğini dile getirmektedir⁸⁵⁴.

Albay Nixon konuyla ilgili Lynch Kumpanyasına yaptığı değerlendirmede ise, yünlerin İstanbul Sağlık Kurulu'nun belirlediği şekilde bir dezenfekteye tabi tutulmadığının kesinleştiğini ifade etmekle birlikte, asıl sorunun, Türk yetkililerin yünü yirmi gün boyunca karantinada tutmanın vergi talebi için yasal ve yeterli bir dezenfekte süreci olarak kabul edip etmeyeceği noktasına dayandığına dikkat çekmektedir⁸⁵⁵. Yani Albay Nixon, Lynch Kumpanyası yetkililerinin beklediği gibi yünün özel bir dezenfekte işlemine tabi tutulmaksızın yirmi gün karantinada bekletilmesinin Türk yetkililerce dezenfekte sayılabileceğine ve tabi bu durumda doğal olarak dezenfekte aidatının da yasal olacağına işaret etmektedir.

Konsolosluk belgelerinde Lynch Kumpanyasının yün balyalarından alınan karantina aidatının kumpanya idaresine geri ödenip ödenmediğine dair başka belge veya yazışmaya rastlanmamış olmakla birlikte, 1876 yılı bahar aylarında veba vakalarının yeniden artmasıyla başlayan karantina uygulamalarında bu mesele yeniden alevlenmiş ancak tamamen farklı bir şekilde neticelenmiştir. Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına (Londra) gönderilen bir belgede, 1 Nisan'da Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği Kurna'da veba sebebiyle karantina başlatıldığı ve çok sıkı tedbirler alındığı belirtilmektedir⁸⁵⁶. Hakeza bir başka belgede Nixon, Bağdat'tan ihraç edilecek yünün Kurna'da dezenfekte edileceği ve dolayısıyla Süveyş'te yeniden dezenfekteye tabi tutulmasına gerek kalmadığını bildirmektedir⁸⁵⁷.

⁸⁵³ *TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-1*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 11 Aralık 1875-Bağdat, s. 367.

⁸⁵⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 39*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 364-365.

⁸⁵⁵ *TNA. FO. 195/1076, No. 40*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 14 Aralık 1875-Bağdat, s. 376.

⁸⁵⁶ *TNA. FO. 78/2518, No. 12*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 3 Nisan 1876-Bağdat, s. 51.

⁸⁵⁷ *TNA. FO. 78/2518, No. 13*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1876-Bağdat, s. 53.

Resim 4.12. Lynch Kumpanyası Ofisi ve Basra Yardımcı Konsolosluğu / Basra⁸⁵⁸

Büyükelçiliğe arz edilen bir belgede ise Lynch Kumpanyasına ait yünlerin karantina istasyonunda dezenfekte edilmesi ve karantina ücreti meselesinde hakem olarak görevlendirilen Dr. D. C. Willingen ve Dr. Binbaşı W. H. Colvill'in salgın bölgesinden toplanıp ihraç edilecek yünlerin Basra'dan ayrılmadan önce kesinlikle dezenfekte edilmesi yönünde görüş bildirdiklerini ifade eden Nixon, fakat karantina memurlarının salgın sebebiyle yüne temas etmekten çekindiklerini ve dolayısıyla gerektiği gibi bir dezenfektenin yapılamayacağını ileri sürmektedir⁸⁵⁹.

Dışişleri Bakanlığının salgın bölgesi ve civarından toplanan hastalıklı yünlerin ihracına müsaade edilmeden önce herhangi bir işlem yapıp yapılmadığını sorması üzerine⁸⁶⁰ Albay Nixon Kurna'daki karantina istasyonuna giderek bizzat incelemelerde bulunmuştur. Karantina müfettişi Dr. Colmar ile de görüşen Albay Nixon, müfettişin kendisine istasyona gelen yünlerin dezenfektasyonu için sıkı önlemler alınacağını söylediğini ancak aynı zamanda karantina ücreti sebebiyle insanların istasyon ve çevresinde huzursuzluk çıkardıkları için gerektiği gibi bir dezenfekte işlemi gerçekleştirmekte zorlandıklarını işaret ettiğini bildirmektedir. Albay Nixon şu halde beklenildiği gibi bir

⁸⁵⁸ BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 25.

⁸⁵⁹ TNA. FO. 195/1076, No. 13, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 12 Nisan 1876-Bağdat, s. 436-437.

⁸⁶⁰ TNA. FO. 78/2518, No. 13, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 58.

dezenfektenin gerçekleşme olasılığının oldukça düşük olduğunu ve İngiltere'ye varan yünün ciddi bir şekilde dezenfekte edilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁸⁶¹. Bu yazışmalardan da anlaşılabacağı üzere vilayette görevli İngiliz memurları İngiltere'nin sıhhi bekası için hem yünün Basra'dan ayrılmadan dezenfekte edilmesini zaruri hale getirmeye çalışırken hem de karantina ücretinin doğurduğu sıkıntılardan dem vurarak ve ondan şikayetle bir anlamda kaldırılmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Ancak İstanbul Sağlık Kurulu almış olduğu bir kararla İngilizlerin bu beklentisini boşa çıkarmıştır. Kurul Başkanı Monşer Bartoletti tarafından Bağdat Karantina Müdürü Monşer A. Paduani'ye gönderilen bir belgede, salgın bölgelerinden gelen yünün burada dezenfekte edilmesinin tamamen saçmalık olduğu ve yünün burada dezenfekte edilmeyeceği belirtilerek, geminin sağlık raporuna da bu şekilde işlenmesi istenmiştir. Bartoletti, "yün, gönderildiği ülkenin yönetmeliklerine göre dezenfekte edilir veya edilmez" ifadesini kullanmıştır⁸⁶². Monşer Paduani'de bu yeni gelişmeyi Albay Nixon'a bildirmiştir⁸⁶³. İstanbul Sağlık Kurulu'nun kararı Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına arz edilerek, Bağdat'tan İngiltere'ye gelecek hammaddenin teftiş ve dezenfekte edilmesine devam etmek zorunda oldukları bildirilmiştir⁸⁶⁴. Neticede karantina uygulamaları gereği Bağdat Vilayeti sınırlarında bütün insan, hayvan ve diğer ticari emtia taşıyan gemiler, kara yolu kervanları ve elbette Lynch Kumpanyasına ait yünler karantina istasyonuna girmek zorundadır. Yün balyaları üzerinden alınan balya başı on kuruşluk dezenfekte aidatı artık yün dezenfekte edilmeyeceği için muhtemelen alınmayacaktır, ki devam eden konsolosluk yazışmalarında bu hususta ikinci bir belgeye de rastlanmamıştır, ancak karantina istasyonlarında uygulanan diğer vergiler hala yürürlükte. Lynch Kumpanyası balya başı on kuruş vergi ödemekten kurtulmuş gibi görünmekle birlikte yünün İngiltere'ye girişinde uygulanacak dezenfekte işlemlerinin neye mal olacağı da bilinmemektedir. Hakeza İngiliz Konsolosluğunun ve konsoloslukta görevli tıbbi uzmanların yünü Basra'dan ayrılmadan önce, yani Osmanlı topraklarında dezenfekte ettirme çabaları da Bartoletti'nin talimatıyla sonuçsuz kalmıştır.

⁸⁶¹ Aynı belge, s. 59; *TNA. FO. 78/2518, No. 16*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 62.

⁸⁶² *TNA. FO. 78/2518, No. 18 Ek-2*, Bartoletti'den Monşer Paduani'ye, 11 Mayıs 1876-Bağdat, s. 69.

⁸⁶³ *TNA. FO. 78/2518, No. 18 Ek-1*, A. Paduani'den Albay Nixon'a, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 68.

⁸⁶⁴ *TNA. FO. 78/2518, No. 17*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 64; *TNA. FO. 78/2518, No. 17 Ek-1*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 65; *TNA. FO. 78/2518, No. 18*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 66.

4.6.1.2. Konsolosluk ve yün tüccarının tepkisi

22 Şubat 1876'da Bağdat Vilayeti'nde başlatılan karantina ve sağlık kordonu önlemlerine dair⁸⁶⁵ Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına ve Büyükelçiliğe sunulan bir belgede yer alan ifadeler, aslında İngiliz konsolosluğunun vilayetdeki dahili karantina ve sağlık kordonlarına karşı tepkilerinin asıl sebebini ortaya koymaktadır. Albay Nixon, uygulanacak herhangi bir sağlık kordonunun salgın karşısında tamamen işe yaramaz olması bir yana, insanların ondan kaçacakları/sakinacakları için hastalığın yayılışına engel olmaksızın, ticareti alt üst edeceğini dile getirmekteydi⁸⁶⁶. Kısacası Albay Nixon, karantina ve sağlık kordonları sebebiyle gündelik hayatın akışında kesinti olacağını ve dolayısıyla ticaretin bundan zarar göreceğini ifade etmektedir.

İngiliz Konsolosluğu'nun benzer bir tepkisi, 22 Temmuz 1876'da Bağdat Karantina idaresinin İstanbul Sağlık Kurulu'nun emri doğrultusunda, İran sınırındaki sağlık koşulları gerekçe gösterilerek, Basra'ya İran limanı Buşehr'den gelen yolcu ve gemilere yönelik on beş günlük karantina uygulaması başlatmasıyla ortaya çıkmıştır⁸⁶⁷. Albay Nixon, Buşehr İngiliz Siyasi Temsilcisinin orada sağlık koşullarının iyi olduğu ve herhangi bir veba vakası görülmediği yönündeki malumatına atfen⁸⁶⁸, İstanbul Sağlık Kurulu'nun böyle bir uygulama için hiçbir müsbet delilinin olmadığını ileri sürmektedir⁸⁶⁹. Bağdat Karantina Müdürü Monşer A. Paduani ile iletişime geçen Albay Nixon, Buşehr ve civarının oldukça sağlıklı olduğuna dair oradaki temsilciden bilgi aldığını ve dolayısıyla Basra – Buşehr arasındaki bu karantinanın Hindistan ile körfez arasındaki tüm ticareti kesintiye uğratacağını işaret ederek, Paduani'den İstanbul Sağlık Kurulu ile iletişime geçerek bu kısıtlamaya son verilmesi için aracı olmasını rica etmiştir⁸⁷⁰. Hakeza Basra Yardımcı Konsolosu Robertson ile de iletişime geçen Albay Nixon, Muhammère, Wais ve

⁸⁶⁵ *TNA. FO. 95/1076, No. 6*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 397.

⁸⁶⁶ *TNA. FO. 195/1076, No. 5*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 401; *TNA. FO. 195/1076, No. 7 Ek-1*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 23 Şubat 1876-Bağdat, s. 399-401; *TNA. FO. 78/2518, No. 5*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 32.

⁸⁶⁷ *TNA. FO. 195/1076, No. 36*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Temmuz 1876-Bağdat, s. 505; *TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-1 ve Ek-2*, Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Temmuz 1876-Bağdat, s. 178-181.

⁸⁶⁸ *TNA. FO. 195/1076, No. 72 Ek-1*, Buşehr Siyasi Temsilcisinden Bağdat Siyasi Temsilcisine, 22 Temmuz 1876-Buşehr, s. 512; *TNA. FO. 78/2518, No. 72 Ek-1*, Buşehr Siyasi Temsilcisinden Bağdat Siyasi Temsilcisine 22 Temmuz 1876-Buşehr, s. 185.

⁸⁶⁹ *TNA. FO. 195/1076, No. 37*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 509; *TNA. FO. 78/2518, No. 37*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 182.

⁸⁷⁰ *TNA. FO. 195/1076, No. 72*, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 23 Temmuz 1876-Bağdat, s. 511; *TNA. FO. 78/2518, No. 37 Ek-1*, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 23 Temmuz 1876-Bağdat, s. 184.

Shuster'de karantinanın İranlı yetkililerce çoktan kaldırılmış olduğunu öğrenmiş⁸⁷¹ ve bu bilgiyi İstanbul Sağlık Kuruluna iletmek ricasıyla Monşer Paduani'yle paylaşmıştır⁸⁷². Bu arada Dışişleri Bakanlığı tarafından Henry Elliot'a gönderildiği anlaşılan 27 Temmuz 1876 tarihli bir telgrafta, İran sınır ve sahillerinde veba salgınının sona erdiğinin bildirilmesine rağmen İstanbul Sağlık Kurulu'nun Buşehr'den Basra'ya gelecek gemilere yönelik karantina icra etmesinin güçlü bir şekilde protesto edilmesini istemiştir⁸⁷³.

Albay Nixon'un Buşehr'den gelen gemilere yönelik Basra'da uygulanan karantinaya son verilmesi için Bağdat Karantina İdaresi nezdinde girişimlerine devam ettiği görülmektedir. Sağlık koşulları hakkında yeterli ve güvenilir bilgi olmadığı gerekçesiyle gelen gemilerin karantinaya tabi tutulduğu Buşehr'in sağlıklı olduğunu dile getiren Nixon, deniz yoluyla oradan gelenlerin karantinadan muaf tutulması için ricasını yenilemiştir. Albay Nixon bu kısıtlamanın ticarete büyük zararı olduğunu belirterek karantinanın sona erdirilmesini ısrarla rica etmiştir⁸⁷⁴.

Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına sunulan 9 Ağustos 1876 tarihli bir raporda, dahili karantinanın İngiltere'nin körfez bölgesindeki ticaretine verdiği zarar daha açık bir dille ifade edilmiştir. Albay Nixon dahili karantinanın ticarete verdiği zararı inkar edilemez olarak nitelerken, İran ile Bağdat arasındaki ticaretin kesilmesini de dahili karantina uygulamalarına bağlamaktadır⁸⁷⁵. Daha önceleri Güney İran'ın tamamının ve Kuzey İran'ın da bazı bölgelerinin Bağdat kanalıyla bölgeye akan İngiliz mallarını kullandıklarını ancak son zamanlarda İran'ın Rusya'dan gelen mallarla beslendiğini belirten Albay Nixon, bunun sebebini İstanbul Sağlık Kurulu üzerindeki Rus etkisine ve karantina memurlarının İngiliz çıkarlarına yönelik pervasız saldırılarına bağlamıştır⁸⁷⁶.

İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu dahili karantina uygulamalarına tepki gösterirken İngiltere'nin körfez bölgesindeki ticaretinin karantina sebebiyle uğradığı toplam zarar üzerinden meseleyi ele almıştır. Ancak bir de işin bizzat içinde olan ticaret erbabının

⁸⁷¹ **TNA. FO. 195/1076, No. 37 Ek-2**, Robertson'dan/Basra Nixon'a, 24 Temmuz 1876-Bağdat, s. 514.

⁸⁷² **TNA. FO. 195/1076, No. 78**, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 515.

⁸⁷³ Bkz. Lord Derby'nin notu, **TNA. FO. 78/2518, No. 37 Ek-3**, s. 187.

⁸⁷⁴ *"I again beg to urge that arrivals from Bushire at Basra may not be subjected to quarantine, as it greatly interferes with commerce"*. Bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 82**, Albay Nixon'dan Bağdat Karantina Müfettişi Gregory Nortabet'e, 31 Temmuz 1876-Bağdat, s. 522.

⁸⁷⁵ **TNA. FO. 195/1076, No. 45**, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 9 Ağustos 1876-Bağdat, s. 539.

⁸⁷⁶ *Aynı belge*, s. 540.

karantina tepkileri söz konusudur ki, bunu da yine konsolosluk yazışmalarından takip etmek mümkündür. Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına (Londra) sunulan belgelerde, eskiden yün balyalarının iyice sıkıştırılmadan gevşek bir şekilde ihraç edildiği ancak yeni düzenlemeler gereği yünün sıkıştırılmasının zorunlu hale getirildiğine işaret edilerek, bunun yün tüccarı için büyük bir sıkıntı yarattığı ifade edilmektedir. Bağdat Vilayeti'nin tamamında iki veya üç adet yün sıkma makinası olduğuna değinen Nixon, büyük bir yığılmanın olduğunu ve bu yüzden yün ticaretinin neredeyse durma noktasına geldiğini ileri sürmektedir⁸⁷⁷.

Albay Nixon'un dahili karantina uygulamaları sebebiyle Bağdat Vilayeti'nde yürütülen yün ticaretinin içinde bulunduğu sıkıntıları dile getirdiği gönderisinden kısa bir süre sonra konsolosluga, Bağdat'ta yün toplama ve ticaretini yapan tüccarlar tarafından ve onların imzalarıyla bir dilekçe sunulmuştur. Yün tüccarları, Bağdat ve Basra'da uygulanan ve ticarete büyük bir engel ve zararı olan dahili karantinaların ve hakeza Aden, Karaçi ve Hindistan'ın diğer limanlarında uygulanan uluslararası karantinaların kaldırılmasını rica etmektedirler⁸⁷⁸. Söz konusu liman ve kentlerde bazen haftalarca veba vakasına rastlanmadığı gibi yünlerin birkaç ay boyunca kendi depolarında açık bir vaziyette beklediğini kendilerinin de yünlerle sürekli temas halinde olduklarını belirten tüccarlar, hakeza birkaç yüz erkek, kadın ve çocuğun aylarca bu yünleri topladıklarını, temizlediklerini, sınıflayıp balyaladıklarını ancak içlerinden bir kişinin bile vebaya yakalanmadığını dile getirerek, bu durumun yünlerinin karantinaya tabi tutulmayacak kadar temiz olduğunun kanıtı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bağdat Vilayeti'nde her şeyin güvende olduğunu ve karantinaya bir son verilebileceğini dile getiren tüccarlar, Albay Nixon'dan bu dilekçenin birer kopyasını İstanbul'daki yetkililere ve Hindistan hükumetine kendileri adına azr etmesini rica etmişlerdir⁸⁷⁹.

Albay Nixon yün tüccarlarının vermiş olduğu bu dilekçeyi önce konsolosluk doktoru Binbaşı W. H. Colvill'e sunarak onun görüşüne başvurmuştur. Dr. Colvill, tüccarların dahili karantinanın ticarete verdiği zarara işaretlerle tepkilerini ve kaldırılması yönündeki taleplerini kesinlikle haklı bulmuş ve kendisinin de öteden beri buna çabaladığını dile

⁸⁷⁷ *TNA. FO. 78/2518, No. 15 ve No. 16*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 58-62.

⁸⁷⁸ *TNA. FO. 78/2518, No. 35 Ek-1*, Bağdat Yün Tüccarlarından Albay Nixon'a, 10 Temmuz 1876-Bağdat, s. 172-173. Bağdat yün tüccarlarının dilekçesi için bkz. EK-7.

⁸⁷⁹ *Aynı yer.*

getirmiştir⁸⁸⁰. Dahili karantinaların ticarete ve insan sağlığına verdiği zarar sebebiyle kaldırılmaları hususunda tüccarlara hak veren Dr. Colvill, tüccarların uluslararası sularda uygulanan karantinaların da kaldırılması yönündeki taleplere ise kesinlikle karşı çıkmıştır. Bağdat yün tüccarlarının kendilerini bölgesel ölçekte önemli görebileceklerini ancak onların ötesinde korunması gereken kocaman bir dünya olduğunu belirterek, İstanbul Sağlık Kurulu ve Hindistan hükümetinin karantina uygulamalarını Bağdat yün tüccarını zarara sokmak için hayata geçirmediklerini, süresi ve kaldırılmasına da ancak onların karar verebileceğini ifade etmiştir⁸⁸¹. Ayrıca geçen yıl yün tüccarının bu konuda uyarıldığı için gerekli önlemleri almış olmaları gerektiğine dikkat çeken Dr. Colvill, bu saatten sonra ne Londra'daki ne İstanbul'daki sağlık kurullarının ve ne de Hindistan hükümetinin karantina komisyonu üyelerinin sadece kendi kazançlarını düşünen birkaç tüccarın dilekçesini asla dikkate almayacaklarını ve alınmaması gerektiğini dile getirmiştir. Dr. Colvill son olarak birkaç kişinin biraz daha para kazanmasını sağlamak için insan hayatını riske atıp veba gibi bir tehdidi görmezden gelmenin bir suç olduğunu belirtmiştir⁸⁸².

Elbette Dr. Colvill meseleye bir tüccar değil tamamen bir tıp uzmanı nazarıyla bakmış ve buna göre bir değerlendirme yapmıştır. Albay Nixon hem Bağdatlı tüccarların dahili ve harici karantinaların kaldırılması ricasıyla verdikleri dilekçeyi hem de Dr. Colvill'in söz konusu dilekçeye dair değerlendirmelerini kendisi herhangi bir yorumda bulunmaksızın Dışişleri Bakanlığına (Londra) iletmıştır⁸⁸³. Bu yazışmalardan bir gün sonra, 22 Temmuz'da Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına arz edilen bir belgede, vebanın yaz ortaları itibarıyla etkisini tamamen kaybettiği için olsa gerek, Bağdat Vilayeti'nde dahili karantina süresinin on beş günden beş güne indirildiği, fakat İran sınır vilayetlerindeki sıhhi durumun güvenilir olmadığı gerekçesiyle Hanekin, Shuster ve Buşehr'den kara veya deniz yoluyla Bağdat Vilayeti'ne ve Basra'ya gelecek olan yaya ve gemilerin insan ve emtianın on beş gün süreyle karantinaya tabi tutulacağı bildirilmiştir⁸⁸⁴.

⁸⁸⁰ *TNA. FO. 78/2518, No. 35 Ek-2*, Dr. Binbaşı W. H. Colvil'den Albay J. S. Nixon'a, 19 Temmuz 1876-Bağdat, s. 174-175.

⁸⁸¹ *Aynı yer.*

⁸⁸² *Aynı belge*, s. 175.

⁸⁸³ *TNA. FO. 78/2518, No. 34*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 20 Temmuz 1876-Bağdat, s. 168; *TNA. FO. 78/2518, No. 35*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Temmuz 1876-Bağdat, s. 170.

⁸⁸⁴ *TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-2*, Bartoletti'den Bay Paduani'ye, 19 Temmuz 1876-Pera, s. 181; *TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-2*, A. Paduani'den Albay Nixon'a, 20 Temmuz 1876-Bağdat, s. 180.

Resim 4.13. Aşhar Kanalı – Basra⁸⁸⁵

4.6.2. İhracat Yasakları

24 Nisan 1877’de Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne savaş ilanı ile başlayan 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi), hem Balkanlar hem de Doğu Anadolu topraklarında cereyan ediyordu. Her iki cephede de Osmanlı Devleti aleyhine seyreden çarpışmalar sadece askeri değil, siyasi ve ekonomik yönden de devleti yıpratmaktaydı⁸⁸⁶. Dolayısıyla Osmanlı Devleti savaş şartlarının bir zarureti olarak hem genel hem de yerel idareler ölçeğinde ordunun ve tebanın ihtiyaç duyabileceği belli başlı hayati ürünler üzerinde bir takım tedbir kararları almıştı. Temel gıda maddeleri arasında yer alan tahıl ürünleri ve yiyecekler bu anlamda ilk sırada gelmekteydi. Osmanlı mülkünün genelinde olduğu gibi Bağdat Vilayeti’nde de savaş şartları gereği bazı ürünlere ihracat yasağı konulmuştu ki bunların başında tahıl ürünleri gelmekteydi.

⁸⁸⁵ BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 28.

⁸⁸⁶ Aydın, “Doksanüç Harbi”. s. 498-499.

4.6.2.1. Tahıl ihracatı yasağı ve İngiliz kumpanyalarının yasağı çiğnemesi

12 Eylül 1877'de Bağdat Valiliği'nden İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'na gönderilen bir belgede, 93 Harbi dolayısıyla yürürlüğe konan tahıl ve yiyecek içecek ihracatı yasağı şu ifadelerle bildirilmiştir;

“Efendim. Savaşın genel bir sonucu olarak, Osmanlı ordusu ve aynı zamanda ekimi yapılmadan kaldığı için Anadolu ve Rumeli halkının ihtiyacı göz önünde bulundurularak ve bu yılki ürün bir öncekine oranla düşük olduğu için önemli miktarda tahıl ve yiyecek içecek talep edilecektir. Vilayet meclisinin gelecekteki zorlukların üstesinden gelmek ve Osmanlı ordusunun olduğu kadar genel olarak tüm tebaanın tahıl ve yiyecek içecek ihtiyacını göz önünde bulundurmak suretiyle ihtiyati tedbirler aldığını ilgili kişilere bildirmeniz için tarafınızı bilgilendirmekten onur duyarım.

Vilayet meclisi, uygun şartların yeniden tesis edileceği zamana kadar hem bu vilayetten hem de yakın çevresinden tahıl ve yiyecek içecek ihracatını geçici olarak ta olsa kesin yasaklama kararı aldı. Bu nedenle vilayetin dışına tahıl ve yiyecek içecek çıkarılmaması hususunda bildiri yayınlandı. Bu bildiriden önceki tarihte sözleşme yapmış olanlar, sözleşmelerini 5 gün içerisinde ticaret veya vilayet mahkemesine sunmaları halinde sözleşmelerini tamamlayınca kadar bu yasaklamadan muaf tutulacaklardır⁸⁸⁷.”

Muhtevasından da anlaşılacağı üzere bu tebliğ, 12 Eylül 1877 tarihi itibarıyla Bağdat Vilayeti ve yakın çevresinden tahıl ve yiyecek içecek ihracatının savaş şartları gereği ikinci bir emre kadar yasaklandığını bildirmektedir. Ayrıca da keyfiyetin konsolosluk vasıtasıyla İngiliz vatandaşlarına bildirilmesi istenmektedir. Bunun üzerine Albay Nixon'un 13 Eylül'de bir bildiri ile bu yasağı Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Johnston gibi Bağdat Vilayeti'ndeki İngiliz tüccar ve ticaret firmalarına duyurduğu anlaşılmaktadır⁸⁸⁸. Hakeza Albay Nixon vilayette yürürlüğe konan ihracat yasaklarıyla ilgili Büyükelçiliği de bilgilendirmiştir. Yasakların geçici olduğu söylene de pek çok insan askere alındığı için üretimin durduğunu belirten Nixon, yasakla birlikte vilayette buğday fiyatlarının çok düştüğünü ve üç ay önceki değerine gerilediğini dile getirmektedir. Vilayetten Hindistan ve diğer başka yerlere yapılan tahıl ihracatının İngiliz firmalarının elinde olduğunu işaret eden Albay Nixon, bu yasaktan firmaların çok rahatsız olduklarını ifade etmektedir⁸⁸⁹.

Söz konusu tahıl ve yiyecek ihracatı yasağından kısa bir süre sonra İngiliz ticaret firmalarından Gray Mackenzie Kumpanyası'nın yasaktan şikayet ettiği görülmektedir.

⁸⁸⁷ *TNA. FO. 195/1142, No. 38*, Bağdat Valiliğinden Majestelerinin Genel Konsolosuna, 12 Eylül 1877-Bağdat, s. 258.

⁸⁸⁸ *TNA. FO. 78/2615, No. 45 Ek-1 ve Ek-2*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 141-142.

⁸⁸⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 34*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 18 Eylül 1877-Bağdat, s. 256-257.

Kumpanya temsilcileri tarafından 9 Kasım 1877'de Basra Yardımcı Konsolosu Yüzbaşı Edward Alexander Fraser'e gönderilen bir belgede, yasak dolayısıyla pek çok geminin boş olarak Basra'dan Bombay'a hareket ettiği ifade edilerek, öyle ki, tahıl için nakliye ücretini ton başına beş rupi gibi çok düşük bir rakama indirmelerine rağmen yük bulamadıklarını ve kendi firmalarına ait en son geminin sadece çakıl yüklü olarak Basra'dan Hindistan'a hareket ettiği belirtilmiştir⁸⁹⁰. Kumpanya idarecileri yasak dolayısıyla Basra'da tahıl fiyatlarının anormal bir seviyeye çıktığını ve bu yasağın ticareti felç ettiğini dile getirerek, yasağın kaldırılması için Albay Nixon'un vilayet idaresi nezdinde aracı olmasını rica etmişlerdir⁸⁹¹. Kumpanya idarecilerinin bu ricası Yüzbaşı Fraser tarafından Albay Nixon'a bildirilmiş⁸⁹², Nixon tarafından Fraser'e ve kumpanya idarecilerine gönderilen cevabi iletide⁸⁹³, sadece vilayet idaresinin değil Bağdat halkının da savaş sebebiyle tahıl ihracatına kesinlikle karşı oldukları ifade edilmiştir. Bununla birlikte Nixon, ticaretin önündeki bu kısıtlamanın en kısa sürede kaldırılması için gayret edeceğini bildirmiştir⁸⁹⁴. Albay Nixon, Gray Mackenzie kumpanyasının tahıl ihracatı yasağından duyduğu rahatsızlığı ve bu konuda Basra Yardımcı Konsolosluğu ile arasında geçen yazışmaları da büyükelçiliğe arz etmiştir⁸⁹⁵.

4.6.2.2. Bağdat halkının İngilizlere tepkisi

Albay Nixon'un 12 Eylül 1877'de Bağdat Vilayeti ve yakın çevresinde yürürlüğe konan tahıl ihracatı yasağı hususunda vilayette ticaret yapan İngiliz firmalarını yasakla ilgili hassasiyet göstermeleri hususunda uyarmasına rağmen özellikle Gray Mackenzie ve Lynch kumpanyalarınca bu uyarı dikkate alınmayarak ihraç edilmek üzere vilayetten tahıl satın alınmaya devam edildiği görülmektedir. Bu ise Bağdat halkının tepkisine neden olmuş ve 1 Aralık'ta limandaki tahıl yüklü yedi gemi halk tarafından yağmalanmıştır⁸⁹⁶.

Albay Nixon hadiseyi Büyükelçilik ve Dışişleri Bakanlığına rapor etmeden önce kumpanya temsilcileriyle bir dizi yazışmalarda bulunarak olayların seyrini ve aslını

⁸⁹⁰ *TNA. FO. 195/1142, No. 806*, Gray Mackenzie Kums.'dan Yardımcı Konsolos Yüzbaşı Edward Alexander Fraser'e, 9 Kasım 1877-Basra, s. 334-335.

⁸⁹¹ *Aynı yer.*

⁸⁹² *TNA. FO. 195/1142, No. 92*, Yüzbaşı E. A. Fraser'den Albay Nixon'a, 12 Kasım 1877-Basra, s. 332.

⁸⁹³ *TNA. FO. 195/1142, No. 175*, Albay Nixon'dan Yüzbaşı Fraser'e, 17 Kasım 1877-Bağdat, s. 336-337.

⁸⁹⁴ *Aynı yer.*

⁸⁹⁵ *TNA. FO. 195/1142, No. 40*, Albay J. S. Nixon'dan H. Layard'a, 17 Kasım 1877-Bağdat, s. 330.

⁸⁹⁶ *TNA. FO. 195/1142, No. 45*, Albay Nixon'dan H. Layard'a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 338-341; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 4 Aralık 1877-Bağdat, s. 136.

öğrenmeye çalışmıştır. Bu cümleden olarak Albay Nixon limanda bekleyen tahıl yüklü gemilerin Bağdat halkınca yağmalandığı 1 Aralık günü Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyalarının temsilcileri ile iletişime geçerek, konsolosluk tarafından 13 Eylül’de kendilerine gönderilen tahıl ihracatı yasağına dair tebliğden sonra tahıl satın alıp almadıklarını sormuştur⁸⁹⁷. Albay Nixon’un bu sorusuna, Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyaları kısa ve kesin bir ifade ile yasağın kendilerine tebliğ edildiği 13 Eylül 1877 tarihinden itibaren asla tahıl alımı ve ihracatı yapmadıklarını Albay Nixon’a bildirmişlerdir⁸⁹⁸. Dolayısıyla Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyalarının tahıl ihracatı yasağına uydukları ve yasağa aykırı bir girişimde bulunmadıkları anlaşılmaktadır.

Ancak aynı şeyleri Gray Mackenzie ve Stephen Lynch kumpanyaları için söylemek mümkün değildir. Her iki firma temsilcileri de tahıl ihracatı yasağıyla ilgili tebliğdeki beyanatı kendilerini haklı çıkaracak şekilde yorumlamak suretiyle veya açıkça saptırarak yasağa aykırı iş ve işlemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Gray Mackenzie kumpanyası Albay Nixon’a vermiş olduğu cevapta, söz konusu tebligatı saklamadıkları için ellerinde bir kopyasının olmadığını ancak hatırladıkları kadarıyla sadece tahıl ihracatının yasaklandığını ve fakat tahıl alımıyla ilgili bir yasağın söz konusu olmadığını ileri sürmüşlerdir. Kumpanya temsilcileri satın aldıkları tahılın vilayet içinde nakledilmek, burada tekrar satmak veyahut Basra’daki gemilerinin yük ihtiyacı için halkı sıkıntıya sokmayacak kadar küçük miktarlar olduğunu ve bu alımların gelecekte bu ürün için kendilerinin burada fiyat belirleyici olmalarını sağlayacağını ifade etmişlerdir⁸⁹⁹. Kısacası Gray Mackenzie firması temsilcileri tahıl ihracatı yasağına uymadıklarını ve stokçuluk yaptıklarını itiraf etmişlerdir. Dahası “Basra’daki gemilerinin yük ihtiyacını karşılamak” ifadesi onların tahıl alımını ihracat amaçlı yaptıklarının en kesin kanıtıdır. Ancak onlara göre bu, tahıl ihracatı yasağı tebligatında tahıl satın alımıyla ilgili bir ifadenin olmaması

⁸⁹⁷ *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-1 no. 95/98*, Albay Nixon’dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 342; *TNA. FO. 78/2615, No. 9, PD Ek-2*, Albay Nixon’dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Johnston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 141.

⁸⁹⁸ *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-9*, Alexander Hektor Kums.’dan Albay Nixon’a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 360; *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-10*, W. F. Johnston Kums.’dan Albay Nixon’a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 362; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-10*, Alexander Hektor Kums.’dan Albay Nixon’a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 153; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-11*, W. F. Johnston Kums.’dan Albay Nixon’a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 154.

⁸⁹⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-3/1049*, Gray Mackenzie Kums.’dan Albay Nixon’a, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 346-347; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-4*, Gray Mackenzie Kums.’dan Albay Nixon’a, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 143-144.

dolayısıyla yapılmış gayet doğal ve ticari bir yatırımdan ibarettir. Fakat Albay Nixon Gray Mackenzie temsilcileri gibi düşünmemektedir. Nixon, Mackenzie kumpanyasına bizzat kendisi tarafından gönderilen 13 Eylül tarihli ilk tebligatın bir kopyası ellerinde olmasa bile, 17 Kasım'da firma temsilcilerinin tahıl ihracatı yasağından şikayetle Basra Yardımcı Konsolosu Yüzbaşı Fraser vasıtasıyla kendisinden yasağın kaldırılması için aracı olmaları ricası ile yaptıkları yazışmayı hatırlatarak, kendilerinin yasaktan ve Bağdat halkının tahıl ihracatına karşı olduklarından kesinlikle haberdar olduklarını ifade etmiştir⁹⁰⁰. Dahası kumpanya temsilcileri tahıl alımını ihracat maksadıyla yapmadıklarını iddia etseler de Albay Nixon, bu yazışmadan bir gün önce (1 Aralık'ta) Gray Mackenzie firmasına ait depoları incelemek üzere iki kişi gönderdiğini ve onların depolarının boşaltılmış olduğunu kendisine raporladıklarını firma yetkililerine bildirmiştir. Yani depolardaki tahıl ihraç edilmiştir. Nixon şu aşamadan sonra kendisinin onlar için yapabileceği daha fazla bir şey olmadığını ancak hadiselerin büyümesi halinde daha fazla korumaya ihtiyaç duyarlarsa haber vermelerini istemiştir⁹⁰¹.

Aynı şekilde Lynch Kumpanyasının da tahıl ihracatı yasağına uymadığı ve ihraç etmek üzere tahıl stokladıkları anlaşılmaktadır. Kumpanya temsilcilerinin Albay Nixon'un yasağın tebliğinden sonra tahıl alıp almadıkları yönündeki soruya verdikleri cevapta, yasağın kendilerine tebliğinden (13 Eylül) 11 Ekim tarihine kadar yasağın kendilerini mağdur ettiğini düşünerek tahıl alımı yaptıklarını ve aldıkları tahılı da ihraç ettiklerini bildirmişlerdir⁹⁰². Kumpanya temsilcileri bu hususta haklı olduklarını düşündüklerini ve kendilerinin bir önceki yıl Bağdat'tan 50.000 ton tahıl ihraç ederek bu ülkeye büyük bir kazanç sağladıklarını belirterek, tahıl ayaklanmasının çok ciddi olduğunun farkında olarak Albay Nixon'dan İngiliz menfaatleri ve mülkiyet haklarının himayesi için etkin önlemler almasını rica etmişlerdir⁹⁰³. Lynch Kumpanyası'nın bu açıklamasına verdiği cevapta Albay Nixon, ne onların Bağdat'tan ihraç ettikleri tahılın tonuyla ilgilendiğini ne de haklı olduklarını düşündüğünü ifade ederek, tahıl satın alımıyla ilgili bir yasaklamanın tebliğde geçmediğini ancak meseleye Bağdat halkının müdahil olmasının işleri kontrolden

⁹⁰⁰ *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-6/99*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie Kums.'na, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 352-353; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-6*, Albay Nixon'dan Gray Mackenzie Kums.'na, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 146.

⁹⁰¹ *Aynı yer.*

⁹⁰² *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-7*, Stephen Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 354-356; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-7*, Stephen Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 147-149.

⁹⁰³ *Aynı yer.*

çıkardığını ve tahıl almaya ve ihraç etmeye devam etmeleri halinde halkın nefretini üzerlerine çekeceklerini belirtmiştir⁹⁰⁴. Geçen sene yaptıkları 50.000 tonluk tahıl ihracatının bir hayır işi değil kumpanyalarının menfaati gereği olduğunu ifade eden Nixon, vilayetten yapılan tahıl ihracatı fiyatları yükselttiği için Bağdat halkının buna karşı çıktığını tüccar olmaları hasebiyle en iyi kendilerinin bilmesi gerektiğini ancak yaptıkları illegal ihracatın bunun aksini ortaya koyduğunu belirtmektedir. Son olarak kendisinden yardım talep etmeleri meselesine gelince Albay Nixon, kumpanya temsilcileri olarak kendilerinin Türklerin koyduğu kanunlara uymadıkları sürece mülkiyetlerinin bekası için de Türklere muhtaç kalacaklarını ve kendisinin de Türklerin yardımına müracaat etmekten mutluluk duyacağını dile getirmiştir⁹⁰⁵. Albay Nixon kumpanya idarecileri ile yazışmalarını tamamlayarak meseleye tam vakıf olduktan sonra hadiseyi Büyükelçiliğe⁹⁰⁶ ve Dışişleri Bakanlığı'na⁹⁰⁷ arz etmiştir. Nixon, tahıl isyanının temel sebebi olarak Osmanlı-Rus savaşını işaret etmiştir. Vilayette tarımla uğraşan nüfusun büyük bölümünün savaş sebebiyle askere alındığına ve geriye kalan ziraatçının ise üretim için oldukça az olduğuna dikkat çeken Nixon, bu sebeple Bağdat halkının gelecek yıl büyük bir kıtlık yaşanacağından ve bunun üstüne bir de savaş dolayısıyla ağır vergiler geleceğinden endişe duyarak vilayetin mevcut tahıl stokunun elde tutulması için oldukça kararlı ve endişeli olduklarını dile getirmektedir⁹⁰⁸. 1 Aralık'ta meydana gelen ayaklanmanın da bu endişeden kaynaklandığına değinen Albay Nixon, kalabalık bir kitlenin İbrahim Zebuk, Ezra Georgie of David Sasson, Abdullah Youda ve Hacı Ahmet Tikriti'ye ait limanda demirli tahıl yüklü yedi gemiyi yağmaladıklarını ve ardından özellikle Gray Mackenzie kumpanyasına ait tahıl depoları ve hanları yağmalamak üzere harekete geçtiklerini belirterek, ancak o mahallin Müslümanları tarafından bu kalabalığın durdurulduğunu ve yağmanın engellendiğini dile getirmektedir⁹⁰⁹.

Albay Nixon yaptığı incelemeyle tahıl ihracatı yasağından beri iki İngiliz firmasının vilayette tahıl satın almaya devam ettiğinin tespit edildiğini bildirmektedir. Nixon, bu

⁹⁰⁴ *TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-8/ 99-A*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kumpanyasına, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 358-359; *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-9*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 151-152.

⁹⁰⁵ *Aynı yer.*

⁹⁰⁶ *TNA. FO. 195/1142, No. 45*, Albay Nixon'dan H. Layard'a, 3 Aralık 1877-Bağdat, s. 338-341.

⁹⁰⁷ *TNA. FO. 78/2615, No. 9PD ve 9PD Ek-1*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 4 Aralık 1877-Bağdat, s. 136-141.

⁹⁰⁸ *TNA. FO. 195/1142, No. 45*, s. 340-341.

⁹⁰⁹ *TNA. FO. 195/1142, No. 45*, s. 338-339.

ayaklanmanın asıl suçluları olarak, tahıl ihracatı yasağı ve Bağdat halkının bu husustaki hassasiyetlerinin kendilerine bildirilmesine rağmen bunu dikkate almayarak yasak ilanından sonra bile hala vilayette tahıl satın almaya devam ederek stokçuluk yapan bu İngiliz ticaret firmalarını görmektedir. Vilayet idaresinin de ötesinde, özellikle Bağdat halkının kıtlık korkusu ile vilayetten tahıl ihracatına şiddetle karşı olduklarını ve bunu isyan sırasında Müslüman gemilerini de yağmalayarak çok açık bir şekilde ortaya koyduklarını belirten Nixon, bu durumu bilmelerine rağmen İngiliz ticaret firmalarının tahıl stoku yapmalarının üzücü bir durum olduğunu bildirmektedir. Tahıl stoku yapan İngiliz firmalarının “tahılın ihracatı yasaklandı satın alınması değil” bahanesine sığındıklarını işaret eden Nixon, bu bahanenin asla kabul edilir olmadığını zira Bağdat halkının buradaki İngiliz firmalarının perakende satış yapmadıklarını ve sadece ihracat için tahıl satın aldıklarını çok iyi bildiğini ve gerçeğin de bu olduğunu ifade etmektedir⁹¹⁰. Albay Nixon, vilayette olaylar biraz durulduktan sonra Vali Paşa’nın kendisine bir haberci göndererek, İngiliz firmalarının vilayetten tahıl ihracat etmekten uzak durmalarını rica ettiğini ve kendisinin de bir bildiri yayınlayarak onları tekrar uyardığını ifade etmektedir⁹¹¹. Vali Paşa’nın İngiliz firmalarının ihracat yasağı hususunda tekrar uyarılması ricası doğrultusunda Albay Nixon’un, söz konusu İngiliz firmalarını tahıl ihracatının yasak olduğu, doğrudan veya dolaylı olarak tahıl ihracatına teşebbüs edilmemesi gerektiği yönünde tekrar uyardığı⁹¹² ve bu uyarıdan da Vali Mehmet Akif Paşa’yı bilgilendirdiği görülmektedir⁹¹³. Konsolosluk belgelerinde Bağdat halkının tahıl isyanının devam ettiğine dair başka yazışmalara rastlanmaması bu isyanının nihayetlendiğini ve sükûnetin sağlandığını göstermektedir. Bununla birlikte bu hadise, en azından savaş zamanlarında halkın temel ihtiyaçları üzerinden ticari kazanç hesabı yapılmaması ve halkın aleyhine hareket edilmemesi gerektiğinin Bağdat halkı tarafından İngiliz ticaret firmalarına ciddi bir ihtarı ve uyarısıdır.

⁹¹⁰ Aynı belge, s. 339-340.

⁹¹¹ Aynı yer.

⁹¹² **TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-2**, Albay Nixon’dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Jonston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 344; **TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-3**, Albay Nixon’dan Gray Mackenzie, Stephen Lynch, Alexander Hektor ve W. F. Jonston kumpanyalarına, 1 Aralık 1877-Bağdat, s. 142.

⁹¹³ **TNA. FO. 78/2615, No. 9PD Ek-8**, Majesteleri Genel Konsolosu Albay J. S. Nixon’dan Genel Vali Hazretleri Mehmet Akif Paşa’ya, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 150; **TNA. FO. 195/1142, No. 45 Ek-5**, Majesteleri Genel Konsolosu Albay Nixon’dan Genel Vali Hazretleri Mehmet Akif Paşa’ya, 2 Aralık 1877-Bağdat, s. 350.

4.6.2.3. At ihracatı yasağı

Osmanlı Irak'ı (Bağdat, Basra, Musul) ile Hindistan arasındaki ticari alış-verişin önemli unsurlarından birisi de şüphesiz Arap atı idi. Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a yönelen bu ticaretin geçmişi çok daha eski olmakla beraber özellikle 17. yüzyıldan itibaren İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla bu ticaret ciddi bir gelişme kaydetmişti⁹¹⁴. Hakeza, 19. yüzyılın ilk yarısında Dicle-Fırat nehirleri üzerindeki taşımacılığın gelişmesi ve kara-içi suyollarının daha düzenli ve sistematik bir şekilde kullanımı bölgeden Hindistan'a yapılan her türlü emtianın naklini kolaylaştırdığı gibi at ihracatının da hız kazanmasına yol açmıştı. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte ise bu ticaretin daha da geliştiği görülmektedir⁹¹⁵. Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde özellikle Musul'un safkan Arap atı yetiştiriciliğinin merkezi olduğu görülmektedir⁹¹⁶. Musul Vilayet Salnamelerinde, dünyanın en cins ve makbul atlarının Irak'ta, bu cins atların da en asil ve soylu olanlarının ise Musul'un bedevi aşiretlerinin elinde olduğu ifade edilmiştir⁹¹⁷. At yetiştiriciliği bilhassa bölgenin göçebe aşiretleri için önemli ticari faaliyetlerinden birisiydi. Aneze ve Şammar aşireti bedevilerine ait Arap tayları ise bölgedeki en cins atlardı⁹¹⁸. Yüzyıllardır tecrit edilmiş çöl şartlarında yetiştirildiğinden asaletini muhafaza etmiş olan soylu ve dayanıklı Arap atlarının özellikle iki nedenden ötürü büyük talep gördükleri anlaşılmaktadır. Birinci sebep ticaridir. Zira bu atlar Mısır, Beyrut, Bağdat ve Bombay'da yapılan geleneksel at yarışları için favori cinslerdi ve ayrıca ırki değerlerini muhafaza ettikleri için soylu bir hediye olarak çok değerliydi. Cambazlar tarafından bedevilerden toplanan taylar bölgedeki at tüccarlarına satılır, sahiplerince beslenip eğitilen taylar önce Bağdat yarışlarına katılır ve burada rüştünü ispat edenler bir üst kategori olan Bombay yarışlarına katılmak üzere Basra'dan Hindistan'a ihraç edilirdi. Taylar bedevilerden neredeyse yok pahasına elde edildiği için bu ticareten en büyük payı aracı tüccarlar elde etmekteydi. Arap atlarının en önde gelen müşterileri ise varlıklı Bombay tüccarlarıydı⁹¹⁹.

⁹¹⁴ Khan, *a.g.m.*, s. 346-351.

⁹¹⁵ Tan, *a.g.m.*, s. 240.

⁹¹⁶ Akıncı, İ. A. (1917). *Osmanlı Atları*. İstanbul: Matbaa-i Amire, s. 24-29.

⁹¹⁷ Eroğlu, C.-Babuçoğlu, M.-Özdil, O. (Editörler). (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul* (buradan itibaren *Salnamelerde Musul* şeklinde kısaltılacaktır). Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, s. 127.

⁹¹⁸ Mehmed Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s. 43; *Salnamelerde Bağdat*. s. 145; Tan, *a.g.m.*, s. 240-242.

⁹¹⁹ Kurt, *a.g.e.*, s. 54; Tan, *a.g.m.*, s. 240-242.

Resim 4.14. At pazarı Byculla / Bombay⁹²⁰

Arap atlarını kıymetli kılan ikinci gerekçe ise askeriydi. Zira bu taylar Hindistan, İngiltere ve Osmanlı ordu birliklerinde kullanılmak üzere büyük talep görmekteydi⁹²¹. Hindistan'ın yerel idarecileri kendi süvari birlikleri için ata ihtiyaç duydukları gibi İngiliz sömürgesinin bölgede güçlenmeye başlamasıyla birlikte onlar da bölgedeki askeri varlıklarının özellikle süvari birliklerinin at ihtiyacını Irak başta olmak üzere, İran, Afganistan, Türkistan ve diğer Asya ülkelerinden temin etmekteydiler⁹²². Bağdat ve Basra bölgesinde yetiştirilen taylar Sûkü's-Şüyûh, Basra, Muhammere ve Kuveyt vasıtasıyla Hindistan ve İngiltere'ye ihraç olunmaktaydılar. Bilhassa Basra ve Kuveyt at ihracatının yapıldığı en önemli limanlardı⁹²³. Bağdat Vilayeti'nden Hindistan'a yıllık iki-üç bin iyi cins Arap atının ihraç edildiği görülmektedir⁹²⁴. Ancak bu rakamlar kayıt altına alınan rakamlar olup kayıt dışı veya kaçak yollarla sürdürülen at ihracatının bu rakamların çok ötesinde olduğu tahmin edilmektedir⁹²⁵. Bilhassa 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Irak'ının nehir yolu bağlantılarının gelişimiyle eş güdümlü olarak bölge, uluslararası ticaretin karlı merkezlerinden biri haline gelmiştir ki, bu aynı zamanda Arap atının da

⁹²⁰ *British Library (BL). W 5827*, p. 300c.

⁹²¹ Kurt, *a.g.e.*, s. 54.

⁹²² Gommans, *a.g.m.*, s. 234-240; Baytar İstavri. (1908). "Arap Atı". *Mecmua-i Fünûn-i Baytariye*, Sene I, S. 8, s. 232.

⁹²³ Kurt, *a.g.e.*, s. 54, 59; Tan, *a.g.m.*, s. 242.

⁹²⁴ *Salnamelerde Musul*. s. 127, 409; Tan, *a.g.m.*, s. 242-243; Halaçoğlu, Y. (1991). "At-İslami Devir". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 29.

⁹²⁵ Tan, *a.g.m.*, s. 242-243.

kolaylıkla dünya pazarlarına açılmasını sağlamıştır. Bu yeni durum elbette bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir ki, hem söz konusu at ırkının saflığının muhafazası hem de Osmanlı Devleti'nin askeri amaçlar için ihtiyaç duyduğu at miktarının teminin de güçlükler yaşanması bu sıkıntılardan birisidir. Bu yüzden 1850'lerden itibaren Osmanlı hükümetinin Irak başta olmak üzere, Suriye ve Halep'ten Hindistan'a yönelik at ihracatına kısıtlanma getirmeye çalıştığı görülmektedir⁹²⁶. Osmanlı hükümeti bir taraftan safkan Arap atı ırkını korumaya çalışırken bir taraftan da söz konusu bölgelerdeki bedevi kabileler için önemli bir geçim kaynağı olan at ticaretinden onları mahrum etmemenin yollarını bulmaya ve dengeyi korumaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 1854⁹²⁷ ve 1873⁹²⁸ yıllarında çıkarılan at ihracatı yasakları, sadece safkan Arap atı numunelerinin ihracatını yasaklayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Böylece damızlık safkan Arap atlarının ticaretine engel olunurken, bu vasfa haiz olmayan ancak bedeviler için ticari gelir kapısı olan diğer atların ticaretine müsaade edilmek suretiyle onların geçim kaynakları da teminat altına alınmıştır. Ancak bu kısmi yasaklamayla safkan ırkların muhafazası sağlanamamış veya istenilen sonuç elde edilememiş olacak ki, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında söz konusu at ihracatı yasağının kapsamı genişletilmek suretiyle sadece saf ırk damızlıklar değil her tür Arap atının ihracatına yasak getirilmiştir⁹²⁹.

İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu belgelerinde de Arap atı ihracatına uygulanan yasak meselesine değinildiği görülmektedir. Genel Konsolos Albay Nixon'un bu yasağın kaldırılması için İstanbul Büyükelçiliği üzerinden bir siyaset takip ettiği ve daha çok, Osmanlı Devleti'nin bu yasak sebebiyle büyük bir gümrük gelirinden mahrum olduğu ve hakeza ihracat yasağıyla birlikte Arap atı yetiştiriciliğinin de gerilediği noktasından meseleyi ele aldığı görülmektedir. Albay Nixon tarafından Büyükelçiliğe arz edilen bir belgede⁹³⁰, Hindistan'a at ihracatı yasağının kaldırılması için Bab-ı ali ile temasa geçilmesi

⁹²⁶ *Aynı eser*, s. 243. Türklerin evvel zamanlardan beri atlarına çok büyük önem attıkları bilinmektedir. Eski Türklerce gökten indiğine inanılan at, sahibiyile birlikte aynı veya hususi bir mezara defnedilecek kadar kutsallaştırılmıştı. Türk kültürünün sevinç, matem, zafer, savaş, düğün, hediyeleşme gibi pek çok temel değerinde at ve atlı ananelerin yer aldığı görülmektedir. Bkz. Kafesoğlu, İ. (1991). "At-İslam Öncesi". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 26-28. Türkler tarafından bu denli önem atfedilen atların çok önceden beri askeri strateji gereği ithalatının serbest ancak ihracatının tamamen yasak veya belli kriterlere bağlı olduğu görülmektedir. Damızlık at cinslerinin ihracatı söz konusu bile değilken, diğer türlerin ihracatı ise ancak kısırlaştırılmak şartıyla serbest bırakılmıştır. Bkz. Halaçoğlu, "At-İslami Devir". *DİA*, C. IV, s. 29.

⁹²⁷ *BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)*, 495/37.

⁹²⁸ *BOA. Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A. MKT. UM.)*, 165/48.

⁹²⁹ *BOA. Şûra-yı Devlet (ŞD.)*, 2272/43.

⁹³⁰ *TNA. FO. 195/1076, No. 12*, Albay J. S. Nixon'dan Henry Elliot'a, 3 Mayıs 1875-Bağdat, s. 102.

önerilmektedir. Buna gerekçe olarak ise bu yasak dolayısıyla Hindistan pazarı kapandığı için Arap atı yetiştiriciliğinin de buna bağlı olarak gerilediği ve ayrıca hem Hindistan hükümetinin hem de Türk hükümetinin büyük bir gümrük gelirinden mahrum olduğu ileri sürülmüştür. Bu yasak dolayısıyla Türklerin kaybının daha fazla olduğunu işaret eden Nixon, yasak dolayısıyla bedevi Arapların hem alım gücünün ve dolayısıyla gümrük gelirlerinin hem de hükümetin başka ürünler için koyduğu vergileri karşılama gücünün düştüğünü dile getirmektedir. Nixon ayrıca, bir çöl ülkesi olan Bağdat'ta bedevilerin tayları beslemek için çok defa suni yem almak zorunda kaldıklarını ve cins bir Arap tayının pazara çıkmazdan evvel çok iyi bakılıp beslenmesi gerektiğini bunun ise hayli masraflı olduğunu belirterek, yasağın devamı halinde kimsenin bu masraflı işe kalkışmayacağı ve dolayısıyla gelecekte iç ihtiyacın karşılanması için gereken miktarın dışında daha fazla at üretilmeyeceğini ileri sürmektedir⁹³¹. Albay Nixon at ihracatı yasağına daha çok ticari açıdan yaklaşırken Hindistan hükümetinin meseleye askeri açıdan yaklaştığını görmekteyiz. Bombay hükümeti askeri departmanı tarafından Albay Nixon'a gönderilen bir belgede bunu açıkça görmek mümkündür. Söz konusu belgede Albay Nixon'dan Türk hükümetinin at ihracatı yasağını kaldırma olasılığının olup olmadığı sorulduğu gibi, yasak tamamen kaldırılmasa bile, damızlık ve askeri ihtiyaçların karşılanması için en azından belli bir sayıda (örneğin 150 adet) birinci sınıf Arap atının ruhsatlı bir acente tarafından ihracına izin verilip verilmeyeceğini araştırması istenmiştir⁹³². Kısacası Hindistan hükümeti Albay Nixon'dan Türk yetkililere ihracatın belli bir sayı ile sınırlandırılmak suretiyle ve kendileri tarafından izin verilen bir acente vasıtasıyla da olsa yürütülmesi için izin verilmesi önerisini sunmasını istemektedir. Ayrıca belgede ticarete değinilmeksizin askeri ihtiyaca vurgu yapılması ve bu belgenin Hindistan hükümetinin askeri departmanı tarafından hazırlanması söz konusu hükümetin at ihracatı yasağını hangi açıdan değerlendirdiğinin en önemli göstergesidir⁹³³.

⁹³¹ Aynı yer.

⁹³² **TNA. FO. 195/1076, No. 269/1875**, Bombay Hükümet Sekreterliği Askeri Departmanından Albay Nixon'a, 6 Nisan 1875-Bombay, s. 104.

⁹³³ İstavri'ye göre de İngilizlerin bu ticaretten asıl maksatları bölgede konuşlu İngiliz süvari birliklerinin at ihtiyacını gidermekti. Bkz. İstavri, **a.g.m.**, s. 232.

Resim 4.15. Hindistan’da düzenlenen yarışlarda 51 kez şampiyon olmuş bir Arap atı⁹³⁴

Albay Nixon tarafından Büyükelçiliğe arz edilen at ihracatı yasağıyla ilgili bir başka belgede⁹³⁵, Hindistan hükümetinin Bağdat Vilayeti’nden 150 adet iyi cins damızlık at ihracatına izin verilmesi talebinin yerel hükümetçe reddedildiği ve böylece büyük bir gelirin kaybedildiği belirtilerek, Muhammere Şeyhi’nin atların Arap topraklarından İran’a geçmesini sağlayarak büyük kazanç elde ettiği dile getirilmektedir. İran’ın kazandığı ölçüde Türklerin kaybettiğine değinen Albay Nixon, iyi bir düzenleme ile her yıl büyük bir gelir elde edileceğini ancak buradaki memurların Babiâli’nin emirlerinin dışına çıkamadıkları için bunun bölgesel çözümünün mümkün olmadığını belirtmektedir. Büyükelçi’den at ihracatı yasağının kaldırılması için nüfuzunu kullanmasını rica eden Albay Nixon, bu ricayı sadece Türkiye’nin büyük bir gelir kaybı yaşamasını istemediği için yaptığını belirtse de, aynı belgede Nixon, kendisinin Bab-ı ali’den temin edilecek bir imtiyaz fermanıyla Bağdat Vilayeti’nden Hindistan’a ihraç edilecek 15 adet damızlık at için yetkilendirilmesini rica etmektedir⁹³⁶. Anlaşılan o ki, vilayetten Hindistan’a akan at ticaretinin geliri Nixon’u da etkilemiştir. At ihracatı yasağına dair kendisine resmi herhangi bir açıklama yapılmamasına rağmen Albay Nixon’un bu hususta ısrarını sürdürdüğü görülmektedir. Dışişleri Bakanlığına (Londra)⁹³⁷ ve Hindistan Hükümeti Dışişleri

⁹³⁴ *BL. W 5827*, p. 254c.

⁹³⁵ *TNA. FO. 195/1076, No. 4*, Albay Nixon’dan Henry Elliot’a, 26 Ocak 1876-Bağdat, s. 391.

⁹³⁶ Aynı yer.

⁹³⁷ *TNA. FO. 78/2518, No. 1*, Albay J. S. Nixon’dan Dışişleri Bakanlığına, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 2.

Departmanı'na⁹³⁸ sunmuş olduğu 1876 yılı ticaret raporunda da at ihracatı yasağına değinen Albay Nixon, daha önceki gönderilerinde de ifade ettiği gibi bu yasağın Türk hükumetine yıllık büyük bir gümrük vergisi kaybına sebep olduğunu, Arap atı yetiştiriciliğini gerilettiğini ve aynı zamanda Hindistan'daki damızlık at ticaretine de büyük zarar verdiğini belirtmiştir. Türk hükumetinin yasağına rağmen at ihracatının elbette durmadığına ve İran'ın Muhammere limanı üzerinden illegal yollarla devam ettiğine değinen Nixon, Bab-ı ali nezdinde yapılacak güzel bir sunumun yasağın kaldırılmasını sağlayabileceğini, zira Türkiye'nin böylesine kazançlı bir geliri kaybetmeyi göze alamayacağını ifade etmiştir. Albay Nixon'un at ihracatı yasağının kaldırılması için son defa büyükelçiliğe bir biri ardına iki ileti daha gönderdiği görülmektedir⁹³⁹.

Türkiye'ye büyük kayıp veren bu yasağın kaldırılması için Büyükelçiliğe, yapılabilecek herhangi bir şey olup olmadığını sormaktadır. Ancak kendisine bu hususta bir cevap verilmemiştir. Albay Nixon'un Bağdat Vilayeti'nden Hindistan'a at ihracatı yasağının kaldırılması yönündeki tüm çabasına rağmen bunu başaramadığı görülmektedir. Zira 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında söz konusu at ihracatı yasağının kapsamı daha da genişletilerek sadece safkan damızlıkların değil her tür Arap atının ihracatına yasak getirilmiştir⁹⁴⁰. Bu ise şüphesiz Albay Nixon'un bu yöndeki tüm çabasını kesin olarak akim bırakmıştır. Bu konudaki tüm gönderilerinde özellikle Türkiye'nin kaybedeceği gümrük vergisine vurgu yapan Albay Nixon'un bu hususta samimi olduğu ise şüphelidir. Çünkü bir İngiliz konsolosunun Türk hükumetinin kaybedeceği gümrük vergisi için bu denli endişelenmesi mantığa uygun gelmemektedir. Bir ihtimal, yasağın kalkması halinde atların Hindistan'a sevkiyatını organize etmek suretiyle bu işten ek bir gelir sağlamayı planladığı⁹⁴¹ veya Hindistan'daki İngiliz askeri varlığının ihtiyacı gereği bu hususta ısrar ettiği, ancak asıl maksatlarını gizlemek için bu yönlü bir dil kullandığı düşünülebilir.

⁹³⁸ *TNA. FO. 78/2518, No. 35*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükumeti Dışişleri Departmanına, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251.

⁹³⁹ *TNA. FO. 195/1188, No. 56*, Albay Nixon'dan Austen H. Layard'a, 4 Kasım 1878-Bağdat, s. 480; *TNA. FO. 195/1188, Telgraf No. 4298*, Nixon'dan Henry Layard'a, 5 Kasım 1878-Bağdat, s. 418.

⁹⁴⁰ *BOA. ŞD. 2272/43*.

⁹⁴¹ Zira gönderilerinden birisinde Albay Nixon Büyükelçi Henry Elliot'tan kendisine bu hususta Bab-ı ali'den bir izin fermanı temin edilmesini rica etmiştir. Bkz. *TNA. FO. 195/1076, No. 4*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 26 Ocak 1876-Bağdat, s. 391.

4.6.3. Dicle Nehri Üzerine Set İnşası ve İngilizlerin Tepkisi

4.6.3.1. Set inşasının gerekçesi

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Irak toprakları bu coğrafi özelliğine atfen “Bilad-ü mabeyn’en-nehreyn” (iki nehir arasındaki ülke), “ma-beyn-en nehreyn” veya “beyn’el nehreyn” (iki nehir arası) olarak isimlendirilmiştir⁹⁴². Büyük bir kısmı çöl olan bu topraklar için hayat kaynağı olan Dicle-Fırat, aynı zamanda taşkınları ile bölge insanı için büyük sıkıntılar doğurmuştur. Yerleşim yerleri için birer felakete dönüşen taşkın suları, bölge insanının önemli geçim kaynaklarından birisi olan pirinç tarımı için ise bereketli. Nehir sularının taşması hem pirinç tarlalarının zahmetsizce sulanmasını hem de kuruma tehlikesine maruz kalmadan bataklık halinde kalmasını sağlamaktaydı. Ancak kurak geçen mevsimlerin doğal bir sonucu olarak nehir sularının taşmadığı zamanlar pirinç tarımı ve ziraatçısı için verimsiz bir hasat dönemini beraberinde getiriyordu. İngiliz konsolosluk belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1879 yılı bu türden bir yıl olmuştur. Dicle-Fırat’ın beslediği Anadolu toprakları yeterli yağış almadığı için 1879 yılı baharında nehirlerin debisi düşük olmuş ve taşkın olayı gerçekleşmemiştir. Mevsimin de kurak geçmekte olması dolayısıyla pirinç tarlaları kuruma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa yukarıdaki durumu izah eden bir gönderi ile İngiltere’nin Bağdat Konsolosluğunu bilgilendirmiştir⁹⁴³.

Vali Paşa gönderisinde, kışın çok kurak geçmesi sebebiyle Dicle Nehri’nin bu yıl taşmadığını ve su seviyesinin de oldukça düşük olduğunu belirterek, bu durumun pirinç tarlalarının tamamen kuruması ve hatta bu yıl hiç ürün alınamaması tehlikesini doğurduğunu dile getirmiştir. Pirinç tarımının en önde gelen üretim sahası olan Amara kazası idare meclisinin tamamı bölgenin çiftçi ve aşiret temsilcilerinden oluşan bir heyet ile durumu müzakere ederek pirinç tarlalarına su basmak üzere Ezra Türbesi civarında nehrin iki kıyısından merkeze doğru uzanacak setler yapılması önerisi ve kararı ile kendisine müracaat ettiklerine değinen Vali Paşa, bu önerinin uygun olduğunu ve su tutmak için nehrin bir iki aylığına tamamen kapatılabileceğini belirtmiştir. Ancak setlerin

⁹⁴² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*. s. 1477; Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁴³ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-1*, Genel Vali Abdurrahman Paşa’dan Majesteleri Genel Konsolosuna, 10 Haziran 1879-Bağdat, s. 209-210; *TNA. FO. 195/1243, No. 38*, Vali Abdurrahman Paşa’dan Majesteleri Genel Konsolosuna, 10 Haziran 1879-Bağdat, s. 209-210; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-1/38*, Vali Abdurrahman Paşa’dan Majesteleri Genel Konsolosuna, 10 Haziran 1879-Bağdat.

özellikle gemi geçişlerine mani olabileceği düşünülerek açılıp kapanan bir düzenek ile gemilerin geçişine imkan sağlanmasının da planlandığını ifade etmiştir⁹⁴⁴. Amara kazasının en önemli gelirinin pirinç tarımı olduğuna işaretle Vali Paşa, su seviyesinin mevsim itibarıyla daha da düşeceğini ve bu önlemlerin alınmaması halinde bölgeden elde edilecek pirince dayalı vergi gelirinin de tamamen kaybedileceğini belirterek, vilayet idaresinin de söz konusu öneriyi kabul ettiğini ve konuyla ilgili Lynch Kumpanyası'nın bilgilendirilmesini istemiştir⁹⁴⁵.

4.6.3.2. Lynch Kumpanyası'nın set inşasını durdurma çabaları

Albay Nixon'un vakit kaybetmeksizin bu yeni gelişmeden Dicle-Fırat Nakliye Şirketi'ni haberdar ettiği görülmektedir⁹⁴⁶. Çünkü setlerin en çok gemi geçişleri için problem doğuracağı düşünülmektedir ve söz konusu şirket Bağdat-Basra arasında en etkin nakliye şirkettir. Set inşası ile ilgili bilgilendirilen Lynch Kumpanyası temsilcileri bu setler nedeniyle Dicle Nehri'nin gemi geçişlerine imkansız hale geleceğine işaretle, Bağdat-Basra arasındaki her türlü yük ve posta sevkiyatının duracağını, hazinenin büyük bir vergi kaybı yaşayacağını ve bundan doğacak diğer sıkıntıların da işin cabası olduğunu belirterek, Albay Nixon'dan Vali Paşa'yı uyarmasını rica etmişlerdir⁹⁴⁷. Dahası kumpanya temsilcileri nehrin birkaç yıl süreyle kapatılacağından endişe duyarak konsolostan, gerek yerel yetkililer üzerindeki ve gerekse de İstanbul'daki nüfuzunu kullanarak Türk idaresinin dikkatini başka meselelere çekmelerini ve planlanan setlerin yapımına mani olunmasını açıkça rica etmişlerdir⁹⁴⁸.

Kumpanya temsilcileri ayrıca, Londra ve Bombay'dan Bağdat'a olan yük ve posta sözleşmelerinin yeni gelişmeye göre düzenlenmesi için nehrin ne zaman geçişlere kapatılacağını taraflarına bildirilmesini de rica etmişlerdir. Albay Nixon set inşası ile ilgili vilayet idaresinin kararını ve tüccarların nehir sevkiyatını önleyeceği ve hükümetin de bundan büyük bir gelir kaybı yaşayacağını ileri sürerek projeye itiraz ettiklerini telgrafla büyükelçiliğe arz etmiştir. Setlerin nehir üzerindeki sevkiyatı kalıcı olarak

⁹⁴⁴ Aynı yer.

⁹⁴⁵ *TNA. FO. 195/1243, No. 38*, s. 209-210.

⁹⁴⁶ *TNA. FO. 78/3015, No. 49*, S. Lynch Kumpanyası'ndan Albay J. S. Nixon'a, 12 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁴⁷ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-2*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 12 Haziran 1879-Bağdat, s. 211-212; *TNA. FO. 195/1243, No. 49*, s. 211-212; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-2/49*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 12 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁴⁸ Aynı yer.

durdurabileceğine işaret eden Nixon, bununla birlikte Türk idaresinin pirinç tarlalarının sulanması ve insanların aç kalmaması için yani halkın menfaatleri gereği bu kararı aldığını ifade etmiştir⁹⁴⁹.

Albay Nixon, Lynch Kumpanyası temsilcilerinin yük ve posta sevkıyatı sözleşmelerini düzenlemek için Dicle Nehri üzerinden gemi geçişlerinin en son ne zaman kapatılacağına dair sorusunu Vali Paşa'ya iletirken, aynı zamanda kumpanya temsilcilerinin setler dolayısıyla nehir üzerindeki nakliyenin tamamen duracağını ve nehir yatağında kalıcı hasar oluşacağı için Bağdat gümrüğünün de bundan büyük zarar göreceğini dile getirdiklerini de nakletmiştir⁹⁵⁰. Lynch Kumpanyası temsilcilerinin set inşasına engel olmak için büyük çaba sarfettikleri görülmektedir. Albay Nixon'a ilettikleri bir başka gönderide setler dolayısıyla tüm nehir trafiğinin duracağını ve setlerden aşağıda kalan kısımlardaki kanalların kuruyacağını belirten kumpanya temsilcileri, aşağı yönde hareket eden toprak tabakasının bazı kanalların kilometrelerce dolmasına sebep olacağını ve bu kanalların tekrar kullanımının ise asla mümkün olmayacağını iddia etmekteydiler⁹⁵¹.

Dicle Nehri üzerine set inşası ile ilgili gelişmelerden Hindistan hükümetini de bilgilendiren Albay Nixon, yağış kıtlığı sebebiyle pirinç tarlalarının kuruma tehlikesi yaşadığını ve vilayet idarecilerinin de bunun önüne geçmek ve pirinç tarlalarına su basmak için Dicle üzerinde Ezra Türbesi yakınlarına set inşa etmek suretiyle su tutmayı planladıklarını dile getirmektedir. Yapılacak setlerin nehir üzerindeki sevkıyatı tamamen ve kalıcı olarak durduracağı gerekçesiyle Dicle-Fırat Gemi Taşımacılık Şirketi'nin bu projeye itiraz ettiğini dile getiren Nixon, bu iddiaya katılmadığını ve nehir nakliyesinin her zaman benzer riskler taşıdığını ifade etmektedir. Altı hafta içerisinde nehrin kapatılacağına değinen Nixon, kış yağışlarının başladığı Kasım-Aralık dönemine kadar da kapalı kalacağını öngörmektedir⁹⁵². Bu arada Albay Nixon nehrin kısa zamanda kapatılacağı için Lynch Kumpanyası yetkililerinden yük ve posta düzenlemelerini yeni şartlara göre düzenlemeleri hususunda tekrar uyarmıştır. Kumpanya temsilcilerinin setlere yönelik

⁹⁴⁹ *TNA. FO. 195/1243, Telgraf No. 874*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 13 Haziran 1879-Bağdat, s. 54.

⁹⁵⁰ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-3/50*, Majestelerinin Genel Konsolosundan Genel Vali Hazretleri Abdurrahman Paşa'ya, 13 Haziran 1879-Bağdat, s. 213; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-3/50*, Majestelerinin Genel Konsolosundan Genel Vali Hazretleri Abdurrahman Paşa'ya, 13 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵¹ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-4/50*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 13 Haziran 1879-Bağdat, s. 215; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-4/50*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 13 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵² *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-5/56*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Departmanına, 14 Haziran 1879-Bağdat, s. 217-218; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-5/56*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Departmanına, 14 Haziran 1879-Bağdat.

itirazlarına Nixon, Türk hükümeti için birinci önceliğin elbette büyük bir kaosa sebebiyet verecek olan pirinç tarımı yapılan bölgelerdeki muhtemel kıtlığın önüne geçmek olduğunu işaret ederek, hükümetin ticari kayıpları önemsemeyeceğini ifade etmiştir⁹⁵³.

Basra Yardımcı Konsolosu Robertson da yağış kıtlığı sebebiyle Dicle'nin bu yıl taşmadığına işaretler, Amarah'taki pirinç mahsulünün tehlikede olduğunu belirtmiştir. Bir taraftan, ülke genelinde kıtlık yaşanırken bu mahsulün kaybına göz yumulamayacağı belirten Robertson, diğer taraftan setlerin doğuracağı kalıcı zarar yerine geçici bir sıkıntının tercih edilebileceğini ifade ederek, setler dolayısıyla Bağdat-Basra arasındaki bütün sevkiyatın duracağını dile getirmiştir⁹⁵⁴.

Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa tarafından Albay Nixon'a iletilen bir başka belgede⁹⁵⁵, Dicle Nehri'nin su seviyesi iyice düştüğü için nehrin tamamen kapatılmasına karar verildiği ifade edilmektedir. Sadece posta vapurlarının geçişine müsaade edilecek kadar bir aralığın bırakılacağı fakat bunun dışındaki tüm sevkiyatın yasaklanacağı ifade edilmiştir. Albay Nixon bu yeni durumu Lynch Kumpanyası temsilcilerine ileterek⁹⁵⁶, nehrin aşağı ve yukarı kısmına posta sevkiyatının ne şekilde sağlanacağını sormuştur⁹⁵⁷. Kumpanya temsilcileri de Albay Nixon'a şirket vapurlarının bu şartlar altında seferlerine devam edemeyeceğini ve hakeza posta nakli meslelesinin de durdurulacağını belirterek, gelişmeleri yöneticilerine haber verdiklerini ve nehir açık olduğu sürece sözleşmelerinin gereğini yerine getirmeye çalışacaklarını dile getirmişlerdir⁹⁵⁸.

Bu arada Albay Nixon İngiliz donanmasına ait Comet adlı geminin komutanı W. S. Downing'den Dicle Nehri'nin şu anki ve geçen yılki en düşük seviyelerine dair bilgi rica

⁹⁵³ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-6/53*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 17 Haziran 1879-Bağdat, s. 219-220; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-6/53*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 17 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵⁴ *TNA. FO. 78/3015, No. 4PD Ek-3/198*, S. J. C. Robertson'dan Albay Nixon'a, 18 Haziran 1879-Basra.

⁹⁵⁵ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-7*, Vali Abdurrahman Paşa'dan Majesteleri Genel Konsolosuna, 19 Haziran 1879-Bağdat, s. 221; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-7/41*, Vali Abdurrahman Paşa'dan Majesteleri Genel Konsolosuna, 19 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵⁶ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-8/54*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'ya, 20 Haziran 1879-Bağdat, s. 223; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-8/54*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 20 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵⁷ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-9/55*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 20 Haziran 1879-Bağdat, s. 225; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-9/55*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 20 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁵⁸ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-10/52*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 21 Haziran 1879-Bağdat, s. 227; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-10/52*, S. Lynch Kums.'dan Albay Nixon'a, 21 Haziran 1879-Bağdat.

etmiş⁹⁵⁹ ve gemi komutanınca kendisine verilen cevapta⁹⁶⁰, nehrin bir önceki yıl 20 Haziran 1878'e göre 1. 11 cm daha düşük olduğu bildirilmiştir. Albay Nixon gemi komutanından almış olduğu bu bilgileri Lynch Kumpanyası temsilcileri ile paylaşarak, nehrin su seviyesinin oldukça düştüğünü ve setler olmasa bile nehrin doğal su seviyesinin birkaç gün içinde gemi sevkiyatına müsaade etmeyecek seviyeye gerileyeceğine işaretlerle, majestelerinin posta hizmeti için gereken düzenlemeleri buna göre yapmalarını rica etmiştir⁹⁶¹. Dolayısıyla sadece inşa edilecek setler değil su seviyesinin yetersizliği de Dicle Nehri üzerindeki gemi seferlerini durma noktasına getirmiştir. Bağdat Genel Konsolosluğunun Dicle Nehri üzerinde gemi seferlerinin gerek insan faktörü gerekse doğal şartlar gereği durması meselesiyle özellikle Bombay ve Londra hükümetleri arasındaki posta iletişiminin aksaması riski dolayısıyla ilgilendiği görülmektedir. Albay Nixon Dicle Nehri üzerinde gemi seferlerinin durma noktasına gelmesiyle ilgili en son gelişmeleri Hindistan hükümetine arz ederken, sadece setlerin değil nehrin su seviyesinin de gemi seferleri için engel teşkil edeceğine işaret ederek, Bağdat üzerinden akan Bombay-Londra arası posta iletişiminin nasıl sağlanacağı meselesine dikkat çekmektedir. Dicle-Fırat Gemi Taşımacılık Şirketi'nin sözleşmesinde doğal şartlar gereği seferlerin durması halinde Majestelerinin postalarını nakletmekten muaf olmalarını sağlayan bir madde yer aldığına değinen Nixon, konsolosluk şirketle bu konuda yeni bir sözleşme yapacaksa bunun şartlarının neler olacağı noktasında Hindistan hükümeti yetkililerinden talimatlarını talep etmiştir⁹⁶².

4.6.3.3. Bağdat Konsolosluğu'nun set inşasını protestosu

Bağdat Valiliği'nin pirinç tarlalarına su basmak için Dicle Nehri üzerine set inşası planını İngiliz konsolosluğuna tebliğ ettiği 10 Haziran'dan beri konsolosluk yazışmalarında iki meselenin; ticari emtia ve posta sevkiyatı meselesinin ön plana çıktığı görülmektedir. Albay Nixon bir taraftan Dicle-Fırat nehirleri üzerinde yük ve posta

⁹⁵⁹ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-12/90*, Albay Nixon'dan Comet Komutanı W. S. Downing'e, 20 Haziran 1879-Bağdat, s. 231; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek no. 90*, Albay Nixon'dan Comet Komutanı W. S. Downing'e, 20 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁶⁰ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-13/135*, Comet Komutanı W. S. Downing'den Albay Nixon'a, 20 Haziran 1879-Bağdat, s. 233; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek no. 135*, Comet Komutanı W. S. Downing'den Albay Nixon'a, 20 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁶¹ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-11/56*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 21 Haziran 1879-Bağdat, s. 229; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-11/56*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 21 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁶² *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-14/59*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Departmanına, 21 Haziran 1879-Bağdat, s. 235-237; *TNA. FO. 78/3105, No. 3PD Ek-12/59*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Departmanına, 21 Haziran 1879-Bağdat.

sevkiyatını elinde tutan Lynch Kumpanyasını ticari sözleşmelerini sekteye uğratmamaları ve bir kayıp yaşamamaları için uyarırken, diğer taraftan da özellikle Londra ile Bombay arasındaki posta nakliyatının selameti meselesinin peşine düşmüş ve yine Lynch Kumpanyası bünyesinde faaliyet gösteren Dicle-Fırat Gemi Taşımacılık Şirketi'ni kraliyet postalarının aksamaksızın düzenli bir şekilde sevki için önlemler alması hususunda uyarmıştır. Konsolosluk ayrıca set inşası konusuyla ilgili vilayetteki gelişmeleri peyder pey büyükelçilik, Londra ve Hindistan hükümetleri ile de paylaşarak hem onları bilgilendirmiş hem de bu konuda verecekleri talimatları beklemiştir. Dicle Nehri üzerine set inşası her ne kadar Bağdat halkının menfaatine olsa da İngilizler için hem ticari kayıp hem de Kraliyet ile Hindistan arasındaki iletişimin aksaması demektir. Dolayısıyla bu proje İngilizlerin hoşuna gitmemiştir. Bizzat Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından Bağdat Genel Konsolosuna gönderilen bir telgrafta, Albay Nixon'dan pirinç tarlalarına su basmak için Bağdat ve Basra arasında Dicle Nehri üzerine inşa edilecek seti incelemesi ve şayet geçişlere engel olacaksa vilayet nezdinde protesto etmesi istenmiştir⁹⁶³. Bu arada Büyükelçiliğin de insanlar için zaruri olmadığı müddetçe Bab-ı ali'nin söz konusu setlerin yapımına müsaade etmeyeceğini bildirdiği ve Nixon'un da bu gelişmeyi Lynch Kumpanyası temsilcilerine ilettiği anlaşılmaktadır⁹⁶⁴. Dolayısıyla İngilizlerin setlerin yapımına engel olmak için hala umutlu oldukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak Albay Nixon, Dışişleri Bakanlığının söz konusu set tasarısını protesto etmesi yönündeki emri yerine getirmek için en uygun vaktin geldiğini düşünerek harekete geçmiştir. Söz konusu setin gemi geçişlerine engel olacağı zaten aşikârdı ve dolayısıyla Albay Nixon meseleyi teferruatlıca incelemeye gerek görmeden kendisine verilen emri yerine getirerek Bağdat Valiliğine protesto mektubu göndermiştir. Gönderisinde Nixon, Ezra Türbesi civarında inşa edilecek setlerin gerçekten insanların menfaati için zaruri değilse, gemi geçişlerine ve ticarete engel teşkil edeceği gerekçesiyle ve Dışişleri Bakanlığı'nın kendisine verdiği emirler doğrultusunda bu girişimi protesto ettiğini ifade etmektedir⁹⁶⁵.

⁹⁶³ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-17*, Lord Salisbury'den (Dışişleri Bakanlığı – Londra) Albay Nixon'a, 20 Haziran 1879-Londra, s. 243.

⁹⁶⁴ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-16/57*, Albay Nixon'dan S. Lynch Kums.'na, 21 Haziran 1879-Bağdat, s. 241.

⁹⁶⁵ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-15/57*, Albay Nixon'dan Vali Hazretleri Abdurrahman Paşa'ya, 22 Haziran 1879-Bağdat, s. 239; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD Ek-13/57*, Albay Nixon'dan Vali Hazretleri Abdurrahman Paşa'ya, 22 Haziran 1879-Bağdat.

Resim 4.16. Dicle üzerinde Ezra Türbesi⁹⁶⁶

Büyükelçilik ve konsoloslüğün bu protesto sürecinde yapmış oldukları yazışmalarda yapılacak setlerin “kesinlikle insanların menfaatine olması” ifadesine vurgu yapmaları ve ancak bu şartla setlerin yapımının mazur görülebileceğini dile getirmeleri vilayet idaresini bu karardan vaz geçirmek için kullandıkları bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Şayet insanların menfaatine değilse bu projeye gerek olmadığı dile getirilmeye çalışılarak, set projesi üzerinde bir tereddüt yaratılmak istenmiştir. Zira söz konusu setlerin yapımı hem ticari hem de iletişim açısından İngilizler için sakıncalar taşımaktaydı. Oysa yukarıda ifade edildiği üzere setler inşa edilmese bile Dicle Nehri’nin mevcut su seviyesi zaten gemi sevkiyatına müsaade etmeyecek kadar düşmüştü. Bu durumu elbette İngilizler de çok iyi biliyordu ancak kendi menfaatlerine göre davranmayı yeğliyorlardı. Albay Nixon gemi geçişlerine ve dolayısıyla ticarete vereceği zarar gerekçesiyle vilayet nezdinde set inşasını resmi olarak protesto ettikten sonra bu konuyla ilgili bütün yazışmaların kopyalarını ve kendi değerlendirmesini Büyükelçilik⁹⁶⁷ ve Dışişleri Bakanlığına⁹⁶⁸ sunmuştur. Albay Nixon konuyla ilgili değerlendirmesinde setlerin

⁹⁶⁶ *BL. IOR/L/PS/20/C260*, p. 49.

⁹⁶⁷ *TNA. FO. 195/1243, No. 70*, Albay J. S. Nixon’dan A. Henry Layard’a, 24 Haziran 1879-Bağdat, s. 206-207.

⁹⁶⁸ *TNA. FO. 195/1243, No. 70 Ek-18*, Albay Nixon’dan Lord Salisbury’ye (Dışişleri Bakanlığı – Londra), 22 Haziran 1879-Bağdat, s. 245; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD*, Albay Nixon’dan Dışişleri Bakanlığına, 24 Haziran 1879-Bağdat.

yapılış gerekçesi ve tüccarların tepkilerini yeniden özetledikten sonra, elbette insanların menfaatinin ön planda olduğunu fakat Vali Paşa'ya da gerekli itirazların iletildiğini belirtiyordu. Su seviyesinin bu yıl geçen yılın aynı döneminden daha düşük olduğuna ve bu setler inşa edilmez ise pirinç üretiminin büyük zarar göreceğine ve dolayısıyla bölgede geçimini pirinç tarımına bağlı olarak sürdürenler için bir felaket olacağına değinen Nixon, şu halde pirinç tarlalarının sulanması için nehrin kapatılması projesini şahsen desteklediğini ifade etmiştir⁹⁶⁹.

Gerek Dicle-Fırat Nakliye Şirketi ve gerekse Hayriye Vapur İdaresi'nin bu kısıtlamalardan şüphesiz zarar göreceklerine değinen Albay Nixon, ancak her iki şirketin zararının da öyle çok büyük olmayacağını düşündüğünü ve kendisine kalsa, doğacak zarar büyük olduğu için pirinç mahsulünü korumak adına derhal nehrin kapatılmasını emredeceğini dile getirmiştir. Çünkü Nixon'a göre kıtlık ile kıyaslandığında ticareti kısa bir süre için kısıtlamanın sonuçları asla eşit değildir⁹⁷⁰. Albay Nixon setlerle ilgili özellikle Lynch Kumpanyasının itirazlarına değinmiştir. Lynch idarecilerinin Bağdat halkının pirinç yemediğini iddia ettiklerine değinen Nixon, bunun büyük bir yanılğı olduğunu belirterek, aksine pirincin Bağdat halkının temel gıda maddelerinden birisi olduğunu ve hatta buğday satın almak için bile halkın pirinci takas ürünü olarak kullandıklarını ileri sürmektedir⁹⁷¹. Albay Nixon her ne kadar Körfez bölgesindeki İngiliz ticari-siyasi menfaatlerini gözetmesi gereken Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir memur olsa da, bağlı olduğu bakanlık ve İngiliz tüccarların düşüncelerinin aksine, yapılması planlanan setlerin gerekli olduğu gerçeğini dile getirmekten geri durmamıştır.

İngiltere'nin Bağdat Genel Konsolosluğu'nun Dicle Nehri üzerine yapılan setlerle ilgili vilayet idaresine yönelik yaptığı resmi protestoya Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa tarafından cevap verilmiş ve söz konusu protesto reddedilmiştir⁹⁷². Vali Paşa tarafından konsolosluğa gönderilen belgede, kendilerine daha önce de izah edildiği gibi söz konusu setlerin tamamen bölge nüfusunun menfaatine olmak kaydıyla, meskun aşiretlerin pirinç tarlalarının acilen sulanmasına yönelik ve geçici bir önlem olduğu tekrar belirtilmiştir.

⁹⁶⁹ *TNA. FO. 195/1243, No. 70*, Albay Nixon'dan A. Henry Layard'a, 24 Haziran 1879-Bağdat, s. 206; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 24 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁷⁰ Aynı yer.

⁹⁷¹ *TNA. FO. 195/1243, No. 70*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 24 Haziran 1879-Bağdat, s. 207; *TNA. FO. 78/3015, No. 3PD*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 24 Haziran 1879-Bağdat.

⁹⁷² *TNA. FO. 78/3015, No. 4PD Ek-1*, Vali Abdurrahman Paşa'dan Majestelerinin Genel Konsolosuna, 9 Temmuz 1879-Bağdat.

Ticarete zarar vereceği iddiasına da değinen Vali Paşa, söz konusu tedbirlerin belirtildiği gibi kısa süreli ve geçici olduğuna değinerek, söz konusu protestoyu gerektirecek bir durum olmadığını ifade etmiştir⁹⁷³. Vali Paşa, bu protestoyu hak etmediğini ifade ederek, 1877 yılında meydana gelen tahıl stoku ve yasağa aykırı tahıl ihracatı girişimine rağmen valiliğin böyle bir yola tevessül etmediğini hatırlatmıştır. Vali Paşa ayrıca, Dicle Nehri'nin Osmanlı Devleti'nin yabancı gemi seyr ü seferlerine kapalı statüsündeki nehirlerinden olduğuna değinerek, Lynch Kumpanyasına ait iki geminin bundan özel imtiyazla muaf tutulduğunu konsolosluğun dikkatine sunmuştur. Vali Paşa ayrıca, Umman-i Osmaniye İdaresi vapurlarının da kayıpları olduğunu ancak buna itiraz etmediklerini ifade etmiştir.

Vali Paşa son olarak, tebaanın kıtlık yaşaması ve buna bağlı salgınların görülmesi ihtimalinin bu tedbirin aciliyetini ve icrasını zaruri hale getirdiğine değinerek, Avrupa'da da daimi bir kural olduğu veçhile, küçük kayıpların büyük kayıplara tercih edildiğini belirtmiştir. Setler yapılmasa bile nehrin su seviyesinin zaten gemi nakliyatına müsaade etmeyecek bir noktaya geldiğine de değinen Vali Paşa, söz konusu tedbirin genelin menfaatine yönelik olduğunu, kıtlık ve buna bağlı salgınların doğuracağı yıkımlar göz önüne alındığında söz konusu protestonun yerel makamlarca hiçbir şekilde dikkate alınmayacağını ve mazur görülmeceğini bildirerek gönderisini sonlandırmıştır⁹⁷⁴.

Vali Paşa'nın gönderisinde özellikle birkaç nokta çok dikkat çekicidir. Bir defa bu tedbirin tebaanın menfati için alındığı, kısa süreli ve geçici olduğu kesin bir şekilde tekrar ifade edilmiştir. İkincisi, İngilizlerin yasaklara aykırı tavırları hatırlatılarak, kendilerine aynı ile muamele edilmediği göz önüne getirilmiştir. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, Dicle Nehri'nin kapalılığına ve Lynch Kumpanyası'nın özel bir imtiyazla bu nehirde gemi yüzdürdüğüne vurgu yapılarak, İngilizlerin belki de en çok çekindikleri noktaya parmak basılmış ve uyarılmışlardır.

⁹⁷³ Aynı belge.

⁹⁷⁴ Aynı belge.

7 Temmuz 1879 günü Bağdat Genel Konsolosluğu görevini Albay John Pigott Nixon'dan devralan Yarbay Samuel Barrett Miles'in⁹⁷⁵ Dicle Nehri üzerine yapılan setlerle ilgili ilk değerlendirmesi bu setlerin bir işe yaramadığı ve yaramayacağı yönündedir. Miles'a göre setlerin inşası için zaten bir hayli geç kalınmış ve setler tamamlanıp su tutuluncaya kadar da pirinç mahsulünün neredeyse üç'te biri susuzluktan kurumuştur. Dolayısıyla setlerin yapılış gayesi çoktan ortadan kalkmıştır⁹⁷⁶. Ayrıca selefi Albay Nixon'un aksine Yarbay Miles setlerin nehir yatağında kalıcı hasar bırakabileceğini ileri sürmektedir. Şayet söz konusu toprak setler işlevi sona erdikten sonra vilayet idaresince nehir yatağından kaldırılmaz ise setlerin olduğu yerde molozlaşarak nehrin yapısına bir şekilde zarar vereceğine veya nehir sularıyla taşınsa bile bir yerde tekrar birikerek nehir yatağının dolmasına ve dolayısıyla gemi geçişlerine engel teşkil edeceğine işaret eden Miles, bu noktada Arapların elinden bir şey gelmeyeceğini ve setlerin nehir yatağından temizlenmesi için Türk idaresine baskı yapılması gerektiğini düşünmektedir⁹⁷⁷. Miles, nehir sularının gün gittikçe azaldığını ve muhtemelen Eylül-Ekim aylarında yağışlar başlayıncaya kadar da azalmaya devam edeceğini belirterek, nehrin kuruması halinde ortaya çıkacak felaketin setlerin doğuracağı sıkıntıyla mukayese dahi edilemeyeceğini dile getirmektedir. Miles son olarak, sonbahar yağışları başlayıncaya kadar Dicle Nehri'nin gemi seferlerine uygun bir seviyede olmayacağını ifade etmektedir⁹⁷⁸.

Yarbay Miles tarafından konuyla ilgili yıl sonunda Dışişleri Bakanlığına (Londra) sunulan bir raporda ise⁹⁷⁹, Amara'daki pirinç kaybının Hindiye'deki bataklıklardan sağlanmak suretiyle vilayette korkulan bir kıtlık yaşanmadığını ve hakeza Amara'da da belli bir miktar pirinç mahsulü elde edildiğini dile getirmiştir. Miles, Amara'daki pirinç tarımıyla uğraşan Araplar tarafından Dicle Nehri üzerine inşa edilen setlerin ise hiçbir işe yaramadığını ve tam bir fiyasko ile neticelenerek yok olduğunu raporunda belirtmiştir⁹⁸⁰.

⁹⁷⁵ *TNA. FO. 195/1243, No. 75*, Genel Konsolos Yarbay Samuel Barrett Miles'tan Henry Layard'a, 7 Temmuz 1879-Bağdat, s. 274; *TNA. FO. 78/3015, No. 8*, Yarbay S. B. Miles'tan Dışişleri Bakanlığına, 7 Temmuz 1879-Bağdat; *TNA. FO. 195/1243, No. 74*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 7 Temmuz 1879-Bağdat, s. 272; *TNA. FO. 78/3015, No. 7*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 7 Temmuz 1879-Bağdat. Yarbay Miles'in atama kararının resmi gazete ilanı için bkz. *The London Gazette*, 12 August 1879, Issue 24751, s. 4899; *The Edinburg Gazette*, 15 August 1879, Issue 9026, s. 839.

⁹⁷⁶ *TNA. FO. 78/3015, No. 4PD*, Yarbay Miles'tan Dışişleri Bakanlığına, 19 Temmuz 1879-Bağdat.

⁹⁷⁷ *Aynı belge*; *TNA. FO. 78/3015, No. 5PD*, Yarbay Miles'tan Dışişleri Bakanlığına, 23 Temmuz 1879-Bağdat.

⁹⁷⁸ *Aynı belge*.

⁹⁷⁹ *TNA. FO. 78/3015, No. 15*, Yarbay Miles'tan Dışişleri Bakanlığına, 10 Aralık 1879-Bağdat.

⁹⁸⁰ *Aynı belge*.

5. BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU'NUN DİNİ-MEZHEBİ FAALİYETLERİ

5.1. Hint Mirasının Dağıtımı Meselesi ve Bağdat Genel Konsolosluğu

Şii mezhebi müntesipleri, inanç ve saygılarının bir nişanı olarak Irak'taki Şii türbelerini yüzyıllar boyunca ziyaret etmişler, buralara kıymetli hediyeler gönderip paralar vakfetmişlerdir. Bu geleneğin bir tezahürü olarak Hindistan'daki Şii eşraf ve mahfillerce de ihtiyaç sahibi kimselere, Şii medreselerindeki alim ve talebelere dağıtılmak, türbelerin tamir-bakım ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere türbelerdeki müçtehitlere bir takım değerli hediyeler ve çok büyük miktar nakdi bağışlar (teberru) göndermişlerdir. Yekûn olarak büyük meblağlar tutan bu hediye ve bağışlar 19. yüzyıl başlarından 20. yy. ortalarına kadar özellikle Necef ve Kerbela'daki Şii-i mezhep fakir-fukara ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere türbelerinin önde gelen müçtehitlerine gönderilmiştir. Hindistan eşrafınca gönderilen bu paranın Osmanlı Irak'ı üzerinde bazı menfi tesirleri olmuştur. Söz konusu bağışlar Şia'nın Irak'ta yaygınlaşması, güçlenmesi ve kurumsallaşmasına katkı sağladığı gibi bunun da ötesinde, söz konusu bağışların dağıtımına 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bağdat Genel Konsolosluğu vasıtasıyla İngilizlerin müdahil olması, vilayette bir takım huzursuzlukları ve şikâyetleri beraberinde getirmiştir. Zira Hintlilerce hayır niyetiyle vakfedilmiş olan bu bağışların dağıtımı bir süre sonra İngilizler tarafından bölgedeki siyasi nüfuzlarını yaymak ve güçlendirmek için bir araç hâline getirilmiştir. Bu noktada Osmanlı idarecileri ile İngiliz temsilciliği arasında meselenin zaman zaman tartışıldığı görülmektedir. Her ne kadar Hintli Şii eşraf halisane bir niyet ve inançla bu bağışları türbelere vakfetmiş etmiş olsalar da İngilizlerin bunu siyaseten kullanmalarının önüne geçilememiştir. Ayrıca bu bağışların inanç temelli bir eksende dağıtılması, Irak'ta Sünni-Şii nüfus değerlerinin Şiiler lehine dönüşümüne yol açmış ve vilayette mezhep kökenli ayrışmayı derinleştirmiştir.

Bağdat'ta Hint Mirasının (bağış-teberru) dağıtımı ve bu meselenin Bağdat İngiliz Genel Konsolosluğu belgelerine nasıl yansıdığı bahsine geçmeden evvel, bu bağışların dağıtımında temel çerçeveyi belirleyen bazı kavramlara, mirasın Bağdat'taki varisleri Şiiler ve Atebât-ı Âliye türbelerine, mirasın ortaya çıkışı ve esasına ana hatlarıyla değinmenin meseleyi daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

5.1.1. Hint Mirası ve Mirasın Atebât-ı Aliye Türbelerinde Dağıtımı

Irak'ın güneyinde yer alan ve On İki İmam'dan altısının türbelerinin bulunduğu atebât şehirleri (Necef, Kerbela, Kazımeyn, Samarra) yüzyıllardır Şiilerin sevgi ve saygısını celp etmiştir. Şiiler bu mukaddes türbe ve şehirlere ziyaret, eğitim, cenaze defni ve ticaret gibi pek çok sebeple gelip gitmekteydiler ve bu beldeler onlar için dini, siyasi ve ekonomik anlamda oldukça kıymetliydi⁹⁸¹.

Dünyanın pek çok farklı coğrafyasındaki Şiiler, Atebât şehirlerine olan sevgilerinin bir tezahürü olarak buralardaki türbelere, medreselere, müçtehit ve öğrencilere, hastane ve aş evlerine ve diğer ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere önemli miktarlarda bağışlar yapmaktaydılar. Türbelerin ihtiyaçları, tamir-bakım giderleri, müçtehit ve öğrencilerin maaş ve bursları, hizmetkarların ödemeleri ve keza mezarlıkların bakım ve tamiratları bu bağış fonlarından karşılanmaktaydı. Öyle ki, yapılan bağışların miktarı zaman zaman müçtehitlerle takipçileri arasında kanlı hadiselerin yaşanmasına sebep olacak kadar büyük meblağlara ulaşmaktaydı. Nakit para veya mücevher şeklinde bağışlanan bu büyük fonlar, özellikle bayram ve matem gibi dini törenler döneminde Şiilere dağıtılmaktaydı⁹⁸². Osmanlı Sultanlarının yanı sıra özellikle İran Şahları ve Hindistan Şiileri söz konusu mabetlere azami ihtimam göstermiş ve bağışlarda bulunmuşlardı⁹⁸³. Sadece Şiiler değil tüm Müslümanlar saygı ve sevgilerinin bir nişanesi olarak atebâta son derece kıymetli hediyeler göndermişler, buradaki fakirlere, ihtiyaç sahiplerine, talebe ve ulemaya dağıtılmak üzere atebâttaki kıdemli müçtehitlere büyük miktarlarda teberrular ve “vasiyet akçaları” hibe etmişlerdi⁹⁸⁴. Bilhassa Vehhâbîlerin Kerbela baskını (20 Nisan 1801)⁹⁸⁵ İslam toplumunda hem Sünnî hem de Şiiler arasında büyük bir infiale neden olmuş, bu

⁹⁸¹ Üstün, *a.g.m.*, s. 79.

⁹⁸² Abbas, *a.g.e.*, s. 85.

⁹⁸³ İlhan, A. (1991). “Atebât”. *DİA.*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 49.

⁹⁸⁴ Üstün, *a.g.m.*, s. 80.

⁹⁸⁵ Vehhabiler ve Kerbela baskını için bkz. Büyükkara, M. A. (2012). “Vehhabilik”. *DİA.*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 611-615; Yörükhan, Y. Z. (1953). “Vehhabilik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), s. 51-67; Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 33-37; Ateş, A. (2019). “XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-İran İlişkileri (1800-1806)”. *Turkish Studies*, 14 (2), s. 419-422.

felaket sonrasında Şii dünyasının her yerinden Meşhed-i Hüseyin'e büyük bağışlar gönderilmiştir⁹⁸⁶.

Atebât'a Irak ve İran'ın haricinde yabancı ülkelerden ve tüccarlardan büyük yardımlar sağlanmakta medreseler ve ziyaretgahlar bu sayede ayakta kalmaktaydı⁹⁸⁷. Özellikle İran ve Hindistan'dan atebât şehirlerine büyük miktarlarda şahsi bağış ve devlet fonları akmaktaydı⁹⁸⁸. Humus⁹⁸⁹ ve zekât⁹⁹⁰ gibi Şii inancının dini bir vecibesi olan mükellefiyetlerin⁹⁹¹ dışında gönüllü olarak bağışlanan bu yardımlar, söz konusu dini vergilerden daha büyük bir yekûn tutmaktaydı. Özellikle Hindistanlı Şiilerce miras olarak Şii türbelere bağışlanan teberrular çok büyük meblağlardı⁹⁹². Atebât şehirleri için başlı başına bir yaşam kaynağı olan bu bağışlar, Necef ve Kerbela'daki büyük müçtehitlerce müntesiplerine dağıtılmaktaydı. Müçtehitler bu paraları kendi sorumluluk sahalarındaki medreseler ve kütüphanelerin giderleri, Necef, Kerbela, Kazımeyn ve Samarra'daki ulema ve talebelerin maaş ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanmaktaydılar⁹⁹³.

⁹⁸⁶ Erkoçoğlu, F. (2010). "Kutsal (laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hakimiyetinin Sonuna Kadar)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), s. 304.

⁹⁸⁷ Abbas, *a.g.e.*, s. 81.

⁹⁸⁸ Abbas, *a.g.e.*, s. 77. Örneğin 19. Yüzyılın büyük Şii müçtehitlerinden Murtaza el-Ensari'de (1799-1864) yıllık 150-200 bin tuman (yaklaşık 9.000 £) birikmekteydi. Keza bir diğer önemli müçtehit Mirza Hasan Şirazi'ye (1815-1895) her sene Hindistan'dan 10 bin liradan fazla tahsisat geldiği gibi, İran'dan da bir o kadar para gelmekteydi. Bkz. Üstün, *a.g.m.*, s. 80-81; Nakash, Y. (2005). *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*. (Çev. M. Saltoğlu). Ankara: Elips Kitap, s. 206.

⁹⁸⁹ Atebât'taki medrese ve müçtehitlerin temel gelirleri humusa dayanmaktaydı. Sözlükte "beşte bir" anlamına gelen humus, İslam hukukunda ganimetler ve bu hükümde olan mallardan kamu yararına belirli alanlarda sarf edilmek üzere alınan beşte birlik (yüzde yirmi) payı ifade eder. Sünni fıkıh ekollerine göre humus, savaş neticesinde elde edilen ganimetlerden düşen payı ifade etmekten, İmamiye Şia'sı fakihleri humusun, yıllık kar ve kazancı da içine aldığı ileri sürerek kapsamını genişletmişler ve humusa tabi olan malları yedi sınıfa ayırmışlardır. Bunlar; 1- Ganimetler, 2- Yıllık gelirin ihtiyaç fazlası, 3- Madenler, 4- Önceki nesillerce biriktirilmiş veya saklanmış mallar (kүнüz veya rikâz), 5- Denizden çıkarılan mallar, 6- Mülkiyeti zımmilere intikal etmiş araziler, 7- Haramla karışmış helal mallar. Bkz. Apaydın, H. Y. (1998). "Humus". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 365-366; Öz, M. (1998). "Şia'da Humus". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 369.

⁹⁹⁰ Şii ulemanın temel gelirlerinden birisi de zekâtı. On altıncı yüzyılda Muhakkık el-Keraki (ö.1533-34) tarafından ortaya atılan "nâib-i âmm" (imam vekili) kavramı bu yetki erkinin temelini teşkil etmekteydi. Bu kavrama atfen zekatı toplama hakkı fukahâyâ verilmiş oluyordu. Bkz. Üstün, İ. S. (1993). "İmamiye Şiâsında Otorite Problemi: Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih Kavramı". *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, 13-15 Şubat 1993 İstanbul, Tebliğler*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, s. 376-378.

⁹⁹¹ İmamiyye mensupları paylarına düşen humusu müçtehitlere vermekle mükellefler ve şayet bulundukları mahalde herhangi bir müçtehit yoksa bile başka bir yerdekine ulaştırmak zorundaydılar. Kendilerine intikal eden meblağları meşru işlere harcadıkları müddetçe müçtehitler kimseye karşı sorumlu değillerdi. Bkz. Öz, "Şia'da Humus". s. 370.

⁹⁹² Örneğin 1786-1844 yılları arasında Şii Awadh Krallığı'nın yöneticilerinden ve eşrafından Atabat'a 1 milyon rupiden fazla mali bağış yapılmıştır. Bkz. Litvak, M. (2001). "Money, Religion and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala 1850-1903". *International Journal of Middle East Studies*, 33 (1), s. 2.

⁹⁹³ Üstün, "Hindistan'dan Atebat'a..". s. 80-81; Nakash, *a.g.e.*, s. 206.

5.1.1.1 Mirasın Bağdat'taki varisleri: Şiiler ve Atebât-ı Aliye türbeleri

Sözlükte Şia kelimesi, “taraf, taraftar, fırka, yardımcı, destekleyici ve bir iş için bir kimse etrafında toplanan grup” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise Şia, Hz. Peygamberin vefatının ardından Hz. Ali ve Ehlibeyt’ini halifelik için en münasip kişi ve zümre olarak gören, onları meşru halifeleri kabul eden ve Hz. Ali’den sonra da hilafetin mutlaka onun soyundan gelenlerle devam etmesi gerektiğini savunan ve buna inananların adıdır. Bu terimin özellikle Cemel Vak’asını (656) müteakip yaygınlaştığı görülmektedir. Şii ise Şia’nın tekil halidir⁹⁹⁴. Şiilik, Hz. Ali ve onun soyundan olanları imametin yegâne varisleri olarak gören, onlara büyük bir sevgi ve saygı ile bağlı olanlar tarafından benimsenmiş dini ve siyasi bir harekettir⁹⁹⁵. Şiilere Şia denilmesi, bu zümrenin Hz. Ali’ye taraftar olmaları ve onu diğer sahabilerden üstün görmeleri sebebiyledir⁹⁹⁶. Şia’nın temeli Hz. Peygamberin vefatının ardından yerine geçecek halifenin Ehlibeyt’ten birisinin olması gerektiği tartışmasına dayanır. Başlangıçta Hz. Ali tarafgirliği ile siyasi olarak ortaya çıkan bu ekol daha sonraları itikad halini almıştır.

Şii inancıya göre, Hz. Ali bizzat Hz. Peygamberin vasiyetiyle halife tayin edilmiştir ve dolayısıyla halifelik seçimle değil nass (açık işaret-delil) ve tayin ile Hz. Ali’ye aittir. Ondan sonra ise imamet onun çocukları ile devam edecektir. Şiilere göre imamet nübüvvetin devamı niteliğindedir ve dolayısıyla ne seçimle ne de bir topluluğun veya şuranın vasiyet ve tavsiyesiyle birine verilemez⁹⁹⁷. Hz. Ali taraftarlığının siyasi bir zümre olarak ne zaman ortaya çıktığı ise tartışmalı bir konudur. Şii âlimler, henüz Hz. Peygamber hayatta iken Hz. Ali tarafgirliğinin varlığına ve peygamberin vefatından sonra onun imametinin beklendiğine işaret etmektedirler. Şia dışındaki âlimler ise, Şia’nın peygamberin vefatını müteakip yönetime Ehlibeyt’ten birinin ve özellikle Hz. Ali’nin getirilmesinin daha uygun olacağı beklentisiyle bu zümrenin oluştuğunu veya Şia’nın özellikle Hz. Osman’ın öldürülmesi hadisesi sonrası ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Hakeza Sıffin Savaşı (657) da Şia zümresinin oluşum noktası olarak kabul edilmekle birlikte bu hususta en kabul gören hadise, Hz. Hüseyin’in şehit edildiği Kerbela olayıdır

⁹⁹⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 795; Öz, M. (2010). “Şia”. *DİA.*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 111; Strothmann, R. (1997). “Şia”. *İA.*, C. XI. Eskişehir: M.E.B. Yayınları, s. 502.; Abbas, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁹⁹⁵ Abbas, *a.g.e.*, s. 53.

⁹⁹⁶ Öz, “Şia”. s. 111.

⁹⁹⁷ Özarslan, S. (2016). “Kerbela Olayının Şii İnançlar Üzerine Etkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl. 21, S. 36, s. 54-55.

(10 Ekim 680)⁹⁹⁸. İlk dönemlerde Şiilik Hz. Ali tarafgirliğine bağlı basit bir siyasi tercihten ibaret olup herhangi bir mezhep nitelik taşımadığından, Hz. Ali ve oğullarının başında bulunduğu devlet Şii bir devlet değildi. Şiiliğin mezhepleşme süreci özellikle Kerbela Vak'ası'ndan⁹⁹⁹ sonra başlamıştır¹⁰⁰⁰. Hz. Hüseyin'in Kerbela da elim bir şekilde şehit edilmesi (10 Ekim 680) Şiiliğin siyasi bir hüviyet kazanmasında başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Bu acı hadise, Hz. Ali ve oğullarının intikamını alma noktasından hareketle gelişen bir takım siyasi girişimlerin nirengi noktası olmuştur¹⁰⁰¹.

Şii inancına göre Müslümanların velayeti Hz. Peygamber'den sonra Ehlibeyt ve onlardan olan On İki İmam'a¹⁰⁰² geçmiştir. Bu velayet aynen peygamberlerde olduğu gibi Allah tarafından tayin veya peygamber tarafından işaret ve atama ile olur ki, Hz. Ali ve Ehlibeyt'i Hz. Peygamber tarafından ümmete açıkça işaret edilmiştir. İmamlar temsil ettikleri makamın gereği olarak masum ve hatasızdırlar. Şiiler, dini, fikri, toplumsal ve kültürel meselelerde imamlara müracaatla onların tavsiye ve telkinleriyle hareket ettikleri için Şii inanç piramidinin en tepesinde imam yer almaktadır. Hz. Peygamber'den sonraki On İki İmam'ın görüşlerine itiraz edilemez, varlığı sorgulanamaz ve onlara asla karşı konulamazdı. Şiiler, On İki İmam'ın ardından onların temsilcileri olarak din adamları olan müçtehit ve merciilere tabi olmuşlardır. Müçtehitlik mertebesine erişmiş bir din adamı ancak halkın ondan belli meselelerde fetva almak üzere müracaatta bulunmaya başlamasıyla dini mercii olabilmekteydi. Merciiiler asla dünyevi kazanç peşinde olmayan müçtehitlerdir. Şii merciilerin bilgi veya fetva karşılığında para ve sair dünyevi herhangi bir talepte bulunması yasak ve haramdır¹⁰⁰³.

⁹⁹⁸ Öz, "Şia". s. 111-112; Coşar, H. (2010). "Kerbela'nın İtikadi Sembol Haline Gelmesinin Arka Planındaki Hermetik Unsurlar". Yıldız, A. (Edit). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 531-532; Topaloğlu, F. (2010). "Şia'da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi". Yıldız, A. (Edit). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 504-505.

⁹⁹⁹ Kerbela Vak'ası ve bu vakanın Şii inancındaki yeri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yıldız, A. (Edit). (2010). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I-II-III, Sivas: Asitan Yayıncılık.

¹⁰⁰⁰ Öz, M. (2010). "Tarih Boyunca Şii İktidarı". *DİA*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 114; Strothmann, "Şia". s. 503.

¹⁰⁰¹ Abbas, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁰⁰² On İki İmam'ın isimleri, Ali b. Ebu Talib, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali Zeynelabidin, Muhammed el-Bakır, Ca'fer es- Sadık, Musa el-Kazım, Ali-er Rıza, Muhammed et-Taki el-Cevad, Ali en-Naki el-Hadi, Hasan b. Ali el-Askeri, Muhammed el-Mehdi el Muntazar ve geleceği beklenen son imam Ebü'l Kasım Muhammed b. Hasan. Bkz. Fırlalı, E. R. (2001). "İsnâaşeriyye". *DİA*, C. XXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 143.

¹⁰⁰³ Abbas, *a.g.e.*, s. 57-59. Şia'nın en yaygın ve etkili kolu İsnâaşeriyye'dir. Bu fırka mensupları, on iki imam sistemini benimsemeyi inanç haline getirdikleri için İmâmiyye; fikhî görüşlerini Cafer es-Sâdık'a nispet ettikleri için de Caferiyye adıyla anılmaktadır. Bu mezhep zamanla Şia'nın ana bünyesi haline gelmiş

Şiiliğin temelleri M. S. 7. yüzyılda Bağdat'ın güneyinde yer alan Kûfe'de atılmış olup, Şii mezhebi bu topraklarda doğmuştur. İlk zümreleşmeler ve iç ihtilaflar yine bu bölgede vuku bulmuş ve Şiilik diğer coğrafyalara buradan taşınmıştır. Hz. Ali'nin hilafet başkenti yaptığı Kûfe'de, ardından oğlu Hz. Hüseyin'in de Kerbela'da şehit edilmeleri Irak topraklarını Şia'nın anavatanı haline getirmiştir. Hakeza Hz. Ali ve Hz. Hüseyin dâhil On İki İmam'ın altısının türbeleri Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samarra'da bulunmaktadır¹⁰⁰⁴.

Halife Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına dâhil edilen Irak, Hz. Ali'nin hilafetinde halifeliğin ve İslam Devleti'nin yönetim merkezi oldu. Irak toprakları aynı zamanda İslam mezhepleri tarihinin en üzücü hadiselerinin yaşandığı yer oldu. Hz. Ali Kûfe'de şehit edildiği gibi oğlu Hz. Hüseyin de yine Irak topraklarında şehadete erdi. Dolayısıyla Irak, fikri ve siyasi pek çok önemli gelişmenin ve kırılmanın mekânı oldu. Şii düşünce bu topraklarda yaşanan elim hadiseler üzerine inşa edildi ve gelişti. Bu itibarla Irak bu fikrin ve akımın anavatanı oldu¹⁰⁰⁵. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin bu topraklarda medfun olmasının yanı sıra, Kerbela hadisesi gibi Şiiliği siyasi ve mezhebi olarak şekillendiren bir takım olayların da bu coğrafyada vuku bulmuş olması Irak'ı Şia'nın tarihsel merkezi kılmıştır. Ehlibeyt'in yaşadığı bu müessif olayların merkezi olması veçhile Şia açısından Irak'ın konumu birincildir. Bugün inanç oranı olarak Şiiliğin en yüksek olduğu ve siyasi güç olarak ta temsiliyeti elinde bulunduran İran, 16. yüzyıl ve sonrasında şekillenmiş ve dolayısıyla Irak'a kıyasla çok yeni bir Şii coğrafyasıdır¹⁰⁰⁶.

Irak'ta Şiiliğin tarihsel gelişimi Cemel Vak'ası (656) ve bu vakanın ardından özellikle Hz. Ali'nin İslam Devleti'nin başkentini Medine'den Kûfe'ye taşıması süreciyle başlamıştır¹⁰⁰⁷. Bununla birlikte Irak'ın Şiileşmesi oldukça uzun bir tarihsel sürece dayanmaktadır. X. Yüzyılın ortalarına kadar ancak Kûfe, Samarra ve Bağdat şehirlerinde

ve günümüzde Şia denilince genellikle bunlar anlaşılır olmuştur. Söz konusu fırka için Şii ve Caferî tabirleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Bkz. Poş, A. (2011). "XIX. Yüzyıl Sonlarında Irak'taki Şii Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri". *Milel ve Nihal Dergisi*, 8 (3), s. 48; Abbas, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁰⁰⁴ Büyükkara, M. A. (2014). "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları". Okumuş, M. ve Hakyemez, C. (Editörler). *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri Sempozyumu 27-29 Eylül 2013 Çorum*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, s. 209-210; Nakash, *a.g.e.*, s. 3, 13; Abbas, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰⁰⁵ Akoğlu, M. (2014). "Irak'ta Şii Varlığı". Okumuş, M. ve Hakyemez, C. (Editörler). *Orta Doğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri Sempozyumu, 27-29 Eylül 2013 Çorum*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, s. 259.

¹⁰⁰⁶ Korkmaz, Y. (2016). "Irak'ta Şii Gruplar ve Siyasete Etkileri". *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*. İstanbul: s. 2-3, İnternet: <https://insamer.com/tr/irakta-sii-gruplar-ve-siyasete-etkileri-274.html> adresinden 11.08.2020'de alınmıştır.

¹⁰⁰⁷ Irak'ta Şiiliğin gelişim süreci için bkz. Abbas, *a.g.e.*, s. 47-52.

olmak üzere nüfusun küçük bir kısmı Şii'dir. Öyle ki, Şii inancın önemli dini ritüellerinden birisi olan 10 Muharrem matemi ancak Bağdat'ın Büveyhi hâkimiyetine geçmesinin ardından 963 yılında görkemli bir törenle kutlanabilmektedir. Irak'ın Şiileşmesinin önünün açılmasında hiç şüphesiz Şii siyasi otoritelerinin yadsınamaz bir katkısı vardır. Büveyhiler öncesinde Bağdat'ta büyük bir Şii topluluğu göze çarpmazken, onlarla birlikte nüfus değerlerinin Şiiler lehine değişmeye başlaması hiç şüphesiz onların Şia yanlısı siyasetleriyle alakalıdır. Bununla birlikte Irak'ta Şiiliğin yaygınlaşması ve güç kazanmaya başlamasında en büyük dönüşüm hiç şüphesiz Safeviler döneminde olmuştur. Bu dönemde Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samarra'daki Şii imamlara ait türbelerin ziyareti ön plana çıkarılmış ve Atebât şehirleri birer hac merkezine dönüşmüştür.

Özellikle hac mevsiminde ve Muharrem ayında Irak'taki türbeler ziyaretçi akınına uğramış ve gelenlerin bir kısmı kalıcı olarak buralara yerleşmişlerdir. Kısacası Safevi hanedanının Şii halkı ve kutsal mekanları kullanarak bölgedeki siyasi nüfuzunu arttırmaya çalışması buradaki Şii nüfusu takviye etmiştir¹⁰⁰⁸. Ancak Iraklı Şii Arapların önemli bir kısmının Şiileşmesi çok eski zamanlarda değil yakın dönemde gerçekleşmiştir. Bedevi Sünni Arapların XIX. Yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçerken tercihen Irak'ın güneydeki şehir ve kasabalara yerleşmeleri bu zümrelerin Necef ve Kerbela'daki Şii âlimlerin tesiriyle Şiileşmeleri sonucunu doğurmuştur¹⁰⁰⁹. XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Irak'ta Sünni nüfusun Şiilerden fazla olduğu ancak Irak'ın değişik şehirlerinde kaim Şii medreselerinin, alim ve müçtehidlerinin yoğun faaliyetleri neticesinde özellikle 1890'lı yıllara gelindiğinde nüfus dengesinin Şiiler lehine döndüğü görülmektedir¹⁰¹⁰.

Bağdat vilayeti dâhilinde Şiilerce mukaddes sayılan ve atebât adı verilen ziyaret yerleri bulunmaktadır. Atebât, Arapçada “eşik, basamak, kademe, paye, makam-ı ali, ziyaretgâh, meşhed-i mukaddes” anlamlarına gelen atebe kelimesinin çoğuludur. Daha çok

¹⁰⁰⁸ Bulut, H. İ. (2010). “Siyasi ve Dini Otoritelerin Necef ve Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmadaki Rolü, Kitabü'l-Mezar Örneği”. Yıldız, A. (Edit). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 409-412; a. mlf., (2010). “Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (22), s. 1-5; Poş, *a.g.m.*, s. 49-50, 56.

¹⁰⁰⁹ Büyükkara, *a.g.m.*, s. 210; Uyar, M. (2004). “Irak ve İran Şiiliği”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 151, s. 228-231. Irak'ın Şiileşmesinin 19. Yüzyıldaki seyri için bkz. Üstün, İ. S. (2007). “The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi'a in The 19th Century Province of Baghdad”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, s. 69-86; Çetinsaya, “The Caliph..”. pp 561-574.

¹⁰¹⁰ Akoğlu, *a.g.m.*, s. 259-262; Poş, *a.g.m.*, s. 50-65.

“atebât-ı âliye” veya “atebât-ı mukaddese” adlarıyla anılan bu ziyaret yerleri, Necef, Kerbela, Kazimiye ve Samarra şehirlerinde bulunmaktadır¹⁰¹¹.

Şii inanç geleneği içerisinde kabir ziyaretleri şüphesiz önemli bir yer tutmaktadır. İlk kabir ziyaretinin Kerbela hadisesinin hemen ertesinde Cabir b. Abdullah el-Ensari tarafından gerçekleştirildiği ve hakeza onu takiben Tevvâbîn¹⁰¹² hareketi ve Ehlibeyt mensuplarınca da kabirlerin ziyaret edildiği görülmektedir. Onların bu ziyaretleri daha sonra bir gelenek hatta ibadet halini almış ve bu ziyaretgâhlar, yüzyıllardır İran başta olmak üzere yakın-uzak dünyanın pek çok yerinden Müslüman'ı ağırlamıştır¹⁰¹³. Bu ziyaretlerde özellikle Hz. Ali'nin Necef ve Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbeleri ilk sıradadırlar. İlk dönemlerde üzüntü ve masumane duygularla yapılan kabir ziyaretleri daha sonra Şii inancın bir gereği, zarureti ve hatta şartı halini almıştır. Necef ve Kerbela'nın dinen ve siyaseten kutsiyet kazanması ancak Şia'nın mezhepleşmesi, dini ve siyasi bir harekete dönüşmesi sonrasında olmuştur¹⁰¹⁴. Bu anlamda Safeviler dönemi Irak topraklarındaki bütün atebât için bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde türbeler yenilenip genişletilmekle kalmamış, birer hac ziyaretgâhına dönüşmüştür. Özellikle Şah İsmail dönemi bu noktada müstesna bir yere sahiptir. Zira onun döneminde Şiilerce bu mekanları ziyaret Mekke ve Medine'ye yapılan hac ziyaretlerinden daha evla tutulmuş ve zaman zaman atebât şehirlerini ziyaret eden İranlı hacıların Mekke ve Medine'yi ziyaret edenlerden daha fazla olduğu görülmüştür¹⁰¹⁵.

Atebât ziyaretleri zamanla Ehlibeyt'e mensup diğer mezar ve makamları da bünyesine katarak büyük bir toplumsal harekete dönüşmüştür. Irak'taki atebâtın dışında, İran'da Meşhed, Suriye'de Şam ve diğer başka pek çok yer Şiilerce mukaddes kabul edilmiş ve her yıl binlerce Şii buraları ziyaret etmişlerdir¹⁰¹⁶. İranlı Şii hacılar Mekke'ye

¹⁰¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 927; İlhan, “Atebât”. s. 49; Poş, *a.g.m.*, s. 53.

¹⁰¹² Hz. Hüseyin ve Ehlibeyt'in intikamını almak kastıyla Kerbela hadisesi sonrası ortaya çıkan ve “tövbe edenler” anlamına gelen bu hareket için bkz. Yiğit, İ. (2012). “Tevvâbîn”. *DİA.*, C. XXXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 49-50.

¹⁰¹³ İlhan, “Atebât”. s. 49; Doğan, E. (2010). “Kaçarlar Dönemi İran Hac Seyahatnamelerinde Kerbela Hadisesi ve Hz. Hüseyin'in Kerbela Yolu”. Yıldız, A. (Edit). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 213-214; Bulut, H. İ. “Siyasi ve Dini Otoritelerin..”. s. 410; a. mlf., “Kerbela'ya Kutsiyet..” s. 3.

¹⁰¹⁴ Bulut, aynı yer.

¹⁰¹⁵ Erkoçoğlu, *a.g.m.*, s. 297; a. mlf., “Kutsal (laştırlmış)..”. s. 110; Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 152-153; Poş, *a.g.m.*, s. 53.

¹⁰¹⁶ Erkoçoğlu, “Kutsal (laştırlmış)..”. s. 312.

yapmış oldukları hac seyahatini Irak'taki mukaddes türbeleri de ziyaret etmek suretiyle birleştiriyorlardı. Çünkü Şiiler, hacca gidiş-geliş sırasında atebâtı ziyaret etmeyi hac farzasının bir parçası ve tamamlayıcısı olduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle hacca gidiş güzergâhlarını da bu inanışa göre tertip ederek atebâttan geçen yolları tercih ediyorlardı. Böylece hem hac vazifelerini tamamlamış hem de Ehlibeyt'in yaşadığı elim hadiseleri hatırlamış ve yâd etmiş oluyorlardı¹⁰¹⁷. Hac dönüşünde ise İranlı hacılar eve dönmeden önce son defa Kerbela'ya uğramak suretiyle burada “Kerbelaî” sıfatını alarak memleketlerine dönüyorlardı¹⁰¹⁸ ki bu sıfat, Sünni Müslümanların “hacı” unvanına tekabül etmekteydi¹⁰¹⁹.

Şiilerce mukaddes addedilen Atebât-ı Âliyât (yüce-yüksek eşikler) arasında ilk sırayı Hz. Ali b. Ebu Talib'in medfun bulunduğu inanılan Necef'teki türbe alır. Hz. Ali'nin şehadet mahalli olması hasebiyle Meşhed-i Ali adıyla da anılan bu türbe Şiiler için ikinci bir hac merkezidir¹⁰²⁰. Necef bu türbe sebebiyle Şiilerce mukaddes kabul edilen güzergâhlardan biri haline getirmiştir¹⁰²¹. Zira Şii inancına göre burada kılınan namazın fazileti başka yerlerde kılınandan kat be kat fazladır ve buraya defnedilecek cenazeler kabir azabından muaf olacaktır. Pek çok Şii, kıyamet günü imamlarının şefaatine iltica etmek için buralara defnedilmeyi vasiyet etmiş ve bu nedenle Necef'te Vadi-üs Selam adıyla büyük bir kabristanlık vücuda gelmiştir¹⁰²².

Bir diğer atebe olan Kerbela ise, Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olan küçük oğlu Hz. Hüseyin'in kardeşleri ve Ehlibeyt'in diğer mensuplarıyla birlikte 10 Muharrem 61 / 1 Ekim 680'de Emevi halifesi Yezid b. Muaviye'nin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad komutasındaki birliklerce katledildiği yerdir. Hz. Hüseyin ile birlikte kardeşleri Cafer b. Ali, Osman b. Ali, Ubeydullah b. Ali, Ebubekir b. Ali, Muhammed b. Ali el-Asgar ve Abbasu'l-Asgar olmak üzere on yedi erkek şehit edilmiştir. Şehitler arasında Hz. Hüseyin'in ağabeyi Hz. Hasan'ın oğlu Kasım b. Hasan da bulunmaktaydı¹⁰²³. Kerbela

¹⁰¹⁷ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*., s. 152-153; Doğan, *a.g.m.*, s. 220.

¹⁰¹⁸ Doğan, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁰¹⁹ Doğan, *a.g.m.*, s. 229.

¹⁰²⁰ İlhan, “Atebât”. s. 49; Uluçam, A. (2004). “Meşhed-i Ali”. *DİA*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 365-366; Öz, M. (2000). “Necef”. *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 486-487; a. mlf., (2004). “Meşhed”. *DİA*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 362-363.

¹⁰²¹ Poş, *a.g.m.*, s. 53.

¹⁰²² Öz, “Necef”. s. 486-487; Akoğlu, “İrak'ta Şii Varlığı”. s. 268-269; Poş, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁰²³ Özarslan, *a.g.m.*, s. 52; İlhan, “Atebât”, *DİA*, C. IV, s. 49; Poş, *a.g.m.*, s. 54-55.

şehri, Hz. Hüseyin ve onunla birlikte şehit edilen 72 kişinin cenazeleri etrafında şekillenmiş bir şehirdir. Bu gün Hz. Hüseyin'in türbesinin olduğu mahal beraberindeki diğer şehitleri de bünyesinde barındırmaktadır¹⁰²⁴. Özellikle Zeynu'l-Âbidîn, İmam Bâkır ve Câfer es-Sâdık'dan gelen rivayetlerde Kerbela toprağının faziletine dikkat çekilmiş ve Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret edenin bağışlanacağı vurgulanmıştır. Kerbela'nın kutsiyetiyle ilgili bu anlayış zamanla aşırı boyutlara ulaşmış ve Kerbela'yı ziyaret hac gibi algılanmıştır¹⁰²⁵. Böylece Kerbela, Şiilerin görmek için yollara düştüğü mukaddes bir şehir olmuştur. Kerbela, "Atebât-ı Aliyât (yüksek eşikler)" şehirleri arasında en önemlisi olup, buraya yönelik Şii ziyaretleri bu menfur hadiseden yaklaşık kırk gün kadar sonra ve ilk defa Cabir b. Abdullah el-Ensari'nin ziyaretiyle başlamıştır. Büveyhi hükümdarı Muizzüddavle'nin emriyle Bağdat'ta ilk defa 963 yılında Kerbela / 10 Muharrem mateminin kutlanmasıyla bu şehir Şiilerin ilgi odağı olmuştur. Yine Büveyhiler ile birlikte Hz. Hüseyin'in kabri için "meşhed" tabiri kullanılmaya başlanmış ve günümüze kadar gelmiştir¹⁰²⁶.

Şiilerin gönlünde Kerbela'nın yeri çok farklıydı. Şii ziyaretçiler, diğer atebâtları ayaküstü ziyaret eder ancak Kerbela'da en az iki gün mutlaka kalırlardı¹⁰²⁷. Şiiler hacca giderken önce Kerbela sonra Kûfe ve Necef'e uğrarlardı. Dönerken ise bunun tam tersi bir yol izlenirdi. Dönüşte tekrar Kerbela'ya uğrayan İranlılar burada atebe-bûsi, yani yüksek eşiklerin öpülmesi ile Sünnîlerin "hacı" unvanına tekabül eden "Kerbelâi" sıfatı almaktaydılar¹⁰²⁸.

¹⁰²⁴ Erkoçoğlu, "Kutsal (laştırılmış).", s. 283-84.

¹⁰²⁵ Aynı eser, s. 279-280.

¹⁰²⁶ Doğan, *a.g.m.*, s. 213-214; Erkoçoğlu, "Kutsal (laştırılmış).", s. 278-279, 290-291; İlhan, "Atebât". s. 49; Poş, *a.g.m.*, s. 54-55. Hz. Hüseyin'in türbesinin olduğu mahal için Şiilerce ayrıca Meşhed-i Hüseyin teriminin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Öz, "Meşhed". *DİA*, s. 362-63.

¹⁰²⁷ Doğan, *a.g.m.*, s. 214-215. Sadece türbeler değil Hz. Hüseyin ve Ehlibeyt'in kanları toprağa karıştığı için Kerbela'nın suyu ve toprağı da Şiilerce mübarek ve şifalı kabul edilmektedir. Bu yüzden hemen her Şii yanında Kerbela toprağından yapılmış faziletli olduğuna inandıkları küçük bir secde taşı (türbet veya mühr) bulundurur ve namaz esnasında başını secdeye bu taş üzerine kor. Bkz. Bulut, H. İ. "Kerbela'ya Kutsiyet..". s. 17-18; Üstün, İ. S. (2006). "Bağdat Eyaletindeki Atebâtlara Gelen Şii Ziyaretçiler (19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları)". *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 163, s. 173.

¹⁰²⁸ Doğan, *a.g.m.*, s. 226-229.

oldukları hac seyahatini Irak'taki atebâtı da ziyaret etmek suretiyle birleştiriyorlardı. Dahası Irak'ın İran'a Mekke'den daha yakın olması atebâta gelen hacı sayısının Mekke'ye gidenlerden fazla olması sonucunu doğuruyordu¹⁰³³. Ayrıca Necef önde gelen Şii ulemanın medreselerini burada kurmaları dolayısıyla Şii öğretinin merkezi olmuştu¹⁰³⁴. Özellikle İran, Azerbaycan, Hindistan, Lübnan ve diğer Arap ülkelerinden binlerce öğrenci Şii medreselerinde eğitim görmek üzere Necef'e gelmekteydi. Muhammed Bahru'l-ulum, Cafer Kaşif el-Gita ve hakeza XIX. yüzyılın ortalarında Necef'e yerleşen meşhur mütehitlerden Mirza Hasan el-Şirazi bu şehrin ilmi itibarını arttırmak suretiyle şehrin ilmi ve içtimai cazibesini yükseltmişlerdi. XIX. yüzyıl sonlarına gelinirken sadece Necef'teki Şii medreselerde eğitim gören öğrenci sayısının on ile on beş bin civarında olduğu ileri sürülmektedir. Şehre gelen öğrenci ve ziyaretçiler Necef'in sosyo-ekonomik hayatının lokomotifleri olmuşlardı¹⁰³⁵.

5.1.1.2. Irak - Awadh (Oudh) Hanlığı ilişkileri

On sekizinci yüzyılda Kuzey Hindistan'da Şii Awadh (Oudh) Hanlığının kuruluşu (1720-1856), atebât şehirleri için mali anlamda bir dönüm noktası oldu. 1780-1844 yılları arasında Awadh hükümdarları, bakanları ve diğer eşrafinca gerek hayır amaçlı gerekse dinsel işlevler ve ekonomik projeler için atebât şehirlerine bir milyon rupiden fazla para aktarılmıştır. Özellikle Necef ve Kerbela'ya su getirmek için Orta Fırat'taki Hindiye Kanalı'nın inşası gibi kamu projelerine büyük mali destek sağladılar. Yapılan bu bağışlar atebât şehirlerinin iktisadi refahı için büyük katkı sağlamıştır¹⁰³⁶.

Kuzey Hindistan'dan Atebât'a olan büyük miktarlardaki bağış teveccühünün 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve Atebât ziyaretleri vesilesiyle başladığı görülmektedir. Seyyid Ali Dildar Nasırabadi isimli genç bir talebe 1779 yılında Awadh'dan eğitim için iki yıllığına Atebât'a gelmiş, eğitimini tamamlayarak ülkesine dönünce de Cuma imamı olmuş ve Şia'nın usûlî ekolü üzerine propaganda yapmaya başlamıştır. Biraz da bu propagandanın tesiriyle başlayan Irak-Awadh ilişkileri, 1780'lerde Awadh veziri Hasan Rıza Han'ın Fırat Nehri'nden Necef'e su getirmek için Bağdat Valisine gönderdiği 500.000 rupi ile büyük bir gelişme göstermişti. Necef'te yaşayan ve

¹⁰³³ Faroqi, *Hacılar ve Sultanlar*.., s. 152-153.

¹⁰³⁴ Öz, "Necef". s. 486-87; Akoğlu, *a.g.m.*, s. 268-269.

¹⁰³⁵ Abbas, *a.g.e.*, s. 59, 75-77; Poş, *a.g.m.*, s. 53-54.

¹⁰³⁶ Nakash, *a.g.e.*, s. 16, 208-209; Litvak, "Money, Religion and Politics..". s. 2.

buraya gelen ziyaretçilere kolaylık sağlamak için başlayan kanal projesi 1793 yılında tamamlanmış ve yapılan yardıma atfen Hindiyye Kanalı adını almıştır¹⁰³⁷. Keza Awadh nevablığı¹⁰³⁸ tarafından 1786 yılında Kûfe’de bir mescit, Hindistan’dan atebâta gelen ziyaretçilerin konaklaması için bir han ve 700 el yazması eserin yer aldığı bir kütüphane de yaptırılmıştı. Yine Nevab Asafu’d-devle tarafından atebâttaki müçtehitlere 200.000 rupi, nevabın annesi Baha Begüm ise Necef ve Kerbela için 100.000 rupi vakfetmişti. 1795-98 yılları Awadh veziri Hüseyin Han Keşmiri tarafından Aga Seyyid Ali Tabatabai’ye Kerbela’daki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere büyük meblağlarda paralar gönderilmişti. 1815 yılı Aralık ayında Nevâb Gaziüddin Haydar (ö.1827) Hindistan’daki İngiliz hükumeti kanalıyla Atebât’a 100.000 rupi göndermiş, keza 1816 yılında, Hindiye Kanalı’nın temizlenmesi, tamir ve bakımı için de bazı teşebbüslerde bulunmuştu¹⁰³⁹.

Aynı şekilde, Gaziüddin Haydar’ın yerine geçen oğlu Nasıruddin Haydar 1820 ve 1830’larda bölgedeki bir hastaneye para göndermiş ve keza Gaziüddin Haydar’ın kardeşi Muhammed Ali Şah 1841 yılında Irak’taki 200 Hindistanlı Şii’ye dağıtılması için bir miktar para vasiyet etmişti¹⁰⁴⁰. 19. yüzyıl boyunca da atebâttaki müçtehitlere Hindistan’dan büyük paraların gönderildiği görülmektedir. Bilhassa bağışların geldiği Avadh Hanlığı, 19. Yüzyıl başları itibariyle Şii medreselerin ve Şiiliğin güçlü olduğu bir yerdi. Başkent Lucknow (Leknev) Hindistan’daki en büyük Şii merkezi haline gelmişti¹⁰⁴¹.

Atebât’a akan Hint parası Necef ve Kerbela’da Awadhlılarla bağlantısı olan İranlı müçtehitlerin ekonomik tabanlarını genişletmelerine ve elbette güçlenmelerine yardımcı oldu. Başta Kaşif el-Gita olmak üzere Arap asıllı müçtehitlerin Hint parası üzerinde hakimiyet kurmasına müsaade edilmedi. Çünkü Lucknow’daki idareciler ve müçtehitler ortak soy ve kültürü paylaştıkları İranlı müçtehitlerle çalışmayı tercih ediyorlardı. Awadh Hanlığından temin edilen bağış ve burslar sayesinde İranlı müçtehitler medreselerine Arap müçtehitlerden daha fazla öğrenci ve mürit çekiyorlar, böylece kutsal şehirlerdeki konumlarını güçlendiriyorlardı. Örneğin Hint bağışlarıyla inşa edilen Hindiye Kanalı

¹⁰³⁷ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”, s. 82-83; Litvak, M. (2000). “The Finances of the Ulama Communities of Najaf and Karbala 1796-1904”. *Die Welt des Islam*, (New Series). 40 (1), s. 46-47; Nakash, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰³⁸ Nevvâb (nevâb-navâb); Babür Devlet idaresinde siyasi ve idari güç erkini elinde bulunduran makam ve makam sahibine verilen addır. Bkz. Özcan, A. (2007). “Nevvâb”. *DİA*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 67-68.

¹⁰³⁹ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 83-84.

¹⁰⁴⁰ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 85.

¹⁰⁴¹ *Aynı eser*, s. 81-82.

bölgedeki demografik yapı üzerinde tesir ederek göçebe kabilelerin yerleşik hayata geçmesini sağlamış, tabi bu arada, bu kabilelerin Şii propagandasına maruz kalarak Şiileşmelerine yol açmıştı. Oudh Hanlığının 1856 yılında İngilizlerce ilhakı sonrasında da Hint bağışlarının kutsal şehirlere akmaya devam ettiği görülmektedir¹⁰⁴². Hindistan'daki Şii Hanlığı Awadh'dan XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Irak'taki Necef ve Kerbela'ya aktarılan fonların altı milyon rupiden fazla olduğu ileri sürülmektedir¹⁰⁴³.

Irak'ın İngilizlerce işgali öncesine kadar Necef ve Kerbela ülkenin burs merkezi idi. Söz konusu şehirlerdeki müçtehitler ve diğer dini zümreler doğrudan İran ve Hindistan'daki Şii hükümdar ve hükümdar aileleri, taraftarlar ve ulemanın yaptığı bağışlardan yararlanıyorlardı. Kutsal şehirlere yabancı para desteği buraların politik olarak yönlendirilmesi ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi üzerinde önemli sonuçlar doğurdu¹⁰⁴⁴.

5.1.1.3. Hint Mirası (The Oudh Bequest)

Oudh, Awadh Hint Krallığının¹⁰⁴⁵ İngilizce adıdır. The Oudh Bequest, Kuzey Hindistan'da yer alan bu krallıktan 1850'lerden itibaren Necef ve Kerbela'daki Şii türbelerine nakledilen miras parasıdır¹⁰⁴⁶. Bu mirasın aslı, Doğu Hindistan Kumpanyasının 1814-1816 yıllarında Nepal ve 1824-1826 yılları arasında Birmanya (Burma-Myanmar)¹⁰⁴⁷ ile tuttuğu oldukça masraflı savaşlar sırasında Hindistan Genel Valisinin savaşların finansmanı için İngiliz hükümeti adına Oudh Kralı Gaziüddin Haydar'dan aldığı 10'ar milyon rupilik borçlara dayanmaktadır. Borçların bir kısmı Nepal Krallığından ele geçirilen topraklardan bir bölümünün Oudh Krallığına verilmesi ve Oudh topraklarının İngiliz himayesine alınması şartı ile yapılan antlaşmalarla silinmiştir¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴² Nakash, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁴³ Litvak, "Money, Religion and Politics..", s. 1.

¹⁰⁴⁴ Nakash, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁰⁴⁵ Kuzey Hindistan'da yer alan bu bölgenin günümüzdeki adı Uttar Pradesh'tir.

¹⁰⁴⁶ Litvak, "A Failed Manipulation..", s. 69.

¹⁰⁴⁷ Günümüzde Myanmar adıyla bilinen ülke 1989 yılına kadar Burma (Birmanya) adıyla anılmaktaydı.

Husain, S. S. (2006). "Myanmar". *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 253.

¹⁰⁴⁸ Bu antlaşmalar için bkz. Aitchison, C. U. (1930). *A Collection Of Treaties, Engagements and Sanads*. Vol. II, Calcutta: Government of India Central Publication Branch, No. LX-XI, s. 158-161.

Ancak İngiliz literatüründe özellikle üçüncü Oudh borcu (The Third Oudh Loan) olarak bilinen ve Birmanya Savaşlarının¹⁰⁴⁹ ilk evresinde alınan on milyon rupilik borç için bir ödeme ve veraset antlaşması yapılmıştır. Kral Gaziüddin Haydar ile Hindistan Genel Valisi Lord Amherst tarafından İngiliz hükümeti adına tam yetkili kılınan Oudh Krallığı başkenti Lucknow'da kaim İngiliz temsilcisi Mordant Ricketts arasında 17 Ağustos 1825 yılında imzalanan antlaşma ile bu borç belli bir ödeme düzenine bağlanmıştır¹⁰⁵⁰. Necef ve Kerbela'ya bağışlanan Hint mirasının (Oudh Bequest) esasını da işte bu 1825 yılında yapılan borç antlaşması teşkil etmektedir.

Antlaşmaya göre alınan anapara (10 milyon rupi) İngilizlerce asla geri ödenmeyecek ve Oudh Krallığının gelecekteki varislerince de talep edilmeyecekti. Paranın sadece % 5 olarak sabitlenen yıllık faizi olan 500.000 rupi geri ödenecekti. Bu faiz gelirin bir kısmı Hindistan hükümetince belirli kamu harcamalarına kullanılacaktı. Bir kısmı ise Gaziüddin Haydar tarafından belirlenen varislere; Mübarek Mahal Begüm'e 10.000 rupi, Sultan Meryem Begüm'e 2.500 rupi, Mümtaz Mahal'e 1.100 rupi ve Sarfaraz Mahal'e 1.000 rupi ve onun hizmetkârları için 929 rupi aylık olarak tahsis edilecekti. Bu tahsisat bu dört hanım hayatta oldukları müddetçe şahıslarına ödenecekti. Vefat etmeleri halinde ise paylarına düşen miktarın üçte biri onlar tarafından belirlenmiş varislerine, üçte ikisi ise Necef ve Kerbela'daki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere müçtehitlere gönderilecekti. Şayet bu hanımlar paylarına düşen mirasın üçte birlik kısmı için bir varis tayin etmezler ise o zaman hisselerinin tamamı türbelerdeki müçtehitlere nakledilecekti¹⁰⁵¹. Britanya hükümeti de söz konusu borcun faizinden bu senette belirtilen kişilere, belirtilen aylık meblağları, ikamet ettikleri yerin tedavüldeki parası cinsinden, herhangi bir kesinti olmaksızın sonsuza dek ödeyeceğini garanti etmişti¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁹ 1824-26, 1852-53 ve 1886-89 yıllarında Burma (Myanmar)'nın İngiliz sömürmesine alınışı sürecinde cereyan eden ve İngiliz hükümetini ciddi ekonomik sıkıntılarla yüz yüze bırakan bir dizi savaş söz konusudur. Bkz. Göksoy, İ. H. (2006). "Myanmar-Tarih". *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 253.

¹⁰⁵⁰ Antlaşma metni için bkz. Aitchison, *A Collection Of Treaties, Engagements and Sanads*. Vol. II, No. LXII, s. 161-164.

¹⁰⁵¹ Aitchison, *A Collection Of Treaties, Engagements and Sanads*. Vol. II, No. LXII, s. 161-163; *BL. IOR/L/PS/20/C236*, s. 279; Litvak, "A Failed Manipulation..". s. 70; a. mlf., "The Finances of the Ulama..". s. 49; Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan..". s. 84-86; Nakash, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁵² "Article 3 / The British Government guarantees that it will pay for ever the monthly sums hereafter mentioned out of the interest of the above loan, to the persons set down in this instrument, in the current coin of the place where they may reside, without any deduction whatever." Bkz. Aitchison, *A Collection Of Treaties, Engagements and Sanads*. Vol. II, No. LXII, s. 162.

Bu antlaşmayla birlikte Necef ve Kerbela için ayrılan bağışların adı “Oudh Mirası” olarak kalmıştır¹⁰⁵³. Gaziüddin Haydar'ın eşleri Sultan Meryem Begüm ve Mübarek Mahal Begüm'ün Nisan ve Haziran 1849'da ölmeleriyle birlikte miras hukuku yürürlüğe girmiş ve Doğu Hindistan Kumpanyasının Bombay'daki hesabında birikmeye başlamıştır¹⁰⁵⁴.

Bununla birlikte Oudh mirasından türbelere aktarılacak payın miktarı hususundaki rakamlar muhtelifdir. Gaziüddin Haydar ile Hindistan hükümeti temsilcisi arasında imzalanan 17 Ağustos 1825 tarihli borç antlaşmasında varislere tahsis edilen miras paylarını göz önüne alarak ve hissedarların kendilerinden sonra varis tayin etmediği ve böylece hisselerin tamamının türbelere miras bırakıldığı varsayımından hareketle bir hesap yapacak olur isek; Mübarek Mahal Begüm'e 10.000 rupi, Sultan Meryem Begüm'e 2.500, Mümtaz Mahal'e 1.100 ve Sarfaraz Mahal'e 1.000 rupi olmak üzere aylık toplam 14.600, yıllık 175.200 rupi ve sterlin cinsinden ise 17.520 £ gibi bir yekun ortaya çıkmaktadır. Ancak Yitzhak Nakash, ilgili eserinin müteakip sayfalarında bu konuda çelişkili rakamlar zikretmiştir. Nakash, Necef ve Kerbela'nın Oudh mirasından elde edecekleri yıllık kazancı bir yerde 186.148 rupi, bunun ise on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki resmi döviz kuruna göre yaklaşık 15.512 £'e tekabül ettiğini¹⁰⁵⁵, başka bir yerde ise bu miktarın 120.000 rupi, yaklaşık 10.000 £ olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁵⁶. Hakeza Meir Litvak bu miktarı 120.000 rupi ve sterlin cinsinden 10.000 £¹⁰⁵⁷, İsmail Safa Üstün ise yıllık 120.000 rupi, yani yaklaşık 12.000 £ olduğunu ileri sürer¹⁰⁵⁸. Bir başka önemli kaynakta ise bu miktar aylık 8.333 rupi, yıllık 99.996 rupi ve sterlin cinsinden yıllık toplam 9.996 £ olarak verilmiştir¹⁰⁵⁹. Dolayısıyla burada zikredilen rakamlardan hareketle Oudh mirasından Necef ve Kerbela'daki türbelere yaklaşık olarak yıllık 10-12.000 sterlinlik bir miras parası kaldığını görmekteyiz¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵³ Nakash, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁵⁴ **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 279; Litvak, “Money, Religion and Politics..”. s. 2; Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan'dan..”. s. 84-85.

¹⁰⁵⁵ Nakash, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁵⁶ *Aynı eser*, s. 210.

¹⁰⁵⁷ Litvak, “A Failed Manipulation..”. s. 71.

¹⁰⁵⁸ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan'dan..”. s. 84-85, 87-89.

¹⁰⁵⁹ **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 279.

¹⁰⁶⁰ Böylece müçtehitler, Bağdat'ta “pûl-i hindî” olarak bilinen büyük bir gelir elde ediyorlardı. Bkz. Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan'dan..”. s. 84-85.

Oudh mirasının maddi değerinin anlaşılması açısından bir ölçek olarak dönemin en büyük müçtehitlerinden Murtaza el-Ensari'nin Irak, İran ve Hindistan dahil dini vergilerden topladığı yıllık gelirin 9.000 £ olduğunun göz önüne alınması yeterli olacaktır¹⁰⁶¹. Dolayısıyla bu denli büyük bir mirasın doğuracağı muhtemel siyasi sonuçlar İngilizleri endişelendirmiş, söz konusu meblağ Necef ve Kerbela'daki varislerine ulaşmadan önce bu mesele etraflıca tartışılmıştır. Dönemin Bağdat İngiliz konsolosu Arnold Kemball, Necip Paşa'nın 1843'te yaptığı Kerbela seferi¹⁰⁶² nedeniyle Sünniler ve Şiiler arasındaki gerginliğe dikkat çekerek, müçtehitlere teslim edilecek bu denli büyük paranın Osmanlı yönetimini zayıflatacağından ve Şiileri yeniden isyana teşvik edebileceğinden duyduğu endişeyi dile getirmekteydi.

Kemball ayrıca, Osmanlı idaresinin, İngilizlerin kendilerine karşı Şii isyanını finanse ettiği düşüncesine kapılabileceğine de dikkat çekmekteydi. Anlaşılan o ki Konsolos Kemball, bu mirasın en azından şimdilik tehirini veya başka bir çözüm bulunmasını istemekteydi. Ancak Hindistan hükümeti, Oudh-İngiliz ilişkilerinin bu dönemdeki hassasiyetini göz önüne alarak¹⁰⁶³, 1825 tarihli borç ve miras antlaşmasına bağlı kalmayı savundu. Bununla birlikte bu ikileme bir çözüm olarak Hindistan Genel Valisi Lord Dalhousie, mirasın varisi olan Necef ve Kerbela'daki iki müçtehidin bir vekil tayin ederek miras parasını doğrudan Bombay'daki Doğu Hindistan Kumpanyası hazinesinden çekmelerine karar verdi. Böylece İngilizlerin ve Bağdat'taki konsolosluğun herhangi bir sorumluluk ve suçlamaya maruz kalmasının önüne geçilmiş olacaktı¹⁰⁶⁴.

Miras hukukunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Ekim 1850'de, Bağdat Konsolosu Henry Rawlinson, Necef'teki ulema cemaatinin lideri Şeyh Murtaza el-Ensari'ye, atebâta bırakılan Oudh mirası hakkında bilgi vererek, hisselerine düşen parayı

¹⁰⁶¹ Nakash, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁰⁶² 1821 yılında başlayan Osmanlı-İran savaşı ve sonrasında Kerbela'da ortaya çıkan bazı zorbarların Osmanlı idaresini yok saydığı görülmüştür. 1843 yılına kadar Kerbela Osmanlı idari otoritesinin dışında, neredeyse bir muhtariyet gibi merkezi yönetimi hiçe sayan bir durumdaydı. Bkz. Aykun, İ. (2013). "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. I, s. 49-65.

¹⁰⁶³ 1849 yılından itibaren Hindistan Genel Valisi, Oudh Krallığını Hindistan'daki İngiliz sömürge topraklarına katma eğilimli bir siyaset takip etmeye başlamış ve 7 Şubat 1856'da askeri müdahaleyle yönetimine el konulmak suretiyle Oudh Krallığı İngilizlerce resmen işgal edilmişti. Bkz. Irwin, H. C. (1880). *The Garden of India or Chapters on Oudh History and Affairs*. London: W. H. Allen & Co., s. 156-173; Azmi, A. A. (1973). *The Annexation of Awadh and Its Consequences*, Unpublished Doktoral Thesis, Centre of the Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh, s. 75-124.

¹⁰⁶⁴ Litvak, "A Failed Manipulation..". s. 70.

çekmesi için Bombay'a bir temsilci tayin etmesini rica etti. Bunun üzerine Ensari, öteden beri ulema ile tüccarlar arasındaki bağış ilişkilerini üstlenen ve Bağdat'ın en zengin Şii tüccar ailesinden olan Hacı Muhammed Mehdi el-Kuba'yı kendi temsilcisi olarak tayin etti. Kerbela müçtehidî adına temsilci olarak ise Oudh Krallığı ile 1843'den beri ilişkileri olan Kerbelalı Seyyid Ali Naqi el-Tabatabai belirlendi ve bu iki temsilci Necef ve Kerbela'daki müçtehitler adına Hindistan Kumpanyasının Bombay'daki hesaplarında biriken Oudh mirası payını çektiler¹⁰⁶⁵.

Böylece 1850'lerden itibaren Oudh mirası Necef ve Kerbela'ya aktarılmaya ve müçtehitlerce ihtiyaç sahibi Şii'lere dağıtılmaya başlandı. Oudh mirasının Atebât şehirlerine ulaşmasıyla birlikte buralardaki Şii halkın ve müçtehitlerin refahı, medrese öğrencilerinin bursları, türbe ve mezarlıkların bakım ve onarımı Hindistan'daki İngiliz ticari girişimleri ve politik ilişkilerinden kaynaklanan faiz ödemelerine sıkı sıkıya bağlı hale geldi. 1852'ye değin bir süre Necef'in ve Kerbela'nın en büyük iki müçtehidî Hindistan'daki temsilcileri aracılığıyla İngiliz Bombay hazinesinin Oudh mirası hesabından para çektiler. Necef'teki alıcı Şeyh Murtaza el-Ensari¹⁰⁶⁶ ve Kerbela'daki alıcı ise Seyit Ali Naki el-Tabatabai¹⁰⁶⁷ idi¹⁰⁶⁸.

5.1.2. Hint Mirasının İngilizlerin Denetimine Girmesi

5.1.2.1. Hint Mirasının İngiltere'nin Hindistan siyasetine vasıta kılınması

Bilindiği üzere 19. yüzyılda İngiltere'nin Doğu siyasetinin temeli, Hindistan'ın sömürge olarak muhafazası stratejisine dayanmaktaydı¹⁰⁶⁹. Napolyon'un Mısır'ı işgali bu anlamda İngilizlere büyük bir korku yaşatmışsa da kurulan siyasi-askeri ittifaklar ile bu tehdit bertaraf edilmişti. Hakeza, 1800 yılında Napolyon'un Rus Çar'ı I. Pavel ile İngiltere'yi Hindistan'dan def etmek üzerine yapmış olduğu gizli ittifakta Çar'ın hayatını

¹⁰⁶⁵ Litvak, "Money, Religion and Politics..", s. 2.

¹⁰⁶⁶ Özel, A. (1995). "Ensari Şeyh Murtaza". *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 254.

¹⁰⁶⁷ Kahraman, A. (2010). "Tabatabai, Seyyid Muhammed". *DİA*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 308-310.

¹⁰⁶⁸ Nakash, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁰⁶⁹ Ağaoğlu, A. (1929). *İngiltere ve Hindistan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, s. 17; Küçük, "Şark Meselesi Hakkında..", s. 608-611; Eraslan, C. (1994). "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)". *Tarih Dergisi*, S. 35, s. 229.

kaybetmesiyle akim kalmıştı¹⁰⁷⁰. İngiltere Hindistan'a yönelik bu iki tehdidi bertaraf etmiş olmakla birlikte, bu noktada endişeleri nihayete ermiş değildi. Hindistan'a yönelik tehditler farklı cepheler ve devletlerden olmak üzere devam etmekteydi. Fransa'nın ardından Hindistan'a yönelik yeni tehdit Rusya idi¹⁰⁷¹. 19. Yüzyılın ilk yarısında İran topraklarını hedef alan Rusya, kazandığı savaşlar neticesinde İran ile 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarını imzalayarak, Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'ı topraklarına katmış ve böylece Basra Körfez'i istikametinde tehditkâr bir ilerleme kaydetmişti. Kafkaslar, Kuzey Azerbaycan ve Hazar Denizi üzerinde elde ettiği statükoyu 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne de kabul ettiren Rusya, batıda Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e, güneyde İran üzerinden Basra Körfezi ve Hint Okyanusuna ve doğuda Hazar Denizi yoluyla da Asya içlerine gidebilecek stratejik bir konum elde etmişti¹⁰⁷². Bu gelişmeler İngilizlerin o zamana kadar hiç tasavvur etmedikleri, Hindistan'ın kuzey-batı istikametinden işgali korkusunu en ciddi bir şekilde hissetmelerine yol açmıştır. Bilhassa Rus teşvik ve yardımlarıyla İran'ın 1833'te Merv ve Herat'ı işgal teşebbüsü, ki bu girişimler İngiliz siyasi stratejisinde doğrudan Hindistan'ı hedef alan hamleler olarak telakki edilmiş, İngiliz siyasetini Hindistan hususunda bir kez daha alarm durumuna geçirmiştir. Doğu'da ortaya çıkan bu yeni durum, İngiltere ile Rus Çarlığı arasında İran, Afganistan ve Türkistan hanlıkları üzerinde cereyan edecek olan ve diplomasi tarihi literatüründe "the great game" adıyla anılan zorlu bir rekabetin başlamasına yol açmıştır¹⁰⁷³.

¹⁰⁷⁰ Köse, O. (2012). "Hindistan'dan İngilizleri Kovma ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)". *History Studies*, 4 (3), s. 83-87; Van Der Oye, D. S. (2014). "Paul's Great Game: Russia's Plan to Invade British India". *Central Asia Survey*, 33 (2), s. 143-152.

¹⁰⁷¹ Saray, M. (1984). "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, s. 397-398.

¹⁰⁷² Türkmen, Z. (2004). "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, s. 9-24; Saray, *a.g.m.*, s. 401-402; Çelik, D. (1996). "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan". *Bilig*, S. 3, s. 60-63; Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, s. 187-199; Üstün, İ. S. (2000). "İran-Safeviler'den Günümüze Kadar". *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 401.

¹⁰⁷³ Saray, *a.g.m.*, s. 402-404; Çetin, H. (2000). "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". *Bilig*, S. 15, s. 2-3; Yetişgin, M. (2007). "The Anglo-Russian Rivalry, Russian's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens". *Bilig*, S. 40, s. 141-148; Morrison, A. (2014). "Introduction: Killing the Cotton Canard and getting rid of the Great Game: rewriting the Russian conquest of Central Asia, 1814-1895". *Central Asia Survey*, 33 (2), s. 131-142; Saray, M. (1982). "The Russian Conquest of Central Asia". *Central Asia Survey*, 1 (2-3), s. 1-30. Büyük Oyun (The Great Game) terimi, ortaya çıkışı ve kullanımıyla ilgili bkz. Yapp, M. E. (2001). "The Legend of the Great Game". *Proceedings of the British Academy*, No. 111, pp 179-198; Becker, S. (2012). "The Great Game: The History of an Evocative Phrase".

Rusların özellikle İran üzerinden Afganistan yoluyla Hindistan'a yönelmeleri ihtimali İngilizleri Hindistan sömürgesi noktasında oldukça endişelendirmişti. İngiltere, Rusya ile Hindistan arasında tampon devletler olarak telakki ettiği İran, Afganistan ve Türkistan hanlıklarıyla ilişkilerini ve işbirliğini geliştirmeye çalışarak Hindistan'a yönelebilecek bir Rus tehdidinin önüne geçmeye çalışmıştır¹⁰⁷⁴. Bunun için İngiltere bu dönemde özellikle İran'ı tampon bölge olarak muhafaza etme siyaseti izlemiştir. Zira Rusların İran üzerindeki tesiri İngiltere'yi Hindistan adına çok endişelendirmekteydi. Dolayısıyla şu halde İngiltere için elzem olan husus İran'a nüfuz edebilmektir¹⁰⁷⁵. İngilizlerin bu noktada kullanabilecekleri en uygun vasıtalarından birisi ise hiç şüphesiz Atebât'ta mukim İran asıllı müçtehitlerdi. Zira buradaki büyük müçtehitler ilim ve tedrisat bakımından İran'dakilerden daha yüksek mevkiidelerdi ve İran'daki ulema Irak'takilerin ancak temsilcileri mesabesinde ve onlara tabii idiler¹⁰⁷⁶.

19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Şeyh Cafer Kaşif el-Gita ve Şeyh Murtaza el-Ensari gibi merci-i taklit ve çok sayıda tanınmış müçtehidin Atebât'ta yaşıyor olması İran ve Hindistan menşeli dini vergi ve bağış paralarının Irak'a akmasına sağlamıştı¹⁰⁷⁷. Irak'taki İranlı ulema, Şiiilerin vermekle mükellef olduğu dini vergiler ile büyük bağış ve yardım fonlarının neredeyse tamamını ele geçirmiş bulunuyordu. Maddi anlamda bağımsızlıklarını kazanan Şii medrese ve müçtehitler, hem Osmanlı ve İran hükümetleri nezdinde hem de her iki ülke halkıyla ilişkilerinde büyük saygınlık ve güce sahip olmuşlardı¹⁰⁷⁸. Nəcəf'teki medrese ve Şii merciler bağımsızlıkları ve toplum üzerindeki tesirleri dolayısıyla her daim bölgeye hakim gücün ilgisini çekmiştir. Bu yapıyı ele geçirmek isteyen otoriteler daima medreselerin işleyişine müdahale etme eğilimi göstermişlerdir. Çünkü Nəcəf'teki medrese ve müçtehitler, Irak, İran, Azerbaycan,

Asian Affairs, 43 (1), s. 61-80; Bondarevsky, G. L. (2002). *The Great Game A Russian Perspective*. East Sussex: Publisher Chrietie Books.

¹⁰⁷⁴ Yalçinkaya, A. (2006). *Sömürgecilik - Pan-İslamizm Işığında Türkistan*. İstanbul: Lalezar Kitabevi, s. 33-37; Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında..". s. 21-22; Saray, *a.g.m.*, s. 404, 406-407; Karadeniz, Y. (2009). "İran ve Türkistan'da İngiliz Rus Mücadelesi (1856-1869)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, s. 55; Üstün, "İran-Safeviler'den Günümüze". s. 401. 19. Yüzyılın ortalarında Kırım Harbi (1853-1856) ile bir süreliğine de olsa dizginlenen doğudaki Rus ilerleyişi, 1860'lardan başlamak üzere ve bilhassa İngiltere'nin Hindistan stratejisinin aleyhine olacak şekilde kaldığı yerden devam etmeye başlamıştır. 1863 yılından başlamak üzere 19. Yüzyılın son çeyreği boyunca Türkistan hanlıkları birer birer Rus işgaline uğramak suretiyle Orta Asya Rus hâkimiyetine girmiştir. Bkz. Yalçinkaya, *a.g.e.*, s. 47-83; Saray, *a.g.m.*, s. 407-410; Çetin, *a.g.m.*, s. 1-14.

¹⁰⁷⁵ Uluerler, S. (2015). "Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşının (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Turkish Studies*, 10 (1), s. 803-824.

¹⁰⁷⁶ Nakash, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁰⁷⁷ Aynı yer.

¹⁰⁷⁸ Aynı eser, s. 16, 203.

Hindistan ve Lübnan başta olmak üzere yakın ve uzak pek çok coğrafyada öğrenciler ve takipçileri vasıtasıyla tesirli bir ağa sahiptiler. Şiiliğin Irak içinde ve dışında etkin bir şekilde propagandasını yapan, yöneten ve yönlendiren merkezdi¹⁰⁷⁹. Kısacası müçtehitlere nüfuz etmek demek, onların söz sahibi olduğu geniş müntesip ağına da nüfuz etmek demekti¹⁰⁸⁰.

İngilizler, elbette ki bu durumun ve müçtehitlerin İran'daki kitleleri harekete geçirebilme kabiliyetlerinin farkındaydılar. Şu halde İngilizlerin müçtehitleri ve onlar üzerinden İran'daki siyasi otoriteleri kendi politikaları çerçevesinde yönlendirmelerine imkan verecek uygun bir fırsata ihtiyaçları vardı ki, bu fırsat Hint Mirası idi¹⁰⁸¹. İngilizlerin Atebât'la öteden beri zaten bağlantıları vardı. İngiliz Hindistan'ı vatandaşı pek çok Şii her yıl Atebât'ı ziyaret etmekteydi. Bununla birlikte Atebât-İngiliz ilişkilerinin esasını Atebât şehirlerine tahsis edilen Hint Mirası teşkil etmektedir. Bilhassa Oudh Hanlığı'nın 1850'lerde İngilizlerce ilhak edilmesinin ardından miras üzerindeki kontrol tamamen İngilizlerin eline geçti. Bağdat'taki İngiliz Genel Konsolosu bu işe vasıta kılınmış ve bağışların dağıtımını konsolosluk tarafından seçilmiş iki müçtehide verilmişti. Elbette tercih edilen müçtehitler adına bu miras, yerel nüfuz ve itibar için önemli bir kaynak olduğu gibi, dolaylı olarak, İngilizler için de Şiilere nüfuz etmek adına gayet makul bir kanaldı¹⁰⁸².

Meir Litvak, pek çok tarihçinin bu miras ve onun dağıtımını meselesini, İran ve Irak'taki Şii ulema üzerinde kontrol ve nüfuz elde etmek için İngilizlerce geliştirilmiş bir araç olarak gördüğünü ve hatta İngilizlerin Atebât'ta kimin müçtehit olacağına kendileri

¹⁰⁷⁹ Abbas, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁰⁸⁰ On altıncı yüzyılda Muhakkık Ali el-Kerakî (ö.1533-34)'ye atfen ortaya atılan "nâib-i âmm" veya "nâibü'l-imam" (imam vekili) kavramı müçtehit ve mollaların yetki erkinin temelini teşkil etmektedir. Bkz. Üstün, "İmamîye Şîâsında Otorite Problemi..". s. 376-378; Kartaloğlu, H. (2019). "Şîi Ulemâya Yönelik Davet ve Fermanlar: Şehid-i Evvel ve Ali el-Kerekî Örneği". *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (2), s. 55-59; Nakash, *a.g.e.*, s. 204-206. Şii cemaati genel yapı itibarıyla Hz. Peygamber ve İmamet inancına dayanmaktadır. Buna göre Müslümanların velayeti Hz. Peygamber'e ve ondan sonra ise Ehl-i Bey'ten olan On İki İmam'a aittir. Dolayısıyla Şii inanç piramidinin tepesinde İmam yer almaktadır. Şiiler dini-fikri, içtimai, kültürel, ekonomik ve sair işlerinde İmam'a müracaat etmiş ve onun bu meselelerdeki görüş ve emirlerini sorgulamak ve tartışmaksızın kabul etmişlerdir. On İki İmam'dan sonra ise bu yetki ve itibar onların temsilcileri (nâibü'l-imam) olarak telakki edilen merci-i taklitlere geçmiştir. Merci-i taklit olan din adamları, velâyet, fetva ve kadılık gibi temel görev ve yetkilere sahiptiler. Şiiler merciilere, aynen imamlık makamında olduğu gibi saygı, itibar, itaat ve taklitte onlara biat etmişlerdir. Din başta olmak üzere Şii müntesipler hayatlarının her alanına dair mercilerin fetvalarına müracaat etmiş ve onların fetvalarını esas almışlardır. Bkz. Abbas, *a.g.e.*, s. 57-69; Algar, H. (2004). "Merci-i Taklid". *DİA.*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 172-174.

¹⁰⁸¹ Üstün, İ. S. (2007). "19. Yüzyılda Hindistan'dan..". s. 102.

¹⁰⁸² Çetinsaya, "The Caliph..". s. 562.

karar vermek suretiyle Şiiliği idare etmek için mirası kullandıklarını iddia edecek kadar ileri gittiklerini belirtir¹⁰⁸³. Muhtemelen İngilizler bu mirasın dağıtımına müdahale etmekte daha baştan beri istekliyidiler. Osmanlı otoritesinin bölgede gösterdiği zaafiyetler ise İngilizlerin bu arzularına imkân tanımıştı. Hem Bağdat'taki otoriteler ve hem de Babialı, bu durumdan rahatsızlık duysalar da bunu kabullenmekten başka yapacak bir şeylerinin kalmadığının farkındaydılar¹⁰⁸⁴. Atebât'taki varislerine dağıtımı bir asır (1850-1953) süren Hint Mirası, Irak'taki dini grupların statüleri ve refahları üzerinde belirleyici olmuştur. Diğer taraftan Hint Mirası, Irak, İran ve Hindistan'da bu mirası kendi tercihlerine göre kullanmak isteyen İngiliz görevlileri ve İngiliz stratejisinin Şii işlerine karşı keşmekeşliğini ortaya koyan iyi bir örnektir¹⁰⁸⁵. Şii ulema, Oudh vasiyeti ve diğer bağışlarla büyük bir servete sahip olduğu için, Irak'ta, özellikle aşiretler arasında çok etkili oldular. Güçlü medreseler, aşiret halkları arasında dolaşan alimler (ahundlar), molla ve öğrenciler oldukça etkili bir Şii propaganda zinciri oluşturmuşlardı. Müçtehitlerin dindar öğrencilere ve fakirlere önemli miktarda para dağıttığı göz önüne alındığında, bazı kabile mensuplarının, özellikle yeni yerleşmiş olanların ve bazı küçük kasaba sakinlerinin Şiiliğe meylettirilmeleri zor olmamıştır¹⁰⁸⁶.

5.1.2.2. 1852 Yılı düzenlemesi ve miras dağıtımını Bağdat Konsolosluğu'nun üstlenmesi

1825 antlaşması Hint mirasının doğrudan müçtehitlere teslimini gerektirmekteydi. Oysa zaman içerisinde İngilizler Bağdat'taki konsolosluk vasıtasıyla paranın teslimi ve tasarrufu konularına müdahil olmak istemiş ve anlaşmanın aslına aykırı uygulamalar icra etmişlerdir. Oudh mirasından Necef ve Kerbela'ya tahsis edilen payın 1850-1852 yılları arasında müçtehitlerin tayin ettiği vekiller vasıtasıyla doğrudan Bombay'daki Doğu Hindistan Kumpanyası hesabından çekilmek suretiyle müçtehitlere ve atebâtteki ihtiyaç sahiplerine ulaştırıldığı görülmektedir. Ancak çok geçmeden mirasın atebâtteki varisleri arasında çekişmeler ortaya çıkmış ve giderek büyümeye başlamıştır. Hindistan'dan gelen bu büyük miktarlardaki para atebâtteki usûlî, ahbarîlik ve şeyhiyye gibi Şii ekollerine mensup müçtehitler arasında çekişmelere yol açmıştır. Müçtehitler, parayı teslim alma

¹⁰⁸³ Litvak, "A Failed Manipulation..". s. 69.

¹⁰⁸⁴ Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan..". s. 114-116.

¹⁰⁸⁵ Nakash, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁰⁸⁶ Çetinsaya, "The Caliph..". s. 562.

konusunda kendilerinin daha kıdemli olduğunu ileri sürerek zaman zaman birbirlerinden şikayetçi olmaktaydılar. Hakeza, mirasın tasarrufu hususunda keyfiyetin tamamen müçtehitlere bırakılması ve onların da miras parası tamamen kendilerine aitmiş gibi keyfi davranmaları suiistimleri, itiraz ve şikayetleri beraberinde getirmiştir. Elbette bu yerli yersiz sızlanmalar Bağdat Konsolosluğu vasıtasıyla Merkezi hükumete ve Hindistan hükumetine aksettiriliyordu. İngilizler, atebâttaki müçtehitlerin her çekişmesini, onlar hakkında yapılan asıllı asılsız her şikayeti meseleye müdahil olmak için bir vasıta olarak kullanıyorlar ve söz konusu parayı kendi politikalarına hizmet edecek bir surete sokmak için fırsat arıyorlardı. Atebâttaki çekişme ve suiistimler ise bu anlamda İngilizlerin aradıkları fırsatı onlara sunmuştu¹⁰⁸⁷.

1852 yılında dönemin Bağdat Genel Konsolosu Henry Rawlinson, söz konusu paranın bu şekilde dolaylı ve alışılmışın dışında Bombay'dan vekiller vasıtasıyla çekilmesinin bu konuda bir gizem yarattığını ve Osmanlı idaresinin şüphelerini körüklediğini bahane ederek, Hindistan hükumetinin bu sorumluluktan kurtulması için söz konusu mirasın kayıtsız şartsız Bağdat'taki temsilcilik kanalıyla müçtehitlere ulaştırılmasına izin vermesi gerektiğini ileri sürdü¹⁰⁸⁸. Rawlinson, Hindistan Valisine, miras parasının önemli bir kısmının daha şimdiden müçtehitlerce "hayır amaçları dışında kişisel hırslar için kullanılmaya başlandığını", bağışların suiistimal edilmeden, bağışçıların asıl niyetlerine göre hayır işleri ve dinin yayılması amaçlarına uygun olarak eşit dağıtımı ve acil bir durumda derhal askıya alınabilmesi için Bağdat'taki temsilciliğin yetkisine verilmesini önerdi. Ancak Hindistan Genel Valisi Lord Dalhousie, temsilciliğin bu işe asla karışmamasını, paranın müçtehitlere bırakılacağını ve para üzerinde herhangi bir yetki veya kontrol haklarının olmadığını kesin bir dille belirterek bu öneriyi reddetmiştir¹⁰⁸⁹.

Ancak, Ağustos 1852'de Basra Körfezi siyasi temsilcisi Albay Ross tarafından da Hindistan hükumetine benzer içerikli bir mektup iletildi. Ross gönderisinde, Henry Rawlinson'u desteklediği gibi, Türkiye ile iyi ilişkilerin devamı için, rakip mezhebe mensup Şii fanatiklerin elinden herhangi bir entrika veya isyana yol açacak vasıtaların alınması gerektiğini işaret etti. Her iki temsilcinin önerilerini dikkate alan İngiliz Dışişleri Bakanlığının, Hindistan Hükumetine, "Osmanlı-İngiliz ilişkilerini diğer tüm hususlara

¹⁰⁸⁷ Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan..". s. 89-90; Litvak, "The Finances of the Ulama..". s. 47-48.

¹⁰⁸⁸ **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 279.

¹⁰⁸⁹ **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 280.

tercih etmesi gerektiği” yönünde baskı yapması üzerine Genel Vali, Henry Rawlinson’un önerilerini kabul etmek durumunda kalmıştır. Neticede Hindistan hükümeti orijinal antlaşma (17 Ağustos 1825) üzerinde yeni bir düzenlemeye giderek, paranın müçtehitlerce doğrudan Bağdat Konsoloslugu’ndan alınmasına karar verdi. Ayrıca konsolosluk, paranın dağıtımı üzerinde makul bir denetim yetkisiyle donatıldı. Bu yeni düzenlemeler 8 Ekim 1852’de yürürlüğe kondu¹⁰⁹⁰. Böylece Hint mirasının dağıtımı da Bağdat Konsoloslugu vasıtasıyla İngilizlerin eline geçmiş oldu.

8 Ekim 1852’de yapılan düzenlemeden sonra Oudh Mirası ödemeleri Irak’taki İngiliz temsilcisi aracılığıyla yapılmaya başlandı. Mayıs 1854’te Konsolos Rawlinson ile Necef ve Kerbela’daki iki büyük müçtehit Ensari ve Tabatabai arasında bir görüşme gerçekleşti¹⁰⁹¹. Konsolosluk Hint mirasının nasıl dağıtılacağına dair iki müçtehide bir mutabakat vesikası verdi. Buna göre, söz konusu para Bağdat’taki konsolosluk vasıtasıyla Necef ve Kerbela ulemasına taksim edilecekti. Vasiyet olunan bu meblağ Necef’te Murtaza el-Ensari ve Kerbela’da Ali Nakî el-Tabatabai arasında taksim olunmuştu. Dağıtılacak para kayda geçilecek ve bir defter hâlinde konsolosluga verilecekti¹⁰⁹². Ayrıca iki büyük müçtehidin fonları kıdem bakımından daha altta olan müçtehitlere, öğrencilere, mahalle şeyhleri ve türbelerin bekçileri aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtması gerekiyordu. Uygulamada iki müçtehit, parayı bu geniş sınıflar içinde istedikleri kişiye tahsis etme konusunda tam yetkiye sahipti. Ekim 1852’den itibaren İngilizler Necef ve Kerbela’daki iki müçtehide yılda yaklaşık 120.000 rupi (10.000 £), naklettiler. Böylece Oudh mirası, Şii ilim cemaati ve müntesipleri için en önemli gelir kaynaklarından biri haline geldi¹⁰⁹³.

Ekim 1852 tarihli değişiklikle birlikte müçtehitler paranın kendilerine teslimi için İngilizlere bağımlı hale gelmişlerdi. Neticede, İngilizlerin para dağıtım işine doğrudan müdahil olmalarıyla konsolosluk, fakir ve yardıma muhtaçların sığındığı bir mekân olarak ön plana çıkmış ve ihtiyaç sahibi Şiiler, konsoloshane etrafında toplanıp kendilerine yardımda bulunulmasını temenni etmeye başlamışlardır¹⁰⁹⁴.

¹⁰⁹⁰ Aynı eser, s. 280; Litvak, “Money, Religion and Politics:..”. s. 2; a. mlf., “A Failed Manipulation:..”. s. 71.

¹⁰⁹¹ Nakash, *a.g.e.*, s. 210-211.

¹⁰⁹² Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 91.

¹⁰⁹³ Litvak, “A Failed Manipulation:..”. s. 71.

¹⁰⁹⁴ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 89, 103-104.

5.1.2.3. 1867 Yılı düzenlemesi ve miras hukukunun tahrif edilmesi

Hint bağışlarının dağıtımında bir diğer önemli değişiklik 1867 yılında gerçekleşti. Dönemin Awadh (Oudh) hükümdarı Navab Saadat Ali Han'ın torunu ve aynı zamanda Gaziüddin Haydar'ın yeğeni Navab İkbal-üd Devle'nin miras dağıtımına itirazı ve müdahalesiyle bağışın dağıtımında yeni bir düzenlemeye gidilerek, onun kontrolünde olmak üzere miras payı içinde Hint alt fonu kuruldu. İkbal, İngiltere'nin 1856 yılında Awadh ilhakı ve 1857 Hint İsyanı¹⁰⁹⁵ sırasında İngilizlere önemli hizmetler sunmuş birisi olarak İngilizlerin nazarında itibar sahibi bir şahsiyetti. İkbal, 1865-66 yıllarında yaptığı Londra ziyareti sırasında, İngilizlere bir muhtıra sunarak, mirasın Arap ve İranlı müçtehitlerce kontrolünü eleştirmiştir. Muhtırasında, her ay Necef ve Kerbela'daki İranlı ve Arap ulemaya Bağdat'taki konsolos vasıtasıyla on binlerce rupi ulaştırıldığını ancak ulemanın emanete sadık kalmadıklarını belirten İkbal, paranın çoğunun ihtiyacı olmayan zenginlere, malı mülkü arazisi ve serveti olan İranlı ya da Arap tüccarlara gittiğini ve dolayısıyla mirasın maksadının dışında kullanıldığını ileri sürmekteydi. İkbal, Hindistan'dan gelip Kerbela ve Necef'e yerleşen ve aslen navab neslinden olduğu hâlde yoksulluk içinde hayatını sürdüren fukaranın bu vasiyet akçasından mahrum edildiğini ve zikretmeye dahi değmeyecek ufak bir meblağın onlara verilmesine karşın miras parasının büyük kısmının güçlü olanların elinde kaldığını dile getirmekteydi¹⁰⁹⁶. Bu nedenle İkbal, vasiyet akçasının Arap topraklarında dağıtımının durdurulmasını, başta Oudh olmak üzere Hindistan'da navab ailesi üyelerine ve muhtaçlara dağıtılmasını istemekteydi. İkbal ayrıca, bu para ile Hindistan'dan gelen ziyaretçilerin kullanımı için atebâtta külliye, misafirhaneler ve hastaneler ile Hintli çocukların eğitimi için okullar ve yetimhaneler inşa edilmesini önermekteydi. Kısacası İkbal'e göre para tamamen Hindistan'dan gelenlere dağıtılmalı veya onlar için harcanmalıydı. Bu mümkün değilse bile bir kısmı Hindistan'dan gelenlere ayrılmalı, kalan kısmı İranlı ve Araplara bırakılmalıydı¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹⁵ Hintlilerin İngiliz sömürgesine karşı ilk ciddi ayaklanmaları kabul edilen ve Sipahi Ayaklanması olarak ta bilinen bu isyan hakkında geniş bilgi için bkz. Günarslan, H. (2019). "1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi". *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3 (1), s. 91-110; Vural, S. (2015). "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri". *Ardahan Üniversitesi İnsan Bilimleri ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 181-202; Özcan, "Hindistan". s. 75-81; Malik, S. (1973). "Nineteenth Century Approaches to the India Mutiny". *Journal of Asian History*, 7 (2), s. 95-127.

¹⁰⁹⁶ Litvak, "Money, Religion and Politics..". s. 6.

¹⁰⁹⁷ *BL. IOR/L/PS/20/C236*, s. 280; Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan..". s. 91-92; Litvak, "The Finances of the Ulama..". s. 50.

Miras parası dağıtımının bu hukuksuz hâliyle devam etmesindense, tam yetki ile Bağdat'taki konsolosun sorumluluğuna verilmesini öneren İkbâl, gayet açık bir şekilde bu dağıtım işine İngilizlerin müdahil olmasını istemekteydi. İkbâl, Bağdat konsolosunun dağıtım konusunda mutlak takdir yetkisine sahip ve herhangi bir etnik grubun üyelerini tercih etmeyecek bir dağıtıcı atamasını önerdi. Bu meseledeki İngiliz çıkarlarına da vurgu yapan İkbâl, Arapların ve İranlıların İngiliz hükümetinin dostu veya tebaası olmadıklarını, ancak Hintlilerin öyle olduğunu ve önerilerinin kabul edilmesi halinde İngiliz hükümetinin Hintli tebaasının gözünde kutsanmış olacağını işaret etti¹⁰⁹⁸. Biraz tereddüt ettikten sonra Hindistan hükümeti, ilk anlaşmanın hükümlerine mugayir olmak pahasına, İkbâl'in bazı önerilerini kabul etti. Belirlenen iki dağıtıcı bağış paralarını, yeni eklenen Hint alt fonu ile birlikte, atebâtta ikamet edenler arasında üç eşit hisse halinde dağıtacaktı. Fonun üçte biri (yaklaşık 40.000 rupi) Necef, Kerbela ve Kazımiye'deki Hindistan yurttaşları için ayrıldı. 1887 yılında Kazımiye'de ölümüne değin İkbâl, Oudh Mirasının yönetimine etkin bir biçimde müdahale etti ve bu sayede kutsal şehirlerdeki Hintli sakinler, hacılar ve öğrenciler bu fondan büyük ölçüde yararlandılar. 1867 yılında oluşturulan Hint fonu, 1903 yılında kaldırılana değin atebât şehirlerini Hintli yoksullar için birer cazibe merkezine dönüştürdü ve bu para birçok Hintliyi Irak'a çekerek kutsal şehirlere yerleşmelerine yol açtı¹⁰⁹⁹. 1867-1903 arasında Oudh Mirasının kalan üçte ikisi biri Necef'te diğeri Kerbela'da olmak üzere iki müçtehit arasında paylaştırıldı. Bunlar Bağdat'taki İngiliz politik temsilcisi tarafından seçiliyordu. Necef'te İran kökenli ancak Osmanlı yurttaşı olan müçtehit Seyit Ali Bahr-el Ulum 1858-60 arası bu fonu dağıtmakla görevlendirildi. Onun 1881 yılında ölümünün ardından aynı aileden Muhammed Bahr-el Ulum 1903'e değin bu görevi yürüttü. Bu görevi 1872 yılına kadar Kerbela'da yürüten kişi ise İran yurttaşı Seyit Ali Naki el-Tabatabai idi. Onun ölümüyle görev kardeşi Ebul Kasım el-Tebatabai'ye geçti. Onunda 1891'de ölümüyle bu görevi 1903 yılına değin oğlu Muhammed Bekir yürüttü. Böylece kırk yıldan fazla bir süre boyunca Oudh Mirasının dağıtımı görevi Bahr-el Ulum ve Tabatabai ailelerinin tekelinde kaldı¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁸ Üstün, "19. Yüzyılda Hindistan'dan..", s. 91-92; Litvak, "The Finances of the Ulama..", s. 50; **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 280.

¹⁰⁹⁹ Nakash, **a.g.e.**, s. 211; **BL. IOR/L/PS/20/C236**, s. 280-282; Litvak, "Money, Religion and Politics..", s. 6; a. mlf., "A Failed Manipulation..", s. 71.

¹¹⁰⁰ Nakash, **a.g.e.**, s. 211; Litvak, "A Failed Manipulation..", s. 7; a. mlf., "The Finances of the Ulama..", s. 50.

5.1.2.4. Mirasının dağıtımına dair şikâyetler ve Bağdat Genel Konsolosluğu

Miras hukukunun yürürlüğe girmesini müteakip Atebâttaki müçtehitler vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine ulaştırılan Hint mirasının dağıtımıyla ilgili itiraz ve şikâyetler hiç bitmemiştir. 1867’de İkbâl-üd Devle tarafından oluşturulan son düzenleme de dahil, miras parasının dağıtımı meselesi daima tartışmalı bir konu olmuştur. Necef ve Kerbela’da dağıtımdan sorumlu müçtehit aileleri birbirleriyle akraba olmalarına rağmen zaman zaman vasiyet akçasının dağıtımı konusunda aile fertleri birbirlerini yolsuzluklarla itham ediyorlardı. Ayrıca Atebât’taki diğer rakip müçtehitler, Necef ve Kerbela’nın diğer sakinleri, hatta İran ve Osmanlı hükümetleri de zaman zaman paranın müçtehitlerce yanlış ve taraflı dağıtımından şikâyetle konsolosluga tepkilerini iletmekteydiler. Öyle ki, zaman zaman İngiliz konsolosları da dağıtımda büyük bir yolsuzluk olduğunu dile getiriyorlar ve kendilerince çözüm önerilerinde bulunuyorlardı. Fakat Hindistan hükümeti paranın müçtehitlere tesliminden sonraki işleyişine asla müdahil olunmamasından yanaydı ve bu yöndeki önerileri kesinlikle reddediyordu¹¹⁰¹.

1800-1840 döneminde Irak’ta tanınmış müçtehit sayısı bir düzineden az iken, yirminci yüzyılın başlarına geldiğinde sadece Necef ve Kerbela’da kırk kadar müçtehit ortaya çıkmıştı. Kutsal şehirlerdeki bu müçtehit artışı Irak’taki faaliyetlerin finanse edilmesi için gelir kaynakları üzerinde rekabeti kaçınılmaz hale getirmişti¹¹⁰². 1875 senesinde Necef’teki pek çok kişi, Seyyid Ali Bahr-el Ulum’un dağıtımına karşı geldiklerini bildirmişlerdi. İddiaya göre Seyyid Ali paranın sadece kendisine ve akrabalarına ait olduğunu iddia ediyordu. Dolayısı ile azli ve yerine başkasının getirilmesi istenmekteydi. Bu durum üzerine Konsolos Albay Nixon, müçtehit Seyyid Ali’yi Bağdat’a davet etmiş, dağıtım işini aleni yapması tavsiyesinde bulunmuştu¹¹⁰³.

Bağdat’ta yaşayan İran asıllı Şii bir şeyh olan Şeyh Muhsin¹¹⁰⁴, Necef Müçtehidi Seyyid Ali Bahr-el Ulum’un Hint Mirasının dağıtımıyla ilgili usulsüzlük yaptığı iddiasıyla

¹¹⁰¹ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 92-93; Litvak, “A Failed Manipulation..”. s. 71; a. mlf., “The Finances of the Ulama..”. s. 50; Nakash, *a.g.e.*, s. 212.

¹¹⁰² Öyle ki, 1902/03 yıllarında Necef ve Kerbela’da Müçtehitlik diplomasına sahip olduğunu ileri sürenlerin sayısı tam 2.200 idi. Bu sayılar bile hem kutsal şehirlerdeki müçtehit sayısındaki artışı hem de gelir kaynakları üzerindeki rekabeti ortaya koymaya yeterlidir. Bkz. Nakash, *a.g.e.*, s. 206.

¹¹⁰³ Üstün, “19. Yüzyılda Hindistan’dan..”. s. 92-93.

¹¹⁰⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 10*, Albay J. S. Nixon’dan Büyükelçi Sör Henry Elliot’a, 14 Mart 1876-Bağdat, s. 424.

ve kendisiyle bu konuda hem fikir olan Şeyh Abdül Hüseyin ile birlikte İngiliz Hindistan'ı hükumetine bir şikayet dilekçesi vermiştir. Ancak Hindistan hükumeti meselenin kendilerinden önce Bağdat'taki İngiliz Konsolosluğuna arz edilmesi gerektiğini ifade ederek, müştekerleri Bağdat temsilciliğine yönlendirmiştir. Şeyhlerin söz konusu şikayetlerini bu defa Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon'a ilettikleri ancak bundan bir netice alamadıkları, hatta meseleyi yüz yüze görüşme ricalarının da reddedildiği anlaşılmaktadır¹¹⁰⁵.

Bağdat Konsolosluğu'nun meseleye bigâne davranması üzerine Şeyh Muhsin ve Şeyh Hüseyin'in şikâyetlerini Bağdat Valiliğine arz ettikleri anlaşılmaktadır. Valilik, şeyhlerin şikâyet dilekçelerine atfen, konsolosluk vasıtasıyla müçtehitlere teslim edilen bağış parasının Necef Müçtehid Ali Bahr-el Ulum tarafından yenilip yutulmasının doğru olmadığını, bağışın dağıtım esasına uygun bir şekilde hakkaniyetle ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasına hassasiyet gösterilmesini ve böylece bu tür yakınmaların önüne geçilmesini istemiştir¹¹⁰⁶. Konsolos Albay Nixon tarafından Bağdat Valiliğine iletilen cevabi gönderide, Necef ve Kerbela müçtehitlerine konsoloslukça teslim edilen paranın makbuzlarının dosyalandığı, dağıtımına herhangi bir şekilde müdahale edilmesinin İngiliz hükumetince uygun görülmediği ve kendisinin de hükumetinin emirlerinin dışına çıkamayacağı belirtilmiştir. Nixon, söz konusu şikayet dilekçelerini elbette ki inceleyeceğini, ancak hakkında şikayet olunan Necef Müçtehid Seyyid Ali Bahr-el Ulum'un on yedi yıldır bu görevi yürütmekte olduğunu ve kendisine büyük bir itimat duyulduğunu dile getirmiştir. Öteden beri söz konusu bağışın belli müçtehit ailelerine teslim edildiğine işaretlerle Nixon, bu nedenle, sanki bağış parasının müçtehit ailelerine ait kalıtsal bir hak gibi yorumlandığını ve tüm sızlanmaların bu yanlış anlaşılardan ileri geldiğini ifade etmektedir. Nixon son olarak, bu bağışların Hristiyanlar için değil Müslümanlar için olduğuna işaretlerle, şayet müçtehitler bu konuda bir haksızlık yapıyorlarsa güvenini sarstıkları Allah'a karşı sorumlu olduklarını, İngiliz hükumetinin bu noktada yapacağı bir şey olmadığını ve onlara itimat ettiğini dile getirmiştir¹¹⁰⁷.

¹¹⁰⁵ *TNA. FO. 78/2494, No. 12 Ek-4*, Şeyh Muhsin'den Albay J. S. Nixon'a, 30 Ocak 1876-Bağdat, s. 109-110. Şeyh Muhsin'in dilekçesi için bkz. Ek-8.

¹¹⁰⁶ *TNA. FO. 78/2494, No. 12 Ek-2*, Bağdat Valiliği'nden İngiliz Genel Konsolosluğuna, 26 Eylül 1875-Bağdat, s. 107. Bağdat Valiliği'nin konuyla ilgili yazısı için bkz. Ek-9.

¹¹⁰⁷ *TNA. FO. 78/2494, No. 71*, Albay Nixon'dan Bağdat Valiliğine, 2 Ekim 1875-Bağdat, s. 108-109; *TNA. FO. 78/2494, No. 12 Ek-3*, Albay Nixon'dan Bağdat Valiliğine, 2 Ekim 1875-Bağdat, s. 108-109.

Hint mirasının dağıtımına yönelik Şeyh Muhsin ve Şeyh Abdül Hüseyin'in itiraz ve şikayetleri sadece Bağdat valiliği ve İngiliz konsolosluğu ile sınırlı kalmamıştır. Anlaşılan o ki, müşteki şeyhler durumu Kerbela temsilciliği¹¹⁰⁸ ve Hindistan hükümeti nezdinde de gündeme getirmişlerdir¹¹⁰⁹. Bunun üzerine Hindistan hükümeti konsolos Albay Nixon'dan bu konuda izahat ve önerilerini talep etmiş, Albay Nixon'da meseleyi kısaca izah ettikten sonra konuyla ilgili önerilerini arz etmiştir. Söz konusu şikayet dilekçelerinin kendisine de verildiğini dile getiren Nixon, bu ve benzeri şikayetlerin yeni olmayıp yaklaşık yirmi yıldır konsolosluğu meşgul ettiğini ve kendisinden önceki temsilcilerinde bu meseleyle iştigal etmek zorunda kaldıklarını dile getirmiştir. Nixon, özellikle konsolos Sör Arnold Kemball'ın uzun incelemeler neticesinde bu meselenin nihai çözümü için kendi önerilerini içeren kapsamlı bir rapor hazırlamak suretiyle Hindistan hükümetine arz ettiğini belirtmiştir¹¹¹⁰. Albay Nixon, bu ve benzeri şikayetlere son vermek için, müçtehitleri aradan çıkararak söz konusu paranın doğrudan konsolosluk vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtılması yönünde Hindistan hükümetine yaptığı gayr-ı resmi önerinin, kendisine gönderilen 28 Ağustos 1875 tarihli yazıyla reddedildiğini ve konsolosluğun paranın dağıtımına müdahil olmasına izin verilmediğini dile getirmiştir¹¹¹¹. Hakkında şikayet olan Necef Müçtehid-i Bahr-el Ulum'un on sekiz yıldır bu işi yürüttüğünü belirten Nixon, Necef ulemasının bağışı kalıtsal bir miras olarak kendilerine verilmesi gerektiğine inandıkları için bu yaygaranın koptuğunu, oysa Navab Gaziüddin Haydar'ın bu bağışı türbeleri ziyaret eden misafirlerin ihtiyaçlarına harcanmak üzere hibe ettiğini ileri sürmüştür. Nixon son olarak, bu paranın dağıtımıyla ilgili ne zaman bir müçtehit veya molların ataması yapılırsa beraberinde benzer şikâyet ve yakınmalara maruz kaldıklarını ve böyle devam etdiği müddetçe de daima kalacaklarını dile getirmiştir¹¹¹².

¹¹⁰⁸ İngiltere'nin Kerbela temsilciliği, 1870-1903 yılları arasında bazen yerli temsilcilik (native agent) bazen de yardımcı konsolosluk (vice-consul) düzeyinde faaliyet göstermiştir. Bkz. **BL. IOR/L/PS/20/C91/2**, (1915). Gazetteer of the Persian Gulf, Omân and Central Arabia, Vol. I, Part II, (Compiled by John Gordon Lorimer), Calcutta: Government Printing, s. 2690.

¹¹⁰⁹ **TNA. FO. 78/2494, No. 12**, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Sekreterliğine/Bombay, 17 Ocak 1876-Bağdat, s. 100; **TNA. FO. 78/2494, No. 9**, Albay Nixon'dan, Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine /Kalküta, 14 Şubat 1876-Bağdat, s. 98; **TNA. FO. 78/2494, No. 39 Ek-3**, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine, 14 Şubat 1876-Bağdat, s. 98-99.

¹¹¹⁰ Hindistan hükümeti Dışişleri Sekreterliğinin Konsolos Arnold Kemball'ın raporu üzerine yaptığı değerlendirmeler için bkz. **TNA. FO. 78/2494, No. 131**, Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğinden Majestelerinin Hindistan Bakanı Sör Stafford Henry Northcote/Simla, 7 Ağustos 1867-Kalküta, s. 102-105.

¹¹¹¹ **TNA. FO. 78/2494, No. 12**, s. 100.

¹¹¹² **TNA. FO. 78/2494, No. 12**, s. 100-101.

Bu konuyla ilgili Hindistan hükümeti Dışişleri Sekreterliğine sunduğu bir başka raporda Albay Nixon, ilginç bilgi ve önerilere yer vermektedir. Nixon, verilen şikayet dilekçelerinde görevli müçtehitlerin mirası adil bir şekilde dağıtmadıklarının vurgulandığını ve İran hükümeti tarafından Bağdat'a tayin edilen genel konsolosun da bu işleri tahrik ettiğini ileri sürmektedir¹¹¹³. Bağdat konsolosluğu vasıtasıyla miras parasının dağıtımını üstlenen İngiliz hükümetinin söz konusu parayı aksatmadan düzenli olarak müçtehitlere aktardığını belirten Nixon, ancak konsolos Sör Henry Rawlinson (1851-1855) döneminden beri türbe imamları ve müçtehitlere yönelik şikayetlerin devam ede geldiğini dile getirmektedir. Bu şikayet geleneğinin kendisi göreve başladığından beri de süre geldiğini belirten Albay Nixon, Şeyh Muhsin ve Şeyh Abdül Hüseyin'in dilekçelerinin de geçmiştekilerden farklı olmadığını ifade etmektedir. Albay Nixon, Necef ve Kerbela müçtehitleri ile müşterki şeyhleri bir araya getirmek suretiyle konuyu tartıştıklarını ancak bir çözüm elde edemediklerini belirtmektedir. Necef müçtehidi Bahr-el Ulum'un on sekiz, Kerbela müçtehidi Mirza Ebul Kasım'ın ise beş yıldır para dağıtım görevini üstlendiklerini dile getiren Nixon, şikayetlere mahal vermemek için paranın dağıtımında daha şeffaf ve adaletli davranmaları gerektiğini müçtehitlere tembihlediğini ve onlarında bu konuda kendisine söz verdiklerini belirtmektedir. Nixon, müşterki şeyhler Şeyh Muhsin ve Şeyh Abdül Hüseyin'in ise varlıklı, toprak sahibi kimseler olduklarını ve öyle türbelere sığınan aylakçı asalak kimseler olmadıklarını belirterek, onların maksadının bu meselede bozgunculuk yapmak olduğunu ileri sürmektedir¹¹¹⁴.

Albay Nixon bu problemin temelde Gaziüddin Haydar'ın bağıştan maksadının yanlış yorumlanmasına dayandığını iddia etmektedir. Nixon'a göre Gaziüddin Haydar bu bağışı türbeleri ziyarete gelen ve geçici olarak buralarda kalan İngiliz Hindistan'ı vatandaşı Müslümanların istifade etmesi için yapmıştı. Dolayısıyla şu an iddia edildiği gibi bu miras üzerinde ne Türk ne de İran asıllı müçtehitlerin ve vatandaşların hakkı yoktur. Nixon, mirasın yanlış yorumlanmasından kaynaklanan bu sıkıntının 1852'den beri çözülemeden devam ettiğini, 1867 düzenlemesinin de buna çare olamadığını ve şu haliyle de çözümünün mümkün olmadığını ileri sürmektedir¹¹¹⁵. Nixon çözüm olarak ise, bu mirasın bundan sonra sadece türbeleri ziyaret eden İngiliz Hindistan'ı vatandaşı Müslümanlara mı, yoksa

¹¹¹³ *TNA. FO. 78/2494, No. 9*, s. 98.

¹¹¹⁴ *TNA. FO. 78/2494, No. 9*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine, 14 Şubat 1876-Bağdat, s. 99; *TNA. FO. 78/2494, No. 39 Ek-3*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine, 14 Şubat 1876-Bağdat, s. 99.

¹¹¹⁵ *TNA. FO. 78/2494, No. 9*, s. 100.

miras üzerinde sürekli hak iddia ederek tartışma ve gerilim yaratan Türk ve İran vatandaşlarının kullanımına mı bırakılıp bırakılmayacağının bir an evvel karara bağlanmasının elzem olduğunu belirtmektedir. Aksi halde bu kronik problemin aralıklarla tekrar tekrar ortaya çıkacağına işaret eden Nixon, bu meseleden en ufak bir menfaatleri ve bir Müslüman türbesine yönelik sempatileri olmayan Bağdat'taki İngiliz görevlilerin, kendilerini hiç ilgilendirmeyen bir türbeye yapılan bağışın doğuracağı problemlerle geçmişte olduğu gibi gelecekte de yüzleşmek zorunda olacaklarını ifade etmektedir¹¹¹⁶. Albay Nixon Hindistan hükumetine sunduğu bu raporun bir kopyasını da kendisinden gelişmelere dair bilgi talep edilmesi üzerine İstanbul Büyükelçiliğine arz ettiği görülmektedir¹¹¹⁷.

Albay Nixon, Hint mirasının Atebât'taki dağıtımıyla ilgili usulsüzlük ve haksızlık olduğunu iddia eden Necefli Şeyh Muhsin ve Şeyh Abdül Hüseyin'in şikayetleri üzerine Bağdat Valiliği ve Hindistan Hükumeti ile bir takım yazışmalar gerçekleştirmiş ve bu gibi yakınmaların öteden beri var olduğuna işaretlerle, konuyu çok ciddiye almamış ve gündemde tutmamıştır. Ancak hadiselerle ilgili nihai durumu İngiliz Dışişleri Bakanlığına arz etmiştir¹¹¹⁸. Nixon gönderisinde Atebât'a bağışlanan Hint mirasının dağıtımıyla ilgili Şeyh Muhsin'in şikayetine değinerek, bu kişinin bu konudaki tahrikine devam edebileceği ifade edilmiştir. Gelişmelere dair Hindistan hükumeti ile yaptığı yazışmalara değinen Nixon, kendisine, miras parasının dağıtımıyla ilgili 7 Ağustos 1867 tarihli en son düzenlemeye sadık kalmasının ve bu meseleye hiçbir şekilde müdahil olmamasının emredildiğini belirtmektedir. Nixon, müçtehitlerin usulsüzlük yaptıklarının ortaya çıkması ve meseleye Türk hükumeti ve yargısının müdahil olması ihtimaline karşı ise, bu meselenin asla yargıya taşınmaması gerektiğini Hindistan Valisi'ne arz ettiğini dile getirmektedir. Son olarak Nixon, paranın dağıtımıyla ilgili şimdilik Şeyh Muhsin ve Şeyh Hüseyin'in şikayetlerinin dışında başka bir itirazın olmadığını ve bu müşteki şeyhlerin de mirastan ayrıcalık elde etmek ve bu konuda sıkıntı yapmaktan başka bir gaye taşımadığını ileri sürmektedir¹¹¹⁹. Nixon'a göre meselenin büyütülecek ve ciddiye alınacak bir tarafı yoktur.

¹¹¹⁶ Aynı yer; *TNA. FO. 78/2494, No. 39 Ek-3*, s. 100.

¹¹¹⁷ *TNA. FO. 195/1076, No. 12*, Albay Nixon'dan Büyükelçi Henry Elliot'a, 17 Mart 1876-Bağdat, s. 430-434.

¹¹¹⁸ *TNA. FO. 78/2494, No. 39*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 26 Temmuz 1876-Bağdat, s. 92-93.

¹¹¹⁹ *TNA. FO. 78/2494, No. 39*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 26 Temmuz 1876-Bağdat, s. 92-93.

Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon, Necef Müçtehidî Bahr-el Ulum hakkında verilen şikayet dilekçesiyle ilgili görüşlerini, meselenin aslını ve kendince takip edilmesi gerekli çözüm yolunu raporlarla Hindistan hükumetine ve merkezi hükumete (Londra) arz etmiştir. Nixon, meselenin çözümü için en başta miras meselesinin aslının ortaya konulması gerektiğine işaretler, Gaziüddin Haydar tarafından bu mirasın, Bağdat'ta mukim Türklere veya İranlılara değil, özellikle İngiliz Hindistan'ı vatandaşı olan Müslümanların türbeleri ziyaretleri esnasında onların konaklama hizmetlerine karşılık hibe ettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Nixon'a göre, zaman zaman tartışmayı ortaya atan ve alevlendiren Türk veya İran asıllı mollaların bu miras üzerinde ne kalıtsal ne de başka türlü hakları yoktur. Onların iddiaları sadece bozgunculuk çıkarma emelinde art niyetli girişimlerdir. Nixon ayrıca, bu meselede hiçbir menfaatleri olmayan Bağdat'ta görevli İngiliz memurların bu angarya işle boş yere iştigal edildiğini ileri sürmektedir. Albay Nixon son olarak, kendisinin bir konsolos olarak bu vilayetteki Türk yargısıyla iç içe olduğuna işaretler, bu miras meselesinin Türk yargısına intikal etmesine asla müsaade edilmemesi gerektiğinin de altını çizmiştir.

5.2. Musul'da Süryani İhtilafları ve Bağdat Genel Konsololuğu

Musul, Kuzey Irak'ta Dicle Nehri'nin batı kıyısında ve antik Ninova kentinin kalıntıları karşısında kurulmuş bir yerleşim yeridir¹¹²⁰. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferini müteakip 1515-1517 yılları arasında bölgede yürütülen fetih faaliyetleriyle Mardin, Raha, Rakka, Sincar, Tala'fer, Cezire, İbn-i Ömer, İmadiye, Erbil ve Kerkük ile birlikte Musul'da Osmanlı Devleti hâkimiyetine dâhil edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'teki Irakeyn Seferi ile de Musul'daki Osmanlı hâkimiyeti pekiştirilmiş ve yapılan idari düzenlemelerle de kalıcı hale getirilmiştir¹¹²¹. Bununla birlikte Musul, XIX. Yüzyılın ilk yarısına değin Osmanlı Devleti ile İran arasında bölge hâkimiyeti için yapılan mücadeleler içinde zaman zaman el değiştirmiştir. İlk zamanlarda sancak statüsüyle bazen Diyarbekir ve Şehrîzor eyaletlerine tabi kılınan Musul, 1586 yılında eyalet statüsüne alınmışsa da çok defa Bağdat Vilayetine bağlı bir sancak olarak idare olunmuştur. 1878 yılında Şehrîzor Vilayetini de bünyesine katarak Bağdat'tan ayrı

¹¹²⁰ Honigmann, E. (1997). "Musul". *İA.*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 739; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 36.

¹¹²¹ Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 32-33; Kılıç, R. *Osmanlı Yönetiminde Irak...*, s. 79-80.

bir vilayet olarak teşkilatlandırılan Musul, Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıktığı 1918 yılına kadar da bu statüde kalmıştır¹¹²².

Musul coğrafi konumu itibariyle doğu-batı, kuzey-güney kara yolu ticaret kervanlarının geçiş ve mübadele güzergâhıydı. Doğu'da İran ve Hindistan'dan, kuzeyde Anadolu ve Kafkaslardan, batıda Suriye ve Mısır'dan, güneyde ise Bağdat ve Basra'dan gelen ticaret kervanları Musul'da toplanmaktaydı. Kervanlar buradan bir kolu Mardin-Diyarbakir yoluyla Trabzon ve Karadeniz'e, diğer kolu ise Mardin ve Urfa üzerinden Halep ve Akdeniz'e uzanan yollarla doğu ve batı emtiasını çift yönlü olarak dünyanın dört bir yanına taşımaktaydılar¹¹²³. Elbette böylesine canlı bir ticari hayatın olduğu bir yerleşim, dünyanın her tarafından pek çok farklı etnik ve dini kimliğe mensup kavim ve zümreleri kendisine çekmiştir. Bu anlamda Musul etno-dini aidiyet çeşitliliği açısından oldukça zengin bir Osmanlı şehriydi. Türkler, Araplar ve Kürtler başta olmak üzere Ermeni, Rum, Yahudi, Süryani, Nasturi ve Yezidi gibi pek çok farklı milletten insanları bünyesinde barındıran Musul, aynı zamanda Müslümanlık (Sünni, Şii, Caferi v.s), Hristiyanlık (Katolik, Ortodoks, Protestan, Süryani, Nasturi, Yakubi, Keldani) ve Yahudilik gibi semavi din ve bunlardan neşet eden mezheplerin müntesiplerini, mabetlerini ve yerel cemaat temsilcilerini de barındırmaktaydı¹¹²⁴. Elbette ki bu etnik ve dini çeşitlilik bir taraftan Musul'a sosyo-kültürel bir zenginlik katarken diğer taraftan, hem bu zümrelerin kendi aralarında hem de devlet idaresiyle olan münasebetlerinde bir takım çekişmeleri, çatışmaları beraberinde getirmekteydi. Zaman zaman etnik ve zaman zaman da dini-mezhebi sebeplere dayalı bu çatışmalar, çok defa yerel düzeyde ve sükûnetle çözüme kavuşturulduğu gibi bazen de vilayet sınırlarının dışına taşan ve merkezi idareye akseden boyutlara ulaşmaktaydı¹¹²⁵.

Musul'da yaşayan Hristiyan azınlıkların Müslümanlarla yaşadıkları ihtilaflardan ziyade kendi aralarında vuku bulan kadim ve kronik bazı dini-mezhebi temelli çatışmaların olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak Musul'da meskûn Süryaniler (Yakubi-Jacobite) ve Keldaniler arasında yaşanan ihtilaflar bu duruma örnek teşkil etmektedir. İngiltere'nin

¹¹²² Gündüz, A. (2006). "Musul-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 363-366; Darkot, B. (1997). "Musul". *İA*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 741-744; *Salnamelerde Musul*. s. 13-16; Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 33-39; Kılıç, R. *Osmanlı Yönetiminde Irak*., s. 80-86.

¹¹²³ Gündüz, "Musul-Osmanlı Dönemi". s. 365; Heyd, *a.g.e.*, s. 48-49, 181-183; *Salnamelerde Musul*. s. 409.

¹¹²⁴ *Salnamelerde Musul*. s. 40-51, 213-217 ve 237-239; Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 49-53; Gündüz, "Musul-Osmanlı Dönemi". s. 364-366.

¹¹²⁵ Gündüz, "Musul-Osmanlılar Dönemi". s. 363-364.

Bağdat, Musul ve İstanbul'daki diplomatik temsilcilikleri arasında geçen yazışmalar üzerinden inceleyeceğimiz bu ihtilafların ayrıntılarına geçmeden önce, meselenin öznesini teşkil eden Süryani Ortodoks-Kadim/Katolik ve Keldani Katolik ayrımları, bu ayrımların dini temelleri ve bu Hristiyan zümrelerin Musul'da kendi aralarındaki çekişmelerinin esasını teşkil eden gerekçeleri ana hatlarıyla ortaya koymanın konuyu daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

5.2.1. Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Süryaniler

Kavimler, dinler ve mezhepler mozaïği olan Balkanlar, Anadolu, Kafkaslar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti, bu toprakların kadim etnik ve dini mirasını da olduğu gibi devralmıştı. Hüküm sürdüğü bu coğrafyanın büyüklüğüne eşdeğer pek çok kavim ve dini zümreyi bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, bu anlamda muadili yok denilebilecek bir çeşitliliğe sahipti¹¹²⁶. Gayrimüslim ve gayri Türk pek çok zümreden müteşekkil bu tebaa Osmanlı hâkimiyetinde, İslam hukukundan iktibasla “zimmî”¹¹²⁷ hukukuna tabi idiler. “Zimmet akdi” adı verilen bu hukuka veya ahide göre zimmîler, İslam egemenliğini kabul etmek ve cizye vergisi vermek şartıyla can, mal ve namus güvenliklerini, inanç ve ibadet hürriyetlerini tabi oldukları devletin güvencesi (zimmet) altına almış oluyorlardı. Zimmîler, “ehl-i darı”-İslam” olarak Osmanlı Devleti'ne hukuki ve aynı zamanda siyasi olarak bağlı kabul edilmekteydiler. İslam hukukunun din ve vicdan hürriyetine dair temel kaidesi olan “Dinde zorlama yoktur” düsturunu yönetim prensibi olarak kabul eden Osmanlı Devleti, bu prensip gereği ehl-i kitaba hoşgörü ile muamele etmeyi hukuki bir zaruret saymış ve kuruluşundan itibaren gayrimüslim tebaayı İslam'ın zimmet ve emân¹¹²⁸ hukuku anlayışına göre yönetmiştir¹¹²⁹.

¹¹²⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 3; Karpaz, K. H. (2019). *Osmanlı ve Dünya*. (7. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 18.

¹¹²⁷ Arapça'da “himaye, sahip çıkma, antlaşma ve ahid” anlamlarındaki zimmet kökünden gelen zimmî, “kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi” demektir. İslam ülkesinde (Dârü'lislâm) vatandaş olarak Müslümanlarla birlikte yaşayan gayrimüslimlere zimmî veya ehl-i zimme denilmektedir. Bkz. Fayda, M. (2013). “Zimmî”. *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 428.

¹¹²⁸ Arapça emn (emin olmak, güvenmek) kökünden türemiş bir isim olan emân “güven, güvence, güvenlik” manalarına gelmektedir. Hukuki bir terim olarak ise emân, henüz İslam devletiyle savaş halinde olan ancak İslam ülkesine girmek, iltica etmek veya ordusuna teslim olmak isteyen gayrimüslimlere can ve mal güvencesi temin eden bir taahhüdü veya akdi ifade eder. Emânın, ahd ve zimmet kelimeleri ile aynı anlamda kullanımı da söz konusudur. Bkz. Bozkurt, N. (1995). “Eman”. *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 75.

¹¹²⁹ Yaman, A. (2013). “Zimmî”. *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 434-435; Kenanoğlu, M. M. (2013). “Osmanlılarda Zimmî”. *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 438; İpşirli, M. (1995). “Eman-Osmanlı Dönemi”. *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı

Osmanlı Devleti hoşgörü esasına dayanan bu temel yönetim prensipleriyle mutabık olarak tebaası olan Müslümanları ve zımmîleri “Millet”¹¹³⁰ adı verilen ve mensuplarının din ve mezheplerine göre tasniflendiği bir sistemle yönetmiştir. Dini-mezhebi aidiyeti esas alan bu sisteme göre tebaa Türk, Arap, Kürt, Rum, Bulgar veya Ermeni olarak değil Müslüman, Hristiyan, Yahudi gibi geniş bir dini üst aidiyet altında Ortodoks, Katolik, Gregoryen, Protestan, Musevi-Yahudi, Karaim, Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen, Süryani Ortodoks, Süryani Katolik, Keldani Katolik gibi alt mezhep ve inanç zümrelerine göre tanımlanmış ve tasniflenmiştir. Dolayısıyla millet sistemi ırk değil inanç esası üzerine inşa edildiğinden kişinin kavim olarak değil din veya mezhep olarak hangi zümreden olduğu elzemdi. Aynı din ve mezhebin müntesipleri aynı millet sınıfı içinde kabul edilmekteydi¹¹³¹. Bu idari sistemin gereği olarak Osmanlı milletlerinin her biri, kendi içinde hiyerarşik ve inandıkları din ve mezhebin kaidelerine bağlı olarak millet başlarının emri tahtında ve onun vasıtasıyla sultana ve devlete karşı sorumlu ve bağlı olacak şekilde tanzim edilmişlerdi. Her milletin en kıdemli din adamlarından birisi o milleti oluşturan cemaat tarafından temsilcileri veya millet başı olarak seçilir ve onları sevk ü idare etmek üzere Osmanlı Padişahı tarafından tayin edilirdi. Millet başları kendi sorumlulukları altında olan zümrelerin idari masraflarını karşılamak üzere onlardan haraç-vergi toplamakla yetkilendirilmişlerdi. Bu dini guruplar yani milletler, zimmet hukukunun ve millet sisteminin onlara tanıdığı sınırlar ve bir nevi özerk statüleri içinde kendi eğitim faaliyetlerini yürütmüş, dini-itikadi vecibelerini, örf, adet, geleneklerini ve sosyal yaşamlarına dair ananelerini herhangi bir baskıya maruz kalmadan yaşamış ve yaşatmışlardı.

Millet sistemi içinde zımmîlere oldukça müsamahalı bir yaşam alanı sağlanırken aynı zamanda Osmanlı toplumunun Müslüman çoğunluğunun dini hassasiyeti de göz önünde

Yayınları, s. 77; Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 7-9, 14-32; Özcoşar, İ. (2003). “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 7, s. 124-127.

¹¹³⁰ Arapça’da “ezberden yazdırmak, dikte etmek “ anlamlarına gelen “ımlâl” kökünden türeyen “millet” kavramı, “iştilen, okunan bir şeye dayanması veya yazılması anlamında” din ve “izlenen, gidilen yol” manasında mezhebe karşılık kullanılmıştır. Bu anlamda İslam literatüründe “el-milletü’l-İslamiyye”, “el-milletü’l-Muhammediyye”, “el-milletü’l-Nasraniyye” veya “milletü’l-İslam”, “milletü İbrahim” gibi kullanımları sıklıkla görülmektedir. Bkz. Şentürk, R. (2005). “Millet”. *DİA*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 64; Buhl, F. (1997). “Millet”. *İA*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 317.

¹¹³¹ Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 1, 9-10; Ortaylı, İ. (2005). “Osmanlılar’da Millet Sistemi”. *DİA*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 66-67; a. mlf., (1999). “Osmanlı Barışı”. *Türkiye Günlüğü*, S. 58, s. 12-17; McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*. (Çev. B. Umar). İstanbul: İnkilâb Kitabevi, s. 1.

bulundurulurak, buna halel getirilmeyecek bir nizam tesis edilmiştir. Temelleri İstanbul'un fethini müteakip Fatih Sultan Mehmet tarafından Rum, Ermeni ve Yahudi din adamlarına verilen imtiyaz fermanlarına dayanan bu sistem, devletin gücüyle doğru orantılı olarak ilk zamanlarda gayet iyi işlemiş, ancak devletin zayıflamasıyla ve bilhassa 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve sonrasında Batılı devletlerin meseleyi kendi çıkar çarklarına göre dizayn etme teşebbüsleriyle bozulmaya başlamıştır. Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik akımlarının her zaferi ile daha da bozulan Osmanlı millet sistemi, 19. yüzyılın sonunda milliyetçi duygulara yenik düşmüştür¹¹³².

5.2.1.1. Süryani (Kadim-Yakubi) Ortodokslar

Süryani ismi etno-dini bir anlam taşır. Bu kavram bir taraftan etnik olarak Asur, Arami, Süryani, Keldani, Nasturi ve Maruni gibi Mezopotamya kavimlerine karşılık geniş bir çerçevede kullanılırken diğer taraftan, Hristiyanlığın gelişi ve sonrasında bu inancı benimseyerek putperest soydaşlarından ayrılan, bu kavimler içerisindeki Hristiyanlaşmış zümreleri tanımlamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla Süryani ismi hem bir milleti hem de Hristiyanlığı benimsemiş dini bir zümreyi ifade eden etno-dinsel bir terimdir¹¹³³.

Ortadoğu coğrafyasının kadim ırk ve mezheplerinden birisi olan Süryaniler ve Süryanilik, oldukça tartışmalı kavramlardır. Zira Süryanilerin Asurlular, Aramiler, Babiller, Keldaniler ve Nasturiler ile etnik ve dinsel bağlantıları tam olarak ayrıştırılmış değildir. Asur, Arami ve Keldani terimleri Süryanilerin Hristiyanlık öncesini tanımlamak için kullanılırken, daha sonra bu kavimlerden Hristiyanlaşanları tanımlamak için genel olarak Süryani ismi kullanılmıştır. Keza Süryanilik, dünyanın pek çok bölgesine dağılmış çeşitli ırktan müntesipleri bünyesinde barındıran, onları ifade eden ve onların bağlı olduğu bir mezheptir. Bu itibarla da Süryani, Yakubi, Süryani Kadim ve monofizit kavramlar genellikle birbirinin yerine kullanılmıştır. Kısacası Süryaniler Mezopotamya kavimleri

¹¹³² Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 9-11; Ortaylı, "Osmanlı Barışı..". s. 14-15; a. mlf., "Osmanlılar'da Millet Sistemi..". s. 69-70; Alkan, M. (2015). "Osmanlı'da Millet Sistemi". *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: ESAM Yayınları, s. 85-92; Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler..". s. 128-131; Güneş, G. A. (2015). "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), s. 15-26.

¹¹³³ Şimşek, M. (2006). *Süryaniler ve Diyarbakır*. (2. Baskı). İstanbul: Kent Yayınları, s. 18-21; Sarı, G. (2011). *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 53-54; Çelik, M. (2010). "Süryaniler". *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 175-176.

olan Asur, Arami, Babil ve Keldaniler gibi muhtelif ırkların bir sentezidirler. Irki anlamda kesin bir temele bağlanamamakla birlikte Süryaniler Mezopotamya'nın yerlileridir¹¹³⁴.

İtikadi çizgide Pavlus'un şekillendirdiği Antakya Kilisesine-Patrikhanesine bağlı olan Süryaniler, Hristiyanlığın en eski cemaatlerindendir¹¹³⁵. Antakya, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren bu dinin Kudüs dışında ilk ve en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. M. S. 37 yılında Havari Petrus tarafından Antakya'da kurulan kilise, Yahudilerin dışında putperest halk kitlelerine temas eden ve aynı zamanda Hz. İsa'nın getirdiği dinin propagandasını yapan ilk kilisedir¹¹³⁶. Filistin toprakları ve Yahudi şeriatının dışında, Putperestler arasında Hristiyanlığın yayılmasında öncü olan Antakya Kilisesi bu yönüyle değişik etnik ve dini aidiyete mensup insanları bir araya toplayan ilk Hristiyan kilisesi ve aynı zamanda Süryanilerin de inanç merkeziydi¹¹³⁷.

Süryaniler, M. S. 38 yılında Hristiyanlığı kabul ettiklerinde Antakya'yı merkez edinmiş bir topluluk halindeydiler. Süryaniler Hristiyanlığı İsa Mesih'in havarilerinden Havari Petrus, arkadaşı Thomas, Aday, Agay ve Mara'dan öğrenmişlerdir. Havari Petrus'a dayandırılan Antakya Süryani Kilisesi, Kudüs'te havarilerce kurulan ilk kiliseden sonra ikinci, Kudüs dışında kurulan ilk Hristiyan kilisesidir. Putperest ve Yahudi kökenli Süryani Hristiyanları çatısı altında birleştiren Antakya Süryani Kilisesi zamanla Doğu Hristiyanlığının merkezi haline gelmiştir. M. S. 70 yılında Kudüs'ün Titus tarafından yıkılmasıyla Antakya Kilisesi Hristiyan âleminin lideri olmuş ve Hristiyanlığın Suriye, Lübnan, Anadolu ve Mezopotamya'da yayılmasında öncü olmuştur¹¹³⁸. Öyle ki, Mısır'daki

¹¹³⁴ Şimşek, *a.g.e.*, s. 24-25; Albayrak, K. (2012). "Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler". İnat, K.. ve Ataman, M. (Editörler). *Ortadoğu Yılı 2011*. İstanbul: Açılım Kitap, s. 618-619. Süryani ve Süryanilik kavramına dair geniş bilgi için bkz. Sarı, *a.g.t.*, s. 52-90.

¹¹³⁵ Çelik, "Süryaniler". s. 175-176; Özcoşar, İ. (2009). "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler". Taş, K. Z. (Editör). *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Nobel Yayınları, s. 216.

¹¹³⁶ Demirci, K. (1998). "Hristiyanlık". *DİA.*, C. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 330-331; Harman, Ö. F. (2000). "İsa". *DİA.*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 465-468; Şimşek, *a.g.e.*, s. 65-67; Cilalı, O. (1992). "Barnaba İncili". *DİA.*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 76. Burası sadece Hristiyanlık tarihi açısından değil aynı zamanda idari merkez olarak ta önemli bir şehirdir. Zira Antakya, Roma ve İskenderiye'den sonra Roma İmparatorluğunun en önemli ve kalabalık üçüncü şehri ve Asya eyaletlerinin de idari merkeziydi. Bkz. Streck, M. "Antakya". *İA.*, C. I, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 456.

¹¹³⁷ Dölek, İ. (2018). *Batıda Son Dönem Yapılan Kristoloji Çalışmaları (Tahlil ve Değerlendirme)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 148. Burası sadece Hristiyanlık tarihi açısından değil aynı zamanda idari merkez olarak ta önemli bir şehirdir. Zira Antakya, Roma ve İskenderiye'den sonra Roma İmparatorluğunun en önemli ve kalabalık üçüncü şehri ve Asya eyaletlerinin de idari merkeziydi. Bkz. Streck, "Antakya". s. 456.

¹¹³⁸ Sarı, *a.g.t.*, s. 123-125.

İskenderiye Kilisesi dahi III. yüzyılda bağımsız oluncaya kadar Antakya'ya bağlıydı. Ancak zamanla yaşanan itikadi tartışmalar bu ana kiliseden kopmalara ve pek çok dalların türemesine yol açmıştır¹¹³⁹.

Hristiyanlığı ilk kabul eden kavimlerden olan Süryaniler, aynı zamanda Hristiyanlıktaki teolojik-kristolojik tartışmalardan da en fazla etkilenen toplumdur¹¹⁴⁰. İznik, İstanbul ve Efes konsillerinin kararlarını kabul eden, ancak Kadıköy Konsilinde (451) kabul edilen diofizit (çift tabiat) öğretiyi reddeden Antakya Kilisesine bağlı monofizitçi (tek tabiat) Süryaniler aforoz edilmişler ve Bizans Kilisesinden ayrılmışlardır. Hristiyanlık içerisinde en önemli kırılma noktalarından birini teşkil eden ve bu anlamda bir milat olan Kadıköy Konsili, Antakya Süryani Kilisesi'nin Bizans (Roma) Kilisesi'nden ayrılması ve hatta Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi'nin kurulması sürecini başlatmıştır. Ayrılıkla birlikte konumu ve etki sahası, siyasi-stratejik önemi dolayısıyla Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi Bizans'ın hedefi haline gelmiştir. Monofizit Süryanilere yapılan baskı ve zulümler neticesinde güçlenen dini ve milli duygular, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin teşkilini netice vermiştir. Bizans'ın Anadolu'da ilerlemesine paralel olarak Süryani Ortodoks Kilisesi'nin merkezi de doğuya kaymış, Halep, Urfa, Diyarbakır, Harran, Rakka, Malatya, Mardin ve Silvan gibi pek çok yerden sonra en son 1293'te Mardin Deyru'z-zaferân Manastırı'nı merkez edinen kilise, 1932 yılına kadar da orada kalır. Bu süreçte özellikle el-Cezire (Musul) bölgesinde monofizitizm yaygınlık kazanmaya başlamıştır¹¹⁴¹.

1054 yılından itibaren Katolik Roma Kilisesi'nden tamamen ayrılan Doğu Hristiyanlığına Ortodoks denilmiş ve Bizans kiliselerine verilen ad olarak kabul görmüştür. Süryaniler genel itibariyle Ortodoks Hristiyanlar içinde yer almışlardır. Süryaniler Antakya ayin usulünü uygulayan ve bu kiliseyi benimsemiş bir topluluktur. Pavlos tarafından şekillenen Hristiyan teolojisine sadık, I. ve II. Efes konsülleri kararlarına bağlı olan Süryaniler, 451 Kadıköy Konsilinin aldığı itikadi ve idari kararları reddetmişlerdir. İsa Mesih'in tek tabiatına (monofizit) inanan Süryaniler, Ermeni Ortodoks / Gregoryen, Kıpti

¹¹³⁹ Albayrak, *a.g.m.*, s. 619.

¹¹⁴⁰ Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 216.

¹¹⁴¹ Şimşek, *a.g.e.*, s. 72-74, 77-78; Albayrak, "Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler". s. 620; Çelik, "Süryaniler". s. 176; Seyfeli, C. (2019). "Süryani Katolik Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)". *Dicle İlahiyat Dergisi*, 19 (2017/2), s. 3-5. Konsiller süreci ve Hristiyan kiliselerinin ayrılışlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sarı, *a.g.t.*, s. 125-131; Dölek, *a.g.t.*, s. 140-158.

ve Habeş Ortodoks kiliseleriyle mutabık, fakat Katolik Roma ve Fener Rum Patrikhanesi başta olmak üzere diğer Ortodoks kiliselerinden ayırırlar¹¹⁴².

Süryanilerle ilgili isimlendirmelerde Süryani, Yakubi ve Süryani Kadim gibi kavramların zaman zaman birbirinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. 451 yılındaki kiliseler ayrılığıyla birlikte monofizit öğretiyi benimseyen Süryaniler, Süryani Ortodoks Kilisesi etrafında toplanırken, diofizitler Katolik Kilisesi'ne intisap etmişlerdi. 451 kiliseler ayrılığından itibaren İstanbul Kilisesinin genel yetki (ekümenik) ihtirasıyla Roma imparatorlarının idari birliği temin etme siyasetlerinin örtüşmesi, Hristiyan aleminde yaklaşık iki yüz yıl sürecek kanlı mezhep çatışmalarının başlamasına sebep olmuştu. Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır Hristiyanları ve elbette Süryaniler, monofizit inanç esaslarını kabul ettikleri için diyofizitçi Roma İmparatorluğu'nun katliamına maruz kalmışlardı. VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde neredeyse yok olma aşamasına gelen monofizit Süryaniler, Bizans ile Sasani imparatorluklarının çatışma sahasında meskun olmaları itibarıyla bir anda kıymet kazanmışlardı. Doğu sınırlarındaki Sasani saldırılarına set çekmek isteyen Bizans siyaseti, bu iş için en uygun vasıtanın Doğu Hristiyanları (monofizit Süryaniler) olduğuna hükmetti. İstanbul'da tutuklu bulunan son monofizit patrik İskenderiye Piskoposu Theodosius vasıtasıyla M. S. 542'de, Urfa Monofizit Metropolit Yakup Baraday'a (Jacob Baradaeus) "evrensel metropolit" unvanı ve monofizit Süryani Ortodoksların yeniden teşkilatlandırılması görevi verildi. Yakup Baraday yaptığı çalışmalarla Süryani Ortodoks Kilisesini yeniden diriltip teşkilatlandırmıştır. Baraday'ın bu hizmetine atfen o zamandan beri monofizit Süryani Ortodokslar için "Yakubi-Jacobite" isimlendirmesi de kullanıla gelmektedir¹¹⁴³.

Ancak Ortodoks Süryani Kilisesi ve müntesipleri, Yakubi isminin kendilerini küçümsemek için rakip kiliseler veya Katolik oryantalistlerce uydurulduğunu ileri sürüp, "*Süryaniler Yakubi değil, ancak Yakup bir Süryani idi*" diyerek reddederler. Kendilerini ilk Hristiyanlar olarak gören Süryaniler buna atfen Süryani Kadim tabirini yeğlerler¹¹⁴⁴.

¹¹⁴² Sarı, **a.g.t.**, s. 90-92.

¹¹⁴³ Çelik, "Süryaniler". s. 176; Sarı, **a.g.t.**, s. 55, 130; Şimşek, **a.g.e.**, s. 79; Özcoşar, İ. (2006). "Süryani Kadimleri (Yakubileri) Katolikleştirme Faaliyetleri ve Süryani Katolik Patrikliğinin Kurulması". **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 8 (1), s. 131-132; a. mlf., "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 216-217; Seyfeli, **a.g.m.**, s. 3-5.

¹¹⁴⁴ Sarı, **a.g.t.**, s. 55; Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 217.

Süryani Kadim tabiri ise, 18. yüzyıl sonlarında Süryani Ortodokslar arasında yapılan bir patriklik seçimi sonrasında yaşanan bir ihtilaf ve ayrışmaya atfen kullanılmaya başlanmıştır. 1782 yılında bazı episkopusların katılımıyla yapılan bir patriklik seçimini kazanan Mihayel Carve, çoğunluğu oluşturan ancak seçime katılmayan episkoposlarca patrikliği gayr-ı meşru ilan edilmiş ve onaylanmamıştır. Bu durumu kabul etmeyen Carve ve taraftarları Suriye'deki Katolik misyonerleri ile iletişime geçip Katolik mezhebine intisap etmişler ve Papa tarafından da Mihayel Carve Süryani Katolik Patriği olarak tanınmıştır. Bu hadiseden sonra Ortodoks Süryanilerden ayrılan bu zümre için “Katolik Süryaniler” ifadesi kullanılmaya başlanmış ve 1845 yılında da Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmışlardır. Bunun üzerine geleneksel Antakya Kilisesine bağlı Ortodoks Süryaniler, Katolik mezhebine intisap eden ırktaşlarından farklarını ortaya koymak için kendilerini “Süryani Kadim” olarak isimlendirmişlerdir¹¹⁴⁵. Süryaniler Osmanlı Devleti içerisinde geniş bir alana yayılmış olmakla birlikte özellikle Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak'ta yoğun olarak yaşadıkları görülür. Süryani Kadimlerin, Osmanlı millet sistemi içinde müstakil bir millet olarak telakki edilmedikleri ve itikadi olarak monofizit olmaları hasebiyle mezheptaş oldukları Ortodoks Ermeni Patrikliğine tabi kılınmışlardır¹¹⁴⁶.

Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Bursa Ermeni metropoliti Ovakim'e (Hovakim) Patrik unvanı vererek Osmanlı Ortodoks Ermenilerinin ruhani ve cismani başı ilan ettiği gibi aynı zamanda, Ermeni olmayan ancak Ermenilerle millet ve mezhep birliği olan Süryani, Habeş, Kıpti, gibi Hristiyan cemaatlerini ve kiliselerini de Ermeni Patrikliğine bağlamıştı. Bu zümreler Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini bağlı oldukları Ermeni Patriği vasıtasıyla sağlayacaklardı¹¹⁴⁷. Ancak Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı ve Süryani Kadim Kilisesinin ruhani yetki alanı olan Diyarbekir, Mardin, Midyat, Antakya, Halep, Şam, Rakka, Musul, Bağdat, Lübnan ve Filistin toprakları¹¹⁴⁸ Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın yapmış oldukları doğu seferleri¹¹⁴⁹ neticesinde Osmanlı

¹¹⁴⁵ Özcoşar, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..”. s. 217; a. mlf., “Süryani Kadimleri Katolikleştirme..”. s. 132; Şimşek, *a.g.e.*, s. 20-21; Sarı, *a.g.t.*, s. 61; Çelik, “Süryaniler”. s. 176; Albayrak, “Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler”. s. 620.

¹¹⁴⁶ Özcoşar, “Osmanlı Millet Sistemi ve..”. s. 217-220; Şimşek, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁴⁷ Ortaylı, “Osmanlı Barışı”. s. 14-15; a. mlf., “Osmanlılar'da Millet Sistemi”. s. 66-67; Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 12-13; Özcoşar, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..”. s. 218.

¹¹⁴⁸ Özcoşar, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..”. s. 217; Sarı, *a.g.t.*, s. 309-320.

¹¹⁴⁹ Emecen, F. (2004). “Mericidâbık Muharebesi”. *DİA*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 174-176; a. mlf., (2008). “Ridâniye Savaşı”. *DİA*, C. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

hâkimiyetine alınmışlardı. Dolayısıyla Süryanilerin yoğun olarak Osmanlı idaresine girmeleri ve millet sistemi içerisinde yer almaya başlamaları 16. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir¹¹⁵⁰. Yavuz Sultan Selim 1516'da Kudüs'e geldiğinde kendisini karşılayan Kudüs Ermeni Patriği III. Serkis'e vermiş olduğu imtiyaz fermanıyla, Hz. Ömer'in ve onu takiben Emevi, Abbasi, Eyyubi ve Selçukluların burada uygulamış olduğu geleneği devam ettirmiş, Süryani, Habeş ve Kıpti cemaat ve kiliselerinin yönetimini Kudüs Ermeni Patriğinin idaresine vermiş ve ona bağlamıştır¹¹⁵¹.

Süryani Kadimlerin (Ortodoks), Osmanlı millet sistemi içerisindeki yeri tayin edilirken bu sistem gereği onların Süryani olmaları değil Ortodoks ve hatta monofizit olmaları ölçü alınmıştır. Bu yüzden de diofizit olan Rum Ortodoks Kilisesine değil kendileri gibi monofizit olan Ermeni Ortodoks Kilisesine tabi kılınmışlardır. Osmanlı millet sistemi içinde müstakil bir millet olarak telakki edilmeyen Süryani Kadimler, 20. yüzyılın başlarına kadar itikadi olarak millet ve mezheptaş oldukları Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı kalmışlardır¹¹⁵².

s. 87-88; a.mlf., (1999). "İrakeyn Seferi". *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 116-117.

¹¹⁵⁰ Özcoşar, İ. (2018). "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubi Süryani Patrikliği". *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7 (2), s. 158-159, 168-169; Sofuoğlu, E.-Akvarup, İ. N. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryaniler". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (1), s. 74; Güllü, R. E. (2019). "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi". *Osmanlı Araştırmaları*, C. LIII, s. 290.

¹¹⁵¹ Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, s. 41-42; Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 13; Seyfeli, *a.g.m.*, s. 9; Çelik, "Süryaniler". s. 177; Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 76; Sarı, *a.g.t.*, s. 145-146.

¹¹⁵² Güllü, *a.g.m.*, s. 291; Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..". s. 172. Ermeni Kilisesi'nden çok daha önce kurulmuş ve Hristiyanlık dünyasında daha kadim ve önemli bir yere sahip olan Süryani cemaati ve kiliselerinin Ermeni Patrikliğine bağlanma nedenlerini tartışan İbrahim Özcoşar, buna basitçe Osmanlı Devleti'nin idari bir tasarrufu denilebileceği gibi aynı zamanda bunun makul bazı gerekçeleri olduğunu belirtmiştir. Özcoşar'a göre bu tasarrufun en temel sebebi, bilhassa Fatih dönemi ölçü alındığında Süryaniler ve diğer dini gurupların İstanbul'da hem nüfus hem de kurumsal anlamda yeterli bir temsiliyetlerinin olmaması gelmektedir. Keza Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları topraklar Fatih döneminde henüz Osmanlı mülküne dahil edilmemişti. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'te takip ettiği siyaset ise Süryanilerin Ortodoks Ermenilerle Kadıköy Konsili karşıtı yani monofizit bir çizgide ve onlarla bu anlamda millet ve mezhep birliği olmasından ileri gelmiştir. Özcoşar, Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerin fetihlerle Osmanlı mülküne dahil edildikleri dönemde ise Süryani Kadim Kilisesinin kendi içinde çoktan bölünmüş olduğunu (Mardin, Turabdin ve Sis patriklikleri), zayıf ve bir bütünlük arz etmeyen hali dolayısıyla böyle bir tasarrufa gidildiğini ileri sürmektedir. Süryaniler için en önemli hususun inançlarını özgürce yaşamak olduğuna işaret eden Özcoşar son olarak, önce putperest sonra da Hristiyan Roma'nın uzun yüzyıllar boyunca baskı ve zulmüne maruz kalan Süryanilerin inançlarında gittikçe daha sadık ve daha tutucu olmakla beraber siyasi ve idari anlamda pasifleştiklerini, İslam ve Osmanlı fetihleriyle elde ettikleri huzur ve sükunet ortamının ise onları yine ön plana çıkmaktan alıkoyduğunu belirterek, Süryanilerin daha çok ruhani meselelerle iştigal etmeleri, idari ve siyasi bir talep ve amaç peşinde koşmamalarının da onların Ermeni Patrikliğine bağlanmaları ve yüzyıllarca da bağlı kalmalarının sebebi olarak görmektedir. Bkz. Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 218-221.

Osmanlı millet sistemi uygulamalarında Süryani Kadim (Ortodoks-Yakubi) patrikleri, bu mezhebin episkoposları ve metropolitlerinin katıldığı bir kurul (sinod) tarafından seçilmiş ve Osmanlı padişahının onayı ile resmiyet kazanmış ve atanmıştır. Osmanlı Devleti, nadir istisnalar dışında, patrik tayininde genel olarak kurul seçimlerini dikkate almış ve hatta bir kurul tarafından seçilmiş olmayı patriklik şartı olarak kabul etmiştir. Atanan patriğe verilen patriklik beratında kendisinin görev ve yetkileri net olarak belirtilmiş olup, esasında İstanbul'daki Rum veya Ermeni patriklerinin görev ve yetki tanımlarından hiçbir bir farkı yoktur. 16. yüzyıldan 18. yüzyıl sonlarına kadar Süryani Kadim patriklerinin tayin usulü bu esasa dayanmaktaydı. Ancak 18. yüzyıl sonlarından itibaren Süryani Ortodoks ve İstanbul Ermeni Patrikliği arasında tesis edilen sıkı hiyerarşi gereği patrik seçimi ve sonrasındaki bütün resmi sürecin İstanbul Ermeni Patrikliği vasıtasıyla yürütüldüğü görülmektedir¹¹⁵³. Süryani Kadimlerin Ermeni Patrikliğine meyletmeleri bilhassa 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. 1782 yılında Süryani Ortodokslar arasından neşet eden Süryani Katolikler (Keldaniler) sebebiyle Süryani cemaatinin resmen ikiye bölünmesiyle başlayan rekabet sürecinde hem Mardin hem de Kudüs Süryani patriklerinin, devletle daha hızlı temas kurmak için İstanbul'daki Ermeni Patrikliğine meylettiği ve hiyerarşik ilişkilerini sıkılaştırdığı görülmektedir. Süryani Kadim (Ortodoks) ve Ermeni patriklerinin Katolik misyonerlerine karşı tutumu ve birlikte hareket etme düşüncesi, Osmanlı idaresinin geleneksel Katolik karşıtlığı ile de uyum arz etmekteydi. Dolayısıyla bu hiyerarşi aslında Osmanlı Devleti ile Süryani ve Ermeni patrikliklerinin Katolik karşıtlığı çizgisinde ve ortak menfaatler gereği bir araya gelmelerinin bir sonucuydu¹¹⁵⁴.

Osmanlı resmi belgelerinde “Ermeni millete tabi Süryani taifesi” veya “Ermeni yamakları” şeklinde ifade edilen¹¹⁵⁵ bu birlikteliğin 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte özellikle Süryanilerin Ermeni kilisesi ve patrikliği ile olan rabıtalарını koparmak ve müstakil bir millet olarak tanınmak arzuları ve buna ilaveten Ermeni Patrikliğinin de Süryanileri karşı kabul edilemez tutum ve icraatları dolayısıyla zayıfladığı ve bir çatışmaya dönüştüğü görülmektedir. Katolikliğe karşı ortak müdafaa ilkesine dayanan bu birliktelik

¹¹⁵³ Özcoşar, “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..”. s. 163-168; a. mlf., “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve...”. s. 221-226; Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 79-80; Güllü, *a.g.m.*, s. 291.

¹¹⁵⁴ Özcoşar, “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..”. s. 170-171; Seyfeli, *a.g.m.*, s. 2-3, 9-10; Güllü, *a.g.m.*, s. 294-295.

¹¹⁵⁵ Güllü, *a.g.m.*, s. 291; Özcoşar, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve...”. s. 221; a. mlf., “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..”. s. 172.

zamanla katı bir hiyerarşi halini almış ve Ermeniler lehine olmak üzere bozulmaya başlamıştır. Süryaniler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve kapalı cemaat kalıplarını kırmak suretiyle Osmanlı nezdinde Ermeni Patrikliğinden ayrı müstakil bir millet olarak tanınma çabasına girişmişlerdir. Süryaniler İstanbul'da kendi temsilcilerini ihdas etme amacıyla 1844 yılında Tarlabası'ndaki Meryem Ana Kilisesi'ni temsilcilik ve Süryani Kadim Kilisesi olarak kullanmaya başlamışlardır. Ermeni Patrikliği'nin buna itirazları sonuç vermemiş ve 1852'de burası Süryani Kadimlerin İstanbul'daki temsilciliği olmuştur¹¹⁵⁶.

19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni Patrikliği'nin bilinçli bir strateji ile Süryani Kadim halkını, köy ve yerleşimlerini Ermeni olarak kilise kayıtlarına geçirmeleri ve keza Süryani kilise, mabet ve manastırlarını da aynı yolla gasp etmeye çalışmaları da Süryanilerin Ermeni Patrikliği'nden ayrılma sürecini hızlandırmıştır. Bu anlamda ilk resmi teşebbüs 1873 yılında Süryani Patriği Petrus tarafından beratını almak üzere İstanbul'da iken gerçekleşmiştir. Süryanilerin bu çabaları onların Ermeni Patrikliğinden ayrılmalarını sağlamamışsa da bağılıklarını azaltmıştır. 1892'de Süryani Kadimlerin Ermeni Patriği'nin aracılığı olmadan Sultan'a doğrudan ulaşma hakkı elde ettikleri görülmektedir. Süryani Kadimlerin bağımsız bir patriklik talepleri Osmanlı idaresinde aksiseda bulmamış, yapılan teşebbüsler komisyon ve heyet tayini gibi basit yazışmalarla sınırlı kalmıştır. Süryani Kadimler nihayet emellerine 18 Mart 1914'te hazırlanan "*Ortodoks Süryani Kadim Patrikliğinin Nizamname-i Umumiyesi*" ile ulaşmışlar ve Ermeni Patrikliğinden ayrı müstakil bir millet-cemaat olarak tanınmışlardır¹¹⁵⁷.

¹¹⁵⁶ Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..". s. 172-173; Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 80; Güllü, *a.g.m.*, s. 291-293.

¹¹⁵⁷ Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..". s. 173-176; a. mlf., "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 221; Güllü, *a.g.m.*, s. 296-310; Şimşek, M. (2005). "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye Armağan*, S. 6, s. 597-610; Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 81; Sarı, *a.g.t.*, s. 146-147. Nizamname için bkz Elöve, M. E. (1954). "Türkiye'de Din İmtiyazları". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11 (1), s. 241-261.

5.2.1.2. Süryani Katolikler

Osmanlı gayrimüslimleri arasında Katolikliğe en fazla direnç gösteren zümrelerden birisi hiç şüphesiz Süryaniler olmuştur. Uzun yüzyıllar boyunca Süryanilerin toplu halde Katolikliğe geçtikleri görülmemiştir. Katolikliğe Süryanilerin bireysel olarak Katolikleşmeleri süreci VIII. yüzyıl başlarına kadar götürülmektedir. Ancak Süryaniler arasında din ve mezhep değiştirmenin ivme kazanması Haçlı Seferleri ile gerçekleşmiştir. Bilhassa XIII. yüzyılda aralarında patriklerinde olduğu bazı Süryani Ortodoks (Kadim-Yakubi) Roma'ya biat ederek Katolik mezhebine intisap etmişlerdir. Hatta Süryani Kadim Patriği II. Ignatius'un varisi (mafıryan'ı) Yuhanna Bar Maadani ile 1237'de Kudüs'e giderek Dominiken rahiplerine Roma'ya bağlılıklarını arz etmeleri Süryani Kadim Kilisesi'ndeki ilk bölünme olarak kabul edilmektedir¹¹⁵⁸. Benzer bir bireysel Katolikleşme örneği Abdulgal Ahican (Abdulghal Akhijan) adlı bir Süryani Yakubi de görülmektedir. Halep'teki Katolik misyonerlerce Katolikleştirilen bu zatın Halep'teki Fransız Konsolosu Picquet'in çabalarıyla Osmanlı idaresinden ferman almayı başardığı ve hatta 1667'de Papa tarafından da Süryani Katoliklerin Patriği olarak kabul edilip kendisine cübbe (pallium) gönderildiği belirtilmiştir. Bu itibarla Ahican Süryani Katoliklerin ilk patriği olarak kabul edilmektedir¹¹⁵⁹. Ancak bu bireysel ve küçük ölçekli mezhep değişiklikleri XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar Süryani Kadim Kilisesi içerisinde Süryani Katolik hiyerarşisi oluşturacak bir büyüklüğe veya kitleye dönüşmemiştir. Ahican'ın 1677'de ölümünden sonra ise Süryani Katolikler özellikle Süryani Ortodoks (Kadim-Yakubi) baskılarına maruz kalarak neredeyse tamamen yok olma noktasına gelmişler ve 1783 yılına kadar patriksiz ve etkisiz kalmışlardır¹¹⁶⁰.

Süryaniler Katolikliğe ne kadar karşı koymuşlarsa Katolik misyonerler de onlar üzerindeki çalışmalarını bir o kadar yoğunlaştırmıştır. Amaçları, Doğu'da Katolikliği muhafaza etmek ve Osmanlı Hristiyanlarını parça parça da olsa Katolikleştirip tüm dünya Hristiyanlarını papanın emri altında bir araya getirmek olan Katolik misyonerler bu maksatlarına erişmek için 16. yüzyıl ortalarında harekete geçmişlerdir. Tebaasının kendi toprakları dışındaki bir dini merkeze intisap etmelerini, Katolik bir din adamı ve Katolik

¹¹⁵⁸ Seyfeli, *a.g.m.*, s. 6.

¹¹⁵⁹ Frazee, C. A. (2009). *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*. (Çev. C. Erdek). İstanbul: Küre Yayınları, s. 166-167; Bilge, Y. (1996). *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, s. 76.

¹¹⁶⁰ Seyfeli, *a.g.m.*, s. 6-7; Frazee, *a.g.e.*, s. 253-254.

bir kralın himayesine girmelerini siyaseten doğru bulmayan Osmanlı Devleti ise geleneksel yapının muhafazası için mezhep değiştirme yasakları gibi bir takım tedbir ve düzenlemelerle buna karşı koymaya çalışmıştır¹¹⁶¹. Bilhassa Cizvit, Fransiskan, Donimiken ve Kapusen gibi Katolik tarikatları ve bu tarikatların misyonerleri Osmanlı tebaasının Katolikleştirilmesi için büyük çaba harcamaktaydılar. Bu tarikatlara mensup misyonerler 16. yüzyılın ortalarından başlamak üzere Halep, Musul, Mardin başta olmak üzere Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları Suriye ve Irak topraklarına gelerek Süryanileri Katolikleştirme faaliyetlerine girişmişlerdi. Doğu Hristiyanlığının en köklü kilisesi ve cemaati olan Süryani Kilisesini ve Süryanileri Katolikleştirmek ve papanın emri altına almak ihtirasına kapılan misyonerler, Fransız hükümetinin kendilerine sağladığı himaye çerçevesinde yürüttükleri bütün misyon faaliyetlerine rağmen Süryaniler üzerinde çok ciddi bir etki sağlayamamışlardır. Ancak bu hiçbir etkileri olmadığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü zamanla Süryani cemaatinden kopmalar ve Katolikliğe geçişler elbette olmuştur. Ancak yürütülen misyon faaliyetlerinin tarihi geçmişine ve yoğunluğuna bakıldığında elde edilen netice beklenenin gerisindedir. Bu da Süryanilerin inançlarına bağlılıkları ile alakalı bir durumdur¹¹⁶². Bununla birlikte Katolik misyonerlere tüm karşı koymalarına rağmen Süryaniler arasında bölünme kaçınılmaz olmuştur. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin en büyük zafiyetlerinden birisi sık sık yaşanan patrik seçimi ihtilaflarıdır. Bu zafiyet misyonerlerce fırsat olarak değerlendirilmiştir. 1782 yılına gelindiğinde yine Süryani Ortodoks (Kadim-Yakubi) cemaati içinde yaşanan bir patrik seçimi ve sonrasındaki süreç Süryanilerin resmen kilise ve cemaat olarak bölünmelerine ve içlerinden Süryani Katolik Kilisesi ve cemaatinin doğmasına sebep olmuştur. Seçime katılan üç piskopostan birisi olan Mihayel Carve seçimi kazanmış olmasına rağmen seçime katılmayan piskoposlarca patrikliği kabul edilmemiş ve Mardinli Mateos adlı başka bir piskopos Süryani Patriği olarak seçilmiştir. Bu durumu kabul etmeyen Mihayel Carve, konumunu güçlendirmek üzere Halep'teki Katolik misyonerler vasıtasıyla Papa ile iletişime geçmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi'ndeki bu ihtilafı bir fırsat olarak değerlendiren Papa, Mihayel Carve'yi Süryani Katoliklerin Patriği olarak tanımış ve atamıştır. Böylece Süryani Katolik Kilisesi resmen kurulmuştur¹¹⁶³.

¹¹⁶¹ Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 133-135; Sarı, *a.g.t.*, s. 148-157.

¹¹⁶² Sarı, *a.g.t.*, s. 157-158; Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 135-137.

¹¹⁶³ Seyfeli, *a.g.m.*, s. 6; Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 132, 137-138; Güllü, *a.g.m.*, s. 294; Sarı, *a.g.t.*, s. 101-102. Süryani Katoliklerin iddiasına göre Süryani Katolik cemaati Abdulgal Ahican'ın

Süryani Katolik Kilisesi'nin oluşması, öteden beri Katolik misyonerlerin çalışmalarının bir ürünüdür aslında. Mihayel Carve'nin patriklik seçimini kazanması ve sonrasında Papa tarafından onaylanması onun tek başına olmadığı ve işler bu noktaya geldiğine göre belli bir Katolik Süryani kitlesinin oluşmuş olduğunun da göstergesidir. Zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte 16. yüzyıldan beri Mardin, Halep, Musul başta olmak üzere Süryani Kadimlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde yürütülen Katolik misyon faaliyetleri elbette bir karşılık bulmuş ve belli bir Katolik kitle elde edilmiştir. 1782 tarihindeki kırılmanın ardından tesis edilen Süryani Katolik Kilisesi ve cemaati öteden beri oluşturulmuş bu Katolik kitlenin üzerine tesis edilmiştir¹¹⁶⁴.

Mihayel Carve patrik seçilmesinin ve Papa tarafından kabul edilmesinin ardından Süryanilerin kadim manastırı ve kilisesi olan Deyrüzazafaran'a yerleşmek istemişse de Süryani Ortodoksların (Kadim-Yakubi) tepkisiyle karşılaşmış ve bunda başarılı olamamıştır. Süryani Katolik Patriği olarak atanmasına ve belli bir cemaate haiz olmasına rağmen Mardin'de barınamayan Carve, önce Bağdat'a ve ardından da Lübnan'a gitmiş ve 1800'de orada ölmüştür. Carve, patriklik seçiminden ölümüne kadar geçen sürede Süryani Katolik hiyerarşisini tesis etmeyi başarmıştır. 1830'larda Roma'dan alınan izinle Halep'e taşınan Süryani Katolik Patrikliği, 1860'ta Mardin Meryem Ana Kilisesi'ne, 1877-1880 tarihleri arasında Şam'a taşınmışsa da, devlet salnamelerinde patriklik merkezi olarak Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Halep geçmektedir¹¹⁶⁵. Süryani Katoliklerin Osmanlı millet sistemi içerisindeki yerleri tayin edilirken, özellikle 1831 öncesi ve sonrası şeklinde bir ayırım yapmak zarureti söz konusudur. Zira Osmanlı Devleti 1831'den önce Katolikliği resmi bir din ve millet olarak tanımadığından 1782 yılında Süryani Kadimlerden (Ortodoks-Yakubi) neşet eden Süryani Katolikleri 1782-1831 yılları arasında Süryani Kadim milleti içerisinde değerlendirmek gerekecektir. Osmanlı idaresince Katoliklerin müstakil bir millet olarak tanındığı 1831'den sonra ise Süryani Katoliklerin durumu doğal olarak bu yeni gelişme çerçevesinde ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti bilhassa gayrimüslimlerin idaresi hususunda gelenekçi bir çizgi takip etmiştir. Mevcut şartlar değişikliği zaruri kılmadıkça "fetihten önceki durumun muhafazası" bu noktada temel

1667 yılında Papa tarafından Süryani Katolik Patriği olarak atanmasıyla ortaya çıkmıştır. Süryani Kadimlere (Ortodoks-Yakubi) göre ise Süryani Katolik cemaati 1782 yılında Mihayel Carve ile ortaya çıkmıştır. Bkz. Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 138; Sarı, *a.g.t.*, s. 102.

¹¹⁶⁴ Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 138-139; a. mlf., (2016). "Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler: Diyarbekir Katolikleri". *Mukaddime*, 7 (1), s. 119-121; Güllü, *a.g.m.*, s. 294-296.

¹¹⁶⁵ Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 143-144; Güllü, *a.g.m.*, s. 294; Seyfeli, *a.g.m.*, s. 7-8; Sarı, *a.g.t.*, s. 103; Frazee, *a.g.e.*, s. 253-255.

prensip kabul edilmiştir¹¹⁶⁶. Bu prensibin ve Osmanlı millet sisteminin muhafazası için de mezhep değiştirmek Osmanlı idaresince özellikle hoş karşılanmamış ve yasaklanmıştır¹¹⁶⁷. Süryani Katolikler esas itibarıyla Süryani Ortodoks (Kadim-Yakubi) milleti içerisinde neşet ettiklerinden 1831 yılına kadar Süryani Kadim sayılmışlar ve Süryani Kadimler idari anlamda hangi Osmanlı milletine tabi iseler Süryani Katolikler de o millete tabi kılınmışlardır. Osmanlı Devleti gayrimüslim cemaatlerin idaresini İstanbul'da mukim patriklikler vasıtasıyla yürüttüğü için gerek Kudüs gerek Mardin merkezli Süryani Kadim patriklikleri eskiden beri idari olarak mezheptiş oldukları İstanbul Ortodoks Ermeni Patriğine tabi idiler. Dolayısıyla Süryani Kadimlerden sayılan Süryani Katolikler de doğal olarak 1831 yılına kadar İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı kalmışlardır¹¹⁶⁸.

Süryani Ortodoksların ve Katoliklerin Ermeni Patrikliğine tabiiyetleri ruhani değil tamamen idari bir keyfiyettir ve aslında sadece Osmanlı idaresi nezdinde resmi temsiliyet meselesidir. Yoksa Süryani Ortodoks ve Katoliklerin kendi patrikleri olduğu gibi patriklerine verilen fermanların da Ermeni ve Rum patriklerine verilenlerden muhteva ve yetki olarak hiçbir farkı yoktur¹¹⁶⁹. 1831 yılı ise Osmanlı millet sistemi içerisinde diğer tüm Katolik zümreler için olduğu gibi Süryani Katolikler içinde bir dönüm noktası ve milat olmuştur. Osmanlı Padişahı II. Mahmut 5 Ocak 1831 tarihli fermanıyla Katolik Ermeniler gıyabında bütün Katolikleri müstakil bir millet olarak tanımıştır. Bu yeni gelişme ile birlikte Süryani Katolikler aslen içinden neşet ettikleri Süryani Ortodokslardan (Kadimler) tamamen kopmuş ve bu kez idari olarak kendi patrikleri vasıtasıyla İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği idaresine tabi kılınmışlardır. Bağımsız bir millet olarak tanınmasalar da

¹¹⁶⁶ Seyfeli, *a.g.m.*, s. 2, 8-9; a. mlf., (2017). "Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryani Kadim Patrikliği (1847-1918)". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 29, s. 19-21; Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi". s. 66-70.

¹¹⁶⁷ Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 21-22. Bu noktada Osmanlı idarecilerinin özellikle siyasi saiklerle Katolikliğe karşı bir tavır takındıkları görülmektedir. Osmanlı siyasi düşünüşü tebaasının, merkezi kendi topraklarında olmayan bir mezhebe tabii olmasını istemiyordu. Çünkü gayrimüslim tebaanın Katolikliği benimsemeleri ve seçmeleri onların aynı zamanda Papa'nın ve Katolik bir hükümdarın himayesine girmeleri demektir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti siyaseten bunu sakıncalı bulmuş ve buna mani olma siyaseti izlemiştir. Bkz. Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 134.

¹¹⁶⁸ Seyfeli, "Süryani Katolik Patrikliği'nin..". s. 3, 8-10; a. mlf., "Millet Sistemi ve..". s. 20-22; Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..". s. 168-172; Güllü, *a.g.m.*, s. 290-292; Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 79-80.

¹¹⁶⁹ Güllü, *a.g.m.*, s. 291-293; Özcoşar, "Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..". s. 163-166, 168-172; Sofuoğlu-Akvarup, s. 80.

Süryani Katolikler 1831 yılından itibaren en azından mezheptaş oldukları Katolik bir patriğin idaresine bağlanmışlardır¹¹⁷⁰.

Osmanlı Ermenisi Hagop Çukuryan 5 Ocak 1831 tarihli fermanla Ermeni Katolikleri Başpiskoposu olarak atanmış, ancak 1835 yılında verilen fermanla Ermeni Katolikleri ruhanisi için patrik ifadesi kullanılmıştır. Bu tarihten sonra atanan patrik ve patrikler her ne kadar Ermeni asıllı ve Ermeni Katolik Milleti Patriği unvanına haiz olsalar da, onlar aynı zamanda Süryani, Keldani, Maruni, Melkit ve Bulgarlar gibi diğer Osmanlı Katoliklerinin de İstanbul'daki resmi lideri ve patriği idiler¹¹⁷¹.

1847 yılından itibaren yayınlanan Osmanlı Devleti salnamelerinde Osmanlı idaresinin sadece beş milleti resmi olarak tanıdığı görülmektedir. Ruesay-ı Milel-i Hamse adı altında "Rum Ortodoks milleti patriği Antimos, Ermeni Ortodoks milleti patriği Matteos, Ermeni Katolik milleti patriği Andon, Rum Katolik milleti patriği Maksimos ve Hahambaşı Yakub" resmi olarak tanınmış ve kaydedilmiştir. Salnamelerde, Keldani, Melkit, Marunu, Bulgar ve Süryani Katolikler, Ermeni Katolik patrikliğine ait cetvellerde yer almışlardır. Süryani Katolik Patrikleri salnamelerde Süryani Katolik Milletinin Mardin'de mütemekkin Antakya Patriği, Süryani Katolik Patriği, Süryani Katolik Murahhasası, Süryani Katolik Taifesi Patriği gibi unvanlarla tanımlandığı görülmektedir. Süryani Katolikler 1831 yılından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar idari anlamda İstanbul Ermeni Katolik Patrikliğine tabi kalmışlardır¹¹⁷².

¹¹⁷⁰ Seyfeli, "Süryani Katolik Patrikliği'nin..". s. 10-11; a. mlf., "Millet Sistemi ve..". s. 22; a. mlf., (2012). "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918)". *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 18 (69), s. 149; Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 139-141; Frazee, *a.g.e.*, s. 359-360; Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 41-42; Güllü, *a.g.m.*, s. 295; Kılıç, D. (2000). "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 144-146; Serbest, M. B. (2007). "Osmanlı'da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu". Hülagu, M.-Alan, G. v.d. (Hazırlayanlar). *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. C. III, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, s. 276-277.

¹¹⁷¹ Seyfeli, "Süryani Katolik Patrikliği'nin..". s. 10-11; a. mlf., "Osmanlı Devlet Salnamelerinde..". s. 149-150; Güllü, *a.g.m.*, s. 295; Serbest, *a.g.m.*, s. 276-277.

¹¹⁷² Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 139-141; Seyfeli, "Süryani Katolik Patrikliği'nin..". s. 11-22; a. mlf., "Millet Sistemi ve..". s. 22.

5.2.2. Süryani Ortodoks ve Süryani Katoliklerin Kilise İhtilafları

5.2.2.1. Süryaniler arasında kilise ihtilaflarının ortaya çıkışı

Din ve mezhep değiştirmek ve bunun toplumlarca kabulü kolay olmamıştır. Yüzlerce yıl aynı kiliseyi, şapeli, sunağı, manastırı paylaşan, aynı kilisede vaftiz olan, evlenen ve cenazeleri aynı mezarlığa defnedilen insanların bir gün birbiriyle tamamen zıt ve yüzyıllardır mücadele halinde oldukları mezheplere yönelmeleri inanç temelli bir çatışma ve ayrışmanın yanı sıra mekânsal bir kavgayı da beraberinde getirmiştir. Yüzyıllardır süregelen dini-mezhebi birliktelik ayrıklıklarla beraber mabetlerin aidiyeti, kilise ve akarlarının, manastır ve mezarlıkların kullanım hakkı ve paylaşımı üzerinde bir çatışmanın, çekişmenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin Süryani Katolik Kilisesi'nin kurulmasıyla (1782) birlikte Süryani Kadimlere (Ortodoks) ait Mardin'deki Deyruzzafaran Manastırı ve Kilisesi uzunca bir müddet iki cemaat arasında sahiplenme rekabetine sahne olmuştur¹¹⁷³. Mabetlerin aidiyeti üzerindeki rekabet o denli güçlüdür ki, patrik seçimi sürecinde Süryani Kadimler patrik adaylarına Katoliklere kaptırılan kiliselerin geri alınması için İstanbul'dan ferman alınmasını şart koşmuşlardır¹¹⁷⁴.

1782'de Süryanilerin, Süryani Kadim (Ortodoks) ve Süryani Katolikler olarak ikiye ayrılmalarının ardından bu iki ırktaş zümre arasında mezhep temelli çekişmeler başlamıştır. Özellikle kilise, manastır ve mezarlıkların aidiyeti noktasında yaşanan ihtilaflar iki zümre tarafından yerel idareye ve zaman zaman da merkezi hükumete aksettirilmiştir. Bu iki zümreden Katolik Süryaniler, Kadimlere kıyasla, henüz yeni bir cemaat ve nüfusça daha az olmalarına rağmen Papalık ve özellikle Osmanlı Katoliklerinin hamiliğini üstlenen Fransa hükümetinin desteği sayesinde Osmanlı idaresi nezdinde daha güçlü bir konuma sahiptiler. Aksine Süryani Kadimler (Ortodoks), en eski Hıristiyan zümrelerinden ve nüfusça da daha fazla olmalarına rağmen İstanbul'da doğrudan bir temsilci ve keza dış destekten yoksun olmaları onları rakipleri karşısında zayıf düşürmekteydi. Süryani Kadimler adına daha da kötüsü onların Osmanlı hükumeti nezdinde İstanbul'daki resmi temsiliyetlerini üstlenen Ermeni Patrikliği ile de bazı kilise ve manastırların aidiyeti noktasında çekişmeleri olduğu için ikili münasebetleri çok iyi

¹¹⁷³ Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 143-144.

¹¹⁷⁴ Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve..". s. 222-223.

değildi¹¹⁷⁵. Bu nedenle Süryani Kadimler özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortodoks Ermeni Patrikliğine tabi olmaktan kurtulmanın ve İstanbul’da doğrudan kendi temsilciliklerini açmanın arayışına girmişlerdir¹¹⁷⁶. 19. Yüzyıl sonlarına yaklaşılırken Süryani Kadimlerin kendi cemaat haklarını ve mülklerini muhafaza etme arayışına girmeleri ve Süryani Katoliklerin ise nüfus ve nüfuzlarını ziyadeleştirme çabaları bu iki cemaat arasındaki ihtilafları büyütürken meseleyi kadim Ortodoks-Katolik çekişmesinin bir parçası haline dönüştürmüştür. Elbette işler bu noktaya gelince mesele Osmanlı sınırlarını aşarak Batılı devletlerin müdahalesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti bir taraftan kendi iç huzuru ve hukuk düzeni çerçevesinde bu dahili meseleyi sükunetle çözmeye çalışırken, diğer taraftan da söz konusu cemaatların fırsat kollayan Batılı hamilerinin meseleye müdahil olmalarını önlemeye ve onlarla karşı karşıya gelmemeye çaba göstermiştir¹¹⁷⁷.

Daha öncede izah edildiği üzere Musul, Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı şehirlerinden birisidir. Süryaniler arasında mezhep ayrılığı (Ortodoks-Katolik) ortaya çıkmadan önce itikadi aidiyet olarak aynı mezhebe ve kiliseye, monofizit-Ortodoks Doğu Süryani Kilisesi’ne, mensuptular. Süryanilerden bir kısmının Katolik mezhebini seçmesi ile Süryaniler arasındaki bu mezhep ve mabet birliği bozulmuştur. Dinde yaşanan bu ayrışma elbette dünyevi bir ayrışma ve çatışmayı da beraberinde getirmiş, Katolik ve Ortodoks mezhepleri arasında yüzyıllardır süregelen kadim husumet Musul’un Süryani Ortodoks (Kadimler) ve Süryani Katolik cemaatları arasında da kendini göstermiştir. İki cemaat arasında yaşanan hadiseler kısmen yerel idare tarafından çözülmüşse de zaman zaman mesele yerel idarenin kontrolünün ötesine geçerek merkezi idareye kadar aksetmiştir¹¹⁷⁸. Bu noktada özellikle İngiltere’nin Bağdat ve Musul konsolosluklarına ait yazışmalarda iki cemaat arasındaki ihtilafların not edildiği ve hadiselerin raporlarla İngiliz Büyükelçiliği ve Dışişleri Bakanlığına iletiliği görülmektedir. Söz konusu yazışma ve raporlarda meselenin ne vakit ve nasıl ortaya çıktığına değinilmemiş olmakla birlikte, 1879 yılından itibaren yaşanan gelişmeler konsolosluk raporlarında yer almıştır. Katolik mezhebinin Osmanlı idaresince 1831 yılında resmen tanınmasından evvel, Osmanlı gayrimüslimlerinden bu mezhebe intisap edenler daha önce tabi oldukları milletten sayılmışlardır. Buna göre örneğin Nasturiler arasından neşet eden Katolik Keldaniler

¹¹⁷⁵ Sofuoğlu-Akvarup, *a.g.m.*, s. 80-85; Özcoşar, “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik..”. s. 171-176; Güllü, *a.g.m.*, s. 292-293.

¹¹⁷⁶ Güllü, *a.g.m.*, s. 296-299.

¹¹⁷⁷ Özcoşar, “Süryani Kadimleri Katolikleştirme..”. s. 145.

¹¹⁷⁸ Marufoglu, *a.g.e.*, s. 79-80; Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 133-134.

Nasturi, Süryani Ortodokslar içinden neşet eden Süryani Katolikler ise 1831 yılına kadar Süryani Ortodoks kabul edilmişlerdir. Bu kabul aynı zamanda mezhep değiştiren zümrelerin haftalık ayinler, doğum-vaftiz, evlenme, ölüm ve cenaze merasimleri gibi dini vecibelerin ifasında güçlükler yaşamalarına yol açmıştır¹¹⁷⁹. Çünkü mezhep değiştiren zümreler ki özellikle Katolikliğe intisap edenler, hâlihazırda mevcut Katolik kiliseleri olmadığından 1831 yılı ve sonrasına değin, daha önce mensubu oldukları eski kavim ve milletin ibadet hanelerini kullanmak durumunda kalmışlardır. Mezhep değişikliğine rağmen Hıristiyan zümrelerin uzunca bir süre aynı mabetleri kullanmaları ilerleyen süreçte bu mabetlerin aidiyetine dair tartışma ve çekişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Musul'da Süryani Ortodoks ve Süryani Katolikler arasındaki ihtilafların 1831 yılında Katolik mezhebinin Osmanlı idaresince resmen tanınmasıyla birlikte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresince henüz yeni tanındıkları için kendilerine ait mabetleri olmayan Süryani Katolikler bir süre Süryani Ortodokslara ait mabetleri kullanmak durumunda kalmışlardır. Ancak mabetlerin iki cemaat tarafından müşterek kullanımı zamanla bu mekanların aidiyeti noktasında ihtilafların yaşanmasına yol açmıştır. Zaman zaman sükûnet bulan zaman zaman alevlenen bu ihtilafların merkezinde Mar Toma, al-Tahire (eski), Mar Hudeni (Ahudemme) ve al-Tahire (yeni)¹¹⁸⁰ gibi müşterek kullanılan Süryani kiliseleri yer almaktadır. Bilhassa Mar Toma ve al-Tahire gibi her iki cemaatin de kullandığı ve üzerinde hak iddia ettiği kiliseler sebebiyle ortaya çıkan problemi Osmanlı idaresi bu kiliselerin içlerinde her iki tarafın kullanımına uygun olarak kiliseyi ikiye bölen birer duvar inşa ederek çözmeye çalışmıştır. Ancak bu girişim probleme nihai bir çözüm getirmemiş ve iki cemaat arasındaki ihtilaflar ve şikayetler devam etmiştir. Bunun üzerine mesele tekrar etraflıca incelenmiş ve 1877 senesinde Şûra-yı Devlet kararı ve padişah iradesiyle kiliselerin içindeki duvarların kaldırılarak Mar Toma ve al-Tahire (eski) kiliselerinin asıl sahipleri olan Süryani Kadimlere (Ortodoks) kesin olarak iade edilmesine karar verilmiştir¹¹⁸¹.

¹¹⁷⁹ Seyfeli, "Süryani Katolik Patrikliği'nin..". s. 7-8.

¹¹⁸⁰ Musul'da al-Tahire adıyla iki Süryani kilisenin varlığı söz konusudur. Bu iki kiliseden Süryani Ortodokslara ait çok daha eski olan kiliseyi al-Tahire (eski) ve 1862'de açılan Süryani Katoliklere ait ve diğerine göre daha yeni olan kiliseyi al-Tahire (yeni) olarak ifade etmenin karışıklığı önleyeceği kanaatindeyiz.

¹¹⁸¹ **Düstur**. (1937). Birinci Tertip, C. V, No. 58, Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi 1037 numaralı mazbatası, Ankara: Başvekalet Matbaası, s. 259.

5.2.2.2. Büyükelçiler mukavelesi ve 1879 yılı düzenlemesi

Padişah iradesiyle 1877 yılında Mar Toma ve Tahire (eski) kiliselerinin Süryani Ortodokslara iadesi Katoliklerin tepkisine ve itirazlarına sebep olmuştur. Bu arada Musul'da kaim Fransız ve İngiliz konsoloslarının meseleyi büyükelçilerine aksettirerek problemin çözümü için onları Osmanlı hükümeti nezdinde aracı kılmaları Musul'daki Süryani ihtilaflarını yerelde cereyan eden dâhili bir münazaa konusu olmaktan çıkarmıştır. Fransız ve İngiliz büyükelçileri Süryanilerin kilise ihtilaflarının çözümü için bir dizi öneriler içeren bir mukavele layihası kaleme alarak, layihadaki maddelerin bir ferman ile tasdiki ve icrası için Musul Mutasarrıfına gerekli emrin verilmesi ricasıyla 12 Kasım 1878'de Fransız Büyükelçiliği marifetiyle Osmanlı Hariciye Nezaretine takdim etmişlerdir¹¹⁸². Söz konusu büyükelçiler mukavelesi beş maddeden müretteb olup, Tahire (yeni) ve Mar Hudeni (Ahudemme) kiliseleri ile onların mülhâkât ve akârının Süryani Katoliklere, Mar Toma ve Tahire (eski) kiliseleri ile onlara ait akârların Süryani Ortodokslara (Kadim-Yakubi) verilmesini önermişlerdir (Madde 1). Ba'şika karyesinde yer alan kilise ve ona ait zeytinlikler hususunda ise, söz konusu zeytinliklerin kıymeti Musul'da kaim Fransız ve İngiliz konsolosları tarafından tayin edilecek olup, şayet iki taraf ta hisselerine sahip çıkmak isterlerse bu zeytinlikler iki eşit parçaya bölünerek taraflara verilecektir. Taraflardan birisi payına düşen zeytinliği diğerine bırakmak ister ise, bunu kabul eden taraf konsoloslarca tayin edilen hisse değerini diğer tarafa ödeyecektir. Buradaki kilise ise Süryani Yakubilere bırakılacaktır (Madde 2).

Kiliselere ait mezarlıkların kullanımı konusunda ise, her iki tarafında itirazına mahal vermemek üzere Fransa ve İngiltere konsoloslarından müteşekkil bir komisyon tarafından söz konusu mezarlıkların birer defteri tanzim edilecek olup, bu defterler Süryani Yakubi ve Süryani Katolik patrikleri ile Fransız ve İngiliz konsoloslarına verilmek üzere dört adet hazırlanacaktır. Her iki cemaat mensuplarının bu defterlere riayet edip, birbirlerinin kabirlerine azami hürmet göstermeleri sağlanacaktır. Aynı şekilde müşterek mezarlıkların kullanımında da bu esas geçerli olacaktır (Madde 3).

¹¹⁸² BOA. *İrade Meclis-i Mahsûs, (İ. MMS.) nr. 2846*'dan naklen, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1993). *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, s. 163-165; *Düstur*. C. V, No. 58, s. 259.

Süryani Katolikler tarafından Süryani Yakubilere (Ortodoks) ait arazi üzerinde inşa edildikleri gerekçesiyle aidiyetleri tartışma konusu olan kiliseler için ise, yine Fransız ve İngiliz konsoloslarından oluşan bir komisyonun meseleyi tetkik etmesi önerilmiştir. Yapılan tetkik sonucunda şayet Yakubi Süryaniler iddialarında haklı iseler, arazinin maddi bedeli konsoloslarca tayin edilerek Katolik Patrikliğine ve bedelin karşılanması halinde söz konusu makbuz Süryani Patrikliğine takdim edilecektir. Ancak tetkikler sonunda arazinin Süryani Yakubilere ait olmadığı ortaya çıkar ise söz konusu arazi ve kiliseler tazminatsız olarak Süryani Katoliklere tahsis edilecektir (Madde 4).

Son olarak, Mar Behnam Manastırı'na ait arazilerde yer alan zeytinliklerin Süryani Katoliklere ait olduğu ve bu mukavelenamenin kabul ve tasdiğiyle birlikte kendilerine iade edileceği ve geçen seneler için karşı taraftan bir bedel talep edemeyecekleri ifade edilmiştir (Madde 5)¹¹⁸³.

Süryani Ortodoks (Yakubi) ve Süryani Katolikler arasında öteden beri kronik bir vaka halini almış ve bir türlü çözüme kavuşturulamamış kilise ihtilafları bu kez de Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin Hariciye Nezaretine sunmuş oldukları bu mukavele layihasıyla gündeme gelmiştir. Hariciye Nezareti Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla kendilerine sunulan takriri Adliye ve Mezhebiyye Nezareti ile Divan-ı Hümâyûn Beylikçiliğine arz etmiş ve onların bu konudaki mütalaalarını rica etmiştir. Konuyla ilgili yapılan değerlendirmeler ve hazırlanan ferman müsveddesi en son sadaret makamına ve Sadrazam hazretlerinin görüşlerine sunulmuştur¹¹⁸⁴. Görüşlerine müracaat edilen bu makamlar Süryani ihtilaflarının bunca zaman çözüme kavuşturulamamış olmasından yakındıkları gibi, meselenin Fransız ve İngiliz büyükelçiliklerine aksetmesinden de rahatsızlık duymuşlardır. Bilhassa büyükelçilikleri aracılığıyla vermiş oldukları takrirden, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin üzerinde hemfikir oldukları çözüm mukavelesinin aksine hareket etmenin sıkıntı çıkarabileceğine işaretlerle, meselenin ecânibin müdahalesine mahal verilmeksizin çözümüne itina gösterilmesi özellikle vurgulanmıştır. Sadaret, hazırlanan ferman müsveddesinde özellikle bu noktaya itina gösterildiğine işaretlerle, benzer başka müdahalelere imkan vermemek için Musul'da kaim Fransız ve İngiliz konsoloslarının bu meseleye müdahalelerinin sınırlı tutulmasını önermiştir. Yapılan değerlendirmeler ve

¹¹⁸³ BOA. İ. MMS., nr. 2846'dan naklen, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 164-165.

¹¹⁸⁴ Aynı eser, s. 165-167.

hazırlanan ferman müsveddesi 13 Ocak 1879'da Padişah hazretlerine arz edilmiştir¹¹⁸⁵. Sadaret tarafından arz edilen tezkireyi 14 Ocak'ta değerlendiren Sultan II. Abdülhamid, bu konuda kesin bir karara varmadan önce meselenin hassasiyeti sebebiyle bir kere de Meclis-i Vükelâ tarafından değerlendirilip kendisine arz edilmesini ve nihai kararın ondan sonra verilmesini irade buyurmuştur¹¹⁸⁶.

Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle mesele bir kez de Meclis-i Vükelâ tarafından tetkik edilmiştir. Hazırlanan arz tezkiresinde, Süryani ihtilaflarının ötede beri olduğu gibi sürüncemede bırakılmadan bir an evvel ve kesin bir karar ile neticeye bağlanmasının her açıdan faydalı olacağı belirtilerek, bilhassa ecnebi hükümetlerinin meseleye müdahalesine mani olmak için evvela konsolosların bu meseleden uzak tutulmasının gerekliliği işaret edilmiştir. Bunun için ise, Hariciye Nezareti'nin meselenin halli için konsoloslardan müteşekkil bir komisyon ihdas edilmesi teklifinin değiştirilerek, komisyonun konsoloslardan değil ancak onların işaret edeceği tarafsız kimselerden oluşturulmasının bu anlamda elzem olduğuna değinilmiştir¹¹⁸⁷. Bu suretle teşkil edilecek komisyon üyeleri arasında ihtilafın çözümüne dair üç ay zarfında bir fikir birliği oluşmaz ise vilayet idaresi tarafından durum hükumete arz edilecektir. Bu defa hükumet üçüncü bir hakem sıfatıyla meselenin kesin çözümü için doğrudan bir memur görevlendirecek ve bu memur söz konusu ihtilafı kesin olarak nihayetlendirecektir. Meclis-i Vükelâ bu hususta Fransa ve İngiltere sefaretlerinin de muvâfakatlarının alındığını ifade ederek, uygun bir ferman müsveddesinin kaleme alınarak arz edildiğini ifade etmiştir. Ancak dahili bir mesele olmasına rağmen daha önce bir şekilde konsolosların bu işe karıştırılmış ve sefaretlere dahi bu hususta bir vaat te bulunmuş olması dolayısıyla konsolosların teşkil edilecek komisyonda olmayacaklarının hazırlanan ferman müsveddesinde zikredilmediği, bu bahsin Musul Mutasarrıfına Sadaret tarafından gönderilecek emirde özel olarak izah edileceği belirtilmiştir. Meclis-i Vükelâ tarafından hazırlanan ve imzalanan bu tezkire 30 Ocak 1879'da (H. 6 Safer 1296) Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmiştir¹¹⁸⁸.

Sultan II. Abdülhamid, konuyla ilgili yürütülen tahkikat ve neticesinde kaleme alınan ferman müsveddesini makul bulmuş ve gereğinin icrası için 31 Ocak 1879 (H. 7 Safer

¹¹⁸⁵ Aynı yer.

¹¹⁸⁶ BOA. İ. MMS., nr. 2846'dan naklen, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 168.

¹¹⁸⁷ Aynı eser, s. 168.

¹¹⁸⁸ Aynı eser, s. 168-169.

1296) tarihli bir irâde vermiştir¹¹⁸⁹. Musul Mutasarrıfı Nazım Efendiye hitaben hazırlanan ve Sultan II. Abdülhamid tarafından da icrasına irade buyrulan fermana göre; Tahire (yeni) ve Mar Hudeni kiliseleri ile bunlara ait mülklerin Süryani Katoliklere, Mar Toma ve Tahire (eski) kiliseleri ile bu kiliselere ait mülklerin Süryani Kadim Yakubilere verilmesi emredilmiştir. Keza Ba'şika köyünde Bişmoni adlı mevkide bulunan zeytinliklerin değerinin tarafsız bilirkişilerce tayin edilerek eşit bir şekilde taraflara pay edilmesi, şayet taraflardan biri hissesini elden çıkarmak ister ise diğer tarafın tayin edilen bedeli ödemek suretiyle zeytinliklerin tamamına sahip olması ve Bişmoni'de bulunan kilisenin ise Yakubilere ait olduğu ve onlara iadesi fermana yer almaktadır. Behircani mevkiinde yer alan Mar Behnam Manastırı ve bu manastıra ait mülklerin ve zeytinliklerin ise Süryani Katoliklere ait olduğu ve onlara teslimi emredilmiştir¹¹⁹⁰.

Keza, Süryani Katolikler tarafından sonradan inşa edilen iki adet kilisenin Süryani Kadimlere ait arazilerde inşa edilmiş oldukları iddiasıyla yaşanan ihtilaflar bahsinde ise, kesinlikle tarafsız ve meseleye vakıf kişilerden müretteb bir komisyon teşkil edilerek bu komisyon marifetiyle bu iddianın aslı-esası tetkik edilecektir. Yapılan tahkikat neticesinde şayet Süryani Kadimlerin iddialarında haklı oldukları ve sonradan Katoliklerce inşa edilen kiliselerin gerçekten Süryani Kadimlere ait arazilerde yer aldıkları tespit edilirse, söz konusu arazilerin bedelleri komisyon tarafından belirlenerek Süryani Katoliklerce ödenmesi ve kiliselerin de onlara teslim edilmesi emredilmiştir. Aksine, arazilerin Süryani Kadimlere ait olmadıkları tespit edilir ise, kiliselerin hiçbir bedel tahsil edilmeksizin Süryani Katoliklere iadesi emredilmiştir¹¹⁹¹.

Kilise mülklerinde yer alan müşterek mezarlıklar hususunda ise, teşkil edilecek komisyon tarafından bu müşterek mezarlıkların birer defterinin tutulması ve bu defterlerin birer nüshasının vilayet idaresine teslimi emredilmiştir. Yine, her iki tarafın müşterek mezarlıklardaki kabirlere karşılıklı olarak azami hürmet göstermelerinin temini ve bu mezarlıklara eskiden olduğu gibi tarafeyince defnedilecek meftalara asla engel olunmaması fermana ifade edilmiştir. Bu emir ve kararların teşkil edilecek komisyon tarafından kabulü ile kaleme alacakları mazbatanın vilayet idaresince tasdik edilmesi de fermana yer

¹¹⁸⁹ BOA. İ. MMS., nr. 2846'dan naklen, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. s. 170-171.

¹¹⁹⁰ Aynı eser, s. 170-171; *Düstur*. C. V, No. 58, Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi 1037 numaralı mazbatası, Ankara: Başvekalet Matbaası, s. 259.

¹¹⁹¹ BOA. İ. MMS., nr. 2846'dan naklen, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. s. 171.

almıştır. Bununla beraber, şayet teşkilini müteakip üç ay zarfında bu hususların kabulü noktasında komisyonda bir fikir birliği hâsıl olmaz ise, keyfiyetin Babıali'ye arzı ve bu defa merkezi hükümet tarafından meselenin kesin halli için doğrudan üçüncü bir hakem tayin edilerek ihtilafın nihai bir neticeye bağlanacağı fermanla buyrulmuştur¹¹⁹².

Söz konusu ferman değerlendirildiğinde, alınan kararların hemen hemen Fransız ve İngiliz sefaretlerinin müştereken Hariciye Nezaretine arz ettikleri mukavele layihası ile aynı olduğu görülecektir. Sadece, dahili bir meseleye konsolosların, onlar marifetiyle elçilik ve yabancı devletlerin müdahalesine mahal vermemek ve onlarla ihtilafa düşmemek için Meclis-i Vükelâ'nın önerisiyle konsolosların meseleden uzak tutulduğu görülmektedir.

5.2.2.3. Musul İngiliz Konsolosluğu belgelerinde Süryani ihtilafları

Osmanlı merkez idaresi Musul'daki Süryaniler arasında cereyan eden kilise ve akarları üzerindeki ihtilafların halli için bir dizi tahkikat ve mütalaanın ardından gerekli gördüğü düzenlemeleri bir ferman ile Musul Mutasarrıfına göndermiştir. Dolayısıyla meselenin payitahttaki kısmı bitmiştir. Ancak fermanın Musul'da icrası kaleme alındığı kadar kolay olmamıştır. İngiltere'nin Musul Yardımcı Konsolosu John Frederick Russell 6 Nisan 1879 tarihli raporunda, 31 Ocak 1879 tarihli fermanın Musul'a ulaşmasından bu güne değin yaşanan hadiseleri arz etmektedir. Russell raporunda, Süryani Ortodokslar (Yakubi) ve Süryani Katolikler arasında öteden beri var olan ihtilafların çözümü için Fransız ve İngiliz büyükelçilikleri ile Babıali'nin mutabık olarak aldıkları kararlar ve Büyükelçi hazretlerinin kendisine gönderdiği talimatları 25 Şubat 1879'da aldığını ifade etmektedir¹¹⁹³.

Russell, kendisine ulaşan talimatlar gereği önce Süryani Ortodoks (Yakubi-Kadim) Başpiskoposunu ziyaret ederek kendisine, İngiliz Büyükelçisinin Süryani Ortodoksların bazı hak mahrumiyetleri yaşamasına yol açacak böyle bir fermanı imzalamasının gerekçelerini izah etmiştir¹¹⁹⁴. Russell ayrıca Başpiskoposun, Musul Süryani Katolik Başpiskoposu Behnam Benni ve Süryani Katoliklere padişah fermanı ile verilen hakların ne olduğunun ve ne manaya geldiğinin Musul Süryani Ortodoks cemaatine öğretilmesiyle

¹¹⁹² Aynı yer. İlgili ferman ve transkripti için bkz. Ek-10.

¹¹⁹³ *TNA. FO. 195/1242, No. 5*, Musul Yardımcı Konsolosu John Frederic Russell'dan Büyükelçi A. Henry Layard'a/İstanbul, 6 Nisan 1879-Musul, s. 450.

¹¹⁹⁴ Aynı yer.

birlikte ortaya çıkması muhtemel bir kargaşaya mani olmak için elinden geleni yapmasını rica etmiştir. Russell'ın bu ifadeleri üzerine Süryani Ortodoks Başpiskoposu, büyükelçi hazretlerinin bu zamana kadar kendilerine ve davalarına olan alakalarından dolayı minnettar olduklarını belirtmiştir. Ancak Başpiskopos aynı zamanda büyükelçi hazretlerine aynen iletmek üzere; “Şayet siz Süryani meselesinin aslına tam vakıf olsa idiniz böyle bir fermanın çıkmasına asla müsaade etmezsiniz. Ben ve bütün Yakubiler, hazırlamış olduğu raporlarla bilerek veya bilmeyerek bizim davamızı size tam olarak ifade etmeyip davamıza zarar veren Bay Hormuzd Rassam'ı nazarınızda kınıyoruz.” ifadesini kullanmıştır¹¹⁹⁵. Başpiskopos son olarak, cemaatinin Tahire Kilisesini Katoliklere teslim etmeyi asla kabul etmeyeceklerini dile getirmiştir. Russell ise kendisine cevaben, padişah fermanının icrasına karşı koymanın başlarına daha büyük felaketler açabileceğine işaretleyerek, Yakubi cemaatinin lideri olarak kendisinden böyle bir tavra tevessül edilmesine mani olmasını ve cemaatini sakinleştirmesini rica etmiştir¹¹⁹⁶. Russell raporunun devamında Süryani ihtilaflarının çözüme kavuşturulması için fermanla değinilen komisyonun teşkili amacıyla yaptığı girişimlerden bahsetmektedir. Bu konu vesilesiyle ve aldığı talimatlar gereği birkaç defa Fransız meslektaşını ziyaret ettiğine değinen Russell, Süryani ihtilaflarının bir an evvel halli için Fransız konsolosu ile her hususta işbirliği içerisinde olacağını ve meslektaşının da büyükelçiliğinden benzer talimatlar almış olduğunu ifade etmektedir. Fransız meslektaşına ihtilafları müzakere etmek üzere iki hakem seçmeleri talimatı verildiğine değinen Russell, kendisinin böyle bir talimattan haberi olmadığını ancak söz konusu hakemlerin tespiti ve Vali Paşa'ya arzı noktasında onunla birlikte olacağını Fransız konsolosuna ifade etmiştir. Meslektaşısı ile yapmış oldukları görüşmeler neticesinde söz konusu hakemlerin, Süryani ihtilaflarını yakinen takip eden ve bu noktada tarafsız olmaları mümkün görünmeyen Hristiyan zümrelerin hiç birisinden değil dürüstlükleri ile bilinen Müslümanlardan tayin edilmesi kararına varmışlardır¹¹⁹⁷.

Vali Paşa ile 5 Nisan'da bir görüşme gerçekleştirdiklerini dile getiren Russell, Süryani ihtilaflarının çözümü için kurulacak komisyon hususunda Fransız meslektaşısıyla kendisinin, söz konusu hakem ve komisyon üyelerinin tamamen Müslümanlardan olması yönündeki önerilerine Vali Paşa'nın karşı çıktığını belirterek, Vali hazretlerinin, başkanı Müslüman ancak üyeleri Müslüman ve Hristiyanlardan müretteb karma bir komisyon

¹¹⁹⁵ *TNA. FO. 195/1242, No. 5*, J. F. Russell'dan Henry Layard'a, 6 Nisan 1879-Musul, s. 450.s. 451.

¹¹⁹⁶ *Aynı belge*, s. 451-452.

¹¹⁹⁷ *Aynı belge*, s. 452-453.

teşkilinin daha münasip olacağını ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Russell ve Fransız meslektaşının, içerisinde Hristiyanların olduğu bir komisyonun problemin çözümü noktasında doğuracağı zorlukları arz etmeleri üzerine ise Vali Paşa'nın kendilerine cevaben, Musul'da bu meseleye tarafsız olarak hakem seçilebilecek Yahudi ve Protestan zümrelerin de olduğunu ifade etmiştir. Russell son olarak Vali Paşa'nın, meselenin halli ve fermanın icrası noktasında toplumsal bir kargaşaya mahal vermemek için gerekli önlemleri almak, bu konular üzerine daha yoğun ve dikkatli bir çalışma yürütmek üzere biraz zamana ihtiyacı olduğunu ve kendileriyle de zaman zaman müzakerelerde bulunacağını belirterek görüşmeyi sonlandırdığını ifade etmektedir¹¹⁹⁸.

İngiliz Büyükelçiliğine 21 Nisan 1879'da kısa bir telgraf gönderen Russell, Musul Valisi'nin hala fermanın gereğini yerine getirmediğini ifade etmektedir¹¹⁹⁹. Bu süre zarfında Musul Valisi'nin ne İngiliz ne de Fransız konsolosu ile Süryani ihtilafları hakkında bir görüşme gerçekleştirmemesi üzerine her iki konsolos ortak bir mektup kaleme alarak 29 Nisan'da Vali Paşa'ya iletmışlerdir. Russell mektubunda Vali Paşa'ya hitaben, kendisi ve Fransız meslektaşı Mösyö Sonfie'nin bir süre önce büyükelçileri tarafından Musul'daki Süryani Yakubi ve Süryani Katolikler arasındaki ihtilafları sona erdirmek için çıkarılan fermanın icrasını takip etmekle görevlendirildikleri ifade ederek, yapılan bir iki toplantıda kendilerinden meselenin etraflıca incelenmesi için süre rica edildiği belirtmiştir. Russell daha sonra yapılan müracaatlara rağmen ne kendisine ne de Fransız konsolosuna bir randevu verilmediğini beyan ederek, kendilerini bu işin çözümünü takiple görevlendiren büyükelçilerinin onlardan gelişmelerle ilgili malumat beklediklerini ve bu nedenle bir toplantı yapmaları gerektiğinden bahisle Vali Paşa'dan tekrar randevu talep etmiştir¹²⁰⁰. Ancak 9 Mayıs 1879 tarihli gönderisinde Russell, kendisine yazmış oldukları mektuba rağmen Musul Valisi ile görüşme taleplerine hala bir karşılık alamadıklarını ve keza fermanın gereğinin de henüz yerine getirilmediğini haber vermektedir¹²⁰¹.

¹¹⁹⁸ *TNA. FO. 195/1242, No. 5*, Russell'dan Henry Layard'a, 6 Nisan 1879-Musul, s. 453-454.

¹¹⁹⁹ *TNA. FO. 195/1242, Telgraf No. 4781*, Russell'dan İngiliz Büyükelçiliğine/İstanbul, 21 Nisan 1879-Musul, s. 449; *TNA. FO. 195/1242, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 21 Nisan 1879-Musul, s. 458.

¹²⁰⁰ *TNA. FO. 195/1243, No. 11 Ek-1*, Russell'dan Musul Valisine, 29 Nisan 1879-Musul, s. 510-511.

¹²⁰¹ *TNA. FO. 195/1242, Telgraf No. 382*, Russell'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 9 Mayıs 1879-Musul, s. 456; *TNA. FO. 195/1243, No. 8*, Russell'dan Henry Layard'a, 9 Mayıs 1879-Musul, s. 488.

Bu gönderisinden birkaç gün sonra, 12 Mayıs tarihli kısa gönderisinde Russell, Süryaniler arasında ihtilaflı olan ve bir ferman hükmüyle karara bağlanan Tahire ve Mar Hudeni kiliselerinin Süryani Katoliklere teslim edildiğini ve şehirde durumun sakin olduğunu ifade etmektedir¹²⁰². Bu kilise devir teslimine dair ayrıntılı bilgiler verdiği 18 Mayıs 1879 tarihli raporunda ise 10 Mayıs'tan itibaren hadiselerin ne şekilde cereyan ettiğini beyan etmektedir¹²⁰³. Süryani ihtilafları meselesinde Vali Paşa'nın, özellikle Süryani Yakubilerin birkaç defa “kiliseleri için savaşmayı göze aldıkları” yönündeki tehditleri sebebiyle iki tarafın başını çektiği hadiselerin toplumsal bir isyana dönüşmesinden endişe ettiği için hükumetten gelen emirleri icra etmekte ağır davrandığından yakınan Russell, keza, sorunun çözümü için toplantı yapmak niyetiyle birkaç defa kendisinin ve Fransız konsolosunun Vali Paşa'dan randevu talep ettiklerini, ancak Paşa'nın Babıali'ye telgraf çektiği ve emirleri beklediği gerekçesiyle görüşme taleplerini de reddettiğini belirtmektedir¹²⁰⁴. Vali Paşa'nın 10 Mayıs'ta fermanın icrası için Babıali'den kesin bir emir aldığını belirten Russell, aynı gün Paşa'nın Süryani Ortodoksları (Yakubi) Tahire ve Mar Hudeni kiliselerini Süryani Katoliklere teslim edeceği hususunda bilgilendirdiğini ifade etmektedir. 12 Mayıs Pazartesi günü kalabalık bir askeri birlikle vilayet merkezine gelen Vali Paşa'nın, herhangi bir kargaşaya mahal vermemek için askerleri kiliseler etrafında ve özellikle ana caddeler üzerinde konuşlandırdıktan sonra söz konusu iki kiliseyi Süryani Katolik Başpiskoposu Curillos Behman Benni'ye teslim ettiğini dile getiren Russell, Yakubilerin bilhassa Mar Hudeni kilisesinin anahtarlarını teslim etmek istememeleri üzerine kilisenin kapısının kırılmak suretiyle Süryani Katoliklere teslim edildiğini ve şehirde herhangi başka bir sıkıntının yaşanmadığını ifade etmektedir¹²⁰⁵.

Russell, Süryani Ortodoksların (Yakubi-Kadim) çıkarılan fermanın icrasından ve yaşanan bu taksim olayından rahatsız olduklarını ve haksızlığa uğradıklarını iddia ettiklerinden bahisle, Yakubilerin daha da ileri giderek, Roma Katolik temsilcisinin ikamet ettiği evin bulunduğu arsanın dahi kendilerine ait Mar Toma kilisesinin arazisinde inşa edildiğini ileri sürmüşlerdir. Russell, Katolik Başpiskoposu Benni'nin bu iddiayı doğruladığını, arsanın Yakubi kilisesine ait olduğunu ancak evi Katoliklerin inşa ettiklerini

¹²⁰² TNA. FO. 195/1242, *Telgraf No. 431*, Russell'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 12 Mayıs 1879-Musul, s. 457. TNA. FO. 195/1243, *No. 9*, Russell'dan Henry Layard'a, 12 Mayıs 1879-Musul, s. 490.

¹²⁰³ TNA. FO. 195/1243, *No. 11*, Russell'dan Henry Layard'a, 18 Mayıs 1879-Musul, s. 506-509.

¹²⁰⁴ TNA. FO. 195/1243, *No. 11*, Russell'dan Henry Layard'a, 18 Mayıs 1879-Musul, s. 506-507.

¹²⁰⁵ Aynı belge, s. 507.

ifade etmiştir. Yakubilerin bu kilise taksimine asla rıza göstermeyeceklerini ve iki cemaat arasındaki husumetin daha da derinleşeceğini işaret eden Russell, Yakubilerin şimdiden harekete geçtiklerini ve tüm Avrupa gazetelerine kendi haklarının muhafazası için telgraflar gönderdiklerini ancak bu telgrafların muhtemelen şu anki şartlar gereği Diyarbakir'deki telgraf bürosunda durdurulduğunu ileri sürmektedir¹²⁰⁶.

Kiliselerin tesliminden bir gün sonra, 13 Mayıs'ta, Mösyö Benni ve beraberindeki Katolik heyetinin kendisini ziyaret etiklerini belirten Russell, heyetin kendisinden, bu meseleyle alakadar olması hasebiyle İngiliz Büyükelçisine teşekkürlerinin ve minnettarlıklarının iletilmesini rica etmişlerdir. Russell son olarak, fermanda yer alan, kiliseler haricindeki diğer meselelerin (zeytinlikler, tapınaklar, mezarlıklar, mülk v. s.) çözümü için seçilecek hakemler hususunda Vali Paşa'nın kendilerine herhangi bir şey söylemediğini ifade etmektedir¹²⁰⁷. Komisyona seçilecek hakemlerle ilgili olarak bir başka gönderisinde Russell, tarafları temsil etmek üzere dört hakem belirlenebildiğini ancak Süryani Yakubilerin ne tayin edilen hakemi tanımaya ne de onunla görüşmeye ve bilgi paylaşmaya yanaşmadıklarını ifade etmektedir¹²⁰⁸. Russell'ın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Süryani Ortodoks ve Süryani Katolikler arasında kiliselere ait mülhakatın taksimi şöyle dursun, henüz bu taksime kara verecek komisyonun belirlenmesinde dahi ciddi sıkıntılar baş göstermiştir.

Kiliselerin taksiminin ardından söz konusu kiliselere ait akarların taksimi için fermanda bahsedilen komisyonun tertibi çalışmalarına başlanmıştır. Hakemlerin tespiti ve komisyon oluşturulması süreciyle ilgili bilgi veren Russell, Süryani Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni'nin kendisi ile görüşerek, Süryani Ortodoksların biri Müslüman birisi ise Amerikalı Protestan olmak üzere kendilerini temsilen iki hakem seçtiklerini belirttiğini, ancak Süryanilerle görüştüğünde böyle bir şeyin söz konusu olmadığını öğrenmiştir. Gerek Fransız konsolosu gerekse Russell hakemler hususunda, Vali Paşa'nın her iki cemaatle özel olarak görüşerek, daha sonra itiraza mahal vermemek için üzerlerinde mutabık olunan birilerinin taraflara temsilci seçilmeleri hususunda hemfikirdirler. Aksi takdirde,

¹²⁰⁶ Aynı belge, s. 508.

¹²⁰⁷ Aynı belge, s. 508-509.

¹²⁰⁸ **TNA. FO 195/1243, No. 13**, Russell'dan Henry Layard'a, 14 Haziran 1879-Musul, s. 516; **TNA. FO. 195/1243, No. 14**, Russell'dan Henry Layard'a, 29 Haziran 1879-Musul, s. 519.

cemaatlerin bilgisi ve rızası olmadan hakem tayin etmenin itirazlara ve dolayısıyla çalışmaların kesintiye uğramasına yol açacağına işaret etmektedirler¹²⁰⁹.

Ancak hakem belirleme işinin cemaatlerle müzakere edilerek sürdürülmesinin, bilhassa Yakubilerin uzlaşmaz tutumu sebebiyle, çözümü geciktirmekten başka bir işe yaramayacağını farkına varan Russell, Vali Paşa'nın Süryani Yakubiler (Ortodoks) adına belirlemiş olduğu isimleri uygun bulduğunu ve kabul ettiğini ifade etmektedir. Fransız Konsolosu Mösyö Sonfie ise Süryani Katolikleri temsilen biri Müslüman diğeri Roma Katolik Keldanisi iki kişiyi kabul etmiştir. Cemaat temsilcilerinin belirlenmesinin ardından oluşturulan komisyona Vali Paşa gerekli talimatları vermiş ve komisyon üyeleri de Süryaniler arasında kiliseler haricindeki ihtilaflı meseleleri müzakere etmek ve nihai bir çözüme kavuşturmak için Çarşamba ve Cumartesi günleri toplanma kararı almışlardır¹²¹⁰. Ancak Russell'ın raporundan anlaşıldığı kadarıyla daha ilk toplantıdan itibaren işler beklenildiği gibi gitmemiş ve çalışmalar kesintiye uğramıştır. Süryani tapınaklarının müzakere edilmesi adına tertip edilen ilk toplantıya hem Süryani Katolik hem de Süryani Ortodoks başpiskoposları davet edilmiş olmalarına rağmen Süryani Ortodoks Başpiskoposu toplantıya gelmeyi reddetmiş ve görüşlerini yazıyla bildireceğini beyan etmiştir. İkinci toplantıya da katılmayan Süryani Ortodoks (Yakubi) Başpiskoposu, Musul Mutasarrıfı vasıtasıyla komisyona bir mektup göndermiştir. Mektubunda Süryani Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni'ye verilen fermanı protesto eden Yakubi Başpiskoposu ayrıca, kendisi ve cemaati tarafından tanınmayan temsilcilerin kendileri hakkında karar veremeyeceğini, ne kendisinin ne de cemaatinin onlarla asla iletişime geçmeyeceklerini ve bilgi paylaşmayacaklarını beyan etmiştir¹²¹¹.

Süryani Ortodoks Başpiskoposunun bu uzlaşmaz tavrı ve kararlı mektubu komisyon üyelerinde bu şekilde bir neticeye varılamayacağı fikrinin hakim olmasına sebep olmuştur. Bir mektupla durumu Musul Valisi'ne arz eden komisyon üyeleri, toplantıların bir işe yaramadığını ve yaramayacağını beyan ederek, Vali Paşa'nın başka bir emri olup olmadığını sormuşlardır. Kendisi Kerkük'te olması hasebiyle Vali Paşa'dan bu mektuba henüz cevap alınamamış ve bu arada komisyon da toplantılarına ara vermiştir¹²¹².

¹²⁰⁹ *TNA. FO. 195/1243, No. 17*, Russell'dan Henry Layard'a, 5 Temmuz 1879-Musul, s. 527.

¹²¹⁰ *Aynı belge*, s. 528.

¹²¹¹ *TNA. FO. 195/1243, No. 17*, Russell'dan Henry Layard'a, 5 Temmuz 1879-Musul, s. 528.

¹²¹² *Aynı belge*, s. 528-529.

Gelişmeleri değerlendiren Russell, Süryani Ortodoksların uzlaşmaz tavrının çözüm çalışmalarına zarar verdiğine ve iki cemaat arasındaki husumeti, kini daha da körüklediğine işaret etmektedir. Russell bu gerilim sürecinde Süryaniler arasında meydana gelen iki olayı bu duruma örnek olarak nakletmektedir.

Birkaç gün önce Süryani Katoliklerden birisi ölmüş ve defnedilmek üzere ferman gereği Katoliklere teslim edilen Tahire Kilisesi'ne ait mezarlığa getirilmiştir. Cenaze kilise mezarlığında medfun Süryanilerden birinin mezarı açılarak onun üzerine defnedilmiştir. Hadisenin Süryani Yakubilerce duyulması üzerine Yakubi Başpiskoposu Musul Mutasarrıfına giderek, şayet Katolik cesedinin söz konusu mezardan çıkarılması için emir verilmez ise bunu kendilerinin yapacağını bildirmiştir. Mutasarrıf, Yakubilerin tepkisini ve taleplerini haklı bularak başlarında amirleriyle birkaç zaptiye kilise mezarlığına göndermiş ve Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni'ye de, derhal o cesedin Süryani mezarından çıkarılarak başka bir yere defnedilmesini emretmiştir. Mösyö Benni de yapılanın yanlış olduğuna kabul ederek bizzat kendisi mezarlığa gidip söz konusu cesedi mezardan çıkararak başka bir yere defnettirmiş ve emri yerine getirmiştir¹²¹³. Ancak bu defa da hadisenin bu şekilde cereyan ettiğinden habersiz olan bazı Süryani Katolikler cenazelerinin Süryani Ortodokslar tarafından mezardan çıkarıldığı zannıyla “cenazeye saygısızlık” nidalarıyla harekete geçmişlerdir. Ancak Mösyö Benni hadisenin iç yüzünü izah ederek Katolikleri yatıştırmıştır. Mutasarrıf, Süryani Ortodokslara ait mezarı kazan Katolikleri gerekli cezaya çaptırmış ve bundan sonra kendisinden izin alınmaksızın Tahire Kilisesi mezarlığına cenaze defnedilmesini yasaklamıştır. Her iki cemaatte bu kararı yerinde bulmuş ve kabul etmiştir. Russell, hadiselerden sonra görüştüğü Mösyö Benni'nin kendisine, cenaze sahibi Katolikleri cesedi oraya defnetmemeleri hususunda uyardığını ancak onu dinlemediklerini ifade etmiştir¹²¹⁴.

Benzer bir diğer hadisede ise, bu defa Süryani Ortodoks (Yakubi) bir çocuk ölmüş ve ailesi cesedinin Tahire Kilisesi mezarlığına defnedilmesi için Mutasarrıftan izin almıştır. Ancak Süryani Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni çocuğun cesedinin Tahire Kilisesi mezarlığına defnedilmesine izin vermemiş ve bunu Mutasarrıfa da bildirmiştir. Mutasarrıf çocuğun cesedinin defnine izin vermesini emretmesine rağmen Mösyö Benni emre itaat etmemiş ve cesedin defnine izin vermemiştir. Bunun üzerine Mutasarrıf yazılı bir emir

¹²¹³ Aynı belge, s. 529.

¹²¹⁴ TNA. FO. 195/1243, No. 17, Russell'dan Henry Layard'a, 5 Temmuz 1879-Musul, s. 530.

vermek zorunda kalmış ve öğleye kadar ortada kalan çocuk cesedi nihayet Mösyö Benni'nin izniyle Tahire Kilisesi mezarlığına defnedilebilmiştir¹²¹⁵. Bu hususta verilen fermana, Mutasarrıfın almış olduğu karara ve verdiği emre rağmen Mösyö Benni'nin böyle bir davranışta bulunmasının sebebini Russell, onun Yakubilerin ön plana çıkmasını istemediğine bağlamaktadır. Başpiskopos Benni'nin, Yakubilerin Tahire Kilisesi mezarlığına cenaze defnetmelerine kesinlikle karşı olduğunu belirten Russell, ölen bir çocuğun cesedinin neredeyse gün boyu bir Hristiyan kilisesinin dışında tutulmasının ise asla mazur görülemeyeceğini dile getirmektedir. Russell, Mösyö Benni'nin kesinlikle Yakubilere karşı dostane bir niyete sahip olmadığını ve en başından beri hatalı davrandığını ifade ederek, Benni'nin bu üzücü olayları istese en başında durdurabileceğini ileri sürmektedir¹²¹⁶.

Russell, Süryani Ortodoks (Yakubi) ve Süryani Katoliklerin mezarlıkları ortak kullandıkları sürece bir gecede benzer hadiselerin daima yaşanacağına işaret ederek, bu hususta çözüm olarak Büyükelçi hazretlerine bazı önerilerde bulunmuştur. Russell, Babıali'nin bu mezarlıkların tamamen kapatılması ve bir daha ne Ortodoks ne de Katolik Süryani cenazesinin buralara defnedilmesine müsaade edilmemesi için kesin emir vermesi gerektiğini belirterek, bilhassa her iki cemaate ait çok sayıda mezarın bulunduğu ve bu yüzden sürekli münazaa konusu olan Tahire mezarlığının kesinlikle kapatılması gerektiğini düşünmektedir. Her iki cemaat mensuplarının birbirlerinin mezar taşlarını ve mezarlarını tahrip etmek suretiyle isimleri yok ederek mezarlar ve mezarlığın mülkiyeti hususunda ihtilaf yaratıp hak iddia ettiklerini ifade eden Russell, böyle devam ettiği müddetçe bu konudaki huzursuzluğun ve çekişmenin daima var olacağını ileri sürmektedir. Son olarak, Süryani Yakubilerin Babıali'den başka bir ferman elde ederek Mösyö Benni'ye verilen hakların iptalini umut ettiklerini belirten Russell, tüm çabasına rağmen onları temsilcilerle iletişime geçip sorunun çözümüne destek olmaya ikna edemediğini ifade etmektedir¹²¹⁷.

Russell'ın öngördüğü üzere Süryani Yakubi ve Süryani Katolikler arasındaki mezarlık çekişmesi devam etmiştir. Mösyö Benni, Tahire Kilisesi mezarlığına Yakubi cenazesi defnini yasakladığını bir belge ile Mutasarrıfa arz etmiştir. Bu gelişme üzerine Yakubiler de Mösyö Benni'nin bu kararı uygulaması halinde kendilerine ait kiliselerin

¹²¹⁵ Aynı belge, s. 531.

¹²¹⁶ Aynı yer.

¹²¹⁷ TNA. FO. 195/1243, No. 17, Russell'dan Henry Layard'a, 5 Temmuz 1879-Musul, s. 531-532.

mezarlıklarına Süryani Katolik cenazesi defnedilmesine müsaade etmeyeceklerini duyurmuşlardır¹²¹⁸. Russell, içinde bulunulan durum karşısında Mutasarrıfın da ne yapacağını bilemez halde olduğuna işaretler, bu hususta daha önceki önerisini yenilemiştir. Russell, Babıali'nin müşterek mezarlıklara cenaze defnedilmesini kesinlikle yasaklaması ile bu problemin çözülebileceğine işaretler, taraflara yeni ve ayrı ayrı mezarlıkların tahsis edilmesi gerektiğini tekrar vurgulamıştır. Taraflar arasındaki gerilimin hala düşmediğine değinen Russell, aylar önce ferman ile Süryani Katoliklere devredilen kiliselerde hala askerler tarafından nöbet tutulduğunu belirtmektedir¹²¹⁹. Tahire Kilisesi mezarlığına cenaze defnedilmesi meselesinin Süryani Yakubiler (Ortodoks) ile Süryani Katolikler arasındaki gerilimi tırmandırması üzerine Babıali'nin her iki cemaatinde bu mezarlığı kullanmasını yasaklayan bir emir verdiği anlaşılmaktadır. Russell, Tahire Kilisesi'nin hemen karşısında yer alan Süryani Katoliklere ait bir başka kilisenin zaten büyük bir mezarlığı olduğu için bu yeni yasaktan Süryani Katoliklerin etkilenmediğini hatta memnun olduklarını ifade etmektedir. Ancak Katoliklerin aksine, Süryani Ortodoksların bu yasaktan hiç memnun olmadıklarını ve yasağa karşı çıktıklarını belirtmektedir. Zira bu yasakla birlikte Süryani Yakubiler cenazelerini bir hayli uzakta olan Mar Toma Kilisesi mezarlığına kadar taşımak zorunda kalmışlardır¹²²⁰. Tahire mahallesindeki Süryani Katolik ve Süryani Yakubi hanelerinin eşit olduğuna işaret eden Russell, ancak en son fermanın icrasıyla söz konusu mahallede Süryani Katoliklerin kilise sayısının ikiye çıktığını, fakat Süryani Yakubilere burada kilise kalmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla Russell, en son fermanda Tahire Kilisesi'nin Süryani Katoliklere değil de Süryani Ortodokslara verilseydi söz konusu mahaldeki kilise dengesinin sağlanmış olacağını ve en azından mezarlık probleminin bu şekilde halledilmiş olacağını ifade etmektedir. Russell, mevcut haliyle Tahire Kilisesi'nin de mezarlığının da hala iki cemaat arasında ihtilaf konusu olduğunu belirtmektedir¹²²¹. Tahire mahallesinde zaten kendilerine ait bir başka kilise ve mezarlık olduğu için Süryani Katoliklerin, Süryani Yakubiler gibi, yakınacakları bir kilise ve mezarlık mağduriyetleri olamayacağını ileri sürerek, en son fermanda Süryani Katoliklere verilen Tahire Kilisesi'nin tekrar Süryani Yakubilere iade edilmesi halinde problemin ortadan kalkacağı önerisinde bulunmaktadır. Yakubilerin hala tayin edilen komisyonu tanımadıklarını belirten Russell, bu nedenle komisyonun söz konusu kilise mülklerini

¹²¹⁸ **TNA. FO. 195/1243, No. 19**, Russell'dan Henry Layard'a, 10 Temmuz 1879-Musul, s. 537.

¹²¹⁹ *Aynı belge*, s. 537-538.

¹²²⁰ **TNA. FO. 195/1244, No. 23**, Russell'dan Henry Layard'a, 7 Eylül 1879-Musul, s. 329.

¹²²¹ **TNA. FO. 195/1244, No. 23**, J. F. Russell'dan Henry Layard'a, 7 Eylül 1879-Musul, s. 329-330.

taksim edemediğini ve sorunların da mevcut haliyle çözüm beklediğini dile getirmektedir¹²²².

Bu arada Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni'nin, Musul'da Süryaniler arasında cereyan eden olayları ve özellikle Süryani Yakubi bir çocuğun cenazesinin Tahire mezarlığına defnedilmesi hadisesini büyükelçiliğine yanlış aktardığı gerekçesiyle Russell hakkında İngiliz Büyükelçiliğine şikayette bulunduğu ve Konsolos Russell'a da bir tepki mektubu gönderdiği anlaşılmaktadır. Benni, Yakubi çocuğun cenazesinin gün boyu değil kısa bir süre için Tahire mezarlığı dışında tutulduğunu ileri sürerek Russell'dan, hadiseyi yanlış nakleden söz konusu mektubunu geri çekmesini rica etmiştir¹²²³. Ancak Russell, hadiselerin başından itibaren kendisinin Musul Mutasarrıfı ile beraber olduğunu ve hadiseyi şahitleriyle birlikte ispat edebileceğini ifade ederek bu konuda geri adım atmamıştır. Şayet bu meselede geri adım atacak olurlarsa Musul'daki Roma Katoliklerinin cesaretleterek öteden beri Musul'u birbirine katan entrikalarına devam edeceklerini ifade eden Russell, daha da ileri giderek Büyükelçilikten, Babıali'nin bu hadisenin seyriyle ilgili kapsamlı bir tahkikat başlatması için talepte bulunmasını rica etmiştir. Daima tarafsızlığını korumaya çalıştığını ifade eden Russell, sırf adaletli bir sonuç elde etmek için gösterdiği çaba dolayısıyla neredeyse vilayetdeki bütün Süryani Katolik ve Roma Katoliklerin düşmanı ilan edildiğini bildirmiştir¹²²⁴.

Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni'ye yazdığı cevabi mektubunda ise Russell, elçiliğe yazdığı raporların harfiyen arkasında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, büyükelçiliğe sunduğu raporların "doğruluğuyla ilgili şüphe" beyan etmesinin kendisi açısından iyi bir sonuç olduğunu, çünkü böylece Musul'da dönen dolapların daha etraflıca inceleneceğini belirterek, bizzat kendisinin büyükelçilikten bunu rica edeceğini ifade etmiştir¹²²⁵.

Yukarıda da izah edildiği üzere, 31 Ocak 1879 tarihli ferman gereği Ortodoks ve Katolik Süryanilerin öteden beri ihtilaflı oldukları kiliselerin taksimatı yapılmış ise de Süryani Yakubiler tarafından bu taksimat asla kabul edilmemiştir. Yine söz konusu ferman gereği yapılması gereken mezarlık, manastır, zeytinlik gibi Süryani toplumu tarafından

¹²²² Aynı belge, s. 330.

¹²²³ TNA. FO. 195/1244, No. 24, Russell'dan Henry Layard'a, 21 Eylül 1879-Musul, s. 332-335.

¹²²⁴ Aynı yer.

¹²²⁵ TNA. FO. 195/1244, No. 24 Ek-1, J. F. Russell'dan Süryani Başpiskoposu Mösyö Behnam Benni'ye, 20 Eylül 1879-Musul, s. 338-342. Russell'ın söz konusu mektubu için bkz. Ek-11.

müştereken kullanılan kilise mülhakatının taksimi de keza hayata geçirilememiştir. Bilhassa Süryani Yakubiler (Ortodokslar), kendilerine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle kilise taksimatına karşı çıkmışlar ve kurulan komisyonu da tanımayarak fermanın icrasını akim bırakmışlardır¹²²⁶.

5.3. Musul'da Keldani İhtilafları ve Bağdat Genel Konsolosluğu

Keldanilerle ilgili en eski kaynaklardan olan milattan önce IX. yüzyıla ait Asur Krallık yazıtlarında, Basra Körfezi'nden antik Babil'in güney şehirlerine (bugün Irak sınırları içerisinde yer alan Hille şehri ve civarı) kadar Dicle-Fırat nehirleri boyunca uzanan bölgeye Kaldu ve orada yaşayan kavime ise Kaldai denildiği görülmektedir. Bahsedilen bu kavim Keldaniler olup, milattan önce II. binin sonunda Mezopotamya'ya gelerek güney şehirlerine yerleşip Yeni Babil İmparatorluğu'nun hakim unsuru olmuşlardır¹²²⁷. Batı Sâmi kavimlerinden Arâmîler'in bir kolu olan Keldaniler, Asurlular ve Süryanilerle aynı kökten olmalarına rağmen bazen bulundukları bölgelere, bazen de inanç ve itikadlarına göre farklı isimlerle anılmışlardır. Aynı kavmin mensupları oldukları halde itikadi olarak monofizitizmi (tek tabiat) benimseyenlere Süryani, Patrik Nestorius'un diofizitizci (çift tabiat) görüşlerini¹²²⁸ benimseyenlere Nesturi veya Asuri, Nesturi iken Katolikliği kabul ederek Roma Kilisesi'ne intisab edenlere ise Keldani denilmiştir. Irki anlamının dışında, Roma'ya bağlanan Nesturilere Keldani denilmesi ise özellikle Papalık

¹²²⁶ Süryani Yakubilerin fermanın icrasına karşı gösterdikleri direnç ve merkeze akseden şikâyetlerinin yanı sıra mahalli idarenin de Süryani Yakubilerin haklı oldukları yönündeki beyanları konunun 1885 yılında Babıali'de yeniden gündeme gelmesine yol açacaktır. Bkz. *Düstur*. C. V, No. 58, Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi 1037 numaralı mazbatası, Ankara: Başvekalet Matbaası, s. 259-262; Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 136.

¹²²⁷ Albayrak, K. (2002). "Keldânîler". *DİA*, C. XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 207; a. mlf., (2001). "Geçmişten Günümüze Keldani Kilisesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), s. 107-110; Yıldız, M. (2013). "Günümüzde Diyarbakır Keldanileri". Diyarbakır Valiliği. *Diyarbakır, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*. C. II, Ankara: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, s. 272-274.

¹²²⁸ Nestûrilik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestur (Nestorius), Antakya İlahiyat Okulu'nda öğrenim görmüş iyi bir hatip, vaiz ve papaz olarak İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patrikliğine atanmıştır. Nestur'un ileri sürdüğü görüşe göre, monofizit Hristiyanların iddia ettiği gibi İsa tek tabiatlı (sadece tanrı) değil, o hem tanrı hem de insan niteliklerini bünyesinde barındıran çift tabiatlı yani diofizit'tir. Keza Katolik, Ortodoks ve monofizit kiliselerin kabul ettiği gibi Meryem tanrı doğuran/taşıyan (theotokos) değil, Mesih ya da insan doğuran/taşıyan (christokos/antropotokos) olarak kabul edilir. Ayrıca, ilk insan çifti bir günah işlemişse bile bunun diğer nesillere sirayetini reddederek, geleneksel kiliselerin kabul ettiği asli günah veya insanın doğuştan günahkâr olduğu öğretisini kabul etmez. Bkz. Albayrak, K. (2000). "Nestûrilik". *DİA*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 15-16; Anzerlioğlu, Y. (2000). *Nasturîler*. Ankara: Tamga Yayıncılık, s. 5-27.

tarafından kullanılagelmiş Batı kaynaklı bir isimlendirmedir. Roma'ya bağlanmayan Nesturiler ise genel olarak Nesturi veya Asuriler (Assyrians) olarak telaffuz edilmiştir¹²²⁹.

Keldaniler daha ilk yüzyıllarda Hristiyanlığı kabul etmiş kavimlerden idi. Hz. İsa'nın havarilerinin Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren Mezopotamya ve Pers ülkesinde faaliyete başlamaları bu süreci hızlandırmış ve miladi II. yüzyılda Keldaniler Hristiyanlaşmışlardı¹²³⁰. Ancak Hristiyanlıkta baş gösteren teolojik-kristolojik tartışmalar ve milattan sonra IV. yüzyılda başlayan konsiller süreci¹²³¹ tüm Hristiyan dünyasını olduğu gibi Keldanileri de etkilemiş ve onları taraf seçmeye zorlamıştır. Bu süreçte Doğu ve Batı kiliselerinin ve keza onlardan neşet eden alt inanç zümrelerinin ve mezheplerin ayrılığında en belirleyici basamak şüphesiz 451 Kadıköy Konsili olmuştur. Teklik yanlısı monofizitler bu konsülde alınan kararları tanımamış ve Batı Kilisesi'nden (Roma-Bizans) ayrılmışlardır. Bununla birlikte bu defa monofizitlerin kendi aralarında itikadi ihtilaflar ortaya çıkmış, V. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul Patriği Nestur'un ortaya atmış olduğu diofizit inanç ilkelerini benimseyen bir gurup, Süryani-Ortodoks (monofizit) Kilisesi'nden ayrılarak Nesturi Patrikliği'ni (diofizit) tesis etmişlerdir. Dini merkezi Irak (Medain) olan bu kilise, 782'de Bağdat'a ve 831'de Musul'a taşınır. Daha sonra Moğol saldırılarından korkan Nesturiler Hakkari dolaylarına ve Urmiye Ovası'na göçerler ve 1779'da Patrikhane Hakkari dolaylarındaki Kudranis'e taşınır¹²³².

Bilhassa Batı Kilisesinin (Katolik-Diofizit) misyon çalışmaları da Doğu Kilisesi'ndeki (Ortodoks-Monofizit) iç ayrışmaları körüklemiş ve zamanla farklı inanç zümrelerinin doğmasına sebep olmuştur. Katolik dünyasının dini lideri konumundaki Papa, kendilerine rakip olarak gördüğü Doğu Hristiyanlarını denetimleri altına almak ve katolikleştirmek için misyonerleri görevlendirmiş ve yönlendirmiştir. Müntesiplerini ve etki sahalarını genişletmek isteyen Papalık ile kendilerine hami arayan dini zümrelerin kesiştiği noktalarda ise farklı yeni cemaatler ve kiliseler ortaya çıkmıştır¹²³³. Ana gayeleri

¹²²⁹ Albayrak, "Keldânîler". s. 207; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 7-8; Çelik, "Süryânîler". s. 176; Sarı, *a.g.t.*, s. 94; Su, E. (2011). "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16), s. 129-130.

¹²³⁰ Albayrak, "Keldânîler". s. 208; Yıldız, *a.g.m.*, s. 274.

¹²³¹ Hristiyanlık inancının önemli dönemeçlerinden birisi olan konsiller süreci, konsillerde alınan kararlar, kiliseler ve ekoller arası rekabet ve yaşanan hadiseler için bkz. Dvornik, F. (2019). *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. (Çev. M. Aydın). (II. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹²³² Şimşek, *a.g.e.*, s. 81; Seyfeli, C. (2018). "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, s. 93-95.

¹²³³ Sarı, *a.g.t.*, s. 154-155.

Roma ile doğu kiliselerini birleştirmek olan Katolik misyonerleri, bunu kolaylaştırmak için doğu kiliseleri içinde yaşanan en ufak ihtilafları kullanma ve böylece onları bölme-ayırma yoluna gitmişlerdir. Bu tutuma en iyi örneklerden birisi Nasturi Kilisesi içinde yaşanan patrik seçimi anlaşmazlığının Katolik misyonerlerce istismar edilmesi ve Nasturileri bölerek Keldani Katolik Kilisesi'nin tesisi sürecidir. Nasturi inanç öğretisinde ilk dönemlerde patrikler, piskopos ve başpiskoposlar evlenebilirken sonradan bu yasaklanmıştır. Keza Nasturi patrikleri daha önceleri piskoposlar tarafından seçilerek göreve gelirken, 1450'den itibaren ise aynı aileden patriklik şartlarına haiz kişilere verilmeye başlanarak bir aile müessesine dönüşmüştür. Nasturi patriğinin evlenmesi yasak olduğu için de patriklik veraset usulüyle amcadan yeğene intikal etmeye başlamıştır¹²³⁴. 1551 yılına kadar herhangi bir sıkıntı olmaksızın Nasturi patrikleri bu usul üzerine göreve gelmişlerdir. Ancak söz konusu yılda Patrik IV. Mar Şemun'un kendisinden sonra varisi olarak patrik olacak yeğenin henüz sekiz yaşında olması bu geleneksel usulü tartışmaya açmıştır. Bazı ileri gelen aileler ve metropolitler patrik tayininde veraset usulünün kaldırılarak seçim usulünün getirilmesini öne sürmüşlerse de patrik tarafından kabul edilmemiştir. Bu süreci istismar eden Katolik misyonerlerin de tesiri ve cesaretlendirmeleriyle patriğin yeğenine muhalif olan üç metropolit kendileri gibi düşünen bazı din adamları ve aileler ile Musul'da toplanarak veraset geleneğini bozmuş ve Elkoş'ta bulunan Rabban Hormizd Kilisesinin rahibi Yuhanna Sulaka'yı patrik olarak seçmişlerdir. Bu noktada Katolik Fransiskan misyonerleri, ihtilaflı bir seçimle patrik olan Sulaka ile irtibata geçerek onu Papa ile görüşmesi ve Katolik mezhebine intisapla onun onayını alması halinde konumunu güçlendirebileceğine ikna etmişlerdir. Bunun üzerine Patrik Sulaka 1553 yılında Roma'ya giderek Katolik mezhebine ve kilisesine bağlanmış, Papa III. Julius ta kendisini Musul Patriği ilan etmiştir. Böylece Nasturiler arasında hem bir ayrışma hem de yeni bir mezhep ortaya çıkmıştır. Roma Kilisesi Katolikliği seçerek kendilerine bağlanan Nasturileri Keldani olarak isimlendirmiş ve Keldani Katolik Kilisesi de bu şekilde kurulmuştur¹²³⁵.

Kasım 1553'te Diyarbekir'e gelen Sulaka, Keldani milletin başı sıfatıyla sultandan beratını almıştır. Roma ile birleşen Keldani Katolikler Diyarbekir, Mardin ve Siirt

¹²³⁴ Albayrak, "Nestûrilik". s. 16; Nikitine, B. (1997). "Nestûriler". *İA*, C. IX, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 209; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 25, 38-39; Su, *a.g.m.*, s. 131.

¹²³⁵ Albayrak, "Keldâniler". s. 209; a. mlf., "Geçmişten Günümüze..". s. 110-112; Şimşek, *a.g.e.*, s. 81; Nikitine, "Nestûriler". s. 209; Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve..". s. 97-98; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 25, 38-39; Sarı, *a.g.t.*, s. 154-156; Özcoşar, "Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler..". s. 121.

bölgesinde yoğunlaşırken, Hakkari, Urmiye bölgesi Katolik nüfuzundan uzak durmuş, Musul bölgesindeki Nasturi-Keldaniler ise bu iki merkezin rekabet sahası olmuştur. Sulaka ile birlikte Nasturi kilisesinde iki başlı bir idare ortaya çıkmıştır. Bir taraftan Katolik VIII. Şimon Sulaka ve halefleri diğer taraftan Nasturi IV. Mar Şimon'un halefleri olmak üzere bir süre aynı dönemde iki patrikliğin varlığı söz konusu olmuştur. Roma'nın misyonerler vasıtasıyla Doğu kilisesine nüfuzu ve kendisine tabi Katolik Keldani zümrelerin oluşması Doğu (Nasturi) kilisesini büyük bir kargaşanın içine sürüklemiştir. Hem Nasturi hem de Keldani patrikler Katoliklik ve Nasturilik arasında gidip gelmişler ve zaman zaman saf değiştirmişlerdir. Ancak Nasturiler ve Keldaniler arasındaki kesin ayrılık 1672 yılında Diyarbakır Nasturi Başpiskoposu Yakup'un yine Katolik misyonerlerin teşvikiyle Katolikliği kabul edip 1681'de Papa XI. Innocent tarafından Babil Patriği unvanını almasıyla gerçekleşmiştir. Bunu 1778 yılında Musul Nasturi Patriği XIII. Elias'ın yeğeni Yohannan VII. Hormizd Katolikliğe girerek Musul Piskoposu olması takip etmiştir. 1830'da Papa VIII. Pius tarafından Diyarbakır patrikliği ilga edilerek patriklik merkezi Musul olmak üzere Yohannan Hormizd Keldani Katoliklerin Patriği ilan edilmiştir. Böylece papalık Patrik Sulaka'dan beri devam edegelen Keldanilerin iki patrikli idaresine son vermiştir¹²³⁶.

Osmanlı Devleti zamanında Keldaniler; Diyarbakır, Mardin, Musul, Siirt, Maraş, Urfa, Bitlis, Van, Hakkari, Halep, Zaho, Süleymaniye, Kerkük, Gevaş, Beytüşşebap, Akra, Elkoş, Cizre, Midyat, Savur, Telket, Zibar ve Bağdat'ta yaşamışlardır. Keldanilerin geçmişte ve günümüzde en yoğun olarak yaşadıkları yer ise Irak'tır ve Keldani Patriği, Türkiye, Suriye, Mısır, İran, Irak ve Lübnan'daki müntesiplerine hükmetmektedir. Bugün ise dünyada Irak, Türkiye, İran Suriye, Lübnan, Ürdün, Mısır, Cezayir gibi ülkelerin yanında göçlerle Rusya, Fransa, İsveç, Almanya, Avustralya, Norveç, Finlandiya, ABD'de Keldaniler yaşamaktadır¹²³⁷.

5.3.1. Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Keldani Katolikler

Osmanlı tebaası olan herhangi bir gayrimüslim zümrenin devlet sistematiği içerisindeki dini, siyasi, hukuki ve içtimai durumunu, o zümrenin dini ve mezhebi olarak

¹²³⁶ Albayrak, "Keldâniler". s. 209; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 39; Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve..". s. 98-99; Özcoşar, "Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler..". s. 121-122; Sarı, *a.g.t.*, s. 98-99.

¹²³⁷ Albayrak, "Geçmişten Günümüze..". s. 114-118; Sarı, *a.g.t.*, s. 100-101; Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve..". s. 93-95.

tabi olduğu cemaat, yani millet tayin etmiştir. İstanbul, fethedilmeden önce azda olsa Katolik nüfusa haizdi. İtalyan koloni devletlerine (Ceneviz, Venedik, Pisa ve Amalfililer) mensup ticaret erbabı Latinler, İstanbul'un Katolik zümresini teşkil etmekteydiler. Galata'da meskûn bu tüccar zümreler Bizans idaresinin kendilerine verdiği imtiyazlar çerçevesinde, dini vecibelerini kendilerine ait kilise ve manastırlarda Papa tarafından tayin edilmiş vekil patriklerin idaresinde Katolik ayin usulüne göre sürdürüyorlardı. Bu durum İstanbul'un fethinden sonrada devam etmiştir¹²³⁸. Bununla birlikte fetih sürecinde endişeye kapılan Latinlerin bir kısmının İstanbul'u terk etmesiyle bu şehirdeki Katolik nüfusu iyice azalmıştı. Ancak Fatih fetih sırasında tarafsızlıklarını ilan eden Galatalılar ve tüccar Latin kolonilerinin ticari maharetlerinden istifade etmek istiyordu ve bu anlamda hem onların Osmanlı ülkesinde kalmalarını sağlamak hem de gidenleri geri getirmek için Latinlere bir takım imtiyazlar bahşetmişti. Önemli ticari muafiyetler içeren bu imtiyazlar aynı zamanda onların can, mal ve namus güvenliğini temin ve dini vecibelerini idame ettirmede kolaylıklar içeriyordu. 1 Haziran 1453 tarihli bu imtiyazlar Osmanlı hâkimiyeti boyunca Latin cemaatinin din ve ibadet serbestisinin hukuki temelini teşkil etmekteydi¹²³⁹.

Osmanlı millet sistemi içerisinde Katolik Latinler, diğer gayrimüslim zümrelerde olduğu gibi (Ortodoks Rum, Ortodoks Ermeni, Yahudi) müstakil bir millet olarak tanınmamış ancak özel bir statüye tabi kılınmışlardı¹²⁴⁰. Bunun Osmanlılarca makul bir takım gerekçeleri vardı. Şöyle ki; Evvela hem İstanbul fethi öncesi hem de sonrası Katolikler müstakil bir millet teşkil edecek yekûna haiz değillerdi¹²⁴¹. Keza ruhani olarak Osmanlı ülkesi dışındaki bir makama yani Papa'ya tabi olmaları dolayısıyla Katoliklerin, Rum, Ermeni veya Yahudiler de olduğu gibi müstakil bir millet statüsüne alınmaları dini

¹²³⁸ Marmara, R. (2011). *Bizans'tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. İstanbul: Latin Katolik Ruhani Reisliği, s. 149-166.

¹²³⁹ Aynı eser, s. 167-169; Frazee, *a.g.e.*, s. 3-5; Dursteler, E. R. (2012). *İstanbul'daki Venedikliler, Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*. (Çev. T. U. Belge). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 213-214. Ortaylı, İ. (1996). "Galata". *DİA.*, C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 303. Galatalılara verilen bu imtiyaz fermanı için bkz. Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. I, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, s. 476-479; Şakiroğlu, M. H. (1981). "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), s. 211-224. Latinler hükümet nazarında idari ve hukuki işlerini yürütmek üzere bir temsilci seçiyorlar ve bu temsilci Osmanlı makamlarından onay alınca "vekil" unvanı alıyordu. Ayrıca Latinlerin önde gelenlerince teşkil edilmiş on iki kişilik bir heyet (Magnifica Comunita di Pera – Cemaat-i Muazzama) bu cemaatin hem hukuki hem de dini işlerinden sorumluydu. Cemaati Muazzama kiliselerin bakımı, düzeni, gelirlerinin takibi, kendi cemaatlerinden tahsis edecekleri vergilerin toplanması ve keza Babiali ile Papalık vekilleri arasında aracılık yapmaktaydılar. Bkz. Marmara, *a.g.e.*, s. 170; Frazee, *a.g.e.*, s. 5.

¹²⁴⁰ Ortaylı, "Galata". s. 303.

¹²⁴¹ Osmanlı ülkesinde en yoğun olarak bulundukları Galata'da Katolik Latinlerin nüfusu fethitten 150 yıl sonra bile 3.700 kişi olarak hesaplanmaktaydı. Bkz. Dursteler, *a.g.e.*, s. 214; Marmara, *a.g.e.*, s. 173.

anlamda da mümkün değildi. Dahası Fatih'in gaza stratejisi de Katolik karşıtlığına dayanmakta idi. Fatih, Ortodoksluğu desteklemek ve ön plana çıkarmakla gayrimüslim tebaanın Papa'nın üstünlüğünü kabul etmelerine ve onun emri altında Katolik Hıristiyan dünyasıyla birleşmelerine engel olmak stratejisi izlemiştir. İki mezhep arasındaki kadim kavgayı canlı tutmakla¹²⁴² Fatih, Katolik ülkelerin fethinde Ortodoksların desteğini veya en azından tarafsız kalmalarını sağlamayı amaçlamaktaydı¹²⁴³.

Fatih, Rum, Ermeni ve Yahudiler başta olmak üzere bütün Osmanlı gayrimüslimlerini dini ve mezhebi mensubiyetleri ölçeğinde millet sistemi içinde bir yere konumlandırırken, Katolikleri ne müstakil bir millet ne de başka bir millete tabi bir zümre olarak teşkilatlandırmıştı. Galata'da meskûn Katolikler zımmî statüsünde Osmanlı Devleti'ne cizye vermekle mükellefler, ancak müstakil bir millet olarak tanınmamışlardı¹²⁴⁴. Katoliklerin bu statüsünün yüzyıllarca devam ettirilmesi Fatih'in siyasi stratejinin onun haleflerince de makul görüldüğünü ve devamının yeğlendiğini göstermektedir¹²⁴⁵. Osmanlı idaresi prensip olarak tebaasının, merkezi Osmanlı ülkesinde olmayan bir mezhebe-kiliseye veya ruhaniye bağlı olmasına karşı idi. Çünkü gayrimüslim Osmanlı tebaasının Katolik mezhebine geçmesi demek onların Papa'nın veya Katolik bir kralın himayesine girmesi ve kendilerini Osmanlı padişahından çok onlara bağlı ve yakın hissetmesi demektir. Dolayısıyla bu mesele bu yönüyle sadece dini değil keza siyasi bir ehemmiyette taşıyordu. Bundan sebep Osmanlı idaresi zaman zaman kendilerine akseden Katolik papazların misyon faaliyetlerine karşı yasaklar koymuş ve bu yasaklara uymayanları hapis veya sürgünle cezalandırmıştır¹²⁴⁶. Aynı şekilde, gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetleri her ne kadar devlet tarafından emn ü emân altına alınmışsa da, fetihten önceki halin muhafazası ve toplumsal huzurun teminatı olan millet sisteminin bekası için din ve mezhep değiştirmek yasaklanmıştır. Gayrimüslim tebaaya Müslüman olmaları için baskı, zorlama ve zulüm yapılamayacağı gibi keza bu zümrelerin kendi içinde

¹²⁴² 1454 yılında Rum Ortodoks Kilisesinin başına dinen ve siyaseten Papalık ve Latinlere muhalif Gennadios'un patrik olarak atanması bu noktada oldukça manidardır. Bkz. Elöve, M. E. (1953). "Türkiye'de Din İmtiyazları". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (1), s. 313-314; Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler..*, s. 21.

¹²⁴³ Marmara, *a.g.e.*, s. 171-172; Frazee, *a.g.e.*, s. 5-6; Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler..*, s. 21; a. mlf., "Osmanlı Barışı". s. 14.

¹²⁴⁴ Marmara, *a.g.e.*, s. 168-169; Frazee, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹²⁴⁵ Frazee, *a.g.e.*, s. 29-31.

¹²⁴⁶ Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 134; Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında..". s. 141 ve 144.

mezhep değiştirmeye zorlanmaları ve değiştirmeleri de aynı şekilde yasaktı¹²⁴⁷. Dolayısıyla Keldaniler bir taraftan devlet idaresince millet sistemi dahilinde siyaseten resmen tanınmamış, varlığı kabul edilmemiş bir mezhep olan Katolikliğe intisab ve diğer taraftan da Osmanlı kamu hukukunda yasak olan bir fiile tevessül etmişlerdi. Elbette ki bu tercih Keldaniler için uzun ve sancılı bir süreci beraberinde getirmiştir. Diğer tüm Katolikler gibi Keldaniler de dini vecibelerini ifa edecekleri kilise ve manastırlar noktasında doğum, vaftiz, evlilik, miras, cenaze işleri ve mezarlık gibi gündelik hayat için gerekli mekân ve ruhani makam bulmakta bir hayli zorlukla yüzleşmek durumunda kalmışlardır¹²⁴⁸.

Daha öncede ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaanın yönetimi noktasında bugün millet sistemi adını verdiğimiz bir yapı vücuda getirmiştir. Bu sistem gereği bazı milletlerin-cemaatlerin siyasi, idari, hukuki, dini ve içtimai meseleleri bazılarına rabita edilmiştir. Bilindiği üzere Keldaniler Nasturîler arasından neşet etmiş Katoliklerdir. Dolayısıyla Keldani Katoliklerin Osmanlı hâkimiyetindeki geçmişlerine bir anlamda Nasturi olarak bakmak icap etmektedir¹²⁴⁹. Çünkü Osmanlı idaresi gelenekçi siyaset anlayışı gereği en başından itibaren şer'i hukuka mugayir olmadığı müddetçe ve mümkün mertebe geleneksel yapıyı ve daha önce hayata geçirilmiş örfi hukuk uygulamalarını devam ettirmiştir¹²⁵⁰.

Bu anlamda gayrimüslimlerin fetihten önceki durumları özellikle dikkate alınmış, Osmanlı padişahları seleflerinin örfi uygulamalarına elden geldiğince dokunmamış ve hatta mevcut halin muhafazası adına mezhep ve din değiştirmeyi de yasaklamıştır. Bu noktadan bakıldığında Nasturiler ve Keldanilerin de bu gelenekçi çizgi içinde idare edildikleri görülmektedir. Nasturiler ve tabi Keldaniler ruhani olarak kendi patriklerine tabi iseler de sivil idare ve millet sistemi içinde Süryani Ortodoks Patrikliği'ne bağlanmışlardır. Süryani Ortodokslar ise Fatih döneminden beri İstanbul'daki Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne tabi

¹²⁴⁷ Bozkurt, G. *a.g.e.*, s. 20-22; Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler..*, s. 62; Konan, B. (2008). "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57 (1), s. 176-180; Seyfeli, C. (2011). "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918)". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3, S. 11, s. 11-12; Özçelik, S. (2000). "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)". *OTAM.*, S. 11, s. 347-438; Başaran, İ. (2019). "Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirilmesi". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, s. 41-56.

¹²⁴⁸ Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi..". s. 100; a. mlf., "Süryani Katolik Patrikliği'nin İdaresi..". s. 7; Frazee, *a.g.e.*, s. 221.

¹²⁴⁹ Albayrak, "Geçmişten Günümüze..". s. 111; Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi..". s. 90-91.

¹²⁵⁰ Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. (14. Baskı). İstanbul: Ötügen Neşriyat, s. 58-60.

kılındıkları için zincirleme bir tabiiyetle Nasturiler ve onlardan neşet eden Keldaniler de doğal olarak İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlanmışlardır. Keldaniler Osmanlı Devleti'nde din ve mezhep değiştirme yasağının hilafına fetihten sonra Katolikleşen zümrelerden oldukları için diğer bütün Katolikleşen zümrelerde olduğu gibi mezhep veya din değiştirmeden önce aslen hangi milletin-cemaatin veya mezhebin mensubu iseler 5 Ocak 1831'e kadar da o millettten sayılmışlar ve asli olarak mensubu sayıldıkları milletin tabi olduğu hukuka ve idareye tabi kılınmışlardır¹²⁵¹.

II. Mahmut dönemine kadar Osmanlı millet sistemi içerisinde Katoliklik bir mezhep ve millet olarak tanınmamıştı. Dolayısıyla bu mezhebe intisab edenlerin bağlanabileceği müstakil bir Katolik milleti yoktu. Gerek misyoner faaliyetleriyle gerekse kendi rızalarıyla Katolikliğe meyleden ve bağlanan kavimler, örneğin Katolik Ermeniler, Katolik Melkitler, 1830 yılına kadar daha önce tabi oldukları ruhani makama yani İstanbul'daki Ermeni Ortodoks hiyerarşisine bağlı kalmışlardı¹²⁵². Bu keyfiyet bila-istisna Keldani Katolikler için de geçerliydi. Sultan II. Mahmut'un 1831 yılında Katolikleri resmi ve müstakil bir millet olarak tanıyuncaya kadar Keldaniler, Süryani Ortodoks milleti vasıtasıyla Ermeni Ortodoks Kilisesine tabi ve bu hiyerarşi içinde kabul edilmişlerdir. Osmanlı idaresi ile olan iletişimlerini bağlı oldukları Ermeni Ortodoks Kilisesi ve Patriği ile yürütmüşlerdir. 5 Ocak 1831'de Sultan II. Mahmut'un bir ferman ile Hagop Çukuryan'ı Katolik başpiskoposu olarak atanmasından sonra ise bütün Katolik zümreler gibi Keldani Katolikler de yeni kabul edilen Katolik Ermeni milletine tabi kılınmışlar ve devlet ile olan bütün resmi münasebetlerini İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Bu bağlılık ruhani değil idari bir bağlılıktır ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar da bu şekilde devam etmiştir¹²⁵³.

¹²⁵¹ Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi..". s. 91-92, 103-104.

¹²⁵² Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler..". s. 146; a. mlf., "Osmanlı Salnamelerinde Rum Melkit..". s. 13.

¹²⁵³ Frazee, *a.g.e.*, s. 362-372; Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi..". s. 92, 104-119; a. mlf., "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler..". s. 149-150; Serbest, *a.g.m.*, s. 276-277; Özcoşar, "Süryani Kadimleri Katolikleştirme..". s. 139-141; Turan, A. (2012). "İstanbul'daki Katolik Ermenilerin Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy)". *History Studies*, 4 (2), s. 322-326; Kılıç, D. "Osmanlı Ermenileri Arasında..". 144-145.

5.3.2. İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Keldani İhtilafları

5.3.2.1. Keldani Katolikler arasında ayrılık ve ihtilafların ortaya çıkışı

Hristiyanlık âleminde ortaya çıkan teolojik-kristolojik itikat farklılıklarını ortadan kaldırmak adına zaman zaman konsiller düzenlenmiştir. Miladi 325'te İznik'te toplanan ilk genel konsili müteakiben İstanbul (381), Efes (431 ve 449), Kadıköy (451), İstanbul (553, 680-681, 754, 869-879), Latran Konsilleri (1123, 1139, 1179, 1215), Lyon Konsilleri (1245 ve 1274), Viyana Konsili (1311-1312), Constance Konsili (1414-1418), Bale-Ferrare-Florance Konsili (1431-1445), Beşinci Latran Konsili (1512-1517) ve Trente Konsili (1545-1563) gibi bütün bir Ortaçağ boyunca ve sonrasında zaman zaman konsiller düzenlenmek suretiyle Hristiyanlığın itikadi meselelerine çare ve çözümler aranmıştır¹²⁵⁴. Ancak problemlerin giderilmesi, dini ve idari birlikteliğin temini adına tertip edilen her konsil çok defa mevcut problemlerin çözümünü sağlamadığı gibi Hristiyan dünyasında yeni tartışmalara ve ayrışmalara yol açmıştır¹²⁵⁵.

Bu cümleden olarak en son genel konsil olan Trente Konsili'nden (1545-1563) üç yüz yıl sonra ve daha öncekilerle benzer sebep ve amaçlar için toplanan I. Vatikan Konsili (1869-1870) de bazı problemlere çözüm olsa da daha başka problemlerin kaynağı olmuştur. Roma Katolik Kilisesi ile aynı itikadi çizgide yer alan Doğu ve Batı kiliselerinde toplam 700 piskoposun katılımıyla Papa IX. Pius tarafından 8 Aralık 1869'da başlatılıp 20 Ekim 1870'de sona erdirilen bu genel konsil, özellikle “papanın yanılmazlığı” ilkesi tartışmalarıyla ve bu ilkenin dogmatlaştırıldığı bir konsil olarak Hristiyan tarihine damga vurmuştur. Hristiyan teologlar bu yönüyle I. Vatikan Konsilini mevcut ayrılıkları körükleyen ve hatta buna yenilerini katan tam bir fiyasko olarak nitelemişlerdir¹²⁵⁶. Musul'daki Keldaniler arasında ortaya çıkan ihtilafların temelini de işte bu I. Vatikan Konsili ve bu konsilde kabul edilen “Papa'nın yanılmazlığı” ilkesi teşkil etmektedir. Konsil kararlarının Katolik mezhebi müntesiplerine ve diğer Hristiyan mezheplerine tebliğ edilmesiyle birlikte Hristiyan dünyasında bir takım tepkiler vücuda gelmiştir ki, bunun

¹²⁵⁴ Dvornik, *a.g.e.*, s. 6-77.

¹²⁵⁵ Şimşek, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹²⁵⁶ Aydın, M. (2012). “Vatikan Konsili”. *DİA*, C. XXXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 568-569; Dvornik, *a.g.e.*, s. 86-100; Özalp, M. (2017). “Papalık Tarihinden Bir Kesit: IX. Pius Dönemindeki Dini ve Siyasi Gelişmeler”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2), s. 322-325.

Musul'daki yansıması Katolik Keldaniler'den bir kısmının Roma'dan kopması şeklinde olmuştur. I. Vatikan Konsili kararlarını tanımayan Keldaniler Papa ile olan bağlarını kopararak, 1873 yılından itibaren Katolik ancak Roma'ya bağlılığı reddeden müstakil bir zümre olarak ortaya çıkmışlardır¹²⁵⁷.

Musul'daki Katolik Keldaniler arasından neşet eden Papa'dan bağımsız bu yeni zümre¹²⁵⁸ ile birlikte iki cemaat arasında itikadi çekişme ve çatışmalar ortaya çıktığı gibi, o zamana kadar birlikte kullanılan mabetlerin ve mekânların aidiyeti ve kullanım hakkı da tartışmaya açılmış ve bu sürecin devamında yaşanan gelişmeler cemaat içi bir çatışmaya dönüşmüştür.

5.3.2.2. Musul İngiliz Konsolosluğu'nun Keldani ihtilaflarına müdahil olması

Musul yardımcı konsolosu John Frederick Russell¹²⁵⁹, İstanbul İngiliz Büyükelçiliğine gönderdiği bir belgede, kendilerine yapılan baskılardan şikâyetle Musul Keldani topluluğundan bir heyetin 1 Ocak 1878 günü kendisine müracaat ederek yardım talep ettiklerini belirtmektedir. Russell, Keldani heyetine, burada göreve yeni başladığını, bu meselelere henüz vakıf olmadığı ve keza bu konuyla ilgili herhangi bir talimatta almadığını ifade ederek, ancak arzu ederlerse şikâyetlerini Büyükelçiliğe iletebileceğini bildirmiştir. Russell ayrıca Büyükelçilikten, bu gibi durumlarda nasıl hareket edeceğinin bildirilmesini ve uygun görülmesi halinde kendisine bu gibi meseleleri araştırmak üzere bir talimat verilmesini rica etmiş ve bu ricası için de bu günlerde Musul ve yakın çevresinde Hristiyanların durumunu incelemek üzere görevlendirilen Hormuzd Rassam'ı örnek göstermiştir¹²⁶⁰.

¹²⁵⁷ **BL. IOR/L/MIL/17/15/41/1**, (1916). A Handbook of Mesopotamia, Vol. I, s. 92; **TNA. FO. 424/132, No. 103/5**, Notes on the Chaldeans, s. 151-155; Filoni, F. C. (2017). *The Church in Iraq*. (Translated by E. Condon). Washington: Catholic University of America Press, s. 85-90; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹²⁵⁸ Roma'dan kopan bu yeni Keldani Katolik zümrenin 2.000 kişi olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. **BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2**, (1918). Handbook of Mesopotamia-General, Vol. I, s. 132.

¹²⁵⁹ Russell, 1 Aralık 1877'de Musul'a gelerek görevine başladığını belirtmiştir. Bkz. **TNA. FO. 195/1142**, John Frederic Russell'dan Austen Henry Layard'a/İstanbul, 2 Aralık 1877-Musul, s. 376.

¹²⁶⁰ **TNA. FO. 195/1188, No. 2**, J. F. Russel'dan A. Henry Layard'a, 5 Ocak 1877-Musul, s. 33. İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Büyükelçi Henry Layard'a gönderilen 24 Temmuz 1877 tarihli bir belgede, Nasturi Hristiyanlarının durumunu araştırmak ve rapor hazırlamak üzere Hormuzd Rassam'ı görevlendirmekle yetkilendirildiği belirtilmiştir. Bkz. Şimşir, B. N. (1989). *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Belge No. 33, s. 85. Büyükelçi Henry Layard da bu emir üzerine 6 Ağustos 1877'de Bay Rassam'ı Nasturi Hristiyanlarının durumunu incelemek, kendisine ve İngiliz Hükümetine sunulmak üzere kapsamlı bir rapor hazırlamakla görevlendirmiştir. Görev sahası önce

Keldani heyetinin İngiltere'nin Musul yardımcı konsolosluğuna müracaatları İngilizlerin bu meseleye müdahil olmaları sürecini başlatmış ve bu müracaattan sonra Musul'daki Keldani zümreler arasında cereyan eden hadiseler peyderpey konsolosluk belgelerine yansımıştır. Musul yardımcı konsolosu Russell'ın Keldani meselelerine müdahil olma arzusuna karşın Genel Konsolos Albay Nixon, bu gibi meselelere daha temkinli yaklaşmak gerektiğini ileri sürmüştür. Keldani meselesine dair Musul yardımcı konsolosluğu ile cereyan eden bir yazışmasında Albay Nixon, bu gibi mevzuların kendi sorumluluklarının ötesinde genel ve hassas meseleler olduğuna işaretle, uzak durmanın da müdahil olmanın da hoşnutsuzluk doğurabileceğini ve dolayısıyla bu meseleye müdahil olmadan önce Büyükelçilikle irtibata geçerek gelen emirlere göre hareket etmenin en doğrusu olacağını belirtmiştir. Nixon son olarak, Bay Hormuzd Rassam'ın vazifesinin özel ve gayr-ı resmi bir keyfiyet olduğunu belirterek, bunun Musul yardımcı konsolosu için asla bir örnek teşkil etmediğini vurgulamak suretiyle Russell'ı bu konuda uyarmıştır¹²⁶¹. Nixon yapılan bu yazışmaları Büyükelçiliğe de arz etmiştir¹²⁶².

Ancak bu uyarıya rağmen Musul yardımcı konsolosunun Keldanilerle ilgili gelişmeleri yakinen takip ettiği görülmektedir. Bu konuda bir rapor hazırlayan Russell¹²⁶³, 14 Nisan'da Keldaniler arasında ciddi bir kargaşa yaşandığına değinerek, raporunda bu kargaşanın temel sebebi ve seyri hakkında bilgiler sunmaktadır. Raporda Musul'da iki gurup Keldani olduğuna değinilmiştir. Bunlardan ilki Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı ve Papa IX. Pius'un 1869 yılı fetvasını kabul eden Keldaniler, ikincisi ise bu fetvayı tanımayan ve Papa'yı reddeden Keldaniler'dir¹²⁶⁴. Bu ikinci gurup yani muhalif Keldaniler

Diyarbakir ve yakın çevresi olarak tanımlanmış olmakla birlikte bu bölgedeki çalışmalarını tamamladıktan sonra Musul'a geçmesi ve aynı şekilde oradaki Hristiyan zümrelerle ilgili çalışma yapmasını istemiştir. Rassam, özellikle Süryani ve Yakubi Hristiyanlarının durumunu, nüfuz ve sosyal yaşamlarını, Müslümanlarla ve kendi aralarında yaşadıkları problemleri söz konusu zümreler ve bu zümrelerin önde gelen cemaat liderleri ile görüşmek suretiyle öğrenmek, Türk idaresinin onların problemlerine yaklaşımını incelemek ve tam bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Hristiyan zümrelerin himayesi, problemlerinin ve keza kiliseler üzerindeki ihtilaflarının çözümü için Türk yetkililere meselenin iletilmesi, takibi ve gerekli önlemlerin alınması için yetkilileri teşvik ve tazyik etmekte Hormuzd Rassam'ın görev tanımı kapsamındaydı. Gittiği yerlerde idari zorluk ve sıkıntı yaşamaması için gerekli izin ve yol hükmü de temin edilmiş ve kendisine verilmiştir. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, Belge No. 36, 36/1, s. 87-89.

¹²⁶¹ *TNA. FO. 195/1188, No. 27*, Genel Konsolos Albay Nixon'dan Musul Yardımcı Konsolosu John Frederick Russell'a, 26 Şubat 1878-Bağdat, s. 65.

¹²⁶² *TNA. FO. 195/1188, No. 12*, Albay Nixon'dan H. Layard'a, 26 Şubat 1878-Bağdat, s. 64; *TNA. FO. 195/1188, No. 12 Ek-1*, Albay Nixon'dan J. F. Russell'a, 26 Şubat 1878-Bağdat, s. 65.

¹²⁶³ *TNA. FO. 195/1188, No. 8*, Russell'dan Albay Nixon'a, 20 Nisan 1878-Musul, s. 90-93. Rapor örnekleri için bkz. Ek-12.

¹²⁶⁴ Konsolosluk belgelerinde hadiseler nakledilirken her iki zümrede "Keldani" adı altında verildiği için bir süre sonra birbirine karışan bu iki gurubun farkını ortaya koymak adına çalışmamızın bundan sonraki kısmında Papa karşıtı Keldaniler için "muhalif Keldaniler" terimini kullanmayı uygun bulduk.

sayıca daha kalabalık olmalarına rağmen, birinci gurup hem Fransız konsolosunun hem de Dominiken rahiplerin desteğiyle vilayet idaresi nazarında daha güçlüdürler. Papa'nın 1869 yılı fetvasını reddeden muhalif zümre, o tarihten beri bu fetvayı kabul etmeleri için buradaki papa yanlıları ve tabi onların destekçilerinin baskı ve zulümlerine maruz kalmışlardır¹²⁶⁵.

Russell'in belirttiğine göre Mardin Katolik Keldani Patriği (VI. Yusuf Ağdo / Joseph VI. Audo)¹²⁶⁶ 29 Mart 1878'de ölmüştür. Ancak o ölmeden önce Osmanlı makamlarına müracaatla Mardin Başpiskoposu Timothy Attar'ı¹²⁶⁷ Musul'a atadığını bildirmiştir. Başpiskopos Attar Musul yolunda iken Patrik Audo ölmüştür. Ancak Attar Musul'a gelmiş, piskopos evine yerleşmiş ve patriğin temsilcisi olarak görevine başlamıştır¹²⁶⁸. Russell'in ifade ettiğine göre aslında muhalif Keldanilerin Başpiskopos Attar ile hiçbir meseleleri yoktur. Ancak 14 Nisan Pazar günü Başpiskopos Attar muhaliflere gücünü göstermek için kilise hizmetkârlarına rahiplere ait bütün giysileri kilise karşısındaki piskopos evine taşıtmış, kilise anahtarlarına el koymuş, ancak kilisenin kapılarını açık bırakmamıştır. Sabah ayını için kiliseye giden muhalif Keldaniler meseleyi anlamış ve kilise hizmetlilerini oradan kovarak Başpiskopos Attar'dan anahtarları istemişlerse de Attar anahtarları vermeyi reddetmiştir. Bu arada 15-20 kadar zaptiye güvenlik tedbiri gereği kilise etrafında konuşlanırken kötü karakteriyle bilinen bir o kadar şahısta piskopos evinin etrafında toplanmış ve mesele alelade bir sürtüşmenin ötesine geçmiştir¹²⁶⁹. Olayların büyümeye başlaması üzerine Başpiskopos Attar Papa muhaliflerine hitaben, kendisinin ölen Keldani Patriği'nin temsilcisi olduğunu belirterek, Keldanilere ait kiliseler üzerinde istediğini yapma salahiyetine sahip olduğunu ve muhalif Keldaniler'den kiliseyi terk etmelerini istemiştir¹²⁷⁰. Bunun üzerine üç yüz kadar muhalif Keldani kiliseye kapanarak kilisede kalma kararı almışlardır. Bu arada olayların büyüyeceğini öngören Bay Rassam, İngiliz konsolosluk kavasını Vali Paşa'ya göndererek, piskoposun evinin etrafında

¹²⁶⁵ **TNA. FO. 195/1188, No. 8**, Russell'dan Albay Nixon'a, 20 Nisan 1878-Musul, s. 90.

¹²⁶⁶ Yusuf Ağdo (1848-1878) Osmanlı Devlet Salnamelerinde adı geçen ilk Keldani Patriğidir. Bkz. Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve..". s. 99.

¹²⁶⁷ Timothy Attar, 3 Şubat 1833 Diyarbakir doğumludur. Gazir Ruhban Okulu (The Ghazir Seminary) / Lübnan ve İnancı Yayma Cemiyeti Ruhban Okulu (Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide)'nda Roma'da eğitim görmüştür. 1862 yılında Peter ön adıyla Diyarbakir'de papaz olan Attar, 1870-72'de Diyarbakir, 1873-1883 yılları arasında Mardin başpiskoposluğu yapmıştır. Mardin Keldani Katolik Patriği Joseph VI. Audo'nun ölümünden sonra 1878'de piskopos olmuştur. Bkz. Wilmshurst, D. (2000). **The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913**, Lovanii: Peeters Publishers, s. 742.

¹²⁶⁸ **TNA. FO. 195/1188, No. 8**, Russell'dan Albay Nixon'a, 20 Nisan 1878-Musul, s. 90.

¹²⁶⁹ Aynı belge, s. 91.

¹²⁷⁰ Aynı yer.

toplanan sicili bozuk zümrenin ciddi bir takım hadiselerle yol açabileceklerine işaretle kilise etrafındaki birlikleri takviye etmesini rica etmiştir. Bu rica üzerine Vali Paşa da kilise etrafında önlem almak üzere bir onbaşı ve on beş asker daha görevlendirmiştir. Bay Rassam'ın bu hamlesi Başpiskopos Attar'ın protestosuna sebep olmuştur. Bu arada, hadiselerin başlamasından kısa bir süre sonra Fransız konsolosluğu tercümanı (dragoman) da olay mahalline gelmiş ve muhalif Keldanileri, şayet içlerinden birisi piskopos evine girmeye teşebbüs edecek olursa Fransız konsolosluğunca ateş etmekle yetkilendirildiğini belirterek onları tehdit etmiştir. Gün sona ererken, hadiseler sükûnete erene kadar on beş asker ve on beş muhalif Keldani'nin şimdilik kilisede kalmasına karar verilmiştir¹²⁷¹. Vilayetin Hristiyan zümreleri arasındaki bu gibi kötü hadiselerin varlığını sıra dışı olarak değerlendiren yardımcı konsolos Russell, bu noktada özellikle Dominiken rahiplerin faaliyetlerine dikkat çekmektedir. Fransız konsolosluğundan elde ettikleri himaye ve destekle Dominikenlerin vilayette güçlü bir konumları olduğuna işaretle Russell, onların sürekli bu gibi dini meseleler ve ihtilaflarla meşgul olduklarını, Fransız konsolosu ile birlikte daha önce ölen patriği desteklerken şimdi de var güçleriyle onun temsilcisi olan Başpiskopos Attar'ı desteklediklerini belirtmektedir¹²⁷².

Russell bu meseleye dair kendi görüş ve önerilerini ifade ederek raporuna son vermektedir. Ona göre, Roma yanlılarına karşı pek çok açıdan muhalif Keldanileri destekleyen Bay Rassam'ın bu meseleyi çözüme kavuşturmadan Musul'dan ayrılması halinde işler iyice karışacak ve olaylar büyüyecektir. Musul'daki meslektaşları Fransız konsolosunun kendisinin de Piskopos Attar'ı desteklemesini umduğunu ileri süren Russell, bu meseleye müdahil olmamak için çaba sarf edeceğini ve fakat böylece muhalif Keldanilerin, ölen patriğin temsilcisi ve taraftarı olan Attar'ın ve yandaşlarının ocağına düşeceklerini dile getirmektedir¹²⁷³. Musul yardımcı konsolosu Russell'ın bu raporuna cevaben Albay Nixon, gelişmeleri kendisine iletmesi, ancak Büyükelçilikten bu konuda bir emir gelinceye kadar Türk vatandaşı olan bu iki zümrenin kendi aralarındaki hadiselerle müdahil veya aracı olmaması talimatını vermiştir¹²⁷⁴. Albay Nixon ayrıca, emir gelmeden bu konuda herhangi bir girişimde bulunmaması hususunda Russell'ı uyardığını

¹²⁷¹ *TNA. FO. 195/1188, No. 8*, J. F. Russell'dan Albay Nixon'a, 20 Nisan 1878-Musul, s. 91-92.

¹²⁷² *Aynı belge*, s. 92.

¹²⁷³ *Aynı belge*, s. 92-93.

¹²⁷⁴ *TNA. FO. 195/1188, No. 50*, Albay Nixon'dan Russell'a, 17 Mayıs 1878-Bağdat, s. 94.

Büyükelçiliğe bildirmiş ve Russell ile arasında cereyan eden yazışmaların kopyalarını da ilgili makama sunmuştur¹²⁷⁵.

5 Haziran 1878 tarihli bir başka raporunda¹²⁷⁶ Russell, Musul'daki dini temelli problemlerden uzak durmak istemesine karşın, muhalif Keldanilerin kendisinden yardım ve sığınma talep etmeleri ve keza Bay Rassam'ın buradaki faaliyetlerinin de tesiri dolayısıyla bu meselelere müdahil olduğunu ifade ederek kendi meşru gerekçesini oluşturmaktadır¹²⁷⁷. Ayrıca Russell'in gönderisinden Büyükelçilik tarafından bu meseleleri takip etmek üzere yetkilendirildiği anlaşılmaktadır¹²⁷⁸. Raporda Musul Valisi'nin Bab-ı ali'den talimat gelinceye kadar bu hususta adım atmaya istekli olmadığı, ancak aralarında huzursuzluk devam eden Piskopos Attar yanlısı Keldaniler ile muhalif Keldanilerin sükûnetleri muhafaza etmeleri hususunda Vali Papa tarafından uyarıldıkları ifade edilmektedir¹²⁷⁹. Muhalif Keldanilerin kendi seçimleri olmadığı müddetçe Musul'a tayin edilecek hiçbir piskoposu tanımayacaklarını işaretleyerek Russell, muhaliflerin Patrik temsilcisi olarak Musul'da bulunan Mardin Başpiskoposu Attar'ı da bu nedenle asla kabul etmeyeceklerinin altını çizerek, bu haliyle bu meselenin kolay kolay çözüme kavuşamayacağını belirtmektedir. Fransızların Attar'ı aday olarak göstermek için büyük çaba sarf ettiklerini belirten Russell, bunun nedenini ise Attar'ın zayıf ve bilgisiz birisi olmasıyla açıklar. Böylece Fransızlar onu istedikleri gibi yönlendirecek ve kullanabileceklerdir. Russell, Musul'daki Fransız meslektaşının, Dominiken rahipler tarafından talep gelmedikçe onlara ve onların dini meselelerine müdahil olmadığına kendisini ikna etmeye çalıştığını, ancak Fransız temsilcisinin daha önce de şuanda da Dominikenlerle, Piskopos Attar ve Roma yanlıları ile sürekli iletişim halinde olduğunu ve ayrıca muhalif Keldanileri tamamen haksız ve iddialarını da çocukça bulduğunu belirtmektedir¹²⁸⁰. Russell son olarak, bu meselenin vilayet idaresine büyük zarar verdiğini

¹²⁷⁵ *TNA. FO. 195/1188, No. 16A*, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 17 Mayıs 1878-Bağdat, s. 88; *TNA. FO. 195/1188 No. 16A Ek-1/8*, Russell'dan Albay Nixon'a, 20 Nisan 1878-Musul, s. 90-93; *TNA. FO. 195/1188, No. 16A Ek-2/50*, Albay Nixon'dan Russell'a, 17 Mayıs 1878-Bağdat, s. 94.

¹²⁷⁶ *TNA. FO. 195/1188, No. 17*, Russell'dan Albay Nixon'a, 5 Haziran 1878-Musul, s. 163-165.

¹²⁷⁷ Oysa daha önce de değinildiği üzere, Russell 5 Ocak 1878 tarihli gönderisinde Keldani meselelerine müdahil olmak için Büyükelçilikten bizzat yetki talep etmişti. Bkz. *TNA. FO. 195/1188, No. 2*, J. F. Russel'dan Henry Layard'a/İstanbul, 5 Ocak 1877-Musul, s. 33.

¹²⁷⁸ Raporunda Russell, 5 Ocak 1878 tarih ve 2 nolu gönderisine Büyükelçilik tarafından 26 Mart 1878'de cevap verildiğini ve bu gönderiyi raporunun sonuna eklediğini belirtmektedir. Bkz. *TNA. FO. 195/1188, No. 17*, Russell'dan Albay Nixon'a, 5 Haziran 1878-Musul, s. 163. Ancak söz konusu raporun sonunda bahsi geçen elçilik gönderisi yer almamaktadır.

¹²⁷⁹ *TNA. FO. 195/1188, No. 17*, Russell'dan Albay Nixon'a, 5 Haziran 1878-Musul, s. 163.

¹²⁸⁰ *Aynı belge*, s. 163-164.

fakat mevcut Musul Valisi'nin de bu problemle baş edemeyecek kadar zayıf birisi olduğunu ileri sürmektedir¹²⁸¹. Albay Nixon Musul yardımcı konsolosu Russell'ın bu raporuyla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadan Büyükelçiliğe arz etmiştir¹²⁸².

Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon'un Keldani ihtilaflarıyla ilgili gelişmelerden kendisini bilgilendirmesi talimatına¹²⁸³ atfen Musul yardımcı konsolosu Russell 16 Ağustos 1878'de genel konsolosluga kısa bir rapor sunmuştur¹²⁸⁴. Raporunda 26 Temmuz'da Elkoş yakınlarındaki bir manastırda gerçekleştirilen Katolik Keldani Patriği'nin seçimine dair bilgi veren Russell, seçime Diyarbekir, Mardin, Kerkük ve Cezire Keldani Başpiskoposlarının yanı sıra piskoposluk bölgesi fermanını yazan Toma isimli bir Başpiskoposun da katıldığını ifade etmektedir. Seçim toplantısına Fransız delegesinin de katıldığını ve piskoposluk fermanını yazan Toma isimli Başpiskoposun yol masraflarını da üstlendiğini belirtmektedir. Russell seçim sonunda Mardin Başpiskoposu Attar'ın patrik seçildiğini ancak kendisinin bu zahmetli görevi kabul etmeyerek Mardin'e dönmek istemesi üzerine Cezire Başpiskoposunun¹²⁸⁵ Patrik seçildiğini ancak, bu sonucun Fransızları ve Musul'daki Roma yanlısı Katolik Keldanileri memnun etmediğine işaretlerle Russell, büyük ihtimalle bu ismin Papalık tarafından da onaylanmayacağını ileri sürmektedir¹²⁸⁶.

Russell'a göre bir başka problem ise seçimin yasal olup olmadığı noktasındadır. Zira seçim Osmanlı makamlarından izinsiz ve gizli yapılmıştır. Başpiskopos Attar Musul'dan ayrılırken Vali Paşa'ya kendi işleri icabı ayrıldığını belirtmiş ve yeni Patrik seçiminden bahsetmemiştir. Meselenin iç yüzünü öğrenen Vali Paşa Attar'a bir mektup göndererek, yeni Keldani Patriği'nin Babıali tarafından tanındığına ve tasdik edildiğine dair bir emir veya ferman almadan onun Musul'a girmesine müsaade etmeyeceğini bildirmiştir. Seçime katılan başpiskoposlar ve Fransız delegesi Musul'a dönmüş ancak yeni Patrik henüz ortaya çıkmamıştır. Russell son olarak, elbette hem Katolik Keldanilerin hem de muhalif Keldanilerin yeni Patriği tanımayacaklarını, Musul'a gelse dahi ona itaat etmeyeceklerini ve keza Papa'nın da onu onaylamayacağını ileri sürerek, bu kronik problemin bir süre daha

¹²⁸¹ Aynı belge, s. 165.

¹²⁸² TNA. FO. 195/1188, No. 24, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 15 Haziran 1878-Bağdat, s. 161; TNA. FO. 195/1188 No. 24 Ek-1, Russell'dan Albay J. S. Nixon'a, 5 Haziran 1878-Musul, s. 163-165.

¹²⁸³ TNA. FO. 195/1188, No. 50, Albay Nixon'dan Russell'a, 17 Mayıs 1878-Bağdat, s. 94.

¹²⁸⁴ TNA. FO. 195/1188, No. 27, Russell'dan Albay Nixon'a, 16 Ağustos 1878-Musul, s. 312-313.

¹²⁸⁵ Eliya Peter Abulyonan. Bkz. Wilmshurst, a.g.e., s. 742.

¹²⁸⁶ TNA. FO. 195/1188, No. 27, Russell'dan Albay Nixon'a, 16 Ağustos 1878-Musul, s. 312.

devam edeceğini ifade etmektedir¹²⁸⁷. Albay Nixon, kendisine ulaşan bu kısa raporu Büyükelçi Henry Layard'a arz ederken, aslında hiçbir surette müdahil olmamaları gerektiğine inandığı bir konuda yazılan bu belgeyi yorumlamadan olduğu gibi büyükelçiliğe iletmeyi uygun gördüğünü ifade etmiştir¹²⁸⁸.

5.3.2.3. Konsolosluk raporlarında Keldani ihtilafları

Musul yardımcı konsolosu Frederick Russell'ın 25 Ağustos 1878'de Keldani ihtilaflarıyla ilgili kapsamlı bir rapor kaleme aldığı görülmektedir¹²⁸⁹. Raporun ilk paragrafindan anlaşıldığı kadarıyla bu rapor Büyükelçiliğin talimatı üzerine hazırlanmıştır. Büyükelçilik 19 Temmuz'da Musul konsolosundan Keldani ihtilaflarına dair tam bir rapor hazırlamasını ve bu süreçte Keldani tarafları arasındaki anlaşmazlığın çözümü için Musul Fransız konsolosu ile de iletişim halinde olmasını emretmiştir¹²⁹⁰.

Keldani ihtilafına dair hem üstlerine kapsamlı bir rapor hazırlamak hem de meselenin çözümünü araştırmakla görevlendirilen Russell, bu ihtilafının çözümünde kilit noktada bulunan belli başlı zevatı sırasıyla ziyaret etmiş ve onlarla görüşmüştür. Bu ziyaretlerden ilkinin Fransız konsolosuna yapmış ve meseleyi onunla görüşmüştür. Fransız meslektaşları ile iletişime geçen Russell, Büyükelçilikten almış olduğu talimattan bahsederek ve Fransız meslektaşının da benzer bir talimat aldığından haberdar olduğuna işaretler, Keldani ihtilafının nasıl çözülebileceği hususunda görüşmüştür. Ancak Russell çok geçmeden Fransız konsolosunun sadece Roma'ya bağlı Katolik Keldanileri destekleme görevi üstlendiğini ve bunun haricinde hiçbir anlaşmaya yanaşmayacağını fark etmiştir. Fransız konsolos, Roma'daki Papa'nın Keldani milleti üzerindeki kutsal hukukuna kati bir şekilde ikna olmuş birisi olarak, muhaliflerin en son piskoposa yönelik şikâyetlerinin bu sebeple temelsiz olduğuna ve Papa'nın otoritesini tanımadıkça söz konusu muhalif zümrenin Katolik sayılamayacaklarına Russell'ı inandırmaya çalışmıştır. Kısacası Fransız konsolosu Keldaniler arasındaki ihtilafın çözümünü muhalif Keldanilerin tekrar Papa'nın otoritesini tanımaları şartına bağlamış ve Roma'ya tabi Katolik Keldaniler'den yana olduğunu açıkça koymuştur. Russell ise buna katılmamaktadır. Ona göre şayet Keldanilerin tamamı Papa

¹²⁸⁷ Aynı belge, s. 313.

¹²⁸⁸ TNA. FO. 195/1188, No. 40, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 23 Ağustos 1878-Bağdat, s. 310; TNA. FO. 195/1188, No. 40 Ek-1, Russell'dan Albay Nixon'a, 16 Ağustos 1878-Musul, s. 312-313.

¹²⁸⁹ TNA. FO. 195/1188, No. 6, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 295-303.

¹²⁹⁰ Aynı belge, s. 295.

fetvasını kabul edecek olurlarsa kadim hakları ve ibadet usullerinin pek çoğunu kaybedip kısa süre içinde tamamen Roma'nın kontrolüne girecekler ve Türk hükümetiyle de bir dizi problemler yaşayacaklardır. Russell, Roma yanlılarını kendisine karşı düşmanca bir tavır içinde bulduğunu ve çözümden yana olmadıklarını da ilave etmektedir¹²⁹¹.

Fransız meslektaşından problemin çözümü adına olumlu bir yaklaşım göremeyen Russell bu defa meselenin önemli kilit noktalarından birisi olan Başpiskopos Attar'ı ziyaret etmiş ve onunla görüşmüştür. Russell, Keldaniler arasındaki bu ihtilafın nasıl çözüme kavuşturulabileceğini sorduğunda Attar, oldukça küçük olan muhalif gurubun Papa'nın otoritesini kabul ettiklerinde problemin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Attar, Papa'ya tabi yetmiş bin Keldani'nin dışında iki-üç bin muhalifin olduğunu ifade etmişse de Russell bunun doğru olmadığını ifade etmektedir¹²⁹².

Russell'in sormasına rağmen Attar, 1869 Papa fetvasıyla ilgili bir şey bilmediğini ifade ederek konuşmak istememiştir. Bu arada Russell, 26 Temmuz'da Elkoş yakınlarındaki bir manastırda Katolik Keldaniler için yeni patrik seçiminin gerçekleştiğini¹²⁹³ ve patrik vekili olarak ta Diyarbekir, Kerkük başpiskoposları ile Keldani Katoliklerin beklentilerinin aksine Cezire'den birisinin seçildiğini ifade etmektedir¹²⁹⁴. Russell'in bu seçimle ilgili sorusuna Attar seçimin Keldanilerin kadim usullerine göre yapıldığını ifade etmiştir. Ancak Russell söz konusu seçimde Fransız temsilcisinin de hazır bulunmuş olduğunu belirtmesi üzerine Attar, Keldani Başpiskoposlarıyla herhangi bir şey görüşülmediğini ifade etmiştir. Russell, seçilen yeni patriğin adının Roma'ya gönderilmesi gerekseydi¹²⁹⁵ sorusuna Başpiskopos Attar, hayır böyle bir şey yapılmadı, sadece Bab-ı ali'ye bilgi verilip ferman talep edildi şeklinde cevap vermiştir. Russell son olarak, "patrik seçimi için başpiskoposları bir araya getirme emrini Attar'a Babıali'nin mi yoksa Roma'nın mı verdiğini" sormuştur. Attar bu soruya cevap vermeyip sadece görevini yerine getirdiğini ifade etmiştir. Oysa Russell, söz konusu emrin Babıali'den değil Fransız

¹²⁹¹ *TNA. FO. 195/1188, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 295-296.

¹²⁹² *Aynı yer.*

¹²⁹³ Bu seçim sonunda Keldanilerin yeni patriği Eliya Peter Abulyonan olmuştur. Bkz. Wilmshurst, *a.g.e.*, s. 742.

¹²⁹⁴ *TNA. FO. 195/1188, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 296.

¹²⁹⁵ Russell'in bu soru ile kastettiği nokta, Keldanilerin kadim usullerine göre dini hiyerarşisi tarafından seçilen bir patrik, Roma tarafından tasdik edilmeden de patriklik makamına oturabilir ve patrik unvanı kullanabilirdi. Keldani Patriğinin Papa tarafından onaylanması ise sadece o makamın haklarını kullanma yetkisi vermekteydi. Bkz. Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde." s. 114. Dolayısıyla Russell patrik seçiminde Attar'ın ifade ettiği gibi Keldanilerin kadim dini ritüellerine sadık kalındığı beyanını bu soruyla kontrol etmek istemiştir.

delegesinden alındığını bildiğini ifade etmektedir. Başpiskopos Attar son olarak, Keldaniler arasındaki problemin birkaç güne kadar çözüleceğini belirtmiştir¹²⁹⁶.

Russell, Mardin Başpiskoposu Attar'ın ardından Diyarbekir Başpiskoposu ile görüşmüştür. Başpiskopos, 1869 Papa fetvasının Katolik Keldaniler arasında yarattığı rahatsızlığın farkında olduğunu, ancak söz konusu fetvanın Keldani milletinin kadim haklarına müdahale etmediğini, oysa istemesi halinde Papa'nın bir milletin eski usullerini değiştirmeye hakkı olduğunu ifade etmiştir. Diyarbekir Başpiskoposu ise Keldanilerin nüfusunu kırk bin olarak ifade etmiştir¹²⁹⁷.

Yardımcı konsolos Russell, Dominiken rahipleriyle birlikte kalan Kerkük Başpiskoposuyla da görüşmüşse de Dominikenler bu görüşmeye sıcak bakmadıkları için ondan bir şey öğrenememiştir. Russell başpiskoposlarla yaptığı görüşmelerin ardından Fransız konsolosuyla tekrar bir görüşme gerçekleştirmiş ve ona, Katolik Keldanilerin Başpiskoposları hazır Musul'da iken, muhalif Keldanilerin temsilcileriyle ister Fransız, ister İngiliz konsolosluk binasında veya münasip görülen başka bir yerde tarafları bir araya getirerek dinlemek, onları görüştürmek ve meseleyi tartışarak bir çözüme bağlamak önerisinde bulunmuştur. Ancak Russell'ın belirttiğine göre Fransız konsolosu, Katolik Başpiskoposların Papa'ya itaat etmeyen muhaliflerle bir araya gelmeyi kabul etmeyeceklerini ileri sürerek bu öneriyi gerçekçi ve uygulanabilir bulmamıştır. Ancak Russell önerisini hayata geçirebilmek adına tekrar Başpiskoposlara gidip muhaliflerin temsilcileriyle görüşmeleri hususundaki düşüncelerini sormuş, Kerkük Başpiskoposu hariç diğerleri bu öneriyi kesinlikle reddetmiştir. Russell, Roma yanlılarıyla muhalif Keldaniler arasındaki sorunu çözüme kavuşturmak için Fransız konsolosu, Fransız delegesi, Roma Katolik Keldani gurubu, Dominiken rahipleri ile pek çok görüşme gerçekleştirdiğini ancak bir ilerleme kaydedemediğinden, keza Fransız meslektaşının da tarafları bir toplantıya davet etme teşebbüsünde bulunmadığından yakınmıştır¹²⁹⁸.

Keldani ihtilafının çözümü adına Katolik Keldani Başpiskoposları ve Fransız konsolosu ile yaptığı bir dizi görüşmenin ardından Russell, Musul Valisi ile de

¹²⁹⁶ *TNA. FO. 195/1188, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 296-297.

¹²⁹⁷ *Aynı belge*, s. 297-298.

¹²⁹⁸ *TNA. FO. 195/1188, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 298-299.

görüşmüştür. Raporunda belirttiğine göre Vali Mustafa Necip Paşa¹²⁹⁹, bütün bu kargaşanın Roma Katoliklerin çevirdiği entrikalardan kaynaklandığını düşünmektedir. Necip Paşa, 1869 Papa fetvasının genel anlamda Osmanlı Devleti'ni etkilemediğini ancak Keldanilerin Roma etkisine girmeleri halinde Papa'nın Osmanlı otoritesi etkileyebilecek başka fetvalarda verebileceği ve bu bölge üzerinde sıkıntılar doğurabileceği için yani hassaten politik kaygılardan dolayı bunun sıkıntı verici olduğunu belirtmiştir. Keza Vali Paşa, Fransız konsolosu ile arasının iki yıldır açık olduğunu ve bunun tek sebebinin de Roma Katolik zümresinin taleplerini reddetmesi olduğunu ifade etmiştir. Roma Katoliklerin Yakubi meselesinde çevirdikleri entrikaya işaretler, şayet Keldaniler arasındaki ihtilaf kısa sürede çözüme kavuşturulmaz ise aynı oyunların Keldaniler arasında da ortaya konulacağını belirtmiştir¹³⁰⁰.

Vali Necip Paşa 26 Temmuz'daki patrik seçimiyle ilgili Babıali'den kendisine herhangi bir bilgi ve emir gelmediğine işaretler, Başpiskopos Attar'a, Babıali'den izin ve yetki almaksızın böyle bir işe kalkışmaya hakkının olmadığını ifade ederek, şayet yeni patrik seçilmişse bile Osmanlı hükümeti onu tanımadan kendisinin yeni patriğin Musul'a girmesine müsaade etmeyeceğini bildirmiştir. Attar ise Necip Paşa'ya, patriklerini seçmelerinin dini hakları olduğunu ancak Osmanlı hükümetince tanınmaya kadar Musul'a girmeyeceğini belirtmiştir¹³⁰¹.

Russell yaptığı bu görüşmelerin sonuna kendi görüş ve önerilerini de ilave etmiştir. Ona göre, şayet yeni patrik Musul'a gelse ve Keldanilerin elinde bulunan kiliseleri talep etseydi Müslümanların da müdahil olduğu büyük bir çatışma çıkabilirdi. Russell'a göre şu an yapılabilecek en doğru şey, iki Keldani zümresi arasındaki problemler çözüme kavuşuncaya kadar yeni patriğin Musul'a girmeyip, Elkoş'taki manastırda kalmasıdır. Konsolos Russell raporunun sonunda Musul piskoposluk bölgesi içerisinde yaşayan Keldani cemaatine ait hane/nüfus ve kilise verilerini içeren bir tablo hazırlamıştır. Tabloda yer alan her hanenin ortalama beş kişi olduğu varsayımından hareket eden Russell, elde ettiği toplam nüfus verilerinin gerçeğe oldukça yakın olduğunu ileri sürmektedir. Roma'ya bağlı Katolik Keldaniler ile muhalif Katolik Keldanilerin hane/nüfus ve sahip oldukları

¹²⁹⁹ Bu dönemde Musul mutasarrıflık statüsünde olduğu için aslında Mutasarrıf Mustafa Necip Paşa'dır. Bkz. *Salnamelerde Musul*. s. 225.

¹³⁰⁰ *TNA. FO. 195/1188, No. 6*, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 299.

¹³⁰¹ *Aynı belge*, s. 299-300.

kilise oranlarını değerlendiren Russell, mülakat sırasında Başpiskoposların iddia ettiklerinin aksine, muhalif Keldanilerin hem nüfus hem de kilise olarak Roma yanlılarından daha önde olduklarını hazırlamış olduğu raporla ispat etmektedir¹³⁰².

Çizelge 5.1. Musul'da Keldani Katolik ve Roma Katolik Keldanilerin Ev ve Kilise Sayıları¹³⁰³

Yer İsimleri	Evlerin Sayısı	Keldani Katoliklerin Ev Sayısı	Roma Katolik Keldanilerin Ev Sayısı	Kiliseler	
				Keldani Katolik	Roma Katolik
Musul	400	300	100	8	1
Telkif (Tall Kayf)	1000	970	30	3	---
Bahzani (Bahzonie)	180	180	----	2	---
Teleskef (Teleskuf)	220	40	180	----	2
Elkoş (Alqosh)	500	40	460	---	2
Bakufa (Bakofa)	50	10	40	---	1
Karemlash (Karumles)	60	20	40	---	1
Toplam	2410 / 5	1560 / 5	850 / 5	13	7
Keldani Milleti	12.050	7.800	4.250	13	7

15 Eylül 1878 tarihli gönderisinde Musul Vilayeti'nde gerçekleşen vali değişiminin¹³⁰⁴ meselelerin seyrine nasıl etki edeceğine değinen Russell¹³⁰⁵, yeni vali Nazım Paşa'nın¹³⁰⁶ selefi Mustafa Necip Paşa'dan daha dirayetli görüldüğünü, iyi derecede Fransızca bildiğini ifade etmektedir. Yeni valinin öncelikli meselelerinden birisinin muhtemelen Keldani meselesini çözüme kavuşturmak olduğunu, ancak onlara ve meseleye tam vakıf olmadığını düşünen Russell, valinin her iki tarafa karşı oldukça dikkatli ve adil hareket etmesi gerektiğini belirtmektedir. Sadece Babıali'nin emirlerini icra etmesinin valinin işini kolaylaştıracağını aksi halde işlerin iyice karışacağını ifade eden Russell, yaptıkları bir görüşmede Vali Paşa'nın, vilayetteki hadiselerin abartılı raporlarla merkeze aksettirildiğini ifade ettiğini dile getirmektedir¹³⁰⁷.

Musul'da hadiseler bu şekilde sürüp giderken Babıali'nin 24 Temmuz'da seçilen Keldani Patriğini tanıdığı ve atadığı haberi Musul'a ulaşmıştır. Russell'ın Fransız konsolosuna dayandırdığı bu habere göre hem Roma yanlısı hem de muhalif Katolik

¹³⁰² TNA. FO. 195/1188, No. 6, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 300-301.

¹³⁰³ TNA. FO. 195/1188, No. 6 Ek-1, Russell'dan Henry Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 303.

¹³⁰⁴ Mutasarrıf Mustafa Necip Paşa'nın yerine Mutasarrıf Ahmed Nazım Paşa tayin edilmiştir. Bkz. *Salnamelerde Musul*. s. 225.

¹³⁰⁵ TNA. FO. 195/1188, No. 30, Russell'dan Albay Nixon'a, 15 Eylül 1878-Musul, s. 378-379.

¹³⁰⁶ Russell'ın yazdığı belgede valinin ismi Nassim Beg olarak geçmektedir. Bkz. *Aynı belge*, s. 378.

¹³⁰⁷ TNA. FO. 195/1188, No. 30, Russell'dan Albay Nixon'a, 15 Eylül 1878-Musul, s. 378-379.

Keldaniler bu haberden oldukça rahatsız olmuşlardır¹³⁰⁸. Katolik Patriğinin Babıali tarafından onaylanması ile birlikte Musul'da işler karışmıştır. Papa ve 1869 fetvası karşısı muhalif Katolik Keldanilerin lideri Başpiskopos Georgus temsilcisi olduğu zümreyi terk ederek Roma delegesi ile birlikte bir manastıra çekilmek üzere Telkif'ten ayrılmıştır¹³⁰⁹. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren Russell, Başpiskopos Georgus'un 1869 tarihli Papa fetvasını asla kabul etmeyeceğini açıkça ilan eden tek Keldani Başpiskoposu olduğunu ve bu sebeple muhalif Keldanilerin daha önce Başpiskopos Georgus'un kendilerinin ruhani lideri olması için Babıali'ye dilekçe verdiklerini belirtmektedir. Georgus'un kendilerini terk etmesiyle muhalif Katolik Keldanilerin kendilerine lider olabilecek onlarla hem fikir ne bir aday başpiskoposları kalmıştır ne de başka bir başpiskopos seçebilme ihtimalleri¹³¹⁰. Papa fetvası karşısı tek Keldani başpiskoposu olan Georgus'un kendisi gibi muhalif Keldanileri terk etmesi kelimenin tam manasıyla muhaliflerin ortada kalmasına sebep olmuştur. Ne onlara sahip çıkan Keldani hiyerarşisinde yer sahibi dini bir lider, ne de yenisinin seçilme ihtimalleri kalmıştır. Muhalif Katolik Keldaniler cemaat liderleri olmayan dini bir zümre durumuna düşmüşlerdir.

Roma yanlısı Katolik Keldaniler, Başpiskopos Georgus'u muhalif Keldaniler'den koparmayı başardıklarında kendi görüşlerini onun cemaati arasında kolaylıkla yayabileceklerini bildikleri için bu neticeyi elde etmek için ellerinden gelen çabayı sarf etmişler ve bunu Roma delegesi sayesinde başarmışlardır. 12 ve 14 Aralık'ta Telkif'e giden Roma delegesi, Georgus ile görüşmüş ve onu Telkif'ten ayrılmaya davet etmiştir. Georgus ilk görüşmede Telkif'ten ve oradaki Katolik Keldani cemaatinden ayrılmayı kesin bir şekilde reddetmiş ancak ikinci görüşmede (14 Aralık) aralarında nasıl bir konuşma geçtiği bilinmemekle birlikte bilinen şu ki, o gece Georgus gizlice Telkif'ten ayrılmış ve basit bir rahip olarak inzivaya çekilmek üzere Elkoş manastırına gitmiştir¹³¹¹. Russell, Georgus'un bu beklenmedik ayrılışını muhalif Keldaniler için bir yıkım, Roma yanlıları içinse bir zafer olarak değerlendirmiştir. Zira ona göre, Georgus'tan sonra Telkif'teki muhalif Keldaniler gün be gün Roma yanlılarının safına çekilecekler, sonra zamanla aralarında ihtilaflar çıkaracaklar ve nihayet yeterince güçlü olduklarında oradaki kiliselerin

¹³⁰⁸ *TNA. FO. 195/1188, No. 9*, Russell'dan Henry Layard'a, 24 Kasım 1878-Musul, s. 577; *TNA. FO. 195/1188, Telgraf No. 4642*, Russel'dan İngiliz Büyükelçiliğine/İstanbul, 24/11/1878-Musul, s. 451.

¹³⁰⁹ *TNA. FO. 195/1188, No. 10*, Russell'dan Layard'a, 15 Aralık 1878-Musul, s. 579; *TNA. FO. 195/1188, No 11*, Russell'dan Layard'a, 16 Aralık 1878-Musul, s. 581.

¹³¹⁰ *Aynı belge*, s. 581.

¹³¹¹ *Aynı belge*, s. 581-582.

mülkiyeti meselesini tartışmaya açıp Teleskef'te yaptıkları gibi büyük ihtimalle o kiliseleri de ele geçireceklerdir. Bununla birlikte Russell, Musul'un muhalif Keldanilerinin, Roma yanlısı Keldanilerce yapılan en son patrik seçimini ve patriği asla kabul etmeyeceklerini ve keza kendilerine karşı zor kullanılmadıkça Musul'da ellerinde bulunan kiliseleri asla bırakmayacaklarını ilan ettiklerini ifade etmektedir. Russell'ın belirttiğine göre muhalif Keldaniler, bütün başpiskoposların lekesiz olmalarını, 1869 Papa fetvasını açıkça reddetmelerini ve Katolik Keldani milletinin kadim usullerine göre bir patrik seçimi yapılmasını arzulamaktadırlar¹³¹². Russell Musul'daki bu kilise ihtilafının çok uzayacak bir mesele olacağına işaretle, hele ki yeni patriğin Babıali'den ferman aldıktan sonra Musul'a gelip, muhtemelen ilk iş olarak, muhaliflerin elinde olan sekiz kiliseyi talep etmesiyle kargaşanın daha da büyüyeceğini belirtmektedir. Russell, hukuken hakları olarak kendilerine ait kiliseleri korumak için muhalif Keldanilerin kendisinden, hükümet ile Büyükelçi hazretlerinin Roma yanlısı Katolik Keldanilerin zulmünden onları kurtarmak için çaba göstermelerini rica etmesini istediklerini ifade etmektedir¹³¹³.

5.3.2.3.1. Keldani Katolik Patriği'nin faaliyetleri

Russell'ın raporlarından anlaşılan o ki, Musul'da Katolik Keldaniler arasında yaşanan ihtilafta hadiseler gün be gün muhalif Keldanilerin aleyhine gelişmektedir. Babıali, Roma yanlılarınca seçilen en son Keldani Patriği'ni onayladığı gibi muhalif Keldanilerin dini sığınağı olan Başpiskopos Georgus'ta Roma delegesinin çabalarıyla muhalefetinden vazgeçip cemaatini yüzüstü bırakarak Elkoş manastırında inzivaya çekilmiştir. Yine raporlardan anlaşılan o ki, Musul'daki Roma yanlısı Katolik Keldaniler Babıali tarafından onaylanan patriklerinin bir an önce Musul'a gelip muhalif Keldanilerin elinde tuttukları sekiz kiliseye el koymasını beklemektedirler ve Russell da asıl gürültünün o vakit kopacağını ileri sürmektedir. Russell'ın raporlarında ifade ettiği endişe gerçekleşmiş ve Musul'a gelen yeni Keldani Patriği muhaliflerce tutulan kiliseye girmek için boşaltılmasını istemiştir. Muhalif Keldanilerin kendilerine dayatılan yeni patriği asla kabul etmeyip kiliselerine girmesine de zor kullanılmadıkça müsaade etmeyeceklerini belirten Russell, bu meselenin bir an evvel çözümünün gerektiğini ifade etmektedir¹³¹⁴.

¹³¹² *TNA. FO. 195/1188, No 11*, Russell'dan Henry Layard'a, 16 Aralık 1878-Musul, s. 582.

¹³¹³ *Aynı belge*, s. 583.

¹³¹⁴ *TNA. FO. 195/1242, No. 2*, Russell'dan H. Layard'a, 12 Ocak 1879-Musul, s. 432.

22 Ocak 1879 tarihli bir raporunda ise Russell, yeni Keldani Patriği'nin Musul'a geliş süreci ve sonrasında yaşanan hadiseleri ayrıntılarıyla ifade etmektedir¹³¹⁵. Aralık ayı sonlarında Musul mutasarrıfının Roma Katolik Keldanileri tarafından Keldani milletin patriği olarak seçilen zatın tanınması yönünde telgrafla emir aldığını belirten Russell, söz konusu emrin icrası için gerekli fermanın da posta ile Musul'a doğru yola çıktığını dile getirmiştir. Ancak Keldani milletin İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla fermanın önce haberi Musul'a ulaşmış ve elbette bu haber Keldaniler arasındaki gerilimi tekrar yükseltmeye başlamıştır¹³¹⁶. Muhalif Keldaniler bu fermanla kendilerine karşı büyük bir haksızlık yapıldığını düşünmüşlerdir. Bunun üzerine, kendisini Katolik Keldani milletin patriği olarak tanımlayan zatı asla kabul etmeme ve Roma Katolik Keldanilerine değil Katolik Keldanilere ait olarak gördükleri kiliselerine girmesine katiyen engel olma kararı almışlardır. Bu arada İstanbul Fransız Büyükelçiliği tarafından Musul mutasarrıfına teslim edilmek üzere Musul Fransız Konsolosu Mösyö Perelic (Perelie)'e gönderilen patriklik fermanı Aralık ayı sonunda Musul'a gelmiştir. Mutasarrıf fermanı alır almaz emirleri icra etmek üzere harekete geçmiş ve 31 Aralık'ta on beş zaptiye ile fermanı hala Elkoş'ta bulunan patriğe ulaştırılmak üzere göndermiştir. Muhalif Keldaniler patriğin bu zaptiye birliği ile Musul'a gelerek patrikhaneye geçmeden önce kadim usuller gereği Katolik Keldanilerin ana kilisesi olan Meskinta önünde durarak zaptiye kuvvetinin desteğiyle kiliseye gireceği endişesine kapılmışlardır. Elkoş'ta bulunan Keldani Patriğine refakat etmek üzere zaptiye kuvveti gönderilmesi patriğin zor kullanarak Meskinta'ya gireceği düşüncesini doğurmuş ve halk üzerinde ciddi bir kargaşa yaşanacağı algısı yaratmıştır. Hatta İngiliz yardımcı konsolosu Russell da bu endişeye kapılmış ve mutasarrıfla iletişime geçerek, böyle bir tavrın büyük bir sıkıntı yaratacağına dikkat çekmiştir. Ancak Musul mutasarrıfı söz konusu birliğin fermanın salimen yerine ulaşması için olduğunu, zaten patriği korumaya yönelik bir emir almadığını ifade etmiş ve birliğin fermanı teslim ettikten sonra gece dinlenip gündüz geri dönmek üzere yola çıkacağını ancak patriğinde onlarla birlikte dönmesi halinde yapacağı bir şey olmadığını belirtmiştir¹³¹⁷.

Fermanı alan yeni Keldani Patriği vakit kaybetmeksizin 1 Ocak'ta kendisine fermanı getiren zaptiye birliği ile birlikte Elkoş'tan ayrılmış ve 2 Ocak'ta Musul'a gelmiştir. Kendisini Süryani Yakubiler, Dominiken rahipler ve birkaç Roma Katolik Keldani'den

¹³¹⁵ *TNA. FO. 195/1242, No. 3*, Russell'dan H. Layard'a, 22 Ocak 1879-Musul, s. 438-444.

¹³¹⁶ *Aynı belge*, s. 438.

¹³¹⁷ *Aynı belge*, s. 439-440.

müteşekkil bir gurup karşılamış ve patrik sessizce patrikhaneye gitmiştir. Bu arada muhalif Keldaniler hala patriğin zor kullanarak Meskinta'ya gireceği endişesini taşıdıkları için kilisede toplanmışlar ve bütün gün boyunca orada beklemişlerdir¹³¹⁸.

5.3.2.3.1.1. Kiliselerin patrikliğe teslimi talebi

Patrik, Russell'ın ifadesiyle Roma Katolik Keldanilerin kışkırtmasıyla, öğleden sonra ilk hamlesini yapmış ve Musul mutasarrıfına müracaatla, muhalif Keldanileri kastederek, silahlı bir şekilde Meskinta kilisesinde toplanan zümre dolayısıyla hayatından endişe duyduğu şikâyetinde bulunmuştur. Mutasarrıf bu şikâyet üzerine kilisedeki muhalif Keldanilere silahlı olup olmadıklarını sormuş ancak onlar bir kişide dahi silah bulunması halinde haklarında verilecek her karara razı olacaklarını bildirmişlerdir. Kilisede yapılan incelemede hiçbir silah bulunamamış ve bu iddianın asılsız olduğu görülmüştür. Ancak aynı günün gece yarısı mutasarrıf kilise etrafında otuz kişilik bir zaptiye birliği konuşlandırmıştır. Russell muhalif Keldanilerin bundan endişe duyduklarını belirterek, “şayet patrik muhalif Keldaniler'den kendisine bir zarar geleceğinden korkuyorsa ve bir askeri güvenlik istiyor bu birlik neden patrikhane etrafında değil de Meskinta kilisesi etrafında konuşlandı” diye sormuş ve mutasarrıfı bu tutumu dolayısıyla protesto etmiştir. Bunun üzerine mutasarrıf bu askeri birliği geri çekmiştir¹³¹⁹.

Roma yanlısı Katolik Keldanilerin ikinci teşebbüsü ise Babıali'den alınan fermanın gereğinin yapılması ve Patriğin Keldani kiliselerine girmesinin sağlanması için mutasarrıfa müracaat etmek oldu. Roma yanlılarının bu talebi üzerine Musul mutasarrıfı muhalif Keldanilerin rahibine haber göndererek, Patriğin Keldani kiliselerine girmesine müsaade etmelerini aksi halde bunun güç kullanılarak sağlanacağını haber verdi. Mutasarrıf ayrıca, taraflara düşünmeleri ve kendi aralarında bir çözüm yolu bulmaları için belli bir süre vermiş ve iki taraf arasında bir uzlaşma sağlanıp sağlanamayacağını görmek için tarafeyn temsilcilerinden müteşekkil bir konsey oluşturmalarını tavsiye etmiştir¹³²⁰. Russell'ın belirttiğine göre mutasarrıfın bu tavsiyelerinden hiçbir netice alınamamıştır. Bu süre zarfında Patrik patrikhanede ikamet etmeye devam etmiş ve muhalif Keldaniler de ellerinde tuttıkları kiliseleri boşaltmamışlardır. Bu hal üzerine Roma yanlısı Katolik

¹³¹⁸ TNA. FO. 195/1242, No. 3, Russell'dan H. Layard'a, 22 Ocak 1879-Musul, s. 440-441.

¹³¹⁹ Aynı belge, s. 441-442.

¹³²⁰ Aynı belge, s. 442-443.

Keldaniler, Keldani milleti adına mutasarrıfa resmi bir protesto belgesi göndermişler ve öteden beri var olan şikâyetlerini tekrar dile getirmişlerdir. Russell, bir taraftan elinde ferman olan Keldani Patriği ve Roma yanlısı cemaatinin talepleri ve protestoları diğer taraftan kiliseleri boşaltmayan muhalif Keldaniler arasında oldukça zor bir durumda kalan mutasarrıfın, problem çözülünceye kadar her iki tarafı da sükunetlerini korumaya davet ederek meseleyi geçiştirdiğini ve zaman kazandığını ifade etmektedir. Russell öğrendiği kadarıyla aslında Keldani Patriğinin, muhalif Keldanilerin, kendisinin 1869 Papa fetvasını tanımadığına inanmalarını istediğini iade etmektedir. Ancak muhalifler onun bu sözüne inanmayıp, kendisinin ve diğer tüm piskoposların söz konusu fetvayı imzaladıklarını belirterek, Keldani milletin kadim usullerine göre yeniden bir patrik seçimi yapmasına ve böylece Keldani milletin birleşmesine müsaade edilmesini istemektedirler¹³²¹.

Musul'da Keldani Katolikler arasındaki hadiselerin seyrini ve geline son noktayı bu şekilde dile getiren Russell, raporunun sonunda büyükelçiliğe bu ihtilafın çözümüne dair kendi önerilerini arz etmiştir. Önerilerini iki maddede toplayan Russell'a göre ilk olarak; Babiali 1869 Papa fetvasını asla tanımamalı ve eskiden olduğu gibi bütün Keldani halkı, din adamı ve piskoposları bir araya getirilerek yeni bir patrik seçilmelidir ki muhalif Keldaniler zaten buna hazırdırlar. Russell'ın ikinci önerisi ise; her iki Keldani zümresi Babiali tarafından da tanınacak olan temsilcilerini seçmelidir. Sonra bu iki temsilciye her iki taraf arasındaki zulmü önlemek üzere sıkı emirler verilmeli, tarafsız şahitler tarafından doğrulanmadıkça her iki tarafın ifadeleri adalet mahkemelerinde kabul edilmelidir. Ayrıca muhalif Katolik Keldanilerin kendi inşa ettikleri kiliseler haklı olarak onlarda kalmalıdır¹³²². Raporuna son verirken Russell da Musul'un önceki mutasarrıf Mustafa Necip Paşa gibi¹³²³, Keldaniler arasında yaşanan sıkıntıların baş sorumlusu olarak Roma Katolik gurubunu ve sebebi olarak da onların çevirdiği entrikalara işaret etmektedir. Russell ayrıca, Musul'daki Roma delegesi ve Dominiken rahiplerinin kışkırtmalarıyla çıkarılan papalık fetvalarıyla Keldani cemaatinin Papa'nın kontrolüne alınmasının Türkiye içi sıkıntı doğuracağını ileri sürmektedir¹³²⁴. Musul'da Katolik Keldaniler arasındaki hadiseler bu minvalde iken, olaylara bir nihayet vermek adına Babiali'nin muhalif

¹³²¹ TNA. FO. 195/1242, No. 3, Russell'dan A. H. Layard'a, 22 Ocak 1879-Musul, s. 443.

¹³²² Aynı belge, s. 444.

¹³²³ Necip Paşa, vilayetteki Keldani ihtilaflarının sadece Roma Katolik Keldanilerinin entrikalarından kaynaklandığını "*these disputes had been solely caused by Roman Catholic intrigues*" ileri sürmektedir. Bkz. TNA. FO. 195/1188, No. 6, Russell'dan H. Layard'a, 25 Ağustos 1878-Musul, s. 299.

¹³²⁴ TNA. FO. 195/1242, No. 3, Russell'dan H. Layard'a, 22 Ocak 1879-Musul, s. 444. Russell'ın raporuna dair örnekler için bkz. Ek-13.

Keldanilerin kiliseleri boşaltmaları emri verdiğini öğrenen Russell, bunun vilayette ve söz konusu cemaat arasında büyük bir krize yol açabileceğini İngiliz Büyükelçiliği'ne bildirmiştir¹³²⁵.

5.3.2.3.1.2. Keldani Kilisesi akarlarının talebi

Roma yanlısı ve muhalif Katolik Keldaniler arasındaki kiliseler ihtilafı henüz çözüme kavuşturulmamışken bu defa da ihtilafli kiliselere ait akarların aidiyeti tartışması ortaya çıkmıştır. Russell'ın ifade ettiğine göre bir süre önce muhalif Katolik Keldanilere ait Mar Esiah adlı kilisenin bitişiğinde bulunan ve kilise akarından olan birkaç ev için Katolik Keldani Patriği kira talep etmiştir. Söz konusu evlerin kiracısı olan Türk doktor, bu evleri uzun süre önce Mar Esiah kilisesinin müteveli heyetinden kiralamış ve kirayı da yine bu müteveli heyetine ödemiştir. Hatta daha önceki Keldani Patrikleri de bu işleyişe müdahale etmemişlerdir. Ancak yeni patrik kiracı doktordan bundan sonra zamanı gelen kirayı kendisine ödemesini talep etmişse de kiracı söz konusu evleri kilisenin müteveli heyetinden kiraladığı ve depozito ödediği gerekçesiyle patriğin talebini reddetmiştir. Bunun üzerine Keldani Patriği vilayet idaresine bir dilekçe vererek, muhalif Keldanilerin elinde tuttuğu kiliselere ait evlerin ve diğer akarların anahtar ve kiralarının kendisine teslim edilmesini talep etmiştir¹³²⁶.

Musul mutasarrıfı ise meseleyi etraflıca incelemeyen bahsi geçen evlerin Patrikliğe iadesine karar vererek, Musul'dan ayrılmak üzere olan kiracı doktordan evlerin anahtarlarını ve birikmiş kiralarını Patriğe vermesini istedi. Ancak kiracı doktor evleri ne patrikten ne de onun vekilinden kiralamadığını gerekçe göstererek bu isteği reddetti. Bunun üzerine mutasarrıf doktora 16 Nisan'da tekrar haber göndererek evin anahtarlarını ve kirasını istemiş ve şayet kira ödenmez ise maaşından kesileceğini ifade etmiştir. Bu gelişme üzerine doktor evin anahtarlarını mutasarrıfa gönderdikten sonra Musul'dan ayrılmıştır¹³²⁷. Bir süre sonra mutasarrıf doktorun kendisine gönderdiği anahtarların yanlış ancak müteveli heyetinin elindeki anahtarların evlerin doğru anahtarları olduğunu öğrenmiştir. Mutasarrıf bu defa müteveli heyetinden anahtarları talep etmişse de bu talep heyet tarafından reddedilmiştir. Ayrıca muhalif Keldaniler'den bir heyet Russell'a gelerek

¹³²⁵ *TNA. FO. 195/1242, No. 4*, Russell'dan H. Layard'a, 30 Ocak 1879-Musul, s. 447.

¹³²⁶ *TNA. FO. 195/1243, No. 10*, Russell'dan H. Layard'a, 15 Mayıs 1879-Musul, s. 492-493.

¹³²⁷ *Aynı yer.*

en başından itibaren olayları anlatmış ve kendilerine yardımcı olmasını rica etmişlerdir. Russell, 18 Nisan'da konsolosluk tercümanını mutasarrıfa göndererek "söz konusu evin anahtarlarını neden patriğe teslim etmek istediğini" sordurmuştur. Mutasarrıf ise Russell'a cevaben "neden bu işe karışmak istediğini" sormuştur. Bu çekişmenin ardından mutasarrıf bir hizmetkârını göndererek söz konusu ihtilaflı evin kapısını mühürletmiştir. Bu gelişme üzerine muhalif Katolik Keldanilerin rahibi Kas Petros Russell'a gelerek kendisinden kapıdaki mührün kaldırılması için yetkililer nezdinde aracı olmasını rica etmiştir¹³²⁸. Keldani rahibi ayrıca evin kalabalık bir yol üzerinde olduğuna işaretle, kötü karakterli birilerince kapıdaki mührün sökülebileceğini ve dolayısıyla bundan bilhassa kilise mütevellî heyetinin sorumlu tutularak cezalandırılmaları için bu eylemin meşru gerekçe kabul edileceğini ifade etmiştir. Russell mutasarrıfın kendisine anahtar vermeyen insanları cezalandırmanın peşine düştüğünü düşünmektedir. Bu yüzden konsolosluk tercümanı ile birlikte Keldani rahibini bu günlerde Musul'da bulunan Vali Paşa¹³²⁹ ile görüşmeye göndererek, valinin olayları bizzat Keldani rahibinin ağzından duymasını istemiştir¹³³⁰.

Konsolosluk tercümanı Nimrond Rassam ve muhalif Keldanilerin rahibi Kas Petros ile görüşen Vali Fevzi Paşa, Keldanilerin kilise akarları üzerinden başlattıkları çekişmeyle ilgili olarak, benzer bir tartışmanın Musul'da Süryani Yakubiler ile Süryani Katolikler arasında henüz devam etmekte olduğuna işaretle, aynı şekilde Keldaniler arasında da basit bir ev meselesi nedeniyle henüz başlamak eğiliminde olan bir gerilimin diğer örnekte olduğu gibi büyüyebileceğine değinerek, dahili bir mesele olan bu hadiselerin çözümüne çalıştıklarını ifade etmiştir. Vali Paşa ayrıca, dünyaya barış getiren İngiliz Hükümeti'nin geleneksel politikalarına aykırı düşeceği için İngiliz konsolosunun bu gibi meselelere müdahil olmasını beklemediğinin de altını çizmiş ve bundan sonra kendisiyle olan iletişimlerinin yazılı olarak devam etmesini rica etmiştir¹³³¹.

¹³²⁸ *TNA. FO. 195/1243, No. 10*, Russell'dan H. Layard'a, 15 Mayıs 1879-Musul, s. 494.

¹³²⁹ 1879 yılında Musul mutasarrıflıktan tekrar vilayete dönüştürülmüş ve Fevzi Paşa Musul Valisi olarak görevlendirilmiştir. Bkz. *Salnamelerde Musul*, s. 225.

¹³³⁰ *TNA. FO. 195/1243, No. 10*, Russell'dan H. Layard'a, 15 Mayıs 1879-Musul, s. 495. Ancak sonraki belgelerden anlaşılan o ki konsolosluk tercümanı ve Keldani rahibi Petros'un Vali Fevzi Paşa ile görüşmeleri esnasında konsolosluk tercümanının tavrından kaynaklanan bir tatsızlık yaşanmış ve Vali Paşa İngiliz konsolosluk tercümanının bir daha kendisi ile görüşmesini yasaklamış ve konsolos Russell'dan da bundan sonra valilik ile yazılı olarak iletişime geçmelerini istemiştir. Bkz. *TNA. FO. 195/1243, No. 10 Ek-1*, Russell'dan Musul Genel Valisi'ne, 18 Nisan 1879-Musul, s. 497-498; *TNA. FO. 195/1243, No. 10 Ek-2*, Musul Genel Valisi'nden İngiliz Konsolosuna, 19 Nisan 1879-Musul, s. 499-501.

¹³³¹ *TNA. FO. 195/1243, No. 10 Ek-2*, s. 499-500.

5.3.2.3.2. Katolik Keldaniler arasında Meskinta Kilisesi rekabeti

Musul'daki Keldani kiliselerinin aidiyeti üzerinde Roma yanlısı Katolik Keldaniler ile Papa karşıtı muhalif Keldaniler arasında öteden beri var olan çekişmeler bazen sükûnet bulmuş bazen ise ciddi bir hal almıştır. 29 Haziran 1879 Pazar günü ise oldukça ilginç bir hadise yaşanmıştır. Babıali'den ferman ile resmi onay alan Keldani Patriği, bu fermana atfen zaman zaman vilayet idaresine müracaat ederek, iki Keldani zümresi arasında ihtilaf konusu olan Musul'daki Keldani kiliselerinin Roma yanlılarına ait olduğu iddiasıyla taraflarına teslimini istemekteydi. Ancak söz konusu patrik bütün Keldani milletince tanınmadığı için vilayet idaresi de büyük bir kargaşaya mahal vermemek için onun müracaatlarını ve taleplerini bir şekilde geçiştirme yolunu tercih etmiştir¹³³². Ancak Keldani Patriği'nin bir süre önce Roma tarafından da onaylanmak suretiyle Papa'dan piskoposluk alameti olan cübbeyi (pallium) almasıyla işlerin seyri bir anda değişmiştir. Papa onayı ile patrikliği ruhani bir itibar kazanan Keldani Patriğinin cübbe giyme merasimi Roma yanlısı Keldanilerce büyük bir törenle kutlanmak istenmiştir. Bir kısım Keldaniler merasimin Dominiken rahiplerinin kilisesinde yapılmasını istemişse de büyük bir kitle bu anlamlı merasimin Keldanilerin kadim kilisesi olan Meskinta'yı ele geçirmek suretiyle orada yapılmasını istemişlerdir. 29 Haziran Pazar günü Meskinta Kilisesi'nde muhalif Katolik Keldanilerin sabah ayini sona erdikten sonra kilisenin kapıları kitlenerek cemaat dağılmıştır. Bunun ardından 15-20 kadar Roma yanlısı Katolik Keldani önce kilisenin bitişiğindeki bir evin terasına çıkarak oradan kilise avlusuna ve kiliseye girerek kilitli kapılardan birisini kırmak suretiyle kiliseyi ele geçirmişlerdir¹³³³.

Hadiseyi Fransız konsolosluğunun tercümanından öğrenen mutasarrıf Nazım Paşa derhal kilisenin etrafında kırk kişilik bir askeri güvenlik oluşturmuştur. Ardından olaya müdahale etmek istemişse de kilisenin kapıları bu defa da kiliseyi ele geçiren Roma yanlısı Keldanilerce kilitlendiği için içeri girememiştir. Dışardakilerin kapılara yaptığı baskıya içerdekilerin direnmesi üzerine mutasarrıf kiliseye ancak içerdekilerin takip ettiği yoldan, yani kilisenin bitişiğindeki evin terasından girebilmiştir. Kilisenin içerisinde patriğin kardeşi dahil pek çok Roma yanlısı Keldani'nin toplanmış olduğunu gören mutasarrıf onları kiliseyi boşaltmaya davet etmişse de ilk önce ret cevabı almıştır. Mutasarrıf içerdekilerin tek tek adlarını yazarak listelemesi ve ardından onları hapse atmakla tehdit

¹³³² TNA. FO. 195/1243, No. 15, Russell'dan H. Layard'a, 30 Haziran 1879-Musul, s. 521.

¹³³³ Aynı belge, s. 521-522.

etmesi üzerine Roma yanlıları kiliseden çıkmak zorunda kalmışlardır. Muhalif Keldanilerin talebi üzerine mutasarrıf güvenlik için kiliseye iki zaptiye bırakarak problemi şimdilik çözmüştür¹³³⁴. Russell'a göre Meskinta Kilisesi Keldanilerin en eski ve ana kiliseleri olduğu için muhalif Keldaniler Roma yanlısı Keldanilerin bu kiliseyi bir oldubitti ile gasp etmelerine asla müsaade etmeyeceklerdi ve şayet mutasarrıf olaylara müdahale etmekte gecikse idi hadiselerin önünü almak mümkün olmayacaktı. Yine Russell'a göre sakinleşmek yerine gittikçe kızışan bu düşmanlık ve çekişme kolay kolay çözülecek gibi görünmemektedir¹³³⁵. Roma yanlısı Keldanilerin gittikçe artan diğer düşmanlığı ise Mutasarrıf Nazım Paşa'yadır. Roma yanlıları bazı isteklerine boyun eğmeyen Paşa'dan pek hoşnut olmayıp, onu azmettirmekle tehdit etmektedirler¹³³⁶. Bu arada ilginç bir diğer gelişme ise 1869 Papa fetvasına muhalif eski Keldani Patriği (VI. Yusuf Ağdo / Joseph Audo) tarafından atandığı için Roma yanlısı Keldanilerce kabul görmeyen İmadiye Başpiskoposunun Roma Katolik Keldanilerini terk ederek, muhalif Keldanilerin sorumluluğunu üstlenmesidir. Russell'ın belirttiğine göre bu gelişme muhalif Keldanileri oldukça memnun etmiştir zira karşı gurubun, Roma karşıtlarının davasına sahip çıkan bir başpiskoposları olmadığı yönündeki iddia ve ithamlarını sona erdiren bir gelişmedir. Telkif'ten ayrılarak Musul'a gelen başpiskopos muhalif Keldanilerce sevinçle karşılanırken, Roma yanlıları onun Musul'dan çıkarılması için Keldani Patriği vasıtasıyla Vali'ye müracaat etmişlerdir¹³³⁷. Elbette bu yeni gelişme iki cemaat arasındaki ihtilaflara bir yenisini eklemiştir. Roma Katolik Keldanilerini terk ederek muhalif Katolik Keldaniler zümresine katılan İmadiye Başpiskoposu Musul'a geldikten sonra Keldani Katolikler arasında öteden beri tartışmalı bir kilise olan Meskinta'ya yerleşmiş ve muhalif Keldanilerin ayinlerini yönetmeye başlamıştır. Bu beklenmedik din ve cemaat değiştirme hadisesi Keldani Patriğini oldukça rahatsız etmiştir. Patrik, bu başpiskoposun muhalif Keldanileri kışkırtarak tarafeyn arasında huzursuzluk çıkaracağı gerekçesiyle Musul'dan çıkarılması için mutasarrıf nezdinde elinden gelen çabayı göstermişse de Patriğin bu yersiz ve haksız yakınmaları mutasarrıf tarafından ciddiye alınmamış ve reddedilmiştir¹³³⁸.

¹³³⁴ *TNA. FO. 195/1243, No. 15*, Russell'dan H. Layard'a, 30 Haziran 1879-Musul, s. 522-523; *TNA. FO. 195/1243, No. 14*, Russell'dan H. Layard'a, 29 Haziran 1879-Musul, s. 519.

¹³³⁵ *TNA. FO. 195/1243, No. 15*, Russell'dan H. Layard'a, 30 Haziran 1879-Musul, s. 523.

¹³³⁶ *Aynı belge*, s. 524.

¹³³⁷ *Aynı yer*; *TNA. FO. 195/1243, No. 16*, Russell'dan H. Layard'a, 8 Temmuz 1879-Musul, s. 525; *TNA. FO. 195/1243, Telgraf No. 1426*, Russell'dan İngiliz Elçiliğine/İstanbul, 9/7/1879-Musul, s. 518.

¹³³⁸ *TNA. FO. 195/1243, No. 18*, Russell'dan H. Layard'a, 9 Temmuz 1879-Musul, s. 534-535.

Keldani ihtilaflarının çözümü için çığırtkanlık yapan tüm raporların Musul'daki Fransız konsolosundan geldiğini belirten Russell, meslektaşının bu konuyla ilgili İstanbul'daki elçiliğine sürekli telgraf çektiğini ve bu telgraflarda elbette Roma yanlılarını ve Patriği desteklediğini ifade etmektedir. Bir süre önce Patriğin, patrikhaneye ait olduğu iddiasıyla bir Keldani okuluna el koyduğuna ve mutasarrıfın da Patrikle yeni bir çekişmeye girmemek için zor kullanarak okulu onun elinden almaya teşebbüs etmediğini belirten Russell, Musul'da yaşanan bu problemlerin taraftarları olan herkesin İstanbul'dan gelecek nihai çözümü beklediklerini ifade etmektedir. Muhalif Keldanilerin diğerlerine nazaran sükûnetlerini daima muhafaza ettiklerine işaret eden Russell, onların Roma Katoliklerinin zulmünden kurtulacakları günü sabırla beklediklerini dile getirmektedir¹³³⁹.

İngiliz Büyükelçiliğinin, muhalif Keldanilerin Musul Katolik Keldani Patriği'nin ve yanlılarının kendilerine zulüm yaptıkları yönünde Babıali'ye verdikleri bir dilekçeye dair bilgi talep etmesi üzerine Musul Fransız konsolosu ile görüşen Russell, meslektaşının kendisine Patriğin zulüm ettiğine dair ne bir dilekçe ne bir haber aldığını ve keza, kendi büyükelçisinden bu meselelerin çözümü için Türk yetkililer veya İngiliz konsolosu ile işbirliği ve iletişim halinde olması için de bir emir almadığını söylediğini ifade etmiştir. Büyükelçi hazretlerinin kendisinden Musul'daki Fransız konsolosu ile birlikte hareket ederek Keldaniler arasındaki ihtilafların çözümüne çalışmaları yönündeki talimatlarıyla ilgili olarak Russell, Fransız Konsolosu Mösyö Siouffi'nin kesin ve güçlü bir şekilde Roma Katolik yanlısı olması sebebiyle Keldani problemlerinin çözümü için kendisiyle ortak bir noktada buluşmanın neredeyse imkansız olduğunu ifade etmiştir¹³⁴⁰. Keldanilere karşı kimden ve ne şekilde gelirse gelsin her türlü eziyete elinden geldiğince engel olmaya gayret edeceğini ifade eden Russell, şayet bu gibi hadiseler şahit olursa meseleyi tüm teferruatıyla hem il idaresine hem Fransız konsolosluğuna ve elbette büyükelçiliğe raporlayacağını belirtmiştir¹³⁴¹. Russell'a göre Musul Mutasarrıfı Roma Katolik Keldanilerine sempati duymaktan çok zaman zaman onları desteklediği için hesap vermekten korkuyor. Birkaç gün önce mutasarrıfla Keldani ihtilafları üzerine görüşüğünü belirten Russell, mutasarrıfa, bu meselelerde adil olmasını ve Roma yanlılarının veya patriklerinin muhaliflere zulmüne müsaade etmemesini öğütlemiştir. Russell ayrıca, Katolik Keldani Patriği'nin, Musul'a gelerek muhalif Keldanilerin liderliğini üstlenen

¹³³⁹ *TNA. FO. 195/1243, No. 18*, Russell'dan H. Layard'a, 9 Temmuz 1879-Musul, s. 535.

¹³⁴⁰ *TNA. FO. 195/1243, No. 21*, Russell'dan H. Layard'a, 12 Ağustos 1879-Musul, s. 543-544.

¹³⁴¹ *Aynı belge*, s. 544.

İmadiye başpiskoposunu tekrar Roma yanlılarının safına davet eden bir mektup gönderdiğini ifade etmektedir¹³⁴². Russell, kendisinin Keldani meselelerine müdahil olmasından rahatsız olan birilerinin Beyrut'ta Yahudiler tarafından çıkarılan bir gazetede kendisi ve tercümanı Nimrond Rassam aleyhinde bir makale kaleme aldıklarını belirterek, söz konusu makaleyi kaleme alan kişinin Musul'da yaşayan muhtemelen Dominiken bir rahip veya Süryani Katolik Başpiskoposu Mösyö Benni olduğunu ileri sürmektedir. Russell söylentilere göre, Roma yanlılarının kiliseler üzerindeki hak iddialarına dair İstanbul'dan onlar için iyi haberler gelmediğini, Roma yanlısı Katolik Keldanilerin seçim sürecinde kendilerine söz veren patriğin sözünü yerine getiremediği için eleştirildiği ve bu nedenle de patriğin çok üzgün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, henüz cübbe (pallium) giyme merasiminin gerçekleşmediğine işaret eden Russell, yeni patriğin Dominiken kilisesinde cübbe giyme merasimine de karşı çıktığı için cemaati ve Dominikenlerle arasının iyi olmadığını ima etmektedir¹³⁴³.

5.3.2.3.3. Keldani ihtilaflarının kısmen çözüme kavuşturulması

Roma yanlısı Katolik Keldaniler ile muhalif Katolik Keldaniler arasındaki ihtilaflar uzunca bir süre sessizliğin ardından 1879 yılı sonlarında tekrar gündeme gelmiştir. 14 Kasım 1879 tarihli telgrafında Russell, Musul Valisi'nin Keldani ihtilaflarını çözüme kavuşturmak üzere muhalif Keldanilerin elinde tuttukları kadim Keldani Kilisesi Meskinta'yı Keldani Patriğine ve dolayısıyla Roma yanlısı Keldanilere teslim etmek üzere kesin emir aldığını belirtmektedir. Telgrafında, valinin muhaliflere baskı yapması halinde nasıl tavrı alması gerektiğini büyükelçiliğe soran Russell, ayrıca, Osmanlı hükümetinin muhalif Keldanilerin liderliğini üstlenen İmadiye Başpiskoposunu derhal onların patriği olarak tanımasıyla bu kargaşanın son bulacağını ifade etmektedir¹³⁴⁴.

Bu kısa telgrafından bir gün sonra Keldani ihtilaflarının son durumuna dair kapsamlı bir rapor kaleme alan Russell¹³⁴⁵, Musul Valisi'nin Babıali'den aldığı kesin emir gereği Meskinta Kilisesi'ni Keldani Patriğine teslim etmek üzere 9 Kasım'da Kerkük'ten Musul'a geldiğini ve öteden beri icrasını ertelediği bu emri yerine getirmek üzere Musul'da

¹³⁴² Aynı yer.

¹³⁴³ TNA. FO. 195/1243, No. 21, Russell'dan H. Layard'a, 12 Ağustos 1879-Musul, s. 545.

¹³⁴⁴ TNA. FO. 195/1244, Telgraf No. 3757, Russell'dan İngiliz Büyükelçiliğine/İstanbul, 14/11/1879-Musul, s. 345-345

¹³⁴⁵ TNA. FO. 195/1244, No. 28, Russell'dan H. Layard'a, 15 Kasım 1879-Musul, s. 362-366.

bulunduğunu ifade etmektedir. Musul Valisi 13 Kasım'da muhalif Keldaniler'den bir heyeti valiliğe davet ederek onlardan Meskinta Kilisesi'ni Keldani Patriğine teslim etmelerini istemiştir. Russell'ın ifadesine göre vali ayrıca üstü kapalı olarak muhalif Keldanilere, aralarından patriğe karşı olan birini cemaat liderleri olarak tanınması için Babıali'ye dilekçe vermelerini önermiştir. Valinin istek ve önerilerini reddeden muhalifler İngiliz konsolosu Russell'a gelerek, valinin Meskinta Kilisesi'ne el koyarak onu Patriğe teslim etmesi halinde ne yapacaklarını sormuşlar ve yardım istemişlerdir. Russell ise onlara durumlarını büyükelçi hazretlerine arz edeceğini ancak bu arada onların da Patriğe, Meskinta dışında başka bir kilise vermeyi önermelerini istemiştir. Zira muhalif Keldaniler Musul merkezde dokuz kiliseyi ellerinde tutarken Patrik ve Roma yanlıları sadece bir kiliseye sahiptirler. Ancak muhalif Keldaniler Russell'ın bu önerisini de kesin bir dille reddetmişler ve İngiliz büyükelçisinin yardımını bekleme kararı almışlardır¹³⁴⁶.

Muhalif Keldaniler İngiliz Büyükelçisinin yardımını beklerken Keldani Patriği, Musul'da kendi cemaati olan Roma yanlısı Katolik Keldanilerin muhalif Keldaniler'den nüfus olarak daha çok olduklarını gösteren bir çizelge hazırlayarak vilayet idaresine vermiştir. Buna göre vilayet merkezinde Roma yanlısı Katolik Keldaniler 288 hane ve 861 kişi iken muhalif Katolik Keldaniler sadece 132 hane ve 460 kişidir. Russell patriğin sunmuş olduğu bu verilerin gerçeği yansıtmadığını ve kendi cemaati adına rakamları ciddi olarak abarttığını ileri sürmüştür. Russell, patrikten söz konusu çizelgenin bir kopyasını istemişse de kendisine vermeyi reddetmiş ancak hazırladığı çizelgedeki rakamların bir örneğini Russell'ın tercümanına vermiştir. Ancak söz konusu listede patriğin imzası veya mührü olmaması üzerine Russell, patriğe, tercümanına verdiği listeye neden imza veya mühür koymadığını sormuşsa da makul bir cevap alamamıştır. Russell'a göre patriğin verdiği rakamların doğru olmadığı ortaya çıkacağı için belgeye imza ve mühür koymamış ve vilayet idaresine sunduğu listenin kopyasını da kendisine vermemiştir¹³⁴⁷.

Bu dönemde iki taraf arasındaki gerilim yine yükselmiştir. Meskinta Kilisesi'ne bitişik evi olan bir muhalif Keldani, insanların onun evinin üzerinden kiliseye geçmelerine mani olmak için evinin duvarlarını yükseltmek istemiştir. Bu arada Meskinta Kilisesi'nin avlusunda istirahat eden İmadiye Başpiskoposu bir gece birileri tarafından taşlanmıştır. Başpiskopos meseleyi mahkemeye taşımışsa da bir netice elde edememiş ve bunun üzerine

¹³⁴⁶ Aynı belge, s. 362-363.

¹³⁴⁷ Aynı belge, s. 364.

Musul'dan ayrılarak geldiği yer olan Telkif'e geri dönmüştür. Muhalif Keldaniler ise Meskinta Kilisesi'ne Roma yanlılarının erişimine engel olmak için kilisenin ve civarındaki evlerin duvarları yükseltmeye başlamışlardır. Patrik ve Roma yanlısı Keldaniler duvar çalışmalarına engel olmak için kiliseye girmiş ve duvarcılarla kavga etmişlerdir. Olayların büyümesi, Patrik ve Roma yanlısı Keldanilerin itiraz ve baskıları üzerine mutasarrıf muhalif Keldaniler'den duvar inşasını durdurmalarını istemiştir. Bu arada taraflar arasında mahkeme süreci başlamış, muhalif Keldaniler İmadiye Başpiskoposuna taş fırlatanların kiliseye yakın evlerdeki Roma yanlıları olduğunu iddia ederken, Patrik ve Roma yanlıları tam aksini, muhalif Keldanilerin kiliseye bitişik evlerdeki Roma Katolik Keldanilerini idare nazarında suçlu durumuna düşürmek için bu tezgâhı kurduklarını ileri sürmüşlerdir. Böylece mesele içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Russell'a göre ise Roma yanlılarının iddiası tutarsız ve gerçeklikten uzaktır ancak yine de bu gibi sürtüşmelerde genelde patrik ve tarafları haklı çıkmayı başarmaktadırlar¹³⁴⁸. Russell, en azından iki taraf arasındaki ihtilaflar giderilinceye kadar İmadiye Başpiskoposunun Babıali tarafından muhalif Keldanilerin başı olarak kabul edilmesinin hem devletin hem de muhaliflerin menfaati gereği olduğunu ifade etmektedir. Bu arada İmadiye Başpiskoposunun da güvenilir biri olmadığına değinin Russell, onun da bir süre sonra Başpiskopos Georgus'un yaptığı gibi Patriğe ve Roma yanlılarına boyun eğeceğini dile getirmektedir. Muhalif Keldanilerin yeni teşkil edilecek il meclisi için bir aday belirlediklerini ancak mutasarrıfın Babıali tarafından tanınmamış bir cemaatin temsilcisini meclise dahil edemeyeceği gerekçesiyle onları reddettiği belirten Russell, vilayet meclisi için Keldanileri temsilen bir tek kişinin seçilebileceğini, onun da Keldani Patriği olduğunu ifade etmektedir¹³⁴⁹.

Musul Valisi'nin Keldaniler arasındaki ihtilaflara son vermek amacıyla Kerkük'ten Musul'a gelmesiyle birlikte iki taraf arasındaki sürtüşmeler tekrar alevlenmiş ve Kasım ayının ikinci yarısıyla birlikte zaman zaman çatışmaya dönüşmüştür. Bu ise Musul Valisi'nin bu problemin artık çözülmesi gerektiği yönündeki kanaatini kuvvetlendirmiştir. Russell'ın 18 Kasım 1879 tarihli telgrafında belirttiğine göre vali, muhalif Keldanilere Meskinta Kilisesini bırakmaları için baskı yapmakta muhalifler ise buna direnmektedir. Russell ise telgrafında büyükelçilikten, vilayette büyük bir kargaşaya sebep olacak bu

¹³⁴⁸ *TNA. FO. 195/1244, No. 28*, Russell'dan H. Layard'a, 15 Kasım 1879-Musul, s. 364-365.

¹³⁴⁹ *Aynı belge*, s. 365-366.

emrin geri çekilmesini rica etmektedir¹³⁵⁰. Musul'da Roma yanlısı Katolik Keldaniler ile muhalif Katolik Keldaniler arasındaki ihtilafın uzun süredir çözilememesi ve aksine gerilimin artarak yer yer çatışmaya dönüşmesi üzerine İngilizlerin meseleyle daha yakından ve ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladıkları görülmektedir. Bu cümleden olarak, Bağdat Genel Konsolosu Samuel Barrett Miles'in İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan Hükümeti tarafından Musul'daki hadiseleri etraflıca incelemek üzere resmi temsilci olarak görevlendirildiği görülmektedir¹³⁵¹.

Musul'daki Keldaniler arasında esas olarak Keldani kiliselerinin aidiyeti üzerinde başlayan ihtilaflar zamanla genişleyerek kiliselere ait akarları da içine alan ve çözümü gittikçe zorlaşan bir problem yumağına dönüşmüştür. Tarafeyn arasında zaman zaman yükselen zaman zaman sükunet bulan ihtilafların henüz başlangıç aşamasında iken vilayet idaresince çözüme kavuşturulamaması ve keza idarenin uzunca bir süre problemin çözümünde sorumluluk almaması da meselenin zamanla daha girift bir hal almasına yol açmıştır. İki Keldani zümresi arasında uzunca bir süre ihtilaf konusu olan Meskinta Kilisesi nihayet 8 Aralık 1879 günü mutasarrıf tarafından görevlendirilen zaptiye amiri ve kolluk kuvvetlerinin ani bir baskınıyla ele geçirilmiş ve Katolik Keldani Patriğine teslim edilmiştir. Kilisenin ele geçirilmesinin ardından muhalif Keldanilere ve meselenin diğer ilgililerine kısa bir açıklama yapan mutasarrıf, dün (7 Aralık) Babıali'den söz konusu kilisenin Keldani Patriğine teslim edilmesi emri aldığını ve bugün bu emri icra ettiğini belirtmiştir. Russell bu olağandışı harekete rağmen tarafların ve vilayetin sakin olduğunu ifade etmiştir¹³⁵².

¹³⁵⁰ *TNA. FO. 195/1244, Telgraf No. 2362*, Russell'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 18/11/1879-Musul, s. 348-349.

¹³⁵¹ *TNA. FO. 195/1244, No. 135*, Samuel Barrett Miles'tan İngiliz Büyükelçiliğine/İstanbul, 20 Kasım 1879-Bağdat, s. 148; *TNA. FO. 195/1244, No. 146 Ek-1*, Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliği'nden Bağdat Temsilciliğine/Bağdat, 19 Kasım 1879-Simla, s. 242; *TNA. FO. 195/1244, No. 140*, Miles'tan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine, 24 Kasım 1879-Bağdat, s. 244; *TNA. FO. 195/1244, No. 146*, Miles'tan A. Henry Layard'a, 25 Kasım 1879-Bağdat, s. 240.

¹³⁵² *TNA FO. 195/1244, No. 35*, J. F. Russell'dan H. Layard'a, 8 Aralık 1879-Musul, s. 358.

6. BAĞDAT VİLAYETİ'NDE VEBA SALGINLARI VE BAĞDAT GENEL KONSOLOSLUĞU'NUN FAALİYETLERİ

6.1. Veba Salgınları

Veba, Batı'da “plague”, “black death”, “peste”, “pestis”, İslam dünyasında “tâun” ve “veba”, Osmanlılarda ise yine “tâun”, “veba”, “hıyarcık”, “hıyarcıklı veba”, “kıran”, “ölüt”, “yumurcak veya yumrucuk” gibi isimlerle ifade edilmiştir¹³⁵³. 1894 yılında Hong Kong'ta başlayan salgın sırasında Fransız bilim adamı Alexandre Yersin tarafından bulunan “Yersinia pestis” adı verilen bakterinin neden olduğu bu hastalığın hıyarcıklı (bubonic) veba, septicemik veba ve akciğer vebası (pnömonik) olarak bilinen üç yaygın türü vardır¹³⁵⁴. Veba hayvandan insana bulaşan bir hastalık olup, bilhassa enfeksiyona yakalanan fareler ve üzerlerindeki pireler vasıtasıyla insanlara geçtiği tespit edilmiştir. İnsan topluluklarının özellikle ticaret, seyahat ve göç gibi yoğun iletişim ve etkileşim faaliyetleri içerisinde olması ise bu hastalığın doğal yayılım sürecinin ötesinde bir hızla yayılmasına ve salgın haline gelmesine sebep olmuştur¹³⁵⁵.

Vebanın en çok görülen türü olan hıyarcıklı (bubonic) veba ya da “lenf bezi vebası”, titreme ve yüksek ateş nöbetleri ile başlayıp, denge bozuklukları, halsizlik, şuur kaybı, konuşma zorluğu ile şiddetli ağrı, damarlarda şişme, yüksek nabız ve solunum, kusma ve ishal ile devam eden belirtileri vardır. Daha sonra özellikle kasık bölgesi, koltuk ve çene altı bezleri ile boyun ve kulak arkasında kabarık yumrular oluşur. Bu işaretler hıyarcıklı (bubonic) vebanın karakteristik belirtileridir. Özellikle lenf bezlerine saldıran bu bakteri vücudun bahsedilen bölgelerinde sıralı ve şiddetli sızı veren yumruların, yani hıyarcıkların oluşmasına yol açar. Hastanın son günlerinde dalak ve karaciğerde şişlik, kalp ritmi düzensizliği, solunum darlığı ve koma hali gerçekleşir. Bu veba türüne yakalanan hastalar genellikle 3-6 gün içerisinde ölürlər. Hıyarcıklı vebada ölüm oranı % 50-70 arasındadır.

¹³⁵³ Varlık, N. (2011). “Tâun”. *DİA*, C. XXXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 175; a. mlf., (2018). “Osmanlılarda Veba Salgınları”. *Toplumsal Tarih*, S. 296, s. 35; Ünver, A. S. (1935). “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine”. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, 5 (18), s. 72; Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünya’da ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 15-17.

¹³⁵⁴ Arık, F. Ş. (1991). “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 26, s. 29; Gökhan, İ. (1998). *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ. s. 55; Varlık, “Tâun”. s. 175; a. mlf., “Osmanlılarda Veba..”. s. 30.

¹³⁵⁵ Varlık, “Osmanlılarda Veba..”. s. 31; Panzac, *a.g.e.*, s. 42-43.

Lenf bezleri üzerinde çıkan ve hastaya acılı bir ölüm getiren yumruların, yani hıyarcıkların (bubon), kan ve iltihapla dolu olması yüzünden koyu renkli (siyah) görünmeleri vebanın Batı’da kara ölüm (black death) adıyla anılmasına sebep olmuştur¹³⁵⁶.

6.1.1. Dünya’da ve Osmanlı’da Veba Salgınları

Veba’nın dünya genelinde etkili olduğu üç salgın dönemi olmuştur. Bunlardan ilk salgın dönemi, Justinyen vebası olarak ta bilinen ve miladi 541 yılında başlayıp VIII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden dönemi kapsamaktadır. Bu dönemden sonra yaklaşık XIV. yüzyıla kadar dünya ölçeğinde ciddi bir veba salgını kaydedilmemiştir. 1330’larda Asya steplerinde başlayarak 1347’de tüccar kervanları vasıtasıyla önce tüm İpek Yolu güzergahını ve ardından İslam ve Batı dünyasını etkisine alan ikinci salgın dönemi, etkisi zaman zaman artmak ve azalmak suretiyle, XIX. yüzyıl ortalarına kadar gelmiştir. Bu ikinci salgın döneminde veba, sadece Avrupa’da nüfusun 1/3’ünün yok olmasına sebep olmuş ve bu salgından sonra Batı’da “kara ölüm” (black death) olarak adlandırılmıştır. Bombay vebası adıyla anılan ve 1894-1901 yılları arasında bu defa Güneydoğu Asya’da ortaya çıkıp tüm dünyayı etkisi altına alan üçüncü veba salgını, müteakip salgın dalgalarıyla birlikte XX. yüzyıl ortalarına kadar etkisini sürdürmüştür¹³⁵⁷.

XIV. yüzyıl ortalarından (1347) başlayarak XIX. yüzyıl ortalarına kadar yaklaşık beş yüzyıl devam eden vebanın dünya ölçeğindeki ikinci salgın dönemi olan kara ölüm evresi, doğudan batıya ve kuzeyden güneye dünyanın dört bir yanına yayılmak suretiyle namına yakışır bir felakete sebep olmuştu. Asya steplerinden Avrupa’ya ulaşan veba, XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında Avrupa’nın tamamını etkisi altına almıştı. Venedik ve Ragusa (Dubrovnik) limanlarıyla Akdeniz’e ulaşan veba, XVI. yüzyıl başlarından itibaren Akdeniz

¹³⁵⁶ Onul, B. (1980). *İnfeksiyon Hastalıkları*. (6. Basım). Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, s. 743-744; Genç, Ö. (2011). “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”. *Tarih Okulu Dergisi*, S. 10, s. 125-126; Gökhan, İ. *a.g.t.*, s. 55-56; Varlık, “Osmanlılarda Veba..”. s. 30.

¹³⁵⁷ Varlık, “Tâun”, s. 176; a. mlf, “Osmanlılarda Veba..”. s. 30; Genç, *a.g.m.*, s. 131-133; Özden, K.-Özmat, M. (2014). “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”. *İdeal Kent Dergisi*, S. 12, s. 62-66; Akın, H. (2018). “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ’da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kebikeç*, S. 46, s. 252-276; Güneri, A. D. (2016). “Göktürkler Döneminde Orta Asya’da İpek Yolu Vasıtasıyla Yayılan Veba”. Ayasoy, F. (Editör). *Yükselen İpek Yolu*. C. II, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, s. 105-106; Langer, W. L. (1964). “The Black Death”. *Scientific American*, 210 (2), s. 114-121; Echenberg, M. (2002). “Pestis Redux: The Initial Years of the Third Bubonic Plague Pandemic, 1894-1901”. *Journal of World History*, 13 (2), s. 429-449; Khan, E. (2013). “Visitations of Plague in Mughal India”. *Proceedings of the India History Congress*, Vol. LXXIV, s. 305-312; Catanach, I. J. (2001). “The “Globalization” of Disease ? India and the Plague”. *Journal of World History*, 12 (1), s. 131-153.

havzasının tamamını, Balkan yarımadasını, Karadeniz, Kafkasya, Orta Asya, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu’nu da içine alan geniş bir sahada etkili olmuştu. XVII. yüzyıl boyunca etkili olan veba salgınları XVIII. ve XIX. yüzyıllarda seyrekleşerek ve daha çok bölgesel ölçekte görülen salgınlar şeklinde varlığını sürdürmüştü¹³⁵⁸.

Balkanlar, Karadeniz, Kafkaslar, Orta Asya, Anadolu, Arap yarımadası, Basra Körfezi, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz arasındaki ticaretin ve iletişimin kesişme noktasında yer alan Osmanlı Devleti’nin dünya ölçeğindeki böyle bir salgından kendini koruması mümkün değildi. Osmanlıların vebayla ilk teması ikinci genel salgın (pandemi) dönemine tekabül etmektedir. Kırım’ın Kefe limanından Ceneviz gemileriyle İstanbul’a taşınan veba, deniz yoluyla Ege adalarına, İskenderiye ve Kıbrıs gibi Doğu Akdeniz’in liman şehirlerine, Karadeniz, Kafkaslar ve ticaret yollarını takiple Anadolu topraklarına ve Suriye’ye yayılmıştı. Veba ticaretin etkisiyle önce sahillerdeki liman şehirlerine sonra iç bölgelere yayılmıştı¹³⁵⁹.

Osmanlıların veba ile tanışıklığı fetih hareketleriyle paralellik arz etmekteydi. Bilhassa yükseliş sürecindeki fetihlerle vebanın salgın zamanı ve mekânı arasında açık bir uyum söz konusuydu. Bu uyum özellikle Balkanlar ve Anadolu’daki fetih hareketlerinde kendini göstermekteydi. Zira fethedilen yerler vebanın belirli aralıklarla ortaya çıktığı salgın bölgeleriydi. Dolayısıyla Osmanlılar vebalı bölgeleri de topraklarına dahil etmek suretiyle genişlemekteydiler¹³⁶⁰. XVI. yüzyılın hemen başında 1516-1517’de Suriye, Mısır, Mekke ve Medine’nin, yüzyılın ortalarına doğru Bağdat, Basra ve Körfez bölgesinin ve yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz havzasının fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine alınması iletişim ve etkileşimi hızlandırmıştı. Elbette bu gelişme vebanın yayılma sahasını ve hızını arttırdığı gibi Osmanlı tebaasının da veba felaketiyle yüzleşmesini kaçınılmaz kılmıştı. 1511-1513, 1520-1529, 1533-1549, 1552-1566 yılları arasında görülen veba salgınları bütün İslam ülkeleriyle birlikte Osmanlı ülkesinde de ciddi insan kaybına sebep

¹³⁵⁸ Varlık, “Tâun”. s. 176; a. mlf., “Osmanlılarda Veba..”. s. 32-33; Çalışkan, A.- Eyicil, A. (2019). “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (18), s. 1291; Akın, *a.g.m.*, s. 257-258.

¹³⁵⁹ Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 132-142; a. mlf., “Tâun”. s. 176; Dols, M. W. (1979). “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2 (2), s. 162-189.

¹³⁶⁰ Varlık, *a.g.e.*, s. 142-155; a. mlf., “Osmanlılarda Veba..”. s. 33-34; Lowry, H. W. (2003). “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on the Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXIII, s. 97-98; Turna, N. (2011). “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”. *Studies Of The Ottoman Domain*, 1 (1), s. 10-11; Çalışkan-Eyicil, *a.g.m.*, s. 1291.

olmuştu. Bilhassa 1570’lerde başlayarak XVII. yüzyıl başlarına kadar etkisini sürdüren veba salgını, özellikle İstanbul, Anadolu, Balkanlar, Mısır ve Kuzey Afrika ile birlikte Safevi ve Babür topraklarında ve Avrupa’da da etkili olmuştu¹³⁶¹.

Hakeza XVII. yüzyıl boyunca 1603, 1611-1613, 1620-1624, 1627, 1636-1637, 1647-1649, 1653-1656, 1659-1666, 1671-1680 ve 1685-1695 yıllarında şiddetli ve XVIII. yüzyılda 1713, 1719, 1728-1729, 1739-1743, 1759-1765, 1784-1786 ve 1791-1792 yıllarında bir önceki yüzyıldaki salgınlara göre daha hafif olmakla birlikte çeşitli defalar salgınlara maruz kalan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda ise 1812-1819 ve 1835-1838 yılları arasında ciddi veba salgınlarıyla yüzleşmek durumunda kalmıştı¹³⁶². 19. yüzyıl ile birlikte basit düzeyde de olsa karantina teşkilatının tesisi, yeni sıhhi düzenlemeler ve uygulamalar Osmanlı ülkesindeki veba salgınlarını tamamen durdurmasa da en azından bölgesel ölçeğe indirgemişti¹³⁶³.

6.1.2. Bağdat Vilayeti’nin Veba Geçmişi

Basra limanı, şehri ve art bölgesi sahip olduğu kara, nehir ve deniz yolları vasıtasıyla yerel, bölgesel ve uluslararası ticari potansiyeli olan ve bu nedenle insanlar arası iletişim ve etkileşimin en yoğun olduğu Osmanlı liman şehirlerinden birisiydi. Hakeza Osmanlı Irak’ının idari merkezi olan Bağdat’ın da Basra’dan farkı yoktu. Her yönüyle bir ticaret şehri olan Bağdat, dört bir yana açılan nehir ve kara yolları vasıtasıyla Suriye ve Akdeniz liman şehirlerine, Anadolu coğrafyasına, Karadeniz, İran ve Asya’ya açılan bir kapı, mübadelegah ve aktarma mevkiiydi¹³⁶⁴. Osmanlı Devleti için Basra bölgesi sadece siyasi, ekonomik ve stratejik değil, aynı zamanda sıhhi anlamda da hassas bir bölgeydi. Devletin doğu sınırlarının en ucunda yer alan Basra bölgesi, ticari anlamda

¹³⁶¹ Varlık, “Tâun”. s. 176; a. mlf., “Osmanlılarda Veba..”. s. 34; Lowry, *a.g.m.*, s. 93-132. 16. Yüzyıl boyunca Osmanlı’da görülen veba salgınlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Varlık, *a.g.e.*, s. 205-255.

¹³⁶² Varlık, “Osmanlılarda Veba..”. s. 34-35; Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel..*. s. 234-238; McGowan, *a.g.e.*, s. 774-775; Varlık, “Tâun”. s. 176; Turna, *a.g.m.*, s. 8-11; Çalışkan-Eyicil, *a.g.m.*, s. 1291-1292. 1700-1850 yılları arasında Osmanlı’daki veba salgınlarına dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Panzac, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*. (Çev. S. Yılmaz). (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹³⁶³ Sarıyıldız, “Osmanlılar’da Hıfzıssıhha”. s. 319-321; a. mlf., (2001). “Karantina”. *DİA*, C. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 463-465; Doğan, *a.g.m.*, s. 91-110; Varlık, “Tâun”. s. 176; a. mlf., “Osmanlılarda Veba..”. s. 34-35; Ahmet Mithat. (2003). “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de Karantina Yani Usul-i Tahaffuzun Tarihçesi”. (Çev. A. Köşe). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5 (1), s. 89-119; Aydın, E. (2004). “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”. *OTAM*, S. 15, s. 185-207.

¹³⁶⁴ *BL. IOR/PS/20/C91/4*, s. 759-763; Ortaylı, “19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra”, s. 171-182; Baysun, “Bağdat”. s. 195-211.

Hindistan alt kıtasının bir uzantısı ve İran, Hindistan, Uzak Doğu ve Güney Asya ülkeleri ile Osmanlı Devleti'nin ilk temas noktası olduğu gibi, hakeza söz konusu bölgelerde ortaya çıkan ve doğudan batıya doğru yayılan salgın hastalıkların da Osmanlı ülkesine giriş kapısıydı. Bilhassa Hindistan menşeli veba ve kolera gibi salgın hastalıkların Osmanlı ülkesine sirayetinde Basra bölgesi, hiç şüphesiz en başta gelen salgın güzergâhlardan birisiydi¹³⁶⁵. Zira salgınlar genel olarak insanlar arası etkileşim ve iletişimin en yoğun olduğu liman ve ticaret şehirlerini takiple yayılmaktaydılar¹³⁶⁶. Daniel Panzac'ın ifadesiyle “veba yolları takip ediyordu”. Ulaklar, tüccarlar, çerçiler, kervanlar ve kervansaraylar, göçebeler, askerler ve hatta kaçaklar ise salgının gönülsüz taşıyıcılarıydı¹³⁶⁷.

Basra bölgesi salgın hastalıklar konusunda iki açıdan risk taşımaktaydı. Birincisi; bölge, Hindistan ile olan ticari bağlantılarının yanı sıra, bütün Doğu-Batı ticaretinin karada kervan, Dicle-Fırat'ta nehir ve Basra Körfez'inde deniz ticaret yollarının üzerinde olması hasebiyle, aynı zamanda salgınların da yayılma ve uğrak noktasında bulunmaktaydı. Bir diğer önemli faktör ise bölgenin sahip olduğu coğrafi konumu, iklimi, havası, suları, beslenme, yaşam, örf-adet ve sosyo-kültürel yapısına bağlı olarak bölgenin kendi içerisinde salgının başlama ve yayılması olasılığıydı¹³⁶⁸. Dicle-Fırat su havzasında yer alan Basra bölgesi sayısız doğal ve suni nehir kollarına ve kanallara, taşkınlarla oluşan su birikintileri, bataklık ve sulak arazilere sahipti. Dolayısıyla bölge veba ve sıtma başta olmak üzere salgın hastalıklar için uygun bir coğrafi yapıya sahipti¹³⁶⁹. Daniel Panzac, Pasteur Enstitüsü'nün İran bölgesi üzerine yaptığı incelemelere dayanarak İran'ın batısı, Suriye ve Irak'ın kuzeyinin (Musul, Süleymaniye) doğal ve daimi veba bölgesi olduğunu ve bu bölgenin veba geçmişinin çok eski dönemlere kadar uzandığını ifade etmektedir. Veba bu bölgelerde yüzyıllar boyunca zaman zaman ortaya çıkmış ve kaybolmuş olmakla birlikte

¹³⁶⁵ Ekinci, İ. (2006). “Basra'nın Tıbbî Coğrafyası Hakkında Bazı Bilgiler”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), s. 163-164; Varlık, *a.g.e.*, s. 225-226.

¹³⁶⁶ Varlık, “Tâun”. s. 176.

¹³⁶⁷ Panzac, *a.g.e.*, s. 96-100; Varlık, “Osmanlılarda Veba..”. s. 31.

¹³⁶⁸ Ekinci, *a.g.m.*, s. 164.

¹³⁶⁹ Colvill, W. H. (1872). “Sanitary Report on Turkish Arabia”. *Transactions of the Medical and Physical Society of Bombay*. Bombay: Education Society's Press, No. XI, s. 32-43; Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 8-9; *BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2*, A Handbook of Mesopotamia, Vol. I, s. 65-68; Halaçoğlu, “Basra-Osmanlı Dönemi”. s. 114; *Salnamelerde Basra*. s. 17, 153-154. Basra'nın tıbbi coğrafyasına dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Şerafeddin bin Arif, (1309). *Basra Şehri Hakkında Topoğrafya-yı Tıbbi*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

kalıcı varlığını daima korumuştur. VII. Yüzyılın ortalarından XX. Yüzyıl başlarına kadar dönem dönem bölgede görülen veba salgınları da bu durumu doğrulamaktadır¹³⁷⁰.

Qasim al-Jumaily, 1689, 1690, 1773, 1780 ve 1831-32 yıllarında Bağdat'ta görülen veba salgınlarında toplam 520.000 kişinin hayatını kaybettiğini ileri sürmektedir. Al-Jumaily'e göre, sadece 1831 yılında görülen veba salgını sırasında bile Bağdat nüfusunun yaklaşık üçte ikisi (% 66.6) hayatını kaybetmiştir. Hakeza 1691, 1773, 1780 ve 1832 yıllarında Basra'da görülen veba salgınlarında yaklaşık 553.000 kişi, 1772 ve daha sonra 1831'de Musul'da görülen veba salgınlarında ise sırasıyla nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini ve yüzde 71'i hayatını kaybetmiştir¹³⁷¹. Bilhassa 1773 ve 1831-1832 yıllarında görülen veba salgınları bölgenin tamamında etkisini gösteren bir felaket olmuştur¹³⁷².

Erzurum'dan ticaret kervanları vasıtasıyla Mart 1773'te Bağdat'a ulaşan veba, Nisan 1773'te Basra'ya da sirayet etmişti. Veba Bağdat'ta Mayıs ortalarına kadar etkili olurken, Basra'da Ekim ayına kadar etkisini sürdürmüştü. Hastalığın bölgeye temasını takip eden kısa bir süre içerisinde bazı günler bölgede günlük ölüm oranı bin kişiye ulaşmıştı. Kitlesel ölümlerin görülmesiyle birlikte bölgede ticari ve sosyal hayat neredeyse tamamen durmuştu. Basra Valisi ve maiyeti salgın sebebiyle şehrin bir hayli dışında yer alan bahçelerle çevrili ve dış dünyadan tecrit edilmiş bir konağa çekilirken, Doğu Hindistan Kumpanyası çalışanları kendilerini ticaret hanlarına kapatarak dış dünya ile iletişimlerini kesmişlerdi. Basra'daki İngiliz temsilciliği geçici bir süreliğine kapatılarak (23 Nisan 1773 – 5 Ocak 1774) personeli Bombay'a nakledilmişti. Salgının sebep olduğu ölüm miktarını kesin rakamlarla ifade etmek imkansız olmakla birlikte, salgından sonra, 1774 yılında Türk yetkililer bölgedeki İngiliz temsilcisi Bay Parsons'a, bu salgın esnasında Bağdat'ın 500.000 kişilik nüfusundan 300.000'inin, Basra'nın 300.000 kişilik nüfusundan 200.000'inin öldüğünü ifade etmişlerdi. Özellikle Basra'daki ölüm oranıyla ilgili rakam İngiliz temsilciliğince de doğrulanmaktaydı. Salgın sırasında ölenler arasında bölgenin

¹³⁷⁰ Dols, M. W. (1974). "Plague in Early Islamic History". *Journal of the American Oriental Society*, 94 (3), s. 371-383; Panzac, *a.g.e.*, s. 40-46; Varlık, *a.g.e.*, s. 74-75; Gökhan, İ. *a.g.t.*, s. 62-63; Akyay, N. (1974). "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar". *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8 (2), s. 215; *Salnamelerde Bağdat*. s. 63-64; Arık, *a.g.m.*, s. 40-42; *Salnamelerde Basra*. s. 36-39 ve 44-51; Kara, M. (2008). *XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s. 10-30; Özdemir, H. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 15-31.

¹³⁷¹ İnternet: Qasim K.Assi al-Jumaily, "Instruction to the Epidemic History of the Late Ottoman Iraq", https://www.academia.edu/4153385/Epidemic_History_of_the_Late_Ottoman_Iraq_adresinden 15.01.2020 tarihinde alınmıştır; Dols, "The Second Plague..". s. 188-189.

¹³⁷² Panzac, *a.g.e.*, s. 45; Colvill, *a.g.m.*, s. 32-73.

Latin Piskoposu Baillet'te bulunmaktaydı¹³⁷³. 1773 yılındaki büyük salgından sonra onun ardılları olarak 1780 ve hakeza 1802 yıllarında olmak üzere Bağdat Vilayeti'nde tekrar veba salgınları görülmüş olmakla birlikte bu salgınlar kısa süreli olmuştur. 1802 yılı Nisan-Mayıs aylarında Bağdat ve Basra'da görülen veba salgınında yaklaşık 2000 kişi ölmüştür. Salgın nedeniyle Vali Büyük Süleyman Paşa şehirden uzaklaşmak durumunda kalmıştır. Ayrıca bu salgın döneminde Bağdat Konsolosluğu'nda görevli Dr. James Short tarafından Viyana'dan temin edilen aşı ilk defa uygulanmıştır¹³⁷⁴.

1831-1832 yılları ise Osmanlı Irak'ı için felaket yılları olmuştur. Bölge hem Dicle ve Fırat nehirlerinin taşkınlarına hem de veba illetine maruz kalmıştır. Su taşkınları sebebiyle sadece bir gecede 7.000 ev sel sularına kapılmış ve pek çok insan evsiz kalmıştır. Hem sel felaketi hem de veba salgını sebebiyle şehirde ticari ve sosyal hayat durmuş, insanlar evlerine kapanmış ve bölgede kıtlık ortaya çıkmıştır. 1834 yılına kadar etkisini devam ettiren veba salgını sebebiyle Bağdat'ta 12.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Nisan 1831'de Bağdat'ta vebanın başlamasıyla Bağdat İngiliz Konsolosu Major Taylor konsolosluk personeliyle birlikte geçici süreliğine Basra'ya taşınmışsa da salgının Ocak 1832'de Basra'da da görülmesi üzerine bu defa salgının daha hafif seyrettiği Bağdat'a geri dönmüştür¹³⁷⁵. Öncekiler kadar şiddetli bir salgın olmamakla birlikte, 1867 yılında veba Bağdat'ta otuz beş yıl aradan sonra tekrar görülmüştü. Bir yıl önce kolera salgınına maruz kalan şehirde, 1867 Mayıs'ında bu defa veba salgını ortaya çıkmıştı. Bağdat'ın güneybatısında yer alan Şatt al Hindiyah gibi Fırat tarafındaki bataklık sahalara yakın kasabaların bazılarında görülen veba, bu kez bütün Irak topraklarına yayılmadığı gibi kısa süreli ve etkisiz olmuştu. İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu cerrahı Dr. Colvill

¹³⁷³ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1228-1230, 1241-1242; **BL. IOR/L/PS/20/C91/2**, Appendix M, s. 2530-2531. Colvill, **a.g.m.**, s. 43-45; Shahraki, A. H.-Carniel, E.- Mostafavi, E. (2016). "Plague in Iran: its History and Current Status". **Epidemiology and Health**, Vol. 38, s. 3-5, 7; Longrigg, **a.g.e.**, s. 188. Veba salgını nedeniyle Basra'daki İngiliz temsilciliğinin Bombay'a nakledilmesiyle ilgili yazışmalar için bkz. **BL. IOR/L/PS/20/C227**, No. CVCVI-CCII, s. 275-282; **BL. IOR/L/PS/20/C30**, No. 129-135, s. 55-58.

¹³⁷⁴ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1279, 1283-1284 ve 1294-1297; **BL. IOR/L/PS/20/C91/2**, Appendix M, s. 2531; **BL. IOR/L/PS/20/C30**, No. 194-196, s. 86-88; Colvill, **a.g.m.**, s. 45; Halaçoğlu, "Bağdat". s. 435.

¹³⁷⁵ **BL. IOR/L/PS/20/C91/1**, s. 1314-1315, 1337-1338; **BL. IOR/L/PS/20/C91/2**, Appendix M, s. 2531; **BL. IOR/L/PS/20/C30**, s. 127; Colvill, **a.g.m.**, s. 45-49; Wellsted, J. R. (1840). **Travels To The City Of The Caliphs Along The Shores Of The Persian Gulf And The Mediterranean**. Vol. I, London: Henry Colburn Publisher, s. 280-302; Loftus, W. K. (1857). **Travels and Researches In Chaldea and Susiana**. New York: Robert Carter & Brothers, s. 7-8; Longrigg, **a.g.e.**, s. 265-267; Panzac, **a.g.e.**, s. 200, 244; Ekinci, **a.g.m.**, s. 164; Mehmed Hurşid Paşa, **a.g.e.**, s. 3-4, 9. Bu salgın dönemiyle ilgili olarak Protestan Misyoner Anthony Norris Groves'in günlüklerinde salgının Bağdat, Basra, Süleymaniye ve civar bölgelere sirayeti, etkisi, şehrin ve insanların durumu ve tepkileriyle ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bkz. Groves, A. N. (1832). **Journal Of A Residence At Baghdad During The Years 1830 and 1831**. London: Published by James Nisbet.

başkanlığındaki Türk sağlık komisyonunca incelenen salgının veba olduğu doğrulanmış olmakla birlikte, salgının tek tük ve düzensiz olduğu ifade edilmiştir. Bu salgının sebep olduğu toplam ölüm sayısı da 300'ü geçmemiştir. Bunda önemli bir etken Bağdat ve yakın çevresinin belli noktalara kurulan karantina istasyonlarıyla korunmuş olmasıydı¹³⁷⁶.

Hakeza 1874 yılında da Osmanlı Irak'ında veba salgını olduğu görülmektedir. 1874 yılı Nisan ayı başlarında Divaniye kazasına bağlı Afaq (Affiche) ve Dagarah kasabalarında ortaya çıkan veba yaklaşık 2.500 kişilik kaza nüfusundan 400 kişinin ölümüne sebep olmuştu ki, kaza kaymakamının oğlu da veba nedeniyle ölenler arasındaydı. Sıcaklıkların artmasıyla azalan veba sonbahar başlarında Umm Neceris (Um Nejeris)'de görüldü ve oradan Hai nehri kıyılarına sirayet ederek, al-Şinafiyah, Abdair bölgesine, kanal ve nehir yollarını takiple Fuwwar'a (Fowar) ulaştı. Ancak buralarda vebanın sebep olduğu ölümler birkaç kişiden fazla değildi. Bununla birlikte Hai nehriyle Nasiriyye'ye taşınan salgın, oradan Sûku's-Şuyûh kazasına ulaşmış ve burada 200 kişinin ölümüne sebep olmuştu. Kış ayı itibariyle de veba gözden kaybolmuş ve uyku evresine girmişti¹³⁷⁷.

6.2. 1875 Yılı Veba Salgını

6.2.1. Salgının Ortaya Çıkışı, Teşhisi ve Seyri

1874 yılı boyunca belli bir bölgede yoğunlaşmamakla birlikte daha çok bataklık sahaların olduğu bölgelerde ve hakeza al Hai ve Şatt al Gharraf gibi nehirlerin civarında görülen veba salgını, belli dönemlerde nüksetmiş ancak kış ayı itibariyle gözden kaybolmuştu. 1875 yılında vebaya dair ilk haber Ocak ayı başlarında Şatt al Gharraf nehri yakınlarından geldi ve daha sonra Mart ayı içerisinde bu kez Fonar'da (Fuwar) görüldü. Salgın Kut'ül-Amâre, Şinafiyah ve Sûku's-Şuyûh üçgeni içerisinde yer alan, su seviyesinden düşük ve daha çok bataklık sahalarla kaplı kırsal bölgelerdeki köy ve kasabalarda görülmekteydi¹³⁷⁸.

¹³⁷⁶ Colvill, *a.g.m.*, s. 49-54; a. mlf., (1897). "Notes on the Recent History of the Plague in the Province of Baghdad". *Transactions Epidemiological Society of London*, Vol. IV, Part I, s. 18-19; *BL. IOR/L/PS/20/C91/1*, s. 1438; *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, Appendix M, s. 2532. Bağdat'ta görülen 1867 veba salgınıyla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Tholozan, J. D. (1869). *Epidemie De Peste En Mesopotamie En 1867*. Paris: Victor Massan Et Fils.

¹³⁷⁷ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, Appendix M, s. 2532; Colvill, "Notes on the..". s. 19.

¹³⁷⁸ *BL. IOR/L/PS/20/C91/2*, Appendix M, s. 2532.

28 Nisan 1875 tarihli bir yazışmada Albay Nixon, Büyükelçi Henry Elliot'a Bağdat Karantina İdaresi'nden aldıkları 24 Nisan 1875 tarihli bir gönderiden bahisle, Kızıldeniz'in bütün limanlarından Basra'ya gelecek gemilerin ve aynı şekilde Halep, Şam ve Kifri'den kara yoluyla gelen kervanların on beş gün süreyle karantinaya tabi tutulacaklarının bildirildiğini ifade etmekteydi. Aynı gönderide Albay Nixon, konsolosluk doktoru William Henry Colvill'in de Bağdat civarında ve Divaniye, Samavat ve Şatt al Hai nehri (Gharraf kanalı) boyunca ölümcül ateşli sıtma (malignant malarious fever) tespit ettiğini bildirmekteydi¹³⁷⁹. Bu haberlerle birlikte bölgedeki Osmanlı idari makamları da harekete geçmiştir. Karantina komisyonu salgının niteliğine dair incelemeler başlatmış, tespit ve değerlendirmelerini bölgedeki ilgili makamlara sunmuştur. Bu minvalde Bağdat karantina müfettişi Monşer Paduani'den aldığı bir telgrafa atfen Albay Nixon 5 Mayıs 1875'te Hindistan hükümetini bilgilendirmişti. Ancak Nixon salgının henüz veba olup olmadığının kesinlik kazanmadığını ve kendisinin Dr. Colvill'in konuyla ilgili vereceği raporu beklediğini belirtmiştir¹³⁸⁰. Bağdat Karantina Komisyonu üyelerinin isim ve imzalarıyla 9 Mayıs 1875 günü İngiltere'nin Bağdat Konsoloslughuna gönderilen bir başka telgrafta, salgın nedeniyle gerçekleşen ölüm vakalarında saptanan bulguların veba ile aynı özellikler taşıdığı belirtilmekteydi¹³⁸¹. Hakeza aynı gün Dr. Colvill'in raporu da konsolosluğa ulaşmıştı. 4 Mayıs'ta incelemelerine Hille'den başlayan Colvill, bir kano vasıtasıyla Fırat üzerinden aşağıya doğru yolculuk etmek suretiyle salgın bölgelerini gezmiş ve bu salgının ortaya çıkışı ve yayılışı ile ilgili geçmiş ve güncel bilgiler vermişti. Colvill hastalığa yakalananlarda yüksek ateş, baş ağrısı ve sersemlemeyi takiben kabızlık görüldüğünü, ancak bezelerde şişme görülmesiyle birlikte hastanın durumunun ağırlaştığını ve bu noktaya gelen hastaların 12-24 saat içerisinde öldüklerini ifade etmekteydi. Ölmeden birkaç saat önce ise hastalarda kan kusma ve deride nokta biçiminde kanlanmalar görüldüğünü ifade eden Dr. Colvill, salgına yakalananların genelde 4-7 gün içerisinde öldüklerini belirtmekteydi. 1874 yılındaki veba salgınında olduğu gibi bu yılki vakalarda

¹³⁷⁹ *TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 9416*, Nixon'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 75; *TNA. FO. 195/1076, No. 10*, J. S. Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 90.

¹³⁸⁰ *TNA. FO. 195/1076, No. 15*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreterliğine/Simla, 5 Mayıs 1875-Bağdat, s. 141-142.

¹³⁸¹ *TNA. FO. 195/1076, No. 16 Ek-2*, Karantina Komisyonu'ndan İngiltere'nin Bağdat Konsolosuna, 9 Mayıs 1875-Bağdat, s. 127. Karantina Komisyonunun gönderisi için bkz. Ek-14.

da belli noktalarda hıyarcıklar (bubon) çıktığına dikkat çeken Dr. Colvill, dolayısıyla bu salgının veba olduğundan kesinlikle şüphesi olmadığını ifade etmiştir¹³⁸².

Dr. Colvill raporunun devamında Hindistan ile ilgili kaygılarını da dile getirmektedir. Basra'dan hareket eden haftalık posta vapurunun Bombay'a varmadan önce uğrayacağı (Gwadar, Maskat v.s.) limanlarda sağlık kontrolüne tabi tutulmasının şimdilik aklına gelen ilk tedbirlerden olduğunu belirtmekle birlikte, ancak gelecek yıl ortaya çıkabilecek büyük bir salgının Hindistan'a sirayetini mani olmak için ne gibi önlemler alınabileceği üzerinde şimdiden çalışılması gerektiğini ifade etmekteydi¹³⁸³. Bu gelişmeler üzerine Albay Nixon durumu Hindistan hükumetine bildirerek, Basra'dan hareket eden haftalık posta vapurunun Bombay'a varıncaya kadar uğrayacağı Gwadar, Maskat ve Karaçi limanlarında mutlaka muayene edilmesini tavsiye etmişti¹³⁸⁴. Nixon ayrıca bu gelişmelerden İstanbul Büyükelçiliğini de haberdar etmişti¹³⁸⁵. Nixon'un konuyla ilgili Hindistan hükumetine sunmuş olduğu 12 Mayıs 1875 tarihli bir başka raporunda, Fırat nehri çevresinde bir salgın ortaya çıktığı ve tüm bulguların vebayı işaret etmesine rağmen hastalıkla ilgili kesin teşhisin henüz konulamadığı ifade edilmekteydi. Salgının veba olduğuna dair şüphe olmamakla birlikte yine de bu belirsizliğin giderilmesi için konsolosluk doktoru Binbaşı Colvill'in kapsamlı bir araştırma başlattığı ve raporu tamamlanınca Hindistan hükumetine sunulacağı belirtilmekteydi. Nixon'a göre Türk yetkililer salgının yayılmaması için büyük bir çaba sarf ediyorlardı ve salgını Fırat kıyıları ile sınırlı tutmak için sağlık kordonu oluşturmuşlardı. Ancak bu çabaya rağmen Fırat yolunu kullanan hacı kabileleri dolayısıyla salgının İran, Hindistan ve diğer Doğu memleketlerine yayılma olasılığının Batı'dan yüksek olduğu belirtilmekteydi¹³⁸⁶.

Albay Nixon konsolosluk vazifesinin bir gereği olarak bölgede ortaya çıkan salgın durumu ve karantina uygulamalarıyla ilgili Lynch Kumpanyasını da bilgilendirmişti. Kumpanya idaresine gönderdiği 18 Mayıs 1875 tarihli belgede Nixon, Dicle Nehri boyunca veba salgını olduğunu belirterek, temiz olduklarına dair sağlık raporu alınca kadar Dicle Fırat Gemi Taşımacılık Şirketine ait gemilerin Basra'dan yukarıya doğru olan

¹³⁸² *TNA. FO. 195/1076, No. 15 Ek-2*, Dr. Colvill'den Albay Nixon'a, 9 Mayıs 1875-Divaniye, s. 145-146.

¹³⁸³ *Aynı belge*, s. 147.

¹³⁸⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 16 Ek-1*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükumeti Dışişleri Sekreterliğine, 9 Mayıs 1875-Bağdat, s. 126.

¹³⁸⁵ *TNA. FO. 195/1076, No. 15*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Mayıs 1875-Bağdat, s. 123.

¹³⁸⁶ *TNA. FO. 195/1076, No. 15 Ek-1/16*, Albay Nixon'dan Hindistan Hükumeti Dışişleri Sekreterliğine, 12 Mayıs 1875-Bağdat, s. 125.

seferlerine son vermelerini ve ayrıca gemilerin Basra yardımcı konsolosu tarafından incelenmeksizin herhangi bir noktada karaya yolcu çıkarmalarına müsaade edilmemesini rica etmekteydi¹³⁸⁷. Albay Nixon Büyükelçi Henry Elliot'a göndermiş olduğu 19 Mayıs tarihli bir belgede ise, Dr. Colvill'in salgın bölgelerinde incelemelerine devam ettiğine ve Fırat kıyıları boyunca görülen salgının veba olduğunu kendisine bildirdiğine değinerek, ancak buna rağmen onun resmi raporunun kendisine ulaşmasını beklediğini ifade etmekteydi¹³⁸⁸.

Bu arada dönemin Bağdat Genel Valisi Seyit Mehmet Redif Paşa'da Bağdat İngiliz konsoloslughuna gönderdiği bir belgede, Samavah ve al-Hay (Waset)'de görülen salgın nedeniyle Bağdat'ın kordon altına alındığını, Babıali ve İstanbul Sağlık Kurulu'ndan gelen emirler doğrultusunda Diyala, Kazimiye (Kavzimain) ve Khur'da (Khor al-Zubair) karantina uygulaması başlatıldığını dile getirmekteydi. Vali Paşa, buralara Bağdat karantina kurulunca memurlar atandığını belirterek, bütün yolcular, gemiler ve teknelerin karantinaya tabi tutulacağını ve bu durumun İngiliz vatandaşlarına da bildirilmesini istemekteydi¹³⁸⁹. Bağdat'ta ortaya çıkan vebaya dair haberler Londra Ticaret Kurulu vasıtasıyla çoktan İngiliz kamuoyuna duyurulmuştu. İngiltere'nin Halep Konsoloslughu'ndan alınan bir gönderiye atfen Ticaret Kurulu tarafından 14 Mayıs'ta Londra gazetesine (The London Gazette) servis edilen haberde, çöl bedevileri arasında baş gösteren veba salgını sebebiyle Birecik'ten aşağıya doğru Fırat Nehri boyunca karantina istasyonları tesis edildiği yazılmaktaydı. Ayrıca Bağdat'tan Batı'ya doğru gelecek yolcu ve ticari emtianın gün sayısı henüz belli olmamakla birlikte karantinaya tabi tutulacakları bildirilmekteydi¹³⁹⁰. Körfez bölgesinde ortaya çıkan salgınla ilgili kesinlik ifade etmeyen bilgiler sebebiyle İngiltere Dışişleri Bakanlığı da meseleye müdahil olmuştur. Bakanlık tarafından Albay Nixon'a gönderilen 28 Mayıs 1875 tarihli bir telgrafta, Körfez bölgesinin sağlık durumuna dair bilgi istenmekte ve gemilere uygulanan karantinanın gerekli olup olmadığı sorulmaktaydı. Ayrıca söz konusu salgının veba olup olmadığıyla ilgili muammaya son verilmesi için gerekirse konsolosluk cerrahının bu meseleyi araştırmakla

¹³⁸⁷ *TNA. FO. 195/1076, No. 57*, Nixon'dan Bay Stephan Lynch Kumpanyasına, 18 Mayıs 1875-Bağdat, s. 132.

¹³⁸⁸ *TNA. FO. 195/1076, No. 16*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 19 Mayıs 1875-Bağdat, s. 130.

¹³⁸⁹ *TNA. FO. 195/1076, No. 20*, Bağdat Genel Valisi'nden İngiliz Konsoloslughuna, 22 Mayıs 1875-Bağdat, s. 150.

¹³⁹⁰ *The London Gazette*, 14 May 1875, Issue 24208, s. 2627.

görevlendirilmesi ve bu konuda kapsamlı bir rapor verilmesi istenmekteydi¹³⁹¹. Albay Nixon Dışişleri Bakanlığı'nın bu gönderisine bir gün sonra 29 Mayıs'ta hem kısa bir telgrafla hem de uzun bir posta gönderisiyle cevap vermektedir. Telgraf gönderisinde Nixon, konsolosluk doktorunun bölgede bazı veba vakaları rapor ettiğini ve Bağdat'ın karantina altına alındığını yazmaktaydı. İlaveten, sıcakların artmasıyla birlikte salgının gerileyeceğinin beklendiğini ve Basra Körfezi'nden ayrılan gemilerin sıhhi teftişe tabi tutulmalarının gerekli olduğunu ifade etmekteydi¹³⁹².

Albay Nixon 29 Mayıs tarihli ikinci gönderisinde konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Nixon, salgına dair ilk havadislerin ortaya çıkmasıyla birlikte İngiliz hükümetinin daha güvenilir bir kaynaktan bilgi edinmesini sağlamak için İngiliz bir tıbbi görevli olan konsolosluk doktoru Binbaşı Colvill'i geniş kapsamlı bir inceleme yapmak üzere salgın bölgesine gönderdiğini belirtmektedir. Raporunun devamında Dr. Colvill'in Hille'den Fırat boyunca Basra'ya kadar başlattığı inceleme gezisine ve 9 Mayıs'ta Bağdat Sağlık Müfettişi Monşer Paduani ve konsolosluk doktoru Binbaşı Colvill'in salgını veba olarak tanımlamasına kadar geçen sürece ve yazışmalara değinmiştir¹³⁹³. Nixon, Dr. Colvill'in önerileri doğrultusunda, salgının Hindistan'a sirayetini engel olmak için Basra ile Hindistan arasında işleyen haftalık posta vapurları dahil tüm gemilerin Bombay'a varıncaya kadar uğrayacakları tüm limanlarda sıhhi kontrole tabi tutulmaları gerektiğini belirtmekteydi. Basra ile Hindistan arasındaki iletişimin eskiye nazaran gittikçe yoğunlaştığına ve bir o kadar da hızlandığına dikkat çeken Albay Nixon, şu halde Hindistan'ı salgından korumak için gerekli tüm tedbirlerin alınmasının bir zaruret olduğunu ifade etmekteydi. Raporunun sonunda, sıcak havaların artması dolayısıyla salgının bu yıl için giderek azaldığını belirten Nixon, bununla birlikte gelecek yıl daha büyük bir salgının beklendiğini işaret etmekteydi¹³⁹⁴.

¹³⁹¹ *TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-1*, Lord Derby'den (Dışişleri Bakanlığı/Londra) Albay Nixon'a, 28 Mayıs 1875-Londra, s. 154.

¹³⁹² *TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-2*, Albay Nixon'dan Earl of Derby'e (Dışişleri Bakanlığı), 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 155.

¹³⁹³ *TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-3/15*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 139.

¹³⁹⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-3/15*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 140.

6.2.2. Dr. William Henry Colvill'in Veba Raporu ve Değerlendirmeleri

1875 yılı baharıyla birlikte Osmanlı Irak'ında ortaya çıkan salgın vakaları ve haberleri İngiltere'nin Bağdat Konsoloslukunu da harekete geçirmiş ve konsolosluk cerrahı Dr. Binbaşı W. H. Colvill İngiliz hükümetini bilgilendirmek amacıyla salgınla ilgili incelemeler yapmakla görevlendirilmişti¹³⁹⁵. Bu minvalde Mayıs ayı başlarında incelemelerine başlayan Dr. Colvill, bir ay sonra çalışmalarını tamamlayarak 5 Haziran 1875'te salgınla ilgili hazırlamış olduğu kapsamlı raporunu Genel Konsolos Albay Nixon'a sunmuştur¹³⁹⁶. Dr. Colvill incelemelerini Bağdat'tan başlayarak bir kano vasıtasıyla Fırat Nehri ve ona bağlı kollar ve kanallar üzerinden hareketle aşağı doğru Bağdat → Hilla → Divaniye → Samava → Nasırıye ve Sûkü's-Şuyûh (Suq al Shuyukh)'a kadar kuzey-güney istikametinde bir yol takip ederek gerçekleştirmiştir.

Dr. Colvill'in raporu özetle, inceleme yaptığı sahanın bir tıbbi topoğrafya çalışmasıdır aslında. Bölgedeki kanalların, bataklık ve su birikintilerinin yerleri, ebatları ve su seviyelerine dair bilgiler veren Dr. Colvill, geçtiği bölgelerdeki tarımsal faaliyetlere, salgın vakalarını incelediği köy ve kasabaların fiziki yapılarına, nüfus ve yaşam koşullarına, temizlik ve sıhhi durumlarına, tarım işçilerinin yaşam koşullarına ve bunun salgına olan etkisine varıncaya kadar pek çok noktayı bir tıp uzmanı nazarıyla incelemiş ve raporuna eklemiştir. Bölgenin özellikle fiziki coğrafyası, nehir ve kanalların su seviyeleri, yerleşimlerin nehir yataklarıyla olan yükselti farkları, taşkınlarının yarattığı tahribat ve buna müsait yerleşkelerin durumu, salgın vakalarının tanımı, niteliği, kapsamı, nedenleri ve alınabilecek önlemler de Dr. Colvill'in raporunda yer almıştır. Dr. Colvill veba raporun da inceleme sahasını; 1) Bağdat'tan Hille'ye, 2) Hille'den Divaniye'ye, 3) Divaniye'den Samavah'a ve 4) Samavah'tan Nasırıye ve Sûkü's-Şuyûh kasabasına kadar olmak üzere dört temel bölüme ayıran Dr. Colvill, buradaki yerleşim yerlerini fiziki coğrafyaları, yaşam koşulları, insan ilişkileri ve demografik yapılarıyla ortaya koymuştur¹³⁹⁷.

¹³⁹⁵ *TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-3/15*, s. 139.

¹³⁹⁶ *TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2*, Cerrah Binbaşı W. H. Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 171-190. İngiliz Milli Arşivleri'nde (The National Archives – TNA) yürütmüş olduğumuz araştırmalar esnasında Dr. Colvill'in bu raporunun bir nüshasının da yine *TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1*, kodlu fonda “Gizli” (Confidential – 2686) ibareli olarak kaydedilmiş olduğunu tespit ettik.

¹³⁹⁷ *TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2*, s. 171-177; *TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1*, Cerrah Binbaşı W. H. Colvill'den Albay J. S. Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 1-4.

6.2.2.1. Salgın bölgeleri ve ölüm vakaları

Dr. Colvill incelediği sahanın fiziki coğrafyasını ortaya koyduktan sonra 1875 yılı Ocak ayından itibaren bölgede görülen veba vakaları ve ölümleri raporunda değerlendirmiştir. Dr. Colvill'e göre bu salgın 1874'te Dagarah (Dagharah) ve Afış (Afiche)'te ortaya çıkan salgının devamı olup, Ocak ayı başlarında al-Hay (Şat al-Hai / Charraf Canal)'de ortaya çıkmıştır. Müntefik Araplarınca Şubat ayında al-Budayr (Abdare)'e taşınan veba, Mart başlarında al-Fawar (Fowar)'a, Nisan ortalarında ise Divaniye (Diwaniyah)'ye ulaşmıştır. Salgın kısa sürede Şinafiye (Şinafiyah), Um Neceris ve Nasiriye'ye yayılmıştır. Salgının en etkili olduğu yerler ise Hay-ı Wasit, Qalat Sukar ve Şükü-ş Şüyuh'tur. Dr. Colvill'in vermiş olduğu rakamlardan oluşturduğumuz tabloda da bu açıkça görülmektedir¹³⁹⁸.

Çizelge 6.1. Bağdat Vilayeti'nde veba vakaları (Ocak-Mayıs 1875)

Yer	Dönem	Ölüm Vakası
Divaniye	Ocak - Mayıs	30
Nasiriye	"	30
Um - Neceris	"	40
Al - Fawar	"	43
Şinafiye	"	108
Al - Budayr	"	150
Şükü-ş Şüyuh	"	200
Qalat Sukar	"	470
Hay - ı Wasit	"	500
	Toplam	1571

Ancak Dr. Colvill yerli halkın veba dolayısıyla gerçekleşen ölümleri bazen gizlemeleri ve bazen de abartmaları dolayısıyla bu rakamlara temkinli yaklaşmakta ve ölü sayısının burada zikredilenlerden daha fazla olduğunu düşünmektedir. Vebadan ölenlerin kesin sayısını tespit etmenin neredeyse imkansız olduğunu dile getiren Dr. Colvill, vebanın bulaştığı yerleşimlerde nüfusun yaklaşık % 13'ünün öldüğü verisinden hareketle 1874'den beri bölgede veba dolayısıyla ölenlerin sayısının toplamda 4000'i geçtiğini ileri sürmektedir¹³⁹⁹.

¹³⁹⁸ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 178-180; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 4-5.

¹³⁹⁹ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 180; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 5.

Dr. Colvill'e göre veba salgın her ne kadar Kût'ül-Amare – Şinafiye – Şükü-ş Şüyuh üçgeni içerisinde ortaya çıkmışsa da insan, ticaret ve iletişim gibi faktörlerin etkisiyle bu temel üçgenin dışına taşmış ve genişlemiştir. Ancak yine de salgının etkili olduğu saha bu üçgenin içerisindeki yerleşim birimleri olmuştur¹⁴⁰⁰.

Harita 6.1. Dr. Colvill'in salgın bölgesini gösteren haritası (1875)¹⁴⁰¹.

6.2.2.2. Hastalığın bulguları

Dr. Colvill vebayla ilgili raporunda bizzat kendi şahit olduğu vakaların yanı sıra diğer görgü tanıklarının ifadelerine de dayanarak hastalığın bulgularını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre kişi hastalığa yakalandığında aşırı bir dalgınlık sürecine girmektedir. Öyle ki kimseyle iletişim kurmaksızın mekanik bir tavırla hareket eder. 24/48 saat kadar süren ateşlenme evresinin başlamasıyla birlikte hastada bilinç kaybı ortaya çıkar, sarhoş gibi veya sersemlemiş bir şekilde davranır, sorulara sadece inilti şeklinde cevap verir, gözler kızarır ve bakışlar bulanıklaşır. Dil şişer, üzerinde çatlaklar oluşur ve doğal rengini kaybederek, genellikle siyah-kahverengimsi, beyaz veya sarı bir renk alır.

¹⁴⁰⁰ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 180; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 5.

¹⁴⁰¹ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 193; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 8-9.

Diş ve diş eti civarında su kaybına bağlı sordes (siyah-kahve renkli kabuklar) oluşumları gözlenir. Çok nadir de olsa bu evrede konuşabilen hastalar üst karın bölgelerinde bıçaklanma acısına benzer bir acıdan şikayet ederler. Kusma çok nadir olmakla birlikte bazı vakalarda sona doğru kan kusulduğu görülmüştür. Ateşli evre boyunca nabız ve nefes ritmi oldukça hızlıdır. İdrar doğal renktedir, ancak hastalığın ileri evrelerinde idrarda kanlanma görülür. Hemen her vakada kabızlık gözlemlenir, ishalin başlaması ise bir kurtuluş nişanesi olarak iyi bir haberdur. Ateşlenme evresini müteakip birkaç saat içerisinde özellikle kasık, koltuk altları ve nadir olarak boyun bölgesindeki lenf bezlerinde ağrılı şişlikler (hıyarcık-bubon) oluşmaya başlar. Bilhassa kasık bölgesinin her iki yanında ve yarım düzine kadar olmakla birlikte genellikle içlerinden birisinin daha büyük ve belirgin olduğu şişlikler gözlemlenir. Hastalığa yakalananlar genellikle 2-7 gün arasında ölmekle birlikte şayet bu süre aşılmışsa bu kurtuluş işaretidir¹⁴⁰². Dr. Colvill hastalığın bir yerleşim yerine ilk temasında ölüm oranının % 93-95 seviyesinde olduğunu ancak ilerleyen günlerde bu oranın düşerek iyileşme oranlarının arttığını dile getirmiştir. Dr. Colvill bu durumu hastalığın etkisini kaybettiğine değil ilk temas esnasında bünyesi zayıf olanların hızlı bir şekilde hayatlarını kaybetmesine bağlamaktadır. Dr. Colvill 1831-32 yılındaki salgına şahit olanlarla yaptığı mülakatta onların da bugünkü salgında görülen bulgularla aynı şeylere şahit olduklarını belirttiklerini, dolayısıyla bu salgının kesinlikle veba olduğunu dile getirmiştir. Bu salgının bilinen veba salgınlarına göre oldukça yavaş yayıldığına dikkat çekerek, bu durumu salgının ortaya çıktığı bahar aylarının bölge insanı için tarım arazilerini çapalama dönemine denk gelmesiyle açıklamaktadır. Öyle ki çapalama döneminde neredeyse tüm köyler boşalmakta ve insanlar yerleşim yerlerinden çıkarak tarım arazilerine dağıldıkları için iletişim oldukça azalmaktadır. Bu dönemde toplanacak herhangi bir vergi olmadığından vergi memurları dahil şehirlerden kimse kırsal kesimle iletişim kurmamaktadır. Çiftçilerin köylere dönmeye başladığı ve iletişimin arttığı Mayıs sonu ve Haziran başlarında ise sıcakların artması dolayısıyla vebanın etkinliği ve ölüm vakaları azalmaktadır. Dr. Colvill'e göre bu yılki veba tam gelişmemiş henüz kuluçka döneminde bir vebadır ve şayet gelecek salgın mevsiminde olgunluğa erişecek olursa bu yılki salgın üçgeninin hemen sınırlarında yer alan Bağdat, Hille, Kerbela, Nəcəf ve Basra'da salgın bölgesine dahil olacağını ön görerek ciddi endişe duymaktadır¹⁴⁰³.

¹⁴⁰² TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 180-181; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 5-6.

¹⁴⁰³ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 181-182; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 6.

6.2.2.3. Yaşam koşullarının vebaya etkisi

Dr. Colvill insanların yaşam koşullarının vebanın ortaya çıkması ve yayılması üzerindeki etkilerini de raporunda değerlendirmiştir. Bilhassa vebadan en çok zarar gören ve nüfusun önemli bir kısmını oluşturan tahıl ve pirinç tarımıyla hayatlarını devam ettirmeye çalışan tarım işçileri ve yoksul insanların yaşam koşullarının vebayla ilişkisini incelemeye çalışmıştır. Dr. Colvill'e göre veba en çok Dicle ve Fırat nehirleri, onların kolları ve kanalların özellikle bahar aylarında taşmaları sonucu oluşan daimi ve geçici bataklık sahalarda etkili olmaktadır. Bu yüzden Dr. Colvill bataklık sahalarda kurulan yerleşimleri, köyleri ve tarım işçilerinin geçici veya kalıcı olarak yerleştikleri işçi kulübelerini nehirler ve sulama kanallarıyla olan seviye farkından hareketle dört sınıfa ayırmıştır. Bunlar;

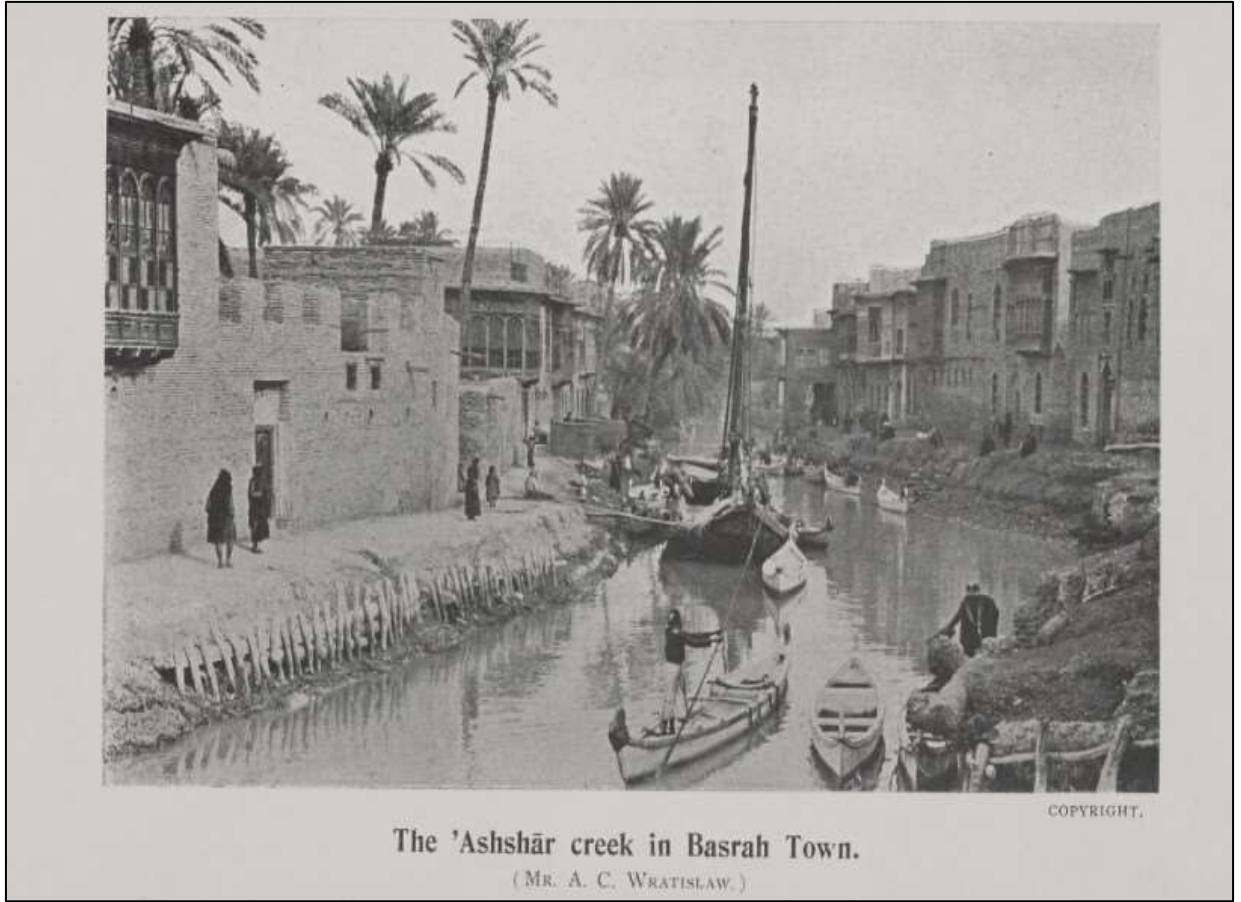
a – Birinci sınıf yerleşimler: Bu sınıfa giren yerleşimler nehir ve sulama kanallarından yüksek, su taşkınlarına maruz kalmayan, ev ve kulübelerin kuru toprak üzerinde kurulmuş olduğu salgın ve mikropalara karşı dirençli, sıhhatli yerleşkeler.

b – İkinci sınıf yerleşimler: Bu tür yerleşimler içinde yaşayanların sadece toprağı işlemek zorunda oldukları dönemlerde ıslak zeminde kaldıkları ancak daha sonra temiz ve kuru evlerine döndükleri yerleşimler.

c – Üçüncü sınıf yerleşimler: Bu yerleşimler nehir ve kanal sularının taşmasıyla yılda en az iki defa yer değiştirmek zorunda kalan ancak yılın geri kalanında kuru ve temiz olan yerleşimler. Dr. Colvill'e göre bu üç sınıf yerleşkede vebadan etkisi daha sınırlı olmuştur.

d – Dördüncü sınıf yerleşimler: Bu tür yerleşimler genel itibariyle nehir ve kanal seviyelerinden düşük, sürekli su taşkınlarının etkisinde kalan ve yılın büyük bölümünde zemini ıslak olan yerleşkelerdir. Dr. Colvill'e göre bu grupta yer alan yerleşimler de toprak suya öylesine doymuştur ki artık hiçbir şeyi içine almaz. Köyün atıklarını ve pisliklerini emmeyen toprak sürekli gömük halindedir. Evlerin ve kulübelerin duvarları, yol kenarları yaklaşık 30-40 cm kadar mavi-siyah renkli bir yağ ve pislik ile kaplıdır. Dr. Colvill'e göre bu yerleşimlerin görünümü pislik içerisindeki bir domuz çiftliğini andırmaktadır. Toprakla birazcık oynandığında gömüğe dönüşmektedir. Dr. Colvill bölgede görülen veba ve ölüm vakalarının büyük bir kısmının işte bu dördüncü sınıfa giren yerleşkelerde görüldüğünü, diğer sınıf yerleşkelerde görülen vakaların ise oraya dışarıdan taşındığını ileri sürmektedir¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰⁴ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 183-184; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 6-7.

Resim 6.1. Aşhar Kanalı, Basra.¹⁴⁰⁵

6.2.2.4. Tedbir ve çözüm önerileri

Dr. Colvill raporunun son kısımlarında yapmış olduğu tıbbi inceleme seyahati çerçevesinde vebaya karşı alınabilecek önlemleri kaleme almıştır. Daha önceki veba salgınlarında olduğu gibi bu yıl da Haziran ayından itibaren sıcakların aşırı derecede artması dolayısıyla salgının etkisini kaybederek ortadan kalktığını ve şimdilik tehlikenin sona erdiğini belirten Dr. Colvill, bu yılki salgının henüz tam olgunlaşmamış bir veba salgını olduğunu belirterek, asıl tehlikenin gelecek yıl ortaya çıkacağını ileri sürmüştür. Bu noktada Dr. Colvill Bağdat Vilayeti ve özellikle Hindistan için alınabilecek önlemleri dile getirmiştir. Buna göre Bağdat Vilayeti için alınması gereken önlemler arasında özellikle Um-Neceris ve Al-Fawar gibi nehir ve kanal seviyesinden düşük, su baskınlarına daima açık bataklık veya bataklık sahalara yakın, sağlıksız, bakımsız ve ıslak zeminde kurulmuş olan dördüncü sınıf yerleşimlerin bulundukları yerlerden daha kuru ve güvenli noktalara

¹⁴⁰⁵ *BL. IOR/L/PS/20/C91/4*, pp. 172-173.

nakledilmesini önermektedir. Bu nakil işlemleri için gereken bütçenin ise İstanbul'daki Uluslararası Sağlık Kurulu tarafından karşılanabileceğini ifade etmektedir. Dr. Colvill salgın görülen mahallerdeki evlerin tutsülenmesi ve genel sıhhi önlemlerin haricinde Bağdat Vilayeti için şu an yapılacak başka bir şeyin olmadığını belirtmektedir¹⁴⁰⁶.

Dr. Colvill'i asıl endişelendiren husus Hindistan'ın sıhhi muhafazası meselesidir. Bu cümleden olarak bu yıl Basra'dan Hindistan'a gidecek gemilerin Maskat ve Gwadar'da karantinaya tabi tutulmalarının şimdilik yeterli olacağı kanaatindedir. Ancak bu yıl ki veba salgınının henüz tam olgunluğa erişmemiş bir salgın olduğunu tekrarlayan Dr. Colvill, asıl tehlikenin gelecek yıl ortaya çıkacağını belirterek, olası büyük bir salgın durumunda Hindistan için şimdiden gerekli tedbirlerin düşünülmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu noktada "Hindistan'ın nasıl korunacağı" sorusuna cevaben Dr. Colvill, Hindistan için sıhhi savunma hattının, yani karantinanın, Hindistan kıyılarının çok ötesinde Basra Körfezi çıkışında kurulması gerektiği önerisinde bulunmaktadır.

Salgın bölgelerinden gelen insanların Maskat başta olmak üzere hiçbir açık deniz limanına temas etmelerine müsaade edilmemesi gerektiğine dikkat çeken Dr. Colvill, sadece Hindistan'a değil hangi yöne giderse gitsin gemilerin Basra Körfezi'nden çıkmadan karantinaya tabi tutulmaları gerektiğini işaret etmektedir. Colvill çöl yollarını kullanarak Umman veya Kızıl Deniz'e ulaşmaya çalışanların ise zaten doğal bir dezenfekte ve karantina sürecine maruz kalacaklarından dolayı endişeye mahal olmadığını düşünmektedir. Dr. Colvill ayrıca İstanbul'daki Uluslararası Sağlık Komisyonu'nun bu işe müdahale etmesine izin verilmemesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Dr. Colvill son olarak Hindistan'dan sonra İngiltere için ortaya çıkan veba tehdidine dikkat çekmektedir. Ona göre İngiltere'ye Bağdat Vilayetinden ihraç edilen yünün büyük bir kısmı bataklık sahalarda veya salgın bölgelerinde yetiştirilen koyunlardan elde edilmektedir. Bu yünler büyük şehir ve kasabalara taşınarak kadın ve çocuklar tarafından elle ayıklanıp balyalamak suretiyle gemilerle İngiltere'ye ihraç edilmektedir. Böylece buradaki tehlike İngiltere'ye taşınmaktadır. Dr. Colvill bu hususta önlem almak üzere Londra'daki Sağlık Kurulu'nun uyarılmasının şu halde çok elzem olduğuna dikkat çekerek raporuna son vermektedir¹⁴⁰⁷.

¹⁴⁰⁶ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 183-184; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 6-7.

¹⁴⁰⁷ TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, s. 184-185; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, s. 7-8.

Dr. Colvill'in kapsamlı veba raporuna göre tehlike bu yıl için savuşturulmuştu. Çünkü salgın daha çok yağışın ve su taşkınlarının yaşandığı nemli iklim dönemleri olan Nisan-Mayıs aylarında etkili olmaktaydı. Özellikle nehir ve su kanallarının seviyesinden aşağıda kalan yerleşimler, daimi ve geçici bataklık sahalar, pis su birikintilerinin olduğu yerler ve yıl boyunca ıslak zeminli olan çifti kulübelerinin olduğu sağlıklı alanlar salgının en etkili olduğu sahalardı. Dr. Colvill'in raporundan anlaşıldığı kadarıyla kuru, su seviyesinden yüksek, temiz ve bakımlı yerleşimler ise sıhhi anlamda vebaya karşı daha güvenli yerleşimlerdi. Burada görülen veba vakaları ise oralara dışarıdan bulaşmaktaydı.

1875 yılı Kasım ayı sonlarında Hille'nin kuzeydoğusunda yer alan daimi bataklık sahalarında veba tekrar görülmüş, Obara adlı köyde yerleşik sekiz aileden sadece yaşlı bir kadın hayatta kalırken 400 nüfuslu Abu Casim'de ise toplam 80 kişi veba salgını dolayısıyla hayatını kaybetmişti. Salgın bu iki yerleşimden Hille'ye sirayet etmiş ancak oraya ulaştığında kış ayının gelmiş olması hasebiyle tekrar etkisini kaybetmişti. Bununla birlikte salgının yarattığı korku dolayısıyla aileler birer birer Bağdat'a doğru göç etmeye başlamışlardı. Bu hem oluşabilecek bir göç dalgasını tetikleme ihtimali ve hem de vebanın ilkbaharda Bağdat'a da sirayet etme ihtimali dolayısıyla kötü bir gelişmeydi. Bağdat halkı bu anlamda gittikçe büyüyen bir tedirginlik yaşamaktaydı¹⁴⁰⁸. Bu gelişmelerin dışında 1875 yılı için vebaya dair başka bir salgın veya ölüm haberi kayıtlarda görülmemektedir.

6.3. 1876 Yılı Veba Salgını

6.3.1. Salgının Ortaya Çıkışı ve Seyri

1875 yılı sonbaharında Hille'ye yakın bataklık yerleşimlerde ortaya çıkan veba, kısa zamanda Hille'ye de sirayet etmiş ancak kış mevsimi olması dolayısıyla tesirli bir salgına dönüşmemiştir. Bununla birlikte veba salgını için erken sayılabilecek bir mevsimde 1876 yılı Şubat ayında Bağdat Vilayeti veba dolayısıyla erken uyarı vermişti. Vilayet Sağlık Müdürü ve aynı zamanda Karantina Müfettişi Monşer A. Paduani 21 Şubat 1876 tarihli bir gönderi ile İngiliz Genel Konsolosu Albay J. P. Nixon'u veba salgını dolayısıyla Hille'de karantina uygulaması başlatıldığı ve Kifri'den Tigris'e kadar da sıhhi kordon oluşturulduğu

¹⁴⁰⁸ Colvill, "Notes on the..". s. 19-20.

hususunda bilgilendirmekteydi¹⁴⁰⁹. Albay Nixon bu gelişme üzerine konsolosluk doktoru Binbaşı Colvill'i inceleme yapmak üzere 22 Şubat'ta Hille'ye göndermiştir¹⁴¹⁰. Aynı gün Büyükelçi Henry Elliot'u¹⁴¹¹ ve İngiltere Dışişleri Bakanlığını gelişmelerden haberdar eden Albay Nixon, bilhassa ciddiyetten uzak karantina uygulamasının salgını durdurmakta yetersiz kalacağından bahisle, salgının yayılmasının ticaret üzerinde büyük bir olumsuzluk doğuracağından endişe etmekteydi¹⁴¹². Dr. Colvill 22 Şubat'tan beri Hille'de yürüttüğü incelemelerini tamamlayarak bu yılki veba salgınına dair gözlem ve değerlendirmelerini Albay Nixon'a rapor halinde sunmuştur. Buna göre salgın Ocak ayı başlarında Hille'de ortaya çıkmış ve yayılmıştır. On beş bin nüfuslu Hille kasabasında Şubat ayı sonuna kadar 74 kişinin veba salgını dolayısıyla hayatını kaybettiğini belirten Dr. Colvill, hastalığın bulgularının bir önceki yıl görülen salgında gözlemledikleriyle aynı olduğunu dile getirmektedir. Dr. Colvill'e göre salgının kuluçkada olması gereken kış ayı içerisinde ortaya çıkması ve yayılması ciddi bir salgın sürecinin işareti olarak değerlendirilmelidir ve bu anlamda salgının gelecek haftalardaki seyri dikkatle takip edilmeyi gerektirmektedir¹⁴¹³.

Hille nüfusunun büyük bir bölümünün Şii olduğunu ifade eden Dr. Colvill, bu insanların inançları gereği cenazelerini bilhassa Necef (Meşhet Ali) ve Kerbela'ya defnetmek istemeleri dolayısıyla salgının kısa sürede bölgeye yayılacağına dikkat çekmektedir. Son olarak vilayet dahilindeki karantina uygulamalarına değinen Dr. Colvill, karantinanın hastalığın yayılmasına mani olmak için hayata geçirilen bir uygulama olmasına karşın bu vilayette hiçbir sıhhi tedbir almadan, dezenfekte ve yıkama yapılmaksızın kitlelerin bir araya getirildiği bir karantina anlayışının varlığına dikkat çekerek, bu uygulamanın beklenenin aksine salgının yaygınlaşmasına hizmet ettiğini dile getirmektedir¹⁴¹⁴.

¹⁴⁰⁹ *TNA. FO. 195/1076, No. 7 Ek-2/6*, Bağdat Sağlık Müdürü Monşer Paduani'den Albay J. S. Nixon'a, 21 Şubat 1876-Bağdat, s. 403; *TNA. FO. 78/2518, No. 5 Ek-1/6*, Bağdat Sağlık Müdürü Monşer A. Paduani'den Albay Nixon'a, 21 Şubat 1876-Bağdat, s. 34.

¹⁴¹⁰ *TNA. FO. 195/1076, No. 7 Ek-3/22*, Albay Nixon'dan Dr. Binbaşı Colvill'e, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 405.

¹⁴¹¹ *TNA. FO. 195/1076, No. 6*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 397.

¹⁴¹² *TNA. FO. 195/1076, No. 7 Ek-15*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 401; *TNA. FO. 78/2518, No. 5*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 32.

¹⁴¹³ *TNA. FO. 195/1076, No. 9 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 419-420; *TNA. FO. 78/2518, No. 7 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 40-42.

¹⁴¹⁴ *TNA. FO. 195/1076, No. 9 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 41-42; *TNA. FO. 78/2518, No. 7 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 41-42.

Resim 6.2. Bağdat'ta bir cadde¹⁴¹⁵

6.3.2. Bağdat Vilayeti'nde Salgın Bölgeleri, Vakalar ve Ölüm

6.3.2.1. Ocak-Mart dönemi

Dr. Colvill'in salgına dair gözlem ve değerlendirmelerini 6 Mart'ta hem Büyükelçi Henry Elliot'a hem de Dışişleri Bakanlığına ileten Albay Nixon, özellikle karantina uygulamalarının yetersizliğine ve beklenenin aksine salgının yayılmasına hizmet eder bir şekilde uygulandığına dikkat çekmektedir. Ayrıca salgının Nisan ayından itibaren daha etkili olacağını beklediğini belirtmektedir¹⁴¹⁶.

¹⁴¹⁵ BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 39.

¹⁴¹⁶ TNA. FO. 195/1076, No. 9, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 6 Mart 1876-Bağdat, s. 415; TNA. FO. 78/2518, No. 7, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 6 Mart 1876-Bağdat, s. 38.

Çizelge 6.2. Hille’de vebadan ölenlerin listesi (Ocak-Şubat 1876)¹⁴¹⁷

Tarih	Ölü Sayısı	Tarih	Ölü Sayısı
1 Ocak 1876	1	1 Şubat 1876	2
2 Ocak 1876	4	19 Şubat 1876	8
4 "	1	20 "	8
5 "	2	21 "	2
6 "	6	22 "	1
12 "	4	25 "	1
16 "	1	27 "	2
17 "	4		
18 "	1		
19 "	4		
21 "	6		
22 "	2		
23 "	1		
24 "	3		
25 "	4		
26 "	1		
28 "	2		
30 "	1		
31 "	2		
Toplam	50	Toplam	24
Genel Toplam		74	

Salgın 13 Mart’ta Bağdat’a da ulaşmış ve bu durum karantina komisyonunca resmi olarak duyurulmuştur¹⁴¹⁸. 16 Mart tarihli bir yazışmada Albay Nixon Karantina Müfettişi Monşer Paduani’dan vebanın Fırat Nehri kıyısındaki yerleşimlerden sonra Dicle Nehri kıyılarında da ortaya çıktığını bildiren bir gönderi aldığını belirtmektedir. Hakeza veba salgınının mevsimsel olarak beklenenden önce ortaya çıkması ve hızla yayılması vilayet yönetimini de harekete geçirmiştir. Bu minvalde vebanın yayılmasına engel olmak amacıyla alınacak bütün önlemleri tespit ve icra etmek üzere bir komisyon oluşturulmuştur¹⁴¹⁹.

Dr. Colvill 16 Mart’ta Bağdat Genel Valisi ile salgın üzerine bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu konuda Albay Nixon’u bilgilendirmiştir. Dr. Colvill Vali Paşa’ya bu yılki salgının erken başladığını ve dolayısıyla gelecek birkaç haftanın çok önemli olduğunu izah etmiş ve bir takım önerilerde bulunmuştur. Dr. Colvill yıkanmamış ve dezenfekte edilmemiş insan yığınlarının hijyenden uzak ve steril olmayan bir ortamda bir araya getirilerek karantinaya alınmalarının salgını önlemekten çok yayılmasına hizmet edeceğini

¹⁴¹⁷ TNA. FO. 195/1076, No. 9 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill’dan Albay Nixon’a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 421; TNA. FO. 78/2518, No. 7 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill’dan Albay Nixon’a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 43.

¹⁴¹⁸ Colvill, "Notes on the..". s. 20.

¹⁴¹⁹ TNA. FO. 195/1076, No. 11, Albay Nixon’dan Henry Elliot’a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 426-428; TNA. FO. 78/2518, No. 9, Albay Nixon’dan Dışişleri Bakanlığına, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 46-48.

ve ayrıca pek çok esnafın, işçinin ve tüccarın işlerini yürütmelerine mani olmak suretiyle vilayette fiyatların yükselmesine sebebiyet verdiği dikkat çekerek, hakkıyla icra edilmeyen dahili karantina uygulamalarına son verilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Colvill ilaveten, salgın sebebiyle insan sayısının azaldığı yerleşimlerin bedevi Arapların yağma saldırılarına maruz kaldıklarına işaretler, Vali Paşa'dan askeri güvenlik tedbirleri alınmasını rica etmiştir¹⁴²⁰. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra 19 Mart'ta Dr. Colvill'in de yeni kurulan vilayet sağlık komisyonuna dahil edildiği görülmektedir¹⁴²¹.

Bağdat'taki asıl vazifesinin Hindistan'ın sıhhi muhafazasını temin etmek olduğunu dile getiren Dr. Binbaşı Colvill¹⁴²², bu görevin bir gereği olarak Bağdat Vilayetinde görülen veba salgınıyla ilgili Londra hükümetini olduğu kadar Hindistan hükümetini de bilgilendirmiştir. Bu doğrultuda 30 Mart'ta Hindistan Hükümeti Sağlık Daire Başkanlığına sunduğu bir raporda Bağdat Vilayetindeki salgına dair bilgiler vermiş, Şubat-Mart döneminde görülen vaka ve ölüm oranlarını paylaşmıştır. Dr. Colvill salgının Hille ve Bağdat'tan sonra 25 Mart'ta Necef'e (Meşhet Ali) ve 29 Mart'ta da Kerbelâ'ya sirayet ettiği dile getirmiştir¹⁴²³. Dr. Colvill raporunda kendisinin de üyesi olduğu vilayet sağlık komisyonuna aşırı kalabalık, havasız ve kirli sınıflar sebebiyle vilayet okullarının tedbir amaçlı bir ay süreyle ve acilen kapatılması önerisinde bulunduğunu belirtmiş ve ayrıca, fakir ailelere mensup kadın ve çocuklarca yapılan yün toplama ve tiftirme işlerinin de durdurulmasını önermiştir. Zira Dr. Colvill'e göre bu iş hem yerel düzeyde hem de uluslararası ölçekte salgının yayılmasına yol açabilecek riskler taşımaktadır¹⁴²⁴.

¹⁴²⁰ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-1*, Dr. Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 2-3; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 84-85.

¹⁴²¹ *TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 4194*, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 19 Mart 1876-Bağdat, s. 408.

¹⁴²² *TNA. FO. 78/2518*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 75; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 85.

¹⁴²³ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-2*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına/Bombay, 30 Mart 1876-Bağdat, s. 3; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-2*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 30 Mart 1876-Bağdat, s. 87-89.

¹⁴²⁴ Aynı yer.

Çizelge 6.3. Hille ve Bağdat'ta veba vakaları ve ölümlerin listesi (Şubat-Mart 1876)¹⁴²⁵

Hille			Bağdat		
Tarih	Vakıa	Ölüm	Tarih	Vakıa	Ölüm
22 Şubat - 12 Mart	108	43	13 - 17 Mart	23	6
13 Mart	3	1	18 "	4	2
14 "	7	3	19 "	9	8
15 "	..	2	20 "	9	5
16 "	7	3	21 "	11	4
17 "	6	4	22 "	15	1
18 "	7	9	23 "	9	10
19 "	3	1	24 "	15	3
20 "	15	3	25 "	18	5
21 "	7	3	26 "	30	7
22 "	7	2	27 "	23	10
23 "	14	12	28 "	16	13
24 "	13	6	29 "	28	20
25 "	12	4	30 "	39	11
26 "	20	5	31 "	34	11
27 "	20	9			
28 "	6	3			
29 "	11	8			
30 "	15	16			
31 "	14	6			
Toplam	295	143	Toplam	283	116

Dr. Colvill Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınıyla ilgili gelişmelerden Hindistan Hükümetini haberdar etmeye devam etmiştir. Bu bağlamda 30 Mart tarihli raporunun bir devamı olarak 6 Nisan'da¹⁴²⁶, 18 Nisan'da¹⁴²⁷, 26 Nisan'da¹⁴²⁸, 10 Mayıs¹⁴²⁹ ve 19 Mayıs'ta¹⁴³⁰ olmak üzere Hindistan Sıhhiye Teşkilatı Başkanlığına vilayette görülen veba vakaları ve ölümlere dair raporlar ve istatistik tabloları sunmuştur.

¹⁴²⁵ TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-3/5, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 30 Mart - 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 4; TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-3, Ek-5, Ek-6, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 30 Mart - 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 87-94.

¹⁴²⁶ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 91-94; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-4, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 4-5.

¹⁴²⁷ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-7, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 95-99; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-7, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 5-6.

¹⁴²⁸ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-9, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 100-104; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-9, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 7.

¹⁴²⁹ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-11, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 105-108; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-11, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 8-9.

¹⁴³⁰ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-14, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 19 Mayıs 1876-Bağdat, s. 111-112; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-14, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 19 Mayıs 1876-Bağdat, s. 9-10.

*List of new cases & deaths of
Plague in Willah - 93*

Date	New Cases	Deaths
February 23	10	3
March 12	3	1
March 13	7	3
March 14	0	3
March 15	1	3
March 16	6	4
March 17	7	4
March 18	3	1
March 19	15	3
March 20	4	3
March 21	163	73
Total 163 / Total 73		

in Baghdad:

Date	New Cases	Deaths
March 15	2	6
March 16	4	3
March 17	9	5
March 18	9	5
March 19	11	4
March 20	15	1
March 21	15	1
Total 76		

Resim 6.3. Dr. Colvill'in rapor ve tablo örneği¹⁴³¹.

Bu raporlardan ilki olan 6 Nisan tarihli raporunda Dr. Colvill ilginç bilgiler paylaşmaktadır. Vali Paşa'nın bu salgının veba olduğuna inanmadığını belirten Dr. Colvill, bir sağlık çalışanı olarak onunla münakaşaya giremeyeceğini ve şu halde vilayet sağlık komisyonunun bir üyesi olarak kalmasının da bir anlam ifade etmediğini ileri sürerek 2 Nisan'da komisyondan istifa ettiğini dile getirmektedir. Dr. Colvill, yerel yetkililerin komisyon üyeleriyle salgın ve ölüm vakalarına dair gerçek rakamları paylaşmadıklarını hatta kendilerine karşı kötü bir tavır takınıldığını ileri sürmektedir. Yetkililerin bu tavrı dolayısıyla vilayette vuku bulan gerçek veba vakaları ve ölüm oranlarına ulaşamadıklarını dile getiren Dr. Colvill, ekte paylaştığı tablolardaki rakamların ise sadece komisyon üyelerinin bizzat şahit oldukları rakamlar olduğunu ancak vilayet için kesin vaka ve ölüm oranlarını yansıtmadığını ileri sürmektedir. Dr. Colvill son olarak Vali Paşa'nın ve astlarının bu tavrı dolayısıyla ilerleyen günlerde diğer komisyon üyelerinin de istifa edeceklerini belirtmektedir¹⁴³².

¹⁴³¹ TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 93.

¹⁴³² TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 91-94; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-4, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 6 Nisan 1876-Bağdat, s. 4-5.

6.3.2.2. Nisan-Mayıs dönemi

Çizelge 6.4. Bağdat Vilayeti’nde görülen veba vakaları ve ölümler (Nisan 1876)¹⁴³³

Tarih	Yer									
	Bağdat		Hille		Necf		Kazımiye		Nahr al Kasma	
	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm
1 Nisan	28	20	13	3	-	-	-	-	-	-
2 "	22	18	10	7	-	-	-	-	-	-
3 "	36	18	17	7	-	-	-	-	-	-
4 "	32	23	16	6	-	-	-	-	-	-
5 "	31	34	17	5	-	-	-	-	-	-
6 "	28	14	22	18	-	-	-	-	-	-
7 "	49	41	17	10	-	-	-	-	-	-
8 "	60	31	22	13	3	1	-	-	-	-
9 "	74	31	31	11	3	1	-	-	-	-
10 "	56	25	27	16	1	1	-	-	-	-
11 "	47	35	23	10	1	1	-	-	-	-
12 "	41	36	20	13	1	1	-	-	-	-
13 "	80	40	21	11	-	-	-	-	-	-
14 "	82	50	22	12	-	-	-	-	2	1
15 "	80	52	36	6	2	1	-	-	-	2
16 "	62	44	16	7	2	1	-	-	-	1
17 "	77	37	27	10	2	1	-	-	-	2
18 "	72	48	13	9	1	1	-	-	-	-
19 "	87	58	22	9	-	1	-	4	-	-
20 "	57	52	58	17	-	2	-	4	-	-
21 "	120	56	58	23	-	1	-	-	-	-
22 "	107	47	44	38	-	2	-	1	-	-
23 "	89	56	39	28	-	2	-	-	-	-
24 "	74	61	29	10	-	2	-	-	-	-
25 "	79	45	36	25	-	-	-	-	-	-
26 "	87	63	34	21	-	-	-	5	-	-
27 "	74	56	27	16	-	9	-	3	-	-
28 "	94	66	36	12	-	-	-	-	-	-
29 "	113	55	11	12	-	6	-	3	-	-
30 "	118	72	17	11	-	5	-	-	-	-
Toplam	2056	1284	781	396	16	39	-	20	2	6
Nisan ayı genel toplam					Vaka: 2855		Ölüm: 1745			

¹⁴³³ **TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-3, Ek-4, Ek-5**, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına/Bombay, 6 Nisan – 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 91-108; **TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-6, Ek-7, Ek-8, Ek-9, Ek-10, Ek-11, Ek-12**, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına/Bombay, 6 Nisan – 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 5-9; **TNA. FO. 78/2518, No. 1, No. 2**, “Reports from Colonel Nixon respecting the cases of plague in Mesopotamia”, Albay Nixon'dan Earl of Derby'e (Dışişleri Bakanlığı – Londra), 31 Mayıs 1876-Bağdat, s. 75-79. Dr. Colvill'in raporları ve istatistik tabloları aslında burada sunulan tablodaki gibi düzenli değil parça parça, haftalar ve aylar birbirine karışmış, farklı tarihlerde gönderilen raporlara ilave edilmiş ekler şeklinde hazırlanmıştır. Veba vakaları ve ölüm istatistiklerinin yukarıda olduğu gibi daha düzenli ve kolay anlaşılır aylık tablolar şekline dönüştürülmesi ve düzenlenmesi tarafımızca yapılmıştır. Dr. Colvill'in rapor örnekleri için bkz. Ek-15.

Tablodan da anlaşılacağı üzere veba vakaları ve ölümlerin Nisan ayında ciddi bir artış göstermiştir. Bilhassa Bağdat ve Hille gibi hem nüfus yoğunluğunun fazla olduğu hem de salgının kuluçkadan daha erken uyandığı yerleşimlerde vaka ve ölüm oranlarının da daha yüksek olduğu görülmektedir. Salgının Mart ayı sonlarına doğru ortaya çıktığı Necef, Kazımiye ve Nahr al Kasma gibi yerleşimlerde vaka ve ölüm oranları daha düşüktür. Ayrıca Nisan ayı içerisinde bile ayın ilk haftalarındaki vaka ve ölüm oranları ile ayın ortası ve sonuna doğru görülen vaka ve ölüm oranlarının farklı olduğu ve genel olarak salgının şiddetinin gittikçe arttığı görülmektedir.

Dr. Colvill 18 Nisan tarihli raporunda il sağlık komisyonu ve Albay Nixon'un ricası üzerine 9 Nisan'da komisyona tekrar döndüğünü ve Vali Paşa'nın da komisyonun işlerine karışmayacağını belirttiğini dile getirmektedir¹⁴³⁴. Salgının etkilerinin ciddi anlamda görülmeye başladığı günlerde, 15 Nisan'da İstanbul Sağlık Kurulu'ndan Bağdat Karantina Müdürüne gelen bir telgrafta vebaya karşı alınması gereken bir takım zaruri önlemlerin uygulanmasında rehabet gösterildiği işaret edilerek, Vali Paşa ve vilayet idaresiyle uyum içerisinde gerekenin yapılması istenmiştir. Bu minvalde, vilayet idarecileri ve yüksek rütbeli memur ve askerler hariç tüm yerleşim yerleri arasındaki iletişimin kesilmesi, hatta Dicle Nehri tarafından bölünen Bağdat'ın iki yakası arasındaki irtibatın bile askeri kordonla kesilmesi emredilmiştir. Son olarak veba salgını görülen ev ve mahallerin genel bir arındırma işlemine tabi tutulması, salgın görülen evlerin kapısına asker ikame etmek suretiyle iç ve dış irtibatın kesilmesi istenmiştir¹⁴³⁵. Dr. Colvill'e göre bu tür çabalar için bir hayli geç kalınmıştır. Zira Nisan ayı salgının en yüksek seyredeceği aylardan birisidir. Dolayısıyla bu emir ve önlemlerin Nisan ayından çok önceleri verilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması gerekiyordu. Dr. Colvill ayrıca bu emirlerin kâğıt üzerinde muhteşem görüldüğünü ancak sahada icrasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, bilhassa şehirler, kasabalar ve köyler arasındaki iletişimin kesilmesi görevinin her şeyin yozlaşmış olduğu bir vilayette on dört aydır maaşını almayan askerlerin eline bırakılması evvela bu emrin icrasını kesinlikle imkansız kılmıştır. Hakeza bu vilayetteki evlerin birbirine bitişik yapıda olması dolayısıyla insanların evlerin çatısından diğerine kolaylıkla

¹⁴³⁴ *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 95; *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-7*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 5-6.

¹⁴³⁵ *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 95-96; *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-7*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 5-6.

geçebileceğine işaretler ev karantinasının da zorluğuna işaret eden Dr. Colvill, ayrıca insanları evlerinde ölüme mahkum etmenin büyük bir halk ayaklanmasını tetikleyeceği gerekçesiyle Vali Paşa'nın da bu uygulamaya karşı olduğunu belirtmektedir¹⁴³⁶.

Dr. Colvill 26 Nisan tarihli bir başka raporunda salgının Bağdat'tan Basra Körfezine kadar her tarafa yayıldığını ve insanların hayatını kaybettiklerinden bahisle, gerçek ölüm rakamlarının ancak salgın tamamen ortadan kalktıktan sonra tespit edilebileceğini belirtmektedir. Dr. Colvill bilhassa evlerinin karantinaya alınacağı korkusuyla insanların cenazelerini evlerinde gizlemeleri ve hakeza yerleşimler arası iletişimin yasak olması dolayısıyla Şiilerin de cenazelerini Necef ve Kerbela'daki mezarlıklara taşıyamadıkları için şimdilik evlerine defnetmeleri sebebiyle de gerçek ölüm rakamlarına ulaşmanın zorluğuna işaret etmektedir¹⁴³⁷. Dr. Colvill raporunda vilayet merkezinde uygulanan karantina önlemlerinin ciddiyetsizliğine ve tutarsızlığına da değinmektedir. Bağdat şehrinin iki yakası arasında daha önce tesis edilen iletişim yasağının askerleri ve üst düzey yetkilileri kapsamadığına değinen Dr. Colvill, geceleri kendi ikametgâhının penceresinden 20-30 kişilik kayıkların insanlarla dolu olduğu halde şehrin iki yakası arasında gidip geldiğine şahit olduğunu dile getirerek alınan tedbirlerin nasıl suiistimal edildiğine işaret etmektedir. Dr. Colvill ayrıca, yürütülen tüm faaliyetlerin samimiyet ve ciddiyetten uzak ve sadece İstanbul Sağlık Kurulu'nun emirlerini yerine getirmiş olmak için yapıldığını işaret ederek, eziyete dönüşen karantina uygulamalarının insanların güvenini ve inancını sarsarak onlarda rahatsızlık ve bir karşı koymaya sebep olduğunu dile getirmektedir. Şu halde salgından çok, büyük bir halk ayaklanmasının doğabileceğinden endişe duyduğunu ifade eden Dr. Colvill, son olarak Bağdat halkının alt sınıflarının bu şekilde oldukça huzursuz ve mutsuz olduğunu, zenginler ve üst sınıfların ise kalabalık guruplar halinde şehirden ayrıldığını ve kimilerinin de hazırlık yaptıklarını dile getirmektedir¹⁴³⁸.

Salgının Mayıs ayındaki seyrinin Nisan'dan farklı olmadığı görülmektedir. 10 Mayıs tarihli raporunda Dr. Colvill salgının, daha önce görüldüğü Şat el Hai, Kut'ul Amare,

¹⁴³⁶ *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-4*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 96-97; *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-7*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 5-6.

¹⁴³⁷ *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-5*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 100; *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-9*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 7.

¹⁴³⁸ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-9*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 7; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-5*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 26 Nisan 1876-Bağdat, s. 101.

Huveza, Nasriye ve Şükü-ş Şüyuh'ta etkili olduğunu belirtmiştir. Bu arada Dr. Colvill'in bir önceki raporunda değindiği karantina uygulamaları dolayısıyla toplumsal huzursuzluk olduğu ve bunun kitlesel bir eyleme dönüşebileceği öngörüsü gerçekleşmiş ve Bağdat'ta halk karantina uygulamalarına karşı ayaklanmış¹⁴³⁹. Ayaklanma Bağdat şehrinin iki yakası arasında kurulan askeri sağlık kordonu sebebiyle insanların iş yerlerine gidemedikleri ve bir tarafta kapalı kaldıkları için başlamıştı. Ayrıca sıhhi önlemler çerçevesinde şehir ve kasabalar arası geçişlerin yasaklanması dolayısıyla Şii cenazelerinin Kazimiye, Necef ve Kerbela'daki mezarlıklara defnedilmelerine izin verilmemesi hadiseleri büyütüştür. Dr. Colvill'e göre askeri müdahale ile ancak bastırılabilen hadiselerin temel sebebi hiçbir işe yaramayan dahili karantina uygulamalarıdır¹⁴⁴⁰. Dr. Colvill son olarak Bağdat Yahudilerinin kutsal kitap Yeşeya'nın salgın olan yerde ya inzivaya çekil ya da orayı terk et emrini ihtiva eden 26/20. ayetine atfen kendilerini salgından korumak için Bağdat'ı bir süreliğine terk etme kararı alıp toplu halde şehir merkezinden ayrıldıklarını dile getirmektedir¹⁴⁴¹. Albay Nixon 31 Mayıs 1876 tarihli raporunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Şubat ayından beri Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınına dair genel bilgiler arz etmiştir. Sıcaklıklarının artmasına paralel olarak salgının etkisinin kaybolmaya başladığını belirten Nixon, yaz aylarında da istisnai vakaların görülebileceğini ancak salgının gelecek yıl tekrar ortaya çıkacağını beklediğini bildirmektedir. Buna mani olmak için Vali Abdurrahman Paşa'nın salgının ortaya çıkması ve yayılmasında ana kaynak olduğu düşünülen bataklıkların kurutulması için hummalı bir çalışma başlattığını, fakat vilayetin oldukça eski sulama kanalları ve sisteminin neredeyse tamamının çökmüş olduğu için Fırat ve Dicle'nin taşkınlarına ve dolayısıyla da bataklıkların varlığına nihayet verilemeyeceğini belirtmektedir.

¹⁴³⁹ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-11*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 8; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-6*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 105-107.

¹⁴⁴⁰ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-11*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 8; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-6*, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 Mayıs 1876-Bağdat, s. 105-107.

¹⁴⁴¹ *TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-11*, s. 8; *TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-6*, s. 107-108.

Çizelge 6.5. Bağdat Vilayeti'nde görülen veba vakaları ve ölümler (1-19 Mayıs 1876)¹⁴⁴²

Tarih	Yer							
	Bağdat		Hille		Necf		Kazımiye	
	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm	Vaka	Ölüm
1 Mayıs	89	63	4	10	-	-	-	-
2 "	90	65	17	4	-	4	-	-
3 "	97	63	20	3	-	2	-	-
4 "	83	39	20	3	-	6	-	2
5 "	83	51	13	5	-	7	-	-
6 "	91	55	16	10	-	4	-	2
7 "	73	48	34	20	-	3	-	1
8 "	70	52	28	21	-	1	-	3
9 "	76	59	20	25	-	3	-	-
10 "	61	47	18	19	-	-	-	-
11 "	64	48	21	15	-	-	-	1
12 "	67	47	15	11	-	3	-	3
13 "	75	46	21	12	-	-	-	2
14 "	95	41	5	17	-	3	-	2
15 "	76	51	5	16	-	2	-	2
16 "	80	32	15	18	-	-	-	-
17 "	64	30	9	11	-	-	-	-
18 "	67	28	9	15	-	-	-	-
19 "	47	30	-	-	-	-	-	-
Toplam	1448	895	290	235	-	38	-	18
Genel toplam					Vaka: 1738		Ölüm: 1186	

Albay Nixon, Hindistan ile Bağdat Vilayeti arasında devam eden iletişime dikkat çekerek, salgının burada nihayet bulurken Hindistan'a sirayet etmesinden endişe duyduğunu ve hükümetin (İngiliz) Hindistan'daki çıkarlarını muhafaza etmek adına salgının oraya sirayetini engellemek için bir takım ciddi önlemler alması gerektiğini işaret etmektedir. Nixon'a göre vilayet idarecileri salgını durdurmak için ellerinden gelen gayreti göstermektedirler ancak bazı noktalarda işin ciddiyeti gözden kaçırılmaktadır. Nixon salgının daha çok ıslak zeminde ve toprak üzerinde ikamet etmek durumunda kalan fakir zümreler arasında etkili olduğunu, bunun haricinde durumu iyi olan sınıfların salgından az etkilendiklerini belirterek, Bağdat Vilayetinin Hristiyan nüfusu arasında sadece iki kişinin salgın dolayısıyla öldüğüne dikkat çekmektedir. Albay Nixon raporunun sonunda Mayıs ayı sonuna kadar vilayette belli merkezlerde görülen veba vakaları ve ölümlerin listesini vermiştir¹⁴⁴³.

¹⁴⁴² TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-6, Ek-7, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 - 19 Mayıs 1876-Bağdat, s. 104-112; TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-11, Ek-12, Ek-13, Ek-14, Ek-15, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 10 - 19 Mayıs 1876-Bağdat, s. 8-10.

¹⁴⁴³ TNA. FO. 78/2518, No. 19, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 31 Mayıs 1876-Bağdat, s. 70-73; TNA. FO. 195/1076, No. 19, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 31 Mayıs 1876-Bağdat, s. 497-498;

Çizelge 6.6. Bağdat Vilayeti'nde görülen vaka ve ölümler (Mayıs 1876)

Yer	Tarih	Vaka	Ölüm
Necef	8 Nisan – 19 Mayıs	-	35
Kerbela	-	-	7
Hille	22 Şubat – 28 Mayıs	1431	827
Kazımiye	14 Nisan – 26 Mayıs	-	64
Bağdat	13 Mart – 28 Mayıs	4177	2528
Toplam		5608	3461

6.3.2.3. Haziran-Temmuz dönemi

Albay Nixon 14 ve 28 Haziran'da Dışişleri Bakanlığına sunmuş olduğu iki kısa raporda vilayet genelinde bu yıl için tespit edilen son veba vakaları ve ölümlerin listesini sunmuştur. Salgının özellikle Haziran sonlarına doğru vilayet genelinde etkisini tamamen kaybettiğinden bahseden Nixon, uyku evresine giren salgının bu yıl için artık bir tehlike arz etmediğini ancak gelecek yıl için hala bir tehdit olduğunu ifade etmiştir¹⁴⁴⁴.

Çizelge 6.7. Bağdat ve Hille'de görülen veba vakaları ve ölümler (Haziran 1876)

Yer	Tarih	Vaka	Ölüm
Hille	29 Mayıs - 13 Haziran	34	25
Bağdat	29 Mayıs - 13 Haziran	348	140
-----	-----	-----	-----
Hille	14 / 27 Haziran	13	6
Bağdat	14 / 27 Haziran	53	17
Genel Toplam		448	188

Bağdat Vilayeti Nisan-Mayıs veba istatistikleri göz önüne alındığında Haziran ayında vilayette görülen vaka ve ölümlerin ciddi oranda azaldığı görülmektedir. Bilhassa Haziran ayının ikinci yarısına ait veriler salgının etkisini kaybetmeye başladığını daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Albay Nixon Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 12 Temmuz 1876 tarihli gönderisinde 28 Haziran – 11 Temmuz tarihleri arasında veba dolayısıyla Hille'de 3 ölüm gerçekleşirken bu süre zarfında Bağdat'ta herhangi bir ölüm vakasına rastlanmadığını dile getirerek bu durumu teyit etmektedir¹⁴⁴⁵. Dolayısıyla Haziran ayı sonu itibarıyla vilayetteki veba vakaları sona ermiştir. Hatta Temmuz ve Ağustos aylarında veba

TNA. FO. 881/2893 (*Confidential*), No. 1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 31 Mayıs 1876-Bağdat, s. 1-2.

¹⁴⁴⁴ TNA. FO. 195/1076, No. 23, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 14 Haziran 1876-Bağdat, s. 499-500; TNA. FO. 195/1076, No. 25, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığı, 28 Haziran 1876-Bağdat, s. 501-502; TNA. FO. 78/2518, No. 23, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 14 Haziran 1876-Bağdat, s. 117-119; TNA. FO. 78/2518, No. 25, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığı, 28 Haziran 1876-Bağdat, s. 125-126.

¹⁴⁴⁵ TNA. FO. 195/1076, No. 30, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Temmuz 1876-Bağdat, s. 503; TNA. FO. 78/2518, No. 30, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Temmuz 1876-Bağdat, s. 162.

dolayısıyla Bağdat'ta herhangi bir ölüm vakasına rastlanmaması üzerine vilayet sağlık komisyonunun çalışmalarına son vererek dağıldığı görülmektedir¹⁴⁴⁶. Yukarıda verilen tablolardan hareketle Bağdat Vilayeti genelinde 1876 yılı Ocak-Haziran döneminde toplam 3649 kişinin veba salgını dolayısıyla hayatını kaybettiği görülmektedir¹⁴⁴⁷.

6.4. 1877 Yılı Veba Salgını

6.4.1. Uluslararası Sağlık Kurulu ile İstanbul Mülakatı

Dr. Colvill'in 1877 yılı veba çalışmaları ise bir hayli erken ve yoğun bir mesaiyle başlamıştır. Anlaşılan o ki, Uluslararası Sağlık Kurulu'nun davetiyle 24 Ocak'ta İstanbul'a varan Dr. Colvill, 30 Ocak'ta kurul ile bir mülakat gerçekleştirmiş ve bunu Dışişleri Bakanlığına bir rapor halinde sunmuştur¹⁴⁴⁸. Dr. Colvill mülakatta komisyon üyelerine, Hindistan hükümetinin bir hizmetkârı olarak Bağdat'taki asıl vazifesinin salgının Hindistan'a sirayetine engel olmak olduğunu dile getirerek, bu anlamda salgının önlenmesi için komisyona elinden geldiği kadar yardımcı olacağını ifade etmiştir. Dr. Colvill, Bağdat'ta bulunuyor olmanın sağladığı yerel bilgi ve tecrübeye ek olarak komisyona bağlı olmamanın verdiği özgürlükle alınan kararları tereddütsüzce eleştire bildiğini, kendisinin bunu yapmaması halinde komisyondaki hiç kimsenin bölgede yapılan çalışmaların neticelerine dair gerçekleri asla öğrenemeyeceğinin altını çizmektedir.

6.4.1.1. Eleştiriler

Dr. Colvill komisyonun almış olduğu dahili karantina ve ev karantinası uygulamalarını şiddetli bir şekilde eleştirmiş, salgını durdurmak şöyle dursun durumun daha da kötüye gitmesine sebep olan bu uygulamaya son verilmesinin gerektiğini dile getirmiştir. Salgın dolayısıyla zaten bir hayli muzdarip olan insanlara bir de ciddiyyetten

¹⁴⁴⁶ *TNA. FO. 195/1076, No. 45 Ek-1*, Dr. Colvill'den Albay Nixon'a, 3 Ağustos 1876-Bağdat, s. 541-546; *TNA. FO. 78/2518, No. 45 Ek-1*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 9 Ağustos 1876-Bağdat, s. 203-212.

¹⁴⁴⁷ Ancak Albay Nixon tarafından 23 Haziran'da Dışişleri Bakanlığına sunulan ve Haziran ayının son haftasında görülen vakaların dahil edilmediği kısa bir telgraf gönderisinde Ocak-Haziran döneminde veba dolayısıyla vilayet genelindeki ölü sayısı Şubat-Mart dönemi 259 ölü, Nisan'da 1707, Mayıs'ta 1550 ve 23 Haziran itibarıyla 123 olmak üzere toplam 3639 olarak gösterilmiştir. Bkz. *TNA. FO. 78/2518, No. 24*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 23 Haziran 1876-Bağdat, s. 120-122.

¹⁴⁴⁸ *TNA. FO. 881/3086 (Confidential)*, Dr. Binbaşı Colvill'den Dışişleri Bakanlığına, 3 Şubat 1877-(İstanbul'dan İskenderiye'ye giderken, gemide), s. 1-4.

uzak ve emir yerini bulsun diye yapıldığı için iyice eziyet halini alan ev tütsüleme, badana yapma ve elbette sonuç alınamayan diğer dezenfekte çalışmaları ve karantina uygulamaları ile sıkıntı vermenin büyük bir toplumsal ayaklanmaya yol açmamasını Allah'ın bir lütfu olarak ifade eden Dr. Colvill, geçen yıl görülen salgın vakaları ve ölümlerin alınan tüm dahili karantina uygulamalarının işe yaramadığının en büyük kanıtı olduğunu işaretle bundan vazgeçilmesini istemiştir¹⁴⁴⁹.

6.4.1.2. Tespit ve öneriler

Dr. Colvill komisyon üyelerine bölgede salgının sona ermesini sağlayabilecek bir takım çözüm önerilerinde bulunmuştur. Dr. Colvill evvela salgının şiddetle seyrettiği bölgelerin ortak özelliğini dile getirmiş ve bu yerleşimleri hayvan, bitki ve insan atıklarıyla doygunluğa erişmiş toprağın su taşkınlarıyla bataklıklara ve ilaveten yüksek sıcaklık değerleriyle yaşam dışı alanlara dönüştüğü yerler olarak tasvir etmiştir¹⁴⁵⁰. Bu tespitin ardından Dr. Colvill, insanları bu gibi pislige doymuş yer ve yerleşimlerden uzaklaştırmak ve oralarla temaslarının kesilmesini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Böylece hem insanlar temiz ve kuru zeminlere taşınacak hem de toprağın kendisini yenilemesi sağlanacaktır. Kısacası Dr. Colvill salgın görülen bölgelerdeki insanların temiz toprak ve havaya sahip kuru, ferah alanlara taşınması önerisinde bulunmuştur. Dr. Colvill nehir ve denizlerde uygulanan karantina meselesinde ise, salgın olmayan limanlara uğramış veya denizde belli bir süre geçirmiş gemi ve mürettebatın karantina istasyonu olan herhangi bir limana uğradıklarında hemen bir tarama ve sağlık kontrolünden geçirilerek mürettebatın sağlıklı çıkması halinde denizde geçirilen sürenin karantinaya sayılması koşuluyla yollarına devam etmelerine müsaade edilmesi önerisinde bulunmuştur¹⁴⁵¹.

6.4.1.3. Değerlendirme ve beklentiler

Dr. Colvill raporunun devamında sağlık komisyonu ile yaptığı görüşmeye dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Tüm çabasına rağmen dahili karantinanın kaldırılmasına yönelik hiçbir önerisinin komisyonca dikkate almadığını belirten Dr. Colvill, ancak deniz karantinası ve salgın olan bölgelerdeki insanların kuru ve temiz bölgelere nakledilmeleri

¹⁴⁴⁹ TNA. FO. 881/3086 (Confidential), s. 1-4.

¹⁴⁵⁰ Aynı belge, s. 2.

¹⁴⁵¹ TNA. FO. 881/3086 (Confidential), s. 2-3.

yönündeki önerilerine komisyonda muhalefet edilmediğini ifade ederek, en azından bu iki hususun kabulü yönünde bir sonuç elde edebilirse İstanbul mülakatının başarılı geçtiğini sayabileceğini ifade etmektedir¹⁴⁵². Dr. Colvill raporunda ayrıca hem vebaya yakalanan hastaları hem de sağlıklı insanları, bulundukları pis, vebalı ve sağlıklı ortamdan kuru, temiz ve ferah bir ortama taşımak suretiyle genel bir tedavi süreci ve deneyi yürütmeyi düşündüğünü ifade etmektedir. Ancak Dr. Colvill komisyonun karantina hususundaki katı tutumunu bildiğinden, temiz ortama nakledilecek kişilerin karantinaya alınmasının yapacağı deneyi başarısız kılacağına ve beklenen olumlu neticeye engel olacağına işaretler, komisyon üyesi Dr. Dickson'a bu konuda yardım rica eden bir not bıraktığını belirtmektedir. Dr. Colvill son olarak, yukarıdaki iki önerisinin kabul edilmesi halinde bu işin üstesinden gelebilmesi için özellikle hastalık etmenleri üzerine çalışmalar yapmış bir epidemiyologun kendisine yardımcı olarak atanmasını rica etmektedir. Çünkü Dr. Colvill'e göre şayet çalışmalar sonunda vebanın bulaşıcı bir hastalık olmadığı kendisiyle birlikte bir epidemiyolog tarafından da onaylanmak suretiyle kanıtlanırsa ne karantinaya gerek kalacak ne de ondan kaynaklı sıkıntılar yaşanacaktır¹⁴⁵³. Dr. Colvill henüz İstanbul'da iken Bağdat'tan salgın haberleri almaya başladığını ve muhtemelen Mart ayı itibarıyla vilayetin alarm durumuna geçeceğini düşünerek vakit kaybetmek istememiş ve Sağlık Kurulu ile yaptığı mülakatın hemen ardından 31 Ocak 1877'de Bağdat'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır¹⁴⁵⁴.

6.4.2. Bağdat Vilayeti'nde Salgının Seyri

1877 yılı Mart ayı sonlarına kadar Bağdat vilayetinde görülen veba salgınına dair konsolosluk belgelerinde herhangi bir yazışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte Dr. Colvill tarafından Albay Nixon'a gönderilen 30 Mart ve 3 Nisan 1877 tarihli gönderilerde bu duruma açıklık getirilmiştir. Dr. Colvill, vilayetin her köşesinde salgın olduğu halde vilayet idarecilerinin bunu inkar ettiklerinden bahisle, vaka ve ölü sayılarının gizlendiğini ileri sürmektedir. Örneğin Hille'de salgın olduğu kesin bilindiği halde yetkililerin bunu inkâr ettiklerini ve hakeza diğer bölgeler için de aynı durumun geçerli olduğunu belirtmektedir¹⁴⁵⁵. Dolayısıyla Dr. Colvill Mart ayı sonuna kadar konsolosluga arz edecek

¹⁴⁵² Aynı yer.

¹⁴⁵³ TNA. FO. 881/3086 (Confidential), s. 3-4.

¹⁴⁵⁴ Aynı belge, s. 1.

¹⁴⁵⁵ TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-2, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 30 Mart 1877-Bağdat, s. 2-3; TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 30 Mart 1877-

herhangi bir resmi veri elde edemediğinden rapor da yazamamıştır. Dr. Colvill, Genel Konsolos Albay Nixon'a sunmuş olduğu 31 Mart 1877 tarihli bir diğer raporunda ise İstanbul'dan geldiğinden beri vilayette şahit olduğu duruma dair özet bilgiler sunmuştur¹⁴⁵⁶. Vilayette uygulamaya başlanan ev karantinasına değinen Dr. Colvill, hayati bir meselede dahi işin nasıl baştan savma yapılarak sulandırıldığına ve rüşvet çarklarının hemen nasıl işlemeye başladığına değinmektedir. Veba vakası ve ölüm görülen evlerin kapısına asker ikame edilerek içerdekiler tamamen ölünceye kadar evin ablukaya alındığını ileri süren Dr. Colvill, bu uygulamanın yalnız fakirler için geçerli olduğunu oysa veba görülse bile zenginlerin kapıdaki nöbetçiye 25 kuruş rüşvet vermek suretiyle normal hayatlarına devam ettiklerini dile getirmektedir. Rüşvet öyle yaygınlaşmıştır ki, vilayet karantina idaresine bağlı uzmanlar dahi bu işe bulaştıkları için karantina müfettişince görevlerine son verilmiştir¹⁴⁵⁷. Dr. Colvill, Müslümanların Batının asla anlayamayacağı kadar yardımsever olduklarına işaretler, bilhassa Bağdat halkının mantıklı ve makul gerekçeler öne sürerek yapılacak önerilere açık olduklarını, ancak baskı, rüşvet ve yolsuzluğa tenezzül edildiğinde katı bir direniş göstereceklerini ifade etmektedir. Vebanın tüm şehri kasıp kavurduğunu bizzat kendisi bildiği halde, halkın bunu fısıltıyla bile dile getirmediğine işaret eden Dr. Colvill, bunun müsebbibinin ise içinde yaşayan insanlarla birlikte evleri ablukaya almak suretiyle soğukkanlı bir cinayet işleyen ve yeni veba merkezleri yaratan İstanbul Sağlık Komisyonu olduğunu ileri sürmektedir¹⁴⁵⁸. Dr. Colvill Bağdat Vilayetinin sağlık ve salgın durumuyla ilgili olarak ise, vilayet içerisinde ve yakın çevresindeki bataklıkların çöl bölgelerinden taşınan toprakla kurutulmaya çalışıldığını dile getirmektedir. Yetkililerin bilgi paylaşımından kaçınması sebebiyle vilayette salgının ne kadar ilerlediği ve ne boyutta olduğu hususunda en azından bu raporunda kesin bir şey söyleyemeyeceğini ifade eden Dr. Colvill, bununla birlikte salgının Hille, Kerbela ve Hindiye'de etkili olduğunu düşünmektedir¹⁴⁵⁹.

Bağdat, s. 124; *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-5*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 3 Nisan 1877-Bağdat, s. 4.

¹⁴⁵⁶ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 31 Mart 1877-Bağdat, s. 1-2; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 31 Mart 1877-Bağdat, s. 121-124.

¹⁴⁵⁷ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-1*, s. 1; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-1*, s. 121.

¹⁴⁵⁸ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 31 Mart 1877-Bağdat, s. 2; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 31 Mart 1877-Bağdat, s. 122-123.

¹⁴⁵⁹ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-1*, s. 2; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-1*, s. 123-124.

6.4.2.1. Veba salgını dolayısıyla Bağdat'tan göçler

Dr. Colvill'in Bağdat Vilayetinde görülen veba salgınına ve ölümlere son verebilmek için benimsediği tedavi yöntemi, insanların pislik içerisindeki salgın bölgelerinden daha temiz ve ferah açık alanlara taşınmasıydı. Bir süreden beri ısrarcı olduğu bu tedavi yöntemini en son İstanbul Sağlık Komisyonu ile yaptığı mülakatta da dile getirmişti¹⁴⁶⁰. Dr. Colvill bu husustaki fikrini hayata geçirmek üzere harekete geçmiş ve Bağdat Yahudilerine yönelerek onları böyle bir yer değişikliğine teşvik etmiştir. 30 Mart'ta Hahambaşına bir mektup gönderen Dr. Colvill, kutsal kitaplarında “bir yerde veba görüldüğünde ya orada kalınması ya da terkedilmesi” yönünde kendilerine iki seçenek sunulmuş olduğunu hatırlatarak, salgının devam ettiğini ve evlerinde kalmaları halinde ev karantinası sebebiyle dışa çıkamayacakları için büyük olasılıkla öleceklerini ifade etmiştir. Oysa bir süreliğine şehirden ayrılmalarına kutsal kitaplarının da izin verdiğini belirten Dr. Colvill, en kısa zamanda Bağdat Yahudi cemaatiyle görüşüp bir karar vermelerini rica etmiştir¹⁴⁶¹.

Dr. Colvill'in bir tür tedavi yöntemi olarak benimsediği ve salgının etkinliğini sona erdirmek için insanların salgın bölgesindeki evlerinden daha temiz ve sağlıklı alanlara nakli hususundaki fikrini Albay Nixon'a da açmıştır. Dr. Colvill, geçici bir yer değişikliği fikrini Bağdat Yahudileri Hahamı ile paylaştığını ve Hahamın kendisine, salgın olan evlerinden ayrılan Yahudilerin tekrar karantinaya tabi tutulmaksızın gündelik hayatlarına ve ibadetlerine devam etmelerine müsaade edilecekse şehrin dışında bir yerde geçici bir Yahudi köyü kurulması için cemaatini ikna edebileceğini söylediğini belirtmektedir. Müslümanlar için ise aynı şeyleri söylemenin zor olduğunu ifade eden Dr. Colvill, bilhassa nakil için onlara gösterilen arazinin Dicle'nin taşkını sebebiyle hali hazırda bir çamur deryası olması ve kurulması planlanan kulübelerin insanlar için hiçbir mahremiyet imkanı sağlamamasının bunda temel etken olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte Dr. Colvill bazı Müslümanların evlerini terk ederek geçici bir süreliğine şehrin dışındaki çiftliklerine

¹⁴⁶⁰ Dr. Colvill bu önerisini ilk defa 1875 yılı Haziran ayında hazırlamış olduğu veba raporunda dile getirmişti. Bkz. *TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 183-184; *TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 6-7.

¹⁴⁶¹ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-3*, Dr. Binbaşı Colvill'den Yahudilerin Baş Hahamına, 30 Mart 1877-Bağdat, s. 3; *TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Yahudilerin Baş Hahamına, 30 Mart 1877-Bağdat, s. 124.

taşınma hazırlığı yaptıklarına şahit olduğunu da bildirmektedir¹⁴⁶². Dr. Colvill'in veba salgınından kurtulmaları için Bağdat Yahudileri Hahambaşına yapmış olduğu tebdil-i mekan önerisinin olumlu sonuç verdiği görülmektedir. Zira Hahambaşı Dr. Colvill'in önerisini kısa sürede tüm sinagoglarda okutmuş, Yahudilere çağrıda bulunarak toplantılar düzenlemiş ve Dr. Colvill'in geçici yer değişikliği teklifini cemaatine kabul ettirmiştir. Ardından Bağdat Valiliğine müracaat eden Hahambaşı cemaatiyle birlikte şehirden ayrılmak için izin almayı başarmıştır¹⁴⁶³. Dr. Colvill bu yeni gelişmeyle birlikte Bağdat Vilayet merkezinde evlere uygulanan karantinanın kaldırıldığını ve insanların kalmak veya şehirden ayrılmak hususunda serbest bırakıldıklarını bildirmiştir. Bu izinle birlikte pek çok Yahudi ve Müslümanın kendisini ziyaret ederek bundan sonra ne yapacakları hususunda bilgi aldıklarını dile getiren Dr. Colvill, büyük bir başarı elde ettiğini, aksi takdirde şehirde ortaya çıkacak felaketi hiçbir dille anlatmanın mümkün olamayacağını ifade etmiştir¹⁴⁶⁴.

Dr. Binbaşı Colvill'in 17 Nisan tarihli raporu ise veba dolayısıyla vilayet merkezinde yaşanan göç hareketleriyle ilgilidir¹⁴⁶⁵. Dr. Colvill'in belirttiğine göre yaklaşık 15.000 Yahudi Bağdat şehir merkezinden ayrılmak suretiyle Diyala Nehrinin ötesindeki kuru topraklara yönelmişlerdir. Onları takiben pek çok Müslüman ve Hıristiyan'ın da şehri terk etmeye başladığını dile getiren Dr. Colvill, kimilerinin salgına yakalanmayı beklemeksizin şehirden ayrılmaya başladığını kimilerinin ise salgın mahallerinde yaşamaya devam ettiklerini ancak ölümlerin baş göstermesiyle birlikte onların da yola koyulduklarını ileri sürmektedir. Elbette salgın bölgesini terk edenler arasında da ölümlerin gerçekleştiğini belirten Dr. Colvill, ancak bu kişilerin salgın olan evleri terk etmeden önce enfekte olmuş kişiler olduğu için bu vakaların elbette bu büyük deneyin ve tedavinin güvenilirliğine gölge düşürmediğini ve insanların ona olan güvenini sarsmadığını ifade etmektedir. Askeri birliklerin bir kısmının da şehir dışındaki temiz alanlara nakledildiğini belirten Dr. Colvill, askerler arasında da bazı vakaların olduğunu ancak bu münferit vakaların daha çok şehirde yaşayan evli askerler arasında görüldüğünü ifade etmektedir.

¹⁴⁶² *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-1*, s. 2; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-1*, s. 122.

¹⁴⁶³ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-4*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 7 Nisan 1877-Bağdat, s. 3-4; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-2*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 7 Nisan 1877-Bağdat, s. 125-126.

¹⁴⁶⁴ *Aynı yer.*

¹⁴⁶⁵ *TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-6*, Dr. Binbaşı Colvill'den Nixon'a, 17 Nisan 1877-Bağdat, s. 4-5; *TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-3*, Dr. Binbaşı Colvill'den Nixon'a, 17 Nisan 1877-Bağdat, s. 127-129.

Göçlerin daha çok şehrin Dicle'nin sol kıyısında kalan kesiminde görüldüğünü belirten Dr. Colvill, vilayet idarecileri ve sağlık yetkililerinin göç dalgasının büyümesinden endişe ettiklerinden bu göçü Bağdat'ın yaklaşık 9 mil (14 km) doğusundaki Diyala Nehri ile sınırlamak için nehir üzerinde belli noktalara askeri kordon oluşturdıklarını dile getirmektedir. Ancak rüşvet nedeniyle bu kordonun hiçbir işe yaramadığını ve göçün önüne geçilemediğini belirten Dr. Colvill, askerlerin rüşvetten elde ettikleri kazancı "Albayları o gün orada bir er olmayı tercih ederlerdi" sözleriyle ifade etmektedir. Dr. Colvill Bağdat halkının Vali Paşa'ya bir heyet göndererek, nehrin daha ötesindeki alanlara gitmelerine ve kendilerine daha fazla yerleşim alanı tahsis edilmesine müsaade edilmesini istediklerini ve bir süre sonra da kordonun kaldırılarak insanların bu konuda serbest bırakıldığını ifade etmektedir¹⁴⁶⁶. Dr. Colvill'in bu girişimini Dışişleri Bakanlığına raporlayan Albay Nixon, pek çok insanın hayatını kurtardığı için takdire şayan olarak görmektedir. Bununla beraber Nixon, şehirde kalanlar arasında görülen ölüm oranının da bir hayli yüksek olduğunu belirtmiştir¹⁴⁶⁷.

6.4.2.2. Nisan-Haziran dönemi ölüm vakaları

Dr. Colvill 17 Nisan 1877 tarihli raporunun sonuna, sadece mezarlıklara defnedilirken kayıt altına alınan ölüm vakalarından hareketle elde edilmiş bir liste eklemiştir. Ancak bu vilayette her yerin mezarlık olarak kullanılabileceğine dikkat çeken Dr. Colvill, dolayısıyla bu listedeki sayıların kesinlik ifade etmediğinin bilinmesini istemiştir¹⁴⁶⁸. Dr. Colvill 17 Nisan tarihli raporunun bir devamı olarak 30 Nisan'da kaleme aldığı bir diğer raporunda¹⁴⁶⁹ vilayetin sağlık yetkililerine dayandırarak verdiği bilgiye göre, Bağdat nüfusunun 3/2'den fazlası şehrin dışındaki kamplara göç ederek orada yaşamaya başlamışlardır ve sağlık durumları da gayet iyidir. Ancak Doktor Colvill Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan savaşı (93 Harbi) işaret ederek, savaşın doğuracağı felaketler dolayısıyla vebanın felaketinin bir kenara bırakılarak insanların şehre geri dönmek zorunda kalacaklarını belirtmektedir. Önce şehrin dışındaki kamplara gitmiş ihtiyat kuvvetleri mensuplarının geri çağırılacağını işaret eden Dr. Colvill, ardından

¹⁴⁶⁶ Aynı yer.

¹⁴⁶⁷ TNA. FO. 195/1142, No. 18, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Nisan 1877-Bağdat, s. 120.

¹⁴⁶⁸ TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-6, s. 4-5; TNA. FO. 195/1142, No. 18 Ek-3, s. 127-129.

¹⁴⁶⁹ TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 2 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 6; TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-2, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 130-133; TNA. FO. 195/1142, No. 26 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 131-133.

dükkân, iş hanı sahipleri ve tüccarlar derken insanların birer birer şehre geri döneceklerini ve bunun ise vebanın seyri anlamında yeni bir süreç başlatacağını ifade etmektedir¹⁴⁷⁰. Salgının Bağdat dışında Hille, Al-Şatra, Al-Hay, Amara, Aziziye ve Samara’da da görüldüğü ve halen etkili olduğunu belirten Dr. Colvill, salgının oldukça temiz bir şehir olan Amara’da da görülmesine ise çok üzüldüğünü ifade etmektedir. Hakeza salgının bataklık sahalardan oldukça uzak bir şehir olan Samara’da da görülmesini ise salgının seyri açısından ilginç ve yeni bir gelişme olarak görmektedir¹⁴⁷¹.

Çizelge 6.8. Bağdat’ta vebadan ölenlerin listesi (4-29 Nisan 1877)¹⁴⁷²

Tarih	Vebadan Ölenler	
	Sağ Kısım*	Sol Kısım*
4 Nisan 1877	4	2
5 "	10	4
6 "	4	12
7 "	7	13
8 "	8	8
9 "	15	11
10 "	14	12
11 "	13	11
12 "	16	13
13 "	19	9
14 "	5	19
15 "	17	19
16 Nisan 1877	14	20
17 "	10	22
18 "	7	23
19 "	16	35
20 "	10	26
21 "	9	25
22 "	13	32
23 "	14	19
24 "	16	25
25 "	13	32
26 "	8	31
27 "	7	27
28 "	13	21
29 "	9	23
Toplam	291	494
Genel Toplam	785	

¹⁴⁷⁰ TNA FO. 881/3208 (Confidential), No. 2 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 6; TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-2, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 131; TNA. FO. 195/1142, No. 26 Ek-1, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 131.

¹⁴⁷¹ TNA FO. 881/3208 (Confidential), No. 2 Ek-1, s. 6; TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-2, s. 131-132; TNA. FO. 195/1142, No. 26 Ek-1, s. 131-132.

¹⁴⁷² TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1 Ek-7, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 17 Nisan 1877-Bağdat, s. 5; TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 2 Ek-2, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 30 Nisan 1877-Bağdat, s. 6; TNA. FO. 195/1142, No. 26, Albay Nixon’dan Dışişleri Bakanlığına, 1 Mayıs 1877-Bağdat, s. 133.

* Tabloda görülen “sağ kısım” – “sol kısım” ayırımı Dicle Nehri tarafından ikiye bölünen Bağdat şehrinin iki yakasını ifade etmektedir.

Çizelge 6.9. Bağdat'ta vebadan ölenlerin listesi (Nisan-Mayıs 1877)¹⁴⁷³

Tarih	Vebadan Ölenler	
	Sağ Kısım	Sol Kısım
30 Nisan 1877	20	33
1 Mayıs	2	46
2 "	11	26
3 "	7	29
4 "	3	30
5 "	13	29
6 "	16	32
7 "	6	18
8 "	3	21
9 "	13	29
10 "	0	20
11 "	7	25
12 "	7	23
13 "	4	19
14 "	4	20
15 "	2	28
16 "	2	21
17 "	3	13
18 "	1	17
19 "	0	12
20 "	1	16
21 "	0	13
22 "	1	21
23 "	2	13
24 "	0	11
25 "	1	13
26 "	1	10
27 "	1	2
28 "	0	8
29 "	4	3
30 "	0	3
31 "	1	1
1 Haziran 1877	0	0
2 "	0	1
3 "	0	0
4 "	0	0
5 "	0	0
6 "	0	0
7 "	0	0
8 "	0	0
9 "	1	0
10 "	1	2
11 "	0	0
Toplam	138	608
Genel Toplam	746	

¹⁴⁷³ *TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-3*, Dr. Binbaşı W. H. Colvill'den Albay Nixon'a, 28 Mayıs 1877-Bağdat, s. 136-140; *TNA. FO. 195/1142, No. 38*, s. 140; *TNA. FO. 195/1142, No. 19 Ek-4*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 11 Haziran 1877-Bağdat, s. 142-144; *TNA. FO. 195/1142, No. 41*, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 11 Haziran 1877-Bağdat, s. 142-144.

Dr. Colvill 28 Mayıs tarihli raporunda salgının her bahar döneminde ortaya koyduğu bilindik seyriyle devam ettiğini, ancak bir hafta on güne kadar etkinliğini kaybetmeye başlayacağını işaret etmektedir. Hakeza salgının Amara'da ortaya çıkmasına bir hayli şaşırdığını dile getiren Dr. Colvill, 19 Mayıs'ta özel bir inceleme yapmak üzere o kasabaya gittiğini ifade etmektedir¹⁴⁷⁴. Salgının bu kasabaya başka yerde enfekte olmuş birisi tarafından getirildiğini öğrenen Dr. Colvill, bu kişinin ölümünü müteakip vaka ve ölümlerin peş peşe ortaya çıkmaya başladığını ve bu gelişme üzerine karantina yetkililerinin harekete geçerek ölümlerin görüldüğü bölgelerde karantina başlattıklarını ifade etmektedir¹⁴⁷⁵.

Dr. Binbaşı Colvill'in konsolosluğa sunduğu 1877 yılına ait son veba raporu 4 Eylül tarihli olup¹⁴⁷⁶, raporunda bu yılki salgın ve ölüm vakalarının ve salgının etkisini azaltmak için hayata geçirdiği göç deneyinin kısa bir değerlendirmesini yapmaktadır. Dr. Colvill, büyük bir çaba ortaya koyarak vilayette uygulanan ev karantinasına son vermeyi başardığını aksi halde bu evlerden bir tek insanın bile sağ çıkamayacağını işaret ederek, evlerinde kalmayı tercih edenlerin yarısının hayatını kaybettiği ifade etmektedir. Dr. Colvill bilhassa çöle giden Yahudi cemaatinin ölüm sayıları üzerinde durmuş ve Hahambaşından aldığı rakamları tek tek evleri gezmek suretiyle teyit etmiştir. Buna göre Bağdat'ta yaşayan 18.000 kişilik Yahudi nüfusundan 1.130 kişinin vebadan ölüğünün tespit edildiğini belirten Dr. Colvill, 70.000 kişilik Bağdat nüfusuyla bu oranı eşitlediğinde tüm Bağdat için 4.394 kişinin 1877 yılı bahar dönemi salgınında hayatını kaybetmiş olduğunu ileri sürmektedir. Bu rakamın vilayet sağlık komisyonunca verilen resmi ölüm sayısı olan 1.560'tan gerçeğe daha yakın olduğunu işaret eden Dr. Colvill, salgın sırasında nüfusun yarısının şehir dışına çıkmış olmasının büyük bir felakete mani olduğunu, aksi halde ölüm oranının bu sayıların kat be kat fazlası çıkacağını dile getirmektedir¹⁴⁷⁷.

Dr. Colvill yaptığı çalışmanın kesin çıkarımlar ortaya koymak için yeterli olmadığını kabul etmekle birlikte, bu deneyin salgının temas yoluyla bulaşmadığını ispat ettiğini ileri sürmektedir. Dr. Colvill'e göre aksi halde, birbiriyle ve toplumun diğer kesimleriyle

¹⁴⁷⁴ *TNA. FO. 195/1142, No. 38*, Dr. Binbaşı W. H. Colvill'den Albay Nixon'a, 28 Mayıs 1877-Bağdat, s. 136-137.

¹⁴⁷⁵ Aynı yer.

¹⁴⁷⁶ *TNA. FO. 881/3359 (Confidential), No. 1*, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 4 Eylül 1877-Bağdat, s. 1-2.

¹⁴⁷⁷ Aynı belge, s. 1.

sürekli iletişim halinde olan Yahudiler ve diğer enfekte insanlar vasıtasıyla kimse salgından kurtulamayacaktır. Dr. Colvill insanların kötü, pis ve sağlıklı ortamlardaki evlerinden uzaklaşır uzaklaşmaz salgının gerileyip ortadan kalktığına işaretlerle çölün, temiz, kuru ve ferah havası ve toprağının insanlara iyi geldiğini belirtmiştir. Dr. Colvill son olarak, hastalığın bazı yeni yerleşimlerde de görülmüş olmasına rağmen oralara dışarıdan taşındığına işaretlerle, salgının bir önceki yıldan beri çok fazla yeni alana yayılmadığını ileri sürmektedir. Örneğin Samarra hariç tutulursa Musul-Bağdat arasındaki Dicle havzasında hastalık bulgusuna rastlanmadığını ifade eden Dr. Colvill, salgının doğal sınırlarının bataklık sahalarla nihayet bulmuş olmasını ümit ettiğini belirterek, Avrupa ve Hindistan için de tehdidin ortadan kalktığını dile getirerek raporunu tamamlamıştır¹⁴⁷⁸.

6.5. Karantina Uygulamaları ve İngilizlerin Tepkileri

1875-1877 yıllarında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları karşısında Osmanlı Devleti'nin merkez ve aynı şekilde vilayet idaresi salgına engel olmak için bir dizi sıhhi tedbir hayata geçirmiştir. Bu cümleden olarak, bir taraftan salgının vilayet sınırları içerisinde yayılmasına engel olmak, salgının tesirini kırmak ve tamamen sona erdirmek için çaba sarf edilirken, diğer yandan da vebayı mümkün mertebe Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde tutarak yakın vilayetlerine sirayetini ve ülke genelinde bir salgına dönüşmesine engel olunmak istenmiştir. Bu noktada, bugün olduğu gibi o günde pratik ve genel bir sıhhi tedbir olarak insanlar arası iletişim ve etkileşimi kesmek üzere dâhili karantina uygulamaları hayata geçirilmiştir. Vilayet sınırlarında ve içerisinde su ve kara yolları üzerinde belirlenen bazı noktalara karantina istasyonları kurmak suretiyle vebanın yayılmasına engel olunmak istenmiştir.

Ancak bu sıhhi tedbirler vilayetin iç ve dış ticaretinde söz sahibi olan İngiliz ticaret firmalarının ve onların sözcülüğünü üstlenen Bağdat Genel Konsolosluğu'nun, güya sıhhi sebeplerle, tepkilerine neden olmuştur. Karantina istasyonlarında insan kitlelerinin bir araya getirilerek salgının yayılmasına hizmet edildiğini ileri sürerek asıl niyetlerini sıhhi gerekçelerle perdeleyen İngiliz görevliler, vilayet idaresinin hayata geçirdiği karantina uygulamalarını eleştirmişler ve kaldırılmaları için büyükelçilikleri vasıtasıyla Osmanlı idaresine baskı yapmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti ise İngilizlerin bütün tazyiklerine

¹⁴⁷⁸ Aynı belge, s. 2.

rağmen tebaasının sıhhati için karantina uygulamalarından ödün vermemiş ve uygulamaya devam etmiştir. Bu noktada Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin karantina uygulamalarına yaklaşımlarını ortaya koymak meselenin bihakkın anlaşılması için önem arz etmektedir. Zira, nihayetinde İngiliz konsolosu ve konsolosluk doktoru bağlı oldukları devletin menfaatlerine hizmet etmekle yükümlüdürler.

6.5.1. Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin Karantinaya Yaklaşımları

Osmanlı Devleti'nde öteden beri uygulana gelen hıfzıssıhha¹⁴⁷⁹ tedbirlerinin daha sistematik hale gelmesi veba ve kolera gibi kitlesel salgınlara yüzleşilmesiyle olmuştur. Bilhassa XIX. yüzyıl ile birlikte vebanın yerini alan kolera, yüzyıl boyunca etkisini sürdürmüş ve aynı vebada olduğu gibi kitlesel ölümlere yol açmıştır. Ulusal sınırları hiçe sayan kolera salgınlarına karşı bütün devletler, hem kendi sınırları dâhilinde hem de uluslararası ölçekte bir takım teşkilatlanmalara ve işbirliğine yönelmişlerdir. XIX. yüzyıldan başlamak üzere ulusal ve uluslararası sağlık kuruluşlarının tesisi ve teşekkülünde kolera adeta temel etken ve tetikleyici unsur olmuştur¹⁴⁸⁰.

Batı'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sıhhiye teşkilatının tesisi ve gelişimi salgın hastalıkların seyriyle paralellik arz etmiştir. Bu anlamda Osmanlı sınırları dışında zuhur eden salgınlara karşı ihtiyati tedbir olarak ilk önce karantina (usul-i tehaffuz)¹⁴⁸¹ uygulaması hayata geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulaması 1831 yılında Rusya'da ortaya çıkan kolera salgınına karşı bu ülkeden İstanbul'a gelen ticaret gemilerine uygulanmıştır¹⁴⁸². Ardından 1835 yılında kolera salgını tehdidinin bu defa Akdeniz tarafından gelmesi üzerine Çanakkale'de geçici bir tahaffuzhane¹⁴⁸³ tesis edilerek

¹⁴⁷⁹ İslam tıp dilinde “tedbirü's-sıhha” veya “hıfzu's-sıhha / hıfzıssıhha” tabirleriyle ifade edilen sağlığın korunması bilgisi, Batı dillerinde Grek mitolojisinden iktibasla hijyen (hygiene) adını alır. Bkz. Bozkurt, N. (1998). “Hıfzıssıhha”. *DİA*, s. 316-319. Osmanlı Devleti'nde de bireysel ve toplumsal sağlığın muhafazası adına en başından beri temel temizlik kaidelerine azami özen gösterilmiş ve bu anlamda zaman zaman gerekli emir, ferman ve nizamlar yayınlanmak suretiyle birey ve toplum sağlığının muhafazası meselesine ciddi alaka gösterilmiştir. Bkz. Sarıyıldız, “Osmanlılar'da Hıfzıssıhha”. s. 319-321.

¹⁴⁸⁰ Sarıyıldız, G. (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-4; a. mlf., “Karantina Meclisi..”. s. 330.

¹⁴⁸¹ Sözlükte “yolcuların gözetim altında tutulma süresi” anlamına gelen karantina, İtalyanca'da kırk gün anlamına gelen “quarantena” kökünden gelmekte olup, Osmanlı Devleti karantina usulünü tatbika başladığında bu kelime yerine daha çok “usul-i tehaffuz” tabirini kullanmıştır. Bkz. Sarıyıldız, “Karantina”. s. 463.

¹⁴⁸² Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 5; a.mlf., “Karantina”. s. 463.

¹⁴⁸³ Osmanlılar, karantina yeri manasına gelen “lazaret veya lazaretto” ya karşılık “tehaffuzhane” tabirini kullanmışlardır. Bkz. Sarıyıldız, “Karantina”. s. 463.

İstanbul istikametinde giden gemilerin kontrolü sağlanmıştır. Ancak ihtiyat karantinalarını, geçici emir ve tedbirleri yeterli bulmayan ve bilhassa toplum sağlığını korumaya ve salgın hastalıklarla mücadeleye büyük önem veren II. Mahmud, daha faydalı ve kalıcı bir teşkilatlanmaya yönelmek suretiyle sağlık alanında önemli bir takım reformlar hayata geçirmeye başlamıştır¹⁴⁸⁴. Bu cümleden olarak karantina meselesine ayrı bir önem atfeden II. Mahmud, 1838 yılında geniş katılımlı bir Meclis-i Meşveret toplamak suretiyle meseleyi tüm ayrıntılarıyla müzakere ettirmiştir. Neticede 20 Nisan 1838’de karantina nizamlarını düzenlemek, karantina hizmetlerini tatbik ve takip etmek üzere “karantina meclisi”, “sıhhiye meclisi”, “meclis-i tahaffuz”, “meclis-i umur-ı sıhhiye” ve “sıhhiye nezareti” gibi değişik isimlerle anılan Karantina Nezaretini tesis etmiştir. Karantina Nezareti’nde alınacak kararların ve oluşturulacak nizamın şer’i yönü Esad Efendi’nin, tıbbi yönü Abdülhak Molla’nın ve askeri yönü ise Selim Paşa’nın uhdesine tevdi edilmiştir¹⁴⁸⁵. Bu aşamadan sonra toplum sağlığının temini adına ilk önce karantina istasyonlarının kurulacağı yerler belirlenmiş, karantina süreleri ve karantinaya tabi tutulacak emtianın cinsine göre yapılması gerekenler sıralanmıştır. Karantina Meclisi’nin tesisi ve teşkilat yapısının belirginleşmesinin ardından 1838 yılı sonlarında Kuleli Kışlası hem bir tahaffuzhane, hem Karadeniz ve Akdeniz’den gelecek gemiler için bir karantina istasyonu hem de bu işler için yetiştirilecek kişilerin eğitim gördüğü bir okul olarak belirlenmiştir¹⁴⁸⁶.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayıp neredeyse yüzyıl boyunca dünyayı etkisi altına alan ve kitlesel ölümlere yol açan kolera salgınlarıyla¹⁴⁸⁷ devletlerin tek başlarına mücadele etmelerinin mümkün olmadığının anlaşılması üzerine bu salgınlara karşı dünya ölçeğinde önlem almak için uluslararası teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Bu cümleden olarak ilk defa 1851 yılında Paris’te toplanan I. Uluslararası Sağlık Konferansı’nı müteakiben, yüzyılın ikinci yarısı boyunca çeşitli kereler ve farklı başkentlerde olmak üzere sağlık konferansları tertip edilmiş ve insanlığı tehdit eden salgınlara karşı ortak akıl çerçevesinde çareler aranmış ve önlemler alınmaya çalışılmıştır¹⁴⁸⁸.

¹⁴⁸⁴ Doğan, G. *a.g.m.*, s. 92-93.

¹⁴⁸⁵ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi..”. s. 329-376; a.mlf., “Karantina”. s. 463-465; a. mlf., *a.g.e.*, s. 5-7; Ahmet Mithat, *a.g.m.*, s. 89-119.

¹⁴⁸⁶ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi..”. s. 349-353; a. mlf., “Osmanlılar’da Hıfzıssıhha”. s. 320; Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel..*” s. 245-247.

¹⁴⁸⁷ Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 1-4.

¹⁴⁸⁸ Uluslararası Sağlık Konferanslarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Jones, N. H. (1975). *a.g.e.*; Ersoy-Güngör-Akpınar, *a.g.m.*, s. 53-79; Carvalho-Zachar, *a.g.m.*, s. 235-261.

Ancak fikirde sağlanan bu birliktelik fiiliyatta sağlanamamıştır. Konferanslara katılan doğulu ve batılı delegeler, salgınlara karşı topyekûn mücadele noktasında hemfikir iken, bunun yöntemi hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. 1851 Paris Sıhhiye Konferansı'ndan başlamak üzere özellikle karantinanın gerekli olup olmadığı ve karantina süresi meseleleri yapılan sıhhiye konferanslarında fikir ayrılığı yaşanan temel tartışma konularıydı. Bilhassa uygulanacak karantinalar dolayısıyla ticari kayıplarının büyük olacağını öngören İngiltere ve onu takiben Avusturya temsilcileri, koleranın dünya ölçeğinde (pandemic) değil, yerel ölçekte bir salgın (epidemic) olduğunu ileri sürerek, bunun için uluslararası karantinaya gerek olmadığını, koleranın görüldüğü yerlerde temel hijyen kurallarına uyulması ve yerel sağlık kordonlarının tesisinin yeterli olacağını iddia etmekteydiler. Sonradan Fransa ve Sardunya'nın da dahil olduğu bu gruptakiler kesinlikle karantinaya karşıydılar. Osmanlı Devleti ile birlikte İspanya, Yunanistan ve Toskana'nın yer aldığı diğer grup ise hem kolera hem de diğer salgınlar için karantinanın gerekliliğini savunmaktaydılar. Neticede katılımcı devletler “karantinatistler” ve “hijyenistler” olarak ikiye ayrılmışlar ve tartışmalar XIX. Yüzyılın sonuna kadar yapılan diğer tüm uluslararası sağlık konferanslarında devam etmiştir. Öyle ki, koleranın karantina kapsamına alınmasına dahi ancak oylama ile karar verilmiştir¹⁴⁸⁹.

Özellikle İngiltere'nin başını çektiği hijyenistler göre, yerel sağlık kordonlarıyla beraber toplumsal hijyen kurallarına riayet edilmesi salgınların önene geçmek için yeterliydi ve karantinaya gerek yoktu. 1874 yılında Viyana'da toplanan dördüncü uluslararası sağlık konferansı bilhassa bu hususta yapılan tartışmalara sahne olmuştu. Ancak konferanstaki Osmanlı delegeleri Ali Bey ve Bartoletti Efendi'nin karantinada ısrarcı olmaları karantina uygulamalarının devamını sağlamıştı¹⁴⁹⁰. İngilizlerin en başından beri karantina karşıtı bir tutum içerisinde oldukları görülmektedir. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin karantina nezaretini tesisini müteakip İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby Dışişleri Bakanlığına yazdığı bir mektupta, Osmanlı Devleti'nin karantina

¹⁴⁸⁹ Jones, N. H., *a.g.e.*, s. 12-13; Sarıyıldız, “Osmanlılar'da Hıfzıssıhha”. s. 320; Doğan, G. *a.g.m.*, s. 94; Ersoy-Güngör-Akpınar, *a.g.m.*, s. 56-57.

¹⁴⁹⁰ Sarıyıldız, “Osmanlılar'da Hıfzıssıhha”. s. 320; Doğan, G., *a.g.m.*, s. 94; Yıldırım, N., *a.g.m.*, s. 20; Ersoy-Güngör-Akpınar, *a.g.m.*, s. 61-63; Jones, N. H., *a.g.e.*, s. 35-41; Uludağ, *a.g.m.*, s. 454.

önlemlerini pek çok açıdan eleştirmekle kalmayıp, karantinanın özellikle Frenk tüccarlarına vereceği zarara işaret etmekteydi¹⁴⁹¹.

İngilizleri asıl rahatsız eden husus, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 18 Ağustos 1838’de imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile elde edilen olağanüstü ticari kazanımların, aynı tarihlerde kurulan Karantina Nezareti’nin uygulamalarıyla tesis edilecek karantina istasyonlarına kurban gitmesi endişesiydi ve bu ihtimal dışı değildi¹⁴⁹². Osmanlı Devleti sahip olduğu pek çok ticaret ve liman şehirlerinin yanı sıra, Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi iki önemli deniz ticaret yoluyla doğu-batı ticaretinin en önemli geçiş ve mübadele duraklarından birisiydi. Doğudan batıya giden ticari emtia yüklü bir geminin on beş yirmi gün ve hatta yerine göre bazen daha fazla bu durakta bekletilmesi, şüphesiz Avrupalılar nezdinde ekonomik açıdan çok endişe verici bir durumdu. Bu noktada özellikle İngilizler ticaret üzerinde yıkıcı tesirleri olacağı gerekçesiyle karantina uygulamalarına karşıydılar¹⁴⁹³. Aksine Osmanlılar, tebaanın sıhhati için şüphe arz eden her türlü insani ve ticari nakliyatın belli bir yerde ve belli bir süre tecrit edilmesinden yanaydılar¹⁴⁹⁴. Dahası Osmanlı Devleti’nin önemli bir tıbbi reform olarak karantina meclisini tesis ederek karantina uygulamalarını başlattığı yıllar, İngiltere’de karantinanın kamu sağlığı için gerekli olup olmadığının ve ticarete verdiği zararın en hararetli tartışıldığı yıllardı. Ticaret mahfillerinin etkili olduğu İngiltere’de karantina yasalarının yürürlükten ya tamamen kaldırılması ya da hafifletilmesi gündemdeydi. 1841 yılına gelindiğinde ise kısmi uygulamalar söz konusu olmakla beraber İngiltere’de karantina yasaları kaldırılmıştı¹⁴⁹⁵.

6.5.2. Doktor William Henry Colvill’in Karantina Eleştirileri

1875-1877 yılları arasında Bağdat Vilayeti’nde görülen veba salgınları karşısında alınan tıbbi önlemlerden birisi olan karantina uygulamalarına karşı İngiliz konsolosluğunun ortaya koymuş olduğu tepkiler, yukarıda izah etmeye çalıştığımız İngiltere’nin karantina karşıtı siyasetinden bağımsız olarak düşünülemez. Tıbbi açıdan

¹⁴⁹¹ *S.R.O. F.O. 412/1 – Turkey No. 46*, s. 303-304, Lord Ponsoby’dan Palmerston’a, 22 Ocak 1839, dan naklen Panzac, *a.g.e.*, s. 222; Bulmuş, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁴⁹² Panzac, *a.g.e.*, s. 222; Bulmuş, *a.g.e.*, s. 108-109.

¹⁴⁹³ Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel.*, s. 247.

¹⁴⁹⁴ Doğan, G. *a.g.m.*, s. 94-95; Panzac, *a.g.e.*, s. 221-223.

¹⁴⁹⁵ Mullett, *a.g.m.*, s. 539-545; Ackerknecht, *a.g.m.*, s. 14-16; Hardy, *a.g.m.*, s. 250-269.

makul eleştiriler olduğu gibi, toplum sağlığının muhafazası yerine ticari kazanımların muhafazası noktasından meseleyi ele alan art niyetli bir yaklaşım söz konusudur.

Basra Körfezi'nin Osmanlı sahillerinde ve Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde uygulanan kara ve nehir karantinalarına ve sağlık kordonlarına dair İngiliz görüşünü Dr. Colvill'in ve Konsolos Albay Nixon'un raporlarından takip edebilmekteyiz. Karantina uygulamalarının sıhhi açıdan değerlendirilmesi tıbbi ihtisas gerektiren bir mesele olduğu için olsa gerek Albay Nixon bu konuda doğrudan fikir beyan etmekten imtina etmiştir. Ancak Albay Nixon'un aksine Dr. Colvill raporlarında bölgedeki dâhili karantina ve sağlık kordonu uygulamalarını tıbbi açıdan ciddi anlamda eleştirmiştir. Bu eleştirilerin başında karantina istasyonlarında görülen itina ve tıbbi hassasiyetten uzak uygulamalar gelmektedir. Dr. Colvill bölgede uygulanan karantinalarda insanların sağlıklı ve hasta ayırımı yapılmadan, ön dezenfekte veya yıkamaya tabi tutulmaksızın kitleler halinde ve sığır sürüsü gibi aynı ortamda bir araya toplanmasının salgını önlemekten ziyade daha geniş kitlelere bulaşmasına hizmet ettiğini dile getirerek¹⁴⁹⁶, dahili karantinaların böyle uygulanmaktansa kaldırılmasının salgının önlenmesi adına çok daha faydalı olacağını ileri sürmektedir¹⁴⁹⁷. Dr. Colvill vilayet sağlık komisyonunun da dâhili karantina ve sağlık kordonu uygulamalarının yetersizliğini gördüğünü ve kendisiyle bu konuda hemfikir olduklarını belirtmektedir¹⁴⁹⁸.

Hakeza karantina istasyonlarında ve sağlık kordonlarında görevli kişilerin ciddiyetsizliği ve rüşvetperestliği de Dr. Colvill'in dikkat çektiği ve eleştirdiği bir başka önemli husustur. Yetkililerin, bölgede etkin bazı aile fertlerinin ve bir kısım kimselerin karantina noktalarından hiç beklemezsizin ve defalarca geçtiklerini ve sadece fakirlerin

¹⁴⁹⁶ "(...) *I have reported that not only is quarantine useless, but by collecting together unwashed masses without any sanitary care, it tends to spread the disease, it was established to check.*" Bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 9 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 1 Mart 1876-Bağdat, s. 419-421; **TNA. FO. 195/1076, No. 9**, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 6 Mart 1876-Bağdat, s. 415-417. "(...) *the quarantine was worse than useless, by congregating thousands of human beings mixed up like cattle, and with no care whatever taken of them*". Bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 45 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 3 Ağustos 1876-Bağdat, s. 543.

¹⁴⁹⁷ **TNA. FO. 881/3032 (Confidential), No. 2 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 25 Eylül 1876-Bağdat, s. 5; **TNA. FO. 78/2518, No. 53 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 25 Eylül 1876-Bağdat, s. 227.

¹⁴⁹⁸ "(...) *Every member of that commission saw the absurdity of local quarantines and knew that the name "cordon sanitaire" had become a "bye" word*", **TNA. FO. 195/1076, No. 45 Ek-1**, s. 541.

karantina engeline takıldıklarını belirten Dr. Colvill¹⁴⁹⁹, bilerek karantinadan kaçanlar için ise herhangi bir cezai müeyyidenin de olmadığını dile getirmiştir¹⁵⁰⁰.

Aynı şekilde hem ticari emtia hem de yolcu taşıyan gemi ve vapurların da gerektiği gibi dezenfekteye ve standart bir karantina süresine tabi tutulmadıkları ifade edilmektedir. Raporlarda, bazı vapurların günlerce hatta haftalarca karantina istasyonlarında bekletilmesine karşın bazılarının 24 saat bile kalmadıkları ve dezenfekteye tabi tutulmadıkları ifade edilmektedir¹⁵⁰¹. Dr. Colvill bizzat kendi seyahatlerinde bile bazı karantina istasyonlarında işlerin nasıl savsaklandığına şahit olduğunu dile getirmektedir. Örneğin Bağdat'ın zengin Yahudilerinin beş şilin karşılığında yerlerine fakir Yahudileri bırakarak karantinadan nasıl sıvıştıklarına ve hakeza bazı yolcu ve seyyahların karantina noktasına gelince hemen sağa sola dağılmak suretiyle karantina istasyonunu nasıl işlevsizleştirdiklerine işaret ederek, bu meselenin ciddiye alınmaksızın emir yerini bulsun diye yapıldığını belirtmektedir¹⁵⁰².

İstanbul Sağlık Kurulu tarafından Bağdat'ta hayata geçirilen ev karantinalarını ise “soğukkanlılıkla cinayet işlemek ve yeni veba merkezleri yaratmak” olarak niteleyen Dr. Colvill¹⁵⁰³, geçişi kolaylaştıran düz damlı, bitişik ve alçak duvarlı evlerin olduğu bir yerde böyle bir tedbirin ne denli işe yaramaz olduğunu işaret etmektedir¹⁵⁰⁴. Dr. Colvill ev ablukasının sadece fakirleri kapsadığını, zira zenginlerin kapıda dikili nöbetçilere 25 Türk Lirası vermesi karşılığında ablukadan kurtulduklarını dile getirmektedir. Bu rüşvet çarkına

¹⁴⁹⁹ Aynı belge, s. 542.

¹⁵⁰⁰ **TNA. FO. 881/3032 (Confidential), No. 2 Ek-1**, s. 5.

¹⁵⁰¹ **TNA. FO. 195/1076, No 21**, Albay Nixon'dan Hindistan Dışişleri Sekreterliğine, 7 Haziran 1875-Bağdat, s. 166; **TNA. FO. 195/1076, No. 43**, Albay Nixon'dan Dr. Colvill'e, 6 Haziran 1875-Bağdat, s. 169. “two certificates shows undeniable that the Turkish quarantine officers did not take any measures to actually disinfect the wool and merely detained it in quarantine for 20 days (...)”. Bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 39**, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 364. “the quarantine station that it was established on the morning a Turkish steamer having passed up less than 24 hours”. Bkz. **TNA. FO. 195/1076, No. 40 Ek-1**, Stephen Lynch Kumpanyası'ndan Albay J. S. Nixon'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 374.

¹⁵⁰² **TNA. FO. 195/1076, No. 45 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 3 Ağustos 1876-Bağdat, s. 543-544.

¹⁵⁰³ “the Constantinople Sanitary Commission, which creates all disturbances, by blocking houses where the inmates are inside, commits cold-blooded murder and creates fresh centres for plague, were this commission, I say, purely Turkish, the authorities would not allow it to exist for a day.” Bkz. **TNA. FO. 881/3208, No. 1 Ek-1**, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 31 Mart 1877-Bağdat, s. 2.

¹⁵⁰⁴ **TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-7**, Dr. Binbaşı Colvill'den Hindistan Sağlık Daire Başkanına, 18 Nisan 1876-Bağdat, s. 5-6.

vilayet sağlık komisyonunun alt memurlarının dahi karıştığını belirten Dr. Colvill, bu nedenle bazı memurların görevden ihraç edildiğini belirtmektedir¹⁵⁰⁵. Hakeza Diyala Nehri üzerinde kurulan sağlık kordonundaki nöbetçi erlerin rüşvetten elde ettikleri kazancı ifade etmek için Dr. Colvill, “Albaylar kısa bir süre için er olmayı yeğlerdi” şeklinde ifade etmektedir¹⁵⁰⁶.

¹⁵⁰⁵ *TNA. FO. 881/3208, No. 1 Ek-1*, s. 1.

¹⁵⁰⁶ “*and the sentries reaped such a large harvest from bribes, that their Colonel wished he had been a private soldier for the time,*” Bkz. *TNA. FO. 881/3208, No. 1 Ek-6*, Dr. Binbaşı Colvill’den Albay Nixon’a, 17 Nisan 1877-Bağdat, s. 4.

7. SONUÇ

Kraliçe I. Elizabeth tarafından “ilk İngiliz elçisi” olarak Osmanlı payitahtına atanan Levant Kumpanyası mümessili William Harborne, “Susan” adlı Kraliyet’e ait gemi ile 1583 yılında İstanbul’a gelmiş ve Osmanlı Sultan’ı III. Murad tarafından kabul edilmişti. Bu resmi kabulde Sultan, İngilizlere verilen ilk ticaret imtiyazlarını onaylamış ve ardından keyfiyet Osmanlı ülkesinin dört bir yanındaki kadılara, beylere, kaptan ve iskele eminlerine tebliğ edilmişti.

Bundan kısa bir süre sonra İngilizler, bu defa Doğu Hindistan Kumpanyası temsilcileri Richard Steel ve John Crowther’ın girişimleriyle Eylül 1615’te İran Şahı I. Abbas’tan, İran toprakları ve Basra Körfezi’nde ticaret yapmak üzere ilk ticaret imtiyazlarını almayı başarmışlardı. İmtiyaz fermanına atfen İngilizler, Basra Körfezi girişinde yer alan Cask (Jask) limanına bir ticaret temsilciliği açmışlar ve Edward Connock idaresinde İngiliz mamulleri yüklü “James” adlı ilk İngiliz ticaret gemisi Ocak 1616’da limana demirlemişti.

İngilizler, Osmanlı Devleti’nde Anadolu ve Akdeniz’deki ticari, siyasi ve diplomatik faaliyetlerini Levant Kumpanyası marifetiyle yürütürken, Basra bölgesindeki faaliyetlerini ise Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Levant idarecilerinin 1583 yılından başlamak üzere Osmanlı payitahtında ve ülkesinde yaptıkları gibi, Doğu Hindistan Kumpanyası idarecileri de 1615 yılından itibaren Safevi başkentinde yürüttükleri ticari-siyasi girişimlerle İran toprakları ve Basra Körfezi’ndeki ticari kazanımlarını olabildiğince genişletilmenin peşine düşmüşlerdir. Zamanla elde ettikleri ticari ve siyasi imtiyazlarla ticareten olduğu kadar siyaseten de Körfez bölgesindeki varlıklarını tahkim etmişlerdir. 1515 tarihinde Hürmüz adasını işgal eden ve Basra Körfezi’nde hâkimiyet kuran Portekizlilerin 1622 yılında İran-Doğu Hindistan Kumpanyası ittifakıyla körfez sularından çıkarılması üzerine İran Şahı Abbas’ın vermiş olduğu ticaret izniyle Bender Abbas limanına yerleşen İngilizler, bu sayede bölgeye ticari ve siyasi nüfuz etmenin ve ayrıca burada uzun yıllar sürecek olan kalıcı ikametinin de yolunu açmış oldular.

İngilizlerin Basra ve Bağdat eyaletleri ile ilk temasları ise 1630’lara tekabül etmektedir. 1643’te Basra limanında artık bir İngiliz ticaret deposunun açılmış olduğunu

görmekteyiz. İngiltere ile Fransa arasında Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) devam ederken, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Basra Körfezi'ndeki ticari-idari üssü olan Bender Abbas limanının 1759 yılında Fransızlarca bombalanarak yok edilmesinin ardından, 1763 yılında kumpanya idarecileri körfezdeki ticari ve idari merkezlerini Safevi toprağı olan Bender Abbas'tan Osmanlı toprağı olan Basra'ya taşımışlardı. Esasen 1720'lerden itibaren Basra'daki ticari temsilciliklerini siyasi temsilciliklerle tahkim etmeye başlayan kumpanya idarecileri, 1763'te kumpanyanın körfezdeki ticari-idari merkezini Basra'ya taşıdıktan bir yıl sonra, 1764'te İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Henry Grenville'in aracılığıyla Basra'daki İngiliz temsilcisi Robert Garden adına Osmanlı sarayından *konsolosluk berati* almaya muvaffak olmuşlardı. Böylece Basra'daki İngiliz ticari-siyasi varlığı resmîyet kazanmış ve Osmanlı Devleti nezdinde resmî ve diplomatik temsiliyete dönüşmüştür. Konsolos Garden, Basra bölgesini ziyaret eden İngiliz tüccar ve seyyahının korunması, İngiliz gemilerine yönelik ticari iş ve işlemlerin takibi ile görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, kendisi her türlü gümrük vergisinden ve tutuklamadan muaf tutulmuş, Osmanlı memurlarının koruması altında serbestçe seyahat etmek gibi bir takım diplomatik dokunulmazlıklara da sahip olmuştu.

1798 yılına kadar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Bağdat ile teması Basra temsilciliğı vasıtasıyla olmuştur. 1766 yılında James Morley'in kısa süreli temsilciliğı ile ilk defa siyasi temsilcilik düzeyinde faaliyete geçirilen Bağdat temsilciliğı, 1798 yılına kadar Basra'ya bağı ve varlığı ile yokluğu belirsiz bir statüde kalmıştır. Kumpanyanın körfez bölgesine yaklaşımı ticaret öncelikli olması hasebiyle kumpanya idarecileri ticari ve siyasi temsilciliklerini Basra gibi körfez ticaretinin ana üssü olan bir liman kentinde tesis etmişlerdir. Ancak bu tercihin bölgedeki Osmanlı idari yapısıyla uyuşmadığı görülecektir. Zira Basra, Musul ve Kerkük dâhil bölgedeki bütün Osmanlı idari teşkilatının merkezi Bağdat Vilayeti ve bölgenin en üst mülki amiri de Bağdat Valisi idi. Bir süre sonra İngilizler, zaman zaman Basra'da yaşadıkları bazı ticari ve hukuki sorunların çözümü için Bağdat Paşalığı'na müracaat etmeleri gerektiğinin ve Bağdat'ın bölgenin asıl idari merkezi olduğunun farkına varmışlardı.

Esasen Bağdat ve Basra'nın İngiltere'nin doğu siyaseti açısından yerini ve değerini tayin eden temel faktör hiç şüphesiz Hindistan olmuştur. Bilhassa İngiltere ile Fransa arasında cereyan eden ve Fransa'nın yenilgisi ile neticelenen Yedi Yıl Savaşları ve

devamında imzalanan Paris Antlaşması (1763) ile Fransa'nın rekabet dışı bırakılarak Hindistan'ın tamamen İngiliz sömürgesi haline getirilmesi, doğal olarak Bağdat ve Basra'yı ticari ve stratejik olarak İngiliz siyaseti için elzem bir noktaya taşımıştır. Zira, İngiltere için ticareten ve siyaseten Hindistan ne kadar kıymetlenmiş ise oraya giden yollar, geçitler, denizler, nehirler ve şehirler de stratejik anlamda bir o kadar kıymetlenmiştir. Bağdat ve Basra bölgesi İngilizler için ticari değerinin de ötesinde, bilhassa Yedi Yıl Savaşları sürecinde görüldüğü üzere, Londra-Hindistan irtibatında Bombay-Basra-Bağdat hattının, Bombay-Kızıldeniz hattından daha güvenli bir geçiş ve irtibat güzergâhı olması hasebiyle stratejik bakımdan da İngiliz siyasetinde vazgeçilmez bir değere sahip olmuştur.

Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında yaptığı doğu seferi ile Mısır'ı işgali ve bununla da yetinmeyip daha doğuya, Hindistan'a yönelmesi ise İngiltere'nin Basra bölgesine yönelik siyasetinde en önemli kırılma noktasıdır. Çünkü, Napolyon'un Mısır ve devamında Suriye hamleleri, hem Levant Kumpanyası'nın Akdeniz'de, hem de Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde 17. yüzyıldan beri tesis ettikleri ticari ve siyasi nüfuz alanlarını doğrudan tehdit ettiği gibi Fransız ilerleyişine bir noktada engel olunamaz ise bu aynı zamanda İngiltere'nin Hindistan'daki varlığı için de açık bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu itibarla İngiliz siyasi ve askeri stratejisi çalışmalarını ve önlemlerini özellikle Bağdat-Basra bölgesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Zira Bombay-Londra irtibatının önemli güzergâhlarından birisi olan Kızıldeniz hattı Mısır'ın Fransızlarca işgali dolayısıyla güvenli değildi. Ümit Burnu yolu ise mesafesi sebebiyle, hele ki böyle bir süreçte, fazlaca zaman kaybı demektir. Şu halde geriye güvenilir ve hızlı tek bir yol Bombay-Basra-Bağdat-İstanbul-Londra hattı kalmıştı. Ayrıca İngiliz Savaş Bakanlığı'nın öngörüsüne göre Hindistan'ı hedef alan Napolyon, Büyük İskender'in doğu seferinde takip ettiği yolu, yani Dicle-Fırat vadilerini takip edecekti. Bu öngörüyle birlikte Bağdat-Basra hattı Hindistan'ın muhafazası için hem güvenli bir irtibat kanalı hem de Fransız ilerleyişine set çekmek adına bir ön karakol bölgesi olarak seçilmiş ve hızlı bir şekilde tahkim edilmesine karar verilmişti.

Bağdat-Basra ve Körfez bölgesi 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-İngiliz rekabetine sahne olan ticari, siyasi ve stratejik öneme sahip oldukça kıymetli bir coğrafyadır. 17. yüzyıldan beri bölgedeki ticari yatırım ve kazanımları bir yana İngilizler, 19. yüzyıl ile birlikte özellikle Hindistan'ın muhafazası stratejisi gereği Basra bölgesinde hâkim güç olma

zarureti hissetmişlerdir. Bilhassa Napolyon'un Mısır Seferi ve sonrasında Dicle-Fırat vadileri üzerinden Hindistan'a yönelme ihtimali, İngilizlerin Körfez bölgesinin stratejik değerini daha ciddi bir şekilde kavramalarında ve buna göre yeni bir siyaset belirlemelerinde en önemli basamak olmuştur. İngilizlerin alelacele Bağdat'ta bir konsolosluk açmaları da bu kavrayışın bir ürünüdür.

Napolyon'un Mısır Seferi ile birlikte Bağdat'ta İngiltere'nin temsil edilme aciliyeti ve bunun mahiyeti, eskiden beri süre gelen bölgeye yönelik İngiliz-Fransız ticari-siyasi rekabetinin de ötesinde daha elzem bir kimliğe bürünmüştü. Bu cümleden olarak, İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu'nun ihdası, İngiltere ile Fransa'nın uluslararası alandaki ticari, siyasi ve askeri rekabetinin, nüfuz ve nihayet sömürge yarışının Hindistan özelinde yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan siyasi ve stratejik bir hamledir. Konsolosluğun açılış amacı, gerekçesi siyasi ve stratejiktir. Öncelikli görev tanımı keza siyasi, stratejik ve istihbaridir. Bağdat'a tayin edilen ilk konsolos Harford Jones'ın görev tanımının hiçbir yerinde, Bağdat Eyaleti'nde bulunan İngiliz uyrukları veya tüccarlarının hak ve hukuklarının muhafazası, doğum-ölüm, nikah, miras, iş ve işlemlerinin takibi gibi standart bir konsolosun görev tanımında yer alan başlıklara rastlanmamaktadır.

Osmanlı idari taksimatı içerisinde Bağdat'ın bölgenin genel idare merkezi olmasının da tesiriyle olsa gerek Bağdat Konsolosluğu, açılışından kısa bir süre sonra statü olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Bağdat istasyonu, kendisinden çok daha önce faaliyete geçmiş olan Basra konsolosluğunun önüne geçerek, "Türk Arabistan'ı Siyasi Temsilciliği (Turkish Arabia Political Residency)" adıyla 1812 yılında genel konsolosluğa dönüştürülmüştür. Bağdat Genel Konsolosluğu sadece Basra'daki siyasi temsilciliği değil, 1839-1911 yılları arasında faaliyet gösteren Musul yardımcı konsolosluğunu (vice-consul) ve hakeza 1870-1903 yılları arasında bazen yerli temsilcilik (native agent) bazen de yardımcı konsolosluk düzeyinde faaliyet gösteren Kerbela temsilciliğini de bünyesinde barındıran ve dolayısıyla kuzeyden güneye, günümüz Irak'ının neredeyse tamamına yayılmış olan İngiliz konsolosluk ağının merkezi idi. Kuruluşundan 19. yüzyıl sonuna kadar Bağdat Konsolosluğu'nun İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik siyasetinde aldığı pozisyona bakıldığında, bu konsolosluğun gittikçe önem kazandığı ve İngiltere'nin doğu siyaseti içinde ticareten, siyaseten ve stratejik olarak en ehemmiyetli bölgelerden birisi olan körfez bölgesi siyasetine yön veren ana istasyonlardan birisi olduğu görülmektedir.

İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsolosluğu (1875-1879) adlı tez çalışmamız kapsamında ele aldığımız İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu, incelediğimiz dönem itibariyle de keza İngiltere'nin doğu siyaseti ve daha özelde Basra Körfezi siyasetinde Dışişleri Bakanlığı'nın ve İngiliz dış politikasının bölgeye yönelik temel bilgi kaynağı, raportörü, gözlemcisi, rehberi, bizzat istihbaratçısı ve uygulayıcısı durumundadır.

Bağdat Genel Konsolosluğu'nun görev önceliğinin kuruluşunda olduğu gibi siyasi olduğu ve bunun hiç değişmediği görülmektedir. Konsolosluğun resmi olarak “sınırlı” görev dağarcığının yanında, gayri resmi olarak neredeyse “sınırsız” bir faaliyet alanına, iş ve işlem yelpazesine sahip olduğuna şahit olmaktayız. Bağdat Genel Konsolosluğu'nun bu geniş görev dağılımı tarafımızca muhtevasına ve hacmine göre ticari, siyasi, dini/mezhebi ve sıhhi faaliyetler altında toplanmış ve sınırlandırılmış olmakla beraber, buna rağmen yazışma ve raporların içerik ve kapsam olarak oldukça hacimli olduğu görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi ve gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta; konsolosluğun faaliyetleri muhtevası itibariyle her ne kadar tarafımızca belli başlıklar altında tasniflenmiş olsa da, konsolosluğun genel misyon önceliğinin siyasi olmasına yakışır bir tavırla, İngilizlerle ilintili alelade her meseleyi şu veya bu şekilde politize ederek siyasi müdahale malzemesi haline dönüştürmeye çalışmalarıdır.

Bu cümleden olarak, Bağdat Genel Konsolosluğu'nun, örneğin, ticari faaliyetlerinin sadece vilayetin ticari ahvalini ortaya koymak gibi sade bir niyet taşımadığını belirtmek isteriz. Elbette İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Bağdat'taki gözü, kulağı ve birinci dereceden haber kaynağı olarak konsolosluk, vilayete dair gerçek ticari verileri, ithalat ve ihracat istatistiklerini, vilayetin gelir-gider ve arz-talep durumunu kaleme almış ve bu verileri bağlı olduğu birimlere arz etmiştir. Ancak bunun yanında, istatistiki verilerden anlaşılamayacak, elde edilemeyecek vilayet içi ve dışı bazı ticari-siyasi gelişmeleri, toplumsal ve sosyal eğilimleri, idari karar ve tavırları da ticaret raporlarına ilave ettikleri ek bilgilerle İngiliz dış siyasetinin mimarlarına iletmişler ve onların bölgeye yönelik kararlarına bu şekilde tesir ederek yön ve nizam vermişlerdir.

Burada özellikle Osmanlı Devleti'nin gerek genel, gerekse yerel ölçekte aldığı ticari-idari karar ve kısıtlamalara İngilizlerin yaklaşımı gözden kaçırılmamalıdır. Merkezi idarenin veya bölge valilerinin savaş, salgın, kıtlık-kuraklık ve sel baskınları gibi idari

keyfiyetin ötesinde zaruri haller ve doğal sebeplerle ortaya çıkan sıkıntıları gidermek, tebaanın ve devletin gününü ve geleceğini düşünmek sorumluluğu ile aldıkları kararlara ve önlemlere İngiliz temsilciliği sadece kendi ticari-siyasi ve stratejik menfaatleri penceresinden bakmaktadır. Bu cümleden olarak, Osmanlı idarecilerince alınan ticari-idari kararları İngiliz menfaatlerine dokunup dokunmadığı ölçüyle tasnifleyen, düşünen ve değerlendiren İngiliz siyasetinin bölgedeki temsilcileri, karar alma sürecinden başlamak üzere eleştirmiş, ellerinden gelen bütün gayreti ortaya koyarak alınan kararların icrasına mani olmaya çalışmışlardır.

İncelediğimiz dönemde Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları sebebiyle alınan dahili karantina karar ve uygulamaları, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle tebaanın iaşesini temin etmek ve vilayette oluşabilecek kıtlığa mani olmak maksadıyla alınan ihracat yasağı kararları ve hakeza kuraklık ve devamında baş gösteren kıtlık ihtimali sebebiyle bilhassa pirinç tarlalarına su basmak için Dicle Nehri üzerinde inşa edilen setler, sırf ticari kazanım ve menfaatlerine aykırı olması hasebiyle İngilizlerin tepki ve sızlanmalarından nasibini almış bazı idari karar ve kısıtlamalardır. Her ne kadar söz konusu kısıtlamalar dönemin Bağdat Genel Konsolosu Albay Nixon tarafından Bağdat halkının menfaatleri gereği ve makul sebeplere dayandığı için anlayışla karşılanmışsa da, İngiliz menfaatlerine aykırı olması hasebiyle Dışişleri Bakanlığı ve Büyükelçiliğin emir ve talimatları çerçevesinde protesto edilmiştir.

Benzer şekilde dini-mezhebi faaliyetler kapsamında ele aldığımız Bağdat Vilayeti'nde Hint Mirasının dağıtımı meselesi, Musul'da Süryani ve Keldani ihtilafları gibi başlıklarda da Bağdat Konsoloslugu'nun aktif rol aldığı ve bu meseleleri de İngiltere'nin menfaatlerine, bölge siyasetine ve stratejine göre yönetmeye veya yönlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda, Awadh Hanı Gaziüddin Haydar ile İngiliz hükümetini temsilen Hindistan Genel Valisi Lord Amherst vekâletinde 1825 yılında imzalanan miras antlaşması ve hukukunun zamanla İngilizler lehine olmak üzere tahrif edildiği görülmektedir. Bilhassa Necef ve Kerbela'daki Şii medrese ve müçtehitlerin, Irak ve İran başta olmak üzere Hindistan, Lübnan ve Azerbaycan'a kadar uzanan tesirleri İngiliz dış siyasetinin gözünden kaçmamıştır. Medreselere ve müçtehitlere nüfuz etmenin aslında pratikte, bu coğrafyalarda yaşayan Şii müntesiplerine nüfuz etmenin en kestirme ve pratik yolu olduğunun farkına varan İngiliz siyaseti, medrese ve müçtehitleri İngiliz siyasetine

hizmetkâr kılmak için Hint Mirası hukukunu tahrif ederek, Necef ve Kerbela'daki dağıtımına müdahale etmiş ve zaman içerisinde bu mirasın dağıtımını Bağdat Genel Konsoloslugu'nun yetkisine almıştır. Mirasın dağıtımı ve bu dağıtımdan sorumlu olacak müçtehitlerin tayinlerine müdahale etmek suretiyle İngilizler, Şii ulemanın Bağdat Vilayeti ve İran toprakları başta olmak üzere Şiiilerin yaşadığı yakın-uzak bölge ve ülkeler üzerindeki etki ve nüfuzlarından kendi menfaatlerine olmak üzere istifade etmek istemişlerdir.

Musul'da cereyan eden Süryani ve Keldani ihtilaflarında da benzer teşebbüsler olduğuna şahit olmaktayız. Ne Süryaniler ne de Keldaniler ile etnik, dini ve mezhebi aidiyet birlikteliği olmamasına ve hatta söz konusu iki zümrenin öteden beri Protestanlığa sıcak bakmamalarına rağmen İngilizler, Musul'da bu zümreler arasında cereyan eden mezhep temelli ihtilaflara müdahil olmanın yolunu aramışlar ve bulmayı da başarmışlardır. Konsolosluğun dini/mezhebi faaliyetleri başlığı altında ele aldığımız bu bahiste İngilizler aslında, Katolik hâmilliğine dayanarak bölgede etkin bir siyaset izleyen Fransızların etkinliğini kısıtlama veya en azından Fransızlara karşı rekabet etmek adına kendilerine bir kanal açmaya çalışmışlardır. İngilizler bu sayede, bir taraftan bölge ve bu zümreler üzerindeki Fransız etkinliğiyle rekabet etme zemini tesis ederken diğer taraftan da, tamamen dahili bir mesele olmasına karşın bu gibi hadiseler üzerinden devletin iç işleyişine müdahale ederek, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idaresini yıpratmaya, zayıflatmaya ve kendi menfaatlerine göre dizayn etmeye çalışmışlardır.

1875 – 1877 yıllarında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları bahsinde de aynı tavrı görmek mümkündür. Vilayetin yaşadığı büyük veba salgını sırasında Bağdat İngiliz Konsoloslugu gelişmeleri yakinen takip etmiş ve elde ettiği bilgi ve bulguları büyükelçilik ve Dışişleri Bakanlığı ile paylaşmıştır. Konsolosluk bunu yaparken, bir taraftan veba sebebiyle vilayetin ve insanların içinde bulunduğu dramı, vakaları ve ölümleri gözler önüne sererken, konsolosluk doktoru vasıtasıyla insanlara yardıma koşarken, salgının nedeni, kaynağı ve önlenmesine yönelik çözüm önerileri geliştirirken, diğer taraftan Osmanlı merkez yönetiminin ve vilayet idaresinin salgını önlemeye yönelik karar ve uygulamalarını eleştirmeye, kınamaya ve hatta büyükelçilik vasıtasıyla engellemeye çalışmıştır.

Vilayet idaresi ve sağlık komisyonunun salgını önlemek için ortaya koydukları çaba takdir edilirken, aynı zamanda İstanbul Sağlık Kurulu'nun emir ve önerileri doğrultusunda bu kurumların vilayette icra ettikleri hıfzıssıhha önlemleri ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bilhassa veba, kolera gibi salgın hastalıklar söz konusu olduğunda salgının yerel ve bölgesel ölçekte (epidemik) tutulması ve dünya genelinde kitlesel bir salgına (pandemik) dönüşmemesi için dünya milletlerinin üzerinde hemfikir olduğu, bu gün bile ilk akla gelen sıhhi önlemlerin başında yer alan karantina uygulamaları, İngiliz konsoloslüğünün hedefi haline gelmiştir. Bu noktada ev karantinaları ve bilhassa vilayet içerisinde, nehir ve kara yollarında hayata geçirilen dahili karantina uygulamaları İngiliz konsoloslüğünün tepki gösterdiği asıl icraatlar olmuştur. Bugün şahit olduğumuz salgınlar karşısında dahi sıklıkla başvurulmuş ev karantinalarının o gün Bağdat'taki uygulamalarını "soğukkanlılıkla işlenen cinayetler" olarak ifade eden konsolosluk doktoru William Henry Colvill, keza vilayet nehir ve kara yollarında hayata geçirilen on beş günlük karantina uygulamalarını da (ki günümüzde yine aynı uygulamalara şahit olmaktayız) yersiz ve gereksiz görmekteydi. Dr. Colvill'in bu düşünceleri Konsolos Albay Nixon tarafından da benimsenmekte ve aynı şekilde büyükelçilik, Dışışleri Bakanlığı ve Hindistan hükümetiyle de paylaşılmaktaydı. İşin ilginç yanı, Osmanlı topraklarında karantina uygulamalarını eleştiren, yersiz ve gereksiz gören konsolosluk ve konsolosluk doktoru, mesele Londra ve Hindistan'ın sıhhi muhafazası bahsine gelince, karantınaların buraların çok ötesinde başlatılması gerektiği önermekteydi.

Elbette bu eleştirilerin makul tarafları söz konusuydu. İnsan kitlelerinin karantina istasyonlarında enfekte olmuş veya olmamış ayırımına tabi tutulmaksızın, yıkamadan ve dezenfekte edilmeden bir araya getirilip günlerce gözetim altında tutulması, salgını önlemekten ziyade yayılımına sebep olacağı gerekçesiyle konsolosluk tarafından eleştirilmiştir. Ancak bununla birlikte, birtakım sıhhi gerekçelere dayandırılrsa da bu eleştirilerin zamanın tıbbi şartlarına aykırı tarafları olduğu da açıktır. Çünkü söz konusu dönemde kimin enfekte olduğu kimin enfekte olmadığını kısa sürede ortaya çıkaracak tıbbi araç ve gereçler henüz mevcut değildi. Vebaya yakalanan kişilerin kimilerinde salgın belirtileri açıkça görölse de kimilerinde henüz yeni enfekte olduğu için hastalık belirtileri dış gözlemlerle tespit edilememekteydi. Dolayısıyla vilayette görevli Osmanlı idarecileri ve sağlık çalışanlarının o dönemin şartları ölçeğinde yapabilecekleri şeyler sınırlıydı ve çağdaş pek çok devletin aynı şartlar karşısında yapabilecekleri kadardı. Bir tıp uzmanı

olarak konsolosluk doktoru William Henry Colvill tarafından bu biliniyor olmasına rağmen neden karantinaları eleştiriliyor ve konsolosla ağız birliği edilerek yetkili makamlar nezdinde dahili karantinaların kaldırılmalarına ısrarla vurgu yapılıyordu.

İngiliz doktor ve konsolosun bu tutumu aslında şahıslarına münhasır bir durum olmayıp, İngiltere'nin öteden beri kabul etmiş olduğu salgın politikasının bir tezahürüdür. İngiltere'de 1830'lu yıllar karantinanın sıhhi bir önlem olarak gerekli olup olmadığının ve ticarete verdiği zararın en hararetli tartışıldığı yıllardır. Ticaret mahfillerinin etkili olduğu İngiltere'de karantina yasalarının yürürlükten tamamen kaldırılması veya hafifletilmesi bir hayli tartışılmış ve neticede 1841 yılına gelindiğinde kısmi uygulamalar söz konusu olmakla beraber İngiltere'de karantina yasaları kaldırılmıştı. Bilhassa uygulanacak karantinalar dolayısıyla ticari kayıplarının büyük olacağını öngören İngiltere, 1851 yılında Paris'te toplanan Uluslararası Sağlık Konferansları'ndan başlamak üzere uluslararası her platformda karantinaların kaldırılmasından yana tavır koymuştur. Katılımcı devletlerin "karantinatistler" ve "hijyenistler" olarak ikiye ayrıldıkları sağlık konferanslarında hijyenistlerin başını çeken İngiltere'ye göre, salgın görülen yerlerde temel hijyen kurallarına ve yerel sağlık kordonlarına riayet edilmesi halinde başka önlemlere gerek yoktu.

Açıkça söylemek gerekirse İngilizler, doğu-batı ticaretindeki büyük kazanımlarını yerel-dahili ve uluslararası limanlarda, kara ve su yollarında uygulanacak karantina sürelerine kurban etmek istemiyorlardı. Doğudan batıya veya tersi istikamette emtia yüklü bir İngiliz gemisinin her limanda yerine göre on beş yirmi gün, yerine göre otuz gün bekletilecek olması açıkçası İngilizler için kabul edilebilir bir durum değildi. Hele ki Osmanlı Devleti gibi Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi doğu-batı, kuzey-güney ticaretinde pek çok geçiş, mübadelegâh, ticaret ve liman kentine sahip bir devletin her liman ve istasyonunda karantina uygulayacak olması İngilizler için tam bir ticari felaket olurdu. Hatta, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile elde edilen ticari kazanımların karantina uygulamalarına feda edilme ihtimali dahi vardı. Dolayısıyla, 1875-1877 yılları arasında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları karşısında alınan tıbbi önlemlerden birisi olan karantina uygulamalarına karşı İngiliz konsolosluğunun ortaya koymuş olduğu tepkiler, İngiltere'nin karantina karşıtı bu siyasetinden bağımsız değildir.

İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsoloslugu (1875-1879) adlı tez çalışmamız aynı zamanda dönem olarak, İngiltere'nin William Pitt ile başlattığı “Osmanlı toprak bütünlüğü” siyasetinden vazgeçme emareleri gösterdiği yıllara tekabül etmektedir. Doksanüç Harbi hiç şüphesiz her alanda sebep olduğu yıkım ile Osmanlı Devleti'nin kurumsal, siyasal, ekonomik, askeri, idari yapısı ve toplumsal dokusuna büyük zarar vermiş ve geri dönüşü olmayan bir yıkılış sürecini başlatmıştır. Bunun farkında olan İngiliz siyaseti de yeni şartlara göre yeni bir siyaset belirlemek durumunda kalmıştır ki, 1882 yılındaki Mısır işgali İngiltere'nin yeni Osmanlı siyasetinin ne olacağına dair oldukça açık bir işarettir.

Elbette Londra'nın değişen Osmanlı politikasının bu kadar kısa sürede en ücra köşelere tesir ederek konsolosluk iş ve ilişkilerine hızlı bir şekilde yansıdığını söylemek mümkün değildir. Ancak Doksanüç Harbi sonrasında İngiltere'nin genel olarak Osmanlı ve özelde Bağdat-Basra bölgesiyle ilgili siyasetinin değişmesi ve şekillenmesi sürecinde vilayette yaşanan gündelik hadiselerin dahi bölgedeki İngiliz konsoloslugu tarafından nasıl yorumlandığını, politize edildiğini ve birer siyaset malzemesi haline nasıl dönüştürüldüğünü görmek, anlamak ve bu değişimle birlikte ilerleyen günlerde Osmanlı Devleti'ni, idarecilerini ve Bağdat-Basra bölgesini ne gibi sorunların beklediğini fark etmek açısından Bağdat Genel Konsoloslugu'nun faaliyetleri bizlere önemli ipuçları sunmuştur.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) / İstanbul

A. DVN. MHM. d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri)¹⁵⁰⁷.

A. DVN. DVE. d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Defteri).

A. MKT. UM. (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet).

HR. TO. (Hariciye Tercüme Odası Evrakı).

İ. HR. (İrade-i Hariciye).

İ. MMS. (İrade-i Meclis-i Mahsus)

ŞD. (Şura-yı Devlet).

2. İngiliz Milli Arşivleri – The National Archives (TNA) / Londra

Foreign Office (FO)

TNA. FO. 78/2352, No. 21; No. 22.

TNA. FO. 78/2420, No. 2.

TNA. FO. 78/2494, No. 9; No. 12; No. 12 Ek-2, Ek-3, Ek-4; No. 39; No. 39 Ek-3; No. 71; No. 131.

TNA. FO. 78/2518, No. 1; No. 2; No. 5; No. 5 Ek-1/6; No. 7; No. 7 Ek-1; No. 9; No. 12; No. 13; No. 15; No. 16 No. 17; No. 17 Ek-1; No. 18; No. 18 Ek-1, Ek-2; No. 19; No. 20; No. 20 Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5, Ek-6, Ek-7, Ek-9, Ek-11, Ek-14; No. 23; No. 24; No. 25; No. 30; No. 34; No. 35; No. 35 Ek-1, Ek-2; No. 36; No. 36 Ek-1, Ek-2; No. 37; No. 37 Ek-1, Ek-3; No. 45 Ek-1; No. 53 Ek-1; No. 72 Ek-1.

TNA. FO. 78/2615, No. 1; No. 8; No. 9 PD; No. 9 PD Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-6, Ek-7, Ek-8, Ek-9, Ek-10, Ek-11, No. 45 Ek-1, Ek-2.

TNA. FO. 78/2872, No. 1.

TNA. FO. 78/3015, No. 1; No. 2; No. 2 Ek-1; No. 6; No. 7; No. 8; No. 15; No. 49; No. 3PD; No. 3PD Ek-1/38; No. 3PD Ek-2/49; No. 3PD Ek-3/50; No. 3PD Ek-4/50; No. 3PD Ek-5/56; No. 3PD Ek 6/53 No. 3PD Ek-7/41; No. 3PD Ek-8/54; No. 3PD Ek-9/55; No. 3PD Ek-10/52; No. 3PD Ek-11/56; No. 3PD Ek-12/59; No. 3PD Ek-13/57; No. 3PD Ek no. 90; No. 3PD Ek no. 135; No. 4PD; No. 4PD Ek-1; No. 4PD Ek-3/198; No. 5PD.

¹⁵⁰⁷ Kullanılan arşiv belgelerinin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

TNA. FO. 96/33/12.

TNA. FO. 195/1030, No. 72; No. 73.

TNA. FO. 195/1076, No. 1; No. 1 Ek-1, Ek-2; No. 4; No. 5; No. 5 Ek-1, Ek-2; No. 6; No. 7 Ek-1, Ek-2/6, 7 Ek-3/22, Ek-15, No. 8; No. 9; No. 9 Ek-1; No. 10; No. 11; No. 12; No. 13; No. 15; Ek-1/16, Ek-2; No. 16; Ek-1, Ek-2; No. 17 Ek-1, Ek-2, Ek-3/15, Ek-4; No. 19; No. 20; No. 20 Ek-2; No. 21; No. 23; No. 25; No. 27; No. 27 Ek-1, Ek-3, Ek-5, Ek-7, Ek-8, Ek-21; No. 29; No. 29 Ek-1, Ek-2; No. 30; No. 31; No. 32; No. 34; No. 34 Ek-34; No. 36; No. 37; No. 37 Ek-2; No. 39 Ek-1, Ek-2, Ek-3; No. 40; No. 40 Ek-1; No. 43; No. 45; No. 45 Ek-1; No. 57; No. 72; No. 72 Ek-1; No. 77; No. 78; 80 Ek-1, Ek-2; No. 82; No. 83; No. 88; 92 Ek-1, Ek-2; No. 93; No. 93 Ek-1; No. 94; No. 146; No. 125; No. 269/1875; Telgraf No. 471; Telgraf No. 506; Telgraf No. 4194; Telgraf No. 9416.

TNA. FO. 195/1142, No. 18; No. 18 Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek no. 42, Ek no. 45; No. 19 Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, No. 20; No. 20 Ek-1/20, Ek-2/12, Ek-3, Ek-5/36, Ek-6/196; No. 23; No. 26; No. 26 Ek-1; No. 30; No. 30 Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5, Ek-6/4, Ek-7; No. 33; No. 34; No. 35 Ek-1/54, Ek-2/1, Ek-2/6, Ek-7; No. 38; No. 40; No. 41; No. 42; No. 42 Ek-45; No. 45; No. 45 Ek no. 95, Ek-1 no. 95/98, Ek-1, Ek-2, Ek-3/1049, Ek-6/99, Ek-7, Ek-8/99-A, Ek-9, Ek-10; No. 47; No. 47 Ek No. 3176, Ek-2/65, Ek-3, Ek-4, Ek-5; No. 54; No. 54 Ek no. 324; No. 56; No. 92; No. 99; No. 175; No. 806; No. 2078.

TNA. FO. 195/1188, No. 1; No. 2; No. 6; No. 6 Ek-1; No. 8; No. 9; No. 10; No. 11; No. 12; No. 12 Ek-1; No. 15; No. 16A; No. 16A Ek-1/8; No. 16A Ek-2/50; No. 17; No. 20; No. 20 Ek-1; No. 24; No. 24 Ek-1; No. 27; No. 30; No. 40; No. 40 Ek-1; No. 50; No. 56; No. 2078/G. Telgraf No. 4298; Telgraf No. 4642.

TNA. FO. 195/1242, No. 2; No. 3; No. 4; No. 5; No. 6; Telgraf No. 382; No. 431; No. 4781.

TNA. FO. 195/1243, No. 8; No. 9; No. 10; No. 10 Ek-1; No. 10 Ek-2; No. 11; No. 11 Ek-1; No. 13; No. 14; No. 15; No. 16; No. 17; No. 18; No. 19; No. 21; No. 38; No. 38; No. 49; No. 67; No. 67 Ek-1; No. 70; No. 70 Ek-1; Ek-2/49; No. 70 Ek-3/50; No. 70 Ek-4/50; No. 70 Ek-5/56; No. 70 Ek-6/53; No. 70 Ek-7; No. 70 Ek-8/54; No. 70 Ek-9/55; No. 70 Ek-10/52; No. 70 Ek-11/56; No. 70 Ek-12/90; No. 70 Ek-13/135; No. 70 Ek-14/59; No. 70 Ek-15/57; No. 70 Ek-16/57; No. 70 Ek-17; No. 70 Ek-18; No. 74; No. 75; No. 82; Telgraf No. 874; No. 1426.

TNA. FO. 195/1244, No. 23; No. 24; No. 24 Ek-1; No. 28; No. 35; No. 135; No. 140; No. 146; No. 146 Ek-1; Telgraf No. 2362; No. 3757.

TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1.

TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 1; No. 2; No. 2 Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5, Ek-6, Ek-7, Ek-8, Ek-9, Ek-10, Ek-11, Ek-12, Ek-13, Ek-14, Ek-15.

TNA. FO. 881/3032 (Confidential), No. 2 Ek-1.

TNA. FO. 881/3086 (Confidential).

TNA. FO. 881/3208 (Confidential), No. 1; No. 1Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5, Ek-6, Ek-7; No. 2; No-2 Ek-1, Ek-2.

TNA. FO. 881/3359 (Confidential), No. 1.

TNA. FO. Confidential, No. 92.

TNA. FO. Commercial, No. 18.

TNA. FO. 424/132, No. 103/5.

3. British Library (BL)

India Office Records (IOR)

BL. IOR/L/MIL/17/15/41/1.

BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2.

BL. IOR/L/MIL/17/15/55.

BL. IOR/L/PS/9/6.

BL. IOR/L/PS/10/271.

BL. IOR/L/PS/11/307.

BL. IOR/L/PS/20/C30, No. 1, No. 21, No. 41, No. 88, No. 89, No. 90, No. 91, No. 139, No. 140, No. 141, No. 142, No. 143, No. 144, No. 145, No. 146, No. 147, No. 148, No. 149, No.150, No. 151, No. 152, No. 153, No. 154, No. 160, No. 166, No. 167, No.168, No. 169, No. 170, No. 171, No. 172, No. 173, No. 174, No. 175, No.176, No. 181, No. 191, No. 192, No. 198.

BL. IOR/L/PS/20/C91/1.

BL. IOR/L/PS/20/C91/2.

BL. IOR/L/PS/20/C91/4.

BL. IOR/L/PS/20/C227, No. CXXX, No. CXXXI, No. CXLVIII, No. CXLIX, No. CL, No. CLI, No. CLII, No. CLIII, No. CVCVI-CCII, No. CCLVIII.

BL. IOR/L/PS/20/C236, No. 6, No. 7-8, No. 9, No. 11, No. 12, No. 13, No. 14-15, No. 17, No. 18, No. 19, No. 20, No. 21-22, No. 237, No. 240, No. 242, No. 242-245, No. 246-247, No. 248-249, No. 250, No. 252-253, No. 254-255.

BL. IOR/V/27/270/14, No. 111, No. 166, No. 167, No. 168, No. 150, No. 151.

B. Resmi Yayınlar-Yıllıklar

Aitchison, C. U. (1865). *A Collection of Treaties, Engagements and Sunnuds Relating to India and Neighbouring Countries*. Vol. VII, Calcutta: Military Orphan Press.

-----, (1930). *A Collection Of Treaties, Engagements and Sanads*. Vol. II, Calcutta: Government of India Central Publication Branch.

C. Eroğlu, M. Babuçoğlu ve O. Özdil. (Editörler). (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*. Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM) Yayınları.

-----, (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*. Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları.

-----, (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*. Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1997). *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi (1997)*, C. V, (Haz. T. Güran). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları

Düstûr. (1282). Def'a-i Sâniye, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Düstur. (1289). Birinci Tertip, C. I, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Düstur. (1937). Birinci Tertip, C. V, No. 58, Ankara: Başvekalet Matbaası.

Great Britain Parliament. (1791). *The Parliamentary Register: or History of the Proceedings and Debates of the House of Commons*. (1791). Vol. XXIX, London: Published by John Almon and J. Debrett.

Hart, H. G. (1877). *The New Annual Army List, Militia List and Indian Civil Service List For 1877*. Vol. 38, London: Published by John Murray.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar. Yer No. 912567.4 BAĞ., Hrt No – 001298.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar. Hrt No – 001286.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1993). *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

The Foreign Office List. (1876). (Compiled by Edward Hertslet). (Fourty-Eight Publication). London: Harrison 59 Pall Mall.

The Public General Statutes Passed In The Forty-First & Forty-Second Years Of The Reign Of Her Majesty Queen Victoria 1878. (1878). Printed by George Eyre, E.-Spottiswoode, W., London: Queen's Printing Office.

Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmûası*. C. I-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

War Office Intelligence Division. (1916). *A Handbook of Mesopotamia, Vol. I.* (Prepared by Admiralty and War Office). London.

Webster, N. (2017). *Webster's Unabridged Dictionary 1913*. Levanger/Norway: Publisher TruthBetold Ministry.

C. Gazeteler

The Edinburg Gazette. (9 February 1875), Issue 8553.

The Edinburg Gazette. (15 August 1879), Issue 9026.

The London Gazette. (5 February 1875), Issue 24178.

The London Gazette. (14 May 1875), Issue 24208.

The London Gazette. (8 July 1879), Issue 24741.

The London Gazette. (12 August 1879), Issue 24751.

D. Kitaplar

Abbas, Z. (2013). *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasi Rolü*. İstanbul: Önsüz Yayıncılık.

Ağaoğlu, A. (1929). *İngiltere ve Hindistan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ahmed Rıfat. (1299). *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*. C. II, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*. C. I, (İkinci Tab'ı). Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye.

Ahmet Mithat Efendi. (2009). *Jöntürk*. (Haz. Z. Berktaş), İstanbul: Antik Yayınları.

Akbulut, U. (2016). *Hindistan Yolu ve İngilizler Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. I, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.

Akinci, İ. A. (1917). *Osmanlı Atları*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Aksan, V. H. (2010). *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aksoy, N. (1990). *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*. İstanbul: Çağdaş Yayınları

Akyıldız A.-Kurşun, Z. (2015). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Ali Cevad. (1313). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali Tevfik. (1318). *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*. (2. Baskı). İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Allport, A. (2011). *The British Industrial Revolution*. New York: Publisher Chelsea House.
- Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. (Çev. İ. Eser). (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Anzerlioğlu, Y. (2000). *Nasturîler*. Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Armaoğlu, F. (2017). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. (17. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- , (2017). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. (23. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ashley, W. J. (1887). *The Early History Of The English Woolen Industry*. Oxford: American Economic Association.
- Aybay, R. (2009). *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar-Berath Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi*. C. III, (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bent, J. T. (1893). *Early Voyages And Travels in The Levant*. London: Printed by The Hakluyt Society.
- Berkes, N. (1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*. C. II, (1. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- , (2016). *Türkiye İktisat Tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berridge, G. R. (2009). *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*. Leiden – Boston: Martinus Nijhooff Publishers.
- Bilge, Y. (1996). *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- Bondarevsky, G. L. (2002). *The Great Game A Russian Perspective*. East Sussex: Publisher Chrietie Books.
- Botta, C. (1837). *History of the War of The Independence of the United States of America*. (Çev. G. A. Otis). Vol. I-II, New Haven: Published by Nathan Whitins.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Bruce, J. (1810). *Annals Of The Honorable East-India Company*. Vol. I, London: Published by Black, Parry and Kingsbury Booksellers.
- Bulmuş, B. (2012). *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Butter, H. (1866). *The Metric System of Weights and Measures Compared With British Standard Weights and Measures*. London: Publisher Effingham Wilson.
- Cambridge, R. O. (1762). *An Occount of the War in India Between the English and French*. (Second Edition). London: Printed For T. Jefferys.
- Carvalho, S.-Zachar, M. (2001). "The International Health Regulations in Historical Perspective". Price Smith, A. (Edit). *Plagues and Politics Infectious Disease and International Policy*. London: Palgrave Macmillan.
- Cawston, G.-Keane, A. H. (1896). *The Early Chartered Companies (1296-1858)*. London and New York: Edward Arnold Publisher.
- Chaudhuri, K. N. (1999). *The Emergence Of International Business 1200-1800, The English East India Company*. Vol. IV, London and New York: Routledge/Thoemmes Press.
- Chaudhuri, N. G. (1970). *Cartier, Governor of Bengal (1769-1772)*. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.
- Chick, H. (2012). *A Chronicle Of The Carmelites In Persia, The Safavids And The Papal Mission Of The 17th And 18th Centuries*. London and New York: Published by I. B. Tauris & Co.
- Clapham, J. H. (1922), "Pitt's First Decade 1783-1792". A. W. Ward and C. P. Gooch. (Edits). *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*. Vol. I, New York: The Macmillan Company.
- Cohen, S. A. (1976). *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*. London: Ithaca Press.
- Corbett, J. S. (1907). *England in The Seven Years' War*. Vol. II. London: Longmans Green and Co.
- Cunningham, W. (1907). *The Growth Of English Industry And Commerce in Modern Times*. Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çetinsaya, G. (2006). *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London and New York: Published by Taylor & Francis Group.
- Deane, P. (2000). *İlk Sanayi İnkılabı*. (Çev. T. Güran). (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dowson, V. H. W. (1921-1923). *Dates & Date Cultivation of the Iraq*. Part 1-3, Cambridge: Published By W. Heffer & Sons Ltd.

- Dursteler, E. R. (2012). *İstanbul'daki Venedikliler, Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*. (Çev. T. U. Belge). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dvornik, F. (2019). *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. (Çev. M. Aydın). (II. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Earle, E. M. (1972). *Bağdat Demiryolu Savaşı*. (Çev. K. Yargıcı). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Epstein, M. (1908). *The Early History Of The Levant Company*. London: George Routledge & Sons Limited.
- Erikson, E. (2014). *Between Monopoly and Free Trade: The Englist East India Company, 1600-1757*. Princeton: Princeton University Press.
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Faroghi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- , (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. E. Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ferro, M. (2011). *Sömürgecilik Tarihi*. (Çev. M. Cedden). (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Filoni, F. C. (2017). *The Church in Iraq*. (Translated by E. Condon). Washington: Catholic University of America Press.
- Finn M.-Smith, K. (2018). *The East India Company at Home 1757-1857*. London: UCL Press.
- Fitchett, W. H. (1900). *How England Saved Europe: The Story Of The Great War (1793-1815)*. Vol. I, (Second Edition). London: Smith, Elder & Co.
- Forbes, A. G. (1873). *The Empires and Cities of Asia*. London: Published by Virtue and Co.
- Foster, Sir. W. (1933). *England's Quest Of Eastern Trade*. London: A.& C. Black Ltd.
- , (1921). *Early Travels In India 1583-1619*. London: Oxford University Press.
- Fraze, C. A. (2009). *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*. (Çev. C. Erdek). İstanbul: Küre Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. (14. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Gleig, G. R. (1848). *The Life of Robert First Lord Clive*. London: Printed by W. Glowes and Sons.
- Gordon, W. (1788). *The History of the Rise, Progress and Establishment of the Independence of the United State of America*. Vol. I-IV, London: Printed for the Author.
- Goryanof, S. (2006). *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*. (Haz. A. Ahmetbeyoğlu ve İ. Keskin). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Groves, A. N. (1832). *Journal Of A Residence At Baghdad During The Years 1830 and 1831*. London: Published by James Nisbet.
- Gunning, L. P. (2009). *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquies for the British Museum*. London: Ashgate Publishing Company.
- Gunningham, W. (1907). *The Growth Of English Industry And Commerce In Modern Times*. V. II, Cambridge: Cambridge University Press,
- Hakluyt, R. (1810). *Hakluyt's Collections Of The Early Voyages, Travels, and Discoveries Of The English Nation*. Vol. II, London: Printed for R. H. Evans.
- , (1887). *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of English Nation*. E. Goldsmid, (Edt). Vol. V, Edinburg: E&G Goldsmid.
- , (1903). *The Principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries Of The English Nation*. Vol. V-VI, Glasgow: James McLehose ans Sons.
- Halaçoğlu, Y. (2003). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halil, H. (1910). *Fusul-i Mütenevvıa*. II. Fasıl, İstanbul: Matba-i A. İhsan.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (Çev. E. Z. Karal). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hinz, W. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. A. Sevim). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Hobsbawm, E. J. (2008). *Sanayi ve İmparatorluk*. (4. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hoskins, H. L. (1928). *British Routes to India*. New York: Longmans Green and Co.
- Hunter, W. W. (1868). *The Annals Of Rural Bengal*. Vol. I, (Second Edition). New York: Leypoldt and Holt.
- Irwin, H. C. (1880). *The Garden of India or Chapters on Oudh History and Affairs*. London: W. H. Allen & Co.

- İnalcık, H. (2010). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I*. E. Yalçın, (Edit). (47. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- , (2011). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- , (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezen). (18. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- , (2016). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İrtem, S. K. (1999). *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*. (Haz. O. S. Kocahanoğlu). İstanbul: Temel Yayınları.
- İssawi, C. (1988). *The Fertile Crescent 1800-1914*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Jenkins, J. G. (Editor). (1972). *The Wool Textile Industry In Great Britain*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Jenkinson, A. (1967). *Early Voyages And Travels To Russia And Persia*. Morgan, D. E. – Coote, C. H. (Editors), Vol. I-II, New York: Published By Burt Franklin.
- Johonnot, J. (1887). *Ten Great Events in History*. New York: D. Appleton and Company.
- Jones, N. H. (1975). *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences 1851-1938*. Geneva: Published by World Health Organization.
- Karal, E. Z. (1942). *Selim III. ün Hatt-ı Hümayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2017). *Osmanlı Tarihi*. C. V, (10. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2011). *Osmanlı Tarih*. C. IX, (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı ve Dünya*. (7. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. (Çev. K. Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1987). *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.
- Kennedy, P. (2010). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. (Çev. B. Karanakçı). (12. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kerr, R. (1824). *A General History And Collection Of Voyages and Travels*. Vol. IX, Edinburgh and London: William Blackwood and Thomas Cadell.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

- Kılıç, R. (2006). *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- , (2011). *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye, Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçu, R. E. (1934). *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Köse, O. (2006). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması: Oluşumu-Tahlili-Tatbiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1953). *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. (2. Baskı). İstanbul: Yordam Kitabevi Yayınları.
- Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurt, B. (2015). *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Laidlaw, C. (2014). *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*. (Çev. H. Abacı). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Le Baron I. De Testa, (1864). *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane*. Paris: Tome Deuxième.
- Lee, S. J. (2012). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*. (4. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları,
- Lemon R. (Edit). (1865). *Celandar Of State Paper Domestic Series Of Reign Of Elizabeth 1581-1590*. London: Printed by G.E. Eyre and W. Spottiswoode Her Majesty's Printers.
- Lipson, E. (1931). *The Economic History Of England*. Vol. II, London: A. & C. Black Ltd.

- Loftus, W. K. (1857). *Travels and Researches In Chaldea and Susiana*. New York: Robert Carter & Brothers.
- Longman, F. W. (1886). *Frederick The Great and The Seven Years' War*. E. E. Morris (Edit). New York: Charles Scribner's Sons.
- Longrigg, S. H. (1925). *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: Oxford University Press.
- Lossing, B. J. (1847). *Seventeen Hundred and Seventy-Six; or The War Of Independence*. New York: Published E. Walker.
- MacLean, G.-Matar, N. (2011). *Britain and The Islamic World, 1558-1713*. New York: Oxford University Press.
- , (2009). *Doğuya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu*. (Çev. S. Akıllı). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Major-General Tweedie, W. (1894). *The Arabian Horse, His Country and People*. London: Published by William Blackwood and Sons.
- Malleson, Colonel G. B. (2002). *The Decisive Battles of India from 1746 to 1849 Inclusive*. (Second Edition). Delhi: Low Prise Publication.
- Mansfield, P. (1991). *A History Of The Middle East*. London: Penguin Group
- Mantran, R. (1992). "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?". *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. S. Tanilli). C. I, İstanbul: Say Yayınları.
- Marmara, R. (2011). *Bizans'tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. İstanbul: Latin Katolik Ruhani Reisliği.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Matar, N. (2012). *Keşifler Çağı'nda Türkler Magripliler ve İngilizler*. (Çev. H. Baktır ve M. Kırca). Ankara: Vadi Yayınları.
- Matthee, R. P. (1999). *The Politics Of Trade In Safavid Iran, Silk For Silver 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayers, K. (2016). *The First English Explorer, The Life Of Anthony Jenkinson (1529-1611) and His Adventures On The Route To The Orient*. Leichester: Troubador Publishing Ltd.
- McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*. (Çev. B. Umar). İstanbul: İnkilâb Kitabevi.
- McGovan, B. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Chambridge: Chamridge University Press.

- Mehmed Hurşit Paşa. (1997). *Seyâhatnâme-i Hudûd*. (Çev. A. Eser). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitaş Yayınları.
- Moir, M. (1988). *A General Guide To The India Office Records*. London: Published by The British Library.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). *Netayic ül-Vukuat*. (Sadl. N. Çağatay). (3. Baskı). C. III-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Musulini, J. V. (1983). *Hürriyet Bildirgeleri: Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. (Çev. N. Zeka). İstanbul: Belge Yayınları.
- Nakash, Y. (2005). *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*. (Çev. M. Saltoğlu). Ankara: Elips Kitap.
- Neilson, K. – Otte, T. G. (2009). *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs 1854-1946*. New York and London: Published by Routledge.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and Society in Early Modern Iraq*. The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers.
- Noradounghian, G. E. (1897). *Recueil D'Actes Internationaux de L'Empire Ottoman 1300-1700*. C. I, Paris.
- , (1900). *Recueil D'Actes Internationaux De L'Empire Ottoman*. Paris: Tome Deuxième.
- Onley, J. (2007). *The Arabian Frontier of the British Raj: Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*. New York: Oxford University Press.
- Onul, B. (1980). *İnfeksiyon Hastalıkları*. (6. Basım). Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*. (3. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özbaran, S. (2004). *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Özdemir, H. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özhazar, İ.–Elbinsoy, İ. (2017). *Modern Dönem İslam Ülkeleri*. C. III, İstanbul: Tire Kitap.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- , (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. A. Berktaş. (Edit). (4. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Panzac, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. (Çev. S. Yılmaz). (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Perkin, F. M. (1907). *The Metric and British Systems of Weights, Measures and Coinage*. London and New York: Whittaker and Co.
- Perry, J. R. (1979). *Karim Khan Zand – A History of Iran 1747-1779*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Phillips, W. A. (1903). *The Life Of George Canning*. New York: E. P. Dutton & Co.
- Platt, D. C. M. (1971). *The Cinderella Service British Consuls Since 1825*. Edinburgh: Longman.
- Potyemkin, V.-Bakruşin, S.-Efimov, A.-Mintz, İ. ve Kosminski, E. (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi*. (Çev. A. Tokatlı). C. I, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Refik, A. (1932). *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat.
- Rose, J. H. (1912). *William Pitt and National Revival*. London: G. Bell and Sons Ltd.
- Rostow, W. W. (1969). *The Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saatçi, S. (1996). *Tarihi Gelişimi İçinde Irak'ta Türk Varlığı*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Sainsbury, E. B. (1922). *A Calendar Of The Court Minutes Of The East India Company 1600-1663*. Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Saleh, Z. (1966). *Britain and Mesopotamia*. Baghdad-Iraq: Al-Ma'aref Press.
- Sander, O. (2013). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. (26. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Sanderson, J. (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*. Sir W. Foster. (Edit). London: Printed by The Hakluyt Society.
- Sarıyıldız, G. (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Searigth, S. (1979). *The British In The Middle East*. London: East-West Publications.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, (1966). *Nusretname*. C. II, (Sadl. İ. Parmaksızoğlu). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Skilliter, S. A. (1977). *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*. London: Oxford University Press.

- Sonyel, S. R. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soysal, İ. (1999). *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Stain, B. (2015). *Hindistan Tarihi*. (Çev. M. Günay). İstanbul: İnkılab Kitabevi Yayınları.
- Stapleton, A. G. (1859). *George Canning and His Times*. London: John W. Parker and Son.
- Stevens, H. N. (1886). *The Dawn of British Trade To The East Indies 1599-1603*. London: Henry Stevens & Son.
- Şemseddin Sami, (2011). *Kâmûs-ı Türkî*. (5. Basım). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şerafeddin bin Arif, (1309). *Basra Şehri Hakkında Topoğrafya-yı Tıbbi*. Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası.
- Şimşek, M. (2006). *Süryaniler ve Diyarbakır*. (2. Baskı). İstanbul: Kent Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1989). *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Carruthers, D. (Editor). (1929). *The Desert Route to India*. London: Hakluyt Society.
- Tholozan, J. D. (1869). *Epidemie De Peste En Mesopotamie En 1867*. Paris: Victor Massan Et Fils.
- Toynbee, A. (1956). *The Industrial Revolution*. Boston: The Beacon Press.
- Tuson, P. (1979). *The Records of the British Residency and Agencies in Persian Gulf*. London: Published by Indian Office Libraby and Records.
- Uçarol, R. (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*. (8. Baskı). İstanbul: DER Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi*. (11. Baskı). C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2011). *Osmanlı Tarihi*. (8. Baskı). C. III/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2011). *Osmanlı Tarihi*. (7. Baskı). C. III/II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2011). *Osmanlı Tarihi*. (7. Baskı). C. IV/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2011). *Osmanlı Tarihi*. (6. Baskı). C. IV/II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Wellsted, J. R. (1840). *Travels To The City Of The Caliphs Along The Shores Of The Persian Gulf And The Mediterranean*. Vol. I, London: Henry Colburn Publisher.
- Whibley, C. (1906). *William Pitt*. Edinburg and London: William Blackwood and Sons.
- Wiesner, M. E. (2012). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. (Çev. H. Çalışkan). (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wilmshurst, D. (2000). *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913*, Lovanii: Peeters Publishers.
- Wilson, A. T. (1928). *The Persian Gulf*. Oxford: The Clarendon Press.
- Wilson, P. W. (1930). *William Pitt, the Younger*. New York: Doubleday Doran & Company.
- Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası Tarihi*. (Çev. E. İ. Çiğdem). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yalçinkaya, A. (2006). *Sömürgecilik - Pan-İslamizm Işığında Türkistan*. İstanbul: Lalezar Kitabevi.
- Yapp, M. E. (1987). *The Making Of The Modern Near East 1792-1923*. London and New York: Published by Longman.
- Yeliseyeva, N. V. (2010). *Yakın Çağlar Tarihi*. (Çev. Ö. İnce). (2. Baskı). İstanbul: Yordam Kitap Yayınları.
- Yerasimos, S. (2010). *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*. (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeşil, F. (2012). *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldırım, G. W. (2011). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, A. (Editor). (2010). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I-II-III, Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Yurdakul, N. Ö. (2018). *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Zupko, R. E. (1985). *A Dictionary Of Weights and Measures For The British Isles: The Middle Ages To The Twentieth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society.

E. Makaleler

- Abdulsamed, Z. T., Tayib, C. F. (2018). "Sulaiman Pasha Governor of Baghdad (1780-1802) – A Historical and Political Research". *The Journal of Mesopotamia Studies*, C. III/I, s. 121-142.

- Abdülazîz Ed-Dûrî. (1991). “Bağdat”. *DİA.*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 425-433.
- Ackerknecht, E. H. (2009). “Anticontagionism between 1821 and 1867”. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, s. 7-21.
- Acun, F. (2001). “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”. *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu 27-28 Ekim 2000-Ankara*. Ankara: Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, s. 201-218.
- Afyoncu, E. (2009). “Sokullu Mehmed Paşa”. *DİA.*, C. XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 354-357.
- Ahmet Mithat. (2003). “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de Karantina Yani Usul-i Tahaffuzun Tarihçesi”. (Çev. A. Köşe). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5 (1), s. 89-119.
- Akın, H. (2018). “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ’da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kebikeç*, S. 46, s. 247-296.
- Akoğlu, M. (2014). “İrak’ta Şii Varlığı”. Okumuş, M. ve Hakyemez, C. (Editörler). *Orta Doğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri Sempozyumu, 27-29 Eylül 2013 Çorum*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, s. 259-284.
- Aktepe, M. (1993). “Çeşme Vak’ası”. *DİA.*, C. VIII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 288-289.
- Akyay, N. (1974). “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”. *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8 (2), s. 209-216.
- Albayrak, K. (2000). “Nestûrîlik”. *DİA.*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 15-17.
- , (2001). “Geçmişten Günümüze Keldani Kilisesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), s. 107-124.
- , (2002). “Keldânîler”. *DİA.*, C. XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 207-210.
- , (2012). “Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler”. İnât, K. ve Ataman, M. (Editörler). (2012). *Ortadoğu Yılı 2011*. İstanbul: Açılım Kitap, s. 615-632.
- Algar, H. (2004). “Merci-i Taklid”. *DİA.*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 172-174.
- Alkan, M. (2015). “Osmanlı’da Millet Sistemi”. *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: ESAM Yayınları, s. 85-92.
- Allan, J. (1997). “Miskal”. *İA.*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 373.

- Archer, I. W. (2008). "Staper, Richard (1540-1608)". *Dictionary of National Biography (DNB)*. London: Oxford University Press, s. 268-269.
- Arık, F. Ş. (1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 26, s. 27-57.
- Arıkan, M., Toledo, P. (1965). "XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23 (3-4), s. 239-256.
- Arıkan, Zeki. (2003). "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir". *Osmanlı Araştırmaları*, 22 (22), s. 109-139.
- Ateş, A. (2019). "XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-İran İlişkileri (1800-1806)". *Turkish Studies*, 14 (2), s. 413-428.
- Aydemir, C., Güneş, H. H. (2006). "Merkantilizmin Ortaya Çıkışı". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), s. 136-158.
- Aydın, E. (2004). "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması". *OTAM*, S. 15, s. 185-207.
- Aydın, Mahir. (1994). "Doksanüç Harbi". *DİA.*, C. IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 498-499.
- Aydın, Mahmut. (2012). "Vatikan Konsili". *DİA.*, C. XXXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 568-571.
- Aydın, Mithat. (2005). "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı". *OTAM*, S. 18., s. 21-49.
- , (2012). "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)". *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) Bildiriler, Tarih ve medeniyet Tarihi (38. İCANAS)*. C. II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 499-534.
- Aydoğmuş, T. (1981). "XVI. Yüzyılda Bağdat Tarihi". *VIII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1473-1476.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2012). "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticari Hayat". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, s. 365-386.
- Aykun, İ. (2013). "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. I, s. 49-65.
- Aymard, M. (1963). "XVI. Yüzyıl Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik". (Çev. M. Genç). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1-2), s. 219-238.
- Bağçeci, Y. (2014). "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 12, s. 359-379.

- Bağış, A. İ. (1999). “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 45-54.
- , (1984). “British Economic Policy in the Ottoman Empire Under George III”. W. Hale ve A. İ. Bağış, (Editors). *Four Centuries of Turco-British Relations: Studies in Diplomatic, Economic and Cultural Affairs*. Walkington: The Eothen Press, s. 40-52.
- Bahar, H. (1997). “Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı”. *Tarih ve Toplum*, 27 (160), s. 38-44.
- Bal, F. (2011). “XVI. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İktisadi İlişkileri: Akdeniz’de Rekabet”. *Öneri Dergisi*, 9 (36), s. 201-211.
- Baltacı, C. (1993). “Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı-Portekiz Mücadelesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, s. 155-163.
- Barton, E., Pears, E. (1893). “The Spanish Armada and The Ottoman Porte”. *The English Historical Review*, 8 (31), s. 439-466.
- Başaran, İ. (2019). “Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirilmesi”. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, s. 41-56.
- Bayrak, Ş. (2012). “Osmanlı-İran Devletlerinin Irak’ın Kuzeyindeki Aşiretlere Yönelik Siyasetleri ve Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa Olayı (1790-1813)”. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İCANAS) – Bildiriler*, C. II, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 647-661.
- Baytar İstavri. (1908). “Arap Atı”. *Mecmua-i Fünûn-i Baytariye*, Sene I, S. 8, s. 230-238.
- Becker, S. (2012). “The Great Game: The History of an Evocative Phrase”. *Asian Affairs*, 43 (1), s. 61-80.
- Beydilli, K. (1991). “Avrupa-Tarih”. *DİA.*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 135-151.
- , (1999). “Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyasi Ahlak (1790-1856)”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 35-43.
- , (2002). “Küçük Kaynarca Antlaşması”. *DİA.*, C. XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 524-527.
- , (2013). “Yaş Antlaşması”. *DİA.*, C. XXXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 343-347.
- , (2013). “Ziştovi Antlaşması”. *DİA.*, C. XXXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 467-472.

- Bilge, M. L. (1992). "Basra Körfezi". *DİA*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 114-117.
- , (1998). "Hürmüz". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 497-498.
- Blair, L. B. (1965). "The Origin and Development of the Arabian Horse". *The Southwestern Historical Quarterly*, 63 (3), s. 303-316.
- Bonwick, C. (2003). "Amerikan Devrimi 1763-1791". *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*. (Der. D. Parker), (Çev. K. İnan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 94-117.
- Bostan, İ. (1992). "Birecik". *DİA*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 187-189.
- , (2003). "Malta". *DİA*, C. XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 539-542.
- , (2009). "Sâlyâne". *DİA*, C. XXXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 59-60.
- Bozkurt, N. (1995). "Eman". *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 75-77.
- , (1998). "Hurma". *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 391-393.
- Brunton, B. (2013). "The East India Company: Agent of Empire in the Early Modern Capitalist Era". *Social Education*, 77 (2), s. 78-98.
- Buhl, F. (1997). "Millet". *İA*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 317.
- Bulgur, D. (2004). "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 17, s. 63-102.
- Bulut, H. İ. (2010). "Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmada Dini ve Siyasi Otoritelerin Rolü". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (22), S. 1-19.
- , (2010). "Siyasi ve Dini Otoritelerin Necef ve Kerbela'ya Kutsiyet Kazandırmadaki Rolü, Kitabü'l-Mezar Örneği". Yıldız, A. (Editör). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, S. 409-426.
- Bulut, M. (2000). "XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler". *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, S. 39, s. 29-32.
- Bulut, Y. (2003). "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (6), s. 71-106.
- Burian, O. (1951). "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), s. 1-41.

- Büyükkara, M. A. (2012). "Vehhabilik". *DİA.*, C. XXXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 611-615.
- , (2014). "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları". Okumuş, M. ve Hakyemez, C. (Editörler). *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîh-Sünnî İlişkileri Sempozyumu 27-29 Eylül 2013 Çorum*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, s. 209-232.
- Byrd, P. (1972). "Regional and Functional Specialisation in the British Consular Service". *Journal of Contemporary History*, 7 (1/2), s. 127-145.
- Carter, R. (2005). "The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 48 (2), s. 139-209.
- Catanach, I. J. (2001). "The "Globalization" of Disease ? India and the Plague". *Journal of World History*, 12 (1), s. 131-153.
- Chaudhuri, N. G. (1949). "Some Of The Results Of The Great Bengal And Bihar Famine Of 1770". *Proceedings of the Indian History Congress*, Published By Indian History Congress, Vol. 12, s. 31-71.
- Cılalı, O. (1992). "Barnaba İncili". *DİA.*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 76-81.
- Colvill, W. H. (1872). "Sanitary Report on Turkish Arabia". *Transactions of the Medical and Physical Society of Bombay*. Bombay: Education Society's Press, s. 32-73.
- , (1897). "Notes on the Recent History of the Plague in the Province of Baghdad". *Transactions Epidemiological Society of London*, Vol. IV, Part I., s. 9-29.
- Coşar, H. (2010). "Kerbela'nın İtikadi Sembol Haline Gelmesinin Arka Planındaki Hermetik Unsurlar". Yıldız, A. (Editör). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 531-550.
- Cox, E. F. (1958). "The Metric System: A Quarter-Century of Acceptance (1851-1876)". *Osiris*, Vol. 13, s. 358-379
- Cunnigham, A. (1965). "The Oczakov Debate". *Middle Eastern Studies*, 1 (3), s. 209-237.
- Çalışkan, A., Eyicil, A. (2019). "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (18), s. 1289-1319.
- Çelik A., Yıldırım, T. (2013). "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (1), s. 241-253.
- Çelik, D. (1996). "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan". *Bilgi*, S. 3, s. 60-79.
- Çelik, M. (2010). "Süryaniler". *DİA.*, C. XXXVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 175-178.

- Çetin, A. (2004). “Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (35), s. 71-87.
- Çetin, H. (2000). “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”. *Bilig*, S. 15, s. 1-14.
- Çetinsaya, G. (1999). “Irak”, *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 93-95.
- , (2005). “The Caliph and Muhtahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century”. *Middle Eastern Studies*, 41 (4), s. 561-574.
- Çetinsaya, G., Buzpınar, Ş. T. (2005). “Mithat Paşa”. *DİA*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 7-11.
- Çolak, K. (2008). “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1789-1801)”. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, S. 2008/II, s. 141-183.
- Daei, M. (2011). “20. Yüzyılın Başlarında İran-Osmanlı Ticaretinde Bağdat-Basra Yolu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), s. 57-68.
- Darkot, B., Gökbilgin, M. T. (1997). “Basra”. *İA*, C. II, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 320-327.
- Darkot, B. (1997). “Musul”. *İA*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 741-744.
- David, G. (1992). “Baron de Tott, François”. *DİA*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 83-84.
- Davies, C.C. (1957). “Rivalries in India”. J. O. Lindsay (Editor). *The New Cambridge Modern History, The Old Regime 1713-1763*. Vol. VII. Cambridge: Cambridge University Press, s. 541-565.
- Demir, Y. (2013). “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon’un Mısır’ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2 (5), s. 130-146.
- Demirci, K. (1998). “Hristiyanlık”. *DİA*, C. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 328-340.
- Derviş, L., Devrisheva, K. (2015). “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”. *Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi*, Vol. III, s. 351-364.
- Dinç, F. (2018). “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”. İ. Özcoşar, A. Karataş, M. Öztürk ve Z. Polat. (Editörler). *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 61-100.
- Doğan, E. (2010). “Kaçarlar Dönemi İran Hac Seyahatnamelerinde Kerbela Hadisesi ve Hz. Hüseyin’in Kerbela Yolu”. Yıldız, A. (Editör). *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 213-248.

- Doğan, G. (2011). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, s. 91-109.
- Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgecilğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 3 (16), s. 839-847.
- Dols, M. W. (1974). “Plague in Early Islamic History”. *Journal of the American Oriental Society*, 94 (3), s. 371-383.
- Dols, M. W. (1979). “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2 (2), s. 162-189.
- Dowson, V. H. W. (1939). “The Date Cultivation and Date Cultivators of Basrah”. *The Journal of The Royal Central Asian Society*, 26 (2), s. 247-260.
- , (1949). “The Date and The Arab”. *The Journal of The Royal Central Asian Society*, 36 (1), s. 34-41.
- Dursun, D. (1992). “Benderabbas”. *DİA.*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, s. 433-434.
- Echenberg, M. (2002). “Pestis Redux: The Initial Years of the Third Bubonic Plague Pandemic, 1894-1901”. *Journal of World History*, 13 (2), s. 429-449.
- Ekinci, İ. (2006). “Basra’nın Tıbbî Coğrafyası Hakkında Bazı Bilgiler”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 157-178.
- Eldem, E. (2016). “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”. S. Faroqhi (Editör). *Türkiye Tarihi 1603-1839*. (Çev. F. Aytuna). C. III, (2. Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 341-396.
- Elöve, M. E. (1953). “Türkiye’de Din İmtiyazları”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (1), s. 305-368.
- Elöve, M. E. (1954). “Türkiye’de Din İmtiyazları”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11 (1), s. 184-280.
- Emecen, F. (1999). “İrakeyn Seferi”. *DİA.*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 116-117.
- , (2008). “Ridâniye Savaşı”. *DİA.*, C. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 87-88.
- , (1999). “İrakeyn Seferi”. *DİA.*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 116-117.
- , (2004). “Mercidâbık Muharebesi”. *DİA.*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 174-176.

- Eraslan, C. (1994). "İrak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)". *Tarih Dergisi*, S. 35, s. 223-252.
- Erçin, A. (2017). "İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)". *Bartın Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, 4 (2), s. 111-133.
- Erdem, E. (2016). "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 48, s. 17-44.
- Erkoçoğlu, F. (2010). "Kutsal (laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hakimiyetinin Sonuna Kadar)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), s. 277-320.
- Ersoy, N., Güngör, Y., ve Akpınar, A. (2011). "International Sanitary Conferences from the Ottoman Perspective (1851-1938)". *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 10 (1), s. 53-79.
- Ertek, A. (1991). "Amerika". *DİA.*, C. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, s. 30-37.
- Faroqhi, S. (2006). "Krizler ve Değişim 1590-1699". H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. C. II, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 543-743.
- Fayda, M. (2013). "Zımmî". *DİA.*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 428-434.
- Fedakar, C. (2015). "1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburn, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri". *Karadeniz Araştırmaları*, S. 46, s. 119-136.
- Ferrier, R. W. (1973). "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries". *The Economic History Review*, 26 (1), s. 38-62.
- Fırlı, E. R. (2001). "İsnaaşeriyye". *DİA.*, C. XXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 142-147.
- Furber, H. (1951). "The Overland Route to India in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". *Journal of Indian History*, Vol. XXXIX, s. 105-133.
- Genç, M. (1989). "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (1), s. 175-186.
- , (1990). "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi". *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 13-25.
- , (2014). "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*, S. 42, s. 9-18.

- Genç, Ö. (2011). “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”. *Tarih Okulu Dergisi*, S. 10, s. 123-150.
- Gerson, A. J. (1912). “The Organization and History of the Muscovy Company”. *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*. New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 1-126.
- Gommans, J. “The Horse Trade in Eighteenth-Century South Asia”. *Journal of the Economic and Social History of Oriental*, 37 (3), s. 228-250.
- Goswami, C. (2010-2011). “Pearls, Pearl原因 and Indian Pearl Traders in the Persian Gulf”. *Proceedings of the Indian History Congress*. Vol. 71, s. 928-940.
- Göksoy, İ. H. (2006). “Myanmar-Tarih”. *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 253-255.
- Görgün, H. (2004). “Mısır”. *DİA*, C. XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 569-575.
- Göyünç, N. (2001). “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”. *Belleten*, 65 (243), s. 655-665.
- Güçlüay, S. (2012). “Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)”. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) Bildiriler, Tarih ve medeniyet Tarihi (38. İCANAS)*. C. III, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 1429-1436.
- Gülcü, E. (2016). “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti’nde Meydana Gelen İsyanlar ve Eşkiyalık Hareketleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, s. 1809-1837.
- Güler, M. (2011). “Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri (1779-1802)”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-8-9 Kasım 2008*. C. I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 689-707.
- Güler, Y. (2005). “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), s. 227-240.
- Güllü, R. E. (2019). “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. LIII, s. 287-319.
- Gümüş, Ş. Ö. (2013). “Napolyon’un Mısır’ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar”. *Tarihin Peşinde*, S. 9, s. 249-278.
- Günarslan, H. (2019). “1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi”. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 3 (1), s. 91-110.
- Gündüz, A. (2006). “Musul-Osmanlı Dönemi”. *DİA*, C. XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 363-367.

- Güneri, A. D. (2016). "Göktürkler Döneminde Orta Asya'da İpek Yolu Vasıtasıyla Yayılan Veba". Ayasoy, F. (Editör). *Yükselen İpek Yolu*. C. II, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, s. 104-113.
- Güneş, G. A. (2015). "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), s. 1-30.
- Halaçoğlu, Y. (1991). "Bağdat-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 433-437.
- , (1991). "At-İslami Devir". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 28-31.
- , (1992). "Basra-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 112-114.
- Hardy, A. (1993). "Cholera, Quarantine and the English Preventive System, 1850-1895". *Medical History*, Vol. XXXVII, s. 250-269.
- Harman, Ö. F. (2000). "İsa". *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 465-472.
- Henderson, T. F. (1886). "Byrdges, Sir Harford Jones". L. Stephen, (Editor). *Dictionary of National Biography (DNB)*. Vol. VII, London: Smith, Elder & Co. s. 161-162.
- Hightower, V. P. (2013). "Pearls and the Southern Persian / Arabian Gulf: A Lesson in Sustainability". *Enviromental History*, 18 (1), s. 44-59.
- Honigmann, E. (1997). "Musul". *İA*, C. VIII, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 738-741.
- Horniker, A. L. (1942). "William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations". *The Journal of Modern History*, 14 (3), s. 289-316.
- , (1946). "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612". *The Journal of Modern History*, 18 (4), 289-305.
- Hoskins, H. L. (1925). "The Overland Route to India in The Eighteenth Century". *History New Series*, 9 (36), s. 302-318.
- Huart, C. I. (1997). "Basra Körfezi". *İA*, C. II, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 327-328.
- Husain, S. S. (2006). "Myanmar". *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 253.
- Hut, D. (2000). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, s. 115-140.
- , (2012). "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı". V. Engin, A. Uçar ve O. Doğan (Editörler). *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 107-143.

- Ingram, E. (1978). "From Trade to Empire in the near East – I: The End of the Spectre of the Owerland Trade, 1775-1801". *Middle Eastern Studies*, 14 (1), s. 3-21.
- Ingram, E. (1978). "From Trade to Empire in the near East - III: The Uses of the Residency at Baghdad, 1794-1804". *Middle Eastern Studies*, 14 (3), s. 278-306.
- İlhan, A. (1991). "Atebât". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 49-50.
- İlter, E. (1995). "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü". *OTAM*, S. 6, s. 139-154.
- İnalcık, H. (1979-1980). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü". *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Araştırmaları II Özel Sayısı*, s. 1-67.
- , (1997). "Kırım". *İA*, C. VI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 746-756.
- , (2000). "İmtiyazat-Osmanlı Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 245-252.
- , (2002). "Kırım". *DİA*, C. XXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 450-458.
- , (2003). "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret". *Doğu Batı*, S. 24, s. 55-81.
- , (2012). "Timar". *DİA*, C. XXXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 168-173.
- İpçioğlu, M. (2013). "Osmanlı-Fransa ve İngiltere İlişkileri Çerçevesinde Mısır Sorunu ve Osmanlı'nın Fransa'yı Boykotu". H. Bahar, M. Toker, M. A. Hacıoğlu ve H. Gül Küçükbezci. (Editörler). *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür; Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 329-345.
- İpşirli, M. (1995). "Eman-Osmanlı Dönemi". *DİA*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 77-79.
- Kabakçı, E. (2010). "Napoleon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801)". S. Kenan. (Editör). *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 339-350.
- Kafesoğlu, İ. (1991). "At-İslam Öncesi". *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 26-28.
- Kahraman, A. (2010). "Tabatabai, Seyyid Muhammed". *DİA*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 308-310.
- Kallek, C. "İmtiyazat", *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 242-245.

- Karadeniz, Y. (2009). “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856-1869)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, s. 53-67.
- , (2018). “Dünya Hâkimiyetinin Geçtiği Yer: Fars Körfezi”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 80, s. 114-129.
- Kartaloğlu, H. (2019). “Şiî Ulemâya Yönelik Davet ve Fermanlar: Şehid-i Evvel ve Ali el-Kerekî Örneği”. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (2), s. 39-65.
- Kavas, A. (2009). “Sömürgecilik”. *DİA.*, C. XXXVII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 394-397.
- Kazıcı, Z. (1998). “Hisbe-Osmanlı Devleti”. *DİA.*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 143-145.
- Kellaway, F. W. (1944). “British and Metric Systems of Weights and Measures”. *The Mathematical Gazette*, 28 (280), s. 104-106.
- Kenanoğlu, M. M. (2013). “Osmanlılarda Zımmî”. *DİA.*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 38-40.
- Khan, E. (2013). “Visitations of Plague in Mughal India”. *Proceedings of the India History Congress*, Vol. LXXIV, s. 305-312.
- Khan, I. A. (1984). “The Import of Persian Horses in India 13-17th Centuries”. *Proceedings of the Indian History Congress*. Vol. 45, s. 346-351.
- Kılıç, D. (1998). “XIX. Asırda İngiltere’nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, s. 89-97.
- , (2000). “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 135-148.
- Kılıç, O. (2019). “Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı”. *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. B. Kurt. (Editör). Bursa: Gaye Kitabevi, s. 364-406.
- Kılıç, R. (2011). “Bağdat’ın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve Kanuni’nin Bağdat’taki Faaliyetleri”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînet’üs-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-9 Kasım 2008 İstanbul*. C. I, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, s. 583-602.
- Kılıç, S. K. (2014). “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2), s. 319-336.
- Kocabaşoğlu, U. (1999). “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 179-187.

- Koçak, Z. (2017). “1787-1892 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII/2, s. 459-490.
- Koloğlu, O. (1999). “Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 13-19.
- Konan, B. (2008). “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57 (1), s. 167-182.
- , (2009). “Osmanlı Devleti’nde Protege (Koruma) Sistemi”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (1), s. 169-188.
- Korkmaz, A. (2009). “Mithat Paşa’nın Bağdat Valiliği (1869-1872)”. *Tarih Dergisi*, S. 49, s. 113-178.
- Kortel, S. H. (2013). “Zemindar”. *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 238-239.
- Köse, O. (2012). “Hindistan’dan İngilizleri Kovma ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)”. *History Studies*, 4 (3), s. 83-94.
- Kuran, E. (1999). “1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri”. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. (Yay. Haz. İ. Soysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 55-59.
- Kurat, A. N. (2010). “Hoca Sâdeddin Efendinin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişimindeki Rolü”. *Fuad Köprülü Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 305-315.
- Kurtuluş, R. (2002). “Kerim Han Zend”, *DİA*, C. XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 288.
- Küçük, C. (1979). “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, s. 607-638.
- Küçükaşçı, M. S. (1999). “Irak”. *DİA*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 85-87.
- Küçükkalay, A. M. (1997). “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”. *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 51-68.
- Küpeli, Ö. (2012). “Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)”. *History Studies*, 4 (1), s. 373-385.
- Kütükoğlu, M. S. (1991). “Avrupa Tüccarı”. *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 159-160.

- Labib, S. (2002). “Eyyûbîler ve Memlûkler Devrinde Mısır’ın Ticaret Politikası”. (Çev. A. Çetin). *Nûsha*, Yıl. II, S. IV, s. 133-150.
- Labib, S. Y. (1997). “Kârimî”. E. V. Donzel and Lewis, B. v. d. (Editors). *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. IV, (Third Impression). Leiden: Published by E. J. Brill, s. 640-643.
- Langer, W. L. (1964). “The Black Death”. *Scientific American*, 210 (2), s. 114-121.
- Laughton, J. K. (1982). “Anthony Jenkinson”. *Dictionary of National Biography*. Vol. 29, London: Smith, Elder & Co., s. 307-309.
- Lawler, A. (2012). “The Pearl Trade”. *Archaeology*, 68 (2), s. 46-51.
- Lee, S. L. (1885). “Edward Barton”. S. Lee. (Editor). *Dictionary of National Biography (DNB)*. Vol. III, London: Mamillan & Co., s. 342-43.
- Levi, L. (1863). “On Weights and Measures”. *The Assurance Magazine and Journal of the Institute of Actuaries*. 10 (6), s. 337-348.
- Litvak, M. (2000). “A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Shi’i Ulama of Najaf and Karbala”. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (1), s. 69-89.
- , (2000). “The Finances of the Ulama Communities of Najaf and Karbala 1796-1904”. *Die Welt des Islam*, (New Series). 40 (1), s. 41-66.
- , (2001). “Money, Religion and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala 1850-1903”. *International Journal of Middle East Studies*, 33 (1), s. 1-21.
- Lowry, H. W. (2003). “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on the Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXIII, s. 93-132.
- Malik, S. (1973). “Nineteenth Century Approaches to the India Mutiny”. *Journal of Asian History*, 7 (2), s. 95-127.
- Mansuroğlu, M. (1997). “Efrâsiyâb”. *İA.*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 192-193.
- Mantran, R. (1999). “Irak”. *DİA.*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 91-93.
- Matthee, R. (2017). “Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü İle Irak-ı Arab”. (Çev. E. Erdoğan). *Humanitas*, 5 (10), s. 449-465.
- , (2018). “1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri”. (Çev. İ. Kulbilge). *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. IV/I, s. 155-193.

- , (2012). "The Portuguese Presence in the Persian Gulf". J. R. Macris and S. Kelly. (Editors). **Imperial Crossroads The Great Power and the Persian Gulf**, Annapolis: Naval Institute Press, s. 1-11.
- McGowan, B. (2006). "Ayanlar Çağı 1699-1812". H. İnalcık ve D. Quataert. (Editörler). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**. C. II, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 759-884.
- Memiş, E. (2009). "Eskiçağlarda Irak-Anadolu İlişkileri". **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası IV. Orta Doğu Semineri**, s. 97-108.
- Mimardiere, A. M. (1981). "Osborne, Sir Edward (1530-1592)". P. W. Hasler. (Editor). **The History Of Parliament: the House of Commons 1558-1603**. Vol. I-II-III, London: Boydell and Brewer Incorporated.
- Morgan, E. D., Coote, C. H. (1886). "The Travels of Anthony Jenkinson". **Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen**. Vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-176.
- Morrison, A. (2014). "Introduction: Killing the Cotton Canard and getting rid of the Great Game: rewriting the Russian conquest of Central Asia, 1814-1895". **Central Asia Survey**, 33 (2), s. 131-142.
- Muhammedoğlu, A. S. (2000) "Osmanlı-İran Münasebetleri". **DİA.**, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 405-406.
- Mullett, C. F. (1949). "A Century of English Quarantine (1709-1825)". **Bulletin of the History of Medicine**, 23 (6), s. 527-545.
- Murphy, R. (2001). "Kasrışîrin Antlaşması". **DİA.**, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 575.
- Naki, E. (2016). "Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak; 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttelik Arayışları". **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 35 (59), s. 115-129.
- Newman, L. F. (1954). "Weights and Measures". **Folklore**, 65 (3/4), s. 129-148.
- Nikitine, B. (1997). "Nestûrler". **İA.**, C. IX, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 207-212.
- Orhonlu, C., Işıksal, T. (1963). "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat". **İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 13 (17-18), s. 77-104.
- Ortaylı, İ. (1996). "Galata". **DİA.**, C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 303-307.
- , (1999). "Osmanlı Barışı". **Türkiye Günlüğü**, S. 58, s. 12-17.

- , (2000). “19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra”. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim - Makaleler I*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 173-182.
- , (2005). “Osmanlılar’da Millet Sistemi”. *DİA*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 66-70.
- Öğün, T., Başı, H. (2016). “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Kullanımı”. *History Studies*, 8 (3), s. 83-109.
- Öke, M. K. (1982). “Şark Meselesi ve II. Abdülhamid’in Garp Politikaları”. *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (3), s. 247-276.
- Öz, M. (1998). “Şia’da Humus”. *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 369-370.
- , (2000). “Necef”. *DİA*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 486-487.
- , (2002). “Kâzımeyn”. *DİA*, C. XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 152-153.
- , (2010). “Şia”. *DİA*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 111-114.
- , (2010). “Tarih Boyunca Şii İktidarı”. *DİA*, C. XXXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 114-115.
- , (2004). “Meşhed”. *DİA*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 362-363.
- Özalp, M. (2017). “Papalık Tarihinden Bir Kesit: IX. Pius Dönemindeki Dini ve Siyasi Gelişmeler”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2), s. 305-330.
- Özarslan, S. (2016). “Kerbela Olayının Şii İnançlar Üzerine Etkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl. 21, S. 36, s. 51-71.
- Özbaran, S. (1971). “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar; Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, s. 51-72.
- , (1977). “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, s. 65-146.
- Özcan, A. (1998). “Hindistan”. *DİA*, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 75-81.
- , (2000). “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”. *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 294-295.

- , (2000). “İngiltere”. *DİA.*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 302-307.
- , (2000). “Osmanlı-İngiltere Münasebetleri”. *DİA.*, C. XXII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 302-307.
- , (2004). “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemanın Tavrı”. *Divan*, S. 17, s. 103-115.
- , (2007). “Nevvâb”. *DİA.*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 67-68.
- Özcoşar, İ. (2016). “Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler: Diyarbekir Katolikleri”. *Mukaddime*, 7 (1), s. 115-133.
- , (2003). “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 7, s. 124-139.
- , (2006). “Süryani Kadimleri (Yakubileri) Katolikleştirme Faaliyetleri ve Süryani Katolik Patrikliğinin Kurulması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), s. 131-147.
- , (2018). “Osmanlı Taşrasında Bir Patriklik: Yakubî Süryani Patrikliği”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7 (2), s. 154-181.
- , (2009). “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler”. K. Z. Taş. (Editör). *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Nobel Yayınları, s. 213-229.
- Özçelik, S. (2000). “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”. *OTAM.*, S. 11, s. 347-438.
- Özdal, A. N. (2014). “Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), s. 73-95.
- Özdemir, Ş. (2005). “Osmanlı Donanmasının Bir “Seyir Defteri” ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Denizciliğine İlişkin Gözlemler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), s. 113-163.
- Özden, K., Özmat, M. (2014). “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”. *İdeal Kent Dergisi*, S. 12, s. 60-87.
- Özel, A. (1995). “Ensari Şeyh Murtaza”. *DİA.*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 254.
- Özkan, S. H. (2008). “XVIII. Yüzyılın Başlarında Basra’nın Güvenliği Meselesi ve Osmanlı Devleti’nin Bölgede Aldığı Tedbirler”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 11, s. 137-147.
- , (2018). “Şad Kaptanlığının Kuruluşu ve Basra’nın Stratejik Önemi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), s. 1-16.

- Öztürk, M. (2010). "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi". *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 325-351.
- Pamir, A. (2002). "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51 (2), s. 79-119.
- Pamuk, Ş. (2006). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914". (Çev. S. Alper). H. İnalcık ve D. Quataert. (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*. C. II, (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 1055-1093.
- Peker, H. S. (2015). "Avrupa'da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), s. 1-12.
- Platt, D. C. M. (1963). "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade (1825-1914)". *The Economic History Review*, New Series, 15 (3), s. 494-512.
- Poş, A. (2011). "XIX. Yüzyıl Sonlarında Irak'taki Şii Nüfus ve Caferi Toplumunu Tahrik Faaliyetleri". *Milel ve Nihal Dergisi*, 8 (3), s. 47-76.
- Pul, A. (2007). "Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri". *OTAM*, S. 22, s. 159-176.
- Robson, E. (1957). "The Seven Years' War". J. O. Lindsay (Editor). *The New Cambridge Modern History, The Old Regime 1713-1763*. Vol. VII. Cambridge: Cambridge University Press, s. 465-486.
- Rose, J. H. (1922). "Great Britain and the Eastern Question". *The Journal of International Relations*, 12 (3), s. 307-319.
- Ruska, J. (1997). "İnci". *İA.*, C. 5/2, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 990-991.
- Sağlamtimur, H., Ozan, A. (2017). "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı". *Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, S. 7, s. 24-39.
- Sahillioğlu, H. (1990). "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı". (Çev. M. Öztürk). *Belleten*, 54 (211), Ayrı basım., s. 1233-1257.
- Samadi, S. B. (2008). "Abbasi Hakimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler". (Çev. A. T. Yüksel). *İstem (İslam Sanat Tarih Edebiyat Musiki) Dergisi*, Yıl:6, S. 12, s. 241-249.
- Saray, M. (1982). "The Russian Conguest of Central Asia". *Central Asia Survey*, 1 (2-3), s. 1-30.
- , (1984). "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, s. 397-416.
- Sarıçam, İ. (2007). "Nihavend". *DİA.*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 98-99.

- Sarıyıldız, G. (1994). “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”. *Belleten*, 58 (222), s. 329-376.
- , (1998). “Osmanlılar’da Hıfzıssıhha”. *DİA*, C. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 319-312.
- , (2001). “Karantina”. *DİA*, C. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 463-465.
- Savaş, A. İ. (2002). “Konsolos”. *DİA*, C. XXVI, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 178-180.
- Seamens, A. (1903). “The Metric System of Weights and Measures”. *Journal of the Royal Statistical Society*, 66 (4), s. 668-719.
- Serbest, M. B. (2007). “Osmanlı’da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu”. M. Hülagu, G. Alan, S. Demirci ve Ş. Batmaz. (Hazırlayanlar). *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. C. III, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, s. 271-279.
- Serbestoğlu, İ. (2011). “Zorunlu bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”. *OTAM*, S. 29, s. 193-214.
- Seyfeli, C. (2011). “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918)”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3, S. 11, s. 9-39.
- , (2012). “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918)”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 18 (69), s. 145-182.
- , (2017). “Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryani Kadim Patrikliği (1847-1918)”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 29, s. 17-45.
- , (2018). “Keldani Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, s. 89-126.
- , (2019). “Süryani Katolik Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)”. *Dicle İlahiyat Dergisi*, 19 (2017/2), s. 1-26.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). “Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizâmname’si”. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (2), s. 67-81.
- Sezer, H. (2003). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19. yy)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21 (33), s. 106-117.
- Shahraki, A. H., Carniel, E. ve Mostafavi, E. (2016). “Plague in Iran: its History and Current Status”. *Epidemiology and Health*, Vol. 38, s. 1-12.
- Sofuoğlu, E., Akvarup, İ. N. (2012). “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Süryaniler”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (1), s. 71-88.
- Sonyel, S. R. (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanışı”. *Belleten*, 55 (213), s. 359-370.

- Soofizadeh, A. (2017). “Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 42, s. 437-449.
- Standish, J. F. (1969). “Pursuit of Peace in the Persian Gulf”. *World Affairs*, 132 (3), s. 235-244.
- Streck, M. (1997). “Kelek”. *İA.*, C. VI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 550-552.
- , (1997). “Antakya”. *İA.*, C. I, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 456-459.
- Su, E. (2011). “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16), s. 129-137.
- Sümer, F. (1988). “Abbas I”. *DİA.*, C. I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 17-19.
- Şahin İ., Emecen, F. (1991). “Amasya Antlaşması”. *DİA.*, C. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 4-5.
- Şahin, H. (2006). “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, 12 (29), s. 213-237.
- , (2009). “Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Fransız İlişkileri (Başlangıcından Paris Barışına (1856)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, s. 277-315.
- Şahin, İ. (2015). “Utrecht’ten Tilsit’e İngiltere’nin Akdeniz Politikası”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Dergisi*, 4 (4), s. 838-859.
- Şakiroğlu, M. H. (1981). “Fatih Sultan Mehmet’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), s. 211-224.
- Şemseddin Sami, (1889). “Bağdad”. *Kâmûsû'l-A'lâm*. C. II, İstanbul: Mihran Matbaası, s. 1326.
- Şenel, Ş. (2016). “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”. *Gazi Akademik Bakış*, 9 (18), s. 187-207.
- Şentürk, R. (2005). “Millet”. *DİA.*, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 64-66.
- Şimşek, M. (2005). “Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Hatemi’ye Armağan*, S. 6, s. 597-610.
- Tabakoğlu, A. (2007). “Resim”. *DİA.*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 582-584.
- Tan, S. (2014). “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı”. *Mediterranean Journal of Humanities*, 4 (2), s. 239-247.

- Taşdemir, M. (2012). “Klasik Devirde Osmanlı’da Kara Ulaşımı ve Yollar”. V. Engin, A. Uçar ve O. Doğan. (Editörler). **Osmanlı’da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu**. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 13-35.
- Tekindağ, Ş. (1965). “Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığında Bonaparte’ın Akka Muhasarası”. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 15 (20), s. 1-20.
- Theunissen, H. (2008). “1612-1617 Yıllarında Hollanda İle Osmanlı Devleti Arasındaki Resmi İlişkilerin Oluşmasında Hediyein Rolü”. (Çev. K. Türkmen). **Kebikeç**, S. 25, s. 51-66.
- Topaloğlu, F. (2010). “Şia’da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi”. A. Yıldız. (Editör). **Çeşitli Yönleriyle Kerbela**. C. I, Sivas: Asitan Yayıncılık, s. 501-510.
- Toprak, Z. (2002). İktisat Tarihi. S. Akşin. (Yay. Yönt.) **Türkiye Tarihi**. C. III, (7. Basım). İstanbul: Cem Yayınevi, s. 219-271.
- Tuncel, M. (1996). “Fırat”. **DİA.**, C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 31-33.
- , (1994). “Dicle”. **DİA.**, C. IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 281-282.
- Turan, A. (2012). “İstanbul’daki Katolik Ermenilerin Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)”. **History Studies**, 4 (2), s. 317-341.
- Turan, Ş. (1998). “Hoca Sâdeddin Efendi”. **DİA.**, C. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 196-198.
- , (2003). “Levant”. **DİA.**, C. XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 145-147.
- , (2003). “Lozan Antlaşması”. **DİA.**, C. XXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 214-217.
- Turna, N. (2011). “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”. **Studies Of The Ottoman Domain**, 1 (1), s. 1-36.
- Türkmen, Z. (1995). “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış”. **OTAM**, S. 6, s. 325-341.
- , (2004). “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”. **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 10, s. 9-24.
- Uluçam, A. (2004). “Meşhed-i Ali”. **DİA.**, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 365-366.

- Uludağ, O. Ş. (1938). “Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina”. *Belleten*, 2 (7-8), s. 445-467.
- Uluerler, S. (2015). “Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşının (1856-1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri”. *Turkish Studies*, 10 (1), s. 803-824.
- Uyar, M. (2004). “Irak ve İran Şiiliği”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 151, s. 227-238.
- Uzunçarşılı İ. H. (1949). “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”. *Belleten*, 13 (51), s. 573-648.
- Ünver, A. S. (1935). “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine”. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, 5 (18), s. 70-81.
- Üstün, İ. S. (1993). “İmamîye Şîâsında Otorite Problemi: Ayetullah Humeyni’nin Velayet-i Fakîh Kavramı”. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, 13-15 Şubat 1993 İstanbul, Tebliğler*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, s. 375-400.
- , (2000). “İran-Safeviler’den Günümüze Kadar”. *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 400-404.
- , (2006). “Bağdat Eyaletindeki Atebâtlara Gelen Şii Ziyaretçiler (19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları)”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 163, s. 169-190.
- , (2007). “19. Yüzyılda Hindistan’dan Atebat’a Gönderilen Teberrular: Vesika-yı Hindiyye Hayır İçin Mi Siyaset İçin Mi?”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 16, s. 79-120.
- , (2007). “The Hopeless Struggle of The Ottomans Agains The Spread of Shi’a in The 19th Century Province of Baghdad”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, s. 69-86.
- Van Der Oye, D. S. (2014). “Paul’s Great Game: Russia’s Plan to Invade British India”. *Central Asia Survey*, 33 (2), s. 143-152.
- Varlık, N. (2011). “Tâun”. *DİA*, C. XXXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 175-177.
- , (2018). “Osmanlılarda Veba Salgınları”. *Toplumsal Tarih*, S. 296, s. 30-36.
- Vaughn, E. V. (1912). “English Trading Expedition into Asia Under The Authority Of The Muscovy Company (1557-1581)”. *Studies in The History Of English Commerce in The Tudor Period*. New York: University of Pennsylvania D. Appleton and Company, s. 127-218.
- Vural, S. (2015). “Sipahi Ayaklanması’nın Siyasi Sebepleri”. *Ardahan Üniversitesi İnsan Bilimleri ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 181-202.
- Webb, P. C. (1980). “Sea Power in the Ochakov Affairs of 1791”. *The International History Review*, 2 (1), s. 13-33.

- Weir, T. H. (1997). “Şatt-ül-Arab”. *İA*, C. XI, Eskişehir: MEB Yayınları, s. 356-357.
- Willan, T. S. (1955). “Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century”. *The English Historical Review*, 70 (276), s. 399-410.
- Yalçinkaya, M. A. (2008). “Sir Robert Ainslie’nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXXI, s. 127-159.
- Yaman, A. (2013). “Zımmî”. *DİA*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 434-438.
- Yapp, M. E. (1967). “The Establishment of the East India Company Recidency at Baghdad, 1798-1806”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 30 (2), s. 323-336.
- , (2001). “The Legend of the Great Game”. *Proceedings of the British Academy*, No. 111, s. 179-198.
- Yeşilot, O. (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, s. 187-199.
- Yetişgin, M. (2007). “The Anglo-Russian Rivalry, Russian’s Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens”. *Bilig*, S. 40, s. 141-167.
- Yıldırım, N. (2006). “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar “Karantina İstemezük!”. *Toplumsal Tarih*, S. 150, s. 18-27.
- Yıldırım, T., Altıngök, A. (2015). “Nil, Fırat ve Dicle Suyollarının Ortaçağ Dünyası Açısından Önemi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (1), s. 317-336.
- Yıldırım, T. (2010). “Abbasilerin Kuruluşundan Fatımilere Doğu Ticaretinde Basra Körfezi ile Kızıl Deniz Arasındaki Rekabet”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), s. 121-145.
- Yıldız, M. (2013). “Günümüzde Diyarbakır Keldanileri”. Diyarbakır Valiliği. *Diyarbakır, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*. C. II, Ankara: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, s. 271-282.
- Yılmaz, S. (1992). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma”. *Belleten*, 55 (215), s. 31-62.
- Yılmazçelik, İ. (2018). “Yakınçağlarda Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık Konusunda Bazı Tespitler”. İ. Özcoşar, A. Karataş, M. Öztürk ve Z. Polat. (Editörler). *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*. İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 257-292.
- , (2019). “Diyarbakır Vilayeti’nde Nehirler ve Vilayete Katkıları (1850-1900)”. O. Bozan, H. Asan, H. Yıldız ve S. Erpolat. (Editörler). *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*. C. I, Ankara: Manas Yayınları, s. 240-267.

Yiğit, A. (2012). “Osmanlı Devleti’nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat’a Askeri Malzeme Nakline Dair Ayıntap Şer’iyye Sicillerinden Bazı Belgeler”. **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) Bildiriler, Tarih ve medeniyet Tarihi (38. İCANAS)**. C. VII, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 3397-3418.

Yiğit, İ. (2012). “Tevvâbîn”. **DİA**, C. XXXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, s. 49-50.

Yörükhan, Y. Z. (1953). “Vehhabilik”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2 (1), s. 51-67.

Yüksel, A. T. (2011). “Kuruluş Döneminde Bağdat’ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri”. **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008**. C. I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 481-491.

Yüksel, S. (2013). “1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi”. **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 23, s. 99-122.

F. Tezler-İnternet Kaynakları

Azmi, A. A. (1973). *The Annexation of Awadh and Its Consequences*, Unpublished Doktoral Thesis, Centre of the Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Aligarh.

Başer, N. E. (2011). *I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmenin Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dölek, İ. (2018). *Batıda Son Dönem Yapılan Kristoloji Çalışmaları (Tahlil ve Değerlendirme)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Gökhan, İ. (1998). *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtıkklar ve Vebalar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Hatipoğlu, O. G. (2015). *Amerikan Yönetim Düşüncesinin Doğuşu (1776-1920)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kara, M. (2008). *XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul

Küpeli, Ö. (2009). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Naki E. (2015). *İki Savaş Arası İspanya-Osmanlı İlişkileri (1571-1588): Büyük Kopuş*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sarı, G. (2011). *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Turhan, M. S. (2014). *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İnternet: <https://www.themaparchive.com/trade-routes-7001500.html>. adresinden 12.06.2019'da alınmıştır.

İnternet: <https://www.chinadiscovery.com/assets/images/silk-road/maps/>. adresinden 12.06.2019'da alınmıştır.

İnternet: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~34286~1171201> adresinden 01.07.2019'da alınmıştır.

İnternet: Qasim K.Assi al-Jumaily, "Instruction to the Epidemic History of the Late Ottoman Iraq", https://www.academia.edu/4153385/Epidemic_History_of_the_Late_Ottoman_Iraq adresinden 15.01.2020 tarihinde alınmıştır

İnternet: Korkmaz, Y. (2016). "İrak'ta Şii Gruplar ve Siyasete Etkileri". *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*. İstanbul: s. 2-3, https://insamer.com/tr/irakta-sii-gruplar-ve-siyasete-etkileri_274.html adresinden 11.08.2020'de alınmıştır.

Ek-1: Harford Jones'ın atama belgesi, gerekçeleri ve görev tanımı.

<i>Appointment and Letter of Instructions to Mr. Jones from Mr. Secretary Ramsay.</i>	
Dated the 5th July 1798.	
From W. RAMSAY, Esq., Secretary, To HARFORD JONES, Esq.	
Reason of Mr. Jones's Appointment.	It having been judged advisable by the Secret Committee, with the consent and approbation of his Majesty's Ministers, [that] under the present aspect of Affairs and the rumours which have prevailed, that the French might endeavour to penetrate to India either by the Red Sea or the Persian Gulph, that a Resident should be established at the Court of the Pashaw of Bagdad, you have been selected for that purpose.
Instructions for his Route and	You will therefore proceed with the greatest Expedition to Vienna, where you will collect every Information that is to be obtained concerning the destination and progress of the French Force now in the Mediterranean. With such Intelligence you will proceed without delay to Constantinople, where your Enquiries must be repeated (especially through the Medium of our Ambassador there, to whom you will have letters of Introduction) as also on your Route from thence; and all such Information as you may collect you will, immediately on your arrival at Bagdad, forward in Cypher to Aden on the Coast of Arabia or to Mocha, as may be judged advisable, there to meet Commodore Blankett, who is dispatched from this Country with a Naval force for the purpose of watching the Straits of Babel Mandeb and the Persian Gulph, and obstructing the Progress of the French should they attempt to penetrate to India by either of these Routes.
Correspondence with Commodore Blankett.	
Correspondence.	You will also immediately forward to the Government of Bombay a Copy of the like Information, together with the dispatches with which you may be entrusted by the East India Company and His Majesty's Ministers.
It will be necessary that you should continue from time to time to forward both to Commodore Blankett and the Government of Bombay such Information as may in any way relate to the objects of your Mission.	
You will take care to notify in due form your arrival to the Pashaw of Bagdad; and, having presented him with such presents as may be usual, and that you think will be acceptable to him, you will proceed to inform him that you have been deputed by the East India Company to strengthen the friendship that has always existed between him and the Company; and, should the appearance of affairs render it necessary, you will point out to him the fatal Consequences which must ensue to his Dominions and the Turkish Empire in general, should the French be permitted to enter or pass through any part of the Turks Dominions or be suffered to obtain a footing there, or in Egypt. You will endeavour to prejudice him against such attempt on the part of France, and also to engage him to oppose it by all the Means of which he is possessed, either by his own Resources or his Influence with the Beys of Egypt and the wandering Tribes of the Desert.	
Conduct to be observed on Mr. Jones's arrival at Bagdad.	

Ek-1: (Devam) Harford Jones'in atama belgesi, gerekçeleri ve görev tanımı.

You will endeavour by all the Means in your Power to collect every Information respecting the Population, military force, Resources, and Commerce of the Territories subject to the Pashaw of Bagdad, or to any Shieks or Princes under his Influence, as also of the Persian and Egyptian Governments, or of any independent Princes inhabiting Arabia, or of any of the Parts through which an inroad might be made into India, either by the Inhabitants or strangers.

In short you will endeavour to collect Information of every particular that you imagine can in any Way be useful, either to the East India Company or to Great Britain in General.

You will also from Time to time transmit the Information so collected to the Government of Bombay, and to the Chairman for the Time being of the East India Company, with whom also you will keep up a regular correspondence. Directions will be given to the Government of Bombay to furnish you, from Time to time, with such funds as may enable you to carry into Execution the objects of this Expedition; and a salary suitable to your Rank and standing in the Service and the necessary Expenses of your Mission will be settled as soon as the requisite Information can be obtained to enable the Court of Directors to determine on the subject.

The Secret Committee rely on your Vigilance and Zeal in Carrying into Execution the Measures here pointed out, and in keeping a watchful Eye upon all Matters any Ways connected with or relating to your Mission or the Interests of the Company in general.

Future
objects of the
Mission.

Fund for the
Expenses of
the Mission
to be supplied
by the
Government
of Bombay.

The Hon'ble
the Secret
Committee
rely on Mr.
Jones's zeal,
etc.

I am,
Sir,
Your most obedient humble servant,
W. RAMSAY,
Secretary.

EAST INDIA HOUSE, LONDON,
The 5th July, 1798.

Kaynak: BL. IOR/L/PS/20/C91/1, Gazetteer of the Persian Gulf, Omân and Central Arabia, Vol. I, Part IB, (Compiled by John Gordon Lorimer), Government Printing, Calcutta 1915, pp. 1620-1621.

Ek-2: Harford Jones'ın Bağdat'ta kaleme aldığı ilk mektup.

Ru 24 Dec 98-9

Honorable Jacob Bompard Esq
 No. No. No. No.

Dear Sir

That the time is with you from Constantinople and, being
 by Bompard to have had of acquainting you with my arrival here on
 the 22nd instant after a journey of 20 days from Constantinople. Having been
 as unfortunate as to have been prevented by accidents arriving at Constantinople
 within the space of time that the time of marching from Constantinople
 should myself that by performing the journey from Constantinople to this
 place in 20 days I should have it in my power to give you an immediate
 proof that the specious demands of being able to reach Bagdad from England
 in two months were correct, but after arriving at Aint which is considerably
 more than one third of the distance between Constantinople and Bagdad
 at the rate of 20 days for the whole journey I was then detained by a
 Government order stopping the march of the troops of the Army at
 Constantinople and compelling to leave behind the baggage of the Army which
 was left a small distance from Aint, a train through which I was given
 the idea of his being appointed Grand Vizier and the order which is sent out
 for the Army to march to Bagdad. You will easily conceive therefore the delay
 and difficulty experienced in performing my journey between Aint
 and Bagdad.

Ek-2: (Devam) Harford Jones'ın Bağdat'ta kaleme aldığı ilk mektup.

Kaynak: BL. IOR/L/PS/9/6, H. Jones'tan J. Bosanquet'e/Londra, 30 Eylöl 1798-Bağdat, pp. 9-11.

Ek-3: Henry Dundas'ın Bağdat Paşası Süleyman Paşa'ya mektubu.

Letter from the R. H. Henry Dundas to the Pashaw of Bagdad.

Copy of a letter from the Right Honourable Henry Dundas, His Majesty's Principal Secretary of State, Treasurer of His Majesty's Navy, First Commissioner for the Affairs of India, Member of His Majesty's most honourable Privy Council, etc., to His Highness Soliman Pashaw of Bagdad and Bussora, etc., etc., etc.

Illustrious Sir,

Notification
of H. Jones's
Appointment.

The English East India Company under whose Government the British Territories in India are placed having appointed Mr. Harford Jones their Resident at your Highness' Court, I have received the Commands of the King my Master to inform your Highness that this appointment has met with His Majesty's full and cordial approbation.

Mr. Jones
sent to
Bagdad to
strengthen
the friend-
ship and
good under-
standing
between
the Pashaw
and the
Hon'ble
Company.

It is His Majesty's warmest Wish that Mr. Jones's Residence at Bagdad may prove agreeable and satisfactory to your Highness, and that it may in all respects answer the Purpose for which it is intended, namely, to strengthen and increase the friendship and good understanding which have so long and so happily subsisted between your Highness and the English East India Company. This being the object of Mr. Jones' Mission, I feel satisfied that your Highness will honour him with that degree of Confidence and favour which may tend to render it of mutual Advantage to your Highness and the East India Company.

Circums-
tances require
the strictest
union and
Concert
between
them.

I cannot disguise to your Highness that the present Circumstances of the World appear to require that the strictest union, concert and unreserved Friendship and Alliance should be forthwith established between your Highness and the East India Company for your respective safety, Happiness and Preservation. Everything that is dear to your Highness and to them is threatened and coveted by that Enemy to the Peace, Tranquillity, and Existence of all States and Princes, the Republican Government of France. This restless and detestable Power, after exciting the People in all the States immediately surrounding them to revolt against their lawful Princes and Governors, and having in too many Instances succeeded in driving these last into Exile, sometimes even in putting them to death, and in all in robbing them of their Wealth, Treasures, and Possessions, is now said to have its favorite General, and an army most notorious for these horrid proceedings, to execute the same system of devastation and Plunder in the rich and happy Provinces of the East. It is against these Plunderers and subverters of all Governments that the King my Master has now been obliged to defend himself for six Years, during which, by the Vigor of his Army and the Blessing of God, he has resisted their Plans of destruction in every part of his vast Dominions. Should these Enemies of

Ek-3: (Devam) Henry Dundas'ın Bağdat Paşası Süleyman Paşa'ya mektubu.

all Princes bend their steps of Desolation towards the Territories now so happily placed (under) your Highness' Government, it is only by acting against them with the same determined spirit manifested by the King my Master and in Concert (with) the East India Company that your Highness can expect to (preserve) the Power and Wealth you now enjoy, for whatever false promises they might hold out to the Country, they would certainly avail themselves of the first opportunity to dispossess you of both to excite your People to Rebellion, and to deprive your Highness of Liberty, and perhaps of Life, in the same Manner as they did their own unfortunate and virtuous King whom they deposed, imprisoned, and murdered before they declared War against the King my Master with a view of the same horrid Purposes. Fresh atrocities.

That God may ever preserve your Highness from these or any Misfortunes, and enable you with Health and increasing Happiness to fill your present high Situation, is the Wish of the King my Master and, with this sentiment, I bid your Highness Farewell.

Your Highness's faithful and affectionate Friend,

HENRY DUNDAS.

London,

fourth of July, 1798.

Kaynak: BL. IOR/L/PS/20/C91/1, Gazetteer of the Persian Gulf, Omân and Central Arabia, Vol. I, Part IB, (Compiled by John Gordon Lorimer), Government Printing, Calcutta 1915, pp. 1622-1623.

Ek-4: Jacob Bosanquet'in Bağdat Paşası'na mektubu.

Letter from the Hon'ble the Chairman to the Pashaw of Bagdad.

Copy of a letter from the Hon'ble Jacob Bosanquet, Esq., Chairman of the Hon'ble the Court of Directors for Affairs of the Hon'ble United Company of Merchants of England trading to the East Indies, to His Highness Soliman Pashaw of Bagdad and Bussora, etc., etc., etc,
After Compliments.

In these times of particular Felicity be it known to your Highness that the Hon'ble the English East India Company, regarding with the greatest satisfaction the long and uninterrupted Friendship and good understanding which has so long subsisted between them and your Highness, have resolved, in the hope of its being satisfactory to you, and for the purpose of cementing and increasing an Amity so desireable, to appoint one of their Servants to reside at your Highness's Court in the renowned and ancient City of Bagdad, and, believing that the Appointment of Mr. Harford Jones, who has the honor of being known to your Highness, would be the most agreeable selection that we could make amongst our Servants for this honorable Mission, We have, with the approbation of His Majesty's Ministers, appointed Mr. Jones to reside at Bagdad, and have given him the most positive and particular Instructions to omit no opportunity during his Residence at your Highness's

Mr. Jones's
Appointment.

Court, by such attention to your Highness's Wishes as may be in his power, of carrying into effect the intention of this honourable and friendly Mission.

Diabolicalness
of the present
French
Government.

We presume Your Highness, to be sufficiently and accurately informed of the Overthrow of the Ancient and monarchical Government of France, and the desolation and Destruction which the French by their Intrigues and their Armies have spread over many parts of Europe by exciting in the lower order of people a Spirit of discontent and Rebellion towards their ancient Governors and Governments, and by trampling, with the assistance of those become Converts to their principles, on all Systems moral and divine, substituting in the place of order, anarchy, in the place of Justice, Cruelty and oppression, and in the place of Religion, Licentiousness and Atheism.

Necessity to
the Pashaw
to be on his
guard against
the schemes
of it.

It cannot escape a person of your Highness's Penetration and Judgment that all regular Governments are equally interested to prevent the Extension of Principles which strike at their very essence and Basis: but, as these Principles in the persons at present in power in France are connected with an unbounded Ambition and an insatiable Thirst for Plunder, which may induce them to undertake enterprizes the most distant and extraordinary, which will commence under the Specious Mask of Friendship and Protection and conclude, as has been experienced by all Countries which have suffered French Interference, (with the destruction) of everything valuable and sacred.

Ek-4: (Devam) Jacob Bosanquet'in Bağdat Paşası'na mektubu.

Offer of friendly Assistance in cases of Need.

We therefore esteem it an act of Friendship to assure your Highness that, if they should be attempted to be put in Practice in the Countries under your Government or Influence, we will, whenever you desire us to do so, afford you any assistance in our Power towards Suppressing them ; and we shall give the necessary directions to our Governments in India for that Purpose, as well as for their Communicating frequently with your Highness and paying the strictest attention to all your Requests. We doubt not, however, that your Highness's Vigilance and Exertions on such an occasion would render any such Assistance from us unnecessary.

Confidence placed in Mr. Jones.

We have directed Mr. Jones to acquaint your Highness of the present state of the Politics of Europe, and, as we have the greatest Confidence in his Zeal for our Service, We entreat your Highness to regard whatever he may say to you, by our order, as authentic and to be depended on.

We very Sincerely and heartily wish your Highness every sort of happiness , and that your Glory and Grandeur may daily increase.

JACOB BOSANQUET,

Chairman.

GIVEN under the GREAT SEAL of the EAST INDIA COMPANY in the CITY of LONDON on the sixth day of July in the year 1798.

Kaynak: BL. IOR/L/PS/20/C91/1, Gazetteer of the Persian Gulf, Omân and Central Arabia, Vol. I, Part IB, (Compiled by John Gordon Lorimer), Government Printing, Calcutta 1915, pp. 1623-1624.

Ek-5: Harford Jones'ın konsolosluk beratı.

No. XLII.

TRANSLATION of an IMPERIAL OTTOMAN DIPLOMA granted to HARFORD JONES, Esq.,
British Consul of Bagdad and the environs.

At the request of Lord Elgin, English Ambassador to the Sublime Porte, in a memorandum given to us by him, to wit, that in consequence of the capitulations, the English Minister having named Consuls at the ports of Aleppo, Alexandria, Tripoli of Syria, Algiers, Tripoli of Barbary, Tunis, Scio, Smyrna, Egypt, and other ports requiring custom houses, and wishing shortly to change or replace them by others, and having for the present assigned and established as Consul in the city of Bagdad and its environs, Harford Jones, Esq., a British subject, and residing in the said city of Bagdad, in order to protect the affairs of British merchants established there, or of travellers, we have given him our Imperial Birat in conformity with the requisitions of the said capitulations, confirming and ordaining the said Harford Jones, Esq., as Consul in the said city of Bagdad, that in conformity with the said capitulations the affairs of merchants and travellers under the protection of the British flag in this country, in cases of difficulty arising, should be referred to him, and that the departure of all vessels should take place only under his cognizance, and that no public servants under his orders should be molested under the

pretext of tribute, or certain regulations entitled *Kharatz*, neither of others named *Avariz*, nor of such as is levied by ships called *Cassab Akeessi*, or other arbitrary impositions called *Tekialifi Orfye*; that no one shall exact the *Kharatz* nor other dues for male and female slaves in his service, and that no person shall interfere nor obstruct the domestic affairs of the said Consul, but, on the contrary, they shall be free from all impositions according to the prevailing customs, neither shall they be subject to the customs or excise duties; that the Consul being established by the British Ministers is not subject to imprisonment; that his house cannot be closed or searched, or have any body of troops lodged therein; that assistants and slaves belonging to him shall be free and exempt from *Kharatz* and *Avariz*, *Cassab Akeessi*, and from all *Tekialifi Orfye*; that any complaint made by any person against him shall be referred to us and cannot be disposed of by any other means; that should the said Consul find it necessary to travel into any part of the country, either by land or by sea, at any stations or ports he may arrive at, no one shall molest him or his servants, or cattle, or baggage, guides, or any thing connected with him; that any captain of country vessels on being paid shall be compelled to carry his provisions according to the prevailing regulations, and that no one shall seek pretext for disputes against him; and that in dangerous parts of the country he be allowed to wear a white turban, sabre, bow, or other warlike instruments.

TURKISH II
ARABIA.

No. XLII.

That all judges and commandants or others shall not molest him, but shall assist and protect him, and shall prevent any one from throwing obstacles in his way, and always behave towards him in conformity with the capitulations, and that no one shall presume to oppose, but, on the contrary, shall give every credence to this decree, given under our most respectable and noble Seal.

Given under our hand this 7th day of the moon of Rejib 1217, that is to say, 2nd November 1802, at our city of Constantinople.

Kaynak: Charles U. Aitchison, A Collection of Treaties, Engagements and Sunnuds Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. VII, Military Orphan Press, Calcutta 1865, No. XLII. pp. 180-181.

Ek-6: Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

171

N° 67. British Cons^{le} General.
Baghdad 12th June
1879

Sir,

I have the honor to submit
herewith copy of the Trade
Report of Baghdad for
the Turkish Official Year
ending 12th March 1879
which I have transmitted
to Her Majesty's Principal
Secretary of State for
Foreign
Affairs
His Excellency
The Right Honorable,
Sir A. Henry Lyndal, G. C. B.,
H. B. M. Ambassador,
Constantinople.

Ek-6: (Devam) Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

Copy

173

Turkish Arabia.

Report on Trade of Baghdad
for the year 1878/79.

The Total Imports from England, India and Persia into the Port of Baghdad amounted in 1877/78 to £452,158 and in 1878/79 to £462,670. This shows a very small increase but the total amount of Imports from England and India apart from Persia stands thus:-

in 1877/78 - £332,091 and
in 1878/79 - £360,155, showing
a net increase of £28,044. - The
increase of Cotton Goods has been
comparatively

5. Rheumatic affections, though common, scarcely call for any remark, beyond that not a few of the cases originated from exposure to the vicissitudes of temperature, a frequent cause being, after working hard in the sun during the day, sleeping lightly clad, with a heavy dew falling, on the roof of the house at the commencement of the hot season which is a universal custom in Bagdad.

6. Boils and abscesses I merely mention coming to their frequency. I may here take notice of the sore commonly called the Bagdad boil, to which I believe every inhabitant, at some period of his life, is a victim, and to which every foreigner coming to reside for any lengthened period in this city is equally subject unless he has already suffered from what to me must be an exact counterpart of the sore viz. what are called Sind ulcers, Dettu' boils, and Aleppo buttons, from the first of which I bear indelible marks; the cause to me is obscure, but I am strongly of opinion the local influences must be attributed this disease, as inoculation affords no protection, whereas in the cases of some families who have resided many years in the City, the sore in the last generation has assumed a comparatively harmless form, the boil not being larger than a grain of wheat, to whatever cause this affection is due I feel certain, the opinion advanced by some, that it is a syphilitic taint of the System must be rejected, as I have seen several cases among Europeans, in which any suspicion of Syphilis must be dismissed.

7. Glandular inflammations & suppurations are by no means infrequent among adults as well as Children, chiefly of the Neck,

Ek-6: (Devam) Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

1879

Statement of Imports into and Exports from Baghdad from 13th March 1878 to 12th March 1879 -

Imports.

articles.	Quantities	value £ s d	Total amount £ s d
Imports from India & Europe.			
Amber -			
Beads -	234 lb	536	536
Apparel -			
Haberdashery			
Millinery and	value	2268	2268
Hosiery			
Arms & Ammunition			
muskets -	1657 m	2408	
percussion Caps -	value	17	2425
Books -			
Hobos printed -	748 m	25	25
Cabinet ware & Furniture			
Blackwood Chairs &	value	26	26
Candles Stearine -	28212 lb	1284	1284
Chemical products and preparations -			
Sul. Ammoniac -	171 Gal	289	
Alum -	971 -	554	
Sulphate of Iron -	634 -	195	
Other salts -	382 -	424	1462
Clocks & watches -	32 m	53	53
Continued £			8079

Ek-6: (Devam) Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

<u>Exports.</u>			
Articles.	Quantities	Value L. S. B.	Total Amount L. S. B.
<u>Exports to India and Europe.</u>			
Dyeing materials - Galls	4968 lb	11015	11015
Fruits -			
Black raisins	477 lb	459	
Netachios	9	32	
Almonds	260	1797	
Dates	23617	8588	
Figs	35	700	11596
Grain & pulses -			
Rice	6 lb	3	
Wheat - Western	3094	735	
Common	5882	2395	
Wheat - Turkish	7082	1682	
Barley - Bakla	821	239	
Barley - Lerbya	1023	312	
Lentils	14798	6027	
Beans	525	178	
Canary seed	262	54	11625
Gums -			
Dragacanth	535 lb	2259	
Arabic	34	10	
Guts -			
Salted	104,000 m	151	2269
Hides and skins			151
Sheep & Lamb skins	86,351 n	4071	4071
Liquorice root	2590 lb	—	8
Continued			40735

Ek-6: (Devam) Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

*Contrasted Statement showing the value of
Goods imported into Baghdad in each official year
1877/78 and 1878/79. - 197*

Articles.	Turkish Off. year		Increase	Decrease
	1877/78	1878/79		
	L. Stg	L. Stg	L. Stg	L. Stg
Imports from India and Europe. Viz:-				
Amber Beads	420	536	116	—
Apparel	1,326	2,268	942	—
Arms & Ammunition	667	2,425	1,758	—
Books	34	25	—	9
Cabinet work	—	26	26	—
Candles	1,100	1,284	—	116
Chemical products	870	1,162	592	—
Clocks and Watches	35	53	18	—
Coffee	6,365	2,383	—	3,982
Cotton & Cotton goods	20,378	20,627	249	—
Drugs & Medicines	695	1,657	962	—
Dyeing materials	3,762	3,613	—	119
Earthenware	421	689	238	—
Flax	8,412	1,594	—	6,818
Fruits dry	105	37	—	68
Glass	294	1,614	1,320	—
Hardware & Cutlery	2,929	1,079	—	1,850
Hides	512	3,534	—	1,568
Leather	666	939	273	—
Liquor	351	231	—	120
Metals	2,905	2,309	—	596
Oil	149	3	—	146
Paint	36	63	27	—
Paper	1,391	2,944	1,553	—
Perfumery	—	23	23	—
Removes	—	62	62	—
Silk	1,031	1,053	22	—
Shops	1,394	829	—	565
Spices	—	20	20	—
Sugar	5,405	1,573	—	—
Tobacco	14,342	2,833	10,325	—
Wool	816	3,246	1,549	—
Woolen goods	—	45	45	—
Wool	8,201	14,023	5,822	—
Continued L	332,091	360,135	44,972	16,928

Ek-6: (Devam) Bağdat Vilayeti ticaret raporu (1878-1879).

Contrasted Statement of Imports Continued				
Articles.	Trieste Off. year		Increase	Decrease
	1877/78	1878/79		
Imports from India and Europe Contd				
Value L. Stg.	332,091	360,135	44,972	16,928
Imports from Persia				
Arms & Ammunition	537	571	34	—
Cabinet ware	—	4	4	—
Cotton & Cotton goods	2470	3809	1339	—
Drugs	3229	384	—	2845
Dyeing materials	1964	4163	2199	—
Fruits Dry	159	2792	2632	—
Gums	1130	16,873	15,743	—
Hair Sacks &c	423	271	—	152
Hides & skins	52	295	243	—
Indigo	—	5	5	—
Leather	57	2241	2190	—
Liquor	33	41	8	—
Provisions	1524	400	—	1124
Seeds	—	202	202	—
Silk	16,502	30,023	13,521	—
Stone	99	57	—	42
Tobacco	23,206	15,699	—	7,507
Wax & bees	60	607	547	—
Wool	67822	33,038	—	44,764
Miscellaneous	806	1040	234	—
L. Stg.	452,153	462,670	83,874	73,362

Kaynak: TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 173-199, Genel Konsolos Albay J. P. Nixon'dan (Bağdat), Büyükelçi Sör A. Henry Layard'a (İstanbul), 12 Haziran 1879.

Ek-7: Bağdat yün tüccarlarının isim ve imzalı dilekçesi.

172

Baghdad 10th July 1876

Colonel H. P. Nisou
 H. B. M.'s Medical Resident and
 Consul General Baghdad.

Sir/ We the undersigned merchants
 and wool shoppers have the honor
 to request you will use your influence
 to have the Local Quarantine, as also
 that at Kurrachee, Aden, and other
 Indian ports removed, the same being
 a grievous burden, and hindrance,
 to the trade of this place and Busrah.

We beg to point out that the disease
 has for some weeks past wholly dis-
 appeared from this town.

As you are aware there is a difference
 of opinion amongst the Medical
 Authorities of the place as to whether
 the disease is actual plague, or a type
 of Malarious fever in no way contagious.

The alarm raised of contagion being
 conveyed by wool, and the consequent
 measures adopted at Kurrachee and
 Aden, appear to us groundless, and
 unnecessary. We beg to state for several
 months have the open fleeces been
 stored in our warehouses, ourselves
 being daily brought into contact with
 the same. Several hundred men,
 women, and children have for months
 past been daily employed by us in
 picking, cleaning, sorting and packing

Ek-7: (Devam) Bağdat yün tüccarlarının isim ve imzalı dilekçesi.

the fleeces, and we are not aware of a single case of disease amongst those so employed, which we consider strong evidence that the wool is free from germs of the disease, and that it does not convey the contagion -

We respectfully beg to suggest that the Quarantine might now with safety be removed, and request you will submit this petition for the favorable consideration of H. H. Indian Government, and the Authorities in Constantinople.

We may mention we have laid a like petition before his Excellency the Governor General of Baghdad, and the French Consul -

We have the honor to be
/signed/ per Stephen Lynch & Co
Thos S. Blocker

/-o-/- Gray MacKenzie & Co

/-o-/- per - Julius Weber
Rob. Welter

/-o-/- per Alexander Hector & Co
A. Hector

/-o-/- per Paul Tambaci & Co
Giacolotti
H. Condoloni

/signed/ in Arabic
—o— Gebraiel Asfar & Sons
—o— Fatholla Aboud & Sons
—o— Mathias D. Gavork Sons
—o— of Marcus Skender
—o— Ovarnes Skender
—o— Stephan Andria

Ek-7: (Devam) Bağdat yün tüccarlarının isim ve imzalı dilekçesi.

/signed in Arabic/	Mghak & Shindin
— " —	Daoud Mueayeh.
— " —	Elyas Fijjo.
— " —	Isaac Alwendi.
— " —	Antoni Ourali.
— " —	Mahomed Ismail.
— " —	Derwish Ali Attar.
— " —	Ibrahim Zebek.
— " —	Yousif Ezra George.
— " —	Muhammad Moatim Elyaha.
— " —	Yacoub Yousif Moshe.
— " —	Salih Nassim Kasher.
— " —	Ibrahim David Sofier.
— " —	Ezekiel Hayim George H.
— " —	Hayim Reuben Gubbar.
— " —	Isaac Salih Sassoon.
— " —	Ezekiel Reuben Soomikh.
— " —	Ibrahim Shena & Mayer Mene.

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 35 Ek-1, s. 172-173, Bağdat Yün Tüccarlarından Albay J. P. Nixon'a, 10 Temmuz 1876-Bağdat.

Ek-8: Şeyh Muhsin'in şikayet dilekçesi.

169

Copy of Petition from Shaikh Mohsen
dated Bagdad 30 January 1876.

Mr Colonel Nixon
Political Agent
at Bagdad -

We the Undersigned presented
a petition against Sayid Ali, the
trustee of Mubarek Mahul's
endowment, resident of Nejjeff
to the British Government of
Calcutta through Mr David Ezra
at that place -

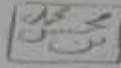
The returned the said petition
is referred to your good will. Then
we brought it to you, Noble Sir,
with several memorials and
asking your visit in order to speak
to you, Noble Sir, verbal some
serious things, but you have not
accepted it -

Presently we beg you Sir, to
settle the matter in due course
by protecting the stipendiaries'
right from Sayid Ali who
disposes in an unjust manner
of the above mentioned endowment

We the undersigned take the
liberty

Ek-8: (Devam) Şeyh Muhsin'in şikayet dilekçesi.

liberty to say that we all are
in the expectation of your kind
answer -

Your most obed^t Servant
Shaitk. Muhsin
(seal)

Baghdad
30th January 1876.

Kaynak: TNA. FO. 78/2494, No. 12 Ek-4, s. 109-110, Şeyh Muhsin'den Albay J. P. Nixon'a, 30 Ocak 1876-Bağdat.

Ek-9: Bağdat Valiliği'nin Şeyh Muhsin'in şikayetine dair konsolosluğa yazısı.

107

Translation of letter from the
Acting Governor General / Baghdad
to His Consul General / Baghdad
N° 68 / 14th / 1291 AH = 26 Sept-75

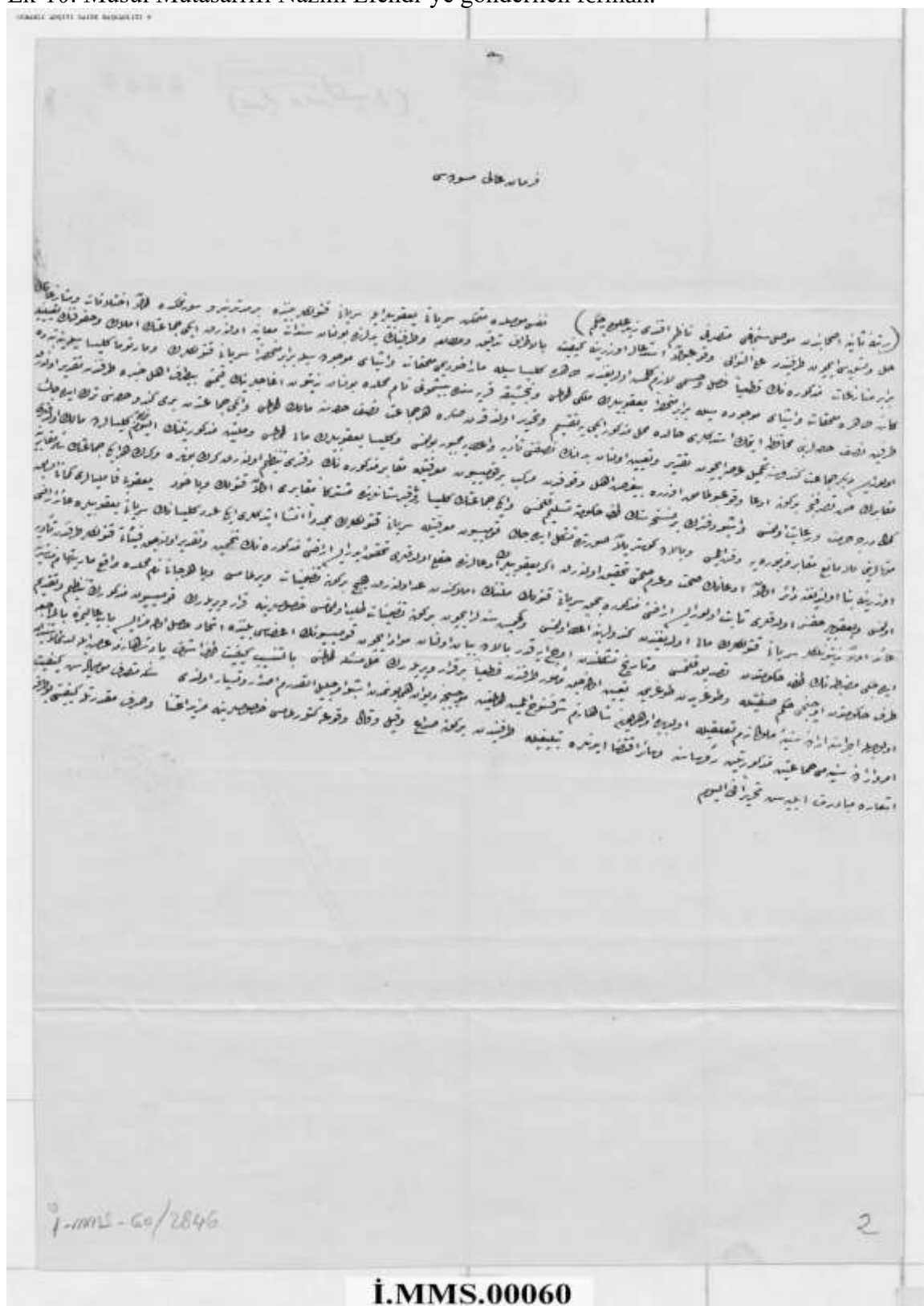
I have the honor to enclose
a General Petition presented to Govern-
ment by the Ulemas and
inhabitants of Meyyuff Ashraf.
On perusal you will observe the
demand in brief is to the effect
that the greater portion of a
certain amount of endowment
granted by an Indian Lady,
deceased, for distribution to the
Ulemas of that place through
the intervention of the Consulate
General of your Government, is,
in contradiction to the terms of the
endowment being eaten up by
a person of the name of Mirza
Ali, and that that sum should
be paid out through the intervention
of the Ulemas of that place to
those to whom it is assigned -
The great reward which will
result from the expenditure of
such

Ek-9: (Devam) Bağdat Valiliği'nin Şeyh Muhsin'in şikayetine dair konsolosluğa yazısı.

such charitable grants or properties
in places assigned to according
to the stipulation of the endowment
needing no proofs this occasion is
taken to state that the require-
ments of the matter being carried
out the Petition may be returned
to your sincere friend -
With assurances &c
/seal/ *Muhsin*
Fouzi

Kaynak: TNA. FO. 78/2494, No 12 Ek-2, s. 107, Bağdat Valiliği'nden Bağdat İngiliz Genel Konsolosluğuna, 26 Eylül 1875.

Ek-10: Musul Mutasarrıfı Nazım Efendi'ye gönderilen ferman.

Ek-10: (Devam) Musul Mutasarrıfına gönderilen fermanın transkripti.

Fermân-ı âlî Müsveddesi

**Rütbe-i sâniye ashâbından Musul Sancagı Mutasarrıfı Nâzım Efendi
zîde uluvvuhuya hüküm.**

Nefs-i Musul'da mütemekkin Süryânî Ya'kûbîler ile Süryânî Katolikler beyninde bir müddetden berü sürünmekde olan ihtilâfât ve münâza'âtın hall ü tesviyesi için tarafeynden ale't-tevâlî vukû' bulan istid'âlar üzerine keyfiyyet bi'l-etraf tedkik ve mütâla'a ve tarafeynin yedlerinde bulunan senedât mu'âyene olunarak iki cemâ'atın emlak ve hukûkunun ta'yîniyle berâber münâza'ât-ı mezkûrenin kat'ıyyen fasl ü hasmı lâzım gelmiş olduğundan Tâhire Kilisesi'yle Mar Ahûdîmi mülhâkât ve esyâ-yı mevcûdesiyle berâber münhasıran Süryânî Katoliklerin ve Mar Toma Kilisesi'yle yine tepede kâ'in Tâhire mülhakât ve esyâ-yı mevcûdesiyle berâber münhasıran Ya'kûbîlerin mülkü olması ve Bahsika [Ba'sika] karyesinde Bîsmonî nâm mahalde bulunan zeytûn ağaçlarının kıymeti bî-taraf ehl-i hibre tarafından takdir olunarak tarafeyn nisf hisselerini muhafaza etmek istedikleri halde mahall-i mezkûr ikiye taksîm ve tahdîd olunduktan sonra her cemâ'at nisf hissesine mâlik olması ve iki cemâ'atdan biri kendi hissesini terkedecek olur ise diğer cemâ'at kendisine tekmîl arsa için takdîr ve ta'yîn olunan bedelinin nisfını te'diye ve i'tâyâ mecbûr bulunması ve kilise Ya'kûbîlerin mâlî olması ve milleteyn-i mezkûreteynin el-yevm mezbûr kiliselerde mâlik oldukları makâbirin hakk-ı tasarrufunca bir gûne iddi'a vukû' bulmamak üze bî-garaz ehl-i vukûfdan mürekkep bir komisyon ma'rifetiyle makâbir-i mezkûrenin defteri tanzîm olunarak, gerek bunlara ve gerek her iki cemâ'atın sâ'ir makâbirine kemâl-i derece hürmet ve ri'âyet olunması ve isbu defterin bir nüshasının taraf-ı hükûmete teslîm kılınması ve iki cemâ'atın kilise veya kabristânlarında müstereken makâbiri olan Katolik veyâhûd Ya'kûbî familyaları kemâ-fi's-sâbık mevtâlarını bilâ-mâni' makâbir-i mezbûreye defneylemesi ve bâlâda gösterilen sûrette tesekkül edecek komisyon ma'rifetiyle Süryânî Katoliklerin müceddeden insâ etdikleri iki adet kilisenin Süryânî Ya'kûbîlere â'id arâzî üzerine binâ olunduguna dâ'ir olan iddi'ânın sıhhat ve adem-i sıhhati tahkik olunarak, eger Ya'kûbîlerin iddi'âlarında haklı oldukları tahakkuk eder ise arâzî-i mezkûrenin tahmin ve takdîr olunacak fi'âtı Katolikler tarafından te'diye olunması ve Ya'kûbîler haksız oldukları sâbit olur ise arâzî-i mezkûre bi-hakkın Süryânî Katolik milletinin emlakından addolunarak hiç bir gûne tazmînât verilmemesi veya Hercânî nâm mahalde vâki' Mar ihtâm Manastırı'na â'id olan zeytûnlükler Süryânî Katoliklerin mâlî olduğundan kendilerine i'tâ olunması ve geçmiş seneler için bir gûne tazmînât talep olunmaması husûslarına karâr verilerek komisyon-ı mezkûrun tanzîm ve takdim edeceği mazbatanın taraf-ı hükûmetden tasdik kılınması ve târîh-i tesekkülünden üç aya kadar bâlâda beyân olunan mevâdd için komisyonun a'zâsı beyninde ittihâd hâsıl olamaz ise Bâb-ı Âlî'mize bi'l-mürâca'a taraf-ı hükûmetden üçüncü hâkem sıfatıyla ve doğrudan dogruya ta'yîn olunacak me'mûr tarafından kat'ıyyen bir karâr verilerek hall-i mes'ele olmasını bi't-tensîb keyfiyyet taraf-ı esref-i pâdisâhâneme arz ile lede'listizân ol veçhile icrâsına irâde-i seniyye-i mülûkânem ta'allukuyla ol bâbda emr-i hümayûn-ı sâhânem seref-sünûh eylemiş olmanın mücebince Dîvân-ı Hümayûn'umdan isbu emr-i celilü'l-kadrim ısdâr ve tisyâr olundu. Sen ki mutasarrıf-ı mûmâ-ileyhsin keyfiyyet-i emr ü irâde-i seniyyemi cemâ'ateyn-i mezkûreteyn rü'esâsına ve sâ'ir iktizâ edenlere tebliğiyle tarafeynden bir gûne sudâ' ve kıyl u kâl vukû'a getürülmemesi husûslarına mezîd-i i'tinâ ve sarf-ı makderetle keyfiyyeti bu tarafa is'âra mübâderet eylesin. Tahrîren fi'l-yevm.

Kaynak: BOA. İrade Meclis-i Mahsûs, nr. 60/2846.

Ek-11: Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'dan Süryani Başpiskoposu Behman Benni'ye mektup.

British Vice Consulate
 Mossul September 20th 1877
 338

Copy.

Monsieur,

I have the honour to —
 acknowledge the receipt of your letter
 of today's date. From its contents
 I perceive that you doubt the exactness
 of a report written by me to my
 Ambassador relative to the burial
 of a certain Jacobite child in the
 Cemetery of Takara.

I am surprised that you
 have thought it proper to open
 a correspondence with me direct
 respecting

Monsieur C. B. Benni
 The Syrian Archbishop

Ek-11: (Devam) Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'dan Süryani Başpiskoposu Behman Benni'ye mektup.

can as they took place. 339

In conclusion I have the honor
to inform you, Monsignor, that I
shall forward a copy of your letter
and my reply; to my Ambassador
His Excellency Sir A. H. Layard and
will beg of His Excellency to have
this question carefully examined into.

I am
Dear Sir,
Your most obedient
In humble service
J. F. Russell

Kaynak: TNA. FO. 195/1244, No. 24 Ek-1, s. 338-342, J. F. Russell'dan Süryani Başpiskoposu Mösyö Behnam Benni'ye, 20 Eylül 1879-Musul.

Ek-12: Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'in Keldani raporu.

Copy. 90
no 8- Rutish Vici Consulate
Messab April 20th 1878.

Sir

I have the honor to inform you that a serious disturbance occurred here on Sunday the 4th Instant between the Chaldean Communities -

I have no doubt that you are aware that there are two parties of Chaldeans here, the one party who support the Patriarch and accept the Papal Bull of 1869 and the other party who will not accept that Bull, the latter are the more numerous party, but the Patriarch is supported by the Government here and also by the French Consul and Dominican Monks. That part of the Chaldean community who have refused to accept this Bull have been greatly persecuted during the last ten years and every means have been tried to persuade them to accept the last Patriarch as their head. -

Ek-12: (Devam) Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'in Keldani raporu.

91

Telegram or what answer he got from
our Ambassador -

The bulk of the Chaldeans would
have nothing whatever to do with
Archbishop Altar so on Sunday the
14th Instant he to show his power got
the servants of the Chaldean Church
opposite the Patriarch's house to bring
away a lot of garments belonging
to the Priests and also the Key of
the Church, but the doors were left
open. When the Chaldeans went to their
early morning prayers they found
out what had happened and they
immediately dismissed the servants
of the Church and demanded the Key
of Archbishop Altar but the latter
refused to give it up, some of the
Chaldeans seeing how matters stood
sent for some Zapties to guard the
Church especially as they saw some
15 or 20 Mahomedans of bad
character issue from the Patriarch's
house, the Archbishop Altar came

Ek-12: (Devam) Musul Yardımcı Konsolosu J. F. Russell'in Keldani raporu.

93

myself-up in these religious matters
and they will find themselves again
at the mercy of the Archbishop who
is acting as Agent for the late Patriarch
and his party. -

I have the honor to be
/signed/ J. F. Russell -

/ True copy /

Kaynak: TNA. FO. 195/1188, No. 8, s. 90-93, J. F. Russell'dan Albay J. P. Nixon'a/Bağdat, 20 Nisan 1878-Musul.

Ek-13: Musul'da Keldani ihtilaflarına dair rapor.

British Vice Consulate 438
 Mossul January 22nd 1879

5.

Sir,

With reference to my telegram which I had the honour to send to your Excellency on the 18th instant in answer to your Excellency's telegram of the 18th instant relating to the Chaldean question, I beg to give you further information respecting the deplorable disputes at present existing between the two Chaldean parties at Mossul.

Sir

Sir A. H. Lazard
 Her B. M.'s Ambassador Extraordinary
 and Plenipotentiary
 Constantinople

Ek-13: (Devam) Musul'da Keldani ihtilaflarına dair rapor.

In the latter part of December the Metropolitan of Mosul received an order by telegraph from the Sublime Porte ordering him to recognize the Patriarch that had sometime back been elected by the Roman Catholic Chaldeans, as the Patriarch of the Chaldean nation, and he was also advised that an Imperial Firman had been granted to that effect and was en route to Mosul.

This news greatly dismayed the Chaldean Catholics as they had been informed previously by their Agents at Constantinople that after the said Imperial Firman had been granted it had been cancelled.

Ek-13: (Devam) Musul'da Keldani ihtilaflarına dair rapor.

The only two solutions of this
 question that I can give to your
 Excellency, is firstly, as the Sublime
 Porte has never recognised the Papal
 Bull of 1869, that all the Bishops,
 Clergy and principal people of the
 Chaldeans should be called together
 as formerly and elect a new Patriarch.
 The Chaldean Catholics are quite ready
 to agree to this— or secondly, that
 each party should name its own
 head who would be recognised by
 the Sublime Porte, and that stringent
 orders should be given to prevent
 persecutions on either side, and neither
 parties evidence accepted in the
 courts of justice unless authenticated
 by unbiased witness's, and that

Ek-13: (Devam) Musul'da Keldani ihtilaflarına dair rapor.

The Chaldean Catholics should hold—
their churches which without doubt
rightfully belong to them as they have
built them.

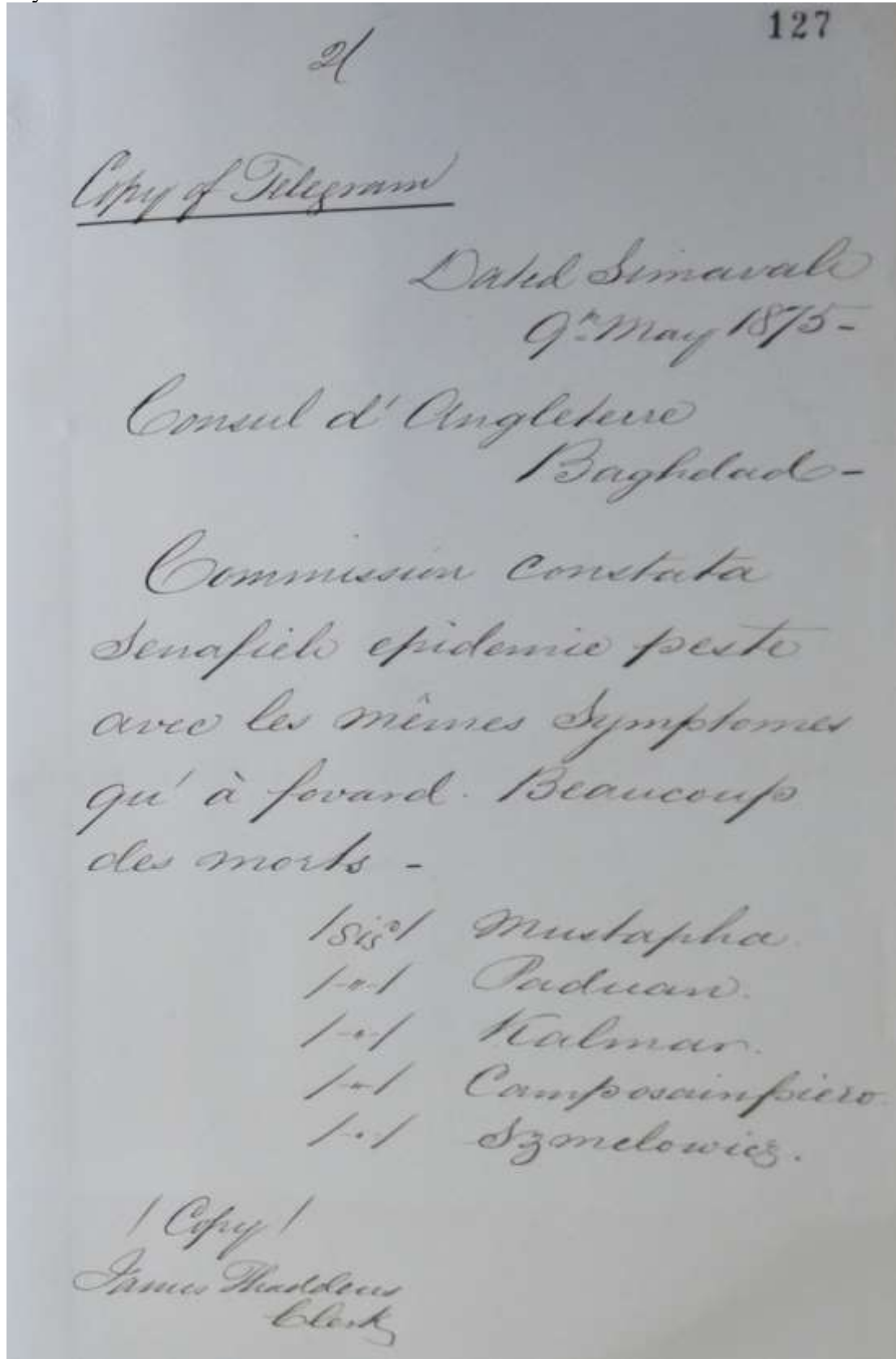
It is only through the
intrigues of the Latin Party, that
this wretched state of affairs has
been brought about and it would
—certainly bring no good to His
Imperial Highness the Sultan of Turkey
if a Sect like the Chaldeans were
brought under the complete control
of the Pope and obeyed every Bull
issued by His Holiness at the instigation
of the Roman Delegate and Dominican
monks at Mosul.

I am Sir
with truth and regard,
your obedient
humble servant

J. F. Russell

Kaynak: TNA. FO. 195/1242, No. 3, s. 438-445, J. F. Russell'dan A. H. Layard'a/İstanbul, 22 Ocak 1879-Musul.

Ek-14: Ölüm vakalarında veba belirtileri olduğuna dair Bağdat Karantina Komisyonu beyanı.

Kaynak: TNA. FO. 195/1076, No. 16 Ek-2, s. 127, Karantina Komisyonu'ndan, İngiltere'nin Bağdat Konsolosuna, 9 Mayıs 1875-Samavah.

Ek-15: Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

93

From Surgeon Major Collvill
Civil Surgeon - Baghdad

To
The Secretary to the
Surgeon General I.M.D.
Bombay.

D/Baghdad 18th April 1876

Sir

April 6th
1876 In continuation of letter
as per margin I have the
honor to append the cases and
deaths from plague in Gillah
and Baghdad.

On the day I posted
by my last letter the local
Sanitary Commission called
on me and invited my return
& on the 9th Colonel Hixon also
requested me to resume my
post on the Sanitary Commission.

On my returning to the Commission
His Excellency the Governor
General informed His Highness
the Nawab Shikar-ul-Dowleh
that he of course knew nothing
of plague but had been misled
by the misrepresentation

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

the town and the danger from an outbreak of plague next season will be greatly increased by the sudden nature of the ground 98
for there is no doubt that the agony of suspense will be prolonged for another year.

The Surgeon General will be glad to hear that my report on plague last Spring has been thought worth translating into French and Turkish & is printed by the International Sanitary Commission.

I have the honor to be
Sir
Your most obedt. servt.
Wm H. Collville

P.S. Bloodshed being threatened the Magistrates of the districts, in which the infected houses were closed, resigned, the Governor General has expressed his

1873 1875

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

99

List of Cases & Deaths from

plague in -

Hillah

<u>Cases</u>	<u>Deaths</u>
April 5 th - 17	5
6 th - 22	18
7 th - 17	10
8 th - 22	13
9 th - 31	11
10 th - 27	18
11 th - 23	10
12 th - 20	13
13 th - 43	23
14 th - 6	
15 th - 36	6
16 th - 15	7
17 th - 27	10
18 th - 13	9
<u>Total 314</u>	<u>Total 151</u>

(a)

Kasnam

<u>Cases</u>	<u>Deaths</u>
April 14 th 2	1
15 th 0	2
16 th 0	1
17 th 0	3
<u>Total 2</u>	<u>Total 6</u>

Mushedale

From 8th April to 10th

<u>Cases</u>	<u>Deaths</u>
10 th - 18	3
11 th - 18	12
12 th - 2	
<u>Total 17</u>	

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

Baghdad

<u>Date</u>	<u>Cases</u>	<u>Deaths</u>
April 6 th	28	14
7 th	49	41
8 th	60	31
9 th	74	31
10 th	56	25
11 th	47	35
12 th	41	36
13 th	80	40
14 th	162	102
15 th		
16 th	62	44
17 th	77	37
18 th	72	48
19 th	87	58
<u>Total 895.</u>		<u>Total 542</u>

On afternoon of 14th there was a thunder storm with wind & torrents of rain which prevented the returns being taken that day so they are added to those of the 15th.

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

Lists of cases & deaths
from plague :— 103
in Hillah :—

	Cases	Deaths
April 19 th	22	9
" 20 th	58	17
" 21 st	58	23
" 22 nd	44	38
" 23 rd	39	28
" 24 th	29	10
" 25 th	30	25
Total 286.		Total 150.

in Baghdad :—

April 20 th	57	52
" 21 st	120	56
" 22 nd	107	47
" 23 rd	89	56
" 24 th	74	61
" 25 th	89	45
" 26 th	87	63
Total 613.		Total 380

At Rejef from 15th to 18th 7 — 4
18th to 24th — " 10
7 — 14.

Kauzomai

19th 4 died
20th 4 died
22nd 1 died

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

From
 Surgeon Major Colvill
 Civil Surgeon - Baghdad. 105

To
 The Secretary to the
 Surgeon General
 S. H. S. Bombay.
 D/Baghdad 10th May 1876.

Sir,

April 26th
1876. In Continuation of letter as
 per Margin I have the honor
 to append cases & deaths from
 plague as collected by the Sani-
 tary Commission.

The newspapers from
 Constantinople inform us that
 a severe quarantine has been
 established at Kurna & since
 my last letter I visited that
 place. The quarantine station
 is on the left bank of the Tigris
 above & within sight of the village
 of Kurna I found there fifty three
 boats of from twenty to forty tons
 chiefly laden with Turkish Government
 grain & four river steamers, ex-
 tending along the bank of the river
 for a little more than a mile

Ek-15: (Devam) Doktor William Henry Collvill'in vebaya dair rapor ve tablo örnekleri.

at Baghdad:-

<u>Date</u>	<u>Care</u>	<u>Death</u>
April 27	74	56
28	94	66
29	113	53
30	118	72
May 1	89	63
2	90	65
3	97	63
4	83	39
5	83	51
6	91	53
7	73	48
8	70	52
9	76	59
10	61	47
<u>Total</u>		<u>Total</u>

at Meşef:-

From April 24th to 27th = 9 deaths
 " " 27th to 29th = 6 deaths
 April 30th = 5 deaths
 May 2nd = 4
 3rd = 2
 4th = 6
 5th = 7
 6th = 4
 7th = 3
 8th = 1
Total 47.

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 20 Ek-3, Ek-4, Ek-5, s. 91-108, Dr. Binbaşı Colvill'den Sağlık Daire Başkanına, Hindistan Sıhhiye Teşkilatı (Bombay), 6 Nisan – 10 Mayıs 1876.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : GÖRÜR, Halil İbrahim
Uyruğu : T.C

Eğitim Derecesi	Kurum/Program	Mezuniyet
Doktora	Gazi Üniversitesi / Ankara	2010 -
Yüksek Lisans	Dumlupınar Üniversitesi / Kütahya	2009
Lisans	Dumlupınar Üniversitesi / Kütahya	2006
Lise	Aksaray Lisesi	1999

İş Deneyimi, Yıl

Yer

Görev

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

